SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Birinci Basım: Nisan 1984
İkinci Basım: Ağustos 1984
Üçüncü Basım: Mart 1988
Dördüncü Basım: Mart 1991
Beşinci Basım: Aralık 1994
YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI
İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ
Cilt I: İlkçağ
Server Tanilli / Yayımlayan: Cem Yayınevi / 5. basım. Aralık 1994 / Dizgi: Ekran Dizgi / Baskı: Özyurt Matbaası
Cem Yayınevi: Küçükparmakkapı İpek Sokağı No: 11 80060 Beyoğlu - İstanbul
Tel.: 243 05 50 - 243 20 23 • Faks: 244 15 33

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

I

İLKÇAĞ

BARIŞ, ÖZGÜRLÜK VE DEMOKRASİ İÇİN SAVAŞANLARA

ÖNSÖZ

İnsanlığın tarihine, başlangıcından bugüne kuşbakışı bakmayı amaçlayan ve birkaç ciltte tamamlanacak olan bir çalışmanın ilk ürününü yayınlamanın mutluluğu içindeyim. Kitabımı, insanlığın ve Türkiye'nin çok çetin koşullar içinde bulunduğu bir dönemde çıkarıyorum: Emperyalizm, dünya barışının karşısında yeniden korkunç bir saldırıya geçmiştir; «insanlık, 2000 yılını görecek mi, görmeyecek mi?» tartışmasının yapıldığı bir dönemdir bu.

Türkiye'nin durumunu ise belirtmeye gerek var mı?

Umut kadar umutsuzluğun ve yılgınlığın da -alabildiğine- yaygın olduğu böyle dönemlerde, tarihin üzerine bütünlüğüne eğilmenin başta şu yararı var: İnsanlık, mağara döneminden bu yana, sürekli bir ilerleme içinde evrilmiştir ve bu ilerleme, daha güzel bir dünyanın kuruluşu adına, geleceğe doğru utanmaktadır. Bütün bu süreç, geçmişten bugüne, ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin eseri olmuştur ve yarınların güzel dünyasını da o güçler kuracaktır gene.

Gericiliğin göremediği budur.

Ya da korktuğu!

Onlar için ne denli ürpertici olursa olsun, tarihin bu gerçeğini, çok daha geniş boyutlar içinde yeniden ortaya koymak, kaçınılmazdı bu dönemde; çünkü, bu saptama, güncelin bütün kahredici koşullarına karşın, yarın için umutları tazeler, güçleri bileyler; daha, güzel bir gelecek için güvencedir tarih. Şu da var sonra: Türkiye'de bilmediğiniz şeylerden biri tarihtir; kendi tarihimizi bilmeyiz, ayrılmaz bir parçası olduğunuz insanlığın tarihini ise hiç bilmeyiz; bildiklerimiz, derme çatma şeylerdir ya da. Egemen ideoloji, kitlelere yanlış bir tarih bilincini aşılamak için, her iki konuda da olanca çarpıtmayı yapmış, gözler önüne bir «duman perdesi» çekmiştir.

Bunu daha da pervasızlıkla yapmaktadır bugün.

Bu gericiliğin de üstüne yürümek gerekiyordu. Daha önce çağdaş tarihle ilgili olarak yaptığım bir çalışma, karanlık güçlerin olanca tepkisini çekmişti. Şimdi ise, çok daha geniş bir çerçeve içinde çıkıyorum yola. «Yüzyılların Gerçeği ve Mirası» nın bu birinci cildi, İlk Çağ'ı anlatıyor; onu, Orta Çağ'a, XVI, XVII. ve XVIII. yüzyıllara, XIX. yüzyıla ve son olarak da çağdaş dünyaya değinen ciltler izleyecektir.

Tarih yazarken, baş sorun yöntem sorunudur.

Okuyucu, bu kitaplarda, kuru askeri zaferler, içi boş fetih öyküleri dinlemeyecektir. Onların da arkasında, çağlar boyunca ezilmiş, horlanmış insanların, daha güzel bir dünya adına, hiç tükenmeyen, tersine her an tazelenen dişe diş mücadelesini görecektir. Ve ister istemez farkına varacaktır ki, tarih çapındaki bu kavga, bir noktadan sonra, onun kendi yaşamını da ilgilendirmektedir. Tarihin geçmişte olup bitmiş bir şey olmadığını, bugünü de kucaklayıp yarınlara uzandığını anlayacaktır.

Gerçekten tarih, dünü anlatırken, bugünü aydınlatır ve yarınlar için de bir şey söyler.

Büyük yolculuğum 1990'lara değin sürecek. Farkındayım, ağır sorumluluk taşıyorum. Tarihçinin, gerçekliği sergiler ve geçmiş yüzyıllardan kalan, aklın ve beğeninin o soylu mirasını saptamaya çalışırken, yaşadığı çağın insanlarına, doğru bir tarih bilincini aşılamakla da görevli olduğuna inananlardanım. Tarihçinin namusluluk derecesi de burada kendini belli eder. Bu yazdıklarım ve yazacaklarımla, insanlarımıza doğru bir tarih bilinci vermekte -ufak da olsa- bir hizmette bulunabilirsem, gerçekten mutlu sayacağın kendimi. Yürüyeceğim çetin yolda, bana, bir görevin, yaşamıma anlam veren bir görevin zevkidir kalan.

Ve kalacak olan.

Strasbourg 24.9.1983
Server TANİLLİ

GİRİŞ

İNSANLIK VE TARİH

İnsanlık, doğuşundan bu yana, kesintisiz bir oluşumu yaşamıştır. Kendisini, geçmişte olduğu gibi, her adımda aşarak, sonsuz, ama daha güzel bir geleceğe doğru akıp gidecek olan bir oluşumdur bu.

Tarih, işte bu oluşumun öyküsüdür.

Dünü anlatan, bugünü açıklayan ve yarına ışık tutan bir öykü; ve bir bilimdir tarih.

Ama, her şeyden önce nedir insanlık?

Nasıl doğmuş ve nasıl çıkmıştır tarihin sahnesine?

I
İNSANLIĞIN DOĞUŞU

İnsanlık tarihi, insanın, giderek toplumun doğuşuyla başlıyor.

Nereden geliyor o insan?

İNSANIN KÖKENİ

Çoğu düşünürler, uzun süre, insanla hayvanlar âlemi arasına aşılmaz bir duvar çektiler. Kutsal Kitap'taki bir mitostan geliyordu bu yanılgı: Ona göre, insanı Tanrı, «kendi suretinde» yaratmıştı. XIX. yüzyılda, **Darwin**, bu kurama karşı, insanın çok gelişmiş -insan benzeri- bir maymun türünden geldiğini ileri sürdü. Daha sonraki buluşlar bu düşünceyi doğruladı ve anlaşıldı ki, Üçüncü Zaman'ın sonlarında ya da Dördüncü Zaman'ın başlarında, gerçekten insan benzeri maymunlar yaşamıştı dünyamızda.

İnsanın ataları bunlar olmalıydılar.

Böylece Afrika'nın güneyinde, «**Australopitek**» adı verilen çok gelişmiş maymunların kemikleri bulundu bolca. Bunlar, ağaçlı ya da yarı çöl bölgelerde, ayağa kalkarak yürüyor ve her boyda hayvanları avlıyorlardı; saldırmak ya da kendilerini savunmak için, bir sopa ya da iri bir kemik parçası kullanıyorlardı; etle beslendiklerinden, ayakta durup nesneleri biçimlendirmek için de kollarını kullandıklarından, beyinleri de hayli büyümüştü.

Australopitek'in doğrudan atamız, ya da insanın oluşumunda bir «yan dal» olup olmadığı sorunu, bugün de çözüme bağlanmış değil. Ancak, gerçek olan şu ki, insan, işte böyle insan benzeri maymunlardan geliyor.

İlkel insan sürülerinin bu insansı sürülere mirasçı oluşu da, Dördüncü Zaman'ın başlarında, yani -aşağı yukarı- bir milyon yıl önce başlıyor.

Rakama dikkat ediyorsunuz değil mi?

İnsan benzeri maymunların ortaya çıkışı, milyonlarca yılı buluyor; insan ise, en az bir milyon yaşında. Gözünüzde büyütmeyin; doğanın en genç yaratığıyız yine de!

Nerede gerçekleşti maymunun insana dönüşümü?

Tartışmalara girmeyelim.

Bu dönüşümün ([1]), Asya'nın güneyini, Orta Doğu'yu, Transkafkas'ı, Afrika'nın geniş bölgelerini içine alan topraklar üzerinde olduğu bugünkü buluşlarla da destekleniyor.

> *İnsanın en eski kalıntıları, 1891-1894 yıllarında Java'da bulundu ve «**Pitekantrop**» adı verildi. 1925 yılında. Pekin yakınlarında bir mağarada bir başka insanın kemikleri bulundu ve «**Sinantrop** » diye adlandırıldı. Ona yakın insanın kemikleri, özellikle çeneleri ve dişleri Orta Vietnam'da, Afrika'nın güneyinde ve Heidelberg yakınında bulundu. 1954'te Cezayir'de de «**Atlantrop**» adı verilen bir başka insan tipinin kalıntılarına rastlandı.*

Atalarımız içinde, bize en yakın insan, «**Neandertal**» oldu. Kalıntıları, 1856 yılında, Almanya'da Düsseldorf yakınında bu adı taşıyan vadide bulunduğu için «Neandertal» insanı diye adlandırılan bu insan tipi, Eski Dünya'da yaşıyordu. Onun kalıntılarına, Java'da, Afrika'da, Orta Doğu'da ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde rastlıyoruz. «**Homo Sapiens**», yani bugünkü insan, az çok farklılaşarak, işte bu «Neandertal» insandan geliyor.

Ancak önemli bir nokta var: İnsanın kökeni sorununu incelerken, yalnızca biyolojik evrim sınırları içinde kalmamalı. Bu biyolojik evrim, tek başına, hayvan atadan, en eski biçimiyle de olsa, ön-insansıya geçişi belirleyen olgunun, nasıl bir olgu olduğunu açıklamaya yeterli değildir.

Hayvanlar âleminin, insanın ortaya çıkışma kadarki evrimini asıl damgalayan ne o halde?

Antropolojinin en çetin sorunlarından biridir bu ([2]).

Bu sorunun doyurucu yanıtını ise **Friedrich Engels**'e borçluyuz: Engels, insanı hayvanlar âleminden ayıran şeyin, insanın kendi eliyle yaptığı iş

araçlarının yardımıyla gerçekleştirdiği **toplumsal çalışma** olduğunu saptamıştır.

> *Evrimin bütünü içinde kesin bir rol oynamış olan insanın bu özelliği, birdenbire ortaya çıkmış değil kuşkusuz. Ayaküstü duruşun sağladığı elverişlilik ve bunun belirlediği üst organlardaki gelişme sayesinde, öninsansılar, kendilerini, büyük yırtıcı hayvanlara karşı savunmak, avlanmak, yenebilir bitkileri toplamak için her çeşit nesneyi -taş, kemik vb. -kullanmayı öğreniyorlardı. Doğada bulunan nesnelerin sistemli olarak kullanılması, insanın atalarını, bu nesneleri, kendi gereksinmelerine göre değiştirmeye, daha sonra da iş aletleri yapmaya ve çalışma ey*
>
> *lemine geçmeye götürdü. İş aletlerinin, en kabataslak olanlarının bile yapımı, insanı, hayvanlar âleminden kurtarır. Doğada bulunan nesnelerin -taş ya da rasgele ele geçirilen bir sopanın- işlenmeden,* ***oldukları gibi*** *kullanılışından* ***özel iş aletlerinin yapımına*** *geçiş, doğanın evriminde çok büyük bir atılım olmuş, insansı maymunların insan varlığı haline dönüşmesini haber vermiştir.*

İnsanın atalarının çalışmaya yeterli hale gelmeleri, biyolojik evrimin etkisi altında olmuştur, doğru; ama emek de, kendi açısından, insanların evriminin yönünü, sözkonusu biyolojik ilişkiler çerçevesi içinde etkilemiştir. Alt ve üst organlar arasındaki kesin görev ayrımı, ancak emek sayesinde olmuştur; eller, çalışma eylemlerinde uzmanlaşmış, kıvraklık, keskinlik ve bu eylemler için gerekli olan uyumlu hareket etme yetisini kazanmışlardır. Emek, aynı zamanda, dikey yürüme alışkanlığını pekiştirmiş ve insanın öteki organlarının ve iç organlarının gelişmesine de yardımcı olmuştur.

Ya düşünce, ya dil?

İnsanı insan yapan düşünce ve dil de, uzun bir çağ, Eskitaş Çağı boyunca, yine çalışma eylemi içinde ve topluluğun bağrında doğdu ve gelişti. Kutsal Kitap, «Başlangıçta kelâm vardı» diyor, yanlış; doğrusu, Goethe’nin söylediğidir: «Başlangıçta eylem vardı.»

İnsanı, insan kendi elleriyle yaratmıştır!

GEÇMİŞİN EN UZUN ÇAĞI: ESKİTAŞ ÇAĞI

İnsanlığın en uzun çağı geleceğindedir; geçirdiği çağlar içinde en uzunu ise **Eskitaş Çağı** ([3]).

İnsan, bu çağ içinde insan oldu.

İnsanın doğanın sahnesine çıktığı Dördüncü Zaman'ın başlarında, iklim tatlı ve ılıktır. Avrupa, gür ormanlarla kaplıdır ve soyu bugün tükenmiş hayvanlar yaşamaktadır. Ne var ki, bu iklim değişir sonra: Kuzeyden gelen buzullar Avrupa'yı ve Kuzey Amerika'yı kaplar; çok kıllı mamutların, Ren geyiklerinin ve yabani atların otladığı tundralar alır o ormanların yerini.

Bu çetin ortamda, yaşamı da çetinliklerle doludur insanoğlunun: Ne belli bir yeri vardır kalacak, ne giysisi hemen hemen. Ağaç kovuklarına, mağaralara sığınır; hayvan derilerine bürünür. Elinde, biraz yontarak kullandığı bir taş parçası vardır.

Bir de sopa!

Ancak, yüzyıllar ilerledikçe, deneyim birikir; teknik de yetkinleşir: Delmek, kesmek, öldürülen hayvanların derisini soymak için, çeşitli biçimler verilmektedir taşa.

Kısaca, âlet yapmaktadır insan artık.

Bir şeyi daha bulur bu arada: **Ateşi**.

Onu yapay olarak elde edip kullanmak, büyük şeyler sağlar ona: Soğuğa ve yırtıcı hayvanlara karşı daha iyi korunmaktadır ve beslenmesi değişmiştir; çünkü, yiyeceklerini pişirmekte, pişirdiği için de daha kolay sindirmektedir. Doğanın kör güçleri üzerinde ilk kez egemenlik kurar ateşle; ateş, onu hayvanlar dünyasından kesinlikle çeker, ayırır.

O çağın insanları, yiyecek toplayarak ve avcılıkla yaşıyorlardı; her şeyi de yiyebiliyorlardı. Bu yüzdendir ki, dünyanın her köşesinde yaşamını sürdürebildi insanoğlu. Öyle de olsa, koşullar çetindi; Dördüncü Zaman'ın başlarındaki o korkunç etoburlarla başa çıkmak kolay değildi. Açlık, her gün karşılaşılan şeydi; vahşi hayvanların pençeleri altında can vermek de. Buzulların ilerlemesi, doğaya karşı verilen mücadeleyi daha da yoğunlaştırıyordu.

Ama, bütün bu çetin koşulların üstesinden gelmeyi başardı insanoğlu.

Nasıl?

Önce, âlet yapabildiği için; sonra da, daha başlardan başlayarak, topluca hareket ettiği için.

Âleti topluca yapabilirdi ancak; üretimdeki deneyimleri, giderek kazanından korumak, sağlamlaştırmak ve gelecek kuşaklara ulaştırmak da topluca harekete bağlıydı. Avlanma, hele o dev korkunç hayvanları avlayabilmek, mutlaka birlikte hareketi gerektiriyordu.

Eskitaş Çağı'nın başlarında «**ilkel sürü**» halinde yaşar insanlar. Az kişiden oluşan, hayli dayanıksız bir topluluktur bu. İnsanlar, bir sürüden ötekine geçer dururlar. Erkek ya da kadın, bir güdücü vardır başlarında. Ve «**cinsel karışıklık**» tır sürüye egemen olan. Âletlerin ilkel biçimi, iktisadi yaşamın aşağı düzeyi, doğayla olan dişe diş mücadele yüzünden, insanlar arasında «hayvansal bireycilik» hüküm sürer uzun süre. Hayvan atalardan miras kalmıştır bu ve çoğu kez kanlı çatışmalara yol açar. Yamyamlık da görülür zaman zaman. Ne var ki, yüzyıllar ilerledikçe, topluluğa bir düzen gelir ve üretimdeki kazanımlar arttığı ölçüde, hayvansal içgüdüler de zayıflar. Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru ise, ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakacaktır yerini.

«**Klan**» doğacaktır.

Yüzyıllar biraz daha ilerler; Eskitaş Çağı'nın son dönemi başlar; İsa'dan önce 40 ile 12 bin yılları arasında yer alan bir dönem, iklim, bir iyiye bir kötüye gider. Buzulların dördüncü -ama son kez- Avrupa'yı kapladığı bir dönemde, iklim daha da sertleşir. Mamutların soyu kesinlikle tükenmektedir; Ren geyikleri daha da güneye yayılır buna karşılık.

Taşı, eskisinden de fazla işlemektedir insanoğlu; yalnız onun değil, kemiğin ve boynuzun üzerinde de çalışmaktadır. Yiyecek sağlamak için kullandığı âletler çok çeşitlidir: Kazağılar, hançerler ve zıpkınlar yapabilmektedir; örtündüğü deriyi dikebilmek için, kemikten iğne yapmıştır. Avcılığın tekniği gelişmiş, kapsamı genişlemiştir. Mağaraları da terketmiştir artık: Barınacağı yeri kendisi seçmekte, kendisi yapmaktadır. Ve beslenmeden barınmaya değin bütün bu zorunluluklar, ağır ağır yerleşik yaşama götürmektedir onu.

Bütün bu değişiklikler, topluluğu da etkiler: İlkel sürünün yerini, yavaş yavaş daha gelişmiş bir örgütlenme alır.

İlkel klân doğar.

> *«İlkel sürü»den «klân»a geçiş, üç doğrultuda olur; Önce, ortak üretimin artması, daha **küçük gruplar** da birleşmeye götürür insanları. Bu gruplar, asıl sürüden*

çıkmışlardır ve onunla iktisadî ilişkilerini sürdürürler yine de.

*Sonra, aynı grup içinde kadın erkek ilişkilerine bir değişiklik gelir: «**Dışardan evlilik**» (exogami) doğar. İktisadî gelişmeye sıkı sıkıya bağlı bir değişikliktir bu. Evlilik, yalnız ve yalnız biyolojik bir olay değildir artık; toplumun düzenlediği bir kurumdur o. Ancak, klân içinde «dışardan evlilik» yerleşirken, klanın da dahil olduğu kabilede «içerden evlilik» (endogami) kuralı uygulanacaktır. Kabilenin dışardan evlenen grupları gitgide artar durur yine de.*

*Son olarak, **doğal bir iş bölümü** gerçekleşir. Başlarda, kadın erkek aynı rolü oynuyorlardı üretimde. Onun yerine, cins ayrılığına dayanan bir çalışma düzeni geçer; erkekler ava giderken, kadınlar ve çocuklar yiyecek toplayıcılığı yaparlar.*

Özetle, Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru, insan topluluğu, ilk sürüsel yapısını yitirmiştir; üretici güçler geliştikçe ve işbölümü arttıkça, ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakmıştır yerini.

Biyolojik olarak, bugünkü insan tipi de doğmuştur; «**Homo Sapiens**» yani.

DÜŞÜNCENİN VE DİLİN EVRİMİ

Yüzyıllar boyunca İnsan, kendisini çevreleyen nesnelerin özelliklerine dikkat edip, çalışma alışkanlıkların, biriktirirken, olayları genelleştirmeyi ve olaylar arasındaki iç bağlantıları bulup çıkarmayı da öğrenir yavaş yavaş. Çabalarının sonuçlarını önceden görüp, kendini kuşatan doğayı tanımayı başarır. Çalışırken ve çalışmanın içerdiği doğanın etkin bir biçimde değiştirilişi sırasında, tüm organizma ve düşünme yeteneği de gelişir düzenli olarak. Zamanla çalışma eylemlerinin ilerlemesi, yalnız ellerin çalışmasının yetkinleşmesine ve incelmesine değil, düşüncenin ve aynı zamanda atalarımızı bilinçli ve bir amaca yönelmiş bir çalışmaya elverişli duruma getiren bütün yetilerin gelişmesine katkıda bulunur.

Emek, ruhsal yapımızı da biçimlendirip yetkinleştirmiştir.

İnsan düşünce ve bilinci, «**soyutlama yetisi**» ile donanmıştır; başka bir deyişle, çevre gerçeğini, kelimelerle anlatılabilen kavramlarda yansıtmak ve bireşime gitmek olanağına sahiptir. Bu soyutlama yetisi, insanlara,

düşüncelerini ve duyularını kelimelerle anlatma olanağını vermiştir. Ancak bu olanak, tek başına, düzenli konuşmanın doğması için yeterli değildir.

Ortak çalışma içinde gerçekleşmiştir bu. Ve dil, topluluğun bağrında, bilgi alışverişinin aracı olmuştur.

Gerçekten, çalışma toplumsal bir olay olmuştur her zaman. Tek başına bir bireyin çabaları, tüm toplum yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Topluluk üyelerinin çalışma için bir araya gelmesi, bireyin düşüncesinde ve bilincinde, kendisini, toplulukla aynı ve bir tutmaya, topluluğun gereksinmelerine boyun eğmeye ve kendisini sadece topluluğun bir üyesi saymaya götürüyordu. Ve bu ortaklaşa çalışma yüzündendir ki, insanlar, birbirleriyle ilişki kurmak, giderek aralarında konuşmak gereksinmesini duydular.

> *Başlangıçta, sadece çalışırken, şu ya da bu eyleme uygun düşen ve çoğu «emir kipi» olan tek tük kelimeler kullanılıyordu. Bu çığlıklar, yavaş yavaş insanların belleğinde yer etti ve onların ne anlama geldikleri bilinçlerine yerleşti. Çalışma eylemlerinin gelişmesi, bu çığlıkların birbirinden ayırdedilmesine yol açtı. Bu olay, ses organlarının değişikliğe uğramasını hızlandırdı öte yandan, iş sırasında karşılıklı konuşmak ve anlaşmak zorunluluğu karşısında, başlangıçta az gelişmiş olan gırtlak, kelime halinde sesler çıkarmaya yetenekli bir organa dönüşmek üzere, değişikliğe uğradı.*

Böylelikledir ki, yüzyıllarca süren uzun bir ortak çalışmanın sonunda, konuşulan dil, insanlar arasında düşünce alışverişinin ve ilişki kurmanın en üstün aracı olan **dil** ortaya çıktı.

Toplumun ilerlemesinde çok büyük bir etkisi oluyordu dilin; dil, insanların iş görme çabalarının bir araya toplanmasına ve aynı zamanda ortaklaşa çalışmanın örgütlenmesine, geliştirilip yetkinleşmesine yardım ediyordu çünkü. Söz sayesindedir ki, insanlar, birikmiş çalışma alışkanlıklarını koruyorlar ve deneyimlerini yeni kuşaklara iletiyorlardı.

Ne var ki, tarihin başlangıcında, insanlığın çok kapalı küçük topluluklara bölünmüş olması yüzünden, her gurubun dili, temelinde, bağımsız bir gelişme izlemiş ve bir gurubun dili, öteki gurubun dilinden ayrı olmuştur.

Çeşitli dillerin varlığı buradan geliyor.

ESKİ İNSANDAN YENİ İNSANA

Eskitaş Çağı'nın son dönemindeki insan, bedensel bakımdan, Neandertal insandan farklıdır: İskeleti, o insanın, artık kesin olarak dikey durumda yürüdüğünü gösteriyor bize. Beyninin hacmi (1400 cm^3), atasının kafatasının büyüklüğünden pek farklı değil gerçi; ancak biçimi değişmiştir: Şakak ve alın kemikleri, konuşmanın gelişimine bağlı olarak, hissedilir derecede büyümüştür. Böylece, kafatası «dolikosefal» olmuştur; alın genişlemiş ve kaş kemerleri eski iriliğini yitmiştir. Son olarak; alt çene kemiği daha az ağırdır; dilin gelişmesi sonucu, çene de biçimlenmiştir.

Çeşitli etkenlerle açıklanabilir bu biyolojik değişiklik: Avcılığın yoğunlaşması, giderek etle beslenmenin artması, atalarınızın bedensel gelişimini kamçılamış olmalı. Üretim faaliyetindeki yoğunlaşma ve çeşitlilik, düşünceyi ve konuşmayı geliştirirken, «hayvansal güdülenin derece derece yasaklanması ve topluluk içinde cinsel ilişkilerin sınırlanması da insan varlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Bu insan, biyolojik olarak her yerde aynıdır.

Ya ırklar? Diyeceksiniz.

Yeryüzünde bellibaşlı üç ırk saptayabiliyoruz.

> *Önce, Avrupa'da «**Europoid**» ırkı görüyoruz. «**Kro-Manyon**» da deniyor buna; Fransa'nın güneyinde bu adı taşıyan bir mağarada bulunduğu için bu adı almış. Bu tipin kalıntılarına başka yerlerde de rastlanmıştır. Kro-Manyon insan, uzun boylu, geniş yüzlü, kartal burunlu, çıkık çeneliydi.*
>
> *Sonra, Afrika'da Güney Sahra'da ve Güney Avrupa'da, bugünkü «**Negroid**» ırka çok yaklaşan insan iskeletleri bulundu. Bu negroidler, belli bir dönemde Doğu Avrupa'da da yaşamışlar.*
>
> *Son olarak, Çin'de ve Sibirya'da, «**Mongoloid**» tipe giren insan kalıntıları bulundu.*

Ne var ki, ırklar dediğimiz, -Europoid, Negroid, Mongoloid- çeşitli tiplerdir sadece. Yalnızca dış görünüş, giderek ikinci derecede niteliklerle ayrılmaktadırlar birbirlerinden: Cildin rengi, gözlerin, saçların biçimi gibi... Yoksa beynin büyüklüğü, ellerin durumu, düşünce ve bedensel yetenekler hepsinde aynı.

Hiçbir ırkın ötekinden farklılığı yok, üstünlüğü de.

«Aşağı ırklar», «üstün ırklar»: Kapitalist dünyanın gericilerinin, başka halklara saldırmak, onları kendi egemenlikleri allına alıp sömürmelerini haklı göstermek için ortaya attıkları bir zırvadır bu ([4]).

Ne bilimle ilgisi vardır, ne de insanlıkla!

Öyle de, nasıl açıklanacak ırkların oluşumu o halde?

Çeşitli bölgelerin kültürleri arasında, doğal koşullar, özellikle âletlerin yapımında kullanılan maddeler bakımından farklılıklar, kollektif bir ekonomik rejimde, Eskitaş Çağı'nın sonlarında belirginleşiyor. Arkeolog Zamiatnin'e göre, bu devirde, maddî kültürlerin öznel niteliği bakımından, birbirinden farklı üç bölge görülüyor: Afrika-Akdeniz bölgesi, Avrupa bölgesi ve Çin-Sibirya bölgesi. İşte Eskitaş Çağı'nın ikinci döneminin başlarında, bu bölgeler, şu ya da bu nedenle, birbirine karşı kapandılar.

Kültürel farklılıkları, bu belirlemiş olsa gerek.

Halklar arasındaki bu kapalılık, şu ya da bu bölge insanlarının, bir ölçüde doğal koşullara bağlı olarak, ikinci derecede de olsa dış farklılıklarının günden güne artması sonucunu doğurmuştur.

YAZISIZ TARİHTEN YAZILI TARİHE

İklimin Kuzey yarımküresinde sıcağa doğru kesin değişimi, giderek büyük buzulların da kaybolması, yaşamı baştan aşağıya değiştirdi; ve, bitki örtüsü ile hayvansal tablo bugünkü biçimini aldı.

Başlarda, hiç olmazsa Batı Avrupa'da, iklimdeki bu yumuşama, insanların yaşamını da hemen kolaylaştırmış olmadı. Tersine, Ren geyikleri kuzeye, Baltık bölgesine doğru çekilince, avlanmanın başlıca kaynağı kurudu ve beslenme güçlükleri başladı. İnsanlar, balık avcılığı ve yiyecek toplayıcılığı ile yetinir oldular.

Sanat da, gerçekçi niteliğini yitirir bu arada, kuru bir sembolizme varır; yazıya doğru gelişimin yolu açılmıştır.

İsa'dan önce 12 bin ile 5 bin yılları arasında yer alan, büyük ölçüde eskiyi sürdüren ve köklü hemen hiçbir yenilik getirmeyen bir ara dönemdir bu. «Taşın Ortaçağı» diye adlandırılması da bu yüzden.

Asıl büyük yenilik, ondan sonra; «Yenitaş Devrimi» ile gelir.

YENİTAŞ DEVRİMİ NEDİR?

İsa'dan önce 4 bin yıllarına doğru, önce Orta Doğu'da başlayan, 3 bin yıllarına doğru da Batı Avrupa'ya geçen, etkileri bakımından İsa'dan sonra XIX. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'ne benzeyen devrimci bir dönüşümdür bu.

«**Yenitaş Devrimi**» diye adlandırılması o yüzden ([5]).

Devrim, ama en uzun süreni devrimlerin!

Ne olur?

-Başta **âletlerde** büyük değişiklik var. Âletlerin üretimlerindeki teknik değişmiştir önce; nesneler, yalnız yontulmuyor, cilâlanıp parlatılıyor. Yenitaş Çağı'na, Eskitaş Çağı'nın öteki adı olan «Yontmataş Çağı»ndan farklı olarak, «Cilâlıtaş» Çağı denmesi de bu yüzden. Ve yeni âletler bulunmuştur: Balta, keser, daha sonra da taştan orak ve çapa.

Ama o çağın en büyük buluşu **ok** ile **yay** oldu.

Ok ve yayla, insan, güçlü ve uzun menzili bir silah ele geçirmiş olur; toplumsal faaliyetlerde avın önemini birdenbire arttırır bu.

-Dönemin asıl büyük yeniliği ise şudur: **Tarım** başlamıştır; ona bağlı olarak da **hayvan yetiştirme.**

Ne demekti bu?

Göçebe yaşamdan «**yerleşik yaşam**» a geçiş.

Bütün yaşamları avcılığa bağlı, o yüzden de geniş bir bölgede hayli küçük guruplar halinde toplaşıp duran insanlar, üretime geçiyorlardı; ister istemez bir yere yerleşmek, ekili toprakların hemen yanında -çok kez müstahkem- köyler halinde toplaşmak zorundaydılar. Bu köylerin içinde, İsviçre'de ve Kuzey İtalya'da olduğu gibi kazık temeller üstüne ya da doğrudan doğruya göller ortasına kurulanlar görülüyor.

Buğday, arpa ya da yulaf, başlarda yabani durumdaydı, Toplanmış tanelerin önce çimlenmesine bakıp, sonra topladıklarını saklayan insanlar, mevsimi geldiğinde, onları, önceleri bir sopa ile toprağa gömerek, daha sonra da çapa ile toprağı işleyip hazırlayarak ekmeye başladılar.

İlk kez Mısır'dan Orta Asya'ya, kenarları 3 bin kilometrelik bir dörtgenin içinde gerçekleşti bu; ve ilk kez bu bölgede, bitki yetiştirilmesi, kabilelerin çoğunluğunun başlıca geçim kaynağı haline geldi.

Hayvan yetiştiriciliği de gelişiyordu aynı zamanda: İnek, öküz, koyun, at, köpek, ilk ehlileştirilen hayvanlar oldu. Ve yine aynı bölgede başladı bu uğraş da.

Kuşkusuz, tarıma başvurmadan göçebe yaşamını sürdüren topluluklar oldu; Afrika'da, Uzak-Doğu'da tarım ve hayvan yetiştiriciliği ikiliği, yer yer bugün de sürüyor. Ancak, Yenitaş Çağı'nda, tarıma geçen insanlar için, bu iki uğraş bir aradaydı; birbirini tamamlıyordu.

Tarımın ve hayvancılığın gelişmesi, insanlık tarihinde büyük bir ilerlemeydi.

-**Zanaat**, başlıca uğraşlardan biri oldu.

Yün eğirme ve örme, giyim biçimini değiştirdi: İnsanlar, eskinin dikilmiş derileri yerine, yünden örülmüş giysiler giymeye başladılar.

Seramik, özel bir yer tutuyor: Eskitaş Çağı'nın insanları, ağaçtan yapma kap-kacak ile sepet örmeyi biliyorlardı yalnızca. Kil, su geçirmediği için, ondan yararlanıldı; hele ateşte pişirilince çeşitli biçimlerde vazolar elde edildi.

Bu büyük buluş da söylediğimiz bölgede oldu.

Seramik kültürü öylesine önemli ki, seramiğin çeşitlerine ve süsleme biçimlerine bakıp, o çağda bölgeler arasındaki etkilenmelerin ya da istilâların yönünü bekleyebiliyoruz bugün.

-Seramik zahirenin, yani yiyecek ve içecek maddelerinin taşınmasına da kolaylık getiriyor. Bunun gibi, insanlara taşıtmanın yerine hayvanlara taşıtma olanağını sağlıyor. Şunların sonucudur ki, **ticaret**, şaşırtıcı biçimde gelişir bu çağda.

> *Bu çağın en önemli kalıntılarından biri de, **iritaştan anıtlar** (megalit).*
>
> *Kimi yerde, «**menhir**» adı verilen, dikine konmuş, birbirinden ayn ya da toplu halde iri taşlar; kimi yerde «**dolmen**» diye adlandırılan, dikine iki taşın üstüne yatırılmış bir taş, üstü örtülü yollar, ya da « **kromleh**» denen daire biçiminde dizilmiş taşlar.*
>
> *Bu iritaş anıtlar, bazen bir «ölüler kültü»ne bağlı, bazen de bir «güneş kültü»ne; ama çoğunda, bugün de çıkartamadığımız bir anlam gizli.*

Yarım milyon yıllık Eskitaş Çağı'na oranla hayli kısa sayılabilecek Yenitaş Çağı, insanlığa, yüzyıllar boyunca yaşamlarını belirleyecek bir «tarımsal çerçeve» çizmiş ve uzun bir gelecek, içindeki ilerlemelerin yönünü saptamıştır.

Madenlerin üretimi ve işlenmeye başlamasıyla daha da hızlanır bu ilerleme.

MADENLERİN KATKISI

İlk üretilen ve kullanılan maden **bakır** olur. Orta-Doğu'da daha 4. bin yılından başlayarak buluyoruz onu; başka yerlerde biraz daha gecikerek

oluyor bu. Daha sonraları kalayla da karıştırılıp, bakırdan daha sağlam olan **tunç** elde ediliyor. Bütün bunlar, önceleri süs eşyası yapmada kullanılırken, daha sonra çeşitli çalışma âletlerinin ve daha etkin silahların yapımında, yani günlük gereçler için kullanılmaya başlanıyor.

İsa’dan önce XII. yüzyılda doğrudur ki, **demir** ortaya çıkar.

Taş Çağı kesinlikle sona ermiştir.

Bütün bu gelişmeler, her yerde aynı anda olmuş değil kuşkusuz. Çeşitli halklar, birbirinden farklı tarihlerde yaşadılar bu dönemleri. Bugün hâlâ o çağları yaşayan topluluklar görüyoruz. Kalahari’nin Boşimanları, bundan 40 bin yıl önce nasıl yaşanmışsa öyle yaşıyorlar bugün de. Doğaldır ki, yüzyıllar ilerledikçe, gecikmiş halklarla bu çağları yaşamış halklar arasındaki teknik ve kültürel farklılıklar daha da belirgin duruma geldi. Ancak, şurası bir gerçektir ki, *Yenitaş Devrimi’nden geçip madenler* çağını olanca hızla yaşayış, Nil boyları, Dicle ve Fırat boyları ile İndus boylarında oldu ilk kez. Böylece, yazılı tarihe ilk kez oralarda yaşayan halklar geçti.

Yazıyı ilk kez bulanlar onlar oldular çünkü.

SANAT VE DİNİN DOĞUŞU

Beynin, insanın gözü önünde bulunmasalar bile, nesnelerin ve olayların betimlemesini yapabilme yetisi, düşüncenin ilerlemesi ile yetkinleşiyordu. İnsanların kendilerini çevreleyen dünyadan edindikleri algıları, duyuları, gerçek imgeler biçiminde anlatma yolundaki ilk denemelerini, beynin bu yetisiyle açıklamak gerekir.

Daha Neandertal çağında insanlar, çizgiler ve oymalarla, nesnelerin benzerlerini yapmayı denediler. Ancak, bu işin üstesinden gelebilecek kadar beyinleri gelişmemişti henüz; elleri de yeterince becerikli değildi. Özellikle ellerindeki kabataslak âletlerle daha da güçtü bu.

Ellerin gelişmesi ve âletlerin yetkinleşmesini beklemek gerekti.

Bazı kaya ve taşların girintili çıkıntılı kenar çizgileri, ilkel sanatçılara, hayvanların siluetlerini anımsatıyordu; ve onları yontarak ve boyayarak, daha da güçlendirmeye çalışıyorlardı bu benzerliği. Daha sonra, insan siluetleri, hatta mağara duvarlarına, kayaların yüzeylerine, yaşamlarındaki bütün bir oluntuyu anlatan kompozisyonlar çizmeye başlıyorlar; bazan da bu şematik desenleri renklendiriyorlardı. Bu kompozisyonlar, yabanıl hayvanları, av sahnelerini, kısaca insanın yaşamında karşılaştığı ve aklında kalan her şeyi, çok gerçekçi bir biçimde betimliyordu. Eserlerin konusu gibi yapılış biçimleri de, toplum yaşamınca koşullandırılıyordu; başka bir

deyişle, tablolar, doğal çevrenin, insanca ne ölçüde kavranıldığını yansıtıyordu.

Sanat, bu başlangıç döneminde, çevredeki sahnelerin özel bir biçimde yeniden oluşturulmasından, kopya edilmesinden başka bir şey olmadı.

İlkel topluluk düzeni tam açılıp gelişme çağındayken, insan, nesnelerin ve doğa olaylarının vb. dış özelliklerini az çok doğru bir biçimde betimlemek yeteneğine ulaşmıştı. Ancak, bilgilerinin hepsi yüzeyseldi; nesnelerin ve olayların derin anlamını, birbirleriyle bağlantılarını, karşılıklı etkilerini anlayamıyordu henüz.

Bunun gibi, insan çalışırken, doğayı gözönünde tutmak zorunda olduğunu görüyordu; ve, bu gözlemleri, kendisini çevreleyen dünyayı daha derin bir biçimde açıklamak için ilk denemelere girişmeye götürüyordu onu. Ne var ki, onun gücü ve deneyimi gibi, doğa hakkındaki bilgileri de yetersizdi. İlkel insan, doğa olaylarının birbirleriyle bağlantılarını, ard arda gelişlerini, kendi yaşamı üzerindeki etkilerini anlayamıyordu. Doğa âfetleri karşısında güçsüz hissediyordu kendisini. Sel basmaları, yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, kuraklıklar, açlıklar, bütün bu âfetlerin kendisini yakaladığı anda, bu güçsüzlük, doğanın yasaları hakkındaki zayıf bilgisi, kendi kavrayışının dışında, gerçeksiz, simgesel güçlerin doğa olaylarını yönettiğini düşünmeye götürüyordu onu. Bunun sonucu ortaya çıkan dinsel düşünceler, bu güçsüzlük duygusundan ileri geliyordu; ve, zihinde, insanlığın yaşamını düzenleyen gerçek olayların bozulmuş, yanlış ve imgesel bir yansısını oluşturuyordu.

Arkeolojik araştırmaların kanıtladığı gibi, dinsel betimlemeler, ancak 40 ya da 50 bin yıldan beri Vardır. İnsan, çok kez yırtıcı hayvanların kaba gücüne karşı koyamadığı ve kendi yaşamı, avdaki talihine bağlı olduğu için, yabanıl hayvanlara olağanüstü nitelikler yakıştırmaya koyuldu. Hayvanlara olağanüstü nitelikler yakıştırmaya koyuldu. Hayvanlarla kendisinin ortak atalardan geldiğini, hayvanın etini ve derisini feda ederek, kendisini yaşattığını düşünüyordu. Klanın atalarını ve koruyucu ruhlarını bazı hayvanlarda görme olayı, totemizm adını aldı. insanlar, yalnızca hayvanları değil, otları, ağaçları da, totem, yani klanların ataları ve koruyucuları olarak görmeye başladılar daha sonra.

İnsanın ilk dini budur.

Dinin en yaygın biçimlerinden biri, -«canlıcılık» diye çevirebileceğimiz-**animizim**di, yani maddi olmayan doğaüstü bir iktidar ve yetiye sahip

güçlere, iyi ve kötü ruhlara, şeytanlara inanmaktı. Kökenlerini, insanın, maddi olmayan bir varlık yakıştırdığı, ama aynı zamanda da, insanlara özgü yetiler ve açıklanamaz bir güç yükleyerek bir bakıma kendi kavrayışı içine çektiği doğa olaylarının gerçek ayırıcı özelliğini kavrayamamasından almaktadır bu inanç. Böylece gökgürültüsü, fırtına, orman, ırmak, doğaüstü varlıklar biçiminde temsil edilmekteydiler.

Görünmez ruhlar, büyücülüğü de doğuracaktı elbette.

> *Başlangıçta dans, savaşçıları kışkırtmak, yüreklendirmek, harekete geçirmekten başka bir amaç gütmüyordu; ama zamanla, etkilerini arttırmaya yöneltilmiş bir sürü ayinle çapraşıklaştırılan bu danslara, büyülü bir değer yüklenildi. Önceleri, sevilen varlığın ilgisini kendi üzerine çekmekten başka bir şey olmayan aşk konusundaki büyüler, gizemli bir anlam kazandılar zamanla. Son olarak, tıbbi büyücülük de, etkileri tartışma götürmeyen kan alma, sağlatıcı sular, özellikle haşlanmış bitki suları kullanımı gibi uygulamalardan ileri gelmektedir.*
>
> *Büyü, aslında insanın ruhları yardıma çağırma gücüne bir inançken,* ***fetişizm****, büsbütün farklı bir din biçimiydi. Fetişizm, maddî nesnelere, doğaüstü bir güç yakıştırmaktı. İnsan üzerinde bir etkiye sahip sanılıyordu bu nesneler; öyle olunca da tapmak gerekiyordu onlara.*

Ölümü kendi kendilerine açıklayamayan insanlar, ölüm karşısında boş inançlardan gelme bir korku duyuyorlardı; bu duygu, yaşarken topluluğun sıradan üyelerinin kendilerinden korkmuş oldukları büyük savaşçılar, şefler gibi ölülerin kişiliği üzerine aktarıldı. Yığının hayal gücü, bu kişilerin bedenlerine, giderek imgelerine bile doğaüstü bir güç yükledi. Daha sonra, ölülerin ruhlarının oturdukları bir **öteki dünya düşüncesi** çıktı ortaya. Doğaüstü güçlerin kayralarını kazanmak isteği, tanrılara sunulan kurbanlar, armağanlarla dile getirildi.

Böylece görülüyor ki, ilk dinsel betimlemeler, insanın doğa karşısında duyduğu güçsüzlük duygusundan doğdu. Dinler, bu güçsüzlük kompleksini sürdürmeye yardım ettiler; çünkü dinler, dünyanın bilimsel olarak tanınmasını engelliyor; insanı, doğa olaylarının gerçek incelenişinden uzaklaştırıyor, giderek insanın gelişmesini engelliyorlardı.

Yazısız tarihten yazılı tarihe geçişle ilgili olarak bu anlattıklarımız, salt teknik ve kültürel gelişim açısındandır yalnızca.

Toplum yapısında nasıl bir evrilme gerçekleşmiştir bu arada?

O neydi, ne olmuştur?

SINIFSIZ TOPLUMDAN SINIFLI TOPLUMA

Eskitaş Çağı insanlarının bilinen tek eylemleri, yani bitkileri toplama ve avlanma, sadece bir tek mülkiyet biçimine yer veriyordu: **Ortaklaşa mülkiyet** ([6]).

İlkel topluluktaki üretim ilişkilerinin dayandığı temel budur.

Üretici güçler düzeyinin düşüklüğü, çalışmanın toplumsal niteliği, bunun gibi üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyeti, karşılık olarak, maddi servetlerin üleştirilmesinde de eşitliği gerektiriyordu. Toplum üyelerinin ortaklaşa çalışmaları ile elde edilen bu servetler, üyeleri arasında eşit paylarla üleştiriliyordu. Bu kurala aykırı herhangi bir davranış, toplumun birçok üyelerinin ölümü demek olacaktı; çünkü, elde edilen ürünler, ancak yaşamsal gereksinmeleri karşılamaya yetiyordu. Topluluğun üyelerinin hepsi, gerek âletlerin, gerekse emek ürünlerinin ortaklaşa sahibi idiler. Bu durum, ilkel toplulukta, üyeler arasında, koşullar ve servet bakımından herhangi bir eşitsizlik olmayışını ve toplumun birbirinden farklı guruplara bölünmemiş oluşunu sağlıyordu.

İlkel topluluk, **sınıfsız ve insanın başka insanlarca sömürüsünün** bu**lunmadığı** bir toplumdu.

Binlerce yıl bu niteliği korudu.

Ancak, üretici güçler, zamanla, o ölçüde geliştiler ki, ortalama bir üretkenlikle çalışan topluluğun, her üyesinin yaşaması için zorunlu olanı elde etmeye gücü yetiyordu artık. Yeni üretim teknikleri, özellikle toprağın sabanla sürülmesi ve yerin çapa ile kabartılması, her işi yolunda yürütmek için birçok kişinin çabalarının birleştirilmesini gerektirmiyordu. Bu arada, yerleşik aşiretlerin başlıca üretici gücü olan toprak, ortaklaşa mülkiyet konusuydu; ama her aile, kendisine ayrılan toprak parçasını ayrıca işliyor ve ayrı bir işletmeden yararlanıyordu. Çobanlıkla geçinen aşiretlerde, sürüler, yavaş yavaş aile mülkü haline geldi. Ataerkil aileler, artık ortaklaşa üretime gitmeyip, kendi özel malları olarak kalan ürünleri, değişik miktarlarda üretmeye başladılar.

Özel mülkiyet ortaya çıkmıştır.

Demek ki, ilkel topluluğun üyeleri, geçimleri için gerekli bütün servetleri ortaklaşa ürettikleri sürece, özel mülkiyet olanaksızdı. Ama üretici güçlerin ilerlemesi ile birlikte, işbölümü, topluluğun birliğini parçaladığı ve topluluğun üyeleri, pazarda değiş tokuşa sunulmuş maddeleri ayrı ayrı üretmeye başladıkları zaman, yeni bir kurum, yani özel mülkiyet ortaya çıktı.

Özel mülkiyet ilk önce, sürü hayvanlarına, ev işlerinde kullanılan avadanlık ve kap kaçağa ve bazı âletlere, bu arada kişisel çalışma araçlarına kadar uzanıyor.

Toprak ortaklığına dayanan topluluk, gelecekteki dağılışın tohumlarını da kendi içinde taşıyordu: Toprak, ortak mülkiyet olarak kaldığı halde, ailenin konutu ailenin özel mülkiyeti haline geliyor. Böylece, özel mülkiyetin genişlemesi, ancak ortak servetlerin zararına olanaklı olabilirdi. Öyle oldu nitekim.

Özel mülkiyetin gelişiyle birlikte, ailenin malları, **miras** yoluyla, ana-babadan çocuklara geçiyor; bu da, topluluğun eskiden eşit olan üyeleri arasında servet eşitsizliğini derinleştiriyordu.

Özel mülkiyetin yerleşmesi, öte yandan, yeni bir değişim tipi yaratıyor: Topluluğun kendi içinde, topluluğu oluşturan çeşitli aileler arasında değişim.

Büyük klân topluluğu, gitgide sayı bakımından daha zayıf başka bir toplum hücresine, yani yavaş yavaş bağımsız bir ekonomik birim olarak kendini gösteren «**ataerkil aile**» ye yer hazırlıyor. Klân, artık, kapalı bir bütün değildir. Klânı sağlamlaştıran kan hısımlığı bağları, yerlerini, başka başka aileler arasında edinilen başka bağlara bırakıyor.

Emek üretkenliğinin artması, gün geldi, insan üzerindeki mülkiyeti, maddi servetlerin doğrudan doğruya üreticisi üzerindeki mülkiyeti de ortaya çıkardı:

Kölelik doğdu.

Her bireyin, ancak açlıktan ölmemek için en zorunlu olanı üretebildiği zamanlarda, insanın başka insanlarca sömürülmesi olanaksızdı. Bu yüzden, savaş tutsakları, hemen her zaman öldürülürdü; ancak topluluk, insan sayısını artırmakta yarar görüyorsa, o zaman, tutsakları topluluğa «kabul ediyor» ve onlara, öteki üyelerle eşit haklar tanıyordu. Ne var ki, emek üretkenliğindeki ilerleyiş, bu duruma son verdi; çünkü tutsak, kendi tükettiğinden daha fazla maddi değer üretiyordu şimdi.

Toplumun bir bölümü, toplumsal artı-ürün payından yararlanma hakkını elinden alıp, tutsağı çalışmaya zorlayarak, onun yarattığı ürünleri kendine maledebiliyordu. O yüzden savaş tutsakları artık öldürülmediler; köle haline, yani haklardan yoksun bir duruma ve artı-ürün sağladıkları süre ve ölçüde, topluluğun kendilerine hoşgörü gösterdiği emekçiler kategorisi haline getirildiler. Özgür üreticilerin yanında, çalışması, kendi öz gereksinmelerini karşılamayı değil, başkasının yararına bir artı-ürün yaratmayı amaçlayan köle emeği, bir zenginlik kaynağı haline gelmeye başladı. Kölenin çalışması, efendisine yarar sağlamaz hale geldiği anda ise, efendisi onu öldürmekte serbestti.

Başlangıçta, köleler, topluluğa ya da ataerkil aileye aittiler. Ama zamanla, ileri gelenler, hem topluluğun öteki mallarını, hem de kölelerini ele geçirdiler ve köleler başkanların ve klân aristokrasisinin öteki temsilcilerinin özel mülkü haline geldi. Köle emeğinin sömürülmesi, bu zümreyi zenginleştirip, iktidarlarını daha da güçlendirdi.

Böylece, ilkel topluluğun temel ilkelerinden biri, yani topluluğun bütün üyelerinin ortaklaşa ve kardeşçe çalışmaları da hükümsüz bir hale gelmiş oluyordu. Köleliğin kurumlaşması, insanın insan tarafından sömürülmesinin başladığı yeni bir tarih çağının da kapılarını açıyordu.

Aslında, üretici güçlerin ilerlemesi için zorunlu bir olaydı bu.

Üretim âlet ve araçlarına sahip bulunan efendiler için köle emeğinin maddi servet yaratması yanında, bir başka kaynak daha vardı toplumda: **Topluluğun sıradan üyelerinin emeğiydi** bu; sahip bulundukları ilkel üretim âlet ve araçları ile küçük özel ekonomilerini üretken kılan çiftçiler, çobanlar ve küçük zanaatçıların emeğiydi.

*Önceleri üretim araç ve aletlerinin ortaklaşa mülkiyeti üzerine kurulu üretim ilişkileri biçiminden başka birim tanımayan toplum, üretim aletleri ve araçları bakımından, kurumlarındaki değişikliklere göre üç guruba bölündü: Bu guruplar, en başta, her çeşit mülkiyetten yoksun ve efendilerinin servetini oluşturan **köleler**; sonra, üretim alet ve araçlarını ellerinde bulundurdukları gibi, emeklerini sömürdükleri kölelerin de sahibi olan **efendiler**; son olarak da, üretim alet ve araçlarının özel mülkiyetine sahip bulunan*

ve kendi küçük işletmelerinde üretim yapan ***topluluğun özgür üyeleri****. Zamanla; bu küçük mülk sahiplerinin büyük çoğunluğunun ekonomileri yıkılır ve kendileri de köle haline gelirler; çok küçük bir bölümü ise tersine zenginleşir ve kendileri de efendi ve köle sömürücüsü durumuna geçerler. Ancak küçük mülk sahipleri, toplulukların içinde her zaman bulunacaktır.*

Üretici güçlerin ilerlemesi, en kesin ve en son noktasında, üretim ilişkilerinin niteliği sorununa, üretim alet ve araçlarının kimin elinde bulunduğu sorununa gelip dayanmıştı. Ve işte toplum, insanlık tarihinde ilk kez, üretim âlet ve araçlarına sahip olup olamayışa göre, **sınıflara** bölündü.

Öte yandan, özel mülkiyet ve servet eşitsizliği de, toplum üyelerinin hakları ve buna dayanan yükümlülükleri üzerinde değişiklikler yaptı: Eskiden, klânın ya da aşiretin bütün işleri, topluluğun bütün üyelerince seçilen şefler ya da onların heyetlerince düzenleniyordu. Bu şeflerin saygınlığı, yalnızca deneyim, avda beceriklilik, savaşta cesaret, akıl gibi bireysel niteliklerden ileri geliyordu. Güç ve yetkileri babadan kalma değildi; üyelerin oyuna dayanıyordu sadece. Her an görevlerinden alınabilirlerdi. Varlık bakımından aşiretin öteki üyelerinden hiçbir farkları yoktu. Kısacası, topluluğun yönetimi, **klân demokrasisi** ilkesine göre, yani topluluğun, -klân ya da aşiretin- bütün üyelerinin kamu işlerinin yürütülmesine eşit olarak katılması ilkesine göre gerçekleştirilmekteydi. Bu toplumsal örgütlenme biçimi, mevcut üretim ilişkilerine de uygun düşüyordu aslında.

Özel mülkiyetin ortaya çıkışından sonra ise, tarımcı topluluklarda, bütün işlerin yönetimi, gerçekte, ileri gelenlerin eline geçmeye başladı. Yavaş yavaş zenginler, ve nüfuzlu kimseler, topluluğun silahlı güçlerini de ellerine geçirdiler; ve, onları, topluluğun yararından çok, kendi kişisel amaçları için, yeni zenginliklere el koymak ve en başta yeni köleler, yani maddi değer üreticilerini ele geçirmek için kullanmaya başladılar. Efendiler, ancak sürekli bir baskı örgütünün varlığı ile köleleri ve toplumun özgür üyelerini ellerinde tutabilir ve onları kendi yararlarına, kendi zenginliklerini arttırmaya ve bitip tükenmez açgözlülüklerini doyurmaya zorlayabilirlerdi.

Giderek, **devlet** haline geldi bu baskı örgütü.

Silahlı güçlerin tekeli de, bu baskı örgütünün, yani devletin temeli olup çıktı.

Servet eşitsizliğinin sonucunda, hukuksal eşitsizlik de ortaya çıkmıştı. İlkel topluluk düzeni son nefesini veriyordu. Topluluğun özgür üyelerinin emeği, toplum zenginliklerinin başlıca kaynağı değildi artık ve toplum, gelişmesinin yeni bir aşamasına giriyordu; tarihin de yeni bir çağı başlıyordu:

Sınıflı toplumlar çağı.

HİNT - AVRUPALILAR SORUNU

Madenler çağı, insanlık tarihinde, halkların en büyük yayılış hareketlerinden birine de tanık olmuştur: **Hint Avrupalıların yayılışı** ([7]).

Hint-Avrupalılar deyince, latince, yunanca, sanskritçe gibi, birbirine çok yakın dilleri konuşan halklar anlaşılıyor; bütün bu diller tek bir dilden kopup gelmişlerdir.

Hint-Avrupa dilleri arasındaki hısımlık, XIX. yüzyılın başlarında karşılaştırmalı grameri, yani bu geniş dil ailesinin ilk ortak biçimini saptama olanağını veren yöntemi bulan Franz Bopp'un tanıtlamasından bu yana tartışma dışı.

Irkla asla ilgisi olmayan bir adlandırma bu.

Öyle ki, bütün bu halkların birbirinden farklı ırkların insanları oldukları gerçek.

> *Ancak, Fransız bilginlerinden* ***George Dumezil****'in önayak olduğu son bir kuram, inançlarına ve efsanelerine bakıp, Hint-Avrupalıların kendine özgü bir sosyal örgütlenişe sahip olduklarını ileri sürer. Bu kurama göre, bütün Hint-Avrupalı halkların kurumları, özellikle «üçlü bir sosyal sınıf ayrılığı» temeli üzerinde* kuruludur. Bu üç sosyal sınıf *şudur: Rahipler, savaşçılar, tarımcı-hayvan yetiştiriciler.*

Hint-Avrupalılarla ilgili bir gerçek de şu: Bu halkların yazıları yoktu; gelenekleri bütünüyle sözlüydü. Tarihte nerede rastlarsak rastlayalım, Hint-Avrupalıların, bir merkezden başlayarak, dört bir yana dağıldıkları bir gerçek.

Neresiydi bu merkez?

Tartışma konusudur bu.

Önceleri Hint-Avrupa dillerinin ilk yurdu sanılan Orta Asya (Pamir, Türkistan) bugün kabul edilmiyor; Elbe ile Vistül arasındaki Kuzey

Almanya ovalarıyla, Tuna-Ural arasındaki Rus bozkırları üzerinde durulmakta.

Gerçekten, İsa'dan önce II. bin yıl süresince, birbiri arkasından süren halk dalgaları, Sibirya'dan İrlanda'ya değin çok geniş bir alana yayıldılar: Aryenler Hindistan'a, Medlerle Persler İran'a, Hititler Anadolu'ya, Hellenler Yunanistan'a, İtaliotlar İtalya'ya gittiler.

Bu göçlerden sonuncusu Latinlerin göçüdür: Gün gelip bütün Akdeniz dünyasını birleştirecek Roma uygarlığını işte bu Latinler kurmuşlardır. Ancak onlardan da önce, Keltlerin, tüm Batı Avrupa için bir ortak uygarlık yaratmalarına ramak kaldığı da bir gerçek.

III
TARİH BİLİMİ

İnsanlık tarihi, tarihçilerce, ilk yazılı belgelerden önceki ve sonraki dönemler olarak, «tarih öncesi» ve «tarihsel dönemler» diye ikiye ayrılır. Dikkat edilsin, bu ayrımda ölçüt, yazının, giderek yazılı belgelerin ortaya çıkışıdır. Yoksa insanlık, doğduğu günden beri tarihin konusu.

İnsanlığın gelişme süreci bir bütündür çünkü.

Ama nasıl, hangi yöntemle incelenmelidir bu bütün?

Bir temel sorun da budur ve yanıtı da tarihin bir bilim haline gelmesiyle yakından ilişkilidir.

TARİH BİLİMİNİN DOĞUŞU

Tarih, başlarda bir öyküdür; daha sonra, geçmişten ders çıkarmak için girişilen bir uğraş olur. Tarihçi, tarihi yarattığına inandığı kişileri, «kahramanlar»ı örnek tutarak, gelecek kuşaklara bir şeyler öğretmek ister; bir erdem dersi verir giderek. Geleceğin güzelliği çirkinliği onlar gibi hareket edip etmemeye bağlıdır.

Çünkü, «tarih tekerrürdür» ona göre. Herodotos birinci, Thukydites de ikinci anlayışın temsilcileridir.

Onları daha sonra izleyenler olmuş, bugün de var.

Ancak, ne birinci anlayışın, ne de ötekinin bilimle ilgisi yok. Bilim, «nesnel»i arar çünkü. Toplumların, giderek insanlığın oluşumuna bir «gelişim süreci» olarak bakmak, olayların akışını doğrudan doğruya kişilere bağlamadan, toplumdan, giderek birbirinden soyutlamadan bu sürecin içinde değerlendirmek, yani bilim olarak tarih ise pek yeni olup XIX. yüzyılın ürünüdür.

Tarih bilimine giden yolu da tarih felsefesi hazırlamıştır.

Nasıl?

Konuya başlardan girelim ([8]).

Tarih düşüncesinin ilk belirtilerine **Aristoteles**’te rastlıyoruz. Ancak, Aristoteles’in tarih anlayışı, tarihin felsefe düzeyine gelmiş bir edebiyattan yola çıkılarak öğrenilebileceği görüşüyle sınırlıydı. Bu anlamda tarih, olayların bir araya getirilmesinden başka bir şey değildi. Bu anlayış, XVIII. yüzyılın ortalarına değin sürmüştür.

Hıristiyanlığın tarih anlayışının merkezinde «Tanrı» vardı; insan ne denli uğraşırsa uğraşsın, tarih, daha önceden Tanrı’nın belirlediği bir çizgi üzerinde sürüp gidecektir. Bu çizgi üstünde ortaya çıkacak olaylar, ilk günahtan, yani Âdem ile Havva’nın Tanrı’ya karşı işledikleri günahtan kıyamet gününe değin önceden planlanmıştır. Hıristiyanlığın tarih anlayışı, Aristoteles’in tarih anlayışından, -Tanrıca belirlenmiş de olsa-, olayların yasallığı noktasında ayrılıyordu. Kuşkusuz, ileriye doğru atılmış bir adımdı bu; ancak, akla da karşı çıkıyordu: Çünkü tarih, Tanrıca belirlenmiş akışı içinde insan aklının kavrayamayacağı bir şeydi.

Rönesans’ın tarih anlayışı, «insan»ı merkez edinmesiyle Hıristiyanlığın tarih görüşünden ayrılıyordu. Ne var ki, İlk Çağı örnek alarak ileriye sürülen «yeniden doğuş» düşüncesi, tarih anlayışına bir ilerleme, bir gelişme ufku kazandırmaya yetmedi. İnsanlık, bu ufku görebilmek için, Avrupa’da XVIII. yüzyılın ortalarına, burjuvazi iktidara adaylığını koyacak güce erişinceye değin beklemek zorundaydı.

Gerçekten, Avrupa’da XVIII. yüzyılda iktisadî, sosyal ve teknik gelişmeler eskiden kalmış tarih anlayışının değişmesine yol açtı. Üretim ilişkilerindeki ilerlemeler, tarihin de bir «**ilerleme kuramı**»na dayandırılmasını zorunlu kılıyordu. Önemli bir gelişmeydi bu. Bacon’da, Descartes’ta, Pascal’da dile gelen bu gelişme, yarışmacı bir toplumda yaşayabilecek yetenekte bireylere gereksinme duyan burjuvazinin çıkarları gereğiydi aslında. Burjuvazinin, feodal toplumdaki feodal bey, kral ya da kilise gibi, Öteki dünyanın bu dünyadaki temsilcisi olma iddiası yoktu. Onun bütün amacı, bu dünyadaki düzenin öteki dünyadan bağımsız olarak değiştirilebilirliğini tanıtlamak, başka bir deyişle, «ilerleme» düşüncesini sokmaktı kafalara.

Böylece, İlk Çağ’dan kaynaklanan mekanik tarih anlayışının aşılması, üretim ilişkilerinin görece olarak geliştiği ve özel mülkiyetin önem

kazandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında -hattâ sonunda- gerçekleşir. Rousseau'dan başlayarak Fransız materyalistleri Helvetius, Diderot, d'Holbach'la gelişen düşünce zincirine göre, tarihsel gelişme, bir düz çizgi olarak değil de, diyalektik olarak kavranmaya çalışılır artık; «ilerleme» düşüncesinin Fransa'da doruğuna çıkışı da Condorcet ile olur. Bu düşünce zincirinin Almanya'daki izdüşümü Lessing, Kant ve Herder'dir.

> *Tarihsel sürecin yalnızca bir ilerleme süreci olmayıp diyalektik -çelişkili bir süreç olduğu ve ilerlemenin de bir öncekine göre bir üst aşamada gerçekleştiği anlayışına en büyük katkıyı yapan* ***Herder*** *şöyle diyordu: «İnsan, aklını kullanmayı öğrenmeseydi yaşayamazdı ve kendini ayakta tutamazdı; aklını kullanır kullanmaz, elbette binlerce hataya ve binlerce yanılgıya giden kapı önünde açılıverdi, ama hemen aynı zamanda, bu hatalar ve yanılgılar sayesinde aklını daha iyi kullanmayı gösteren yol da önünde açılmış oluyordu. İnsan, hatalarını anlamayı ne kadar çabuk öğrenirse, onları düzeltmek için üstlerine ne kadar sağlam bir güçle varırsa, o kadar çok ileriye gider, insanlığı o kadar çok gelişir; insan, insanlığını yetkinleştirmek zorundadır, ya da kendi suçunun ağırlığı altında yüzyıllarca inleyecektir».*
>
> *Herder'in bu sözleri, insanın, tarihin «nesne»si olma durumundan «özne»si olma durumuna yükseldiği gerçeğinin kavranması yolunda atılmış önemli bir adımdır; tarihsel gelişme süreci içinde, «faal insan»ın rolüne işaret ediyordu çünkü.*

Burjuva ideolojisinin sınırları içinde, tarihin «bitmiş» bir olaylar yığını olmayıp bir «süreçler bütünü» olduğu, yalnız akla uygun gelişmelerin değil, irrasyonel gelişmelerin de, adına «tarih» denen çelişkili ilerleme içinde düşünülmesi gerektiği anlayışı, doruk noktasına **Hegel**'de ulaşmıştır. Gerçekten Hegel, tarih içinde faal olan insanın yönelişlerinin tarihsel gelişme sürecini belirleyen tek neden olmadığını ortaya çıkarmıştır. Onunla, tarihsel gelişme sürecinin bağımlı olduğu «nesnel yasallık» gündeme gelir. Ancak Hegel, insanın yönelişlerinin de başka nedenlere bağlı olduğunu açıklamaya kalkarken, bunun, o insanın yaşadığı maddi nesnel gerçeklik olduğunu göremeyip, sözkonusu nedenleri, insanın manevi faaliyet alanından («Geist») tarihe sokmak istemiştir. Bu çaba, XVIII. yüzyılda anti-

feodal mücadele sırasında «sınırsız» bir hareket alanına sahip görünen burjuva ideolojisinin tükendiğinin de bir işaretiydi aynı zamanda. Bu tükenişin kaynakları, XIX. yüzyıldaki sosyal gelişmelerdir.

Gerçekten, XIX. yüzyılın ortalarında, Avrupa'da, açıkça ortaya çıkan temel çelişki, üretimin toplumsallığı ile üretim araçlarının özel mülkiyet altında olması çelişkisiydi. Burjuvazinin gelişmesi için «kaçınılmaz» bir aşamaydı bu. Dolayısıyla, kendi karşıtını, kendi tarihsel gelişmesi içinde kaçınılmaz olarak doğuran kapitalizm için, ideolojik alanda bir «yanıltma»ya başvurmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Feodalizme karşı mücadele ederken, bütün toplum adına, hattâ insanlık adına yola çıktığını öne süren burjuvazi, XIX. yüzyılın ortalarında, hele hele sonlarında, bu iddiasından fiilen vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak, tarihsel ilerleme anlayışının kendisiyle başladığını bilen burjuvazi, bunun yalnızca kendisiyle süreceğini de tanıtlamak zorundaydı. Ne var ki, **diyalektik materyalizm**, burjuvazinin tarihsel ilerleme teziyle ilgili planlarını altüst eder.

Diyalektik materyalizmle, yalnız tarih felsefesi gerçek temelleri üzerine oturmakla kalmaz, tarih de kanunları olan bir bilim niteliğini kazanır.

Tarihin bilimsel gelişimi onunla tamamlanır.

MARKSİZM VE TARİH

Diyalektik materyalizm, bilindiği gibi, doğa, toplum ye insanla ilgili bilgilerin bir bireşimi; bu bakımdan eksiksiz bir dünya görüşüdür. Toplumu ve insanı ise, başka görüşlerden farklı olarak, tarihten soyutlamıyor diyalektik materyalizm; tersine, tarihsel süreç içinde alıyor toplumu, giderek insanı. O yüzden, tarih, büyük önem taşıyor bu görüşte. Materyalist diyalektik yöntem tarihe uygulandığında, «**tarihsel materyalizm**» adını alıyor.

Ne diyor tarihsel materyalizm?

Tarihsel materyalizme göre ([9]), toplum, aslında tarihsel gelişme içinde biçimlenmiş belirli bir üretim biçimini temel alan ve insanlığın ileriye doğru gelişmesinde bir aşama olarak ortaya çıkan, bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan gurupları arasındaki ilişkiler sistemidir.

Hangi aşamada olursa olsun, bir toplumu tanıyabilmek için, her şeyden önce toplumu oluşturan temel öğenin durumuna bakmak gerekir.

Nedir o? **Üretim biçimi.**

Üretim biçimi, «**üretici güçler**» ile «**üretim ilişkileri**»nden oluşur: Üretim aletleri, o üretim aletlerini kullanan ve üretimi sürdüren insanlar, işte bütün bunlar, toplumun üretici güçlerini oluştururlar. Üretim, üretilenin değişimi ve dağıtım, süreci içinde, insanlar arasındaki sosyal ilişkiler ise, üretim ilişkileridir. Bu ilişkiler mutlaka vardır; çünkü, insanın yaşamı için gerekli üretim, insanların ayrı ayrı uğraşları olmayıp, toplumsal bir eylemin sonucudur. İşte, üretici güçler ile üretim ilişkileri, hep birlikte, toplumun temel öğesi olan «üretim biçimi»ni oluştururlar.

Toplumun «**alt yapısı**» da denir buna.

Üretim biçimi, toplumun düşün, politika, hukuk, gelenek, görenek gibi kurumlarını da oluşturur. Sosyal yaşamla ilgili düşünme biçimi, toplumun bu alt yapısına bağımlıdır. İnsanın düşünsel yanıyla ilişkili kurumlara «**toplumun üst yapı kurumları**» da denir. Üretim biçimi, toplumun üst yapısını belirler; toplumun üst yapı kurumları da, alt yapıyı etkiler. Çünkü, üretici güçlerin başında bizzat insan geldiğine göre, insanın bilinci, üretici güçlerin, yani teknolojinin gelişmesinde rol oynar. Ancak, üretim ilişkileri, nesnel maddi etkenlerce oluşturulduğu için, üretici güçlerin değişimiyle bağımlıdırlar; insanların yeğlemelerine göre değişmezler. Üretim biçimi gelişir, değişir; buna bağlı olarak da toplumun üst yapısı gelişir, değişir.

Tarihsel gelişmede, bu gelişimin itici gücü hangisidir?

Elbette Tanrı değil; ama ya toprak, iklim, nüfus?

Bunların etkisi var kuşkusuz. Ancak, tek başına belirleyici değil hiç birisi.

Ne o halde?

Tarihsel materyalizme göre, tarihin itici gücü şu zincirleme doğrultudadır: Tarih insanların eseridir; insanların İradesi, tarihi yapan eylemi ortaya çıkarır ve belirler; bu irade, onların düşüncelerinin dile gelişidir; bu düşünceler, onların içinde yaşadıkları sosyal koşulların yansımasıdır; toplumdaki sınıflar, ve bu sınıfların mücadelesini belirleyen bu sosyal koşullardır; bizzat sınıflar, ortaya çıkaran ve onlar, belirleyen ise iktisadi koşullardır.

Tarihi yapan insandır. Ancak, insan düşüncelerini, giderek iradesini, sosyal yaşamından, toplum koşulları içindeki sınıfsal konumundan, sınıfsal konumunu ise iktisadi ortamdan almaktadır. Başka bir deyişle, insan, içinde yaşadığı **toplumun iktisadî yapısının belirlediği biçimde** tarihini yapmaktadır. Üretim biçiminin değişimine bağlı olarak, insanın toplumsal

davranışları, düşünceleri ve tarihi yapan iradesi değişmektedir. Üretim biçimi değişmeden, insanın tarihinin değişmesi sözkonusu değildir.

Nasıl olmaktadır üretim biçiminin değişmesi?

Üretimdeki değişme ve gelişmeler, daima üretici güçlerde, her şeyden önce de üretim aletlerinde olan değişme ve gelişmelerle başlar. Bundan dolayı, üretici güçler, üretimin en hareketli ve en devrimci öğesidir. Önce toplumun üretici güçleri değişir ve gelişir; sonra da bu gelişmelere bağlı ve uygun olmak üzere, insanlar arasındaki üretim ilişkileri, onların iktisadî ilişkileri değişikliğe uğrar. Ancak bu, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olmadığı anlamına gelmez. Gelişmeleri üretici güçlerin gelişmelerine bağlı bulunan üretim ilişkileri de, aynı biçimde üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olur, bu gelişmeyi hızlandırır ya da yavaşlatır. Ne var ki, üretim ilişkileri, çok uzun süre üretici güçlerdeki gelişmenin gerisinde kalamaz ve bu gelişmeyle çatışma halinde bulunamaz; çünkü, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesine eksiksiz bir ortam yaratmasıyladır ki, üretici güçler tam olarak gelişebilir. Sonuç olarak, üretici güçler, üretimin yalnızca en hareketli ve en devrimci öğesi değil, üretimdeki gelişmenin belirleyici öğesidir de.

Üretim biçimi içinde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı diyalektik bağlılık, üretim biçimi ile toplumun üst yapı kurumları arasında da vardır. Tarihi belirleyen öğe, üretici güçler olmakla beraber, üretici güçlerin etkinlendiği üretim ilişkileri ve onun da etkinlendiği hukuk, âdetler, gelenekler gibi insanın düşünsel olarak oluşturduğu ortamdır. Bu bakımdan, insan tarihin eseridir ama; insanoğlu kendi tarihini de kendi yapmaktadır. Böylece, insan sosyoekonomik ortamın bilincine varmışsa, kendi tarihinin yaratıcısı olmakta, olabilmektedir.

İnsanın yaşaması için gerekli olan maddi nesneleri, üretici güçler, üretim araçları üretir. Üretim ilişkilerinin durumuna göre, üretim araçlarının -ki topraktan fabrikaya değin her şey üretim aracıdır- kimin elinde olduğu önem kazanır. Üretim araçlarını kişiler, guruplar, sınıflar elde tuttuğunda ya da denetlediklerinde, toplumsal yapıda «**sömürü**» diye bir şey sözkonusudur; o zaman da sınıflar arasında bir mücadele vardır. İşte tarihte, üretim biçimine göre beliren mülkiyet biçimleri, üretim araçları sahipliği, «**sınıflar mücadelesi**»ni ortaya çıkarır. Tarihi yapan cihangir komutanlar değil, üretim araçları mülkiyetinden doğan sınıflar mücadelesidir.

Üretici güçler geliştikçe, ona uymayan üretim ilişkileri, mülkiyet biçimleri de değişmekte, toplumdaki sınıflar yeni konumlar elde etmektedirler. Böylece, üretim biçimi, tarih boyunca, hep bir geridekine göre daha ileri aşamada olmak üzere, yeni bir dengeye kavuşmakta; ancak üretici güçlerin gelişimi ve değişimi durmadığından, eski üretim biçiminin bağımdan yeni üretim ilişkileri doğmaktadır. Bu toplumsal çelişkinin ortaya koyduğu tarihsel gelişim süreci, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sona ereceği, yani «**sınıfsız toplum**» un ortaya çıkacağı aşamaya değin sürüp gidecektir.

Tarihe bu açıdan bakıldığında, beş temel üretim biçiminin ortaya çıkardığı beş toplum tipi görülür: İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum, sosyalist toplum.

> *Tarihin «ilkel toplum» aşaması, zorunlu olarak sınıfsızdı; bugünkü kapitalizmin iç çelişmeleri ise, sosyalizme, yani yeniden sınıfsız bir topluma doğru gidişi zorunlu kılmaktadır. Gerçekten, bugün üretim, işçi sınıfının, büyük kitlelerin eseri olduğu, yani sosyalleştiği halde, aslan payını burjuvazi almaktadır. Burjuvazi, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olduğu için, salt bu gerekçeyle, işçi sınıfını «**artı-değer**» yoluyla sömürmektedir. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında çelişme vardır; giderek burjuvazi ile işçi sınıfı, aynı üretim ilişkisi içinde birbirine karşıt sınıflar durumundadır. Bu karşıtlık, bir yerde kutuplaşmıştır da. Ancak, kapitalizmin gelişmesi içinde, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan burjuvazi-işçi sınıfı çatışması insanlık tarihinde son sınıf çatışmasıdır. Ve işçi sınıfının, burjuvaziyi devirip, toplumu «sınıfsız» hale getirmesiyle, yalnız burjuvazi-işçi sınıfı çatışması değil, bütün yazılı tarihi kaplamış olan sınıf çatışmaları dönemi de sona erecektir.*
>
> *Bu gelişme kaçınılmazdır.*

İşte tarihsel materyalizm!

Bu görüşün, tüm toplumbilime, giderek tarihe büyük katkılarda bulunduğu bir gerçek.

Nedir onlar?

Tarihsel materyalizm sayesindedir ki, salt ideolojilerin incelenmesi yerine onların arkasındaki toplumsal nedenleri, kökleri ekonomik gelişmede

bulunan toplumsal ilişkilerin nesnel yasalarını, özellikle üretici güçleri incelemek; bireylerin eylemlerindeki ideolojik eylemlerini incelemek, giderek bu eylemlerin kökenlerini insanların maddi yaşamlarında aramak; bireysel olgular yerine, toplumu tek bir toplumsal birim olarak ele almak; genel anlamda toplumdan söz etmek yerine, belli bir toplum üzerine, insan toplumunun tarihsel gelişiminde zincirin bir halkası olarak belirli bir sosyo-ekonomik biçimleniş üzerine eğilmek önem kazanmıştır.

Diyalektik, giderek tarihsel materyalizm, bu katkılarıyla, tüm toplumbilime ve bu arada tarihe, uymaları gereken «genel düşünme ve inceleme yöntemi»ni vermiştir aslında. Hiçbir toplumbilimi, giderek tarih, bu yönteme başvurmadan gerçeklere varamaz.

İnsanlık tarihi için kesinlikle böyledir bu. Özetle, tarihsel materyalizm, tarih biliminin «onsuz olmaz» yöntemidir.

TARİHÇİNİN GÖREVİ NEDİR?

Tarihçi, geçmişi bu yöntemle incelemeye kalkarken, birtakım kaynaklara başvuracaktır; onların bulunması, doğrulanması, eleştirisi başlıbaşına bir iştir ve özel yöntemleri gerektirir ([10]). Bunun gibi tarihçi, insanlığın büyük akışını daha iyi kavrayabilmek için, geçmişi «çağ»lara böler ([11]). Ancak tarihçinin, özellikle insanlık tarihine eğilenin, geçmişi çağlara böler, öteki bilimlerin de yardımıyla, her çağı yazılı ya da yazısız tanıklara başvurarak aydınlatmaya çalışırken ortaya koymak istediği nedir?

Nedir tarihçinin asıl görevi?

İnsanlık, özellikle sınıfsız bir toplum yapısından sınıflı bir toplum yapısına geçtikten sonra, geçmiş, yüzyılımıza değin, birbirinden farklı gerçekleri sergileyip durmuş. Bu gerçek, aslında bir «sömürü»yü dile getirir. Bu sömürü, çeşitli sınıflar arasında olmuş; yüzyıllar, farklı iktisadî ve sosyal yapılar içinde mücadelenin taraflarını değiştirmiştir sadece. Ve her çağda ezenler, bir gün mutlaka batmaya mahkûm bir toplum yapısını zorla sürdürmeye çalışırken, ezilenler, daha güzel, daha insanca bir dünyanın savunmasını üstlenmişlerdir.

Bir yerde, karanlıkla aydınlık çarpışıp durmuştur.

Tarihçinin görevi, başta bu gerçeği koymaktır önümüze: Her çağda eskiyen, çürüyüp dökülen, ölüme mahkûm bir düzene ve onun değerlerine sahip çıkanlarla, daha ilerde bir yaşamın değerlerini savunan güçleri

sergilemek, insanlığın ilerleme çizgisini, giderek insanlığı bir gün topyekûn aydınlığa çıkaracak güçleri saptamak.

Geleceğe giden yolu göstermek tek kelimeyle.

Bütün bu mücadeleler olur, yüzyıllar akıp gider, bir toplum yapısından bir başka toplum yapışma geçilirken, bir yapı aşılmış da olsa, ondan gelecek yüzyıllara bir «kültür mirası» kalır; edebiyattan sanata, felsefeden müziğe değin canlı, kalır; edebiyattan sanata, felsefeden müziğe değin canlı, diri, soylu bir şey. İnsanlığın «ortak hazine»sine kaydolur bu miras. Her kuşak, her yüzyıl, her çağ, geçmişin mirasına kendi katkısını da ekleyerek geleceğe bırakmıştır. Böyle gitgide zenginleşen bir miras olmasaydı, insanlık mağara döneminden çıkıp bugünlere gelemezdi, ilerleme olmazdı giderek.

Tarihçinin bir görevi de, işte bu mirası saptamaktır.

Ve gerçek bir tarihçi, bu mirası en sağlıklı biçimde saptayan kişidir aynı zamanda.

Yüzyılların gerçeğini ve mirasını saptamak, «**tarih bilinci**»nin oluşumunda zorunlu bir aşamadır.

Nedir tarih bilinci?([12]).

Tarih, hep tekrarladığımız gibi, toplumun, belli yasallıklar içinde ve nesnel olarak gelişme sürecidir, bu sürecin akışıdır. Bu akış, bir alt düzeyden bir üst düzeye doğru olur; «eski»den «yeni»ye yönelir. İşte tarih bilinci, «geçmiş», «şimdiki zaman» ve «gelecek» arasındaki diyalektik birliği kurmak ve «geçmiş»i, «şimdiki zaman» ve «gelecek» bütünlüğünde değerlendirmektir.

Tarih bilincinin çıkış noktası, «şimdiki zaman»dır: Biz tarihi, içinde bulunduğumuz andaki bilinç düzeyimizle değerlendirmek durumundayız; geçmişe giderken, geleceğe uzanırken, hep şimdiki zamanı hareket noktası olarak alırız. Tarih anlayışı, tarih bilincinin ürünüdür; tarih bilinci de içinde yaşadığımız, yani şimdiki zamanın nesnel gerçekliğinin ürünüdür.

«Doğru» -ya da «bilimsel»- ve «yanlış» bilinç olduğundan, «doğru» ve «yanlış» tarih bilinci vardır.

Sınıflı toplumlarda, özellikle kapitalist toplumda, egemen sınıflar, tarihsel geçmişi tahrif etmek, yanlış bilinç uyandırmak, giderek yanlış bir tarih bilinci geliştirmek isterler; yığınların üzerinde sömürünün sürmesi için şarttır bu onlara göre. Hem tarihin tahrifi, burjuvazinin yalnız «faşist» iktidarlarınca yapılmaz; burjuva-demokrat iktidarlar da, bunu «uygar»

yöntemlerle yaparak, insanlar, geçmişlerine ve şimdiki zamanlarına yabancılaşırdır.

İşte, tarihçinin bir görevi de, «yanlış» bir tarih bilincinin yerine, «doğru» bir tarih bilincinin oluşması için mücadele etmektir.

Hiç kuşkusuz, «ideolojik» bir mücadeledir bu.

Ve elbette yalnız başına tarihçinin üstlenebileceği bir mücadele değildir. Bunu, aslında toplumdaki ilerici, demokrat ve devrimci güçler, tutucu, giderek gerici güçlere karşı verirler. Gerçek bir tarihçinin görevi de, işte bu ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin yanında yer almak, onların kavgasına katılmaktır.

Bilim adamının tarih önündeki sorumluluğu tartışılmaz.

Ama tarihçinin, bilim adamı olarak sorumluluğu herkesinkinden fazladır; doğrusu istenirse, hiçbir bilim adamı, bu denli ağır bir sorumluluk yüklenmiş değildir.

KİTABIN ANA PLANI

Tarih biliminin incelediği, değerlendirdiği süre bir bütünlük gösterir. Zaman, birbirinden kopuk anlardan oluşmaz; tersine birbiriyle bağıntılı akıp gider. Tarihin konusu olan süre, tam bir «gelişim süreci»dir.

Öyle de olsa, bu gelişim süreci bölümlenerek incelenir.

Biz, sınırları üzerindeki tartışmaları bir yana bırakarak, insanlık tarihini İlk Çağ, Orta Çağ, XVI, XVII. ve XVIII. yüzyıllar, XIX. yüzyıl, son olarak da çağdaş dünya bölümlemesi içinde inceleyeceğiz.

Bu bölümleme, anlatımdaki kolaylığı sağlamak içindir bir yerde.

İnsanlık tarihinin «ilkel toplum»dan sonra, «köleci», «feodal», «kapitalist» aşamalardan geçtiği, bugün de «kapitalizmden sosyalizme geçiş aşaması»nı yaşadığı gerçeğini gözden uzak tutmadan anlatacağız anlattıklarımızı.

Bu ciltte ise, «köleci» toplum biçiminin yaşandığı «İlk Çağ»dan giriyoruz konuya.

I
ESKİ DOĞU

İlk Çağın Doğu'su, Mısır'dan Çin'e değin uzanan, Asya'nın güneyiyle Afrika'nın kuzeydoğusunu da içine alan pek büyük bir coğrafya parçası. Gerçekten, ilk devletler, bu topraklarda kuruldu. İlkel toplumun sınıflara bölünmesinden sonra ortaya çıkan en eski köleci devletlerin doğuşu ve gelişmesini, Eski Doğu halklarının tarihi öğretiyor bize.

Ne görüyoruz o coğrafyaya baktığımızda?

Verimli vadiler, geniş çöller ve dağ silsileleri. Önce beş sulak vadi: Bunlar, sırasıyla, Kuzey Afrika'da Nil vadisi, Asya'nın güneybatısında, İran körfezinin yanıbaşında -Mezopotamya adı verilen- Dicle ve Fırat vadisi; Hindistan'da İndus ve Ganj vadileriyle, Çin'de Hoang-ho vadisi, Nil vadisi, batıda uçsuz bucaksız Sahara Çölüyle sınırlı; Mezopotamya'nın batısında Zagros dağ silsilesi, Ganj vadisinin kuzeyi ile kuzeydoğusunda Himalaya'lar yükseliyor; Hoang-ho vadisi, kuzeyde ve kuzeybatıda Moğolistan'ın çöllerine gelip dayanıyor. Tarıma pek elverişli bu vadiler: iklim sıcak, ama tarlalar bol bol sulanıyor; toprak da zengin ve işlemeye uygun. Öyle olduğu içindir ki, sabana dayanan tarım, yani yerleşik yaşam, başka yerlerde olduğundan çok daha erken başladı buralarda ve hızla gelişti.

Eski Doğu halkları, yalnız İlk Çağ için değil, bütün insanlık tarihi üzerinde büyük etkileri olan pek köklü uygarlıklar yarattılar; insanlığın maddi ve manevi kültürünün temelini onlar attılar hiç kuşkusuz. Bu uygarlıklar içinde, ilk akla gelenleri, Mısır ve Mezopotamya ile Filistin ve Suriye'de kurulan uygarlıklar oluyor. Akdeniz bölgesinde yer alan bu ülkeleri, Avrupa'nın kıyı bölgeleri ile içinde olmak üzere, komşularıyla sıkı bir ticari ve kültürel ilişki içinde görüyoruz daha başlarda. Onların yarattıkları, Eski Yunan ve Roma'ya geçti; Modern Avrupa halkları da onlar aracılığıyla aldılar alacaklarını.

Doğu'nun tarihini incelemekte büyük yarar var böylece.

Eski Doğu'nun tarihi, köleci toplum ve devletin doğuşuyla, yani İsa'dan önce IV. bin yılın sonlarında başlıyor. Ancak gelenektir, Doğu'nun eski tarihi, belli bir tarih ya da belli bir yüzyılla noktalanmaz. O tarihi batıda, İsa'dan önce IV. yüzyılda Persler'in düşüşüne değin götürüyoruz; oysa Eski Hind'le Çin tarihlerini, İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda gerçekleşebilen feodal rejimin kuruluşuna değin uzatabiliyoruz.

Böylece, Doğu'nun eski tarihinin coğrafya ve zaman bakımından çerçevesi hayli görecedir: İsa'dan önce II. bin yılda yaşadıkları ve Doğu

ülkeleriyle ilişkileri oldukları halde, Hellen öncesi Egelilerin tarihi, Eski Doğu tarihine girmez genellikle.

Doğu'da köleci toplum ve devlet, İlk Çağda -Yunan ve Roma'da olduğundan- farklı birtakım özellikler taşır: Başta gelen bir özellik olarak, Eski Doğu'da, köleci sistemin gelişmesindeki ağır aksaklık, ataerkil köleciliğin ve sömürünün yarı-ataerkil biçimlerinin hayli uzun sürmesi geliyor; ikinci olarak, toprakta özel mülkiyetin doğuşunun hayli yavaş gelişmesini ve komşu ortaklılığının sürekliliğini görüyoruz. Son bir özellik de, -genel olarak «**Doğu despotluğu**» dediğimiz- çok güçlü monarşik bir iktidarın bulunması devletlerde.

Ancak, şunu da söyleyelim ki, bu özellikler, her devlette aynı değildi, giderek klasik köleci toplumun açık ve kesin nitelikleri orada da ortaya çıkar. Öte yandan, Eski Yunan ve Roma'da, hele hele tarihlerinin başlarında, Eski Doğu'da gördüğümüz sosyal rejimin birçok tipik öğelerine rastlarız. Böylece, Eski Doğu ile Eski Yunan ve Roma toplumları arasında ilkede hiçbir farklılık yoktu; aralarındaki ikincil özellikler, onları aynı iktisadi ve sosyal rejimin içinde görmekten alıkoymamalı bizi.

Mezopotamya'dan girelim konuya.

BÖLÜM I
MEZOPOTAMYA HALKLARI

Sümerlerle ilgili en büyük araştırmacılardan biri, Samuel Noah Kramer'in, 1959 yılında yayınladığı bir kitabın adı pek ilginçtir: «Tarih, Sümer'de Başlıyor». Kuşkusuz tarih, Sümerlerden önce, çok önce başlamıştı; ama uygarlığın Sümerlerle başladığı kesindir. Kramer, bunu kanıtlarıyla sergiler önümüze. Onlara, daha sonra Babil'in katkısı eklendi ve Sümer-Babil uygarlığından, Batı uygarlığına, giderek insanlığa büyük bir miras kaldı.

Dicle ve Fırat deltasında doğdu bu uygarlık.

Eski Yunanlıların «Mezopotamya», yani iki ırmak arası adını verdikleri, Asya, Afrika ve Avrupa arasındaki büyük ulaşım yollarının kavşağındaki bu bölge, büyük bir uygarlığın gelişmesine de elverişliydi zaten.

I
DİCLE VE FIRAT DELTASI

Dicle ve Fırat, Doğu Anadolu dağlarında doğar; başlarda çok yakındırlar birbirlerine, sonra hayli açılır araları ve bugünkü Irak'a girerken yeniden yaklaşırlar birbirlerine. «Mezopotamya» diye adlandırılan vadi de o noktada başlar. İkiye ayrılır bu vadi: Yukarı ve Aşağı Mezopotamya. Her ikisi de, doğal koşullar bakımından farklıdırlar.

Mezopotamya'nın hemen tüm batısı, Arabistan'a komşudur; yalnız kuzeybatı uçta, Akdeniz'e en yakın bölgede, bereketli Oront vadisine açılır. Doğu'da, tüm Mezopotamya boyunca, onu İran'dan ayıran Zagros dağları yükselir. Aşağı Mezopotamya İran körfezine açılır. Bu coğrafi durumu, ülkenin İlk Çağdaki tarihinde büyük rol oynadı: Mezopotamya'da oturanlar, bereketli ve zengin vadiyi ele geçirmek isteyen dağlı ve bozkırlı kabilelerle mücadele içinde olmuşlardır sürekli; ticarî ve kültürel ilişkilere gelince, Mezopotamya halkları, bu tür ilişkileri Oront vadisi yoluyla, Akdeniz halklarıyla kurmuşlardır ilke olarak.

Özellikle Aşağı Mezopotamya'da toprak alüvyonludur. İsa'dan önce IV. bininci yıldan I. bin yıla değin, İran körfezinin yukarı kıyıları, bugünkünden 25 kilometre daha kuzeydeydi ve Dicle'yle Fırat ayrı ayrı yerlerden dökülüyorlardı. Aşağı Mezopotamya'nın toprağı pek bereketliydi; ancak, onu ekip biçmek için, halkın hayli çaba harcaması gerekiyordu.

Başlıca güçlükler, yazın kuraklığı ile taşmaların doğurduğu su basmalarından geliyordu. Irmaklar, geniş bir araziye taşıyor ve Temmuzla Ağustosa kadar öyle kalıyor: Taşma sırasında ve sonra, Kasım'a değin iklim güzeldir; toprak yavaş yavaş, ancak düzensiz bir biçimde kurur. Yüksek yerlerde bu kuruma hızlıdır, toprak taş gibi olur ve yarılır;' çöküntülerde ise, su birikir, bataklık yapar ve sıtma kaynağı olur. Bu uygunsuz koşullarla mücadele etmeseydi, halk açlıktan ve hastalıktan mahvolur giderdi. İlk Çağda, Aşağı Mezopotamya, yoğun bir halkı besleyecek kadar bereketli bir ülkeydi; o devirde, yığınla kuşağın gayretiyle, taşmaları düzenleyen ve sıcak mevsim için su biriktiren karmaşık bir şebeke yaratılmıştır. Mezopotamya'nın özelliklerinden biri, ekonominin gelişmesi için gerekli olan madenlerden ve taş gibi ilkel maddelerden hemen bütünüyle yoksun oluşu; ağaç diye de, yemişleri besleyici, ama kerestesi işe yaramayan hurma var yalnızca. Tek zenginlik kildi, ondan tuğlalar, çanak çömlek ve yazı yazmak için tabletler yapılıyordu.

Yukarı Mezopotamya'da, toprak ve iklim başka türlüdür: Taşmalar daha az kalıntı yapar; iktisadî yaşam ve örfler de farklıdır.

Mezopotamya'nın en eski köyü, ülkenin kuzeyinde Tell-Hassun'da bulundu. Yenitaş Çağı'na çıkan, V. bininci yıla ulaşan bir köy bu. İlkel tarım için yağışı hayli bol olan bu yerde ilk çiftçiler ve hayvan yetiştiriciler yerleştiler. Birçok bilgin, onların, IV. bin yıl başlarında Aşağı Mezopotamya'ya (Sümer) oradan indiklerini tahmin ediyorlar.

Sümer'in eski halkı, sular kabardığında erişemeyecekleri yüksekliklerde yerleşiyorlardı. Avcılık, kazmayla tarım, hayvancılıkla geçiniyor, renkli seramik ve bakırdan âletler yapıyorlardı. Halk, kilden ve kamıştan kulübelerde yaşıyor ve mezarlardaki eşyanın gösterdiği gibi, servet ve sosyal farklılığı tanımıyorlardı henüz. Kazılarda bulunmuş kilden kadın heykelleri, Sümerlerde anaerkilliğin IV. bin yılın ilk yarısına değin sürdüğünü gösteriyor.

II
SÜMER VE AKKAD

Başlarda, çok sayıda küçük devletler kuruldu: Erudu, Ur, Şuruppak, Umma, Lagaş, Kiş, Mari, vb. III. bin yıllarında halkı da benzeşmez idi bunların. Sümer'in kuzeyinde, Fırat'ın orta kesimi boyunca yer alan Akkad'a, Sumerlilerden, tip olarak da dil olarak da farklı kabileler

yerleştiler. Sami kökenli bir dil (Akkadça) konuşuyorlardı ve Mezopotamya'nın batısındaki ovalarda oturan kabilelerce de hısımlıkları vardı. Akkad'ın Samileri batıdan geldiler kuşkusuz.

Öyle de olsa, IV bin yılın başlarındaki Sumerliler ile Akkadlılar, iktisadî gelişme bakımından birbirlerinden farklı değillerdi; ilk aşamasında bulunan köleci devletlerdi her ikisi de.

EKONOMİ VE TOPLUM

Çeşitli belgeler, III. bin yılın ortalarında Aşağı Mezopotamya'nın ekonomisi hakkında ayrıntılı bilgiler veriyorlar. Bunlara göre, tarımın temeli, tarlaları düzenli sulama olanağı veren, kanallardan, barajlardan ve bentlerden oluşan geniş bir **sulama sistemi** idi.

Toprağın sürülmesi ağaçtan ilkel bir sabanla oluyor, kazma da kullanılıyordu. Orak, keskin taştan bir âletti. Tanelerin ayrılması da, hayvanlara çiğnetme yoluyla oluyordu. En çok bilinen tahıl, ekmek ve bira yapılan arpa ile yulaftı. Susamın yağı çıkarılıyordu. Yemiş ağaçlarının başında gelen hurmaydı; ağacı ve lifleri de kullanılıyordu onun. Üzüm, Sümer'de pek yetişmiyordu; o yüzden de şarap genellikle dışardan getiriliyordu. Aşağı Mezopotamya'da hayvancılık da pek gelişmişti. Belgeler, büyük koyun sürülerinden bahsediyor; koyun, eti ve yünü için besleniyordu. Sığırgiller de vardı; öküzle eşek taşımada kullanılıyordu. Kaz ve ördek de bolca yetiştiriliyordu.

Ancak, atı bilmiyorlardı Sümerler.

Bunlardan çıkan şu ki, beslenmenin eski biçimleri, kara ve su avcılığı ikinci plâna atılmıştır.

III. bin yılın ortalarında, âletler hayli ilkel durumdaydı: Taştan, tahtadan ve kildendi çoğu; bakır IV. bin yılından beri biliniyordu, ancak tunç III. bin yılın ikinci yarısında elde edilebilmiştir. Buna karşılık, Sümerli çömlekçiler, torna ve fırını kullanıyorlardı. Araba ve kayık yapılmakta, silahçılar madenden hançer ve mızrak dökmektedir. Giysiler dokumadandır. Altın, gümüş ve değerli taştan, pek hünerli biçimde mücevher de yapılmaktaydı.

Ev yapma tekniği pek ilkeldi: Yalnız tapınaklar ve saraylar pişmiş tuğladandı; ötekiler ise kilden ve kamıştan. Tapmak ve saraylarda, konuları mitolojiden alınmış kabartmalar görüyoruz.

Açıktır ki, zanaatçılar tarımdan kopabilmiş değildi ve ticaret için üretim başlardaydı henüz. Bununla beraber, Sümerliler, III. bin yıldan başlayarak, dışardan maden ve taş, sedir kerestesi ve şarap getiriyorlardı.

Başlıca ulaşım yolları da Dicle ve Fırat'tı.

Üretici güçlerdeki büyük gelişmenin ortaya çıkardığı en eski sömürme biçimi, köle emeğiydi. Yapılan hesaplara göre, Lagaş'ta, III. bin yılın ortalarında halkın dörtte birine yakını köleydi. Köleliğin başta gelen kaynakları da, savaş ve dışardan köle alımı idi. İstisna olarak çocuk satın alınırdı. Özgür insanların borç için köle durumuna düşmesi başlarda yoktu. Sümer ve Akkad'da, kölelik, ataerkil bir nitelik taşıyordu: Üretimde kölenin ayrı bir yeri yoktu; o da hemen aynı işi yapan özgür insanla eşit olarak çalışırdı. Ev çalışmalarında olduğu gibi, evin dışında da köle emeğinden yararlanılıyordu: Çoğu, tapınaklara ve kent yöneticilerine aitti bunların; ancak özel kişilerin de köleleri vardı.

Halk kitlesi, toprak sahiplerinden oluşuyordu. Sulama tarımı geliştikçe, komşu ortakçılığı da gelişti. Aşağı Mezopotamya'da normal iktisadî işleyiş, suların düzenli dağılımına bağlıydı. Önem bakımından su mülkiyeti, toprak mülkiyetinden önce geliyordu; öyle olduğu içindir ki, Sümer-Akkad ortakçılığı, bir su ve toprak ortakçılığı olarak nitelendirilir.

Ülke ekonomisinde önemli bir rol, **tapınak mülklerine** düşüyordu.

> *III. bin yılının ortalarına doğru, Lagaş tapınakları, krallığın ekili topraklarının yarısına yakınını elinde tutuyordu. Yüksek ruhban zümresi soylulardan oluşuyordu. Böylece, tapınağın mal varlığı, doğuştan soyluların iktidarına bir dayanaktı. Tapınakların toprakları iki yolla işletilirdi: Bir bölümü özgür kişilere kiralanırdı; bir bölümünde de, doğrudan tapınağın denetimi alımda köleler çalıştırılırdı. Tapınağın mensupları arasında, çiftçilerin dışında, zanaatçılar, kâtipler, şarkıcı ve ozanlar da vardı. Tapınak, devletin milislerinin önemli bir bölümünü oluşturan bir birliği de yetiştiriyor ve donatıyordu.*

Yüksek ruhban zümresinin, üzerinde kölelerin, özgür insanların çalıştığı ya da kiraya verdikleri, az çok geniş toprakları da vardı ayrıca. Bu zümre, doğuştan soylulardan oluştuğundan, soylular, hayvancılıktan ve tarımdan büyük gelirler elde ediyorlardı.

SİYASAL REJİM

III. bin yılın ortalarında, Aşağı Mezopotamya'da, bağımsız birçok küçük devlet vardı. Onlardan birinin, Lagaş'ın yüzölçümü, sulanmamış topraklar

da içinde olmak üzere, 3000 km^{2}ye varıyordu ve duvarla çevrili, az çok önemli bir düzine kadar kasabayı içeriyordu; nüfusu 150.000 dolayında olmalıydı. Ülkede, çeşitli tanrılara adanmış, yirmi kadar tapınak vardı.

Devletin başında, -bazan **Lugal** diye de adlandırılan- **patesi** adlı bir hükümdar bulunuyordu.

> *Patesi, genellikle ünlü bir ailenin içinden seçiliyordu: öyle ki, oğulları da kendisine mirasçı oluyordu. Hükümdar, büyük rahip ve tanrıların naibi görevlerini görüyordu: tapınak milisine kumanda eden, bina yapımı ve sulama çalışmaları olmak üzere tapınak ekonomisini yöneten oydu. Başlangıçta patesi, bir rahip-kral olarak görülüyordu. Öyle olduğu için de, bu düşünceden hareketle, törenle öldürülmesi ya da tahtından indirilmesi usulü, hükümdarın kişiliğinin, belki aralıklarla «arındırılması» biçiminde de olsa, Mezopotamya'da uzun süre yaşadı.*

III. bin yılın ortalarında, hükümdar, devletin bütün topraklarının en büyük sahibi olarak görülmüyordu henüz; *Sümer* ve Akkad hükümdarının, büyük ailelerden ya da komşu ortaklıklarından toprak satın almak zorunda kaldığı haller vardı. Patesi, tapınak topraklarını istediği gibi kullanamazdı.

Kentlerde, ciddi yetkilerle donatılmış halk meclisleri ve yaşlılar kurulu vardı: Bunlar, hükümdarı seçiyor -ve belki görevinden de alıyor-, adaleti sağlıyor, idari önlemleri alıyor, patesi ile temel siyasal sorunları -örneğin savaş ilânı- tartışıyor, topluluğa yeni yurttaşlar kabul ediyor ve ortaklığın mallarını yönetiyorlardı, vb.

Ordu, bir halk örgütü olmaktan çıkmamıştı henüz; askerler, çiftçi, çoban ya da tapınak topraklarının kiracılarıydı. Bundan çıkarılan sonuç şu ki, -hiç olmazsa III. bin yılın ortalarına değin- Aşağı Mezopotamya'da, askerî demokrasinin bir hayli kalıntısı yaşıyordu.

Öte yandan, yeni siyasal nitelikler de gün ışığına çıkıyor: Bir devlet görevlisinin (nubanda) yönettiği ve emrinde bir kâtipler gurubu bulunan tapınaklar idaresi doğuyor; patesinin özel bir muhafız birliği kurulmuştur. Bütün bu sistem, doğrudan doğruya patesiye bağlıdır ve askerî demokrasi geleneklerinden de kökten ayrılmaktadır.

Sulama şebekesinden daha iyi yararlanabilmek amacıyla, bölgeler arasında iktisadî ilişkileri sıklaştırmak, Sümer'in siyasal birliğini kurmak

eğilimini doğuruyor. Köleler üzerindeki iktidarı güçlendirmek zorunluluğu, bu merkezîleştirme eğilimini daha da yoğunlaştırıyor. Bazı devletler hegemonya savında bulunuyorlar ve hayli geniş toprakları kendi çevresinde birleştirmeyi başarıyorlar. Bu role, önce Kiş ve Ur kralları soyunuyorlar; ancak Lagaş'ın hükümdarı Ennatum (İ.Ö. XXV. yüzyıl) rakiplerini yenmeyi başarıyor ve Marj sınırlarına değin egemenliğini yayıyor.

Ne var ki, dayanıksız ve geçicidir bütün bu birleştirmeler.

SÜMER VE AKKAD'DA SOSYAL MÜCADELE

Aşağı Mezopotamya'da sosyal sınıfların ve devletin doğuşu, kölelerle efendiler, yoksullarla doğuştan soylular arasında keskin bir mücadeleyi de beraberinde getiriyordu doğallıkla. Köleler ve çiftçiler üzerindeki egemenlik şiddet yoluyla uygulanıyordu; bu da doğrudan üreticilerin hoşnutsuzluğunu doğuruyordu. Son olarak, eski doğuştan soylular, geniş toprakların sahibi ve tapınaklarda ayrıcalıklı bir sınıf olarak, askeri ve idareci yeni soylularla çatışıyordu.

Kaynaklar pek fazla bir şey söylemiyorlar bu konuda ne yazık ki.

Lagaş'ta sosyal guruplar arasındaki mücadeleyi bütün canlılığıyla yansıtan metinlerden biri, kral **Urukagina'nın yazıtı'**dır.

> *Orada yazılanlara göre, Urukagina'dan önceki hükümdar Lugalanda, ortaklıkların haklarını, «güçlüler» yararına çiğniyordu. «Eskinin kararlarına da aykırılıklarda bulunup, Lagaş'ın bütün ortaklarına denetleyiciler yerleştirdi; ayrıca kendisi ve rahipler yararına, aşırı vergiler koydu ortaklıklara. Rahipler, bu vergiyle de yetinmeyip, halkı açıkça soymaya başladılar: Köylülerin ellerinden hayvanlarını, bakırdan eşyalarını, giysilerini, yemişlerini alıyor ve cenaze için aşırı ücretler istiyorlardı; hükümdar ve çevresindeki yüksek görevliler, en güzel beyaz koyunların yünlerini çekip alıyor, geri kalanlar için de hayvan başına bir vergi biçiyorlardı; belgeler ve adlî işlemler için de bir para alıyorlardı.*
>
> *İsa'dan önce 2370 yılına doğru iktidara geldiğinde, Urukagina, eski vergi kurallarını yeniden koydu, kötüye kullanmaları yasakladı, kurala uygun her türlü verginin para olarak ödenmesini emretti.*

Urukagina yazıtında, «özgürlüğü yerleştirdiğini» söyleyip öğünüyor. Ne var ki, soylular, bu reformlardan sonra bile, hükümdarın kaldırmaya cesaret edemediği büyük iktisadî iktidarlarını korudular. Komşu ortakçılığı, gitgide dağılıyordu. Çok geçmedi, Lagaş, bağımsızlığını yitirdi. Bu devlette patlak vermiş karışıklıklardan yararlanan Umma kralı Lugalzaggisi, Urukagina'ya karşı savaşını yeniledi ve onu yenerek Lagaş'ı ülkesine kattı. Bu zafer, bütün Sümer'e boyun eğdirecek kadar güçlendirdi onu.

Eski Uruk kentini de başkent yaptı kendisine.

AKKAD'IN EGEMENLİĞİ

Bu arada, ülkenin kuzeyinde Akkad'lı hükümdarlar gitgide güçleniyorlardı. Akkad kenti, Dicle ile Fırat arasında her ikisinin birbirlerine en çok yaklaştıkları bir yerde kurulmuştu. Ondan biraz ileride, Fırat üzerinde, Sümerlilerin kurdukları, ancak Samîlerin ele geçirip genişlettikleri, güneş tanrısı Samas'a adanmış tapınağıyla Sippar kenti vardı; Dicle üzerinde de bir başka önemli merkez olarak, Opis kenti, Sippar'ın güneyinde, yine Fırat'ın üzerinde, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden biri, Kiş bulunuyordu. Akkad bölgesinde, Dicle ile Fırat arasında, batıda Arabistan yollarına, doğuda ise Zagros dağlarına giden yollara bağlı bir kervan yolu geçiyordu. Akkad'ın bu merkezî durumu, Sippar'la Opis arasındaki bölgeyi ele geçirmesine pek büyük olanaklar sağlıyordu. Bunu ilk başaran da, İsa'dan önce 2369 yılına doğru, Akkad kralı **Kadîm Sargon** (Sarrukin) oldu.

Sargon Akkad'lı patesiler soyundan gelmiyordu; o yüzden yeni bir hanedan kurdu. İktidara hangi koşullarda geldiği pek iyi bilinmiyor. İlk Çağın öteki fatihleri gibi, hayli efsaneye esin verdi o da.

Akkad kralı olunca, Sargon, orduya dayandı; meslekten anlayan 5400 kişilik bir birlik kurdu. Sümerlilerin toprak milisleri, ağır silahlarla donanmış olarak, sık sıralar halinde ve mızrakla savaşan birlikler olduğu halde, Sargon'un ordusunda başrol okçulara verilmişti. İçlerinden çoğu da, ortaklıklarıyla bağlarını koparmış ve hükümdarın parayla tuttuğu topraksız insanlardı.

O devirde, Aşağı Mezopotamya da, bir merkezîleşme için olgun durumdaydı. 6 olmadan, sulama üzerine kurulu ekonominin gelişmesi olanaksızdı; ticaret, her biri farklı ölçü birimine sahip olan küçük devletlerin sınırlarınca köstekleniyordu. Ayrıca, köleliğin gelişmesi, köle

kitlelerini el altında tutabilmek için pek güçlü bir siyasal örgütlenmeyi gerektiriyordu.

Sargon, Akkad'ı birleştirmekten başladı işe. Kiş kralı ve tüm Akkad devletlerinin başı olunca, güneye başarılı birçok seferler yaptı: Lugalzaggisi'yi yenip, Ur'u ve Lagaş'ı aldı; kıyıya ulaşıp, böylece bütün Sümer'i ele geçirdi. Sargon'un ve arkasından gelenlerin iktidarıdır ki, Mezopotamya'nın ilk birleşik krallığını yarattı.

> *Akkad, özellikle Sargon'un torunu, «dünyanın dört bölgesinin kralı» unvanını alan Naramsin (İ.Ö. XXIII. yüzyıl) zamanında büyük güç kazandı. Naramsin, Mari bölgesine olduğu gibi, Zagros'un dağlı kabilelerine ve Elam kentlerine boyun eğdirdi. Kuzeyde, birlikleri Doğu Anadolu dağlarına değin ulaştı.*

Akkad kralları büyük yapım çalışmalarına giriştiler; Sargon, Kiş kentini yeniden kurdurdu, Akkad sarayını yenileştirdi, birçok tapınaklar yaptırdı. Sulama çalışmaları, pek büyük boyutlar kazandı. Özellikle, Dicle'yi Fırat'a bağlayan geniş bir kanal kazıldı. Bütün bunlar, üyelerinin çoğu saray çalışmalarına katılmak zorunda olan ortaklıkların durumunu -duyulur derecede- ağırlaştırıyordu; aynı zamanda, Akkad kralları, ortaklıkları ellerindeki tarlaları satmaya zorlayarak, sahip oldukları toprakları genişletiyorlardı.

Yükümlülüklerin çoğalması, ortaklık topraklarının ele geçirilmesi, son olarak da fetih savaşları, halkın hoşnutsuzluğunu artırıyordu. Gerçekten, kimi belgeler, Sargon'un hükümdarlığının sonlarında patlak veren iki başkaldırıdan sözediyor. Naramsin zamanında da büyük bir ayaklanma oldu; Akkad'da kral iktidarının dayanağı yeni askerî ve idarî aristokrasinin büyümesinden korkan ve kral topraklarının kentler ve tapınaklar aleyhine genişlemesinden hoşnut olmayan soylularca yönetilmişti bu ayaklanma. Kral, devlet örgütünün merkezîleşmesine karşı olan Sümerli patesilerin de direnişiyle karşı karşıyaydı.

Naramsin, ayaklanmaları bastırabilmişti, ancak kendinden sonra gelenler, «Dört Bölge» krallığının birliğini sürdüremezler; içerdeki siyasal karışıklıklara, yabancı tehdidi eklendi. 2200 yılına doğru, Akkad ve Sümer, Mezopotamyalıların «dağların canavarları» diye adlandırdıkları **Guti'ler**'in saldırısına uğradılar. Guti'ler, Akkad krallığını çökerttiler, kentlerini yağmaladılar, halka da ağır bir vergi yüklediler. Güneydeki *Sümer* kentleri,

istilânın daha az zararını görmüşlerdi ve bağımsızlıklarını korumayı bildiler. Mücadelelerini Guti'lere karşı yönelttiler, onları yenip ülkeden kovdular. Bir süre sonra, Sümer ve Akkad yeniden birleştiler.

Bu kez, **Ur hegemonyası** altındaydı birleşme (İ.Ö. 2118-2007).

UR HEGEMONYASI

Aşağı Mezopotamya'yı iktidarları altında birleştiren Ur kralları, «Sümer ve Akkad kralları» adını veriyorlardı kendilerine; daha sonra Ur'un III. Hanedanı adını *aldılar. İçlerinden en* güçlüsü de, elli yıla yakın hüküm süren **Şulgi** oldu. Şulgi, Dicle üzerinde Asur'a boyun eğdirdi ve Elam savaşçılarına karşı birçok zaferler kazandı.

Ur hanedanı zamanında, sulama tarımı ve zanaatlar gelişmelerini sürdürdüler. Sümerliler ve Akkadlılar, Dicle boyunca, taşmalar sırasında su basmayan geniş toprakları işletmeye açtılar; oralarda, suyu, «yüksek tarlalar»a kadar çıkaran özel mekanizmalar kurdular. Sabanla tarım, her yanda uygulanabiliyordu artık: Toprağı yalnızca «kazan» saban yerine, altüst eden ilkel bir saban kullanılıyordu şimdi; eşeklerin yerine, öküz koşulmaya başlandı. Sümer'de birçok hurma bahçesi yetiştirildi; Akkad'da da bağcılık başladı.

III. bin yılının sonlarına değin yığınla belge, tunç, çömlekçi, marangoz, dokuma işyerlerinden, maden, yün, vb. depolarından söz ediyor. Tarımın ve zanaatların gelişimi ticaret için üretimi artırırken, ülkenin çeşitli bölgeleri arasındaki bağları da sıklaştırdı.

III. bin yılının sonlarında, ekonomideki gelişim, iktisadî ve sosyal gelişmede iki akım ortaya çıkarır: Önce, toprakta özel mülkiyet yerleşir; ortakçılığa ait mülkler, gitgide küçük ve büyük ailelerin ellerine geçer. Bu ise, açıktır ki, her türden servet farklılaşmasını doğurur: Yığınla insan, topraklarını yitirirler ve büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çalışan gündelikçi ya da küçük kiracı olup çıkarlar; kimi zaman da, kendilerine asgarî bir besin, giyim sağlayan ve çalışmalarının kapsamını saptayan bir anlaşma ile köle diye satılığa çıkarırlar kendilerini.

Meta üretimde artışın sonucu olarak, tefeciliğin gelişmesi, özgür insanların durumunu daha da ağırlaştırır; tefeciler (özellikle rahipler) bahçeler, tarlalar, evler üzerine iş yapmaya başlarlar; yoksullara, büyük faizlerle tohum, para, tuğla verirler; borcunu ödemeyen köle olur: Alacaklısı için çalışmak zorundadır ya da yakınlarını çalıştırır bu borç karşılığında.

Özel mülkiyetin gelişmesi, III. Ur krallarının kanunlarınca da onaylandı.

Bir başka akım, Saray ekonomisinin sağlamlaştırılmasıdır. Kendilerinden önce gelenlerin politikaların, sürdüren III. Hanedanın kralları, tapınakların topraklarını ele geçirir ve kendi hesaplarına işletmeye başlarlar. Ortakçılığa ait büyük sayıda mülke de el koyar hükümdarlar; bu mülkler, yığınla köle kadının ve «guruşi»nin çalıştığı latifundialar haline getirilir.

> *Savaş esirlerinden olduğu kadar, ilk yerlilerden de oluşan* ***guruşiler****, kralın topraklarında bütün bir yıl çalışıyor ve böylece de kendi üretim araçlarından soyutlanmış oluyorlardı. Guruşiler dışında, Saray, özellikle hasat zamanları, çok sayıda özgür gündelikçiler kullanırdı.*
>
> *Guruşiler ve köle kadınlar kralın işyerlerinde de çalışıyorlardı.*

Hükümdarlık ekonomisi ile kralın toprak mülkiyetinin güçlenmesi, ülkenin siyasal yönden merkezileşmesine de katkıda bulunuyordu: Sümer ve Akkad kentlerindeki patesilerin iktidarı, uygulamada yok edilmişlerdi; bunlar, hükümdarın atadığı ve istediğinde azledebileceği görevlilerdi artık. Böylece, eski soyluların kalıntılarına da son bir darbe indirilmiş oluyordu. Otoritelerini güçlendirmek için. Ur hanedanının kralları, kendilerini tanrılaştırdılar da: Şulgi ve oğlu tanrı ilan edildiler. Bu devrin sanat eserleri, tanrıları, krallık alametlerini Sümer ve Akkad hükümdarına verirken göstermektedir çok kez.

Ancak, krallık iktidarının sınırsız genişlemesi, özgür emekçilerin her türlü haklardan yoksun «guruşi»lere dönüşmesi, tefeciliğin gelişip borç için köleliğin ortaya çıkışı, bütün bunlar krallığı zayıflatıyordu. Şulgi'den sonra gelenler, komşuların baskısını büyük güçlüklerle durdurabiliyorlardı: Ur krallarının iktidarını son olarak tanımış Elam bile bağımsızlığını ilân etmişti ve bir Samî dili (amorheen) konuşan göçebelerin ülkeye girdikleri görüldü. 2007 yılında, Elamlılar, Sümer kentlerini yıktılar ve hanedanın son kralını esir ettiler. Amorritler, sonra da Akkad ve Sümer kentlerinde birçok özerk hanedanlar kurdular.

III
BABİL İMPARATORLUĞU

III. Ur hanedanının düşüşünden sonra, Amorritler, Aşağı Mezopotamya'ya yerleştiler: Başkentleri İsin ve Larsa olan iki krallık kuruldu orada; biraz daha kuzeyde, Mari ve Asnunnak krallıkları

bulunuyordu. Bütün bu devletler, Aşağı ve Orta Mezopotamya'da hegemonya elde etmek için savaşıyorlardı aralarında. Ancak, hiç biri başarıya ulaşamadı bu konuda: Ülkenin büyük bir bölümünü birleştiren, Babil'deki küçük krallığın hükümdarları oldu.

BABİL İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU

Babil kenti, İsa'dan önce XIX. yüzyılın başlarında, Dicle ile Fırat'ın birbirine yaklaştığı yerde kurulmuştu; Orta Doğu'nun ticaret yollarının kavşak noktası idi de orası. Babil kralları, kentin önce bu coğrafî üstünlüğünden yararlandılar; ayrıca, siyasal durum da kendilerini destekliyordu: Mari ve Asnunnak, gitgide güçlenen Asur'a karşı mücadelelerinde zayıf düşmüşlerdi; Larsa da, bir hanedan kuruluncaya değin, Elamlıların saldırılarıyla uğraşıp durmuştu.

Eski Babil İmparatorluğu'nun yaşadığı dönem (İ.Ö. 1894-1595), Mezopotamya tarihinin pek görkemli bir sayfasıdır. Bu üç yüzyıl boyunca, güney bölümü, iktisadî bakımdan çok büyük bir etkinlik kazandı; Babil milliyeti ile, o güne değin Mezopotamya'da gerçekleşmiş olan bütün kazanımları özümseyen Babil uygarlığı bu devirde oluştu: ilk Amorrit kralları zamanında önemsiz küçük bir kent olan Babil, ticarî, siyasal ve kültürel büyük bir kent olup çıktı. Bütün bu konulardaki yönlendirici rolünü, tarihindeki türlü felâketlere ve tersliklere karşın, tâ Hellenistik devre değin korudu.

Mezopotamya'nın Babil'in egemenliği altında birleşmesi, yüz yıl süren bir mücadele sonunda ve hanedanın altıncı kralı ünlü **Hammurabi** zamanında (İ.Ö. 1792-1750) gerçekleşti. Babil'in ilk kralları, Akkad'ın birçok büyük merkezlerini ele geçirmiş olan öteki küçük prensliklere karşı savaşıp durmuşlardı.

Hammurabi. XVIII. yüzyılın ortalarında gerçekleştirdi birliği.

> *Birer Sümer kemi olan Uruk ve İsin'i devletine katmakla başladı işe. Ancak, Sümer'in güneyi, Elamlı Rimsin'in egemenliği altındaydı. Kuzeyde ise, Hammurabi, Mari'nin kralı Zimrilim ile bağlaşık da olsa, Babil'in iktidarı dayanıksızdı; koşullar da Babilliler için pek uygun değildi. Öyle olduğu içindir ki, iktidarının ancak otuzuncu yalında, Hammurabi, Asnunnak krallığını yendikten ve kuzey sınırlarını güçlendirdikten sonra, Rimsin'i bozguna uğratıp tüm güneyi ele geçirdi. Babil'in fazla güçlenmesinden korkan*

Zimrilim yardımını esirgemişti ondan; Hammurabi ona karşı da harekete geçti, ülkesini ele geçirip Mari kentini yağmaladı.

Sonra kuzeye doğru ilerledi ve küçük Asur krallığına boyun eğdirdi.

Babil İmparatorluğu böylece kurulduktan sonra, merkezî bir despotluk oldu; birçok etkenlere bağlıydı birliği ve içindeki tutarlılığı.

Nasıl?

Ur kralları zamanında oldukça zayıflayan Sümer ve Akkad soyluları, Amorrit ve Elamlı fatihlerce yok edilmişlerdi. Babil krallarının karşısında ise, yalnızca Amorrit kabileleri ile Sümer ve Akkad'daki kent ve tarım ortakçılıkları vardı; onları da, başlarında krallık görevlilerinin bulunacakları bölgelerde yönetmek kolaydı aslında.

Sargon zamanında başlıca tarım bölgesi durumuna gelen Akkad, istilâlardan, güneydeki Sümer den çok daha az zarar görmüştü. Amorrit istilâsı, giderek gelişen bir sızmaydı. Akkad halkı, istilâcılarla hısımdı: Onların anladığı bir dili konuşuyor, aynı tanrılara tapıyor, benzer örfleri uyguluyordu, Savaşlardan yanmış yıkılmış ve halkı da boşalmış bir halde çıkan Sümer, Akkad'a tam bir iktisadî bağımlılık içine düştü.

Ayrıca, Babil kralları, III. Ur Hanedanı ile İsin ve Larsa krallarının idarî ve siyasal deneyimlerinden de yararlanıyorlardı; hukuk konusunda bütün açıklığıyla görülüyor bu. Hammurabi Yasası, hemen bütünüyle Lipitistar kanunlarının bazı maddelerini tekrarlar; alım-satım ve borçlarla ilgili hükümler, Sümerlilerin formülleriyle terimlerini sürdürür. Ancak, öyle de olsa, Hammurabi Yasası, yeni hükümler de getirmiştir.

Despot bir nitelik taşıyan devleti haklı çıkarmak için yeni bir ideoloji yaratıldı. Tüm imparatorlukta yeni bir kült yerleşti: En yüksek tanrı olan Marduk'un kültü. Marduk, daha önce Babil'in tanrısı idi. Rahiplerinin katılmasıyla yeni mitoslar oluşturuldu ve eski Sümer efsaneleri de gözden geçirilip eklendi onlara.

Ve böylece yüce tanrı olup çıktı Marduk.

HAMMURABİ'NİN YÖNETİMİ VE KANUNLARI

İmparatorluk, Hammurabi zamanında birbirinden farklı ilkelere göre idare edilen iki bölgeye ayrılmıştı; Akkad'la kuzey Sümer'in başında, görevlerine göre belirlenmiş çeşitli ünvanlar taşıyan yöneticiler vardı. Bölgeler ve kentler için atanmıştı bu yöneticiler; kentlerde, Yaşlılar

Kurulunu denetliyorlardı. «Sukallu» adını taşıyan yüksek görevlilerin emri altında, vergileri toplamak, halkı kralın işyerlerine göndermekle yükümlü devlet memurları vardı. Sukallu, başta vergiler, «Saray için çalışmalar» ve ordunun örgütlenişi ile uğraşırlardı. Hammurabi zamanında, daha önce de olduğu gibi, çeşitli rütbelerde savaşçılardan oluşan sürekli bir ordu vardı. Hizmetlerine karşılık bir toprak parçası veriliyordu kendilerine.

İmparatorluğun öteki yarısı, güney Sümer'i, Bakan Sinidinam yönetiyordu: Kralın kişisel mülklerine, Rimsin'e ait topraklara ve sayısız sürülere o bakıyordu; Bakan, tüm öteki görevlileri de denetliyor ve bütün idari ve malî hizmetlere göz kulak oluyordu.

Karl Marx'ın, «kendi halkını yağmalama» diye nitelendirdiği Doğu despotluğunun işleyişini bütün açıklığıyla görüyoruz burada. Öteki görev, yani başka halkları yağmalama, III. Ur Hanedanı zamanındaki Sümer ve Akkad'da da -daha sonraki- Asur'da olduğundan daha az önem taşıyordu. Üçüncü görev, sulama kaygısı ise, kanalların ve bentlerin bakımına göz kulak olmaktı başta. Bu konudaki çalışmalar, Hammurabi'nin kararlarında durmadan tekrarlanır; çalışmaların örgütlenişi ise, «kanal kâtipleri» adı verilen, özel memurlara verilmişti. Hammurabi'nin onuruna kazılan büyük kanal da onların yönetiminde gerçekleşti.

Yukarıda anlattığımız idare sistemi yeni değildi; temelleri daha III. Ur Hanedanı zamanında atılmıştı. Babil kralları onu alıp kuzeyin ve güneyin kendine özgü koşullarına uyguladılar.

Asıl önemli olanı, yeni bir yasanın yayınlanması ve yürürlüğe konması oldu. Gerekiyordu da böyle bir yasa; çünkü, III. Ur Hanedanının alıp yayınladığı Sümer kanunları ile Lapitistar kanunları, Babil İmparatorluğu'nun iktisadî ve sosyal koşullarına yanıt yermiyordu artık. Ayrıca, bu kanunlar, halkın anlamadığı Sümer dilinde yazılmışlardı. *Hammurabi Yasası*, Mezopotamya tarihinin önemli bir mirasıdır ve Babil hükümdarlarının hangi sosyal guruplara dayandığını ve başta hangi çıkarları savunduklarını göstermesi bakımından, o zamanki toplumun temellerini açıklayan değerli bir belgedir.

> *Hammurabi Yasası, bize Babil toplumundaki sosyal sınıflar ve zümrelerle onlar arasındaki hukuksal ilişkileri tanıtıyor.*
>
> *Yasa, üç bölümden oluşuyor: Giriş, asıl metin ve sonuç. Giriş, kralın tüm uyrukları için «adalet ve mutluluk»*

getirildiğini ileri sürüp, tantanalı sözler söylüyor. Yasada 282 madde var; bunlardan 33'ü, üzerine kazıldığı taş levhanın bir kısmının yıpranmasından dolayı kaybolmuş durumda; birkaçı, başka yerlerde bulunan parçalara göre bütünleştirildi sonradan.

Yasa'da suçlar, aile, mülkiyet, miras, borçlar ile ilgili hükümler, ortakçılık hukuku ile ilgili bazı maddeler, son olarak da kölelik üstüne birtakım maddeler var. Bütün bunlarda, baştan sona, toprak sahiplerinin, rahiplerin, tacir ve tefecilerin, özellikle onların köleler üzerindeki mülkiyet haklarının korunması kaygısı egemen. Bir köleyi çalmanın, ya da kaçmış bir köleyi saklamanın cezası ölümdür. Sonuçta, kral bir kez daha uyruklarının nasıl üzerine titrediğini söyleyip övünüyor; ve kendisini «hukuk kralı» diye adlandırıp, kanunlarının üzerine yazılı olduğu levhayı kırmaya cesaret edeceklere lânet okuyor.

Babil toplumunun tepesinde yer alanların haklarını ve çıkarlarını savunan bu Yasa'nın dışında, eski Babil İmparatorluğu'ndan, o devrin örf ve ekonomisini gözler önüne seren, yüzlerce belge, iş mektubu kaldı. Bütün bunlara karşın, Babil'in iktisadî ve sosyal tarihi ile ilgili yığınla sorun, bugün de tartılmakta.

TARIM, TOPRAK MÜLKİYETİ VE TOPRAKLARDAN YARARLANMA

Babil İmparatorluğumda halk, esas olarak tarımla uğraşıyordu. Hayvancılık, daha önce olduğu gibi, güneyde geniş otlakların bulunduğu kıyılarda yaygındı.

Ekimde baş yeri buğday, arpa ve susam tutuyordu; yemiş ağaçları içinde de hurma. Tarlalar normal koşullarda bol ürün veriyordu. Halkın gereksinmesine yetiyordu bu ürün, hattâ artıyordu da. Artanın da bir bölümü, mal olarak vergi karşılığında kralın ve tapınakların ambarlarını dolduruyor, bir bölümü de pazara çıkarılıp satılıyordu. Sarayın ve tapınağın ambarlarındaki yedek tahılın bir bölümü de -Suriye gölündeki göçebe kabilelerle olan ticarette- piyasaya sürülüyordu.

Tohumluk tane, tarımsal alış-verişte başlıca değerdi böylece.

Kral, imparatorluğun tüm topraklarının -ad olarak- en büyük sahibiydi. Ancak, Sarayın doğrudan denetimi akma konmuş olan mülklerin kapsamı,

III. Ur Hanedanı zamanında olduğundan çok daha dardı. Örneğin, güneyde kralın geniş toprakları, küçük parçalara bölünmüş ve devletin yüksek görevlilerine, savaşçılara ya da -mal olarak ödemek üzere- çiftçilere kiraya verilmişlerdi.

Bu parçalar, başkasına devredilemezdi.

Toprakların bir bölümü tapınaklarındı; ancak bunların kapsamı da, III. bin yılında olduğundan çok daha dardı. Komşu ortakçılığının toprakları için de aynı şey söylenebilir: Kaynaklar, eskilerce işletilen bu tür topraklardan hâlâ söz ediyorlar; ancak pek fazla bir şey kalmamıştı onlardan. Ortakçı toplulukların, kanallar üzerinde, yabancılara avlanmayı yasaklamaya kadar varan tekelci hakları vardı; öyle de olsa, toprak, ailelerin eline geçiyordu.

> *Ataerkil ve küçük ailelere ait toprakların kapsamını hesaplamak bugün olanaksız. Ancak, gerçek olan şu ki, meta üretimiyle köleci sistemin gelişmesi, özel mülkiyetin güçlenmesine katkıda bulunuyordu. Tarlalar ve bahçeler üzerine iş yapan tefeci büroları bulundu kazılarda. Şu var ki, ilk Sümer devletlerinde latifundialara sahip soylu ailelerden farklı olarak, Babilli mülk sahiplerinin toprakları fazla büyük değildi; o zaman bilinen en geniş mülk 31.5 hektara yaklaşıyordu.*

Toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü, parçalar halinde, küçük üreticilere kiralıyorlardı. Kiracılar, ürünün üçte ikisine kadarını kira bedeli olarak ödüyorlardı. Özel topraklardan elde edilen tahıl, genellikle toprak sahibinin kendisini, kölelerini ve ücretlilerini beslemeye yetiyordu ancak. Bütün toprak sahipleri, kralın yüksek görevlileri, rahipler ya da büyük tacirler ve tefecilerdi. Onların başlıca gelirleri, topraklardan değil, saray ya da tapınaklardaki görevlerinden, ya da ticaret ve tefecilikten geliyordu. Sarayın ya da idarenin bazı yüksek görevlileri, saray hesabına yaşıyor ve hükümdardan zaman zaman hatırı savılır armağanlar alıyorlardı. Ayrıca, idare edilenlerden haraç alarak da zenginliyorlardı. Rahipler, bakım için saraydan, hayvancılıkla tefecilikten ve -özel kişilerle toplulukların ödedikleri- dinsel hizmetlerden gelen hesapsız tapınak gelirlerini paylaşıyorlardı.

Böylece, III. bin yılında olduğu gibi, Babil toplumundaki bu sömürücüler zümresi, tarımdaki ortakçı toplulukların ve kölelerin sırtından yaşıyorlardı. Eski Doğu’nun köleci toplumu, sömürünün bu çifte biçimiyle nitelendirilir.

ZANAATLAR VE TİCARET

Babil'de zanaatlar, ortakçılık çerçevesini aşmaktadır. Kentlerde, meslekleriyle geçinen zanaatçıların ortaya çıktığı görülüyor. Pazar alanına bakan bir yerde bir dükkânları vardı; orada sipariş kabul eder ve mesleklerinin gereğini yaparlardı. Tezgâhının başında bekleyen zanaatçıların yanısıra, özel kişilere alt işyerlerinde çalışanlarda görülüyor. Hammurabi Yasası, bu zanaatçılar arasında, çömlekçileri, taş yontucularını, terzileri, demircileri, dabbağları zikrediyor. Ancak, durumlarından pek hoşnut olmasalar gerek; çünkü kral, onların gündeliklerinin asgarisini saptamış bulunuyordu.

Ticaret de görülür biçimde gelişiyordu. Kral ve rahipler de, büyük tacirler ve tefecilerin aracılığıyla, toptan ticarete vermişlerdi kendilerini; bu aracılar da yararlanıyorlardı bu işten. Kullandıkları temsilci ve yamaklar da, iş bilen takımındansa bir süre sonra tacir olup çıkıyordu. Ticaret metası buğday, yün, susam yağı, hurma, hayvan, gümüş ve bakırdı. Aralarından çoğu, yüksek faizler karşılığında tefecilik yapıyorlardı. Rahipler ve tapınaklar da bu işin içindeydiler. Perakende ticaret pazarlarda, dükkânlarda ya da elden yapılıyordu.

ÖZGÜR HALKIN SOSYAL BÖLÜNÜŞÜ

Hammurabi Yasası, özgür insanlar içinde iki gurubu birbirinden ayırıyordu: **Muskinu** (kelime anlamıyla «az insan») ve **amelu** («insan» ya da «insanoğlu»). Her iki gurubun da köleleri vardı ve mülk sahibi olabiliyorlardı. Ancak haklat bakımından eşit değillerdi birbirlerine; bu farklılık da tazminatta gösteriyor kendisini: Hayvan çalınmasında, amelu'ya ödenecek olan tazminat, çalmanın otuz misliydi; oysa muskinu'ya on misli ödeniyordu aynı durumda. Bunun gibi, bir amelu'nun gözünü kör eden ya da bir kemiğini kırana aynı şey yapılıyordu; oysa muskinu için benzer durumlarda tazminat ödeniyordu. Nasıl açıklamalı bu farklılığı?

Belki, amelu'lar fatih bir halkı, muskinu'lar boyun eğmiş Sümer ve Akkad halkını temsil ediyordu; amelu'lar ortakçılığa mensup, ötekiler kiracı durumunda oldukları için öyleydi belki de. Ancak, yorum ne olursa olsun, gerçek olan, Hammurabi Yasası'nın özgür insanlar arasında bir ayrımı kabul etmesiydi. Bunlar da, mal olarak vergi ödeyen ortakçılık üyeleriyle, kralın kiracıları; devredilmez topraklar alan savaşçılar; zanaatçılar, büyük tacir ve tefeciler, son olarak da rahipler ve yüksek soylulardı.

V
ORTAKÇILIKLARIN DURUMU

Özgür çiftçilerden oluşan tarım ortakçılığının, her şeyden önce sulamayla ilgili birtakım hakları vardı, görevleri de. Düzenli tarım, giderek ürün, sulama sisteminin, yani kanalların, havuzların ve bentlerin iyi bakımına bağlıydı. Ortakçılığın bütün üyeleri çalışmalara katılmak zorundaydı; bu ise herbirine ortakçılığın kanalları ve havuzlarından topraklarını sulama hakkını veriyordu. Ortakçılık, kendi kusuruyla sular bentleri yıkıp, başkalarının tarla ya da bahçelerini basmışsa, o zararları da ödemekle yükümlüydü. Tazminat, bütün üyeler arasında bölüşülüyordu. Ortakçılık, kendi topraklarında işlenmiş bir cinayetten ya da yağmalamadan, suçlusu bulunmazsa maddî olarak sorumlu idi.

Ortakçılığın her üyesi ya da -daha doğru olarak- her aile topluluğu, kendi mülkünü kendisi yönetiyordu.

Ortakçılık da çözülme halindeydi: Yoksullaşan ya da toprağını yitiren ayrılıyordu ondan ve gidip ya kiracı oluyor ya da ücretliler kitlesine katılıyordu. Çoban, çiftçi ve bahçıvan oluyorlardı; «kral tarifesi», belli bir asgarî ücret belirlemişti onlar için. Ancak, özellikle hasat zamanlarında onlar yetmiyordu. O zaman da, mülk sahipleri, ortakçılıklara başvurmak zorunda kalıyor ve onlarla yaptıkları bir sözleşme ile, gerekli işgücünü sağlıyorlardı. Daha önceden de yapıldığı oluyordu bu sözleşmelerin. Böylece, mülk sahipleri, en sıkışık anlarda, ortakçılıklara bağımlı oluyorlardı sık sık.

Ortakçılığın üyeleri, belli durumlarda haklardan yoksundular.

> *Örneğin, kralın evi için çalışmak zorunda olduklarında. Yasa, bunun ne süresini dikkate alıyor, ne de angaryanın niteliğini. İş olarak, saray ve tapınak yapıp onarmak, koyun kırkmak, yük taşımak, vb. için çağırılıyorlardı, çağrılanların genç ve dinç olmaları gerekiyordu. Çalışma koşulları, özgür insanlar ve köleler için olduğu gibiydi; onların da sırtlarını kamçı okşar dururdu. Kral angaryaları için hiçbir şey ödenmezdi; yalnız özgür emekçilere, köleler gibi yiyecek verilirdi.*

ATAERKİL AİLE

Babil İmparatorluğu'nda, komşu ortaklıkları dışında, aile ortaklıkları da vardı. III. Ur Hanedanından beri pek az değişiklik olmuştu onlarda.

Babil'deki aile ortaklığı, ataerkil bir nitelik taşıyordu. Başı babaydı bunun; seyrek olarak, o da ölümünde, anaya geçiyordu bu yöneticilik rolü. Ataerkil aile, babadan, eşlerinden, çocuklarından ve kimi zaman da torunlarından oluşuyordu. Adı «baba evi»ydi; mülkü, «baba evinin mülkü» diye adlandırılıyordu. Hammurabi Yasası yalnız bu deyimi kullanıyor; yasada, kişisel mülkiyeti gösteren hiçbir terim yok. «Baba evinin mülkü», toprakları, evi ve işletme binalarını, hayvanları, köleleri, âletleri, ürünleri, bakırı, gümüşü, altını içine alıyordu.

Aile ortaklığındaki değişiklikler, özel mülkiyetin yerleşmesi ve ortaklık üyelerinin kişisel zenginleşmesine engel olan geleneksel kayıtlamaların hafifletilmesi yönünde oluyor, özellikle zengin köleci çevrelerde görülüyordu bu. Hammurabi Yasası da bu eğilimleri destekliyor ve aile âdetlerine değişiklikler getiriyordu.

Her aile üyesinin, kendi çalışmasıyla, **sibtu** adı verilen bir mal edinme olanağı vardı. Aile mallarının bölüşülmesi konusundaki eski kanun büyük bir değişikliğe uğradı: Baba, mamelekinden bir parçayı oğluna bırakabilirdi artık. Bu parça, onu alanın özel malı oluyordu. Daha sonra, Hammurabi Yasası, paylaşmayı kabul etti ve ayrıntılarını belirledi. Özel mülkiyet yerleştikçe, aile ortaklığı da dağılıyordu; ancak, her şeye karşın, varlığını sürdürüyordu bu ortaklık; çünkü, büyük kardeşler, küçük kardeşlerini ve kızkardeşlerini mirastan uzaklaştırıp yeni aile ortaklığının başları oluyorlardı.

Ataerkil ailede, kadın erkeğe oranla daha az ayrıcalıklıdır.

> *Zina etmiş kadın, sadakatsiz kocadan daha şiddetle cezalandırılmaktaydı. Kadının isteğiyle boşanması güçtü. Yasa, kadının eve ikinci bir kadının getirilmesine boyun eğebileceği durumları belirtiyor. Bununla beraber, Babilli kadın, tüm haklardan yoksun değildi. Bir nikâh sözleşmesiyle evlenen kadın, kocasının ölümünde ona mirasçı olabiliyordu. Koca, kısır kadını boşayabiliyordu; ancak, kadın giderken çeyizini de götürüyordu. Babalarının ölümü anında evlenmemiş kızlar, oğullarla aynı miras hakkına sahiptiler. Bazı kadınlar, genellikle rahibeler ve dullar, kendi adlarına birtakım hukuksal işlemler yapabiliyor, mal edinebiliyor ya da ellerinden çıkarabiliyorlardı onları. Bunun gibi, işlerini*

kendileri çevirebiliyor, mal satın alıp, tefecilik yapabiliyorlardı.

KÖLELİK

Babil İmparatorluğumda, kölelik, genellikle III. bin yılındaki niteliği korumaktadır. Aile köleliği önemini yine sürdürmektedir. Köle, efendisinin mutlak mülkiyetindedir; onu satabilir, kiraya verebilir, armağan eder, ya da miras yoluyla bırakabildi. İtaatsizlik halinde, yasal kölesini sakatlama hakkını vermektedir efendisine. Bazı köleler damgalanmıştır; efendisinin izni olmadan bu işareti silecek olan berberin tırnakları sökülecektir. Başkasının kölesini istemeden öldüren kimse, yerine bir başkasını verecektir. Köle, yeniden satın alınarak, ya da evlât edinme yoluyla azat edilebilirdi.

Evli kölelerin, aile ortaklığında ayrı bir yeri var. Kadın kısırsa, koca nikâhsız bir kadın alabilirdi ve çok kez bir köleydi bu; bazen kadının kendisi, köleleri arasından seçiyordu bunu. Bu halde, köle kadın özgür olmuyordu, ama yine de, ânı geldiğinde aileyi yönetebiliyordu. Çocukları özgürdü; ancak, baba «çocuklarımsınız» deyip onları kabul etmişse, mirasçı olabiliyorlardı.

Bazı alanlar vardı ki, köle sayısı fazlaydı; yine de birkaç düzineyi geçmezdi. Genel olarak, evlerde en fazla beş köle bulunurdu. Köleler, savaş esirleri ya da satın alınmış kölelerdi çok kez, mahkûm olmuş kimselerdi bazen de.

Borç için kölelik, Hammurabi devrinde genişlik kazanıyor. Ancak yasa, borç için köleliği üç yılla sınırlıyor. Kuşkusuz, borçlanıp da köle olanların sayılarının artması, yoksulların ve işsizlerin çoğalması sonucu doğan karışıklıkların zorladığı bir önlemdi bu.

BABİL İMPARATORLUĞUNUN GENEL NİTELİKLERİ

Mezopotamya, İsa'dan önce XVII. yüzyılda, tam bir iktisadî ve siyasal gelişim içindedir: Sulama sisteminde usuller geliştirilmiş ve suyu yükselten makinelerden genişliğine yararlanılmaktadır; saban yetkinleştirilmiştir; at, ehil hayvanlar arasına katılmıştır. Zanaatlar, özellikle tunç zanaatı ilerlemiştir; orak ve başka âletler tunçtandır artık ve bu âletler taş ve ağaç işçiliğini kolaylaştırmıştır. Meta üretimi artmıştır; Babil'in içinde ticaret geliştiği gibi, komşu ülkelere, Elam'a, Suriye'ye, Asur'a ve öteki ülkelere yayılmıştır.

Meta üretiminin artması, toprakta özel mülkiyeti ve köleliği de güçlendirir. Ancak özel mülkiyet, özellikle vasiyet konusunda yine de sınırlıdır ve kölelik ataerkil niteliğini korumaktadır.

Mezopotamya tarihinin başlangıcını niteleyen, kralın, tapınakların ve doğuştan soyluların geniş toprakları, görülür derecede azalmıştır ya da bütünüyle kaybolmuştur. Ekonomide tipik mülkiyet biçimi, az sayıda köle sömürüsüne dayanan küçük ya da orta mülkiyettir. Özgür insanların ataerkil bağımlılık biçimleri, borç için kölelik dışında kaybolmuştur; guruşiler bile miadın, doldurmuştur.

Komşu ortakçılığındaki bölünüş zayıflatmıştır onu; sulama eserleri üzerindeki hakları bütün olarak sürmektedir, ancak ekonominin temel hücresi aile ortaklığıdır artık. Tefeciliğin ve ağır vergilerin vahimleştirdiği servet farklılıkları, ortakçılıklardan yığınla insanı koparıp atmaktadır; bunlardan kimisi, kiracı ya da savaşçı olarak kralın hizmetine girmekte, kimisi de borç yüzünden köle durumuna düşmektedir.

Hammurabi, tefeci ve tacirlerin keyfiliğini az buçuk frenlemeye kalkar: Borç için kölelik üç yılla sınırlanır; tefecilerin, borçlusunun evine girip zorla borcunun tutarını alma hakkı kaldırılır, vb. Bütün bu önlemler, özgür sınıfın birliğini güçlendirip, çeşitli katlarını kölelere karşı saflaştırmak amacına dönüktü. Ancak, öyle de olsa, başarı kazanamadılar: O devirden kalma birçok belgelerden, tefeci ve tacirlerin bütün bu önlemleri çiğnediklerini, özellikle de kral kiracı ve savaşçılarının -başkalarına devredilmez- toprakları üzerine el koyduklarını öğreniyoruz. Böylece, Babil toplumu, yalnız özgür insanlarla köleler arasındaki uzlaşmazlıkla değil, aynı zamanda özgür insan zümreleri arasındaki çelişmelerle de karşı karşıyaydı.

Egemen sınıfın çıkarlarını savunan köleci devlet, bir despotluktu, bir mutlak monarşi idi: Bu despotlukta, kral, sayısız görevlileri ve yargıçlarıyla yönetiyordu toplumu.

BABİL İMPARATORLUĞUNUN DÜŞÜŞÜ

Babil İmparatorluğu, birinci Babil Hanedanının son iki kralı devrinde çöktü. Arka arkaya dört düşman çullandılar üzerine: Sümer'in deniz bölgesinin Samîleri, Zagros'İu Elamlılar, kuzeyden gelen Hititler, Elam'ın kuzeyinde yaşayan at yetiştiricisi Kassitler. Zaferi kazanan da bunlardan ikisi oldu: Denizci kabileler, imparatorluğun güneyini ele geçirdiler; Kassitler de, Babil'in merkezine ve kuzeyine yerleştiler.

Kassitlerin egemenliği, İsa'dan önce 1165 yılına değin sürecektir.

Dağlardan inip Babil'e sahip olan Kassitler, orada klan toplulukları halinde yerleştiler. Halkı boşalmış, istilâ ve savaşlarla yanıp yıkılmış geniş toprakları ele geçirdikten sonra, çabucak yerleşik tarıma geçtiler, bunun yöntemlerini de Babillilerden öğrendiler. Kassit kralları, kendi milislerine dayanıyorlardı; ancak Babil'li rahipler, özellikle kutsal bir kent olarak görülen Nippur rahiplerinden bağlaşıklar da buldular kendilerine.

Kassit devri iki döneme ayrılır: Birinci dönemde, aşağı yukarı XV. yüzyılın son çeyreğine kadar, ülke korkunç yıkımlara, giderek iktisadî çöküntüye uğrar. Sulama şebekesini onarmak, bentleri yeniden yapmak ve yeni havuzlar oluşturmak için büyük çalışmalara girişilir.

XV. yüzyılın sonlarında ikinci dönem başlar. Bu dönemde iktisadî yaşam yoğun olarak gelişir: Mısır'la ve öteki ülkelerle düzenli bir ticaret başlar; bu da, Kassit krallarını kervan yollarını düzenlemeye götürür. Yağmacılara karşı yolları savunmak için büyük çabalar harcarlar. Tapınakların yapımına da başlanır aynı zamanda. Kassit toplulukları çözülür ve bunun sonucu olarak da, toprakta özel mülkiyet güçlenir. Krallar, çoğu Kassit topluluklara verilmiş toprakları senyörlere «sürekli» kaydıyla dağıtırlar.

Toplulukların, giderek köylülerin bir yağmalanmasıdır başlar.

Bunun sonucu, hoşnutsuzluk gitgide artar ve İsa'dan önce 1345 yılında başkaldırıya dönüşür. Kendi araçlarıyla baş edemeyen yüksek görevli ve rahipler, Asur kralını yardıma çağırırlar; o da gelir, kanla boğar ayaklanmayı ve Kassit hanedanını yerine oturtur. Ancak, bu uzlaşmazlıklar, monarşiyi de zayıflatır giderek. XIII. yüzyılın sonlarında, Kassit imparatorluğu, Asurlularca istilâ edilir ve yakılıp yıkılır. Az sonra, Asur'da patlak veren karışıklıklardan yararlanan Babil yeniden kazanır bağımsızlığını. XII. yüzyılda, ülke Elamlıların istilâsına uğrar. 1165 yılında, halkı boşalmış ve yıkılmış imparatorluk, İsin kenti senyörünün eline düşer; o da son Kassit kralını devirir ve IV. Babil Hanedanını kurar. O tarihten başlayarak, tâ Asur'un düşüşüne değin, Babil, uzun bir siyasal çöküş dönemi yaşayacaktır.

IV
SÜMER - BABİL UYGARLIĞI

Babil uygarlığı deyince, Aşağı Mezopotamya uygarlığı anlaşılır bir bakma. Bu uygarlık, o bölgenin İsa'dan önce IV. biri yılından başlayıp Eski Babil İmparatorluğu'nun düşüşüne değin süren uzun tarihi boyunca oluştu:

Temellerini Sümerler attılar onun; Akkadlar, sonra da Babilliler kabul edip geliştirdiler. Böylece, bu uygarlığa Sümer-Babil uygarlığı demek daha doğru olacak. Bu uygarlık, arkadan gelen Asur ve Kalde uygarlıklarına da temel oldu; ancak hiçbiri de onu geçemedi. Sümer-Babil uygarlığı, İsa'dan önce II. bin yılından başlayarak, komşu ilkeler, Suriye, Fenike, Filistin, Hurrit ve Hititler üzerinde pek büyük etkilerde bulundu. Asur ve Kaldeliler zamanında, etkisi kuzeybatıya, Ege denizinin yıkadığı ülkelere, kuzeyde Urartu'ya ve doğuda İran'a yayıldı. Sümer-Babil uygarlığının büyük katkıları, İbraniler, Yunanlılar ve Romalılar yoluyla Avrupa halklarına da ulaştı ve modern Avrupa kültüründe bugün de varlıklarını sürdürüp duruyorlar.

YAZI

Mezopotamya'da kazılarda bulunan metinler, **çivi yazısıyla** yazılı. Bu yazı, yatay ve dikey çizilmiş köşeli harflerden oluşuyor. İsa'dan önce III. bin yılının ilk yarısında doğan bu yazı, resimli yazıdan geliyor. Çivi yazısıyla yazılmış işaretlerde, kaynaklandıkları şeyin resimlerini bulmak pek kolay: İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, ormanlar, sular; ev eşyası, âletler... Bu harflerin görünüşü, kullanılan maddelere, işaretlerin anlamına göre değişiyor. Bulunan en eski yazıtlarda, yazı, taştan tabletler üzerine kazınmış birer düşünce yazısı; başka bir deyişle, bir kelimeyi ya da bir düşünceyi temsil ediyor işaretler. Daha sonra, yazı için en çok kullanılan madde, tabletler haline getirilen kil oldu; ıslak kile, köşeli işaretler halinde kazmıyordu söylenmek istenenler.

Böylece, çizgili resimlerin yerine, çivi yazısı işaretleri geçti; ancak, içlerinden bazıları, şemalaştırılmış olarak III. bin yılının ortalarına değin kullanıldı.

Aynı zamanda, harflerin anlamlarının da değiştiği görülüyor. Düşünce yazısı, yavaş yavaş heceye dayanan işaretlere dönüşüyor ve yazı içinde çoğunluğu bunlar kazanıyor. Onlardan da birkaç simgesel işaret saklanıyor ve alfabedeki sesleri temsil eden başka işaretler ortaya çıkıyor. Böylece, çivi yazısı, pek karmaşık ve incelenmesi hayli zor olan bir sistem. Bu sistemde, çoğu birçok anlamlara gelen altı yüze yakın harf bulunuyor.

Çivi yazısını yaratanlar Sümerliler oldular. Akkadlıların da kabul ettikleri bu yazı, Elamlılara, Babillilere, Asurlulara ve Hititlere geçti sonra; Fenikeliler de, ilk alfabelerini yaparken ondan yararlandılar; bu yazıyı

Urartular da aldılar; İsa'dan önce 530 yılına doğru Mezopotamya'yı fetheden Persler de onu özümsediler ve bazı değişiklikler yaptılar üzerinde.

DİN

Babil dini, III. ve II. bin yıllarının metinlerinde göründüğü biçimiyle, Sümer ve Samî öğelerden oluşan bir bireşim. Öyle olduğu için de, kimi tanrıların -Sümer ve Samî kökenli- iki adı var; ötekilerin ise adları ya Sümerce, ya da Sami dilden.

Babil panteonu pek kalabalık; tanrıların sayısı yüze yakın. Birinci plânda, vaktiyle Sümer ve Akkad kentlerinin tanrıları olmuş olan «büyük tanrılar» geliyor: Bunlar, Sümerlerin başlamışı olan Yer tanrısı Enlil; Uruk'un tanrısı Anum; Eridu'nun tanrısı Ea idi. III. bin yıllarında, rahipler, «bir üçlü içinde birleştirdiler onları; Anum'a göklerin egemenliğini, Ea'ya denizlerin ve yeraltı sularının egemenliğini yakıştırdılar.

Bu üçlünün dışında, bütün ülkelerde tanınmış bir başka tanrılar gurubu vardı: Güneş tanrısı Samas (Sippar'ın tanrısı); Ay tanrısı Sin (Ur'un tanrısı) ve iki tane de tarım tanrısı: **Tammuz** ile karısı **İstar**.

Tammuz ile İstar, bitki ve dölleme tanrılarıydılar. Her yıl Tammuz'un ölüşü ve dirilişi kutlanırdı: İstar'ı, kocasına ağlarken gösteren ve onun arkasından «dönüşü olmayan yere inip arayışını, karanlıklar ülkesi tanrıçası Ereskigal'a karşı mücadelesini, Tammuz'un dirilişini ve yeryüzüne yeniden çıkışını temsil eden gizemsel törenler eşlik ederdi bu bayramlar. Komşu ortakçılıklarda, bu bayramlar, tarım çalışmalarının başlangıcını ve sonunu işaret ediyordu; tüm ortakçı topluluğun bir rahip yönetiminde yaptıkları dramatik ayinler, ekinin başarısı ve güzel bir ürün sağlamak adınaydı. Büyük kentlerde, halk törenleri, sayısız kurbanlarla ve alabildiğine coşkunlukla yerine getirilirdi;

Kırsal kesimdeki Samas ve Sin kültleri de üretimle ilgiliydi; Samas kültü tarıma, Sin kültü hayvan yetiştirmeye bağlanmıştı. Ancak, resmî panteonda Samas, adalet tanrısının görevlerini yerine getiriyordu. Onun, Sippar kentindeki tapınağı, yüksek mahkemenin toplantı yeriydi; yanında da, sözleşmelerin ve hukuksal işlemlerin konulduğu bir depo bulunuyordu.

Resmi mitolojide, İstar'ın simgesi Venüs gezegeniydi; bu yolla da, rahipler, ilk yıldızsal tanrılar gurubunu oluşturdular: Samas, Sin ve İstar vardı bu gurupta.

Eski Babil İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, tanrıların hükümdarı **Marduk** oldu. Başlangıçta, yalnız Babil'in tanrısıydı bu. Marduk, o güne

değin Enlil'in olan Bel (senyör) unvanını aldı; rahipler, Enlil ve Tammuz'un görevlerini de ona verdiler.

> *Onuruna Babil'de, her ilkbaharda Zag-muk adı verilen Yeni Yıl Bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un Tiamat üzerinde kazandığı zafer, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaradılışı ve göksel Babil'in kuruluşu canlandırırdı. Evrenin yaradılışını ve Babil'in mitolojisini anlatan «**Yücelerdeyken**» adlı poem okunurken, onun dile getirildiği birçok olayları temsil eden dramatik ayinler yapılırdı. «Yazgılar Salonu» diye adlandırılan ayrı bir tapınakta, rahipler, tanrıların heykelleri önünde, sözde huzurlarındaymışlarcasına, gelecek hakkında haberler verirlerdi. Büyük bir rol oynuyordu bu kehanetler; çünkü kral, politikasında bunlardan esinleniyordu. Bayram, Tammuz ve İstar kültünden alınmış âyinlerle sona eriyordu. Onlardan biri, Bel -Marduk'un ölümünü ve yeniden doğuşunu dile getiriyordu. Bu ayinde, İsa'nın ölümü ve dirilişi öyküsünü -garip bir biçimde- hatırlatan bir metin de okunuyordu. Marduk'un eşi Sarpanita ile evlenişini simgeleştiren bir başka âyin, toprağın bereketini sağlama amacına dönüktü.*

Babil dini, «büyük tanrılar» ve tarım tanrıları kültlerinden oluşmuyordu yalnız. Halkın yanısıra, köle sahipleri de -kaynağı ilkel toplum dönemine çıkan- animist, hattâ animizm öncesi inançları sürdürüyorlardı. Doğa olaylarına yön veren, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara işlerinde ve yaşamlarında yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılara inanılıyordu: Bunlar arasında, ırmak ve kanal ruhlarını, aile ocağının koruyucusu ev ruhlarını, kendilerine durmadan kurbanlar sunulan ölülerle ilgili ruhları sayalım. Son olarak, bütün Babil toplumu, iyi ve kötü ruhlar düşüncesinden kaynaklanan büyü ayinlerine büyük önem veriyorlardı. Cin ve perilerle ilgili inanışlarla, halk katında uygulanan büyüleri, resmî din de özümsedi ve geliştirdi. Tapınakların yanı başında, özel büyücü toplulukları vardı; cinlerle ve perilerle ilgili bilgileri sistemleştiriyor ve ruhların, Annum, Enlil ve Ea gibi «büyük» tanrılara bağlılığını yayıp duruyorlardı. Halk arasında uygulanan büyü formül ve ayinlerini bu topluluklar, kurbanlı resmî törenlere

dönüştürdüler. Bu değişikliğin arkasından, sonraları Asur kültüne katılan yığınla özel ayin oluşturuldu.

Babil’in ve öteki kentlerin tapınaklarındaki ruhban zümresi pek kalabalıktı ve -rütbe ve görevlerine göre- çeşitli guruplara ayrılmışlardı. Rahibeler de vardı. Hayli kazançlı olan rahiplik mesleği, miras yoluyla geçiyordu. Büyük saygınlıkları vardı rahiplerin; tik Çağ’ın dinsel yaşamında çok önemli yeri olan o güçlü kehanet silahı ile, tapınakların -tefecilik yoluyla gitgide büyüyen- sonsuz kaynaklarına dayanıyorlardı çünkü.

EDEBİYAT

Sümerlilerin ve Babillilerin İsa’dan önce III. ve II. bin yıllarında yarattıkları yığınla edebî eser var elimizde. Bunların içerikleri, şu ya da bu biçimde dinle ilişkili. Çoğu, dinsel tören ve büyü ile ilgili metinler; içlerinden dinle ilgili olmayan nadir eserler, yine de dinsel konuları, özellikle de mitolojik konuları işliyorlar.

Resmî dinin mitolojisi sözlü geleneğin ya da folklorun temel öğelerinden biri olan halk mitolojisinden doğdu. O nedenledir ki, Sümer-Babil eserlerinde yığınla folklorik konuya rastlıyoruz. Bunlar dünyanın, insanların, tarımın, yerleşik yaşamın kökeni ile ilgili mitoslarda, aynı içerikteki şu ya da bu halk öyküsüne benzeyen çocuksu efsaneler halinde, bütün açıklığıyla belli ediyorlar kendilerini.

Babilli şairler, bu Sümer efsanelerinden yararlanarak, tadına doyulmaz eserler yarattılar. Onlardan biri, ilk sözlerine göre, *«Yücelerdeyken»* diye adlandırılan poemdir. Bu poem, dünyanın yaradılışı ile ilgili -ve kahramanı Enlil olan- Sümer mitosundan gelmektedir; ne var ki, Babilli rahipler, Enlil yerine Marduk’ u geçirdiler.

Ancak, Babil edebiyatının en güzel eseri, epik *Gılgameş poemi*’dir. Bu gözüpek yiğidin yaptıklarını anlatan ilk metinler, Sümer dilindeydi; Babilli yazarlar, kuşkusuz ruhban zümresi, onu elden geçirip değiştirdiler. Böylece ortaya Gılgameş destanı çıktı Onu, oniki büyük tablete yazdılar. Her biri, âdeta birbirinden ayrı türkülerdi bunlar. İşlediği düşünce ve şiirsel nitelikleri bakımından, evrensel edebiyatın şaheserleri arasındadır.

Bu poem, dinsel törenlerle ilgili değil; belli bir mitosa, ya da herhangi bir dine de bağlı yanı yok. Yazan, yaşam ve ölüm üzerine bağımsız bir eser yaratabilmek için, yalnızca halk efsaneleri ve öykülerine dayanmış.

Yaşam ve ölüm, bu sorun, uzun zamandan beri uğraştırıyordu Sümer-Babil toplumunu. Tanrıların niçin ölümsüz, insanların da neden ölümlü olduklarını açıklamaya çalışan mitoslar vardı. Onlardan biri, insanların ölümlü oluşunu, ilk insanın, Tanrı Ea'nın sevgili oğlu Adapa'nın aptallığına bağlıyordu. Ea, oğluna bilgelik vermiş, ama ölümsüz yaşamı vermemişti. Bir gün ölümsüzlüğü elde etme fırsatı çıktı önüne Adapa'nın, ancak o da reddetti. Tanrı Anum'un huzuruna çağrıldı. Ea, orada ölüm için yiyecek ve içecek verileceğini, onlardan tadmamasını haber verdi önceden. Hüküm verileceği gün, öteki tanrılar onu tuttular ve yumuşayan Anum, ölümsüzlük yiyecek ve içeceğini getirtti. Adapa, onları da almak istemedi. Anum, şaşırıp nedenini sordu. Adapa şöyle yanıtladı: «Bir başkası yemeyeceksin, içmeyeceksin, dedi». Anum, buna bakıp yeryüzüne atılmasını emretti onun. Büyük bir olasılıkla, rahiplerin uydurduğu bu efsane, insanları yazgılarıyla uzlaştırma ve tanrılar karşısındaki güçsüzlüklerine inandırma amacını taşıyor. Ancak, ölümlü olmanın böylesine açıklanışı, Babil toplumunun düşünen insanlarını doyuramazdı. Gılgameş poemi, avutucu bir yanıt getirmeden, sorunu yeni baştan ve yeni bir yoldan koyar.

Gılgamış, Sümer'in pek eski bir kenti olan Uruk'un efsanevi bir kralıdır. Ölümünden sonra tanrılaştırıldı ve Uruk'ta onuruna bir kült yaratıldı. Poem, güzel ve bilge, dev bir yiğit olarak tanıtıyor onu. Dostu ve silah arkadaşı Enkidu ile, işitilmemiş şeyler yaptı; öyle ki, tanrıça İstar âşık oldu kendisine. Ancak, Gılgameş yüz vermedi tanrıçaya. Öfkelenen tanrıça, gökten bir boğa göndererek öldürtmek istedi onu; Gılgameş'le Enkidu öldürdüler boğayı. O zaman da, İstar'ın isteği üzerine, tanrılar, ölümcül bir hastalık verdiler Enkidu'ya. Dostunun ölümüyle şaşkına dönen Gılgameş, ölüm korkusuna kapıldı.

O günden sonra, Gılgameş, yaşamın ve ölümün gizini bulmak ister. Eski efsanelerden öğrenmiştir ki, tanrıların kendilerine ölümsüzlük verdikleri insanlar vardır;

Utnapiştim’le karısı bunlardandır. Utnapiştim’i bulup ölümsüzlüğe nasıl eriştiğini sormak amacıyla, tanrılar ülkesine tehlikeli bir yolculuğa çıkar, uzun yolculuklardan, karşısına çıkan korkunç engelleri aştıktan sonra, göksel denizin kıyısına varır sonunda. Bir yıldıza-tapar kız, durdurur onu ve, ölümsüzlük yalnız tanrılara özgü olduğu için, boş bir şeyin arkasından gittiğini söyler ona; geri dönüp, yaşamdan zevk almasını öğütler. Babil soylularının en yüksek katında kuşkusuz pek yaygın olan böylesine bir ahlâk anlayışı Gılgameş’i doyuramazdı. Yoluna devam eder ve Utnapiştim’e ulaşır. Ancak avutucu hiçbir şey söyleyemez Utnapiştim ona. Anlattığı şudur: Şuruppak’da hüküm sürerken, tanrılar insanlara karşı hiddete kapılıp yeryüzünü tufana boğmuşlardır; herkes ölmüştür, yalnız Utnapiştim ile ailesi kurtulmuşlardır. Tanrıça Ea, onları sevdiğinden, felâketi daha önceden haber verip, canlarını kurtarmak için bir gemi yapmalarını söylemiştir. Tufandan sonra da, tanrılar bu çifti aralarına alıp ölümsüzlük vermişlerdir onlara. Utnapiştim, sonuçta şunu sorar Gılgameş’e: «Aradığın yaşamı bulabilmen için, tanrılardan hangisi seni bu meclise sokacaktır?». Hiçbir tanrı böyle bir şeyi yapmadığından, Gılgameş, Utnapiştim’in öğüdü üzerine, ölümü, çeşitli büyülere başvurarak yenmeyi dener; ancak, onlarla da başarıya ulaşamaz. Bitkin, cesareti de kırılmış olarak yurduna döner ve -«toprağın kanunu»nu sorup öğrenmek amacıyla- tutar ölüler ülkesinden Enkidu’yu getirtir.

Poem’in sonu kaybolmuş durumda; Gılgameş, ölmüş olsa gerek sonunda.

Yaşam ve ölüm sorununu çözememiş de olsa, dikkat çekicidir bu eser; çünkü, dini eleştirme konusunda yapılmış ilk girişimleri buluyoruz onda: Gılgameş, tanrılara meydan okur, kimi zaman yendiği de olur onları ve tanrılar, bu başkaldırıyı hoş karşılamak zorunda kalırlar. Poem, İlk Çağ’da öteki halkların edebiyatını derinden derine etkiledi.

Öğretici eserler arasında, en ilginçlerinden biri, *«Efendi ile Kölesi Arasındaki Diyalog»* adını taşır ki, köleci yüksek tabakanın iç dünyasındaki çözülüşü yansıtmaktadır.

Efendi, «yaşadığın süre yaşamdan zevk almaya bak» ilkesini uygulamıştı?. Ama bıkmıştır, hiçbir şeyden zevk alamaz olmuştur artık; savaş, avlanma, aşk, han hanüman, komplolar, hepsinden tiksinmektedir. Tanrılar da hayal kırıklığına uğratmışlardır kendisini; «insanı bir köpek gibi izlemelerini», ne kurban ve adak önlemektedir, ne de sihir ve büyü. Bir tek şey kalmıştır yapacak: «Boynunu kırıp, suya atmak kendini».

Babilliler, özdeyişleri ve ahlak kurallarını toplayan eserler de bıraktılar. Bunlardan biri, Eski İmparatorluk döneminden kalmadır. Bu eserlerde, suikastlerden de iç karışıklıklardan korku belli eder kendisini. Sömürenlere bağlılık öğütlenir. Kuşkusuz ortakçılığın üyelerine hitap eden bu öğütler çok ilginçtir, şöyle sonuçlanır: «Kurbanları arttırmak yaşamı uzatır, dua günahtan kurtarır!»

Dünyasal edebiyatta, III. bin yıl ve II. bin yılın ilk çeyreği İle ilgili bazı kral yazıtlarını da belirtmeli. İçerikleri bakımından efsanelere yaklaşan bu metinler, tarihsel olayları anlatırlar. Urukagina'nın, tahta çıktığında Lagaş halkının sefaletini anlatan ve yaptığı reformlardan bahseden büyük yazıtı böyledir; Lagaş patesisi Ennatum'un, Umma hükümdarına karşı zaferle sonuçlanan seferini anlatan yazıt da öyle.

BİLİMİN TOHUMLARI

Eski Babil İmparatorluğu zamanında, Aşağı Mezopotamya'da, günlük yaşamda ve ekonomide uygulanan bilimsel tohumlar görüyoruz. Bunlar, daha çok astronomi ve matematikle ilgiliydi ve zamanı ölçmeye, alan hesaplamaya, sulama şebekesini ayarlamaya hizmet ettiği gibi, değiş tokuş ve tefecilikte de işe yarıyorlardı.

Astronominin temelleri, Mezopotamya'nın III. ve II. biri yıllarında atılmış, onu izleyen devirlerde geliştirilmiştir. Bu bilgiler, daha sonra Yunanlıların, arkadan Arapların astronomisine temel oldu; Avrupa da Araplardan almıştır. Böylece, modern astronomi biliminin temelinde, ilk harç olarak, Babil astronomisi vardır.

Babilli rahiplerin astronomi üzerine düşünceleri, ilkel zamanlarda evrenin doğuşu ile ilgili görüşlerden geliyordu. Evrenin temel öğeleri olarak yer, gök ve okyanus görülüyordu. Yer, ilkel denizin ortasında dikilen bir çeşit yuvarlak dağdır. Yerin üstünde, başaşağı bir bardak gibi gök küresi görülür. O küreye de egemen olan -göksel bir bentle ayrılmış- tanrıların oturduğu bir

bölge vardır; onu bir gök okyanusu çevreler ve o okyanusun aşağıdaki kıyıları da yerdeki okyanusun kıyılarıyla birleşir. Yıldızlar, gök bendinde otlayan koyunlara benzetilmişti önceleri; Güneş'le Ay da, tanrıların bir lâmbasıydılar. Güneş ve Ay tutulmaları, Güneş'in ya da Ay'ın kötü ruhlarca saklanmalarından ileri geliyordu. II. bin yılının başlarında, Babil astronomları, hareketsiz yıldızlardan, -bugün Latince adlarıyla bilinen- beş gezegeni, yani Venüs'ü, Mars'ı, Jüpiter'i, Merkür'ü ve Satürn'ü ayırdılar. Aynı devirde, yıldızlar da takımlar halinde guruplandırıldı; daha sonra «Güneş yolu üzerinde» Zodiak adı verilen oniki takımyıldızı birbirinden ayrıldı ve beş gezegenin de bu «Güneş yolu»nun yakınında dolaştığı saptandı. Rahipler, Güneş ve Ay tutulmalarını daha önceden haber verecek durumda değillerdi henüz ve astronomik olaylarla havadaki olayları birbirlerine karıştırıyorlardı.

İlkel astronomi gözlemlerine dayanarak, o sıralarda Çinlilerin de yaratmakta olduklarına benzeyen bir takvim oluşturuluyor; Amerika'da eskiden geliştirilmiş takvimler de benziyor bunlara. Babil takvimi, uygarlık tarihinde özel bir rol oynadı ve geliştirilmiş bir biçimde, Avrupa halklarına -bir ölçüde- önderlik etti.

Babilli rahipler, gökteki ve havadaki olaylara bakıp, gelecek hakkında haber vermeye çabalarlardı. Bu sistem, müneccimlik (astroloji) olarak nitelendirilemez kesinlikle; çünkü haberler, havadaki ve gökteki olayların birbirine uygunluğuna dayanıyordu. Örneğin, «Adad (fırtına tanrısı) ayın kaybolduğu gün gürlerle, ürün bol olacaktır ve pazardaki fiyatlar değişmeyecektir.»

Kehanetin de, büyük bir siyasal kapsamı vardı genellikle.

Yaşamın gereksinmeleri, II. bin yılın başlarında, matematik bilimleri de geliştiriyor bir ölçüde.

> *Babil matematiğinin önemli bir gerçekleştirmesi «**durum sistemi**»* diye *adlandırılır: Buna göre, aynı rakam, sayıdaki yerine göre, değişik değerleri temsil eder. Babilliler, eski Yunan ve Roma'dan da önce gelirler bu bakımdan. Ancak, matematiğin gelişimini, «**altmışlık sayılama**» hayli engelledi orada. Aslı kökeni bilinmiyor bunun; zaman hesabından doğan «kutsal» sayılama kategorilerine bağlıydı belki de. Buna göre, 7, Ayın dolaşımındaki gün sayısına, 12 de yıldaki ayların sayısına göre ortaya çıkmıştı. Bu sistemde*

60 = 12X5 sayısının varlığı, ilkel dönemde hayli uygulanan parmak hesabına da bağlılığı gösteriyor. Matematik bilgilere gelince... Babilliler, II. bin yılın başlarında, dört aritmetik işlemi, kareye yükseltmeyi ve kare kök almayı bildikleri gibi, alan ölçümü için gerekli geometri ilkelerini de biliyorlardı. Geometri formülleri, toprağı, tarlaları, bahçeleri ölçmede kullanılıyordu.

Dairenin 360 derece olduğunu da Babilliler buldular.

Babilliler, günü ve geceyi 12 saat olarak saptamışlardı; daha sonra saat 60 dakikaya, dakika da 60 saniyeye bölündü. Babilliler ayı, Ay'ın Dünya çevresindeki dolaşımına göre dörde bölüyorlardı; ancak haftanın yedi gün olarak saptanması, I. bin yılın ortalarında, yedi «büyük» yıldız tanrı, yani Güneş, Ay ve çıplak gözle görülen beş gezegene göre oldu; günler de onlara göre adlandırıldı. Yedi günlük hafta, Romalıların aracılığıyla tüm Avrupa halklarına geçti ve giderek bütün dünyaya yayıldı.

GÖRSEL SANATLAR

Mezopotamya'da görsel sanatların ve mimarlığın ilk örneklerini Sümerliler ortaya koydular; Akkadlılar ve Babilliler onları alıp, Sümerlilerin yarattıkları yöntem ve biçemleri geliştirdiler. Bize değin ulaşan sanat eserlerinin çoğu, III. bin yılın ilk yarısı ile ilgili. Ancak, III. Ur Hanedanı ile Eski Babil İmparatorluğu'nda, sanatın, ondan önceki devirlere oranla çöküş içinde olduğunu tanıtlamaz bu. Daha çok, dış nedenlerden, özellikle Ur krallığı ile Babil imparatorluğunun uğradıkları askeri yenilgilerden ileri gelmektedir bu durum. O dağdağalı dönemlerde, yığınla sanat eseri yok olup gitti ve günümüze kadar ulaşabilmiş olanların çoğu da, Elamlı ve Hititli fatihlerin alıp başkentlerine taşıdıkları şeylerdir.

Görsel sanatlar, esas olarak iki biçimde, kabartma ve heykel olarak kendini gösteriyor. Kabartmaların biçimi ilkeldir; gövde önden, yüz yandan, bacaklar yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilir. Bütün kişiler aynı tiptedir; ancak Sümer giysileri, Akkad giysilerinden açıkça ayrılır. Patesilerin ve kralların heykelleri, gövdelerinin iriliğiyle belli ederler kendilerini; başları daha çok işlenmiştir ve yaşam izlenimi verirler.

Hayvan biçimleri, çok daha doğaldır; daha zarif, daha orantılıdır. Bu da, sanatta hayvanı işlemenin, Eskitaş Çağı'nın sonlarına kadar çıkan pek eski gelenekleri olmasından ileri geliyor.

Sümer kabartmalarının en güzellerinden biri, Ur dolaylarında -III. bin yılın başlarına rastlayan- bir tapınağı süsleyen bir efrizdedir: Orada başlarında çobanları, öküzleri, inekleri ve davarları görüyoruz. «Akbabalar dikme taşı»nın kabartmaları ile, Ennatum'un Umma'ya karşı kazandığı zaferi dile getiren yazıtı da belirtelim. Bu yazıtta, başlarında Ennatum, Lagaşlı korkunç bir savaşçı falanjı görülür; bir kalkan duvarı ile korunmuş olarak, mızrakları öne doğru uzatılmış, yenilmiş düşmanı çiğnemektedirler ayaklarıyla. Başka iki parça, savaş alanında düşmüş ve yakılmaya hazır Lagaşlı savaşçılar piramidini gösterir; bir akbaba sürüsü de Umma savaşçılarının cesetlerini parçalayıp yemektedir. Ayrıca, Lagaş patesisi Entemena'nın gümüşten pek güzel bir vazosu bulundu; üzerinde, avlanma tanrısı İngig, pençesinde iki aslanı tutmuş olarak görülüyor. Patesi heykelleri arasında en ilginç olanları, Gutiler zamanında Lagaş'ta hüküm süren Gudea'nın üç heykeli: Bunlardan ikisinde Gudea oturmuş, üçüncüsünde ayaktadır.

Hepsi de kırılıp dökülmüş bir durumdadır ne yazık ki!

Akkad sanat eserleri arasında, «Naramsin'in zafer taşı» ile Hammurabi'nin kabartmasını görüyoruz. Birincisi, dağlık bir ülkeye yapılan bir seferi gösteriyor; hükümdar, askerleriyle çevrili olarak bir tepede durmaktadır. Hammurabi, kanunlarının kazıl, olduğu dikme taşta, yasayı kendisine veren tanrı Samas önünde tapınmaktadır.

Fresko tekniği de, III. bin yılın sonlarından başlayarak kullanılmış olmalı. Mari kral sarayından gelen pek güzel bir örneği var elimizde bunun. Bu fresko, bol ürün isteğini dile getiren bir saçı törenini canlandırmaktadır.

Böylece, İsa'dan önce III ve II. bin yıldan başlayarak, Aşağı Mezopotamya'da yüksek bir uygarlık yaşadı; Sümerliler ve Akkadlılar, bilimsel bilginin tohumlarına, gelişmiş bir yazıya, yüce bir edebiyata sahiptiler. Ancak, rahiplerin işleyip yaydıkları bir dünya görüşünün egemen olduğu, dinin hükümdarlık iktidarını yücelttiği ve insana küçüklük duygusu aşıladığı bir dönemde, gerçekliğin olduğu gibi yansıtılması da olanaksızdı.

BÖLÜM II
ESKİ MISIR

Afrika, İlk Çağ uygarlıkları içinde özel bir yer tutmadığı halde, kuzeyindeki Mısır, bağlı olduğu kıtadan apayrı bir gelişim göstermiştir. Gerçekten Mısır, eski Doğu toplumlarının yarattığı üç büyük uygarlık alanından biridir; Akdeniz kültür çevresini onsuz anlamak olanaksız; eski Yunan uygarlığının ona çok şey borçlu olduğu ise tartışma dışı.

Nereden geliyordu bu uygarlık?

Doğadan başlayalım.

I
NİL DELTASI

Mısır, içinden Nil'in aktığı, batıda ve doğuda dağların çevirdiği, en fazla 25 kilometre genişliğinde bir vadi. Batıdaki dağlar, İlk Çağ'da Libya çölü denen Sahra'dan ayırıyor onu; doğudaki dağların ötesinde ise, Kızıldeniz'in kıyıları başlıyor. Güneyde Nil'in akışı çağlayanlarla kesildiğinden ulaşım güçlüğü var, o yüzden de Mısır güneye kapalı durumda. Kuzeyde ise vadi genişliyor ve Akdeniz'e doğru, yığınla kola ayrılarak, bir delta ile son buluyor. Yunan alfabesindeki «delta» harfine, benzediği için, eski Yunanlılar vermişler bu adı ona; Aşağı Mısır da deniyor. Çok eskilerde, bataklıklarla kaplıydı bu bölge ve ekilip biçilmezdi. Güneydeki uzun ve dar asıl vadi bölümüne ise, Yukarı Mısır adı veriliyor.

Böylece, Mısır ikiye ayrılıyor: Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır. Bu iki bölgenin coğrafi yapılarındaki farklılık, ülkenin tarihinde oynadıkları rolleri de etkileyecektir.

Öyle de olsa, ülkeye bütünlük veren işte bu Nil. Dahası, ülke de yaşamını ona borçlu. Mısır, çöl kıyısında bir vaha gibi; hemen hiç yağmur yok, yağdığı zaman da felâket yağıyor. Güneşin altında yanıp kavrulan bu ülkede, havadaki nemlilik kadar, yaşamın tüm düzenini sağlayan Nil'in taşmaları. Her yıl Temmuz ortalarında, ırmak yatağına sığmaz olur; Kasım ayına dek, bütün vadiye yayılır. Kasım ayından başlayarak da uzaklardan beraberinde taşıyıp getirdiği kırmızı, ince ve bereketli bir toprak örtüsünü bırakıp yatağına çekilir. Ocak ayı ekim ayıdır; ekince de bereketine diyecek yok. Taşımaya ve balıkçılığa sağladığı büyük yararlar da eklenince, eski Mısırlıların ona niçin tanrı olarak baktıkları anlaşılmış olur.

Ne diyordu Herodotos?

«Mısır, Nil'in bir armağanıdır.»

Bir noktaya kadar doğru.

Nil vadisindeki coğrafya, Mezopotamya'ya oranla, daha başka yararlar sağlıyor. Çevresindeki dağlar, yapılarda kullanılacak taşlar bakımından pek zengin: Granit, bazalt, kalker. Doğudaki dağlar, hele Nubya dağlarında bol altın var. Hurma dışında ağaca pek seyrek rastlanıyor gerçi; ama yüzlerce bataklığın kıyıları kamışlar, lotüsler ve papirüslerle kaplı. Beslenme ve süslenme gibi, çeşitli gereksinmeleri karşılıyor bunlar; özellikle papirüsten, bir çeşit kâğıt yapılıyor. Avcılık olanakları ise pek bol. Son olarak, tarım da, Mezopotamya'da olduğundan daha elverişli durumdadır.

Çöl ve deniz, Mısır'ı ani saldırılardan korumuş durmuştur. Bu bakımdan da, hemen kolayca erişilen Mezopotamya'dan farklı bir konumdadır. Gerçi, Mısır da istilâların bütün bütüne uzağında kalamadı; ne var ki, Mezopotamya'da görüldüğünden çok daha az oldu bu. Öyle olduğu için de, Mısırlılar, yabancı istilâlardan oldukça uzak, Nil kıyılarında, ağır ağır yüce bir uygarlık kurabildiler, kurduklarını da koruyabildiler.

Nil vadisindeki kabileler, antropolojik araştırmaların da gösterdiği gibi, çeşitli etnik guruplara giriyor. Bu gurupların Libyalılar, Negroidler, belki Filistin'in güneyindeki Samî kabilelerle bile yakınlıkları var. Özellikle ölü gömme biçimlerindeki farklılıkların bize öğrettiği bu; arkaik Mısır dili de bunu gösteriyor. Bütün bunlardan çıkan sonuç da şu: Mısır halkı, Nil vadisinde, doğudan, batıdan ve güneyden gelen çeşitli etnik gurupların kaynaşmasından oluştu.

Mısır uygarlığı işte böyle bir halkın eseri.

II
BAŞLANGIÇLARDAN ESKİ İMPARATORLUĞA

Mısır köleci devleti, iki bin beş yüz yıla yakın yaşadı: İsa'dan önce IV. bin yılından, Perslerce ele geçirildiği 525 yılına kadar. Mısır devleti tarihi, genellikle beş devre ayrılır: Tinit imparatorluğu, Eski imparatorluk, Orta imparatorluk, Yeni imparatorluk ve Aşağı imparatorluk. Arada geçici dönemler de var. Devirler hanedanlara bölünüyor. İsa'dan önce, -aşağı yukarı- XXVIII. yüzyıldan XXIV. yüzyıla değin süren Eski imparatorluk, III. hanedanla başlıyor ve VIII. hanedanla bitiyor.

Eski imparatorluğa başlamadan önce, «Tinit Şafağı»ndan söz edelim kısaca.

TİNİT ŞAFAĞI

Yenitaş Çağı'nda, şimdi kumlarla kaplı Sahra'yı bereketli yağmurlar ağaca ve yeşilliğe boğduğundan, insanlar, felâket getiren taşkınlıklarına uğramamak için, Nil vadisine inmemişler, çevresinde yerleşmişlerdi yalnız. İsa'dan önce V. bin yıllarında, bu Yenitaş Çağı kabileleri avcılıkla yaşarken, tarım ve hayvancılıkla da uğraşıyorlardı.

İsa'dan önce IV. bin yıllarında, Mısırla kabileler, ekonominin çeşitli alanlarında gelişmeler sağlamışlardı: Vadinin çevresindeki vahaların azalması, sellerin seyrekleşmesi, vadiye girmeye ve Nil'in suladığı toprakları ekip biçmeye zorladı onları. Alet ve süs olarak, madenler (altın, bakır) kullanılmaya başlanıyor; bu da komşularıyla daha sıkı bir ilişkiye götürüyor Mısırlıları. Bütün bunlar, bir yandan nüfusu çoğaltıp klanları güçlendirirken, öte yandan da servet, giderek sosyal durumlarda eşitsizliği ortaya çıkarıyor ve toplumu kölelere, özgür insanlara ve soylulara bölüyor.

Klan rejimi çözülmektedir.

İktisadî gelişmenin ondan sonraki aşamasında, tarlalar için tek kaynak olarak, Nil'in suların, düzene koymak amacıyla ilk sulama eserlerinin yapımına girişiliyor; ilkel kanallar ve bentler yapılıyor. Sulama, tarımdaki ürünü de çoğaltıyor. Başka meslekler de gelişirken, komşu Ülkelerle -hattâ belki Sümerlerle de- ilişkiler kuruluyor.

Son olarak da, önemli bir buluş gerçekleştirmiştir: Resimli yazı.

Sosyal ilişkilere gelince: Köleliğin IV. bin yılda varlığı kesindir; ortak mülkiyetin yanısıra, özel mülkiyet de ortaya çıkmıştır; hayvan yetiştirmenin, sabanlı tarımın, mesleklerin gelişimi, üretimde kadının rolünü de azalttığından ataerkillik de belirmiştir. Bütün bu sürecin sonu şuraya varmıştır: Klan rejimi çökmüş, küçük ve büyük ailelerden oluşan komşu ortaklığı doğmuştur. Mezopotamya'da olduğu gibi, komşu ortaklığı, bir **su** ve **toprak ortaklığı**dır.

> *Birçok ortaklıklar, daha geniş ortaklıkların içindeydiler. Eski Mısır'da «**nom**» diye adlandırılır bunlar.*
>
> *Başlangıçta bu nomlar, özellikle Delta'da birbirinden soyutlanmış bir haldeydiler herhalde. Büyük bir olasılıkla her nomun kendine özgü bir dili, mitosları ve efsaneleri vardı. En büyük nomlar, tam güneyde Hiyerakonpolis, Abydos, Memfîs ve Buto nomlarıydı.*
>
> *Bu nomlar ganimet, köle ve sır kavgası yaparlardı aralarında.*

> *Nomların başında şefler vardı. Onlardan kral Skorpion adlı biri, Hiyerakonpolis'ten Memfis'e kadar olan geniş toprakları iktidarı altında birleştirmeyi başardı. Çok büyük bir olasılıkla devlet yoktu henüz; Skorpion, kraldan çok bir kabile şefiydi. Devletin ortaya çıkışı, Nil vadisini birleştirme girişimlerinden sonra olmuştur. Bu devirde iki büyük kabile topluluğunun doğduğunu görüyoruz: Biri, Delta'yı içine alan Aşağı-Mısır; öteki de Elefantin'e kadar uzanan Yukarı-Mısır. Başlarda, Aşağı-Mısır'ın merkezi Buto, Yukarı-Mısır'ınki de Hiyerakonpolis oldu.*
>
> *Devlet, Skorpion'un hükümdarlığından az sonra, İsa'dan önce IV. bin yıllarına rastlayan Birinci ve İkinci Hanedan zamanında kuruldu. O devrin mezarlarının da gösterdiği gibi, servet ve sosyal durumlarda açık bir eşitsizlik ortaya çıkmıştır.*

Eski Mısır devletinin ilk aşaması, **Tinit İmparatorluğu** diye adlandırılıyor.

Güneyle kuzey arasındaki birleşme uzun ve korkunç mücadelelerle oldu. Ülkeyi birleştiren kralın adını bilmiyoruz. İlk hanedan, kuranın **Menes** olduğu söyleniyor. Bu birleşmeyi, Yukarı Mısır'ın kralı Narmer'in Aşağı Mısır üzerindeki zaferinin sağladığı daha olası.

ESKİ İMPARATORLUĞUN İKTİSADİ VE SOSYAL REJİMİ

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da, ekonomi, tarıma ve hayvancılığa, bağcılığa ve ağaççılığa, karmaşık bir sulama rejimine, Yenitaş Çağı tipinde ilkel tarım araçlarına dayanıyordu. Zanaatçıların âletleri de taştan, tahtadan ve bakırdandı. O devirden kalma âletler, kabartma ve mezar freskoları, o zamanın çeşitli tarım çalışmaları ve zanaatlar hakkında ilginç bilgiler veriyor bize.

Zanaatçılığın bazı dallarında uzmanlaşma da vardır.

Mesleklerdeki gelişme ve çeşitliliğe karşın, ekonomi, bütün olarak doğallığını koruyor. Ürünlerin bir bölümü pazara çıksa da, değiş tokuş yine de ilkel düzeydedir; bir mal başka malla değiştirilmektedir ve para yoktur henüz. Bununla beraber, komşu ülkelerle iktisadî ilişkiler başlamıştır; özellikle Suriye'den sedir kerestesi getirtiliyordu. Ancak Suriye'den olsun, Habeşistan'dan olsun getirtilenler, emekçi yığınlara yararı olmayan lüks maddelerdir genellikle.

Eski imparatorluğun sosyal ilişkileri hakkında pek az bilgimiz var; öyle de olsa, köleliğin yaygın olduğunu görüyoruz. Bir bölümü, Etyopya, ya da Libya'dan alınan savaş esirleri bunlar; bir bölümü de köle haline getirilen özgür Mısırlılar. Köle alım-satımı da var. Ancak kölelerin durumu hakkında sadece varsayımlar yapılabilir; öyle de olsa, köleliğin ataerkil nitelik taşıdığı gerçek. Köleler, üretimde ayrı bir yer tutmuyorlardı, özgür insanlar, hattâ soylular -senyörler ve rahipler- bile tarım çalışmalarına ve öteki çalışmalara katılıyorlardı.

Mülkiyetin durumu hakkındaki bilgilerimiz de sınırlı. Kuşkusuz, toplumun iktisadî çekirdeği, suların topraklara dağılımını düzenleyen komşu ortakçılığı idi. Belki başka konularda da ortak çalışma vardı; harman yeri ortak mülktü herhalde. Toprağın ve hayvanların satılabildiği ve miras yoluyla bırakıldığı kesin. Bazı yazarlara göre, ortakçılığın -suların dağılımı, uzlaşmazlıklar gibi- kimi işleri, özel bir toplantıda (zazat) görüşülüyordu.

Toplumda ataerkil nitelikte, küçük ve büyük aileler vardı. Asıl mirasçı büyük oğuldu; mirasın tamamını ya da büyük bir bölümünü alırdı. Ailenin başının da mallarını bir başkasına bırakmak hakkı vardı. Ananın büyük saygınlığı vardı evde; Mısırlı, falan erkeğin değil, filân kadının oğlu olduğunu söylerdi. Anaerkillik şu yönden de devam ediyordu: Kadın, ülkeyi yönetebiliyordu ve -kuramsal da olsa- Mısır tahtı anadan kıza geçiyordu. Tarlalarda ve hükümdarın, tapınakların ve senyörlerin işyerlerinde, yalnız köleler değil, özgür insanlar da çalıştırılıyordu.

Kâtipler, işçilerin çalışmasını sıkı sıkıya denetliyorlardı. Çalışma sırasında, ekmek, bira ve sebze verilirdi kendilerine. Angaryalar nasıl düzenleniyordu, bilmiyoruz. Kesin olanı şu ki, çalışmaların bütün zamanını almıyordu bu; kendi hesaplarına da çalışabiliyor ve ürettiklerini pazarda satabiliyorlardı.

Egemen sınıf, saray soyluları ile namların soylularından oluşuyordu. Senyörlerin, birbirinden ayrı köyleri içine alan toprakları vardı. Ekonomik yaşam, kalabalık bir görevli ve kâtip topluluğunca yönetilirdi. Bu görevlerin bir bölümü babadan oğula geçerdi; soylular, hükümdardan hizmetlerinin ödülü olarak toprak da alırlardı. Yüksek rahiplik de, egemen sınıfın elindeydi.

Yüksek soylular bir yana, iki ya da üç kölesi olan küçük memurlar ve rahipler de vardı. Görkemli mezarlar yaptıramazlardı onlar; sadece yazılar ve heykellerle süslü aile mezarlıkları olurdu.

SİYASAL REJİM

Eski imparatorluğun doruk noktasında, Mısır devleti, köleci soyluların çıkarlarını savunan bir despotluktu.

Mezopotamya'da Sargon'un devletinden çok daha güçlü ve merkezci oldu bu despotluk. Nil vadisinin doğal koşullarıyla açıklanabilir bu; çünkü, bütün nomlar, tek bir ırmak boyunca, dar bir vadide yerleşmişlerdi. Öyle olunca da, suların akla uygun dağılımı ile, taşıma araçlarının normal işletilmesi, ancak birleşik bir ülkede mümkündü.

Eski imparatorluğun başkenti, Aşağı Mısır'da Memfis oldu. Ülkenin siyasal merkezi, soyluların malikâneleri de bu bölgedeydi. Eski imparatorluğun gönencinin başlıca tanıkları, bu bölgede bulundu; ülkenin başka yanlarında, o devirden bazı anıtlar görülüyor yalnızca. .

Başta, sonradan **Firavun** diye adlandırılan hükümdar vardı. Firavun da, eski Mısır dilinde «büyük ev» anlamına geliyor. Firavunun yetkileri mutlaktı: Yüksek görevlileri seçiyor, nom başlarını değiştiriyor, vergi koyup kaldırıyor, başka ülkelere asker gönderiyordu, vb.; uyruklarının mallarına el koymak ve muhakemesiz ölüme mahkûm etmek de yetkileri arasındaydı. Saygınlığını güçlendirmek için tanrılaştırılmış ve «büyük tanrı» ilân edilmişti. Kişiliğini çok gösterişli bir kült çevrelerdi ve ayakkabısını öpmek büyük bir onurdu. Mısırlı sanatçılar, tanrılar arasında, onlara eşit bir varlık olarak gösterirler onu.

Firavun, «vezir» adı verilen bir başyardımcısının yönettiği büyük bir görevliler kitlesine dayanırdı. Vezir, orduların başı ve en yüksek yargıçtı; vergilerin toplanması, sulama çalışmaları, kısacası tüm karmaşık hizmetler ona bağlıydı. Emri altında adalet dağıtan «Altı büyük kurul» ile, ekonominin çeşitli dallarının başına konmuş öteki «kurullar» vardı.

Despot Mısır devletinin başlıca görev alanları üç taneydi: Mal olarak vergi toplayan, böylece halkı soyan maliye; özellikle sulama işleriyle uğraşan kamu çalışanları; yabancı halkları soymada bir araç olan ordu.

> *Mısır ordusu, nomların donattıkları milislerle, Etyopyalı ücretli askerlerden oluşuyordu. Fazla bir disiplini olduğu söylenemezdi. Askerlerin silahları yay ve taştan bir tokmaktı; daha sonra hançer ve tunçtan baltayla donandılar ve bir kalkanları oldu. Kaleler, güçlü savunma eserleriydi.*

Tapınaklar da, hükümdarın iktidarını güçlendirmeye faal olarak katılıyorlardı.

ESKİ İMPARATORLUĞUN SİYASAL GELİŞMESİ

Eski imparatorluğun siyasal gelişmesini henüz yeterince bilmiyorsak da, şunlar çok açık: III ve IV. hanedanların firavunları fatihtiler. IV. hanedandan Snefru’nun bu yönden özel bir yeri var: Etyopya’ya yaptığı bir seferden yığınla savaş esiri ve 200.000 baş hayvanla döndü; Libya’yı yendi, bakır madenlerince zengin Sina yarımadasını Mısır’a kattı ve sedir keresteleri sağlamak için Fenike’ye bir heyet yolladı; Mısır sınırlarında, ülkeyi istilâlara karşı korumak için istihkâmlar yaptırdı.

Onun fetih savaşlarını oğlu **Keops** sürdürdü.

III. ve IV. hanedanların hükümdarları, büyük yapım çalışmalarına giriştiler. Bunların başında da, eski Yunanlıların daha sonra «dünyanın yedi harikası» arasına sokacakları **piramitler** geliyor.

> *Piramitler, büyük taş bloklardan yapılmış dev kral mezarları; içlerinden en büyüğü de Gize yakınlarında Keops’un yaptırdığı. Bu piramit, 230 metre genişlikte ve 146 1/2 metre yüksekliğindeydi; her biri 2 1/2 ton ağırlıktaki iki milyon bloktan oluşuyordu. Bu dev yapının içinde, koridorlar ve odalar da vardı.*
>
> *İçinde firavunun mumyasının bulunduğu piramit, Osiris’e ayrılmıştı. Mısırlıların inanışına göre, Osiris, hükümdarın dirilişini, sonra da gökteki tanrılar arasına girişini sağlıyordu. Piramitin yanında, rahiplerin kendilerini büyülü törenlere verdikleri tapınaklar yükseltiliyordu.*
>
> *Piramitleri, **mastaba** adı verilen senyör mezarları çevrelerdi.*
>
> *Piramitleri yapmak için, hükümdar mağazalarından yiyip içip, giyinen işçi ekipleri kullanılırdı. Başlarında sarayın mimarı ve kalfalar bulunurdu. Yardıma olarak da, tarlalarından sökülüp koparılmış binlerce el işçisi kullanılırdı.*
>
> *Piramitlerin yapımı korkunç çabaları gerektiriyordu. Bunlardan halkın hoşnut kaldığı da sanılmasın. Tarihçinin dediğine bakılırsa, bir başkaldırıda, firavunların mumyaları görkemli mezarlardan çıkarılıp ortaya atılıyordu.*

Ne olursa olsun, V. hanedanın firavunları, büyük piramitler yapmaktan vazgeçtiler: Onların Sakkara’daki mezarları, Gize’dekilerle boy ölçüşemez.

Bununla beraber, bu hükümdarlar, Heliopolis tanrısı Râ onuruna 70 metre yüksekliğinde dikili taşlarla süslü tapınaklar yaptırıyorlardı.

V. hanedanın firavunları, Sina'da ve Libya'da fetih savaşlarını sürdürdüler. Suriye ile iktisadî ve diplomatik ilişkiler sağlamlaştı. Daha sonra kuzey Etyopya'ya ve Filistin'in güneyine de seferler açıldı.

ESKİ İMPARATORLUĞUN GERİLEMESİ

III. ve IV. hanedanlar zamanında hükümdarın iktidarı iyice güçlenmişti. Başta, Mısır'ı birleştirmek ve böylece sulama sisteminin normal işlemesini sağlamak; kölelerin ve ortakçı toplulukların direnişini kırmak ve Etyopya'dan, Libya'dan ve Filistin'den yığınla köle sağlamak; son olarak da klan rejiminin kalıntılarını ortadan kaldırmak için gerekliydi bu. Firavun Snefru, Keops ve onları izleyenler, bütün olarak, bu görevleri başarmışlardı.

III. bin yılının ortalarından başlayarak, soyluların, özellikle de nomların başlarında bulunanların etkisinin arttığı görülüyor. Mezarları daha bir görkemli hale geliyor, eyaletlerde güçleri arttığı gibi, babadan oğula geçen ve bağımsız hareket eden hükümdarlar haline dönüşüyorlar. İçlerinde firavuna danışmadan sefere çıkan bile var: Firavunun otoritesi sözde tanınmakta, ganimetten simgesel bir şey gönderilmekte, ama aslan payı saklanmaktadır.

Nomarkların güçlerindeki bu artış nereden gelmektedir?

Çeşitli varsayımlar düşünülebilir.

Büyük bir olasılıkla, ülkenin, Memfis'te oturan dar bir soylu gurubunun çıkarma sömürülmesi, halkın, özellikle Yukarı Mısır halkının hoşnutsuzluğunu doğurmuş olmalı. Öte yandan, toprakların senyörlere ve tapınaklara dağıtılması hükümdarın elindeki toprakları azaltırken, maddî gücünü de düşürdü. Ayrıca, özel mülkiyetteki gelişme ve komşu ortaklığının çözülüşü de nomarkların mülklerinin genişlemesine götürüyordu. Nomarklar, hükümdarın yaptırdığı dev çalışmaların ve malî politikasının neden olduğu genel hoşnutsuzluktan da yararlanıyorlardı. Yazıtlarda kendilerini halkın sorumluları olarak gösteriyorlar nomarklar.

Nomarkların iktidarı arttıkça, Firavununki zayıfladı ve sonunda Mısır, nomlara parçalandı.

Ülkedeki çözülme, etkisini, sulama düzeni üstünde, hem de pek ağırca gösterdi: Çoğu yerler ve eserler terkedildi; su durgunlaştı ve bataklıklar oluştu. Nomlar arasında, çoğu su dağılımından doğan silahlı çatışmalar görüyoruz. Eski imparatorluğun dağılışı, keskin bir sınıf mücadelesini de

beraberinde getirmiş olmalı: O devirden kalma bazı yazıtlar, kentleri altüst eden «karışıklıklardan bahsediyorlar; nomarklar da onları silahlı birliklerle bastırdıklarını söyleyip övünüyorlar.

Kuşkusuz yine bu dönemdedir ki, Suriye çölünde yaşayan Samî kabileler, Mısır devletinin zayıflamasından yararlandılar ve Delta'nın doğusuna sızdılar.

III
ORTA İMPARATORLUK

MISIR'IN BİRLEŞTİRİLMESİ

Ülkenin birbirinden kopuk bölgelere ayrılması, sulama sisteminin çöküşünü, iç savaşları, sonunda da açlığı doğurdu; o devirden kalma yazıtlar, yamyamlığa kadar varan kıtlıklardan bahsediyorlar. Ekilmiş tarlaların genişletilmesi, yeni toprakların işletmeye açılması, o yılların başta gelen güncel sorunuydu. Büyük bir olasılıkla, Orta imparatorluğa geçiş dönemindedir ki, Mısırlı çiftçiler, «yüksek» tarlalardan, yani Nil'in taşmaları sırasında sulayamadığı topraklardan kolayca yararlanmaya başladılar. Bunları sulamak için de, suyu yukarılara çıkaran özel makinelere gerek görüldü. Yine olasıdır ki, bu yüksek tarlaları ekme gereksinmesi, sabanı daha da geliştirdi.

Geçiş döneminde başkent soylularının büyük toprakları kaybolur; senyör toprakları eski genişliğini yitirir ve o zamanki metinlerde «baş» diye anılan kölelerce işlenmektedir bunlar. Bir' senyörün, çoğu kadın 20 ilâ 30 kölesi vardı; bazı köleler yabancıydı, Suriyeliydiler örneğin.

Ortakçılıkların zengin öğeleri de gitgide daha etkili duruma geliyorlar: Kaynaklar «**güçlü küçükler**» diye adlandırıyor onları. Bunların, geniş toprakları, hayvanları ve köleleri vardı; bazen senyör oluyorlardı ve yazıtlarında, doğuştan değil, kendi güçleriyle soyluluğa eriştiklerini söylüyorlardı.

Böylece, bu karışık dönemde, egemen sınıfın yapısı değişir: Eski imparatorlukta, genellikle başkentte oturan ve geniş topraklarında özgür Mısırlıları çalıştıran yüksek görevliler ön plânda gelirken, egemen sınıf, toprakları daha az geniş ve kimisi ortakçılıkların sade üyesi olan köle sahiplerinden oluşuyordu şimdi.

Bu yeni soylular, özellikle güçlü küçükler, Mısır'ın birleştirilmesinden yanaydılar; böyle bir birleştirme, yalnız sulama şebekesini düzeltmekle ve

iç savaşlara son vermekle kalmayacak, devlet örgütünü de güçlendirecekti; güçlü bir devlet ise, bu sınıfın ülkedeki durumunu güçlendirmesinin yanısıra, çevreye yayılırken kölelerinin sayısını da artıracaktı.

Başlangıçta, Herakleopolis çevresinde gerçekleşti birlik: Herakleopolis'in prensleri, Memfis'e boyun eğdirdiler; güneyde de sınırlarını Abydos'a değin genişlettiler.

> *O devirden kalma bir belge, Herakleopolis hanedanı zamanındaki sosyal ilişkileri güzel anlatıyor: Bu belge, kral III. Keti'nin oğluna öğütlerini dile getiriyor. Kralın kendisinin; belki de danışmanının yazdığı bu siyasal belgede, yazar, açıkça egemen sınıfın çıkarlarını savunuyor: «Mülkü olmayan, diyor yazar, bir asidir ve kral halka karşı sert davranmalıdır.» Senyörlere gelince, tahtın mirasçısı, onların mallarını ve yaşamlarını korumaya çağrılıyor; çünkü «onların mallarının sana yararı vardır» deniyor. Herakleopolis hükümdarının dayandığı soylular arasında, «güçlü küçükler» önemli bir yer tutuyor. III. Keti, insanların, kökenlerine göre değil, değerlerine, «yeteneklerine» göre yükseltmesini öğütlüyor mirasçısına.*
>
> *Bu belge, III. Keti'nin, iktidarını, belli bir sınıfa dayandırdığını pek güzel gösteriyor. Ayrıca, bu iktidarın maddi desteğini de gösteriyor: Gençlerden kurulu bir meslek ordusu.*
>
> *III. Keti'nin öğütleri, monarşik iktidar hakkında yeni bir anlayışı da açıklıyor: Hükümdar, yalnız bir «tanrı» değildir artık; iyi bir çoban, halkını düşünen bir bilgedir. Metninin yazarı, Herakleopolis hükümdarını, «dulun ve yetimin savunucusu» olarak sunmakta.*

Ne var ki, ne meslek ordusu, ne demagoji bu hanedanın başarısını sağlayamadı: Birleştirme güneyden, Teb'li nomarklardan geldi. Sosyal uzlaşmazlıklar, kuzeyde olduğundan daha az sivri olmalıydı orada. Mentuhotep adını taşıyan Teb'li hükümdarlar, daha o zamandan bütün Mısır'a hükmediyorlardı. Tarihsel gelenek, Teb'li Mentuhotepleri XI. hanedana bağlar ve onlarla Orta imparatorluğun tarihi başlar.

Doruğuna da XII. hanedan ile ulaşır Orta imparatorluk.

ORTA İMPARATORLUĞUN İÇ VE DIŞ SİYASETİ

XII. hanedanın kurucusu I. **Amenemhet** oldu. Amenemhet, nomarkların ayrılıkçı eğilimlerine kesinlikle son vererek, güçlü bir devlet yarattı. Ancak, firavunun merkezî otoritesini tanımakla birlikte, nomarklar, yerel bir özerkliği de koruyorlardı; idare, adalet ve maliyenin yanısıra, bağımsız askerî güçler de giriyordu bu özerkliğin içine, firavunlar nomlara, vergilerin toplanması ve hükümdarın işleri için adam yollanmasına göz kulak olacak temsilciler göndermekle yetinecekti; nomarklar, hükümdar için olduğu gibi, kendileri için de vergi toplayıp el emeği edinebileceklerdi.

> *Katkılar bakımından, bazı büyük nomların ülkeleri iki bölgeye ayrılıyordu: Hükümdarla nomarkın bölgeleri. Nomarklar, firavunun emri üzerine askerî seferlerde kendisine katılmak zorundaydılar. Ancak, bu nomarklar, birer kralcık olarak hareket ediyor, kendilerini «efendi» diye adlandırıyor, adlarına mezarlar yaptırıyor, yerel tanrılara da tapınaklar yükseltiyorlardı.*

Orta imparatorluğun firavunları, tüm Mısır’ı içine alan işler yapıyor ve önlemler alıyorlardı. Başta gelen kaygı, sulama sisteminin onarılması ve düzeltilmesi oldu; III. Amenemhet, birçok bataklığı kuruttu ve tarıma yeni topraklar kazandırdı.

Ülke çapında öteki önlemler, surların savunmasıyla ilgiliydi. Eski imparatorluğun sonlarına doğru, Arabistan’dan göçebe Samî kabileler Mısır’a girmeye başlamışlardı; Doğu’dan gelen bu tehdide, güneyde Etyopyalıların istilâ tehlikesi de eklendi. Sınırlar güçlendirilerek bu tehlikeler önlendi. Surları savunma sürekli bir orduyu da gerektiriyordu; içeride iktidarlarını sürdürmek için de gereksinmeleri vardı firavunların buna.

Yalnız Mısırlıların katılabilecekleri böyle bir ordu oluşturuldu.

Orta imparatorluğun firavunları, başta Fenike olmak üzere, ticaret heyetleri de yolluyorlardı. Ege’deki ülkelerde de ticaret bağları kuruldu. Eski imparatorluk zamanında olduğundan daha etkin bir ticaret vardı şimdi; önemli bir tacir zümresi de doğmuştu,

Bütün bunlar, üretici güçleri, Eski imparatorlukta olduğundan çok daha geliştirdi. Sulama sisteminin düzeltilmesi, tarıma büyük bir açılış getirirken, zanaatlar da yetkinleştiler. Orta imparatorluğun sonlarında, altın değer ölçüsü olunca, zanaatların ve ticaretin gelişimi ticaret metaını sağlam

duruma getirdi. Bu madenin Mısır'a akışı ise, Etyopya'daki altın madenlerinin elde edilmesiyle güvence altına alındı.

SOSYAL İLİŞKİLER

Orta imparatorluk zamanında sosyal uzlaşmazlıklar derinleşiyor: Kölelik gelişiyor; köleleri olan yalnız soylu büyük mülk sahipleri değildir, küçük memurların, hattâ sıradan İnsanların da kölesi vardır. Köle el emeği, Suriye'yle, Filistin'le ve Etyopya'yla yapılan savaşlarda alınan savaş esirleri sayesinde artıyor.

Ancak, Mısır halkının büyük kitlesi, özellikle çiftçiler, ne genel gönençten ne de hükümdara ödedikleri vergilerin azalmasından yararlanmamaktadırlar; çünkü, nomarkların özerkliği, onların üzerinde, hem Firavunun hem de nomarkların çifte boyunduruğudur. Bundan dolayı da köylülükte -görülür derecede- bir yoksullaşma vardır. Onların sefaleti, devrin edebî eserlerinde dile getirilmektedir: Açlık, çiftçinin kulübesi önünde fır dönmekte; ne denli çok çalışırsa çalışsın geçimini sağlamaya yetmemektedir bu. Herkes onu soymakta, pazara götüreceği zahireyi, eşeğini ve arpasını elinden almaktadır; acımasız dövülmekte, bağırması bile yasaklanmaktadır. Yolsuzlukları ve uğradığı acı şeyleri yakınacak bir adalet makamı bulamamaktadır hiçbir yerde; yüksek görevliler yanında bile yakınmaları dinlenmez olmuştur.

Zanaatçıların, dokumacıların, demircilerin, taşçıların durumu da aynıdır; hepsi de sevinci olmayan bir yaşama, insan gücünü aşan bir çalışmaya, yoksulluğa ve açlığa mahkûmdurlar. Mutlu olan yalnız memurlar ve kâtiplerdir; vergi borçlularını el emeğinin listelerini düzenlemekte ve tahsildarların, hükümdarın işyerlerine bakanların ve nomarkların yanısıra dolaşmaktadırlar.

> *Moeris gölü yakınlarında, bugünkü Kahun kenti dolayında, Fayum'da bir kentte yapılan kazı, bir yoksullar mahallesini gün ışığına çıkarttı: Küçük dükkâncıların, zanaatçıların ve öteki çalışan insanların oturdukları bu mahallede, hepsi de, birbiri üstüne yığılı kerpiçten küçük evlerde yaşıyorlardı. Rahiplere ve memurlara ayrılan komşu mahallelerde ise, kuşkusuz bağlı ve yemişli geniş bahçelerin ortasında 50-70 odalı evlere rastlıyoruz. Kentlerde çok büyük sayıda zanaatçının görülüşü, iş aramak üzere kırsal kesimi terketmiş yoksul köylülerin varlığının kanıtı. Kahun'da,*

zenginler mahallesi, emekçilerinkinden kalın bir duvarla ayrılmıştı ve güçlü askerî bir birlik koruyordu kendilerini mutlaka.

Orta imparatorluk Mısır'ında hüküm süren gergin havayı gösterir bu görünüm. Güçlüler, ezilen çiftçilerin, zanaatçıların ve kölelerin bir başkaldırısından korkup duruyorlardı; ayaklarının altından toprağın kaydığını, firavunun «tanrısal» iktidarına bağlılığın, doğrudan doğruya tanrılara karşı korkunun zayıfladığını görüyorlardı. Resmî din, tantanalı törenleri ve sayısız rahipleriyle yabancıydı halka; rahipler de, köylülerin ve kölelerin sırtından, tapınaklar adına alınan vergilerle yaşıyorlardı.

Bu gerilim, İsa'dan önce XVIII. yüzyılın ortalarında, XII. hanedandan az sonra, Orta imparatorluğun çöküşüyle sonuçlanan karışıklıklara yol açtı sonunda.

KÖYLÜLERİN VE KÖLELERİN BAŞKALDIRISI

XII. hanedanın son büyük hükümdarı III. Amenemhet'in ölümünün hemen arkasından, karışıklıklar patlak verdi. Yerine geçenlerden, biri dokuz yıl hüküm sürdü, öteki dört yıl ve arkasından XII. hanedan söndü. Bu konuda aydınlık hiçbir bilgimiz yok. Parça parça bilgiler, hükümdarların kısa sürelerle birbirini izlediğini gösteriyor; hattâ bunlardan biri, ancak üç gün hüküm sürer; aralarından biri de, Mer-meshu, yani «askerler»in şefi diye adlandırılıyor.

Edebî eserlerin dile getirdikleri olaylar, belki de bu devirle ilgilidir. Bu edebî metinlerden biri, *Nefertiti'nin Kehanetleri,* öteki de, *Bir Bilgenin Uyarısı* adını taşıyor. Bu sonuncusunun yazarı, hükümdara bilgi olsun diye yazıyor yazdıklarını ve olayların hayli canlı bir tablosunu çiziyor. Yazar İppur'a göre, bu korkunç felâketler, kötü bir yönetimin, tanrılara olan saygının ve dinin emrettiği görevlerin unutulmasının sonucu olarak çökmüştür Mısır'ın üzerine.

***Bir Bilgenin Uyarısı**, köylülerin, zanaatçıların ve kölelerin, bütün Mısır'ı saran kitle halindeki bir başkaldırısından bahseder. Başkaldıranlar, hiçbir şeyleri olmayan sefil insanlardır; hükümdarı esir alır, zenginleri kâşanelerinden kovalar; firavunların mumyalarını mezarlarından fırlatır atar, tapınakları işgal eder ve ayinlere son verirler. Hükümdarın, senyörlerin ve ruhban zümresinin ambarlarını ele geçirip ve içlerindeki bütün buğdayları*

ulusal mülkiyete tâbi olarak ilân ederler. Zengin evlerine yerleşen başkaldıranlar, efendilerin giysilerini giyer, takılarını takar ve onları da kendileri için çalışmak zorunda bırakırlar. İppur'un deyişine göre, «toprak, bir çömlekçi çarkı gibi döner.» Başkaldıranlar, adalet sarayını alırlar, evrakı yakar, kanun tomarlarını sokaklara atar, kâtipleri ellerindeki ürün listeleriyle birlikte öldürürler. Bütün bunların sonucunda, hükümdar gelirsiz, tapınaklar da sungusuz kalır.

Ne yazık ki, kaynaklar, devrilmiş firavunları, yerlerine yeniden hangi gücün getirdiğini bildirmiyor.

Mısır'ın zayıflamasından yararlanan Asyalı göçebe kabileler, İsa'dan önce 1710 yılına doğru, Nil vadisinin kuzeyini istilâ ettiler: **Hiksoslar** diye adlandırılıyor bu fatihler. Hükümdarlarının başkenti, Aşağı Mısır'da Avaris'ti. Hiksoslar, Mısırlıları ağır vergilere bağladılar, köylüleri de köle haline getirdiler. Ancak yerli soylular karşısında hoşgörülü davrandılar; güneyde ve bir ölçüde de kuzeyde, iktidarı -kendi denetimlerinde olmak üzere- eski yöneticilere bıraktılar. Tapınakları yağmalayıp, kimisini de yakıp yıktılar. Hiksosların boyunduruğu, Mısır'da, yüz yıldan fazla sürdü ve ancak Yeni imparatorluğun ilk firavunları onları Mısır'dan söküp atabildi.

IV

YENİ İMPARATORLUK

HİKSOSLARIN KOVULMASI VE MISIR'IN BİRLEŞTİRİLMESİ

Kurtuluş hareketi güneyde başladı; Hiksosların iktidarı, kuzeyde olduğundan daha az sağlamdı güneyde. Ulusal bir hareket oldu bu; başını da Teb kralları çekti hareketin. Önceleri, güneyde bulunan hükümdarlardan hiçbir destek görmediler; ancak halk milislerinin yardımıyla, hem rakiplerine hem Hiksoslara karşı çarpışarak hareketi yürüttüler. Halk da, hareketi başlatan Teb kralı Kames'in anısını yıllar boyu sakladı.

Uzun ve zorlu bir mücadeleden sonra, Mısır, İsa'dan önce 1500 yılına doğru, Teblilerin hükümdarı **I. Ahmes**'in yönetiminde bütünüyle kurtarıldı. Ahmes, güneydeki asi şeflere boyun eğdirdi; sonra kuzeye yürüdü, Hiksosları bozguna uğrattı, Avaris'i aldı ve ülkeyi istilâcılardan temizledi. XVIII. hanedan başlar onunla ve bu hanedan zamanında ise, birleşmiş Mısır, gücünün ve uygarlığının doruğuna çıkar.

Yeni imparatorluk zamanında Mısır’ın birleştirilmesi üretici güçlerdeki gelişme ile atbaşı gider; üretim araçları yetkinleşir, tarımın verimliliği artar, zanaatlar gelişir. Özellikle önemli olan bir iktisadî etken, tuncun yayılması olmuştur. XVIII. hanedandan başlayarak, tunç, meta üretiminde taşı ve bakırı saf dışı bırakır. Tarım ve zanaatlar gelişirken, ticaret de sağlamlık kazanır ve ülke içinde yayıldığı gibi, sınırların dışına da taşar. I. Ahmes’in, Hiksoslara ve ayrılıkçı senyörlere karşı mücadelesinde halk hareketinden yararlanması da, Mısır’ın birleştirilmesi ve iktidarın güçlenmesini destekledi. Ahmes, eyaletlerin başında yalnızca uysal nomarkları bıraktı ve onları, yerlerini mirasçılarına bırakamayan sıradan birer yönetici durumuna getirdi; öteki görevlere ise, Firavun, bildiklerini ve gözdelerini atadı.

Böylece, XVIII. hanedan zamanında, Mısır’ın yönetimi merkezîleşmiştir. Ahmes, orduyu da yeniden örgütler ve bütün ülkeye yayar.

> *Savaşçılar, firavun’un ücretli askerleridir ve subaylara, ayrıca küçük bir toprak parçası da verilmektedir. Askerler, tarım ve kentlerden olmak üzere, Mısır halkı arasından alınmaktadır; gönüllüler de vardır. Böylece oluşturulan birlikler, piyadeyi meydana getirmektedirler; bu piyade, Eski ve Orta imparatorluk zamanından şu bakımdan farklıdır ki, askerlere devlet bakmaktadır ve silahlarını da devlet vermektedir. O zamana değin bilinen bütün silahlar, yay, mızrak, hançer yetkinleştirilmiştir, kılıç da ortaya çıkmıştır. Başlıca yenilik, arabalarından oluşan bir birliktir; bunların sürücüleri özellikte soylular ve zenginlerdir. Savaş arabaları okuluna girmek için, etkili kişilerin yakınları olmak gerekiyordu.*

Ordunun yeniden örgütlenişi, Ahmes’e Mısır dışına sefer yapması olanağını da verir. Onun seferleri, XVIII. hanedanın fetihlerinin başlangıcıdır. Güçlü bir askeri devletin ortaya çıkmasını sağlayacaktır hepsi de.

Ordu, hükümdar iktidarının dayanağıdır.

FETİHLER VE SOSYAL SONUÇLARI

Ahmes’in Mısır’ın birleştirilmesinden sonraki seferleri, fetih ve yağma amacını taşıyordu. Hiksosların arkasından, firavun, Asya topraklarına girdi. Ahmes’i izleyenler, Nubya’yı aldılar ve orada da kalmayıp Filistin’e ve Suriye’ye değin uzandılar. Amaçları da, Fenikelilere ve öteki devletlere

boyun eğdirip, ticarî yolla değil, vergi yoluyla o ülkenin elinden altını, gümüşü, keresteyi, hayvanları ve köleleri, düzenli olarak ve bolca almaktı. Ganimetten, köleci toplumun tepesindeki firavun ve çevresindekiler kadar, askerler de yararlanıyorlardı.

Filistin ve Suriye fethini, **III. Tutmes** (İ.Ö. 1525-1491) tamamladı.

Tutmes, kuzeyde Fırat'a değin uzandı.

> *Suriye ve Filistin'in fethi, Mısır'ı, Orta-Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri durumuna getirdi. Babil'deki Kassit kralı ile Hitit kralı, III. Tutmes'e görkemli armağanlar gönderdiler. Suriye'nin ve Filistin'in yağmalanmış zenginlikleri Mısır'a akmaya başladı.*
>
> *Boyun eğdirilmiş prenslikler ve krallıklar da yıllık vergiye bağlanmalardı.*
>
> *Ganimetin bir bölümü orduya gidiyordu; ancak aslan payını ve tüm vergileri ise firavun alıyor ve istediği gibi dağıtıyordu. Başta tapınaklara gidiyordu bunların çoğu, özellikle de Teb'deki resmî tanrı Amon'un tapınağına; bir o kadarı da, firavunun hazine ve ambarlarını dolduruyordu.*
>
> *Ancak, bütün bu zaferlere karşın, III. Tutmes, Suriye'yi ve Filistin'i sağlam biçimde elinde tutamıyordu. Bu ülkeler uzaktı ve Nil vadisiyle aralarına da çöller giriyordu. Öyle olunca da, zaman zaman patlak veren başkaldırıları bastırmak için sefer düzenlemek gerekiyordu. Tutmes'ten sonra bu seferler sürecektir. Asya'daki seferlerinin dışında, III. Tutmes, Nil ötesinde Batı'ya doğru da ilerleyip Libya'nın bir bölümünü boyun eğdirdi; hükümdarlığının sonunda, Mısır'ın sınırlarını güneyde dördüncü çağlayana değin genişletmişti.*

III. Tutmes'in zamanındadır ki, Mısır'da **askerî nitelikte devlet** kurulur. İki yüzyıla yakın sürdü bu devlet; ancak ikinci yüzyıldan başlayarak çetin bir mücadele vermek zorunda kaldı.

Bu oldu kendisini çökerten de.

Nasıl?

Gerçekten, XVIII. hanedan firavunlarının saldırı siyaseti, devlet örgütünün genişlemesiyle sonuçlandı. Eski hükümet sistemi yeni koşullara uymadığından, değiştirildi. Bir vezirlik yerine iki vezirlik kabul edildi: Biri

güneydeydi bunun, öteki kuzeyde. Ancak, güney vezirinin üstünlüğü vardı ve tüm ülkeyi içine alan temel sorunlarda o karar veriyordu. Kendisine kalabalık bir memur ve kâtip kitlesinin yardım ettiği vezirlik makamı, tüm devlet dairelerini topluyordu içinde: İdare, sulama, taşınmaz mallar, adalet, maliye, ordu. Bütün devlet daireleri, yerel otoriteler, vezire düzenli aralıklarla raporlar sunmakla yükümlü idiler. Vezir, başvuruları inceliyor, önemli işlerde doğrudan kendisi karar veriyor, taşınmaz mallar üzerinde uzlaşmazlıkları çözüyor, vasiyetnameleri onaylıyordu; taşınmaz mallarla ilgili uzlaşmazlıklar özellikle önemliydi.

Bütün topraklar yeniden firavuna bağlanmıştı çünkü.

Fetihler, sosyal ilişkiler üzerinde de önemli değişiklikler yaptı. Önceliği paylaşan iki gurup vardı: birinci gurupta, **saray soyluları** ile **ruhban zümresi** yer alıyordu. Ruhban zümresi, halkın ve fethedilen ülkelerin sırtından, akla durgunluk verecek derecede zenginleşmişti; fazla olarak, mülklerinin genişlemesi oranında otoritesi de artmıştı. Toprakların büyük bir bölümü, tüm halkıyla beraber, tapınaklara terkedilmişti.

Böylece tapınaklar, büyük mülk sahipleri olup çıktılar.

> *İçlerinde en çok destekleneni, Teb'deki* ***Amon Tapınağı****, mülküne mülk katıyordu durmadan. Onun öteki tapınaklardan farklı tutulması, Mısır'ın sonraki tarihinde büyük rol oynadı.*

İkinci yönetici gurup, **askerî kast** idi. Orta ve yüksek düzeyde subaylardan oluşuyordu bu kast. Firavunun, merkezî idarenin ve sarayın yüksek makamlarına seçtiği yüksek subayların, iç politika üzerinde etkili olma olanakları vardı. Orta ve bazen de alt rütbedeki subaylar, hizmetlerine karşılık toprak alıyorlardı ve büyük bir sayı oluşturduklarından, hükümdar iktidarı için de hatırı sayılır bir destek idiler. Firavunların, onların arzuları karşısında dikkatli olmaları pek doğaldı bu bakımdan.

Köylülerin durumunda esaslı bir değişiklik yoktu. Ortakçılığın üyeleri, vergi ve hükümdarla tapınaklar hesabına angarya altında eziliyorlardı. Fetihler, fatihleri büyük ölçüde yeni tapınak ve saray yapımına götürdüğünden daha da ağırlaştırmıştı bu boyunduruğu: Mısır, yıkıntıları bugün de gözleri büyüleyen dev yapılarla, görkemli ve benzersiz güzellikteki eserlerle süslenmişti. Ancak, Yeni imparatorluğun köylüleri için bunlar, kahırlı işlerdi ve zorla yaptırılmışlardı.

Vergiler de aynı acımasızlıkla alınıyordu.

Savaş esirleri ve fethedilen ülkelerin insanları, kölelerin sayısını yükseltip duruyordu; onbinlerle ölçülüyordu sayıları. Köleler de eşit olmayan bir biçimde dağıtılıyordu: Büyük çoğunluğunu hükümdar ve tapınaklar alıyordu; saray soyluları ile askerî aristokrasinin de elinde hayli köle vardı. Her sefer sonunda, firavun, savaş ecirlerini büyük bir cömertlikle dağıtıyordu. Belgelerin gösterdiğine göre, sıradan askerlerin, çiftçilerin ve zanaatçıların iki ya da üç kölesi vardı. Tarlalarda kullanılıyordu köleler; madenlerde, yük taşımalarında, tapınak hizmetlerinde kullanılıyordu.

Fetihler, firavunla Amon rahiplerinin tekelindeki dış ticareti de destekledi.

> *Ticaret güneye, Karadenize, Ege adalarına, özel heyetler yollanarak yapılıyordu. Filistin'le Suriye'nin fethinden beri. firavunla rahiplerin oralardan istedikleri her şey, yıllık vergi olarak yollanıyordu. Fenike'de yalnız Tyr kenti, Mısır'la ticarî ilişkilerde bulunma hakkını korudu.*

Firavun ve tapınaklar, yağma ürünlerini, tacirlerin Babil'den, Kıbrıs'tan, Girit'ten ve öteki Ege adalarından getirdikleriyle değiş tokuş yapıyorlardı. Tacirler de, firavuna ve «tanrı Amon»a bir şey sunmakla yükümlü idiler; ancak kalanı dışarda satabilirlerdi. Bu ise, ne öteki tapınakların rahiplerinin hoşuna gidiyordu, ne de tacirlerin. Tacirlerin sayısı da, Yeni imparatorluk devrinde hatırı sayılır derecede artmıştı. Sonradan görmeler, savaşların zenginleştirdiği eski küçük köle sahipleri köhnemiş saray soylularıyla ruhban zümresine muhalefet ediyorlardı.

Böylece III. Tutmes zamanının Mısır toplumunda, sosyal uzlaşmazlıklar, yalnız köle sahipleriyle emekçiler arasında değil, köle sahipleri arasında da keskinleşmişti.

DİNDE REFORM İLE SOSYAL VE SİYASAL MÜCADELE

III. Tutmes'i izleyen firavunlar zamanında, Mısır'da içten içe bir siyasal bunalım oluşur. Fethedilen Asya ülkelerinin kralcıkları arasında bir savaş patlak verir. Suriye'ye kuzeyden Hititler ilerlemektedir. Firavunun yöneticileri, elde yeterli güç olmadığından, birbirlerine giren kralcıklara bir şey yapamazlar. Firavunlar da çok sayıda asker gönderemez durumdadırlar. Suriye'ye de asker yollayamazlar, çünkü ülke içinde hava gergindir. III. Amenofis'in saltanatının sonlarından başlayarak, toplumun çeşitli katları, pek etkili hale gelmiş Amon rahiplerine karşı hoşnutsuzluklarını açıktan açığa belli ediyorlardı. **IV. Amenofis** (İ.Ö. 1424-1388) muhalefetten yana

oldu ve onun yardımıyla, hükümdarlık otoritesini, Amon rahipleriyle köhnemiş soyluların baskısından kurtarmayı denedi. Bu köhnemiş soylular için, Amon tanrısı kültü önemli bir ideolojik dayanaktı ve nomlara da özerkliklerini geri vermeye çabalıyordu bu sınıf. Firavuna gelince, iktidarın yalnız siyasal bakımdan değil, dinsel yönden de bütünlüğünü savunuyordu. Mısır ordusunda piyadeyi oluşturan özgür halk kitlesi ise, bu tasarısında destekliyordu onu; halk, kendi geleceğini düzeltmeyi umut ettiği gibi, soyluların ve rahiplerin kilerindeki mallara el konulmasının da hesabı içindeydi.

IV. Amenofis, o günkü koşullarda, dinde bir reforma başvurmadan ulaşamazdı amacına.

O yola başvurdu nitekim.

> *Firavun, Amon'un karşısına, halk arasında pek tutulan güneş tanrısı Râ'yı çıkarmayı denedi önce. Kendini Râ'nın büyük rahibi atayıp, Teb'de onun onuruna bir tapınak yaptırmaya girişti. Ancak, bu tanrının kültü, verimi pek az olan Heliopolis bölgesine bağlı olduğundan, hiçbir başarı kazanamadı. IV. Amenofis'i, tüm ruhban zümresi ve geleneksel tanrılar küllüyle bağlarını koparıp, güneş yuvarlağı Aton'u bütün Mısır'ın tek tanrısı olarak yüceltmeye götürdü bu. Bu kültü getirmenin gerekçesi olarak da, güneşin bütün dünyayı aydınlattığı ve ısıttığını gösteriyordu. Hükümdarın kendisi de -Aton'a yararlı, onun hoşuna giden anlamına- «**Akhenaton**» adını aldı; eski tapınakları kapattı ve bütün Mısır'da Aton için tapınaklar yaptırdı. Teb'i de bırakarak, eskisinin 300 kilometre kuzeyinde. -bugünkü Tell-Amarna'ya yakın bir yerde- yeni bir başkent yaptırdı ve -Aton'un ufku anlamına- «Akhetaton» diye adlandırdı onu. Aton için asıl tapınak da orada yapıldı.*
>
> *Firavun da başrahibi oldu onun.*

Din politikasındaki bu ani dönüşüm, rahiplerin ve eski soyluların azgın direnişiyle karşılaştı. Firavunun mücadelesinde, paralı askerlerden oluşan ordusu ile -laikleştirilen toprakların bir bölümünü elde etmiş bulunan- yeni soylulardı bağlaşıkları. Durumlarında bir düzelmeyi umut eden köylüler, yaşamlarının daha da kötüye gittiğini görmekte gecikmediler ve reformcudan yüz çevirdiler. Aton kültü ile sarayın korkunç giderleri

hazineyi yiyip tüketiyordu; fetihlerin durmuş olması nedeniyle, ganimet ve yabancılara yükletilen vergilerin de kaynağı kurumuş olduğundan, köylüleri sömürme daha da yoğunlaşmıştı. Amon ve öteki tanrıların rahipleri, halkın hoşnutsuzluğunu körükleyip, tanrıların gazabı, ülkeyi tehdit eden felâketler üstüne «kehanetler» yayıp duruyorlardı.

Akhenaton'a karşı soylular tertipler düzenliyorlardı; halk ise başkaldırıyordu. Firavun, askerlerine dayanarak, vahşice bastırdı bu başkaldırıları, az sonra da öldü ve kendisinden sonra gelene karışıklık içinde bir imparatorluk bıraktı. İçeride ayaklanmalar birbirini izliyordu; Hititler, Suriye'nin kuzeyini ele geçirmişlerdi ve oradaki kralcıklar da birer ikişer Mısır'dan kopmuşlardı. Akhenaton'un ölümünden üç ya da dört yıl sonra, yerine geçen Tutankaton, Amon rahipleriyle uzlaşmak zorunda kaldı; Teb'e döndü ve adını da Tutankamon olarak değiştirdi. Karışıklıklar onun ölümünden sonra da sürdü. Onlara son veren, eski soylu bir aileden gelen, Mısırlı general Horemheb oldu. Amon rahiplerinin yardımıyla tahta çıktı ve XIX. hanedanı kurdu. Horemheb, imparatorluğa barış getirmek için, sert önlemler aldı ve dinde tam bir restorasyona girişti. Akhenaton lânetlendi, adı ve Aton'un adı her yerden silindi; Akheton kenti boşaldı, terkedilmeye bırakıldı. Amon tapınakları mülklerini yeniden ele geçirdiler; eski tanrılar kültü tekrar kuruldu.

Akhenaton'un reformu başarısızlıkla sonuçlandı; yüzeyseldi çünkü. Bir avuç Aton rahibiyle, yeni soyluların dar çevresinin dışında, Mısır toplumunun hiçbir katı yararlanmıyordu ondan.

YENİ İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

XIX. hanedanın çabaları, Mısır'ın Suriye'de, Filistin'de ve Nubya'nın güneyinde egemenliğini yeniden kurmak olmuştur. Özellikle Nubya'da Akhenaton zamanında başkaldırılar olmuştu. I. Seti ve II. Ramses, Filistin'de ve Suriye'de büyük savaşlar yaptılar. Yalnız Mısırlı birliklere değil, Libyalı ve Suriyeli paralı askerlere de dayanıyorlardı. Onların ücretini de, daha önceden birikmiş sınırsız buğday, altın ve gümüş stokundan ödüyorlardı. Ücretli ordu sistemine geçiş göstermektedir ki, Mısırlılar arasında asker bulmak güçleşmiştir ve emekçiler Firavunla rahiplerin iktidarına düşmanlıklarını belli etmektedirler.

I. Seti, Akhenaton zamanında Mısır'dan kopmuş olan Tyr'e yeniden boyun eğdirdi ve Suriye ile deniz ilişkisini kurdu; sonra da Filistin'in kuzeyini ve Lübnan bölgesini yeniden fethetti. Daha da kuzeye ilerlemeyi

tasarlıyordu. Yerine geçen **II. Ramses** (İ.Ö. 1317-1251) bu tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı. Aslında çetin bir işti bu; çünkü, bütün Suriye, güçlü ve savaşçı bir hasmın, Hititlerin elinde bulunuyordu. II. Ramses'in ilk seferi başarısızlıkla sona erdi; ordusu Kadeş'te yenildi ve kendisi bile esir düşeyazdı (İ.Ö. 1312). İkinci seferin sonucu daha mutlu oldu: Firavun, Oront'un yukarısına kadar çıktı ve orada tutundu. Bu arada, Hitit imparatorluğunda bir taht kavgası patlak vermişti; Hattusil'i II. Ramses'le bir andlaşmaya götürdü bu (İ.Ö. 1296). Bu andlaşmaya göre, taraflar, barış içinde yaşamaya ve birinin saldırıya uğraması halinde karşılıklı yardımlaşmaya karar veriyorlardı. Andlaşma, Firavun'un bir Hititli prensesle evlenmesiyle de mühürlendi. Ancak, bu zafer, Mısır'ın Suriye üzerindeki iktidarını sağlamadı. Suriye ve Filistinli kralcıkların başkaldırıları, II. Ramses'ten sonra gelenler zamanında da sürdü durdu; Arabistan'dan olduğu gibi, Ege adalarından da (Pelasklar ya da «deniz halkları») yeni istilâ dalgaları geliyordu. XII. yüzyılın ortalarında Suriye ile Filistin, Mısır'dan bütünüyle koptu.

II. Ramses'in ölümünden sonra Firavunun iktidarı Mısır'da da zayıfladı. Yalnız doğrudan mirasçısı Merneptah, otoritesini sürdürebildi ve Pelaskların saldırısını püskürtüp tahtını koruyabildi.

Ondan sonra ise, ülke, karışıklıkların ve anarşinin kucağına düştü: «İsteyen istediğini yapıyor», senyörler, nomlarda mutlak yetkili olarak hareket ediyorlardı. Beş yıl süren iç savaşlardan sonra, tahta Setnak çıktı.

Setnak, XX. hanedanı kurdu. Bu hanedanın firavunları da, Amon kültünün politikasını izlediler ve Asya bölgesindeki ayrılıkçı hareketlerle -boşa çıkan- mücadelelerde bulundular. Bu devirde, eskinin o masalsı hazineleri de suyunu çekmiştir zaten; öyle zaman olmaktadır ki, angaryaya çağrılmış köylüler çalışmayı reddetmektedirler; çünkü istediklerini alamamaktadırlar. Teb'de tapınak yapımlarında böyle durumlara rastlandı.

Sonunda, açlığın ve haksızlıkların çileden çıkardığı köylüler başkaldırdılar. Firavunun iktidarı giderek zayıflıyordu; Amon rahibininki ise günden güne güçlenmekteydi. XX. hanedanının hüküm sürdüğü yılların ortalarına doğru, Amon rahiplerinin 80.000 kölesi, büyük rahibin bir ordusu, yığınla görevlisi vardı. Başrahiplik de babadan oğula geçer olmuştu. Eskiden başrahip, ilke bakımından da olsa, kendini hükümdara bağlı duyardı; şimdi ise, doğrudan doğruya Amon'dan iktidarını aldığını ve hükümdardan bağımsız olduğunu düşünebilmektedir.

Firavunun mutlak iktidarı zayıfladıkça, **yerel soyluların otoritesi** artmaktadır: Rahiplerin, yüksek görevlilerin ve tacirlerin.

Sefalete düşen köylülerin elinden topraklar satın alınarak, kimi zaman da el konularak özel mülkler genişlemektedir. Bunun sonucu olarak da, tarım ortaklıkları hızla dağılmakta, toprakta özel mülkiyet yerleşmektedir. Aralarına -her zaman olduğu gibi- kölelerin de karıştığı, köylü başkaldırıları birbirini izlemektedir.

SON DEVİR

Merkezî idarenin zayıflaması, nom soylularının ve bazı rahip topluluklarının giderek artan bağımsızlığı, Mısır'ın yeniden parçalanışı ile sonuçlandı.

Uzayıp giden savaşlar daha da zayıflattı onu.

İsa'dan önce XI. yüzyılda XXI. hanedanın firavunu olan, Amon'un büyük rahibi Herihor, ülkenin tümüne egemen değildi. Kuzey nomlarının kendi kralları vardı. X. yüzyılda yeniden bir birleşme oldu. Ancak, yabancı egemenliğindeydi bu. Ücretli ordunun gitgide artan rolü, tahtı, Mısır hizmetindeki Libyalı bir generale teslime götürdü: I. Şeşank firavun oldu. Libyalı güçlerin gelişi, imparatorlukta bir anlık bir istikrar sağladı. Şeşank'ın kendisi de Filistin'de sonucu başarılı bir savaş yaptı; çeşitli yapılar, özellikle kaleler diktirdi. Ancak, ondan sonra gelenlerin zamanında mücadele yeniden başladı ve Mısır çeşitli bağımsız devletler halinde parçalandı.

Bu zayıflamadan yararlanarak, Nubyalı hükümdarlar, VII. yüzyılda Mısır'a boyun eğdirdiler. Nubya devleti de Mısır'ın etkisi altında gelişmiş olduğundan, bu hükümdarlar, Libyalı firavunlar gibi, yeni hiçbir şey getirmediler Mısır'ın yaşamına. Nubyalı hanedanın zamanında Asurlular saldırdı Mısır'a ve ele geçirdiler (İ.Ö. 671). Ancak, Asur egemenliği geçici oldu ve Mısırlılar ilk fırsatta bağımsızlıklarını elde ettiler. Asurbanipal zamanında, Asurlular iki kez yakıp yıktılar Mısır'ı ve Nubyalı hükümdarlarla kuzeydeki nomlar arasındaki mücadeleden yararlanarak bir süre sürdürdüler egemenliklerini. Mısır'daki bu küçük devletler arasında en güçlüsü, Delta'da, Sais kenti dolayında, Asurluların yardımıyla oluştu.

Asur'un bir zayıf anını yakalayarak, Sais kralı I. **Psammetik** (İ.Ö. 654-611'a doğru) Asurluları Mısır'dan kovdu ve ülkeyi birleştirdi. Psammetik, Akdeniz'in doğu ülkeleriyle, özellikle Yunanistan'la yoğun ticaret ilişkileri kurdu. Mısır, Yunanistan'a buğday satıyordu. Yığınla Yunan taciri ve paralı

askeri Mısır'a geldiler ve orada koloniler kurdular. «Sais devri» diye anılan ve kısa süren bu atılım döneminde, ticaret üretimi gelişir, para dolaşımı başlar, zanaatlar ilerler. Yunanistan ve Küçük Asya devletleriyle ticaret ve kültür alışverişinin büyük katkısı olur bu gelişmede. Mısır'ın zayıflığı firavunlara fatih olarak hareket etme olanağını vermediği için, Sais devri firavunlarının dış politikası, büyük devletlerle anlaşmalar yoluyla, Mısır'ın saygınlığını arttırma amacına dönük olmuştur.

En faal dış politika da, II. **Nekhao**'nunki oldu.

> *II. Nekhao (İ.Ö. 611-595'e doğru), Mısır'ın ticaretini komşu ülkelerle yoğunlaştırdı. Nil'den Kızıl Deniz'e bir kanal açılmaya başlanması onun hükümdarlığına rastlar. Nekhao, askeri anlaşmalarla Filistin'de, Suriye'de ve Orta Fırat bölgesinde köprü başları elde etmeye kalktı. Ancak, Mısır'la Asur'un birleşik güçleri -Karkamış'ta- Babillilere yenildi ve bunun sonucunda Orta Doğu'da hegemonya Yeni Babil imparatorluğuna geçti.*

Soyluların ve rahiplerin giderek artan gücü, Sais devri firavunlarını, tacirler ve ücretli askerler yanında bir destek aramaya götürdü; bu da, onların dış politikasında Yunanseverlik akımını doğurdu. Ancak, yabancı tacirlere, özellikle Yunanlılara tanınan büyük ayrıcalıklar ve ücretli ordunun korkunç giderleri Mısır halkında hoşnutsuzluk yarattı ve ayaklandırdı onları. Başkaldıranların kumandasını almış olan firavunun bir generali, ücretli askerleri yendi ve II. Ahmes (Amasis) (İ.Ö. 569-525) adıyla tahta oturdu. Aslında, II. Ahmes de, Sais hanedanının geleneksel politikasını sürdürerek, Yunanistan'la bağları sıkılaştırdı ve Mısır'da Yunan kolonilerinin yerleşmesini destekledi.

Yeni Babil imparatorluğuma, Orta Doğu'daki öteki devletlerin Perslerce yıkılışı, Mısır'ın dış politikasına -bir süre için- canlılık getirdi. Firavunun birlikleri yeniden Filistin'e girdiler; ancak, kısa süren başarılar oldu bunlar. II. Ahmes'in yerine geçen III. Psammetik'in iktidarının ilk yılından başlayarak, iç savaşların paramparça ettiği Mısır'ı, Persler, firavunun ordusunu Pelus'ta bozguna uğratarak (İ.Ö. 525) işgal edip, bağımsızlığına son verdiler. Gelişmesini, Yunanistan'la ticaret ve siyaset ilişkilerine borçlu olan Sais devri Mısır uygarlığı, karşılık olarak, Yunan uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

V
ESKİ MISIR UYGARLIĞI

Mısır halkı, uzun tarihi boyunca, görkemli bir uygarlık yarattı. Hayran olunacak edebî metinleri onlara borçluyuz. Yapılar, heykeller ve resimler, eski Yunanınkiler gibi, bugüne değin modellik ettiler.

Mısır halkı, birliğini ve kendine özgü çizgileri sürekli koruduğundan, eski Mısır edebiyatı ve sanatında sağlam gelenekler oluştu. Nil'de ve denizlerde tehlikeli ve serüvenli seferler, insanların imgelemini besliyor, ufuklarını genişletiyor ve laik bir edebiyatın gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bunun gibi, yapılarda ' kullanılacak taşların ve altın, abanoz, fildişi gibi öteki değerli maddelerin bolluğu da, mimarlığı, heykeli ve başka uygulamalı sanatları destekliyordu.

Eski Mısır uygarlığını, köleci soylulara vergi bir şey olarak görmek yanlıştır. Öyküler, serüven parçaları, aşk şiirleri ve öteki edebî türler, kaynaklarını zengin bir folklordan aldılar kuşkusuz. Görsel sanatlar ise, ilkel topluluk devrine kadar çıkan halk sanatı geleneklerine dayanıyordu bütünüyle. Bu sanatların örnekleri, halkın içinden çıkmış ustaların eserleriydiler.

DİN

Mısır» dini, Babil dinindeki gibi bir ikiliği ortaya koyuyor. Bir yanda, rahiplerin köleci rejimi sağlamlaştırmak amacıyla bir yığın soyut düşüncelerle donattıkları, «büyük» tanrılar kültü ve ona uygun bir mitoloji var; öte yanda, belli bir noktaya değin resmî dine bağlı, mitosları ve törenleriyle tarımcı halkın dini.

Her nomun bir tanrısı, çifte tanrısı, hattâ bir üçlü tanrısı vardı. Kültleri, ilkel topluluğun ilk zamanlarına değin uzanıyor bunların; çünkü, bu nomların tanrılarının, eski totemlerle yakınlıkları açık. Yerel tanrı, belli bir hayvana bağlıydı ve birçok nomlar hayvan adları taşıyorlardı: Timsah nomu, Ceylân nomu, Koç nomu, Şahin nomu, Tavşan nomu, vb. Çok kez, hayvanlar kültü saf biçimiyle varlığını sürdürüyordu: Örneğin Memfis'te, tanrı Phtah'ı temsil eden Apis adlı öküze tapıyorlardı; Tinis'te şahin Horus'e. Tanrıları ve tanrıçaları, hayvan biçiminde ya da bedeni insan, başı hayvan varlıklar olarak göstermek âdetti. Bu noktada, resmî din halk dini ile birleşiyordu; çünkü Herdotos'un anlattığına göre, hayvanlara tapmak bütün Mısır'da yaygın bir âdetti.

Ve bu kült, Mısır tarihinin sonuna değin sürdürüldü.

Ancak, nomların tanrılarının hepsi de aynı saygınlıktan yararlanamıyorlardı. En geniş, giderek siyasal ağırlığı da olan nomların tanrıları, ulusal tanrılar sırasına girebiliyorlardı: Memfis'te Phtah, İonou (Heliopolis)'da Râ, Abydos'ta Osiris, Thinis'te Horus, Teb'de Amon böyleydi. Güneş tanrısı Râ, bitki ve bereket tanrısı Osıns ve İsîs'te olduğu gibi bazdan, pek eskilere çıkıyor ve halk dininde de yerlerini koruyorlardı. Ötekiler ise, sıfatlarını din kitabından ve ruhban takımından alıyorlardı; böylece Phtah, dünyanın, tanrıların ve insanların yaratıcısı olarak ilan edilmişti.

Bütün tanrıların da üstünde gelen baş tanrı sıfatı, Orta imparatorluk ve özellikle Yeni imparatorluk zamanında Teb'in üstünlüğü ele geçirmesiyle, bir koç başıyla temsil edilen Güneş, tanrısı Amon'a verildi; kültü de, Mısır'ın önde gelen kültü oldu.

Halkın en çok tuttuğu kült, **Osiris** ve **İsis** kültü idi.

> *Osiris, bitki dünyasının tanrısı olarak görülüyordu; bir mitosta, buğday ve arpa olarak geçiyor adı. Mitolojisi, kültünün tarımsal niteliğine sıkı sıkıya bağlı: Çölün zâlim tanrısı Seth, bir gün öldürür onu ve parça parça eder; sonra, Osiris'in oğlu Horus, ona can verir. Rahipler, ölüler dünyasının kralı ve yargıcı olarak da ilân etmişlerdi onu. Ne var ki, halk geleneği, tarım tanrısı olarak göstermekte devam etti.*
>
> *Orta imparatorluktan başlayarak, rahipler, Osiris'i, ölüler ülkesinin hükümdarı ve yargıcı yapınca, Osiris kültü, ruhban takımının ve köleci soyluların elinde güçlü bir baskı aracı haline geldi.*

Eski Mısır dininde, Güneş'in canlı bir sureti olarak görülen firavun kültüne önemli bir rol düşüyordu. Bu kültün büyük bir siyasal kapsamı vardı; devleti kutsallaştırıyor ve hükümdarı tanrılaştırıyordu. Tanrılaştırılan firavun, ölünce de Osiris'le özdeşleşiyordu. Piramitlerin iç duvarlarına çizilmiş eski dinsel metinlerde, ölen hükümdar Osiris olarak adlandırılıyor. Cenaze törenindeki ilahîlerde, hükümdarın tanrı olarak dirileceği özel olarak belirtiliyordu. Böylece Osiris kültü, eski Mısır dininde temel siyasal düşünceye hizmet ediyordu: Hükümdarlık iktidarını tanrılaştırma ve köleci devletin kutsallaştırması.

Büyü ayinleri pek yaygındı ülkede; büyük tapınakların rahiplerince, özellikle de cenaze töreni ve öte dünya düşünceleriyle bağıntılı olarak uygulanıyorlardı. Bu formüller *Ölüler Kitabı'*nın içinde bulunuyor. Yüzden fazla bölümü, bir kısmı renkli yığınla resmi içeren bu dev eser, Yeni imparatorluk devrinde, daha eskinin ruhban takımının yazdıklarına göre oluştu. Hükümdarların ve öteki saygın kişilerin cenaze törenlerinde, ölüyü mezar ötesinin azaplarından korusun ve öte dünyada mutluluğunu sağlasın diye, bu *Ölüler Kitabı'ndan da* bir tomar mezara konuluyordu. Bu pek pahalı büyü kitabına sahip olmayanlar, erdemli bir yaşam sürmek zorundaydılar.

Güçlülere boyun eğmek yani!

Böylece, cenaze kültü, çalışanların üzerinde manevî bir baskı aracı rolünü de oynuyordu.

YAZI VE EDEBİYAT

Eski Yunanlıların, «kutsal gravür» anlamına, **hiyeroglif** dedikleri eski Mısır yazısı, ilkel zamanların «piktografi»sinden doğdu. En eski Mısır yazısı, gerçekten bu niteliği taşıyor; belli biçimdeki her işaret, bir kavramı, hattâ belki de kısa bir cümleyi temsil ediyordu. Hiyeroglif yazı, Mısır'da, eski tarihinin sonuna değin varlığını sürdürdü; ancak çizgi yavaş yavaş değişti ve başlardaki harflerin yanında, yalın, daha kullanışlı, daha işlek başka harfler ortaya çıktı.

Eski imparatorluktan başlayarak, Yunanlıların **hiyeratik** dedikleri, işlek bir yazı yaratıldı. İsa'dan önce VIII. yüzyılda, bu yazı da gelişti ve Yunanlıların **demotik** harfler dedikleri yazıya dönüştü.

> *Eski Mısır'ın hiyeroglif yazısı, toplam yedi yüz işarete yakın. Daha ilk iki hanedan zamanında, hiyerogliflerin çoğu hecesel bir anlam kazanmıştı ve 24 harf sessizleri belirtiyordu. Bu 24 işaretle, -70'e varan- öteki birkaç düzine işaret, Mısır yazısının temelini oluşturdu. Bu yazı da, Mezopotamyalıların çivi yazısı kadar karmaşık idi. Taş, tahta, parşömen ve tuval üzerine yazılıyordu; ancak en çok kullanılan papirüstü. Nil kıyılarında yetişen ve bu adı taşıyan bitkinin sapları kullanılıyordu bu işte.*

Mısır yazısının büyük bir tarihsel kapsamı var: Bu yazı, İsa'dan önce II. bin yılın ikinci yarısında, yalnızca 24 işaretten oluşan Fenike alfabesine örneklik etti.

Eski imparatorlukta yazılanlar, **dinsel** bir nitelik taşıyorlar aslında ve piramitlerin yeraltı gömütlüklerinin iç duvarlarıyla taş sandukalara çeperlerine kazılan büyülü metinleri içeriyorlar özellikle. Öyle sanılır ki, yine bu devirden başlayarak, Osiris'in ve öteki tanrıların bayramlarında oynanan mysteriaların metinleri ile «büyük» tanrılara onuruna söylenen ilâhiler ortaya çıkmaya başladı. Bize kadar ulaşanlar, Orta ve Yeni imparatorluk devrine ait olanlar. En güzelleri içinde, *Amon'a Neşide* ile -yazarı Akhenaton olan- *Aton'a Neşide'yi* zikredelim. Yeni imparatorluk devrinde, bellibaşlı tapınaklara rahipleri, birbirleriyle yarışan çeşitli okulların teogonik ve kozmogonik öğretilerini açıklayan ilahiyat kitapları yazıyorlardı.

Dinle ilgisi olmayan edebiyatın tohumları ise, Eski imparatorluk devrinden başlıyor. Bunlar, birinci şahsa, ölenin yaşamını anlatan mezar yazıları. III. Hanedana kadar çıkan en eski biyografiler, ölenin malını, mülkünü, görevlerini ve meziyetlerini sayan kuru ve kısa şeyler. Ancak, VI. Hanedan zamanında, bu biyografiler, bazı bazı çok nitelikli, ayrıntılı öyküler olup çıkıyor. VI. Hanedanın ilk üç firavununa hizmet eden, Asyalı göçebelere karşı ilk seferi yapan, güneyi yöneten ve Nil üzerinde güneydeki taş ocaklarına ve Habeşistan'a kadar yapılan seferleri yönlendiren Prens Ouni'nin biyografisi bir örnektir buna. Bu türden pek dikkat çekici yazıları, Orta ve Yeni imparatorluğun yüksek mevkili kişilerinin çeşitli biyografileri arasında görüyoruz; bunlardan, 1. Senusret'in çağdışı Mentuhotep'in biyografisi ile, Ahmes'e ve I. Amenofis'e hizmet eden Ahmes'in biyografisini ve III. Thutmes'e hizmet eden Rekmir ve İniotef in biyografilerini analım. Rekmir'in biyografisi, özellikle Yeni imparatorlukta vezirin görevleri, hakları ve yöntemleri üstüne pek güzel bir açıklamayı içermektedir.

Orta imparatorlukta ortaya çıkan *Sinuhe'nin Öyküsü* otobiyografik bir nitelik de taşıyor.

> *Bu öykü, I Senusret'in hükümdarlığının başlarında gözden düşüp Suriye'ye sığman prens Sinuhe'nin başından geçenleri anlatıyor. Prens Sinuhe, Suriyeli bir kabilede kabile şefinin hizmetinde birçok yıllar geçirdi; kitap, bu kabilenin örf ve adetlerini ustalıkla tanıtıyor. Daha sonra Sinuhe'nin Mısır'a dönmesine müsaade edilir; firavun kendisini kabul eder ve onurlandırır.*

Yeni imparatorluğun edebiyatı, nazım ve nesir, çeşitli türleri alıyor içine. Büyük bir lirizm taşıyan aşk şiirleri, içki şarkıları, masallar ve taşlamalar görüyoruz. Bunun gibi, hükümdarlık müneccimlerinin mucizelerini anlatan öyküler, güneyde ve Asya'da olağanüstü sefaletlerin Öyküleri vardır. Bunlardan özellikle ikisi pek ilginçtir.

> *Orta imparatorluğa rastlayan biri, bir Mısırlının Pount'a yaptığı seferin kısa, ama renkli öyküsü. Bu seferde, bir deniz kazası, Mısırlıyı bir yılanın yönetimindeki bir adaya da atar; Sonra doğduğu yere döner. Yeni imparatorluk zamanında yazılan ötekisi,* ***İki Kardeşin Öyküsü*** *adını taşıyor ve tanrılar üstüne esinlenmiş. Birçok kez ölen ve dinlen küçük kardeşin başından geçenler, Osiris efsanesini çağrıştırır.*

Konularını halk geleneğinden alan öyküler, pek yaygındı. Bunların en ilginçlerinden biri, daha doğduğunda, vakitsiz öleceği önceden söylenen bir prensin öyküsü.

> *Babası, elinden geldiğince korur gözetir onu. Ancak büyüdüğünde, prens, uzak ülkelere bir yolculuğa çıkar. Gecenin karanlığında kendisine doğru yürüyen bir yılanı öldürerek yaşamını kurtardığı bir kralın kızıyla evlenir. Bir timsahın saldırısından mucize kabilinden kurtulur. Öyküsünün sonu elimizde yok; herhalde, ölümüne neden olacağı önceden bildirilmiş üç hayvandan bir köpek son verir yaşamına prensin.*

Bu efsanelerin yanısıra tarihsel olaylara dayanan öyküler de var: Örneğin, Hiksos'lara karşı mücadeleye girişmiş kral Sekenjenra ile, III. Thutmes'in, Jaffu kentini hileyle alan kaptanının öyküsü. Bu öyküler, Yeni imparatorluk devrinde, edebî bir biçime bürünen ve bazen gözalıcı bir ustalığı sergileyen hükümdarlık kroniklerinden doğuyordu kuşkusuz. Bu kronikler, firavunlara seferlerini, fetihlerini ve yaptıkları büyük işleri anlatıyordu; içlerinden en tanınmış olanları da III. Thutmes'in *Yıllıklar'ı* ile, II. Ramses'in Kadeş savaşı üstüne yazıtıdır: Kadeş savaşı, bir saray şairinin kaleminden çıkmış gerçek bir şiirle canlandırılmıştır. Ancak, şunu da belirtelim ki, yazıt ve özellikle şiir, firavunun yenilgisini saptırıp bir zafer olarak gösterirler.

Eski imparatorluk devrinden başlayarak, Mısır'da, **öğretici bir edebiyat** da gelişiyor. Bunlar, doğrudan doğruya eğitim ve öğretimle ilgili eserler

olduğu gibi, kehanetle de ilgiliydiler. Bu yazılar, köleci toplumun tepesinde yer alanlara ahlak anlayışı hakkında bir fikir veriyorlar. Örneğin, askerî soylulardan çıkan bilgiler böyledir.

Harp Çalanın Türküsü ve özellikle -Orta imparatorlukta yazılmış olan- *Yaşamaktan Bıkmış Bir Adamın Ruhuyla Konuşması*'nda olduğu gibi, bazı eserlerde görülen tipik özellikler, kötümserlik ve umut kırıklığıdır. Böylece bu eserler, Mısır toplumunda ortaya çıkan derin sosyal değişiklikleri, köle sahiplerinin baskısı altında ezilen yoksulların çekilmez yaşamını yansıtıyorlar.

GÖRSEL SANATLAR

Eski Mısır'da görsel sanatlar, Eski imparatorluk devrinde, bütün türlerde olmasa da, büyük gelişmeler gösterdiler.

Bu devirde, heykel, hatırı sayılır bir ilerleme kaydetti. Hükümdarların ve vezirlerin heykelleri, pek orantılı. Herhalde modellerine uygun yüzleri var hepsinin de; ancak tavırlarda bir donmuşluk, bir yapaylık görüyoruz. Mısır heykelciliğinin en güzel örnekleri, Firavun Kefren'in oturmuş heykeli, rahip Ranefer'in heykeli, bir de Louvre'da saklanan ünlü bağdaş kurmuş kâtip heykelidir.

Kabartmalar, özellikle mezarlarda büyük bir yaygınlık gösteriyor. Kabartmalarda, ölenin yaşamından sahneler ve yaptığı işler yansıtılıyor. Bu şekillerde, ölüye, yeryüzünde iken sürdüğü yaşamı sağlayacak büyülü bir güç verilmek isteniyordu. Tek eksiklikleri, perspektif yokluğu ve biçimlerdeki şemacılık. İnsan, görece olarak ele alınmıştır; baş yandan, gövde cephedendir. Ancak, kuşlar ve hayvanlarda şaşırtıcı bir gerçeklik görülüyor. Kabartmalar çok kez boyanıyordu; zanaatçılar, günümüze değin rengini koruyacak pek dirençli boyalar bulmuşlar.

Orta imparatorlukta, heykel ve kabartma, daha da yetkinleşiyor ve boyalı kabartmanın yanısıra, doğadan görünümler, insan portreleri, günlük yaşamdan ya da savaş sahnelerinden pek güzel örnekler veren gerçek fresko ortaya çıkıyor. Yeni imparatorluğun sanatçıları daha da yetenekli. Heykellerde o eskinin tutukluğu ve hareketsizliği yok; hayran olunacak büstler yapılmaya başlanıyor. Orta ve Yeni imparatorluğun şaheserleri, I. Amenemhet ve II. Ramses'in heykelleri ile, Akhenaton'un eşi Nefertiti'nin başıdır. Kabartmalar arasında, Hatshepsut'un Pount'a seferini, Kadeş savaşını, I. Sethi'nin askerî faaliyetini canlandıran ince ve karmaşık kompozisyonlar başta geliyor. Resim de büyük ilerleme gösterdi bu

devirde; resim, bitkiler, kuşlar, hayvanların yanısıra, insan yüzlerinin aslına uygun örneklerini ortaya koyuyor. Kişilikler, her türlü şemacılıktan kurtularak, portreler olup çıkıyorlar.

Mısırlı sanatçıların zevki ve ustalığı, günlük yaşamla dinsel yaşamda kullanılan boyanın üretimi üzerinde de büyük bir etkide bulundu. Orta ve Yeni imparatorluk devrinin mezarlarında, ağaçları ve taşları, köleleri, çiftçileri, çobanları, zanaatçıları, savaşçıları, vb. gösteren yığınla heykelcik bulundu. Ölünün, kendisi için çalışmak üzere çağırdığında canlanıp geldiği kabul edilen -«yanıt veren» anlamına- Oushabtis heykelcikleri de var. Pek ustalıkla yapılmış şeyler bunlar. Bunun gibi Yeni imparatorluk ve onu izleyen devirler, ev işlerinde kullanılan eşya, aynalar, sandıklar, kakma mobilyalar, koku kutuları, testiler, vazolar, mücevherler, hepsi de altından, gümüşten, fildişinden, abanozdan, tunçtan, camdan yığınla eşya bıraktı bize. Bunların hiçbiri sıradan zanaatçının değil, tersine, özel bir yetişmeden geçmiş sanatçıların yapacakları şeyler.

Eski Mısır'da, mimarlık da, pek büyük bir yetkinliğe erişti. En eski anıtlar, dev mezarlar, firavun piramitleri ve prens mastabaları. Bütün bunlarda, görkemli görünüşle, çizgilerdeki yalınlığın ulaştırıldığını görüyoruz. Eski imparatorlukta, tapınakların yapımı ikinci plânda geliyordu; ne var ki, bu devirde bile, prizma biçiminde ya da bitkileri örnek alan sütunlar kullanılıyor.

En güzel tapınaklar da Yeni imparatorluk zamanından kalanlar.

> *Eski Teb'in bulunduğu yerde yapılan Karnak ve Luksor yıkıntıları ile öteki kalıntılar, bu tapınakların görkemi hakkında yeter bir fikir verebiliyor bize. Girişte, değişik stillerde kapılar yapılıyordu; geniş merdivenler ve teraslar, sırayla dizilmiş 134 dev sütunu içeren geniş bir salon vardı; yüzeyi de beş bin metrekare idi.*

Doğaldır ki, böylesine yapılar, yapı sanatında da büyük ustalığı gerektiriyordu. Tapınakların dışında, pek görkemli hükümdar sarayları vardı. Ancak, ağaçtan yapıldıkları için, kabartmalardaki biçimlerine bakarak hüküm verebiliyoruz haklarında.

TEKNİK VE BİLİMİN TOHUMLARI

Piramitler olsun tapınaklar olsun, eski Mısır'ın o dev yapıları, ilkel bir teknikle yapılmışlardı. Bütün işler elle, köylüler ve kölelerce yapılıyordu. Ancak, mimarlara ve öteki şantiye şeflerinin plân ve hesaplarına göre

çalışılıyordu. Kuşkusuz bütün bunlar, mekaniğin kuramsal ilgelerine göre değil, kuşaktan kuşağa geçen deneyimlere göre gerçekleştiriliyordu.

Çalışmaların kapsamı, yuvarlak rakamlarla dile getirilen birtakım hazırlık hesaplarını gerektiriyordu. Vergi hesaplamada tarlaları ölçmek için, yüzeyleri ölçmeyi de bilmek gerekiyordu. Mısır'da hesaplama pek ileri gitmişti. Beş parmakla ya da düzine düzme yapılan doğal hesaplama sisteminden hareket ederek, Mısırlılar, 1.10, 100, vb. 10.000.000'a kadar ulaşan ondalık numaralamayı buldular. Geometri de ileriydi. Yalnız dikdörtgenin yüzeyi değil, π sayısı için 3.16 alınarak, kürenin hacmi de hesaplanıyordu. Astronomlar, göğü inceliyorlar ve Babillilerin düzeyine varmasalar da, guruplarına göre yıldız listeleri yapıyorlardı.

> *Eski imparatorluk devrinde saptanmış olan Mısır takvimi, güneşe görevdi. Ancak, güneşin yıllık hareketinin gözlemlenmesinden doğmamıştı: Başlangıç noktası olarak, Sirius'un güneşe göre doğuş günü alınmıştı; Nil'in taşmaları da o zamana rastlıyordu genellikle. Uzun yılların gözlemlerinden sonra, olayın her 365 günde bir tekrarlandığı saptandı ve bu süre yılın uzunluğu olarak kabul edildi; yıl da 30 günlük 12 aya bölündü, artan beş gün de bayram günü sayıldı. Ancak, böylece saptanan yılın, güneş yılına oranla 6 saat kadar bir gecikmesi vardı; modern takvimde, bu düzeltme -her dört yılda bir gelen- 366 günlük bir artık yıl yoluyla yapılmaktadır. Eski Mısırlılar ise, bu düzeltmeyi yapmadıklarından, yüzyıllar boyunca, farklılık büyüyor ve her 1460 yılda bir düzeltme yapılıyordu. Bu süre, Mısırlı astronomlarca belirlendi ve -Sirius'un Mısır dilindeki adından hareketle- «Sothis dönemi» diye adlandırıldı.*

Eski Mısır'da tıp da hatırı sayılır ilerlemeler kaydetti. Dinsel âdete uyarak, mumyalamak için cesetlerin içini açma zorunluluğu, insan bedeninin yapısını inceleme fırsatını verdi; bu ise, fizyoloji ve tıp biliminin tohumlarını attı. Mısırlı hekimler, hastalıklara nedenlerini, organlardaki değişikliklerde arıyorlardı; ancak büyüden de vazgeçmiyorlardı ve, reçetelerinde, gerçekten tıbsal öğütlerin yanısıra, büyülü formüller de görülüyor.

BÖLÜM III
ANADOLU

Anadolu, çok eski zamanlardan başlayarak girer tarihe. Başlarda Kanış, Zalpa, Pruşhanda ve Hattuş krallıkları gibi birtakım kent devletlerinden sonra, Hititler, Urartular, Frigler, Lidyalılar, İyonya siteleri, arkadan Helenistik krallıklar ve Roma istilâsı; Orta Çağ'da Bizans, arkadan Selçuklular ve Osmanlılar. Tarihsel serüveni bu denli zengin başka hiçbir coğrafya parçası yoktur. Daha İlk Çağ'dan başlayarak da, Doğu'yla Batı arasında sürgit bir köprü olmuştur Anadolu.

Anadolu'nun tarihi böylesine önemli.

Hititlerden girelim konuya.

I
HİTİTLER

HİTİT'LERİN KÖKENİ

Hititlerin tarihi, Küçük Asya'nın doğusunda, sonraları Kappadokya adını alan, Kızılırmak havzasında başladı.

Kızılırmağın o zamanki adı da Halys.

Ülkenin doğal koşulları, sulama yoluyla tarım yapmaya elverişli değil; Kızılırmak, öyle Nil gibi, Dicle ve Fırat gibi dev bir ırmak değil çünkü. Hititler, bağlarını ve bahçelerini sulamak için küçük kanallar açmayı öğrenmişlerdi gerçi; ancak tarım, hayvancılıktan çok daha az bir rol oynuyordu onların yaşamında. Dağlardaki otlaklarda, büyük at ve koyun sürüleri besliyorlardı; bu bölge, daha III. bin yıldan başlayarak, en iyi cinsten yün sağlıyordu. Kappadokya, madenler yönünden, özellikle gümüş madeni bakımından da zengindi; o yüzden de, madencilik sanatı pek erkenden gelişti.

Bir başka zenginlik de, dağların ormanı ve taşı.

Halk, pek benzeşmez öğelerden oluşmuş durumdaydı: Bölgede, III. bin yıllarında, ülkeye adlarını veren **Hatti** kabilelerini görüyoruz: Bunların, «Protohitit» dediğimiz dilleri, Transkafkas'ta konuşulanlara benziyordu. Aslına bakarsanız, Hatti'lerin maddî kültürü ile Transkafkas'ta yaşayan İlk Çağ kabilelerinin kültürleri çok noktada birbirlerine benziyor.

Daha sonra, kuşkusuz III. bin ile II. bin yılları arasında, Küçük Asya, başka halkların istilâsına uğradı: Hint-Avrupa dillerini konuşan **Nesit**'ler ve

Luvit’lerdibunlar. Hatti’lerin ülkesini ele geçirdikten sonra, kendi kendilerine «Hitit» adını verdiler.

Hititlerde sosyal sınıfların, giderek devletin oluşum sürecini, bugün de pek aydınlık bilmiyoruz. Tunç çağında hayvan yetiştiriciliğinin ve zanaatların büyük çapta gelişimi, II. bin yılların başlarında, kölelik rejiminin iktisadî temelini yaratmış olsa gerek.

III. bin yıllarının başlarında, Küçük Asya’nın doğusunda, birbiriyle savaşan kabileler gibi tahkim edilmiş birtakım merkezlerin çevresinde gruplaşmışlardı; Kussar. Nessa ve Hattuşa bellibaşlı merkezler arasındaydı. Başlarda, üstünlük Kussar hükümdarlarındır; Nessa’ya boyun eğdirir ve Hattuşa’yı yakarlar.

Hattuşa, çok sonra Hitit imparatorluğunun merkezi olacaktır.

> *Kazılara bakılırsa, Hattuşa, çifte surla çevrili. Duvarları, topraktan bir beden, kapak taşı ile pişmiş tuğladan yapılmıştı bu surların. Belli aralıklarla kuleler görüyoruz. Bütün bunlar, kente, bir müstahkem mevki görünüşü veriyordu.*

Hititlerin tarihi hakkında bildiklerimiz, bize kölelerle özgür insanlar arasında keskin bir mücadelenin varlığını gösteriyor. Bu mücadele, İsa’dan önce XVII. yüzyılın ikinci yarısında, «kral oğulların kölelerinin başkaldırarak, efendilerinin evlerini başlarına yıktıkları ve «kanlarını döktükleri» yıllarda doruk noktasına ulaşır. Uzlaşmaz zıtlıklar, egemen sınıfı da hırpalayıp duruyordu kuşkusuz: Bunların başında taht kavgaları geliyor; o kadar ki, XVI. yüzyılda, tahta çıkışı düzenleyen bir kanun gerekti. Ayrıca, Hitit krallarının, XVII. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başlarında, bir yığın fetih savaşma giriştiklerini biliyoruz. Bunların içinde en başarılı olanları, I. Mursil’inkiler oldu: Suriye’nin kuzeyinde -bugün Halep dediğimiz- Kalpa’yı ele geçirip, arkasından Babilonya’ya girerek, onu yakıp yıktı bu hükümdar.

Hitit imparatorluğunun, İsa’dan önce XV ile XIII. yüzyıllar arasındaki tarihi hakkında daha fazla bilgimiz var. O zamandan kalma birtakım kanun metinleri, bize o dönemin sosyal ilişkileri hakkında bir bilgi verirken, bazı vakayinamelerden de diplomasi ve savaşlar üstüne ayrıntılı bilgiler elde ediyoruz.

SOSYAL REJİM

Hitit imparatorluğu, «**köleci**» bir devletti. Kralın, tapınakların, hattâ kişilerin birçok köleleri vardı. Bazı beyliklerin arazilerinde yüzlerce köle görüyoruz.

Köleler, özellikle esnaf ve çobandı.

Doğaldır ki, kölelerle özgür insanlar arasında büyük farklılıklar vardı.

Hitit hukuku, pek güzel yansıtıyor bunu.

> *Bir suç için özgür insan bir tazminat öderken, köle yaşamıyla ödüyordu suçunun cezasını, ya da bedeninin bir yanı sakat bırakılıyordu. Örneğin, yangın çıkaran ya da hırsızlık yapan bir kölenin burnu ve kulakları kesiliyordu. Bir şeydi köle sadece ve onu öldüren bir özgür insan, bir insan öldürmüş sayılmazdı; mal sahibine, öldürdüğünün yerine, bir ya da birkaç köle verir kurtulurdu.*
>
> *Bununla beraber, Hitit hukukunda, köleliğin bazı «arkaik.» özelliklerini de bulabiliyoruz. Örneğin, köleler mülk sahibi olabiliyor ve mülklerine verilmiş zarara karşılık bir tazminat isteyebiliyorlardı; bunun gibi, köleler, özgür insanlarla evlenebiliyor ve belli durumlarda mahkemeye başvurabiliyorlardı. Köle bir erkekle, özgür bir kadının boşanması halinde, eşler, çocukları ve malları bölüşüyorlardı.*

Kölelerin dışında, Hitit toplumunda, sömürülen başka üretici kategorileri daha vardı: Bu bakımdan, kölelere en yakın durumda olanlar «**hippar**»lardı. Hipparlar, fethedilen bölgelerin halklarıydı. Yerlerinden sökülüp getirilir, kralın çıkarma olmak üzere angaryaya koşulurlardı; askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldukları da olurdu bazan. Hipparlar, guruplar halinde toplaşmışlardı ve her gurubun üyeleri, zincirleme kefil olarak birbirleriyle birleşmişlerdi.

Hipparlar, bir çeşit komşu topluluklardı görünüşe göre.

Kölelerle Hipparlar yabancı kökenli idiler ve genellikle de savaş tutsaklarıydılar. Ne var ki, özgür Hititler de, köle hâline getiriliyordu bazen: Bir kıtlık yılında, özgür Hititler, kendilerine ödünç yiyecek verip «yaşatanlara, yerlerine bir başka emekçiyi vermiş olmadıkça, ömür boyu bağlı kalma tehlikesiyle yüz yüze idiler. Özgür yoksullar, çocuklarını satabiliyorlardı; gariptir, Hipparların böyle bir hakkı yoktu.

«Miras yoluyla» kalmış insanların bağımlılığı daha az ölçüdeydi. Bu durumda olan kimseler, büyük bir olasılıkla, topluluktan çıkmış ve topraklarında çalıştıkları, her türlü yurttaşlık hakları olan, savaşçı ve arazileri bulunan Hititlerin müşterileri olmak zorunda kalmış kişilerdi. Çalıştıkları işletmenin ekonomisinde belli hakları da olabiliyordu; örneğin, sözleşmenin bozulması halinde, mal varlığının üçte birini alabiliyorlardı.

Özgür halkın asıl kitlesi, belli toplulukların üyeleriydiler. Komşu toplulukların bölünmez toprakları vardı; toprakların büyük çoğunluğu ataerkil ailelerin eline geçmiş ve küçük ailelerin arasında sık sık parçalanmış olsa da böyleydi bu. Büyük ailenin şefi, malların da yönetiminde baştı ve devlete karşı angaryaların yerine getirilmesinde sorumluydu. «Kanın sahibeydi aynı zamanda o; yani, aile bireyleri arasında işlenmiş suçlarda yargıç durumundaydı. Klan rejiminin kalıntıları, kan davasında, zincirleme kefalette ve erkeğin mirasçı bırakmadan ölen kardeşinin karısını alması kuralında da kendini gösteriyordu.

Toprak başkasına devredilebiliyordu; ancak alım sözleşmesi, kefareti ödenecek bir suç olarak görülüyordu.

Taşınmaz mallardaki özel mülkiyetin ilk biçimi, değerlerinin küçüklüğüyle de kendisini belli ediyor: 0.35 hektarlık bir tarlanın değeri, bir öküzün fiyatından on kez daha düşüktü. Buna karşılık, daha eski bir dönemde özel mülk haline gelmiş olan bağlar, fiyatça daha iyi bir durumdaydı; bir bağın değeri, ekilebilir bir tarlanın fiyatından kırk kez daha yüksekti.

Tüzüğe uygun bir araziyi paylaşan topluluk üyeleri, «lüzi» adı verilen bir angaryayı ödemek zorundaydılar; her türlü çalışmayı içine alıyordu bu angarya: Kale ve tapınak yapımı, bağbozumu gibi. Ayrıca, askerlik hizmetiyle de yükümlü idiler onlar; bundan kaçanlara toprağı alınırdı ellerinden. Bir araziyi satın alan, daha önceki sahibinin yükümlülüklerini de üstlenmiş olurdu.

Zanaatçılara da angarya yüklenebiliyordu; ancak, ayrıcalığı olan bazı kişiler, savaşçılar, rahipler, topraklarını kraldan özel izinlerle almış olanlar, bağışıklıktan yararlanabiliyorlardı.

Egemen sınıfın tepe noktasında **soylular** geliyordu: Kral ailesinden olanlar, rahipler, askerî şefler, doğuştan aristokrasiden gelenlerdi bunlar. Toprakları ve köleleri vardı onların ve savaşta elde edilmiş ganimetten de bir pay alıyorlardı.

SİYASAL REJİM

Hitit imparatorluğunun başında, «Güneş» adı verilen bir «büyük kral» vardı.

Halkın iyiliği ondan bilinirdi; büyük rahip olarak, ayinleri o yaptırır ve dinsel bayramları o yönetirdi. Ölümünde de tanrılaştırılırdı. Hükümdar, ordunun, yönetimin ve adaletin başı idi.

Hükümdarın yetkileri, «**Pank**» adı verilen bir kurulca sınırlanmıştı.

> *«Çoğunluk», anlamına geliyor bu kelime. Başlarda, Kussar savaşçılarının bir meclisi idi bu. Köleci rejim geliştikçe, askeri demokrasi otoritesini yitirdi; Patik, egemen sınıfın en üst noktasındakileri temsil eden, aristokratik nitelikte bir kuruluş olup çıktı. Hükümdarın oğlu, kardeşi gibi kan hısımları, kayın hısımları ve askeri şeflerden oluşan Pank'ın, hükümdarı yargılama gibi geniş yetkileri vardı. Buna karşılık, hükümdar, Pank'ın kararı olmadan hükümdar ailesinden birini ölüme mahkûm edemiyordu. Gerçektir ki, hükümdar Pank'ın bir kararını gözden geçirebiliyor, özellikle bir cezayı hafifletebiliyordu.*

Böylece, Hitit imparatorluğunda siyasal rejim, başlarda «aristokratik» bir nitelik taşıdı: Büyük sürüleri, sayısız köleleri olan yüksek soyluların büyük bir otoritesi vardı; etkili «evler»i, yani ataerkil aileleri yönetirken, hükümdarlık iktidarını da sınırlandırmayı başarabildiler. Ne var ki daha sonra, imparatorluk güçlü bir askerî devlet haline gelince, hükümdarlık otoritesi güçlendi ve Pank ağırlığını yitirdi.

Aristokratik rejim, merkeziyetçi olmayan bir yönetim öngörüyordu. Gerçekten, Küçük Asya'nın doğal koşulları, ülkenin birleştirilmesine elverişli değildi; Mısır'da olduğu gibi, merkeziyetçilik gereksinmesini doğuracak tek bir sulama şebekesi yoktu. Bazı bölgeler, iktisadî bakımdan, gerçekten özerk idi.

Hitit devleti eyaletlere bölünmüştü: Her eyaletin başında da, hükümdar ailesinden seçilen ve «kral» unvanını taşıyan yöneticiler bulunurdu çok kez. İmparatorluğun sınırlarında da, Hititlerin korunmasına girmiş, prenslikler

görülürdü. Bunların «büyük kral»la ilişkileri, özel andlaşmalarla düzenleniyordu. Bu andlaşmalarda, savaş zamanlarında «büyük kral»a sağlanacak asker sayısı, ganimetlerden alınacak pay, ticarî haklar ve başka ülkelerle diplomatik İlişkiler hakkında kayıtlar yer alırdı: Bu prenslikler, kendiliklerinden savaş açabiliyor ve Hitit imparatorluğuna tâbi olmayan komşuları aleyhine ülkelerini genişletebiliyorlardı.

«Büyük kral»ın üstün iktidarı, belli bir özerklikten yararlanan Arinna ve Nerik gibi kutsal kentlere kadar yayılıyordu.

Yerel tarım işletmelerinde, idarî ve yargısal görev ve yetkiler, o toplulukların yaşlılarının elindeydi.

ASKERİ DEVLETİN DOĞUŞU

İsa'dan önceki XV. yüzyılın sonlarında, Hitit kralları, silah yoluyla olsun, diplomasi yoluyla olsun, topraklarını genişletmeyi hedef alan, pek hareketli bir dış politika uygularlar.

O devirde Yakın Doğu'da üstünlük de ***Hurrit'*** lerdedir.

> *Hurritler, at yetiştiriciliği yapan, II. bin yıllarının ilk yarısında Mezopotamya ile Suriye'nin kuzeyinde küçük küçük devletler kurmuş olan bir kavim. Topluluklarında üstünlük de, arabalarının üstünde savaşan aristokratik bir sınıfta. İşte bu Hurritler, XV. yüzyılda,* ***Mitanrıi*** *diye, sınırları, Kalpa ve Alalah'tan, Dicle'nin doğusunda kurulu Nuzi'ye kadar uzayan, pek geniş bir krallıkla birleştiler. Asurlular bile, üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı bu krallığın.*

O devirde Yakın Doğu'nun bir başka büyük gücü Mısırdı; III. Tutmes'in zamanında, şuurlarını Fırat'ın kuzeyine değin genişletmişti Mısır.

Ne var ki, XV. yüzyılın sonuna doğru, bu her iki imparatorluğun durumu sarsılmıştı. Mitanrıi'yi zayıflatan iç nedenlerin neler olduğunu bilmiyoruz. Bununla beraber, bazı belgeler, Asur krallarının, o yıllarda bağımsızlıklarını kazandıklarını gösteriyor bize. Mitanrıi'nin başkenti Vashuganni'de bile, arka arkaya saray ihtilâlleri olmakta ve taht mücadeleleri yapılmaktadır. Mısır'da ise, III. Amenofis zamanında fetih savaşları sona ermiştir; onun yerine geçen Akhenaton döneminde ise, siyasal mücadelelerin yıpratıp bitirdiği Mısır, çöküntü içindedir.

İşte bu durumdan yararlanan Hitit köleci soyluları, büyük bir yayılışı başlatırlar. Kralları **Suppiluliuma**, pek usta bir diplomasi uygular; silahtan çok görüşme ve anlaşma yoluyla, imparatorluğunun saygınlığını görülür

derecede yükseltmeyi başarır ve Yakın Doğu'nun en güçlü devleti haline getirir onu.

*Suppiluliuma, önce Hurritleri yendi, Mitanrıi tahtına getirilen **Mattivaza**, Hititlerin korumasına girdi. Bu, Hititlerin daha sonra Suriye'nin kuzeyindeki etkilerini de belirledi: Kalpa ve Kargamış, imparatorluğa bağlandı ve Hititli prensler getirildi başlarına. Daha sonra, Suriye ve Fenike'nin küçük devletleri de Hitit imparatorluğunun etki alanına girer.*

Mısır'a karşı ise, önce bir kışkırtma siyaseti güttü. Sonunda da, Akhenaton'un ölümünün arkasından ülkenin iç kavgaların pençesinde kıvrandığı ve beceriksiz firavunların birbirini izlediği bir dönemde, iç işlerine karışmaya kalktı Mısır'ın. Bu geçici firavunlardan birinin -belki de Tutankamon'un- eşini bir Hitit prensiyle evlendirmek istiyordu. Amacı, vaktiyle Mitanrıi'ye yaptığı gibi, Mısır'ı da kendisine tâbi bir devlet haline getirmekti.

Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı tasarısı.

Öyle de olsa, Suppiluliuma'nın hükümdarlığı, Hitit imparatorluğunun siyasal yönden doruğuna çıktığı bir dönemi işaret eder. İlk zamanların arkaik niteliği, yavaş yavaş kaybolmuştur: Köleci askeri bir devletin yayılışını yöneten kralın iktidarı sağlamlaşmış ve nitelik bakımından Mısır ve Babil despotizmine yaklaşmıştır.

Savaşlardan elde edilen büyük ganimet ile kral arazisine yerleştirilmiş binlerce Hippar, «büyük kral»ın, «Güneş»in gücünün maddî temelini oluşturmaktadır.

HİTİT İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Ne var ki, imparatorluğun gönenci uzun süreli olamazdı; Suppiluliuma'nın geniş devleti bağlılıktan yoksundu çünkü. Fetih savaşları büyük çabaları gerektiriyor ve insan kaynağını tüketiyordu.

Hitit kanunlarının, Hipparları, orduda hizmete zorlaması sebepsiz değildir. Büyük angaryalar, devletin temelini oluşturan köylülerin omuzlarına yükleniyordu bütün ağırlıklarıyla; açlık, tutsaklık ve külfet, çiftçilerin ve hayvan yetiştiricilerin ekonomisindeki yıkılışı haber veriyordu.

Suppiluliuma’dan sonra gelenler yeni güçlüklerle karşılaştılar. Oğlu II. **Mursil**; Karadeniz kıyılarında oturan Kaskeen kabileleriyle, batıda da -büyük bir olasılıkla Peloponez’deki Akalılarca kurulmuş olan- Akhiava krallığı ile savaştı:

XIV. yüzyılın sonlarında, bir silahlı çatışma, Hititlerle Mısırlıları karşı karşıya getirir: II. Ramses, yeniden Suriye’yi istemektedir. **Kadeş Savaşı**’nda Mısırlılar yenilirler (İ.Ö. 1312) ve Hitit kaynaklarına bakılırsa, hemen Şam’a çekilirler

Hititler, son büyük başarıyı orada kazanırlar.

XIII. yüzyılın başında iktidara geçen III. **Hattusil**, bize özgeçmişini anlatan hayli ilginç bir belge bıraktı; egemen sınıfın kendi içindeki taht kavgasını anlatan bir belge.

III. Hattusil’in siyaseti, iyiden iyiye savunma siyaseti oldu; Kaskeenlerin ilerleyişini durdurduğu gibi, II. Ramses’le de -1296 yılında- bir andlaşma yaptı. Asur’la ilişkileri ise o kadar iyi olmadı.

> *Asur kralı, Mitanrıi devletinin kurulmuş olduğu, Orta Fırat bölgesini işgal etti ve Hitit kralı ile aynı sırada görmeye başladı kendisini; III. Hattusil’in kendisine «kardeş» demesini istiyordu. Hitit kralı, «aynı anadan mı doğduk?» deyip reddetti bunu. Ne var ki, bu onurlu yanıt, Asurluların güçlenmesini engellemediği gibi, Hitit imparatorluğunun çöküşünü de geciktirmeye yetmedi.*

Asurlularla Akhiava’nın baskısı, XIII. yüzyılın sonunda daha da arttı; batı eyaletlerinde ise şiddetli bir başkaldırı patlak verdi ve imparatorluktan kopup ayrılmalarıyla sonuçlandı.

İsa’dan önce 1200 yılına doğrudur ki, Hitit imparatorluğu çöktü.

Yine aynı dönemde, Hititlerin bağlaşığı olan Troya kenti Akalılarca alındı. Onlar ve öteki «deniz halkları», Mısır kıyılarına saldırdılar ve Filistin’de karaya çıktılar.

HİTİT UYGARLIĞI

Hititlerde kültür büyük bir çeşitlilik gösterdi. İmparatorluğun çeşitli halklarından, o halkların da birbirinden farklı dilleri konuşmasından ileri gelmiştir bu. Bunun gibi, iki yazı sistemi kullandı Hititler:

Samîlerden alınan çivi yazısı ile hiyeroglif.

Hititlerin dini, «çok tanrılı» idi. Bunların içinde üçü başta gelir: Büyük ana-tanrıça, fırtına tanrısı ve -Babil’in Temmuz’u gibi- ölüp dirilen

Telepinu.

> *Efsaneye göre, tanrılara ve insanlara karşı öfkelenen Telepinu kaybolur bir gün ve doğanın üretici gücünü elinde tuttuğundan, kayboluşu, açlığı ve sefaleti getirir beraberinde. Tanrılar ve -hayvan biçimli kahramanları olan eski kültlerin bir kalıntısı olarak- hayvanlar, Telepinu'yu aramaya koyulurlar. Ancak, ne kartal, ne de fırtına tanrısı bulamazlar onu. Yalnız, büyük ana tanrıçanın gönderdiği an bulur ve kızgınlığını unutmasını sağlar.*

Doğa güçlerine tapma gibi, arkaik inançların kalıntısını taşısa da, Hitit dini, bütünü bakımından, egemen sınıfı ve köleci devleti savunma amacına dönük, büyük bir ideolojik rol oynamıştır. Tanrılar, bu dinde, hükümdarlık iktidarının koruyucularıydılar aslında: Hattussas'ın biraz yakınında, fırtına tanrısını, hükümdarı kucaklar durumda gösteren bir kabartma bulunmuştur.

Hitit dini, Hurrit'lerin ve Sümer-Akkad dinlerinin ve mitolojilerinin etkisine de uğradı: Hititler, Hurrit fırtına tanrısı Teşub kültünü kabul etmişlerdi; bunun gibi, İstar, Sin ve öteki Babil tanrılarına da tapıyorlardı. Hitit dini de, Yunan mitolojisini etkiledi: Troya savaşı efsanesinde, Akalılara karşı Troyalıları koruyan -Hititlerin Apulun dedikleri- Apollon kültü, Hitit dininden geliyor belki.

Günümüze kadar ulaşabilmiş sanat eserlerinin çoğu, taştan kabartmalardır. Bu kabartmalarda tanrı figürleri hantal ve durağandır; ancak sanatçıların geleneklerin emrinde olmadıkları sahnelerde, biçimler zengin anlatımlı ve canlıdır.

> *Bunlar içinde **Kargamış kabartmaları**, özel birliği çekiyor: Savaş sahneleri, hayvanlar, hayvan biçiminde fantastik varlıklar görüyoruz bu kabartmalarda. Daha eski kabartmalar, Hattuşa'da bulundu: Bu kabartmalarda hayvanlar, çiçekler, her şey büyük bir ustalıkla övülmüştür. Bu kabartmalardan birinde, korkunç bir yaban domuzu bir avcıya saldırmaktadır, avcı da yayını, diz çökmüş bir durumda ve hiçbir korku belirtisi göstermeden avına çekmiştir ve yanında da çatal boynuzlu başını garip bir çiçeğe doğru eğmiş bir geyik bulunmaktadır.*

Hitit edebiyatı hakkında çok az şey biliyoruz. Hititler, tahtadan tabletler üzerine yazıyorlardı genellikle; öyle olduğu için de, Hattusa'nın o dev

kitaplığının büyük bir bölümü yitip gitmiştir. Bize kadar gelebilenler İçinde, tarihsel metinler ve mitolojiden esinlenmiş öyküler bulunuyor. Onların da, Hurrit destanlarının birer çevirileri olduğu söyleniyor kimi bilginlerce. Bunların ilk göze çarpan niteliği, tanrılara karşı saygısızlık.

Kumarbi'nin öyküsünde çok açık bu.

Kumarbi, tanrıların hükümdarı idi. Ne var ki, öteki tanrılar, elinden iktidarını almaya yeltendiklerinden, Kumarbi, bir yardımcı yaratmaya karar verdi kendisine. Ancak, böyle bir yiğidin güçlü ve cüsseli bir anası olmak gerektiğinden, Kumarbi tuttu bir kayayla evlendi. Ondan da Ullikummi adlı bir oğlu oldu. Babası, bir deniz uçurumuna sakladı onu; çocuk, herkesten gizli orada büyüdü. Ancak, tanrılar bir gün haber aldılar bunu ve ele geçirmeye karar verdiler. Tanrıça İştar, baştan aşağıya süslenmiş olarak, taştan yığının önünde şarkı söyledi. Boşunaydı bu, çünkü, ne gözleri vardı Ullikummi'nin, ne de kulakları. Tanrıça da umutsuzluğa düşüp, bütün mücevherlerini fırlatıp attı.

Kronos mitosunu ne kadar çağrıştırıyor değil mi?

Zaten bilginlere bakılırsa, Kumarbi efsanesi, Yunan mitolojisini etkilemiştir; özellikle, Zeus'un babası Kronos mitosu üzerinde bu etkiyi görmek mümkün.

II
URARTULAR
URARTU KRALLIĞI

Urartu kabileleri, Küçük Asya'nın doğusunda Van gölü bölgesinde yaşıyorlardı. Değişik bir coğrafyası vardır o bölgenin: Yüksek Ermeni yaylası, Küçük Asya'dan Fırat'la ayrılır; doğuda Zagros sıradağları uzanır, batıda da Toroslar. Ekilebilir bereketli topraklar, vadilerde yapı taşları bakımından zengindir; etekleri ise orman ve otlaklarla kaplıdır.

Bu doğal koşullar, özellikle hayvancılığı ve zanaatçılığı destekliyordu. Zanaatçılık, hele hele tunç ve demirden âletlerin üretiminde büyük bir yetkinliğe varmıştır. Sulama tekniğini gerektiren tarım ise, Urartular, karmaşık bir sulama şebekesini yoluna koyabildikleri ölçüde gelişebildi.

Urartu kabilelerinin adı, İsa'dan Önce XIII. yüzyıla doğru, Asur kralı I. Salmanasar'ın yazıtlarında geçer ilk kez.

> *Uruatri denen kabilelerle sekiz küçük «ülke»nin birliği sorunu diye bir sorun vardır. Salmanasar, buraları fethetti ve yakıp yıktı, halkını da köle durumuna getirdi: halkın geri*

kalan bölümü, ağır bir vergi ödemek zorunda kaldı. XII. yüzyılda. Uruatri adı Asur vasıllarında kaybolur; Van Gölü yöresinde kurulu Nairi ülkesine yapılan çeşitli seferler geçer onun yerine. Bağımlı kabileler sık sık başkaldırıyorlar ve Asur kralları da korkunç karşılıklar veriyorlardı onlara.

İsa'dan önce I. bin yılın başlarında, Van gölü bölgesinde birçok devletler görüyoruz. Onlardan biri de Urartu'dur ve merkezi Turuşpa da aynı gölün kıyısındadır. Bu devletlerin Asurlulara karşı mücadeleleri, IX. yüzyılda tekbir Urartu krallığının doğuşuyla son bulur.

Kendine ilk kez «yığınların kralı» adını veren I. **Sarduris**'in başlattığı birliğe gidişi, torunu **Menua** tamamladı. Ondan sonra gelenler de, sınırları doğuya ve güneye doğru genişletirler. Urartular, Transkafkas'a, Kura ile Aras ırmaklarının yukarılarına kadar çıkarlar.

Urartu krallığı, doruk noktasına, İsa'dan önce VIII. yüzyılın ilk yarısında, **I. Argisti** ile **II. Sarduris**'in hükümdarlıkları zamanında erişti. Argisti, doğuda birçok seferler yaptı. Asurlularla çarpıştı ve Transkafkasya, Sevan gölü bölgesinde egemenliğini güçlendirdi. Van Kalesi kayalığına kazınmış, *Horhor Yazıtı adını* taşıyan bir yazıt, bütün bu seferler hakkında bilgi veriyor bize. O dönemde Urartu'da, köle haline getirilmiş hayli savaş esiri görüyoruz.

URARTU EKONOMİSİ VE TOPLUMU

Urartulardan bize kalmış belgeler, savaş yıllıkları ya da çalışmalardan bahseden yazıtlar. Yürürlükteki rejimi niteleyen metinler, sosyal ve iktisadî ilişkiler hakkında pek bilgi vermiyorlar.

Bildiğimiz kadarıyla, Urartu toplumu da «köleci» bir toplum. Devletin başında, doğuştan soylulara dayanan bir kral bulunuyordu. Savaş yoluyla zenginleşmiş ve geniş topraklara sahip askerî aristokrasi, pek güçlüydü. Kralın, tapınakların ve soyluların topraklarında yemişçilik ve bağcılık yapılırdı. Sulama için çok sayıda yapma göl, geniş bir kanal şebekesi, tarlalara, köylere ve hisarlara su sağlıyordu.

Hayvancılık da pek gelişmişti

Ekonomi «köleci» bir niteliğe sahipti, çok sayıda köle vardı; her sefer dönüşü, binlerce savaş esirini de beraberinde getiriyordu. Argisti, bir seferden 18.000'den fazla esirle dönmüştü. Köle emeği, her işde kullanılıyordu.

Halk tarım ve hayvan yetiştiriciliği ile uğraşıyordu. Doğu'ya has yükümlülükler ve angarya da vardı büyük bir olasılıkla.

Ticaret ve zanaatçılık merkezî olarak, gerçek anlamıyla kentler yoktu; kırsal uğraşlar ve meslekler, büyük kasabalarda gelişmiş haldeydi.

URARTU'NUN ÇÖKÜŞÜ

İsa'dan önce VII. yüzyılda, Asur'un gücü III. Tiglat-Falasar zamanında artınca, Urartu'yu hayli sarstı bu. Asurlulara karşı uzayıp giden savaşlar, II. Sarduris'in -743 yılındaki- bozgunuyla sonuçlandı. Ölümünden sonra ise, birçok karşılıklar oldu ve fethedilmiş bazı bölgeler, Urartu'dan koptular. Asıl korkunç darbeyi ise, -714 yılında- Asur kralı Sargon, Urartu ordusunu ezerek vurdu.

Urartu, VII. yüzyılın başlarında, kral **II. Rusas**, -VII. yüzyılda kuzeyden Transkafkas'a ve Orta Doğu'ya gelen- Kimmerlerle bağlaşıklık kurduğu zaman kendini toparladı. Urartu ve Kimmer koalisyonu, Küçük Asya'da zaferle sonuçlanan bir savaş yaptılar. II. Rusas, büyük çalışmalara da girişti: Özellikle Teişebaini kalesi onun zamanında yapılmıştır. Asurlularla ilişkiler pek barışçı idi; II. Rusas ile Asurbanipal'in birbirlerine elçi gönderdiklerini biliyoruz.

Urartu krallığının nasıl yıkıldığı hakkında kesin verilerden yoksunuz. Tek bildiğimiz, VII. yüzyılın başlarında, korkunç bir İskit akınına uğramış olmaları. Urartuları tarihten silenler de, VI. yüzyılda Medler oldu.

Urartu krallığının yıkılışından sonra, ülkede üstünlüğü, belli bir zaman için Armenler'in kabilesi elinde tuttu. Ondan sonradır ki, tüm ülke Ermenistan adını aldı; Urartu yerlilerinin, bölgeye daha sonra gelenlerle kaynaşmalarından, Ermeni halkı oluştu giderek.

Ermeniler de, İ.Ö. II. yüzyılda Ermeni krallığını kurarlar.

URARTU UYGARLIĞI

Urartu kültürü. Asur'a bağımlı bir kültür.

Gerçekten Urartular, çivi yazısını, Asurlulardan aldılar, biraz daha yalınlaştırıp, az buçuk da geliştirerek kullandılar.

Aynı şey, görsel sanatlar içinde de söylenebilir.

Taştan dev kalelerin yıkıntıları, bize bina yapımındaki ustalıklarını gösteriyor. En çok dikkati çeken mimarî anıtlar da işte bu kaleler. Onlara Erivan yöresinde ve Vatı'da rastlıyoruz.

Devlet dininin büyük tanrıları, baş tanrı Haldia, savaş tanrısı Teşeba ve güneş tanrısı Şivini idi. Urartu yazıtları, krallar zaferlerini sanki ona borçlu

imişler gibi, tanrı Haldia’ya bir hitapla başlıyor. Haldia, kuşkusuz Urartu kökenli bir tanrı; aynı zamanda yıldırım ve fırtına tanrısı da olan Teşeba’nın adı ise, Urartu’nun batıdaki en yakın komşuları Hititlerle Hurritlerin tanrısı Teşub’a benziyor; Şivini de, geleneksel güneş-tanrı olsa gerek.

Tanrılar panteonunda başka tanrılar da görüyoruz.

Urartu halk dinini ise pek iyi bilmiyoruz.

III

FRİKYA VE LİDYA

Frikya, Küçük Asya’nın geniş bir bölümünün, yaklaşık olarak İsa’dan önce 1000 yıllarından kalma adı. Eski Yunanlılar burada oturanlara, **Frig** derlerdi. Bölgenin Frikya’nın çekirdeğini oluşturan asıl alanı, Sangarios (Sakarya) ırmağı ile Maiandros (Büyük Menderes) ırmağının yukarı çığırları arasındaki küçük yayladır.

Frikya’nın iki önemli merkezi vardı: Biri, siyasal bir merkez olan Gordion; öteki dinsel bir merkez durumundaki Midas kenti.

Pers krallarının yaptırdığı «kral yolu» da, Frikya’dan, geçiyordu.

FRİGLERİN TARİHÇESİ

Friglerin tarihi üstüne yeterli bilgi yoktur.

Bugün, Friglerin, İlk Çağ yazarlarının da belirttikleri gibi, Trak asıllı bir kavim oldukları anlaşılmıştır. Dil benzerliklerinden başka, kazılardaki buluntular da bunu gösteriyor. Yunan tarihçisi Herodotos, Friglerin istilâcı bir kavim olduklarını ve Küçük Asya’ya Trakya’dan geldiklerini söyler. Friglerin Ege göçleri sırasında mı, yoksa İsa’dan önce VIII. yüzyıldaki Trak kavimlerinin göçüyle mi geldikleri tartışma konusudur. İ.Ö. II. bin yılda Trakların işgali altında bulunan Balkan yarımadasının güneybatı bölgelerine İlliryalıların girmesi üzerine tedirgin olan bazı Trak kabileleri, en çok Frigter ya da Brigler, boğazlar üzerinde Küçük Asya’ya geçtiler. Bu Ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan kimi savaşçı kavimlerin kendilerine katılması sonucunda, güçlenerek Hitit topraklarını istilâ ettiler; kent ve kasabaları yakıp yıkarak bu devleti ortadan kaldırdılar (İ.Ö. XII. yüzyılın başları).

Ancak Hitit sanat ve kültür geleneğini de benimsediler.

Frigler, ilk kez, Asur kral yıllıklarında Muski adı altında görülürler. Asur kralı Tiglat-Falasar, bunları yaklaşık olarak İsa’dan önce 1100 tarihinde yendi ve Nisibis’e sürdü.

Frigya devleti, İsa’dan önce VIII. yüzyılın ortalarında kuruldu. Frig devletinin doğuşu VIII. yüzyılda başlamış olan İon yayılmasıyla ilgilidir. O yüzyılda İonların bütün Batı Anadolu’yu ele geçirmeye başlaması, Batı Anadolu’daki Trakyalı kavimlerden bir bölümünün ilk yerleştikleri yerler olan Kızılırmak ırmağı boylarına ve bozkıra göç etmelerine yol açtı,

Frig devletinin ilk kralının **Gordios** olduğu bilinmektedir. Ancak, bu kral ve devrinin siyasal olayları konusunda bilgi yok. VIII. yüzyılın son yarısında, Frigya devleti, Urartu devletiyle birleşerek Asur akınlarını önlemek ister. Frieya’nın doğuda iki hedef, vardı aslında: Yukarı Kızılırmak bölgesini Asurlulardan almak ve Klikya bölgesinde Akdeniz’e ulaşmak. Gordios’un oğlu **Midas**, bu hedeflere ulaşamadan Asurlularla barış yaptı.

> *Midas’ın İsa’dan önce 738 yılında tahta çıktığı söylenir. II. Sargon kendinden öncekilerin Midas ile başa çıkamamış olduklarını bildirdiğine göre, bu kralın, II. Tiglat-Falasar (İ.Ö. 745-727) ile çağdaş olması gerekiyor. Midas, doğuya doğru sınırlarını genişletmekle beraber, batıya da önem verdi ve Yunanlılarla ilişkilerde bulundu. Herodotos’a göre, bu kral Delfoi’ye değerli bir taht armağan etmiş ve bir Yunan prensinin de kızıyla evlenmiştir.*

İsa’dan önce 700 yıllarına doğru, Kafkaslar yoluyla Küçük Asya’ya giren Kimmerler, Anadolu’nun büyük bir bölümünü istilâ ettiler. Bunun sonucu olarak da, doğu sınırı Kızılırmak’ta olan Frigya devletiyle Kimmerlerin çarpışması kaçınılmaz bir durum aldı. Pek yıkıcı bir istilâ idi bu. Kimmerler, Gordion’da durmayarak yollarına devam ettiler ve Lydia’dan geçerek kıyıdaki birçok İon sitesini yerle bir ettiler. Kimmerlerle yaptığı savaşta yenilen Midas’ın üzüntüsünden canına kıydığı söylenir.

Midas’ın ölümünden sonra, Frigya artık büyük bir siyasal rol oynamadı ve Küçük Asya’nın yabana kavimlerden temizlenmesi işi Lydia’ya kaldı. Nitekim, Kimmerleri Küçük Asya’dan Lydia kralı **Alyattes** çıkardı (İ.Ö. 650), 546 tarihinde Pers kralı Keyhüsrev’in Lydia kralı Krezüs’ü yenmesiyle Küçük Asya’da egemenlik Perslerin eline geçti ve Anadolu satraplıklara ayrıldı.

TOPLUM VE KÜLTÜR

Frig toplumu hakkında bildiklerimiz çok az. Büyük topraklar hep rahiplerin malıydı. Frig devleti, özellikle bir köylü ve çiftçi ülkesi idi. Kralları, bütün gayret ve dikkatlerini tarıma verirlerdi. Frigya sürüleri,

yünlerinin inceliği ve koyu siyah renkleriyle pek makbul sayılıyordu. Kereste, hiç kuşkusuz önemli bir metaydı o zamanlar. Midas kentinin çevresi bugün bile ormanlarla kaplıdır. Bir başka uğraş alanı da atçılıktı. Herodotos, Küçük Asya yaylasının en zengin halkları olarak anlatır Frigleri.

Gordion ve Midas kentlerinde, yüksek düzeyde bir aydın tabakası vardı. Bunun yanında tacir ve zanaatçılar da bulunuyordu. Yunanlı, Foçalı, Suriyeli, Urartulu gibi yabancılardan oluşuyordu bunlara çoğunluğu. Friglerde de, birçok Hint- Avrupalı kavimde olduğu gibi, öteki yerli kavimlere hükmeden bir soylu zümre hüküm sürmüş olmak gerekir.

Hiç kuşkusuz, başta savaş esirlerinden oluşan bir köle sınıfı da bulunuyordu.

Friglerin başlı başına bir yazı sistemi vardı: Kaynağı ve gelişimi henüz aydınlatılmamış olan bu yazı, bir yandan Aramî, öte yandan Ege yazı sistemlerinin etkisi altında ortaya çıkmışa benziyor. Frig ve Yunan alfebelerinin aynı Fenike kaynağından gelmesi olasıdır; Frig alfabesi İsa'dan önce V. yüzyıla değin kullanıldı; Frig dili ise, Yunanca ile karışarak, İsa'dan sonra II. ve III. yüzyıllara kadar yaşamıştır. Frig edebiyatı hakkında bilgimiz yok; ancak Frigyalılar, «hayvan öyküleri»nin bulucuları olarak kabul edilirler.

Frigya sanat ve mimarlığı konusunda, Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde, özellikle Gordion, Midas kentleri ve Pazarlı'da tümülüs biçimindeki mezarlarda ya da kayalar içine oyulmuş zengin cepheli binalarda yapılan kazılar sayesinde bir bilgi edinilebildi. Frigler, özellikle maden işçiliğinde çok ileri gitmişlerdi. Frigya'da yapılan bronzdan boğa başı ya da başka figürlerle süslü içki kadehleri Yunanistan'a satılan mallar arasındaydı. Kaya ve taş mimaride kullanılan malzemeyi işlemek için madenden çeşitli aletler yapılıyordu. Frigler zamanında müstahkem şatolara varlığı yapılan kazılardan anlaşılmıştır.

Frig mimarlığı, Yunan mimarlığını da etkilemiştir aynı zamanda.

> *Klâsik geleneğe göre, «**efriz**»i, ilk kez Frigler kullanmışlardır. Gordion'da son yıllarda yapılan kazılarda, İsa'dan önce VIII. yüzyılda Frig evlerinin bazen taştan, bazen de tahta çerçeve kullanmak yoluyla tuğladan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu evlerin kimisinin planı «metron» (Miken evinin karakteristiği uzun bir dikdörtgen hol) tipindedir. Gordion'da, kentin çevresini çeviren surlar, kentin kapısı ve*

çeşitli binalar ortaya çıkarıldı. Frigler, doğudaki komşuları Urartular gibi, kaya mimarlığında çok ileri gitmişlerdi. Tahta sanatı pek ilerlemişti.

Frig sanatında, insan biçimleri zayıf olarak, hayvanlar da üsluplaştırılarak işlenmiştir. Frig seramiği, İsa'dan önce II. bin yıl Anadolu seramiğinin bir devamı olmakla beraber, kimi yenilikler de gösterir.

Friglerin, Küçük Asya'da öteden beri kökleşen gelenekleri benimseyip sürdürdüklerini sanatlarından çok dinleri gösterir.

En eski kült, büyük ana-tanrıça **Kybele**'nin kültüydü.

Heykel ve kabartmalarda, tanrıça, oturmuş ya da ayakta, yalnız ya da aslanlarla beraber gösterilmiştir. Bunlardan, tanrıçanın bütün yaşayanlarla ölmüşleri yönettiği sonucu çıkmaktadır. Friglerde aslan, bir binek hayvanı olduğu gibi, dağlarda da bir yol arkadaşıdır ve zamanla krallığın bir simgesi niteliğini kazanmıştır. Tasvirlerde, tanrıçanın başında âdeta kule gibi yükseltilmiş bir taç vardır. Bu taç onun, kentlerin ve ürünlerin mutlak sahibi sayıldığını gösterir. Tanrıçanın, sevgilisi Attis ile birleşmesinin doğaya yeni bir yaşam verdiğine, sevgilisini yitirmesi sonucunda doğanın kış uykusuna girdiğine inanılırdı.

*Kybele'ye en büyük tapınma yeri Pessinus'taydı. Ana tanrıçaya ayrılan bu kutsal kentin gerek dinsel, gerek ticarî yönetimi, Attis'in adını taşıyan birtakım baş rahiplerce yerine getiriliyordu. Aynı zamanda panayır yeriydi burası; tanrı ve tanrıça onuruna görkemli ayinler yapılırdı. Böylece, Pessinus Kybele'si tapınağı çevresinde bir devlet oluşmuştu. Burada iki yüksek rahip bulunuyordu. Bunlardan birisi Atlis'in adını taştyordu ve maiyetinde «**gal**» adını alan rahipler vardı. Gal'lerin erkeklikleri giderilmişti ve bu ameliyatı dinsel tapınmanın coşkunluğu içinde kendi kendilerine uygularlardı. Bu vahşi olayla, tanrıçanın bahar bayramı özgün bir biçim alırdı. Erkekliğin giderilmesiyle tanrılaşmak düşüncesi, İlk Çağ'da yoktur. Gal'Ierin bu hareketi, Attis'in kendi erkekliğini gidermesine öykünmekten ibaretti. Frigler, bu tanrıçayı öylesine benimsediler ki, bütün devletlerini ve ülkelerini Pessinus Kybele'sinin mülkü saydılar.*

Frigler bağımsızlıklarını yitirdikten sonra da, bu büyük tanrıçaya bağlı kaldılar. Böylece, bu din, Küçük Asya'da uzun süre tutunabildi. Pessinus ve

Efes gibi kentlerde tanrıçanın tapınağı çevresinde oluşan rahip devletleri uzun zaman varlıklarını koruyabilmiştir. Daha sonraları büyük tanrıça kültü, Yunanistan ve Roma'ya girdi ve bu ülkelerde de önemli bir rol oynadı.

LİDYA VE UYGARLIĞI

Lidya, Batı Anadolu'da kuzeyde Mysia, güneyde Karya, doğuda Frigya ve batıda İyonya ile sınırlıydı. Adı, Maionia olarak geçer Homeros'ta.

> *Lidya'nın İsa'dan önce II. bin yılındaki siyasal ve etnik ilişkileri hakkında bilgiler çok azdır. Özellikle kıyılarda yapılan kazılarda, bu bölgede çok eski devirlerde kurulan bir Lidya krallığından ve üç hanedandan söz ederler: Atys, Herakleides ve Mermnad hanedanları. Efsanevi Atys hanedanı üstüne pek az şey bilinir; Herakleides hanedanı hakkındaysa az bilgi vardır. Herodotos, bu hanedanın 505 yıl hüküm sürdüğünü ve bu süre içinde 22 kralın başa geçtiğini anlatır.*

Lidya hakkındaki ilk kesin tarihsel bilgi, İsa'dan önce 680 yıllarına ait. Bu tarihte Lidya'da hüküm süren Herakleides hanedanından kral Kandaules, bir saray entrikası sonunda tahttan indirildi. Yerine Mermnades'lardan **Gyges** geçti; Delfoi kâhinince de onaylandı krallığı. Gyges'in kral olmasından sonra devletin sınırları genişlemeye başladı. O devirde, Kimmer tehlikesi vardı Anadolu'da. Gyges, Kimmerlere karşı Asurlulardan yardım istedi ve iki Kimmer şefini zincire vurarak Ninova'ya yolladı. Bir süre sonra da, Kimmer tehlikesinin ortadan kalktığı düşüncesiyle, Asurlulara karşı Mısır ile birleşti. Ancak Asurlularla mücadeleye fırsat bulamadı; yine bir Kimmer saldırısı sonunda öldü (İ.Ö. 652). Gyges'ten sonra Ardys Sadyattes, Alyattes ve Krezüs tahta çıktı. Sadyattes, Frigya krallığının büyük bir bölümüne egemen oldu; Batı Frigya, Lidya'nın sınırları içine girdi ve Lidya'nın doğu sınırı İç Anadolu yaylasından Halys (bugün Kızılırmak) ırmağına kadar genişledi. Bithynia bölgesiyle, batıdaki Yunan kentleri ele geçirildi; yalnız Miletos alınamadı. Kral Alyattes devrinde Kimmerler ülkeden kovuldu. Bu kral zamanında, değiş tokuş ticaretinden para ticaretine geçişi sağlayan ve devletçe yönetilen sikke basımına başlandığı sanılıyor (yaklaşık olarak İ.Ö. 607). Yine o tarihlerde, Lidyalılarla Medler arasında beş yıl süren savaşlar oldu. Sonunda yapılan andlaşma ile Halys ırmağı iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi (İ.Ö. 585).

İsa'dan önce 560'da Alyattes ölünce, yerine oğlu **Krezüs** geçti. Onun zamanında Lidya'da zenginlik ve gönenç düzeyi pek yükseldi. Bu kral, Yunanlılarla ilişkiler kurdu ve Delfoi'ye birçok değerli armağanlar yolladı. Halys ırmağına kadar -Lidya ve Klikya dışında- tüm Küçük Asya'yı ele geçiren Krezüs, Pers kralı Keyhüsrev ile Halys ırmağı yakınında savaştı (İ.Ö. 546); ancak kış yaklaştığı için bir sonuç alamadan geri döndü. Keyhüsrev, Krezüs'ü başkenti Sard'a kadar izledi ve kenti ele geçirerek Lidya krallığına son verdi. Lidya bölgesi o tarihten 334 yılına değin, Perslerin elinde kaldı ve satraplıklara ayrıldı; 334'te Granikos zaferinden sonra Büyük İskender, onun ölümünden sonra da Selefkiler, Lidya'ya egemen oldular. Magnesia savaşından (İ.Ö. 190) sonra, Lidya, Bergama krallığının eline geçti. Sonra da bir Roma eyaleti haline getirildi (İ.Ö. 133).

Tarihçi Xanthos, Lidya ile Friglerin arasındaki hısımlıktan söz eder. Friglerin Lidya'yı etkilediklerini, mezarlar üzerinde yükselen konik yığma tepeler (tümülüs) açığa vurmaktadır. Lidya dilinin ise, -Lykia, Karya, Side dilleri gibi- Hint-Avrupa dil gurubuna giren Hitit-Luvi örneğinden olduğu bugün anlaşılmış durumda.

BÖLÜM IV
FENİKE VE FİLİSTİN

Suriye’nin Akdeniz’e bakan yüzü ile güneyi, Samî kökenli halkların yarattığı uygarlıklara tanık oldu: Samî kökenli Fenikeliler, İlk Çağ’da denizlerin ilk fatihleridir; İbranîler ise tanrı anlayışında yaptıkları büyük değişiklikle önemli rol oynadılar. İbranilerin rolü, yalnız İlk Çağ’la sınırlı kalmadı, sonraki yüzyılları da etkilediler onlar.

Önce Fenikelilerden başlayalım.

I
FENİKELİLER

Fenike adı, Suriye’nin Tyr’den Ugarit’e kadar uzanan kıyı şeridine veriliyor. Bu şeridin doğusunda, ormanlarla kaplı Lübnan dağları sıralanır; dağlar -yer yer- kıyıya kadar uzanır ve dikine varırlar denize. Ekilebilir topraklar pek azdı o yüzyıllar, ama çok bereketliydi; yamaçlarda çobanlara rastlanırdı özellikle. İlk Çağ’da, bu kıyılarda ondan fazla denizci devlet görüyoruz.

Fenikeliler, gözüpek denizciler ve faal tacirler olarak ün salmışlardı.

«Fenikeliler» adını, Yunan tarihçileri vermişlerdir onlara; bu adı kullanmazdı yerli halk. Ataları, İsa’dan önce III. bin yıllarına değin, Filistin’in güneyinde ve batısında otururlardı. Samî diller konuşan birçok kabilelere bölünmüşlerdi. III. bininci yılda, Akdeniz kıyısı boyunca, kuzeye doğru ilerlemeye başladılar. Bu kabileler, Suriye kıyısında ilk yerleşmelerini yaptılar ve geleceğin Ugarit, Gebal (Byblos) Ve Sidon kentlerini kurdular.

Az sonra da, geleceğin Tsor’u (Tyr) doğar.

Bunlar başlarda, ortakçı mülkiyet düzeni içinde yaşayan balıkçı köyleriydi herhalde; sonraları kentlere dönüştüler ve belli küçük bölgelerin merkezleri oldular.

Klan ortakçılığından komşu ortakçılığına dönüşme, sosyal sınıfları getirdi arkasından; onu da, Fenike devletlerinin doğuşu izledi. Bu süreç hakkında açık seçik hiçbir bilgimiz yok aslında. Bir efsaneye gere, Sidon’un kurucusu ve ilk kralı Keret olmuş, bir ordusu varmış; Sidon’da, kabile tanrıları adına yapılmış tapınaklar da vardı herhalde.

FENİKE KRALLIKLARININ TARİHÇESİ

Fenike’nin küçük krallıkları, hiçbir zaman tek bir devlet halinde birleşmediler; her birinin kendine özgü bir siyasal yaşamı vardı. Tarih boyunca, zenginlikleri ve güçleri bakımından, dört krallık göze çarpıyor: Ugarit, Gebal; Sidon ve Tyr.

III. Tutmes’in Filistin’i ve Suriye’yi fethetmesinden önce, Fenike krallıkları bağımsızdılar. O yıllarda, ön planda gelen de Gebal ile Ugarit’ti.

Gebal, III. bin yılından başlayarak, Mısır’la ilişkiler kurmuştu. Ugarit ise, III. bin yıllarının sonunda, Mısır ve Girit’le ticaret yapan önemli bir kent olup çıktı. II. bin yılın ilk yarısında, Ugarit gönenç içindeydi: Tapınaklar ve saraylarla doluydu kent; tacirler ve senyörler, zengince döşenmiş ve aile gömütlüğü de olan taştan evlerde oturuyorlardı. Giritli tacirlerin ayrı bir mahallesi vardı; Kıbrıs’la da ticaret yapılıyordu.

İsa’dan önce II. bin yılın ortalarında, Fenike kentleri, üç yüzyıl kadar Mısır’a bağımlı kaldılar ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Suriye’nin kuzeyini fetheden Hititler de, bir süre Ugarit ve Gebal’i kendilerine bağladılar. O tarihten sonra ve II. bin yılın sonlarına değin, Fenike, bir gerileme dönemine girer; Mısır’a ve Hititlere karşı savaşların, sonra da Ege adalarından gelen «deniz halklarının istilâsının sonucudur bu.

XIII. yüzyılın sonunda, Mısır’ın zayıflaması ve Hitit imparatorluğunun çöküşü, Fenike krallıklarına bağımsızlıklarını yeniden elde etme olanağı sağladı.

> *O dönemde, önde gelen Tyr kentiydi; ada üzerine kumlu olduğundan, savaşların ve istilâların acısını daha az çekmişti. En ünlü kralı X. yüzyılın ortalarında hüküm süren Hiram oldu. Büyük bir ticaret filosu vardı ve bütün Akdeniz’de ticaret yapıyordu. Hiram, Tyr’i öylesine genişletti ve güçlendirdi ki, ele geçirilmesi olanaksız bir kent olup çıktı; öyle Asurluların saldırısına bile dayanabildi.*

Bu bağımsızlık dönemi, VIII. yüzyılın sonlarında, Asur’un, Fenike krallıklarının fethine değin sürecektir.

İKTİSADÎ, SOSYAL VE SİYASAL REJİM

Ugarit kazılarında bulunmuş kimi belgeler, bu devletin iktisadî ve sosyal rejimini niteleyen birtakım bilgiler veriyor. Halkın çoğunluğu, verimli Oront vadisinde tahıl ekimi ve bağcılıkla uğraşıyordu; onun ötesinde çölde ise, krallığın sınırı başlıyordu. Toprak iyi ürün veriyordu; artanı Ugarit’teki yabancı tacirlere satılıyordu. Çiftçiler, ortakçı bir rejim içinde yaşıyorlardı.

Komşu ortakçılığı, klan ortakçılığından geliyordu ve bazıları eski adlarını bile korumuşlardı. Krala belli bir vergi veriyor ve çalışmaları için el emeği sağlıyorlardı ona. Herkes, yılda 13 günden iki aya kadar bir angarya ile yükümlüydü ve orduda okçuluk yapıyordu. Kıyı bölgesinde, balıkçı toplulukları vardı; kralın donanmasında hizmet edecek olanlar, onlar arasından seçiliyorlardı kuşkusuz.

Ugarit halkı, zanaatçılardan, tacirlerden, rahip ve eşraftan oluşuyordu; zanaatçılar bir yana, hepsinin de köleleri vardı. Kölelik, ailevî bir nitelik taşıyordu ve köle mal olarak görülüyordu. Sayısı fazla değildi kölelerin; iki ya da üç kölesini yitiren yoksulluk tehlikesiyle karşılaşmış olurdu. Çoğunluğu, kralın malikânelerindeydi; bir bölümü saraylarda, bir bölümü de, kralın bağ ve bahçelerinde çalışır ya da gemilerinde kürek çekerlerdi. Kölelerin çoğu pazardan satın alınıyordu. Kölecilik, I. bin yılda, özellikle Tyr'de gelişti Tyr krallarının, pek güçlü bir ticaret ve savaş filosu vardı; tacirleri, Tyr'in kolonilerinin bulunduğu ülkelerden getirilmiş kölelerin ticaretini de yaparlardı.

II. bin yılın ilk yarısından başlayarak, Fenike krallıklarında bir tacir zümresi oluştu. Aracı ticaretti yaptığı bu zümrenin: Dışarıya satılan mallar arasında, buğday, şarap, Lübnan kerestesi, kuru balık gibi bizzat Lübnan'ın kendi ürettikleri vardı; geri kalan dışardan getiriliyor ve bir başka ülke için yeniden satılıyor ya da o ülkedeki bir malla değiş tokuş ediliyordu. Fenike devletleri sona erinceye değin, kralları, başlıca alıcılar ve satıcılar olmuşlardır. II. bin yılda, Fenike tacirleri, dünyanın en işbilir kişileriydiler; o zamanki dünya ticaretinde başta gelen bir rol oynamışlardır.

Siyasal rejim bakımından, Fenike krallıkları **küçük despotluklar**dı.

> *Devlet örgütünün yapısını bilmiyoruz; ancak, kral iktidarının dayandığı ideolojiyi iyi tanıyoruz. Fenike hükümdarları, tanrısal bir nitelik görürlerdi kendilerinde, örneğin Sidon kralı, soyunu tanrılara kadar çıkarıyordu. Efsanevî kral Kerefe, bir tanrı olarak bakılırdı. Gebal kentinin kurucusu sözde tanrı El'di, Tyr'in başlıca tanrısı da Melkart (Fenike dilinde «kentin kralı») idi. Resmî din de bu tanrısal ideolojiye uyuyordu; Gebal, Ugarit, Tyr ve Sidon kralları, kentlerinin en büyük tanrılarının rahipleriydiler aynı zamanda ve büyük ayinlere katılır, başkanlık ederlerdi.*

Ancak, Babil'in ve Mısır'ın hükümdarları kadar mutlak birer despot değildiler.

Tacir ve köleci zengin krallıklarda, kendisini erkenden gösteren sosyal eşitsizlik ve köleliğin gelişmesi, bitip tükenmeyen karışıklıklar ve komploların yanısıra, saray ihtilâllerine yol açtı. Tyr'de, IX. yüzyılın sonlarına doğru, krala hem de kızkardeşinin tertiplediği komplonun ardından böylesine karışıklıklar görüyoruz. Tyr'de, İsa'dan önce V. yüzyılda, kentin Perslere bağlı olduğu bir dönemde patlak yermiş bir başkaldırının pek bulanık öyküsü dışında, köle hareketleri hakkında bilgimiz yok.

DENİZCİLİK VE KOLONİLER

Fenikeliler, İlk Çağ'ın en iyi denizcileri olarak görülüyorlardı.

Deniz taşımacılığı, bütün bu krallıkların kıyıda kurulmuş olması dolayısıyla gelişti. İsa'dan önce III. bin yılından başlayarak, Fenikeliler, Mısır'a, hattâ Ege denizine değin gidebiliyorlardı; II. bin yılda, batıda, Numidya ve İberya (İspanya) kıyılarına ulaştılar.

Cebellütarık boğazına ilk erişenler Tyr denizcileri oldu; ve boğazın ötesinde göz alabildiğine uzayıp giden denizi görünce, dünyanın ucu sandılar orayı. Boğazda karşılıklı dikilen dev kayalara, tanrının, dünyanın sınırlarını göstermek üzere, kendi elleriyle oraya getirip diktiğini varsayıp, «Melkart Sütunları» adını verdiler. Daha sonra, dünyanın orada bitmediğini gördüler, hem de birçok kez aştılar Cebellütarık'ı. Ancak, o boğaza yakıştırılmış bu düşünce yaşadı ve Yunanlılarla Romalılar da onu sürdürdüler ve «Herkül Sütunları» adını verdiler ona.

Fenikeliler, İsa'dan önce, I. bin yılda, Akdeniz'den dışarıya çıktılar: V. yüzyılda, Kartacalı denizci **Hannon**, Afrika'nın batı kıyılarında, bugünkü Kamerun'a değin uzandı ve yolculuğunun izlenimlerini anlattı. Bu metnin yunancası elimizde bugün.

Seferleri boyunca, Fenikeliler, koloniler kuruyorlar ve Akdeniz kıyılarında ve adalarında oturan halklarla ticaret ilişkilerini örgütlüyorlardı. Bu tacirlerin her zaman barışçı olduklarını sanmamalı; fırsatı yakaladıklarında, Afrika, İspanya ve Küçük Asya kıyılarında oturan kabileleri açıkça yağmalıyorlardı. Ticaret, değiş tokuşla yapılıyordu. Uygun yerlerde de koloniler örgütlediler; bunların çoğu büyük kentler oldular

sonradan. Kıbrıs'ta, Ege adalarında, Hellespont'ta ve başka yerlerde böyle yığınla koloni görüyoruz.

İsa'dan önce 800 yılına doğru da, içlerinden en önemlisi, -bugünkü Tunus yakınında- **Kartaca** kuruldu. Kartaca, çok geçmeden, Batı Akdeniz'in en büyük ticarî gücü olup çıktı.

Denizcilik, Tyr'de, Sidon'da ve Gebal'de gemi yapımcılığını da geniş ölçüde geliştirdi. Asur kralı Sennaşerib'in donanması, baştan aşağıya Tyr tezgâhlarında yapıldı. Pers krallarına da gemi sağlıyorlardı; Persler, savaşlarda kimi zaman bütün Fenike kentlerinin filolarını seferber ediyorlardı.

FENİKE UYGARLIĞI

Ugarit'teki buluntular ve Gebal kazılarının pek güzel gösterdikleri gibi, Fenikeliler, din, yazı, edebiyat, sanat olmak üzere, her alanda özgün bir uygarlık yarattılar.

Fenike dininde, İlk Çağ Doğusunun bütün dinleri gibi, resmî kültle, tarımcı halk kültü bir arada bulunuyor. Her devletin resmî tanrıları vardı: Baal ve Baalat, kentin ya da krallığın sahip ve sahibesi idi. Gebal'de Adonis ile Astarte vardı; Ugarit'te, Aleyin ile Anet; Tyr'de ise Melkart («eşi»nin adı bilinmiyor).

Başka «büyük» tanrılar da vardı ayrıca. . Devlet dini ile halk dini, bir noktada birleşiyordu: Bitki ve üreme tanrılarına tapmada, Tanrılar, yalnız ülkenin koruyucuları değil, bitkilerin ve üremenin de tanrıları olarak biliniyor ve tapılıyordu. Bu nitelikler, her tanrıya yakıştırılıyordu. Resmî dinin başlıca bayramı, tarım çalışmalarına başlamayı her yerde kutluyor ve yeniden doğuş mitosuna ya da bitki ve döllenme tanrısının ortaya çıkışına bağlanıyordu.

Halk dininde, baş yer, tarımla ilgili kültlerdi, Bunlar, «iyiliksever tanrılar» olarak bilinen, yağmur, bereket, çift sürme ve ekme, hasat, buğday ve şarap tanrılarına adanmıştı. Halk mitolojisine göre, bu tanrılar «doğuyorlar», ya da tarla çalışmaları mevsimi boyunca görünüyorlardı; aynı şey, yağmurları paylaştıran «denizin oğlu» Aleyin için de öyleydi. Bu tanrı da, toprağı ekmeden önce ortaya çıkıyor ve kuraklığın tanrısı Mot'u yeniyordu. Toprağı sürme ve ekme, hasat ve bitkilerin toplanmasına, başarıyı «sağlasınlar» diye, büyülü ayinler de eşlik ediyordu. Bütün bu ayin ve törenler, toplu halde yapılıyordu.

Fenike edebiyatı, dinsel ve mitolojik konuları işlemeyi yeğliyordu daha çok. Ugarit'te bulunmuş metinler, Aleyin'in ölümünü, Mot'un yeraltı dünyasına inişini, canlanıp yeniden yeryüzüne çıkışını ve onuruna bir tapınağın yapılışını anlatıyor. Mitolojik poemler dışında, tarihsel bir edebiyat da vardı. Ugarit kazılarında, Sidon'un efsanevî tanrısı Keret'in destanı bulundu. Tyr kentinin en eski yüzyıllarından I. bin yıla değin tarihini anlatan yıllıklardan parçalarla, İsa'dan önce V. yüzyılda yaşamış bir Sidon kralının yazıtı var.

Ancak, Fenike uygarlığının en büyük başarılarından biri, **alfabe yazısı**nın yaratılması oldu.

> *Denizciliğin ve ticaretin gelişmesi, koşullara daha uygun, çivi yazısı ile hiyerogliften daha yalın bir yazıyı gerektiriyordu, İsa'dan önce II. bin yılda, alfabe yazısı, çeşitli kentlerde aynı zamanda oluşmuş görünüyor: Kuzeyde Ugarit'te, çivi yazısına dayanılırken güneyde Mısırlıların sesleri saptayan hiyeroglifleri örnek alınıyordu. Fenike harfleri, sonradan Yunan, Aramî, Lâtin alfabelerinin oluşumunda kaynak oldu.*
>
> *Fenike alfabesinin eksikliği, seslileri gösteren işaretlerin bulunmaması idi; bu ilkeyi, İbrani ve Arab alfabeleri de sürdürdüler.*

Gebal'de ve Ugarit'te, Fenike sanatından birçok parçalar, tanrı heykelleri ve heykelcikleri, kabartmalı mezar taşları, altından, gümüşten, tunç ve tahtadan eşya, kırmızı dekorlu vazolar bulundu. Bütün bu eserler, İsa'dan önce III. yılından I. yılına kadar uzanan, çeşitli devirleri temsil ediyor. Sidon'da, Kıbrıs'taki Fenike kolonilerinde ve başka yerlerde, I. yılından kalma yığınla eşya bulundu. Sanatçılar, Mısır ve Hitit-Hurrit geleneklerinden esinlenen, özgün bir biçim yaratmışlardı. Fenike sanatının şaheserleri, Gebal kralı Ahiram'ın taş sandukasının kabartmaları, Aleyin'i gösteren Ugarit'teki mezar taşları, boğa biçimindeki tunçtan ağırlıklar, Adonis mitosunun inceden inceye işlendiği gümüş tabaklardır. Fenike sanatı, Suriye'de ve Filistin'de yaşayan öteki halkların sanatı, özellikle İbranî sanatı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

II
İBRANİLER

Suriye'nin güneyindeki topraklara, eski Yunanlılar Palestin derler. Akdeniz'in güneydoğu kıyısında XII. yüzyıldan beri yaşayan **Filistenler**'e bakarak verilmiş bu ad. Jurdan adlı bir ırmak, ülkeyi kuzeyden güneye katediyor ve Ölü Deniz'e dökülüyor; Filistin'i de birbirinden farklı bir bölgeye bölüyor: Vadinin batısında, bereketli topraklar ve gür bir bitki örtüsü; doğu yanı ise, kayalık ve çıplak. Kuzeyde, Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının kolları; Ölü Deniz'in güneyinde yağmur mevsimi yeşeren ve kurak mevsimde ise çölleşen ovalar.

İsa'dan önce II. bin yılında o zamanlar Kenaneli diye anılan Filistin'de, **Kenaniler** oturuyordu. Dilleri de Samî ve Hurrit karışımı bir şeydi. Bu bereketli bölge, III. bin yılından beri, Mısırlıların iştahını kabartmış durmuştu; öyle ki, XVIII. hanedanın firavunları, orayı ele geçirip Fenike adını verdiler. II. bin yılın sonlarında «Deniz Halkları»nın istilâsı sonucu, Mısır, Filistin'i yitirdi ve ülke de çeşitli kabileler arasında çatışma konusu oldu.

İşte o sıralardadır ki, Filistin'e, Jurdan'ın ötesinden, İsrail adı altında toplaşmış İbranî kabileleri sızmaya başlar.

İSRAEL İLE JUDA KABİLELERİ VE KENANELİ'NE GİRİŞLERİ

Düzenli bir askerî sefer değildi bu hareket; birbirinden kopuk kabilelerin bir sızmasıydı: Kimi zaman, önlerine çıkan yerlileri öldürüyor, ya da köle haline getiriyor; kimi zaman da boş topraklara, Kenanîlerle yanyana yerleşiyorlardı, bu göç hareketinden sonra, İsrail kabileleri, özellikle Filistin'in güneyinde yarı-çöl bölgede yerleşmiş olan **Juda** kabileleri ile komşuları, bir zaman için klan rejiminde yaşadılar. Daha sonra, bu göçebe yaşamı terkedip yerleşik tarım yaşamına geçtiler; bu tarım yaşamı, XI. yüzyıldan başlayarak, Kenaneli'nin kuzeyinde ve ortasında ağır basmaktadır. Klana dayanan topluluklar, komşu ortaklıklar haline geliyordu. Geniş topraklara dağılmış ve yerleşik çiftçi yaşamına geçmiş kabileler, uzun süre örf ve âdetlerini sürdürdüler. Bununla beraber, köleliğin gelişimi ve servet eşitsizliği, II. bin yılın sonlarından başlayarak, devletin doğuşunun iktisadî koşullarını hazırlıyordu.

İsa'dan önce XII ve XI. yüzyıllarda, başka kabileler girmeye başladı Kenaneli'ne. Doğu'dan Trans Ürdün'ün göçebe semitleri geldiler; Batı'da, «Deniz Halkları»ndan biri, Filistenler, Filistin kıyılarında karaya ayak bastılar. İsrail kabileleri, doğudan gelen istilâcılara kendi araçlarıyla karşı koyabildiler. Filistenlere gelince pek korkutucu idiler. Ellerinde demirden

kılıçlar, kıyı boyunu ele geçirip, ülkenin içine doğru fethe çıktılar; müstahkem yerler yapıyor ve prenslikler kuruyorlardı.

Filistenlere karşı savaş, İsraillerin tek bir devlet halinde birleşmelerine katkıda bulundu.

> *İlk girişim **Saül** adlı bir kabile şefinden geldi; kral olunca, Filistenlere savaş açtı. Juda da içinde olmak üzere, güneydeki İsrail kabileleri de katıldılar savaşa. Sadi'den sonra Juda kabilesinden **Davut** geçti yerine ve onun kumandasında sürdürüldü savaşlar. Juda kralı olunca, Davut, Kenaneli'nin güneyi ve ortasındaki İsrail kabilelerini egemenliği alımda birleştirdi. Bu devlet, İsrael ya da Juda krallığı diye bilinir. Filistenleri yenmeyi ve ülkeden sürüp çıkarmayı başardı.*

İSRAEL VE JUDA KRALLIKLARI

Filistenleri sürüp çıkardıktan sonra, Davut, kuzeye birçok seferler yaptı ve egemenliğini o bölgedeki İsrail kabilelerine de tanıttı. Eski Jerusalem kentini başkent olarak seçti ve Sion tepesinde «topalların ve körlerin» bile savunabileceği kadar sağlam konutunu yaptırdı. Yine aynı tepede, Juda kabilesinin tanrısı Yehova onuruna, göçebelerin âdeti üzerine, çadır biçimindeki tapınağı yükseltti.

İsa'dan önce X. yüzyılın başlarında ölen Davut'un yerine, oğlu **Süleyman** geçti. Jerusalem'in yapımını tamamlayan Süleyman, barışçı bir politika da gütmüş olsa, Doğulu anlamda bir despottu aslında.

> *Halk, mal olarak bir vergi ödüyordu kendisine. Kutsal Kitap'taki bölümlerden birinin, Krallar Kitabı'nın verdiği bilgilere bakılırsa, Süleyman, ülkesini on iki bölgeye ayırmış; her bölgenin başına da bir yönetici getirmişti. Bu yönetici, kendi bölgesinden vergileri -mal olarak- topluyor ve Jerusalem'e gönderiyordu. Bir başka görevli, «bütün İsrael»i yükümlü kılan «kralın evi için» çalışmalara göz kulak oluyordu. Sırayla otuz bin insan koşuluyordu bu angaryalara. Kral sarayı ile Yehova tapınağı böyle yaptırıldı.*
>
> *Saray ve tapınak, ölçü olarak şaşırtıcı değildi; ancak, metinlere bakılırsa, içi ve dışı pek süslüydü. Süleyman, ayrıca, birçok kale ve hisar yaptırdı. Kenaneli'nin yerlilerini de angaryaya koştu. Fenike, Mısır, Suriye ve Arabistan'la*

ticaret ilişkileri kurdu; oralardan at, köle, altın, gümüş, mücevherat, kokulu yağlar ve başka lüks maddeler getirtiyordu.

Süleyman'ın geniş işyerleri, sarayının bakımı, yaşayış biçimindeki görkem, zorla çalıştırmaya ve uyruklarının soyulmasına dayanıyordu. Öyle olduğu için de, hükümdarlığının son zamanlarında, Filistin'de durumun pek gergin oluşuna hiç de şaşmamalı. Kral, kuzeydeki kabilelerin çıkarlarını hesaba katmadığı ve Juda soylularını desteklediği ölçüde daha da vahimleşiyordu durum. Hoşnutsuzluk, İsrail'in en büyük kabilelerinden birinde, Efraim kabilesinde özel bir ağırlık kazandı ve başkaldırdı bu kabile. Gerçi bastırıldı bu ayaklanma; ancak, Süleyman'ın ölümünden sonra keskinleşen mücadele, devleti iki krallığa ayırmakla sonuçlandı: **Juda** ve **İsrael** krallıkları ortaya çıktı (İ.Ö. 935).

İsrael krallığı, iç çatışmalar içine düştü. Elli yıl süren çekişmelerden sonra, taht, halk milisleri şefi **Omri**'nin eline geçti (İ.Ö. 890). Onun hanedanının zamanı, krallığın en parlak zamanı oldu. Omri, Samari dağında, görkemli bir saray ve tapınağıyla yeni bir başkent kurdu. Bu hükümdar ve kendisinden sonra gelenler, Fenike ile sürekli bir ilişki içindeydiler ve İsrael'i ele geçirmenin tutkusu içinde olan Şam'daki Suriye krallarına karşı başarılı bir mücadele sürdürüyorlardı. Ancak içerde durum karışıktı. Ağır vergi yüklerine kıtlık da gelip eklenmişti. Köylüler başkaldırıyor, kaynaşma orduya da bulaşıyordu. Sonunda, Omri hanedanı devrildi ve krallık çökmeye başladı VIII. yüzyılda, iç savaşlar birbirini izlerken, dışarda korkunç bir düşman da belirmişti: Asur. 722 yılında, İsraillilerin umutsuz bir direnişinden sonra, Asur kralı Sargon, Samari'yi ele geçirdi ve yağmaladı.

İsrael krallığının sonu böyle oldu.

Juda krallığı ise uzun zaman yaşadı. IX ve VIII. yüzyıllarda, hükümdarlar, egemenliklerini kuzeye de tanıtmak için birçok kez harekete geçtiler. Savaş açacak kadar güçlü değildiler; ancak, bu krallığın bütün hoşnutsuzluklarını destekliyor ve -başarısız kalan- bir din propagandası yapıyorlardı. Samari'nin düşüşü ve yıkılışından sonra, Jerusalem'i sardı korku; onu da aynı akıbet bekliyordu. Ancak, kaygılandırıcı haberler, Asur kralını kuşatmayı kaldırmaya götürdü. Juda kralı Ezekia, Asurlulara ağır bir vergi ödemeyi ve onların üstünlüğünü kabul etti.

Ondan sonra, daha bir buçuk yüzyıl sürdü krallık.

İSRAEL'DE VE JUDA'DA SOSYAL DURUM VE SINIF MÜCADELELERİ

Filistin'in ekonomisi, I. bin yılın ilk yarısında tarıma ve hayvancılığa dayanıyordu. Hayvancılık güneyde, bozkır ve dağlık bölgelerde ağırlıktaydı; oralarda, özellikle küçük baş hayvanlar yetiştiriliyordu Juda'nın kuzeyinde ve İsrael'de tahıl ekimi vardı, bağcılık ve zeytincilik yapılıyordu. Toprak, demirli sabanla sürülüyor, hasat da demir orakla devşiriliyordu. Zanaatçılık, tarımdan ayrılmıştı ve Fenikelilerin etkisiyle gelişmesini hızlandırıyordu.

Filistin'de sosyal ilişkilerin gelişmesini belirleyen bir olay vardı: Göçebe İbranî kabileleri, yeni bir ekonomik ve sosyal ortama gelip girmişlerdi; bu ortamda, zanaatçılığın ve ticaretin, giderek tefeciliğin ve özel mülkiyetin, Fenike ile Kenaneli'nin merkezlerinde çok önceden doğmuş sağlam gelenekleri vardı. İbranî toplumunda, görünürde çelişmeli olaylara yol açtı bu: Bir yandan, klan rejiminin kalıntıları -bütün açıklığıyla- sürerken, öte yandan özel mülkiyet, tefecilik, servet farklılığı hızla gelişiyordu.

Temel sosyal hücre, ortakçılık (eda) idi.

> *Başlangıçta, bu terim, klâna dayanan ortakçılığı dile getiriyordu; sonradan komşu ortaklığını da gösterir oldu. Bununla beraber komşu ortaklığı, klân rejiminden hayli kalıntıyı da sürdürüyordu içinde: Klân kurulu, klân mezarlığı, kan gütme, vb. Ortaklığın başında bir yaşlı kişi (nashi) vardı. Komşu ortaklığı, kollektif toprak mülkiyetine dayanıyordu. İsa'dan önce VIII. yüzyıldan başlayarak, Juda'da, toprağın ortaklaşa işlendiği ve arkasından ürünün de üyeleri arasında paylaşıldığı topluluklar ortaya çıktı. Ancak, ortak toprak, kurayla bireysel parçalara bölünüyordu çok kez; bölüşme de genel bir toplantıda ve özel bir törenle oluyordu. Her topluluğun kendi tapınağı ve kendi rahibi vardı. Üyeleri birbirine bağlayan çeşitli yükümlülükler görülüyor: Aralarından borç için köle durumuna düşenleri borcunu ödeyip kurtarmak, suç işleyenleri hep birlikte yargılayıp cezalandırmak, kan davasını önlemek amacıyla, öldürenle öç almak isteyen arasına girmek gibi.*

Ne var ki, klan rejiminin kalıntıları sürse de, İsa'dan önce I. bin yılın ilk yarısında İbranî toplumunda eşitlik yoktu. Zenginlerin büyük koyun, keçi,

eşek sürüleri, kadın erkek yığınla kölesi ve her türden malları vardı. Tek katlı evler yaptırıyorlardı; zemin katta kölelerin odaları, helâ ve kiler yer alıyor, sahibin ailesi ise yukarı katta oturuyor, akşamları da damda dinleniyordu.

Hayvanlar üzerinde, sonra da toprakla özel mülkiyetin oluşumu pek yoğundu Filistin'de; ortak toprak, gitgide ataerkil ailelerin şeflerine geçiyordu. Yapımı ve uygulanması tam bir işbirliğini gerektiren geniş sulama sisteminin yokluğu, ortakçılığın da dağılışına katkıda bulunuyordu: Yağmur sularını toplayan sarnıçlar, tek bir ailenin ve evdeki kölelerin gayretiyle yapılıyordu. Filistin'de özel mülkiyet öylesine gelişmişti ki, kralın kendisinin bile bir toprağa elkoyma hakkı yoktu.

Özel mülkiyetin gelişmesi tefeciliği doğuruyor ve ortaklaşacı topluluğun üyelerinden bir bölümünü yıkıma götürüyordu; savaşlar ve ağır vergiler daha da hızlandırıyorlardı bu yıkımı. Borçlarını ödeyebilecek durumda olmayan yoksullar, alacaklılarının kölesi oluyorlardı. Sefalete düşenler, ücretli bir iş bulmak için topluluğu terkediyor ya da alacaklılarından ve kralın «adaletçilerinden kaçmak için Jurdan ırmağının kıyılarında sıklıklara gidip gizleniyorlardı.

Çiftçiler, edilgin bir direnişle yerinmiyorlardı. Daha Omri hanedanı zamanında, İsrael halkı, kralları ve onun görevlilerine karşı homurdanmaya başlamıştı.

Dinsel bir nitelik taşıyordu bu başkaldırılar.

> *Sosyal bir değişikliği özleyen köylüler, adil bir krala, tanrının göndereceği «gerçek bir mesih»e bağlamışlardı umutlarını; o gelecek, angarya ve zulme son verecek, barışı ve adaleti kuracaktı. Sözcüleri peygamberler'di bunların ve IX ile VIII. yüzyıllarda halk hareketlerinin başını çekiyorlardı kimi zaman. (Bunları, Jerusalem'de ve Samari'de, ruhban zümresinin ve hükümdarların görevlileri olarak kral tapınaklarında ayinleri yöneten peygamberlerle karıştırmamalı) Halk hareketleri, bir hanedan değişikliği ile sonuçlanıyordu kimi zaman; ancak çiftçilerin durumu yine de düzelmiyordu. Peygamberler, «bütün kalelerin düşeceğini», halkı ezen aylakların «büyük kırımını haber veriyorlardı: Tanrının kendisi yardıma gelecekti; günahkâr hükümdar ve uşaklarını devirdikten sonra, krallar olmayacaktı artık, «kral*

sarayı temelinden ebedi olarak yıkılacaktı»; halkın kendisi hükümdar olacaktı, kuraklık olmayacaktı ve yeni krallık sonsuz sevinç ve erinç içinde yüzecekti.

Sosyal bir dönüşüme götürmese de, halk hareketleri, köleci soylular için ciddi bir hatırlatmaydı. O yüzden de, krallar, yoksulların durumunu hafifletmek için birtakım önlemler almak zorunda kaldılar. Bir kanun, borç için köleliği altı yılla sınırladı o savaş zamanlarında sayıları hayli fazla olan dullara ve yetimlerin haklarıyla, ücretlilerin haklarını savunmak için kararlar çıkarıldı. Hazırlanmış, ama görünüşe göre hiç uygulanmamış bir kanun, devredilmiş toprakların, belli bir süre sonra geri alınmasını öngörüyordu.

JUDA KRALLIĞININ SONU

İsrael krallığının düşüşünden sonra, Juda kralları, daha önce de söylediğimiz gibi, Asur kralının üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. Bütün ağırlığı köylülerin üzerine çöken ağır bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Bu yeni haraç, VII. yüzyılın ortalarında bir başkaldırıya götürdü yığınları. Ayaklanan halk, kral Amon'u devirdi. Sekiz yaşındaki Josias tahta çıktı; otuz yıldan fazla yönetti ve son büyük hükümdarı oldu ülkenin.

Hükümdarlığı zamanında, Asur imparatorluğu çöküş halindeydi; Josias bundan yararlanmak istedi. Bağımsızlığı elde ettikten sonra, köleci devleti kurma girişiminde bulundu. Yönetimi merkezileştirdi. Jerusalem'i, dinin merkezi yaptı. Bunun için de yerel kültler yasaklandı, tapınakları yıkıldı. Jerusalem tapınağı; millî tapınaktı artık.

Yehova da Juda'nın tek tanrısı.

Bu arada, yabancı kültler de yasaklandı.

Ne var ki, bu merkezileştirme çabaları krallığı kurtaramazdı. Halk kitlelerindeki kaynaşma sürüyordu ve kralla ilişkileri de kötüleşiyordu gitgide VII. yüzyılın sonlarında, Mısır Firavunu Nekhao, ülkenin üzerine yürüdü. Josias savaşı yitirdi ve öldü. Nekhao, Josias'ın küçük oğlunu çıkardı tahta ve ağır bir vergi yükledi kendisine. Az sonra, Babil kralı Nabukodonozor Suriye'yi ve Filistin'i istilâ etti; 586 yılında Jerusalem ele geçirildi ve yıkıldı, tapınağı ateşe verildi ve tüm halkı, -«yoksullar» (çiftçiler) dışında- Babil'e sürgüne yollandı.

Juda krallığı, bağımsız bir devlet olarak yoktu artık.

İSRAEL VE JUDA UYGARLIĞI

İsrael halkının yarattığı kültür, daha sonra Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkide bulundu. Avrupa'da en yaygın din olan Hıristiyanlık, Juda dininin etkisi altında doğdu; Kutsal Kitap'taki kişiler ve konular, yığınla şaire, yazara ve sanatçıya esin verdi.

İsrael diniyle Juda dini, Fenike dinlerinin doğduğu aynı sosyal yapının ürünleri oldular; ortak birçok noktaları var ikisinin de.

Nasıl?

Juda'nın başlıca tanrısı, **Yehova** adını taşıyordu, İsrael'inki de Saddaî; bunların dışında, mutluluk tanrısı Salem ile bereket tanrıçası Astarte ve öteki başka tanrılara da tapılıyordu. Yehova, başlarda, çöldeki dağların korkutucu güçlerini temsil ediyordu ve bulutların üzerinde dolaşan fırtına ve yağmur tanrısı olarak biliniyordu. Juda'nın İsrael üzerinde üstünlük kurmasından ve Juda hanedanının iktidara geçmesinden sonra, Yehova, rahiplerce dünyanın yaratıcısı mevkiine çıkarıldı; aynı zamanda krallığın ve kralın koruyucusu idi o. Mitoloji ve efsaneler, Yehova'yı yol gösterici, öğüt veren, yargıç olarak gösteriyor. Halkını besleyen, ona sevgisini veren, ekmek, yağ ve şarap veren ve gerektiğinde cezalandıran bir babaydı da o. Böylece sınıflara bölünmüş toplumda da, kabile tanrısı olduğu zamanki özelliklerini sürdürdü.

Halk dini ise, pek açık bir tarımsal nitelik gösteriyor. İbranilerin millî tanrıları arasında Güneş (Şems), tüm yaşamın anası olarak adlandırılan Toprak ve Buğday tanrısı Dagan da vardı aynı zamanda. Ayrıca, her topluluğun da ekmeği, yağı ve şarabı paylaştıran kendi yerel tanrısı (Baal) vardı. Halk ayinleri, tarla çalışmalarına göre ayrılmıştı ve üç ayrı bayramda uygulanıyordu: Arpa ve buğday hasadı başında, yemişlerin toplanmasında ve tohum serpme zamanında. Tohum serpme hazırlıklarında yapılan bayram, asıl büyük bayramdı; tarım yılının kapanışı dolayısıyla ve topluluk içinde kutlanıyordu.

İsrael ve Juda edebiyatı pek zengindir. İbranî mitosları, dünyanın yaradılışından, ilk insanlardan ve tufandan bahsediyorlar. İçerikleri Babil mitoslarını hatırlatır bunların; ancak daha az canlandırıcı ve anlamlıdırlar.

Anlatıcı türde gerçekten özgün eserler var.

> *IX. ve VIII. yüzyıllarda, hem Juda'da, hem İsrael'de, İbranî kabilelerinin kökeni ve krallığın oluşumundan önceki tarihi üstüne iki öykü oluşturuldu. Her ikisi de halk geleneklerinden ve efsanelerinden esinleniyor, biçim ve*

anlayış da onların çocuksuluğunu taşıyorlar: Juda'lı yazar, İbranî kabileleri arasında baş yerin Juda'ya ait olduğunu tanıtlama çabasında; İsrael'li yazar ise tersini savunuyor. Juda'da doğan büyük parçalar Davud'un ve Süleyman'ın yaşamlarını canlandırıyor ve yüceltiyorlar onları.

Juda ve İsrael krallarının saraylarında, her saltanatın yıllıklarını tutan vakanüvisler vardı. Peygamberlerin ortaya çıkışından sonra, onların sözleriyle, haklarında türetilen efsaneler toplanmaya ve kaydedilmeye başlandı. Juda krallığının düşüşünden sonra, bu kayıtlar, Kutsal Kitab'ın «peygamberler kitabına temel oldu; edebiyat ve tartışma yönünden içlerinde en güzel olanları da İsai ve Jeremia ile ilgili olanlardır. Yehova kültü, birçok neşidelere ve «psaum» adı verilen cenaze şarkılarına yol açtı. Son olarak da, atasözleri, halk türküleri ve öyküleri toplanıyordu. Düğün türkülerinden derlenen bir tomar, *Neşideler Neşide'si*, bütün dünyada ün kazandı. Yazarlar adsızdır; İsa'dan önce I. bin yılın sonlarında yaşayan Juda'lı ilâhiyatçılar, Juda ve İsrael tarihindeki çeşitli kişilere, efsanevî şef ve peygamberlere mal ediyorlar bunları. Bu ilâhiyatçılar, krallık devrinin edebî eserlerini özenle ayıklayıp, değiştirip düzelterek Kutsal Kitab'ın başlıca bölümleri haline getirdiler.

Bu ilâhiyatçıların gözünde başta gelen kişi Musa'dır. O atmıştır dinin temellerini.

BÖLÜM V
MEZOPOTAMYA'DAKİ SON GELİŞMELER

Mezopotamya, İsa'dan önce XIII. yüzyıldan başlayarak Samî kökenli bir başka halkın, Asur'un yayılışına sahne olur. Bir ara yavaşlayan bu yayılış, VIII. yüzyılda yeniden başlar. VIII ve VII. yüzyıllarda, Mısır'a değin hemen bütün Orta Doğu Asur'un baskısı altındadır. Babil uygarlığını tekrarlamaktan ileriye pek gidememiş olan Asur, -612 yılında- Medler'le Yeni Babil'in birleşik güçleriyle yıkılır.

Yeni Babil imparatorluğu bir yüzyıl kadar yaşayacaktır.

Onu da Persler yıkacaktır.

I
ASUR FETHİ
ASUR VE HALKININ KÖKENİ

Mezopotamya'nın kuzeyinde, Dicle'nin orta bölümünde, bugünkü Irak'ın kuzeybatısında bir bölgeye Asur adı verilirdi o zamanlar. Doğal koşullar bakımından Asur, Aşağı Mezopotamya'dan açıkça farklıydı: Dicle'yle Fırat, orada birbirinden 300-400 kilometre kadar ayrılır, taşmalar Babil'de olduğundan daha azdır; öyle olunca da, sulama için yalnız Dicle'nin sularından ve kuyulardan yararlanılıyordu ve yağmur suları özel sarnıçlarda toplanıyordu. Asur, Doğu'da Dicle'ye kadar ilerleyen dağlarla çevriliydi; ülkenin ilk başkenti olan Asur, dağlardan kırk kilometre kadar uzaktaydı.

Dicle'nin doğusunda uzanan bölgenin bu dağlık niteliği, Asur'un ekonomisini, sosyal ve siyasal tarihini etkiledi. Dağlardaki topluluklar, yalnız tarımla geçinemiyorlardı; hayvancılık ve avcılık da büyük rol oynuyordu yaşamlarında. Son olarak, dağlara yakınlığı, kereste, taş ve maden sağlıyordu ülkeye.

Orta Doğu'nun kuzeyinde oturan en eski halk, Urartularla hısımlıkları olan Hurritlerdi hiç kuşkusuz. İsa'dan önce III. bin yılında, Akkadlar, Dicle'nin orta bölgesine girmeye başlıyor ve birçok kentler kuruyorlar orada: Kabilesine ve tanrısına bakarak, Asur diye adlandırılan kent bunlardan biridir. Asur, o bölgenin de adı olup çıkıyor. Asur kenti, Babil'in 350 kilometre kuzeyinde, Dicle üzerinde bulunuyordu. Önemli yazıtlar bulundu orada: Bunlardan birinde, Hammurabi'nin çağdaşı, kral Şamsi-Adad, tanrı Asur'a adanmış bir tapınağın kurulmasından sözediyor. III. bin

yıldan başlayarak da, kent, kendisine yakın Kappadokya bölgesi ile ticaret ilişkileri kurar.

İSA'DAN ÖNCE III VE II. BİN YILLARINDA ASUR

İsa'dan önce III. bin yılında Asur için pek çok şey bilinmiyor. Bize kadar ulaşan bazı belgelere göre, III. bin yılının sonlarıyla II. bin yılının ilk yüzyıllarında Asur toplumu köleci bir toplum olsa gerek.

Devlet, «Asur topluluğu» diye adlandırılıyordu. Başında «**İshakku**» diye adlandırılan bir hükümdar var; iktidara miras yoluyla geçen bu hükümdar, kabile ve klan şefi görevlerini henüz yitirmiş değil ve ancak onu izleyecek devirde bir Doğu despotu olup çıkacaktır. Halk, ortakçı topluluklar halinde yaşıyordu; klan ortaklığı, giderek komşu ortaklığına dönüşecektir. Bu devirde ortaya çıkan köleci soylular, klanın yaşlılarıyla, krallığın doğuşundan sonra ortaya çıkmış yüksek görevlilerden oluşuyordu. Bir tacir (tamkarum) zümresinin de onlara katılması gecikmedi Asur ticaretinin erkenden gelişmesi şununla açıklanabilir: Aşağı Mezopotamya'da maden yatakları yoktu ve Asur'dan, Küçük Asya'dan ve -bakırla gümüş çıkarılan- Ermenistan'dan getiriliyordu maden. Küçük Asya'yla Ermenistan'ın yolu ise Asur'dan geçiyordu; Asur krallarına, maden ve kereste ticaretinde aracı bir rol oynama olanağı verdi bu. Sonucu şu oldu ki bunun, Asur yüksek tabakası hızla zenginleşti ve merkez Asur kenti de gelişti. Asurlu tacirler, Kappadokya'da ticaret kolonileri kurdular. Belgeler, köle sahibi bu Asurlu tacirler hakkında bilgiler veriyor bize. Kölelerin sayısı fazla değildi. Tacirler, onları, buğday karşılığında çocuklarını satmak zorunda kalan Lullubi'lerden, Zagros dağlarının bu yoksul kabilelerinden satın alıyorlardı. Köleler ev hizmetinde kullanılıyorlardı. Tacirler, Kappadokya'ya gittiklerinde, evi çeksin çevirsin diye, güvendiklerini de seçip ayırırlardı içlerinden. Geri kalanlar, hamallık, katır sürücülüğü, silahlı kervan koruyuculuğu yapardı.

«Eski Asur» denen o devrin siyasal rejimi, ortakçı niteliklerini hâla taşıyan ilkel köleci devlet ile köleci despotluk arasında bir geçişi temsil eder.

> *Hükümdarın iktidarını, bir yüksek kurul sınırlıyordu. Bu kurul, hiç kuşkusuz «büyükler»i içine alıyordu ve halk, yönetimin dışında bırakılmıştı daha o zamandan. Hükümdar. «Tanrı Enlil'in naibi» unvanını taşıyordu. Kurulu toplantıya çağırıyor, dinsel işlere, bir olasılıkla askeri işlere bakıyordu.*

Adalelin, maliyenin ve ekonominin özel görevlileri vardı. Rejim, bu haliyle belli bir ölçüde eski Yunan'ın oligarşilerine benziyor.

Hükümdarın iktidarı, ilk fetihlerden sonra arttı ve I. Şamsi-Adad, «Evrenin kralı» unvanını aldı.

İsa'dan önce XVII yüzyılda, Orta Doğu'da hegemonya, Mitanrıi'ye geçer ve Asur'a boyun eğdirirler; Mitanrıi yöneticileri, acımasız bir sömürüye tâbi tutarlar Asur'u.

XV, yüzyılda ise Asur, bağımsızlığını kazanır ve bir gelişme döneminin başlangıcı olur bu. «Orta Asur dönemi» adı veriliyor bu döneme. Bu devri iyi belirten belgeler var elimizde. Onlardan anladığımız kadarıyla, Asur toplumunun ve devletinin temeli, hep ortakçı rejimdi; Çiftçi halk böyle bir rejimde yaşıyordu. Ortakçılığın toprakları, ortaklığın bütününe aitti. Ancak, üyelerinin rızasıyla, kimi parçalar devredilebiliyordu; bu ise, ortakçı rejimin dağılışının nedenlerinden biri oldu sonradan. Ortaklıklar, «kral payı» adıyla vergi veriyor, askerlik hizmeti görüyor ve angaryaya koşuluyorlardı; Kanal ve yol yapımı, tapınakların, sarayların ve öteki binaların yapımı gibi. Gerek hükümdarın, gerek ortakçılığın kendi zengin üyelerinin sömürüsü, üyelerinin, giderek tüm ortaklıkların çöküşüne ve özel mülklerin hızla artmasına yol açtı. O devrin Asur'unda, mülk sahiplerinin sayısı ve mülklerinin de çapı, Babil'de olduğundan çok daha yüksek. Çoğu mülk sahibi, uygulamada, borçluların topraklarını da ellerinde tutuyorlardı ve bu borçlulara durumu, kölelerinkine yakındı.

İsa'dan önce XIV ve XIII. yüzyıllarda, toprakta özel mülkiyetin yerleşmesini meşrulaştıran ilk **Asur Yasası** çıkıyor ortaya.

Bu kanunlar, mülkü eşitsiz bir paylaşıma tâbi tutuyorlardı: Büyük oğul, mirasta iki pay alıyordu: Birini kendisi seçiyor, öteki kurayla belirleniyordu. Geri kalanı da, erkek kardeşler arasında, sayıları ne olura olsun, eşit paylarla bölüşülüyordu. Sonraları, gitgide artan sayıda, yoksullar ortakçılığı terketmeye başladı. Küçük kardeşlerin payına, yaşamlarını sürdürmek için pek kötü parçalar kaldığından, genellikle topraklarını satıyor ve başka yollarla yaşamlarını kazanmaya çalışıyorlardı. Asur kralları, fetih savaşları için askerleri, işte bu yoksullar kitlesinden sağlıyorlardı. Eşitsiz paylaşma, Asur kanunlarının, toprakta

özel mülkiyeti savunmak ve desteklemek için aldığı tek önlem değil, başka önlemler de var: Mülkiyet hakkını çiğneyen, yalnız zararı ödemekle kalmıyor, şiddetli cezalara da uğruyordu. Toprakların ve evlerin satımı sözleşmeleri için konulan bir usul, alıcının çıkarını ve haklarını savunuyordu.

İsa'dan önce XIII. yüzyılda, Asur kralı I. Salmanasar, büyük bir orduyla seferlere başladı. Bunları, oğlu I. Tikulti-Ninurta da sürdürdü. Salmanasar'ın başlıca amacı, daha önce Hititlerin zayıf düşürdükleri Mitanrıi'nin kesin olarak ezilmesi ve Hititlere karşı Asur sınırlarının da korunmasıydı. Salmanasar, başardı bunu: Mitanrıi yok edildi ve Asur ordusu Fırat'a vardı. Onu İzleyen seferler, ülkenin sınırlarını batıda Kargamış'a, kuzeyde Van gölüne ve güneyde Babil'e değin genişletti. Soyluların siyasal etkisini azaltmak isteyen Tikulti-Ninurta, başkenti de başka bir yere taşıdı. Asur'un bu ilk askerî ilerleyişi kısa süreli oldu. Tikulti-Ninurta bir suikaste kurban gitti; ölümünden sonra da, ülke, bir çöküş dönemine girdi.

I. BİN YILDA ASUR ASKERİ DEVLETİ

İsa'dan önce XII. yüzyılın sonunda, Asur, Aramîlerin tehdidi altında kaldı. Aramiler, çapula gelip halkı kırıma uğratıyor ve köle haline getiriyor, sürüleri alıp götürüyor, kentleri ve köyleri yakıp yıkıyorlardı. Vadilerde oturanlar dağlara çıkıyor, kentler boşalıyordu. Sonra bir başka düşman çıktı ortaya: Van gölü dolayında, biraz daha kuzeyde oturan Urartular.

X. yüzyılda, Aramî saldırısı zayıfladı: Bir bölümü Dicle ile Fırat arasında yerleşti; giderek özümsendiler. X. yüzyılın sonlarında ise, Urartulara, Aramîlere ve Doğu dağlılarına karşı Asur saldırısı başladı. Bu saldırı, IX. yüzyılın başlarında II. Asur Nazir-Bâl'in (İ.Ö. 883-859) zaferleriyle sonuçlandı; Aramî kralcılarına boyun eğdirdi ve binlerce esirle döndü. Onlara, Kalah'ta yığınla eser yaptırdı; kabartmalar, zafer sahneleriyle süslü bir saray ve sınırlarda kaleler.

Asur-Nazir-Bal, gelecekteki Asur askerî gücünün temellerini attı böylece.

IX. yüzyılın sonlamda Asur, iç karışıklıklarla zayıf düştü. Fethedilen toprakların yağmalanmasından, düzenli işletilmesine geçilmeyi isteyen soyluların hoşnutsuzluğundan doğuyordu bu karışıklıklar; topraksızlıktan yakınan ortakçılıkların sade üyeleri de destekliyordu onları. Ancak, kraldan ganimetin aslan payını koparan yüksek görevliler ile askerî şefler, fetihlerin durulmasını istemiyor ve aynı ülkeyi birçok kez istilâ yolunu yeğliyor ve

üretici güçleri baştan aşağıya yıkıyorlardı. İşte bu çelişmeler, yığınla saray ihtilâline götürdü Asur'u ve sonunda kralın iktidarı zayıfladı; ayrıca, -IX. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başlarındaki- Urartuların saldırıları, Asur gücüne ağır bir darbe vurdu.

Asur'un yayılışı, VIII. yüzyılın ortalarında yeniden başlar. III. **Tigiat-Falasar** (İ.Ö. 745-727) ile II. Sargon (İ.Ö. 722-705), ilke olarak bir saldırı politikası izlerler. Bunun için de orduyu yeniden örgütlerler.

> *Tiglat-Falasar'dan başlayarak, bir çift at koşulu arabaların üzerinde savaşan mızraklı askerler görülüyor; arabalı birliklerden iki kat daha kalabalık süvari birlikleri var; mızraklı ve kalkanlı, süvari birliklerinden iki kat daha fazla olan ağır piyade birlikleri; onun da iki katı okçudan oluşan hafif piyade birlikleri ayrıca. Orduda, bunların dışında, kuşatma görevini gören özel birlikler, genellikle kölelerden ve eski savaş esirlerinden oluşan, yol açıp istihkâm kuran yığınla birlik bulunuyordu. Sefer sırasında bu yardımcı birlikler, dubalı köprüler, istihkâmlar kuruyor, yollar açıyor, ağırlıkları taşıyorlardı. Güçlü kalelerin kuşatılmasında lâğımlar açılıyor, duvarların ve kulelerin yıkılması için, koç başları ve mancınıklar kullanılıyordu; saldırı sırasında da, daha önceden hazırlanmış merdivenlere tırmanılıyordu. Hiksosların ve Mısırlıların da arabaları vardı; ancak Asur krallarıdır ki, ilk kez sistemli olarak süvari kullandılar. Daha sonra, bütün bu silahların belli bir düzen içinde kullanılmasını öğrendiler: Savaş, önce arabaların saldırısıyla başlardı; arkasından piyade birlikleri bozulmuş düşman hatlarına vururdu: süvariler de çekilen ya da kaçan düşmanı kovalarlardı. Sargon, askere almada da bir yenilik yaptı; zorunlu askerlik hizmetine tabi kişilerden başka, ücretli askerler de topladı. Başlarda yalnız Asurlulardı bunlar, sonra yabancılar da katıldı aralarına. Ücretli askerlerin sayısı, giderek -ve görülür biçimde- arttı. Asur kralları onlardan ülke içinde de yararlanıyorlardı.*

III. Tiglat-Falasar ile II, Sargon, büyük fetih savaşları yaptılar: Tiglat-Falasar, tüm Suriye'yi, arkadan da Babil'i zaptetti; son olarak da, IX.

yüzyılda kurulan ve VIII. yüzyıldan başlayarak da Asur'un başlıca düşmanı olan Urartu krallığını ağır bir yenilgiye uğrattı.

Urartu kralı Argisti (İ.Ö. 781-760), Asur'a karşı yeniden saldırıya geçti ve büyük bir zafer kazandı. Urartu sorununu II. Sargon çözmek istedi: Suriye ve Filistin yakasını güven altına aldıktan sonra, bütün gücüyle Urartu'ya saldırdı; 714 yılında, kral Rusas'ın ordusunu ezdi, Musasır kentini aldı ve sayısız ganimet elde etti. Ancak, Turuşpa'yı alamadı ve böylece Urartu egemenliğine son veremedi. Sargon'un istifasıyla pek zayıf düşmüş de olsa, Urartu krallığı, İsa'dan önce VI. yüzyıla Medlerin öldürücü darbesine kadar yaşadı.

Sargon'dan sonra gelenler, fetih savaşlarını sistemli olarak sürdüremediler; Mısır'ı ele geçirmek çabası içinde oldular özellikle. Sennaşerib, Babillilerin direnişini kırdı, kenti alarak kökünden yıktı; Juda krallığını da haraca bağladı. Yerine geçen Asarhaddon, 671 yılında Mısır'a boyun eğdirdi. Ancak geçici oldu bu zafer; çünkü, Asur kralı, Mısır'da yeterince askerî birlik bırakamadı, o yüzden de yirmi yıl sonra Mısır, bağımsızlığını yeniden kazandı.

Asarhaddon'dan sonra, Asur krallarının askerî faaliyeti, esas olarak fethettikleri ve haraca bağladıkları ülkeleri hükümleri altında tutmak amacını taşıyor: O ülkelerde sık sık patlak veren ayaklanmaları bastırmak ve vergileri toplamak için, birlikler göndermek zorunda kaldılar hep; ülkenin içinde gitgide artan kaynaşma nedeniyle Asur'da büyük bir askerî gücü de bulundurmaya gayret ederek...

ASUR ASKERÎ DEVLETİNİN SİYASAL REJİMİ

Asur, bir Doğu despotluğu olarak kalmıştı aslında; ancak, yine de bazı özellikler gösterir örgütlenişi.

Kral, başta orduya ve askerî soylulara dayanıyordu. Tahta çıkışında, önce askerî birliklerin önüne çıkarılır ve alkışları beklenirdi. Asurlu hükümdarlar, krallık iktidarının tanrısal niteliğini öne sürerek saygınlıklarını güçlendirirlerdi. Ancak bu da, Asur, Babil ve öteki fethedilmiş ülkelerin rahiplerine belli bir bağımlılık içine sokuyordu onları: Asur'da olduğu gibi Babil'de de, tapınaklara büyük olanaklar tanımak, onları vergiden, angaryadan, hattâ kral yargılamasından bağışık tutmak zorundaydılar; en ayrıcalıklı olanlar da, Asur ve Babil tapınakları ile ruhban zümresiydi.

Bölgelerin idaresi, bu bölgelerin içinde bulundukları koşullara uyduruluyordu. Asıl Asur, Mezopotamya ülkelerinde krallık yönetiminin

geleneklerini sürdürüyordu. Fethedilen topraklar ise, farklı rejimler altına alınıyordu.

> *Asur'a en yakın olan Hurrit bölgesinin kendi yöneticileri vardı. Kralın kendi yakınları ve gözdeleri arasından seçtiği kimselerin yönetimi altına sokulan Babil de, kendi kanunlarına ve âdetlerine tâbiydi. Sippar ve Nippur gibi Babil kentleri, vergi konusunda özel bağışıklıklardan yararlanıyorlardı. Mezopotamya dışında kalan öteki fethedilmiş ülkeler, bir başka rejime tâbiydi. Örneğin, eski İsrael krallığında ve bazı Suriye bölgelerinde, halk yok edilmiş ya da sürülmüştü. Yerlerine de Asurlu kolonlar gönderilmişti; idare de kralın yöneticilerine bırakılmıştı. Başka yerlerde, örneğin Tyr'de, Sidon'da, Juda'da ve kimi Suriye bölgelerinde eski kralcıklar ve prensler yerlerinde bırakılmış, sadece vergiye bağlanmışlardı; ayrıca asker sağlayacak ve Asur hükümdarlarının her türlü emrine uyacaklardı.*

Asur ve imparatorluğun öteki bölgeleri birbirine posta şebekesiyle düzenli bağlıydı. Gidiş gelişi ve haberleşmeyi, giderek askeri harekâtı sağlamak için, krallar kaldırım taşı döşeli yollar ve yol boyunca düzenli aralıklarla konak yerleri yaptırıyorlardı. Böylece, kendi yöneticilerinin idaresini denetlemek istiyorlardı. Sarayın adalet görevlileri, kral naiplerinin haksızlık ve yağmalamalarına karşı yakınmaları kabul ederdi. Kuşkusuz hiçbir yararı da olmazdı bunun; herkes kendi keyfine göre yönetirdi yine de; en büyüğünden en küçüğüne değin, Asurlu yöneticilerin başlıca geliri, devletten çalmaktı.

Bütün yüksek görevliler ve tapınaklar, kraldan, sürekli yararlanma koşuluyla, içinde köleleri de olmak üzere, angaryasız ve vergisiz mülkler alırlardı. Bu bağışlamalar, Asurbanipal'in hükümdarlığından başlayarak daha da arttı.

İSA'DAN ÖNCE VIII VE VII. YÜZYILLARDA ASUR EKONOMİSİ VE TOPLUMU

Asur iktisadî yaşamı, bu devirde hatırı sayılır değişiklikler içine girdi: Üretici güçlerdeki gelişmeye bağlı değildi bu; savaşlardan elde edilen ganimetlerden, yenilenlere ödetilen vergilerden geliyordu. Bunun sonucunda, ticaret yoğun biçimde gelişti. Ganimetler, ordu şeflerini,

rahipleri, yüksek memurlarla askerleri zengin etmişti; vergi de, hükümdarın hazinesine ulaşmadan önce, açgözlü yığınla askerin ve görevlinin ellerinden geçiyordu. Askerler ve öteki nasiplenenler, daha başka değerli mallar ele geçirirler ve piyasaya sürerlerdi. VIII. yüzyıldan başlayarak, kralların oturduğu Ninova'da böyle bir pazar oluşmuştu. Belgelere bakılırsa, o devirde, «gökteki yıldızlardan daha çok tacir vardı» Asur'da. Çoğu savaş esiri olan yoğun bir köle ticareti de görüyoruz. Ancak, askerî başarıların beraberinde getirdiği bu ticarî gelişme, geçici oldu; zaferle biten seferler kesilir kesilmez, ticarî çöküş de başladı.

Tacirlerin dışında, rahiplerden, saray memurlarından ve yerel görevlilerden oluşan zengin ve etkili bir köleci zümre de vardı.

Başrol, Asur'da olduğu gibi başka yerlerde de, kraldan zengin mülkler edinen rahiplerdeydi. Senyörlerin toprakları da, özellikle hizmetlerine karşılık hükümdardan aldıkları bağışlarla genişliyordu.

Çoğu vergiden bağışıktı bu mülklerin.

Orta Asur döneminde olduğu gibi, bu ayrıcalıklı zümre, yalnız köleleri değil, yenilmiş ülkelerin köleleştirilmiş çiftçileriyle sürülmüş halkını da sömürüyorlardı. VIII. yüzyılın Asur'unda, kölelerin sayısı hayli çoğalır. Onbinlerce savaş esiri, köle haline getiriliyordu. Çoğu, hükümdar ve tapınaklar için çalışıyorlardı bunların. Sargon'un sarayında -en azından- üç bin ya da dört bin köle vardı böyle.

Binlerce köle de orduda hizmet ediyordu; yol yapıyor, kanal açıyor ve yeni başkent Ninova'nın dev yapılarını yükseltiyorlardı. Köleler onluk, yirmilik guruplar, genel olarak da aile halinde satılırdı. Emeklerinden yararlanma gitgide genişledi. Bu bakımdan, o devirdeki kölelik, Yunan ve Roma'dakine benzer. Ancak, köleliğin yaygınlaşması geçici oldu ve imparatorluğun çöküşünde ise ortadan kalkmıştı.

Bütün bu olaylar, ortakçı rejimin çöküşünü de hızlandırdı. Ortakçılıklar daraldı, özerkliklerini yitirip, kralın ya da yöneticilerin atadıkları kimselerin İktidarı altına girdiler; üyeleri de, bütün halinde, vergilerin ödenmesinden ve angaryalardan sorumluydular. Aralarındaki bağlılıklar, genel olarak sulardan ortak yararlanma konusundaydı. Ortakçılıkların toplam üye sayıları da, köleleştirilmiş çiftçilerle, öteki kölelerden -görülür biçimde- azdı.

ASUR'UN ÇÖKÜŞÜ

Asarhaddon'un Mısır fethi, Asurluların son askerî başarıları oldu. Onun oğlu Asurbanipal zamanında -VII. yüzyıl ortaları- imparatorluğun gücü büyük bir hızla azaldı ve gerek iç bunalımlar, gerekse fethedilen ülkelerdeki başkaldırılar sonucu çöktü.

Köleliğin genişlemesi sınıf mücadelesini azaltmamıştı. Kölelerin başkaldırıları hakkında pek bilgimiz yoksa da, «huysuz köleler»i zincire vurmak usulünün pek yaygın olduğunu biliyoruz. Fethedilen halklar ve yerli ortakçılık üyeleri de başkaldırıyordu. Asurbanipal zamanında Aramîlerin başkaldırısını bir köle yönetti. Kuşkusuz askere alma, zahmetli çalışma ve vergiler altında ezilen Asurlu çiftçiler de ayaklanıyordu. Hükümdarın askerî dayanağı da zayıflıyordu aynı zamanda. Seferlerin durması, ganimet akışını da durdurmuştu. Fethedilen halkların sürekli başkaldırıları, vergileri de aksatıyordu. Ücretli asker de tutulamıyordu artık; Asurlulardan oluşan birliklere gelince, onlara da pek güvenilemezdi.

Bu koşullarda, dışardan gelecek şu ya da bu ağırlıktaki bir darbe, kaçınılmaz sonucu doğuracaktı. Nitekim de öyle oldu: O devirde İran'da, Asur'a komşu Med krallığı kurulmuştu. Med kralı Kiyaksar, Babil'i işgal etmiş olan Kalde prensi Nabopolassar ile bir bağlaşıklık kurdu. Onların birleşik güçleri, 612 yılında Ninova'yı aldı ve Asur ordusunun kalıntıları da 605 yılında Kargamış'ta yok edildi. Asur, Med kralının egemenliğine geçti; Nabopolassar'ın Kaldeli hanedanı da Babil'de kuruluyordu.

ASUR UYGARLIĞI

Asur halkının çekirdeği Akkad kökenli olduğu için, Asur yazısı, dini ve edebiyatı, Babil'dekilerin bir tekrarıdır ya da çok az değişmiş biçimleridir. Özgün çizgiler, imparatorluğun yükseliş döneminde görsel sanatlarda kendini gösteriyor yalnızca.

Tanrılar da Babil tanrıları. Ancak, Asur panteonunun bir özelliği, Asur kabilesinin eski tanrılarına üstün bir yer verilmesi. Tarımsaldı bu tanrının görevleri: Yağmur ondan bilinirdi, bol ürün de ondan; ancak, ilk Asur fetihlerinin arkasından, savaş ve zafer tanrısı olup çıktı. Seferlerde, çehresini gösteren sancaklar taşınırdı; ganimetin hası da onun tapınaklarına giderdi. Askerî görevler, bereket tanrıçası -ve kültü de pek eski ve halk arasında tutulan-İstar'dan da bekleniyordu.

Asurlu rahipler, Babil'deki ayin biçimlerini sürdürürlerdi. Asurbanipal, Ninova'daki sarayında, Babil edebiyatının bütün eserlerini toplamıştı.

Edebiyatın özel bir dalı, *hükümdar yıllıkları* Asur'da pek gelişti. Fatih hükümdarlar, sefer ya da savaş yerlerindeki kayalara, zaferlerinin anısını kazılırlardı hep; yaptıkları önemli işleri de, sarayların duvarlarına, kapılarına işletir ve anıtlar diktirirlerdi adlarına. Şatafatlı ve koşuklu bir biçemde ve kendine özgü terimler ve formüllerle yazılan bu metinler, Asur askerî tarihi için başlıca kaynaklar arasındadır.

IX ve VIII. yüzyılın kralları, görkemli saraylar yaptırdılar. Bunlar, Kalah ve Ninova sarayları ile Sargon'un sarayı. Yıkıntıları da kalmış olsa bugün, görkemleri hakkında bir bilgi veriyorlar. Onları süsleyen sanat eserleri iyi korunmuş durumda. En dikkati çekenler, kral heykelleriyle, kapıları bekleyen dev kanatlı boğalar.

Hükümdarların savaşta ve barıştaki yaşamlarını, bahçelerini ve göllerini, eşlerini, gözdelerini ve kölelerini temsil eden kabartmalar da bulundu. Bu kabartmalar, Asur sanatının özgün bir öğesidir. Kabartmalarda, özellikle hayvanlar yaşam doludur.

II
KALDE YA DA YENİ BABİL İMPARATORLUĞU

Babil, Asur egemenliği altında üç yüzyıl yaşadıktan sonra, İsa'dan önce 626 yılında, Kalde kralı Nabopolassar öncülüğünde bağımsızlığını kazandı. Nabopolassar'ın kurduğu imparatorluk, 538 yılındaki Pers fethine kadar, doksan yıl yaşadı.

İKTİSADİ VE SOSYAL TEMELLER

Arap kökenli Kalde kabileleri, Babil'e XII. yüzyılda girmeye başlarlar ve orada klan ortakçılığı halinde yerleşirler; bunların bir bölümü komşu ortakçılığına dönüşür giderek. Kabile soylularının, Kalde hükümdarlarının sarayında ve ordusunda ayrıcalıklı bir yeri vardı. Böylece, bu dönem boyunca, Babil'de, bütünüyle yerleşik öğelerle, klan rejimine dayalı kabilelerden gelen dünkü göçmenlerin bir karışımını görüyoruz.

Krallar, Kaldeli topluluklara dayanıyorlardı; onlar için, hem silahlı güç, hem de vergi kaynağı idi bu kitleler. Bunun yanısıra, Babil'in kentli halkı yanında çok büyük bir saygınlığı olan Babil rahipleriyle bağlaşıklık kurmanın arkasındaydılar. Kaldeli hükümdarlar, kendilerinden önceki birtakım tapınakları onarıp güzelleştirmekten hoşlanmadıkları için, unutulmuş birçok tanrının kültünü yenileştiriyorlardı. Rahipler de destekliyordu onları; çünkü, Asurlular zamanında, lâik tefecilerle beraber, onlar da hayli zenginleşmişlerdi ve Asur'un düşüşünden sonra, Kaldeli

hükümdarların egemenliğinde böyle bir devletin kuruluşunu görmenin umudunu besliyorlardı.

Babil'de, o yıllar tefeci sermayenin başlıca temsilcisi, Egibi «Evi»ydi; büyük bir olasılıkla, o devirde, Nippur'da bir başka büyük tefeci ev, Murassu'nun «Evi» kurulmuştu. «Ev»in malî işlemlerini, ailenin başı yürütüyordu. Sözleşmeler, eskiden olduğu gibi, buğday üzerineydi çoğunlukla. Ancak tefeciler, topraklar, tarlalar, bahçeler de satın alıyor ve sonra da kiraya veriyorlardı bunları. Bunun yanı sıra, ortakçılıkların üyeleriyle, toprak sahibi askerleri de kendi hizmetlerinde kullanıyorlardı. Çıkar kaynağı olarak, sık sık, hükümdarlık kanallarını kullanıyor; onları kiralayıp sonra da para karşılığında komşu toplulukların yararına sunuyorlardı.

Kalde döneminde, Babil'de köleliğin niteliği, -aşağı yukarı- III ve II. bin yıllarda olduğu gibidir. Doğrudan kölelik, esas olarak aile köleliğiydi, borç için kölelik ise geçiciydi; şu farkla ki, üç yıllık yasal süreye uyulmuyordu ve borcunu ödeyemeyen borçlular, on yıla kadar alacaklının kahrını çekiyorlardı. Değişiklikler, yalnız kölelerin sayısı ile sömürülme biçimlerinde görülüyor. Kaldeli krallara fetih savaşları, Asur'dakine yakın ölçüde, kölelerin sayısını çoğaltıp duruyordu. Savaş esirleri de, hükümdar topraklarında, saray ve tapınak yapımlarında çalıştırılıyorlardı. Özel ekonomide yeni bir ilke vardı: Köle sahipleri, kölelerin, kendi hesaplarına olmak üzere, -genellikle zanaatçılıkta ve bazen de tarımda- çalışmalarına izin veriyor, ancak karşılığında -«mandattu» adı verilen- yıllık bir ödenti alıyorlardı. Örneğin, zanaatçılıkta şöyle oluyordu: Tefeci, kölesine bir meslek öğretiyordu ve sonra da bir işyeri açmasına yardımcı oluyordu; köle de orada çalışıp, her yıl, para olarak ödentisini ödüyordu efendisine, bu durumdaki köleler zenginleşiyor, çok kez kendileri de tefeci oluyor ve azat edilmek olanağını elde ediyorlardı.

Kimi burjuva tarihçileri. Kalde döneminde, Babil'de, köle emeği kullanan büyük «sanayi işletmeleri» olduğunu ileri sürerler. Keyfi bir modernleştirmedir bu; çünkü belgeler, tapınaklar ve tefecilerin, evlerinde çalışan dokumacılara dağıttıkları hammaddelerden bahsediyor yalnızca.

Kölelerin sayısı çoğaldıkça, özgürlük için mücadeleleri de yoğunlaşıyordu. Kaçışlar artıyordu; köle alıcıları, satın aldıkları köleler için «başkaldırıya ve itaatsizliğe» karşı güvence istiyorlardı satıcılardan.

YIKILIŞ

Kalde hanedanının en büyük hükümdarı, Nabopolassar'ın yerine geçen **II. Nabukodonosor** (İ.Ö. 604-562) oldu. Nabukodonosor, fetih savaşlarını yeniden başlattı: Suriye'yi, Filistin'i ve Fenike'yi fethetti; ancak Mısır seferi başarısızlıkla sona erdi. Ele geçirdiği ganimet, haraç ve sayısız esirle, Sennaşerib'in yakıp yıktığı Babil merkezini onardı. Ayrıca, görkemli bir eğlence şatosu yaptırdı kuzeyde. Kentin, sarayı tapınaklara bağlayan ve «kutsal tören yolu» diye adlandırılan ana yolu, üzerinde bir aslan, bir öküz ve başka kutsal hayvan kabartmalarının yer aldığı bir duvarla süslenmişti. Babil, Kalde imparatorluğunun çöküşünden sonra da yaşadı ve dünyanın en büyük kentlerinden biri olmanın ününü, Mezopotamya'nın dışında da sürdürdü durdu.

Kalde imparatorluğu, Nabukodonosor'dan az sonra çöktü. VI. yüzyılın ortalarında, İran'da, Persler yeni bir güçlü devlet kurmuşlardı. Bu devletin hükümdarı Kirus, Medya'yı ve Asur'u fethettikten sonra, Babil'in üzerine yürüdü. Babil kralı Nabonid, ordusuyla ona karşı çıktıysa da yenildi ve kaçtı. Babil, Pers imparatorluğunun bir parçası haline geldi ve ebedî olarak bağımsızlığını yitirdi (İ.Ö. 538).

BÖLÜM VI
İRAN

İsa'dan Önce VI. yüzyılın ikinci yarısında, Aryen fatihler olan Persler, İran yaylasından yola çıkarak, Batı Asya'nın tüm halklarını egemenlikleri altına aldılar; ve ilk kez, İndus'tan Ege denizine, Hazar denizinden Nubya çölüne değin uzanan topraklarda, sürekli bir imparatorluk kurulmuş oldu.

I
İRAN YAYLASI

İran'da ilk devletin kurulduğu topraklar, Mezopotamya'nın doğusunda bulunuyor. Ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan geniş İran yaylası, batıda Zagros dağları, kuzeyde Hazar denizi, güneyde İran körfezi ile sınırlı; doğuda ise İndus'a değin yayılıyor. Yaylayı her yandan kuşatan dağlar, çoşkun ırmakları, güzel vadileri, bol ormanları ile tarıma ve hayvancılığa daha çok elverişli. Halkın, pek erkenden, yerleşik yaşama geçmelerini kolaylaştırmıştır bu. Ancak, yaylanın içlerine doğru gidildikçe, koşullar birden değişiverir; ırmaklar ve göller kaybolur. Kara iklimine döner iklim; kışlar pek soğuk, yazlar kurak, yağışlar seyrek, toprak tarıma elverişsiz, bitki örtüsü zayıftır.

İran, madence de zengin; dağlık bölgelerde bakır, demir, kurşun, altın, gümüş, beyaz ve renkli mermer, ince taşlar, özellikle lâcivert taşı bol. Dağları kaplayan ormanlar, çam, meşe ve kavak, yapı için kullanılan en iyi araçları sağlıyordu. Zagros'un etekleri yemiş ağaçları ile örtülüydü. İyice sulanan topraklarda, bereketli bir tahıl ekimi yapılıyordu.

Hayvan yetiştirme de hayli gelişmişti. Batıda genellikle yerleşik bir yaşamdı hüküm süren, doğuda ise göçebe yaşamı. Kabileler, iri ve küçükbaş hayvan, at ve deve yetiştiriyorlardı. Avı bol ormanlar ve stepler, avcılığın tüm olanaklarını sağlıyordu yerlilere.

Pek eski zamanlarda, çeşitli kökenlerden gelen ve ilkel ortakçı düzeni çözülme halinde olan kabileler oturuyordu bu topraklarda; bunların içinde, doğuda oturanlar hayvancılıkla, kuzeydoğu ve batıda oturanlar ise tarımla uğraşırdı. Tarım, pek karmaşık bir sulama ile mümkündü. Ancak, göçebe kabileler, yerleşik halka saldırır dururlardı sık sık. Orta Doğu uygarlıklarının etkisiyle, batılı kabileler, daha yüksek bir gelişim aşamasındaydılar.

İran yaylasının güneybatısında, Sus ve Persopolis gibi Elam kentlerinde yapılmış kazılar, Yenitaş Çağı'ndan başlayarak gelişmiş bir uygarlığın varlığını gösteriyor; Sümer metinlerine inanmak gerekirse, İsa'dan önce III. bin yılından başlayarak, Elam'da köleci bir devlet ortaya çıkmış olmalı. III. bin yılın sonlarında, Elamlılar, Aşağı Mezopotamya'yı işgal ettiler ve halkına *boyun* eğdirdiler. Mezopotamya'yı birleştiren Babil kralı Hammurabi, onları kovmayı başardı.

Üretici güçlerdeki gelişme, III. ve II. bin yıllarında, sosyal farklılaşmayı arttırdı ve köleciliğin ilkel biçimlerini çıkardı ortaya. III. bin yılda, resim yazısından çizgisel yazıya geçiliyor. Elam uygarlığının kalıntıları, bu yazının Sümer ve Akkad'ın derin etkisinde kaldığını gösteriyor.

Babillilerin zayıflamasından yararlanarak, Elamlılar, II. bin yılın sonlarıyla I. bin yılın başlarında, Mezopotamya'yı yeniden ele geçirmek istediler. VIII. ve VII. yüzyıllarda, Asur kralları, inatçı bir savaş sürdürdüler onlara karşı; Elam'ı ancak 654 yılında, Asurbanipal yenebildi. Ama, bu yenilgiden sonra bile, Elamlılar, Perslerin imparatorluğunda önemli bir rol oynamaya devam ettiler.

Orta Asya'da Harezm, Sogdian, Baktrian ve Marjina bölgesinde, IV ve III. bin yıllarında, klan halinde ortakçı bir yaşam süren, avcı, yarı göçebe halklar yaşıyordu. Bu kabilelerin uygarlık düzeyi, Kazakistan, Sibirya ve İran yaylasındaki kabilelerin düzeyindeydi.

II. bin yılda, bu ülkeye, İran dillerini konuşan halklar girmeye başladılar.

I. bin yılın başlarında, üretici güçlerin gelişmesi, demiri işlemenin başlaması, geniş sulama sistemlerinin ortaya çıkışı, seramiğin yetkinleşmesi ile, sosyal farklılaşma kendini gösterdi ve Harezm ile Baktrian'da kölecilik ve ilkel köleci devletler oluştu.

II. bin yılın sonlarında, Hind-İran dillerini konuşan kabileler, -belki Orta Asya'dan gelerek- İran'a sızmaya başladılar. Geldiler ve yerlilere boyun eğdirerek, onları vergiye bağladılar; ve giderek karışıp kaynaştılar. Bu yeni gelenler, ilke olarak, hayvan yetiştirmeyi de biliyorlardı.

İlk Çağ'daki İranlıların kutsal kitabı olan Avesta, onların sosyal rejimi hakkında bir bilgi veriyor bize. Ataerkil klan, daha o zamandan çözülme halindeydi. Aile, babanın otoritesi altındaydı. Klana dayanan guruplar, kabileler halinde toplaşıyorlardı; kabileler de, başlarında -seçimle gelen- bir şefin bulunduğu daha geniş birlikler oluşturuyorlardı. Yine o devirdedir ki, sınıflı topluma dönüşme başlamıştır. Sayısız sürülere sahip doğuştan

soylularla, rahipler, ayrıcalıklı durumdaydılar; aileleri, klanları, kolonileri ve kabile birliklerini yöneten bu ayrıcalıklı sınıfların temsilcileriydi. Kölelik de ortaya çıkmıştı; ancak o devirde az gelişmiş bir durumdaydı ve ataerkil bir nitelik taşıyordu.

II
PERS İMPARATORLUĞUNUN DOĞUŞU VE ÖRGÜTLENİŞİ

Asurlu vakanüvisler, İsa'dan önce IX. yüzyıldan başlayarak, İranlı iki gurup kabilenin adlarından söz ediyorlar. Medlerle Persler bunlar.

MED KRALLIĞI

Medler, İran yaylasının kuzeybatısında, Hazar denizinin güneyinde oturuyorlardı. Bilebildiğimiz kadarıyla, VIII. ve VII. yüzyıllarda Medler, klan rejiminin çözülüş aşamasındaydılar. Ekonominin başlıca dalları, tarım ve hayvancılıktı; zanaatçılık ise yeni yeni gelişmeye başlıyordu. Medler bakırı, tuncu, altını ve altın-gümüş karışımını işlemeyi biliyorlardı. Asur krallarının yazıtları, Medlere karşı yapılmış savaşlardan, onlardan ele geçirilmiş, sonra da köle haline getirilmiş çeşitli zanaatçılardan söz ediyorlar. At yetiştiriciliğiyle ünlü Medler, çok erkenden savaş arabaları kullanmaya başladılar; hayvancılık da gidgide önem kazandı. Eğer öteki İranlı kabilelerden daha ileriye gitmişlerse, Asur ve Elamla ilişkilerinin yanısıra, Mezopotamya'yı Hind'e bağlayan -ve Zagros'tan geçen- **büyük ticaret yolu** sayesindeydi bu.

Medlerin siyasal tarihini, Herodotos'un verdiği yarı efsanevî bilgilerle, Asur metinlerinin söylediklerine dayanarak, -o da belli bir ölçüde- biliyoruz.

> *Herotodos'un anlattığına göre, VIII. yüzyılın sonlarında, Dayakko adlı biri, Med kabilelerini toplar ve Med krallığını kurar; Asur metinleri de, az buçuk doğruluyor bunu. VIII ve VII. yüzyıllar boyunca, Medler, Asurluların sık sık saldırılarına uğramış ve onlara tabî olmuşlardır az çok. VII. yüzyılın sonlarında Asur'un gerileyişiyle, Medler, saldırıya geçerler. Ve 625 yılında, kralları Fraurt, kabileleri kesin olarak bir devlet halinde toplamayı başarır. İskitlerin yardım ettiği Asurlulara yenilirse de, yerine geçen oğlu Kiyaksar (İ.Ö. 625-585), hem İskit saldırısını püskürtür, hem de orduyu yeniden kurar.*

Babil kralı Nabopolassar'ın bağlaşığı olarak Kiyaksar, başlıca düşmanı Asur'la hesaplaşmaya başlar. 612-605 yılları arasında, Med ve Babil'in birleşik güçleri, Asur'a öldürücü darbeyi vururlar; Ninova alınıp yerle bir edilir ve Asur imparatorluğuna son verilir. Kiyaksar, arkasından Perslere, Urartulara ve Kappadokya'ya boyun eğdirir. Batı doğrultusundaki yürüyüş, Küçük Asya'da, güçlü bir devlet olan Lidya'nın direnişiyle karşılaşır. 28 Mayıs 585 tarihinde Medlerle Lidyalılar arasındaki savaş, -söylendiğine göre ünlü filozof Thales'in daha önceden haber verdiği- bir güneş tutulmasıyla kesintiye uğrar. Düşmanlığa son verip, Kiyaksar, Lidya kralı Alyat ile barış yapar; Halys ırmağı, her iki krallığın sınırı olarak tanınır.

Kiyaksar'ın yerine geçen Astiyag (İ.Ö. 585-550) da yayılma politikasını sürdürür: Küçük Asya'yı ele geçirmeyi başaramaz; Mezopotamya'nın ve kuzey Suriye'nin fethine yollar birliklerini.

Onun zamanı, Med krallığının doruğudur; İran yaylasının ortalarından Halys ırmağına, Suriye'ye ve İran körfezine değin uzanıyordu ülkenin sınırları.

PERS İMPARATORLUĞU. KEYHÜSREV VE KAMBİS'İN FETİHLERİ

Med krallığının genişlemesini Persler durdurdu. Asurlu vakanüvisler, IX. yüzyıldan başlayarak Persler'den bahsediyorlar. Bu kabileler, Medlerin hısımlarıydılar. Elam, Asurlularca ele geçirildikten sonra, kuzeye, İran körfezine bakan bölgeye çekilmişlerdi onlar da. Gelişmeleri, Medlerin biraz gerisinden olmuştur. 588 yılında ise, Persler, **II. Keyhüsrev**'in yönetiminde, Medlere karşı birleşirler. Böylece Keyhüsrev, yeni bir krallığın kurucusu olur.

Onun doğuşu, Doğu'nun eski tarihinde bir dönüm noktasıdır da.

Keyhüsrev, önce Med krallığına son verir (İ.Ö. 550).

Bu zafer, Pers kabilelerindeki ilkel ortakçı rejimin kalıntılarının ortadan kalkışını da hızlandırır: Sınıf ayrılıkları belirginleşir; fetihler, köleliği canlandırır. Yeni devletin başında da, İran'ın bütün kabilelerinin tabî oldukları bir hükümdar bulunmaktadır.

Keyhüsrev ve soylular, ganimet açlığı içinde, imparatorluğun sınırlarını daha da genişletme politikasını gütmeye başladılar. Keyhüsrev'in seferleri sonunda, iktisadî bakımdan geri ve aslında kırsal bir yaşam sürdüren kabilelerle dolu İran, daha uygar, ancak VII. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında dışarıda savaşlar ve içerde sosyal mücadelelerin zayıf düşürdüğü devletlere boyun eğdirmiş oldu. Ayrıca, Babil'in, Asur'un, Fenike'nin ve

öteki ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin çıkarları vardı bunda; çünkü, Orta Doğu'nun tek bir imparatorluk haline gelip, güçlü bir yönetimin elinde bulunmasıyla, halktan gelen başkaldırılar ezilecek, ekonomi güçlendirilecek ve uluslararası ticaret geliştirilecekti. Keyhüsrev'in ordusunun yeniden örgütlenmesi büyük önem taşıyordu: Düzenli süvari birlikleri, Pers ordusunun başlıca vurucu gücü oldu; Keyhüsrev, bu sayede, Ermenistan'ı ve Kapadokya'yı çabucak ele geçirdi; 546 yılında Lidya'yı çiğnedi ve Krezüs'ün krallığının başkenti Sard'da hesapsız serveti ele geçirdi. Az sonra da, tüm Küçük Asya'ya, Ege kıyılarındaki Yunan kentleri de içinde olmak üzere, boyun eğdirdi.

Mezopotamya'yı doğudan, kuzeyden ve batıdan kuşatmış olan ve bütün ticaret yollarına egemen olan Keyhüsrev, başlıca hasmı Babil'i ele geçirmenin düşü içindeydi. Güçlükle de olsa, onu da başardı. Babil'in soyluları, rahipleri, tacir ve tefecileri, kentin kapılarını Pers ordusuna açtılar. Ticarî ve malî faaliyetlerinin, kendilerininkinden daha büyük bir imparatorlukta daha da genişleyeceği umudu içindeydiler. Babil'e 538 yılında giren Keyhüsrev, iktidardaki ailenin son bireylerini de ortadan kaldırıp, Babil kralı ilan etti kendisini. Yayımladığı ve metni bugün de elimizde bulunan bildiride, Babil'deki eski rejimi sürdüreceğini, tanrılarına saygı duyacağını ve kentin gelişmesini destekleyeceğini vaadediyordu.

Sıra Mısır'a gelmişti. Onun fethiyle, Keyhüsrev, tüm Orta Doğu'nun sahibi olacaktı. Ancak, böylesine büyük bir sefere çıkmadan önce, Perslerin üstünlüğünü tanıtmak için kuzeydoğuya doğru yürüdü. Orta Asya bozkırlarında göçebe bir yaşam sürdüren Sas ve Massajet kabileleri kahramanca bir direniş gösterdiler.

O savaşların birinde de Keyhüsrev öldürüldü (İ.Ö. 529).

Yerine oğlu **Kambis** geçti. Fethedilen ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin açlığına denk düşen Pers soylularının açlığını gidermek için tutuşan bu hükümdar, Keyhüsrev'den daha tutkulu tasarılar içindeydi; iktidarını, tâ Kartaca'ya değin, Akdeniz havzasının büyük bir bölümüne yaymak istiyordu.

Mısır'ı ele geçirdi.

Kartaca ve Habeşistan'a karşı seferleri ise başarısızlıkla sonuçlandı.

Ne var ki, Keyhüsrev'in ve Kambis'in fetihlerinden ortaya çıkmış bu büyük imparatorluk, dayanıksız ve geçici idi; çünkü, imparatorluğu

oluşturan kabileler ve halklar, aralarında sağlam bir İktisadî ilişki, giderek ortak bir dil de olmadığı için, birbirinden kopuk yaşıyorlardı.

«MECUSİLER»İN BAŞKALDIRISI VE DÂRÂ'NIN FETİHLERİ

Ülkenin bütün güçlerini sınırsız bir gerginlik içine sokan bitmez tükenmez savaşlar, İran'daki halk kitlelerini olduğu kadar, fethedilen ülkelerdeki yığınları da hoşnut etmiyordu. Krallık iktidarının merkezîleşme eğiliminin karşısında olan soyluların bir bölümüyle, rahiplerin işine yaradı bu.

Kambis Mısır'dayken, İranlı kabileler ayaklandılar.

Başkaldırı yalnız İran'ı değil, fethedilen ülkeleri de sardı. İmparatorluk yıkılacaktı neredeyse. Başkaldırıya önayak olanlar, «Mecusîler» denen Med rahipleri ile, doğuştan soyluların bazı öğeleriydi. Hareketin başında, kendisinin Kambis'in kardeşi olduğunu ileri süren Mecusî Gomata bulunuyordu. Ancak sefere çıkarken Kambis, yokluğundan yararlanıp tahtı ele geçirmesin diye, bu küçük kardeşini öldürmüştü. Başkaldırının amacı da, açıkça, iktidarı Medlere verip, Perslerin etkisini azaltmaktı. Kambis, başkaldıranlarla hesaplaşmak üzere harekete geçti ve yoldayken öldü (İ.Ö. 523). Ölüm nedeni bugün de bilinmiyor.

Hareketi bastıran **I. Dârâ** oldu.

Akamanış hanedanının bir üyesi olan, Hystasp'ın oğlu Dara (İ.Ö. 521-486), Mecusîlerin başkaldırısını ezdikten ve düzmece Bardiya'yı boğdurduktan sonra, çok uluslu imparatorluğun hemen her eyaletinde patlak vermiş olan ayrılıkçı ve kurtuluşçu hareketlere karşı inatçı bir mücadele sürdürdü.

Arkasından, devleti güçlendirecek önemli reformlara girişti.

DÂRÂ'NIN REFORMLARI

Dârâ, imparatorluğunu -**satraplık** adı verilen- eyaletlere böldü.

Ne idi özelliği satraplığın?

> *Hükümdarın mülkü olarak görülen topraktan, onu işleyen topluluklar yararlanıyordu. Satraplık, belli bir tarihi yaşamış ve içinde belli bir etnik gurubun yaşadığı bölgeyi kapsıyordu. Satraplığı başında,* ***satrap*** *adı verilen, hükümdarın seçtiği bir yönetici vardı. İdari ve adlî yetkiler satraptaydı; ancak, bir çok eyaletlerin kendi yerel yöneticileri vardı ki, satrapa bağlılığını sürdürmek koşuluyla, birtakım iç işleri o yönetirdi. Satraplıklarda idari, adli ve*

dinsel yönden yerel biçimler sürdürülüyordu; ora halkını incitmemek için yapılıyordu böyle. Satraptan başka, her eyalet için doğrudan doğruya merkeze bağlı bir kumandan atanıyordu. Başta, satrapları denemek için bu yola gidiliyordu. Dârâ, hem satrapları, hem kumandanları gözetlemek için geniş bir casus şebekesi kurdu ayrıca. Her satraplık, belli bir vergi ödüyordu merkeze.

Ticareti geliştirmek, satraplıklar arasındaki bağları sıklaştırmak için olduğu gibi, stratejik amaçlarla da, **büyük yolların** yapımına girişildi. İçlerinde en önemlisi, Efes'i Suş'a bağlayan «kral yolu» idi; bir başkası Babil'i Hind'e bağlıyordu. Her bakımdan özen gösteriliyordu bu yollara. Akdeniz'i Kızıl Deniz'e bağlayacak bir kanal açılması düşüncesi yeniden gündeme girdi.

Dârâ, değiş tokuşu desteklemek ve Pers imparatorluğunun iktisadî yaşamını düzenlemek için, bir **para reformu** yaptı. «Darik» adı verilen tek bir altın para kabul edildi. Yalnız kralın basmaya hakkı vardı bunu; satraplıklar ise gümüş ve bakırdan ufaklıklar basabiliyorlardı.

Dârâ'nın merkezileştirici eğilimleri, **askeri reform**'unda görülür bütün açıklıyla. Her satraplık her garnizondaki silâh mevcudunu da kendisi belirliyordu yine. Orduların çekirdeği Perslerdi; asıl asker kitle ise yerel halklardan oluşuyordu. Genel olarak, Persler, bütün imparatorlukta ayrıcalıklı idiler; vergi ve angarya dışındaydı kabileleri.

Dârâ'nın askerî ve idarî reformları ile birçok iktisadî büyük merkezlerin varlığı, iç ve dış ticaretin olduğu kadar, transit ticaretin merkezleri, bellibaşlı Doğu kentleri, özellikle Babil'di. Babil'de tefeci kuruluşlar ortaya çıkmıştı ve Dârâ'yı, saldırgan dış politikasında olduğu gibi, içerdeki reformlarında da destekliyorlardı.

III
PERS İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Dârâ, yönetimini örgütlerken, imparatorluğu genişletmeye de devam ediyordu: Batıda Afrika'da, Kireanik'i ve Barka'yı aldı; doğuda, sınırlarını İndus boylarına götürdü; kuzeyde, Orta Asya'da birçok bölgeyi fethetti: Harezm'i, Sogdian'ı, Baktrian'ı ve ötekileri.

Baktıran satraplığı, Perslerin doğudaki topraklarının merkezi olmuştu.

Dârâ, Kafkasya'ya, Transkafkas'a ve İskitlere karşı da seferler yaptı.

Tam bir başarısızlıkla sonuçlandı bunlar.

Küçük Asya'ya eli boş dönen Dârâ, daha sonra Trakya'yı, Makedonya'yı ve Ege'deki adaları almayı başardı.

İsa'dan önce V. yüzyılın başlarında, Persler, Kıta Yunanistan'ını ele geçirmek istediler. Ancak, küçük Yunan siteleri, istilâcılara karşı korkunç bir direnişte bulundular ve önce I. Dârâ'ya, sonra da oğlu Kserkses'e öldürücü darbeler indirip bağımsızlıklarını korudular.

Bunları ilerde anlatacağız.

Şu anlaşılmıştı: Persler, yenilmez değildiler artık.

Keyhüsrev'in ve Kambis'in orduları, ortak çıkarlara sahip oldukları, giderek birlik ruhu da taşıdıkları için güçlüydüler. Onlardan sonra gelenlerinki ise, boyun eğdirilmiş halklardan oluşuyordu; bu halkların ise, Perslerin ne fetihlerinde çıkarları vardı, ne de güçlenmelerinde.

Artakserkes (İ.Ö. 465-425) ile II. Dârâ (İ.Ö. 424-405) zamanında, Perslerin askerî aristokrasisi ve idare örgütleri ile fethedilmiş bölgelerin halkları arasındaki çelişme giderek arttı; aşırı vergiler, korkunç angaryalar kinleri bileyledi. Başta, devşirme Pers ordusunu zayıflatıyordu bu. Saray entrikaları, karışıklıklar, satrapların ayrılıkçı başkaldırıları, memurların görevlerini kötüye kullanmaları, Akamanışlar devletini çözdü. II. Artakserkes (İ.Ö. 405-359), Ispartalılarla yaptığı Antalkidas Barışı (İ.Ö. 387) ile Perslerin durumunu Ege'de biraz düzeltir gibi olduysa da, İmparatorluğun öteki bölgelerinde, başkaldırılar ve ayaklanmalarla uğraştı durdu. Bu arada, Mısır da bağımsızlığını ilân etti. Kardeşi Genç Keyhüsrev de başkaldırdı kendisine; ne var ki yenildi.

Özetle, Pers imparatorluğu hızla dağılıyordu. III. Artakserkes (İ.Ö. 359-338), Mısır'da, Fenike'de ve Kıbrıs'taki başkaldırıları güçlükle bastırabildi. Akamanışların saltanatına, III. Dârâ, (İ.Ö. 338-330) zamanında, yeni bir köleci devletin temsilcisi, Makedonyalı İskender son verdi.

Bunu da ileride anlatacağız.

IV
PERS UYGARLIĞI

DİN

Orta Asya halkları ve İran'ın dinini incelemek için, kaynak olarak, yalnızca *Avesta* adlı kutsal kitap, Herodotos'la Plutarkos'un yazdıkları ve Akamanışlardan kalma bazı yazıtlar var elimizde. İlkel İran dini, insanın doğayla mücadelesindeki güçsüzlüğünü yansıtıyordu. Kabileler kutsal hayvanlara, örneğin köpeğe, öküze tapıyorlardı. İranlılarda ve öteki

halklarda gördüğümüz bu kült, totemizmin bir kalıntısıdır. Başlıca tanrılara gelince, doğanın güçlerini temsil ediyorlardı bunlar. En yaygın kültler, toprak, gök ve ateş kültüydü.

Ateş kültü Hürmüz'e adanmıştı.

Yıldızlar kültünün, özellikle Güneş'in önemli bir rolü var; Güneş, tanrı Mitra'da kişileştirildi. Mitra kültü, tarıma ve hayvan yetiştirmeye bağlı. Doğanın üretici güçlerinin simgesi olan Mitra, daha sonra ölüler koruyucusu ve savaş tanrısı oldu. Eski İran dininde tapınak yok, ayinler -dua ve kurban törenleri-, uygun görülen yerlerde yapılıyordu.

Daha sonra, efsaneye göre, **Zerdüşt**'ün kurduğu devlet dinine büyük önem verildi.

> *Çoğu bilginler, Zerdüştçülüğün Orta Asya'da, daha da doğru olarak Harezm'de doğduğunu tahmin ediyorlar. Bu öğreti, açıkça «ikici» bir nitelik taşıyor: Buna göre, ışık ve iyilik tanrısı Hürmüz (Ahuramazda), karanlığın ve kötülüğün tanrısı Ehrimen (Ahriman) ile sürekli bir mücadele içindedir. Hürmüz, insanlara erdemi ve düzeni, tarımı ve zanaatları öğütler; Ehrimen ise, kötülük ve karışıklık taşır her yana. Böylece, her inanan, Hürmüz'ün buyruklarına uygun hareket etmeli, dindar olmalı, hükümdarlara itaat etmeli, var gücüyle tarımla uğraşmalı ve hayvan yetiştirmelidir.*
>
> *Hürmüz, zafere ulaştıktan sonra, bunun ödülünü verecektir.*

Zerdüştçülüğün temsil ettiği bu ikicilik, çalışan kitleler üzerindeki üstünlüklerini meşrulaştırmayı arayan zenginlerin sosyal ve siyasal eğilimini dile getiriyor açıkça: «Işık», aslında bu üstünlüğün simgesi. Öyle olduğu için de, din, egemen sınıflar yararına olmak üzere, hükümdarlık iktidarına mutlak boyun eğmeyi ve uslu uslu çalışmayı emrediyordu.

SANAT

Eldeki anıtlara ve heykellere bakarak, eski İran'ın sanatı hakkında bir düşünceye varabiliriz: Bize kadar gelebilen mimarlık kalıntıları, örneğin Sus'taki kral sarayının yıkıntıları ile Persepolis sarayının yüz sütunlu salonu, bu sanatın, yerli yanları da olsa, Perslerin fethettikleri daha ilerlemiş halkların sanatlarından esinlendiğini gösteriyor bize. Böylece, yüz sütunlu saray düşüncesi Mısır'dan, Sus'taki okçular efrizi Asur'dan, düz yere saray yapıp kabartmalarla kaplamak Küçük Asya'dan alınmış. Ancak, bütün

olarak, yine de özgün şeyler bunlar. Sus sarayındaki I. Dârâ'nın yazıtı, sarayın İyonyalı, Mısırlı, Babilli, Lidyalı ve başka ülkelerden getirilmiş esirlere yaptırıldığını anlatıyor. Belirtmeye gerek yok, görkemli yapılarda, Akamanışlar hanedanının despotları, imparatorluğun gücünü ve zenginliğini ilân edip duruyorlardı.

Eski İran, birkaç yazıtla, kilden tabletlere kazınmış belgelerin dışında, hiçbir edebî eser bırakmadı. Öyle olduğu için de, Eski İran'ın edebiyatının nasıl olduğunu tasarlamak güç hayli. Onun da, Orta Asya ve Orta Doğu halklarının edebiyatından esinlendiğini söyleyebiliriz. Akamanışların Keyhüsrev'den beri kullandıkları açık olan çivi yazıları, Mezopotamya'dan geliyor: Bu yazı, krallığın resmi yazışmalarında kullanılıyordu; Dârâ devrindeki metinlerin çoğu Aramî dilinde.

İran takvimi de, Babil etkisini gösteriyor.

Tanıyabildiğimiz kadarıyla, Akamanış uygarlığı, belli bir seçmeciliği temsil ediyor. Doğrudan doğruya devletin askerî niteliği ile açıklanabilir bu; ganimeti toplarken, başka halkların kültürel değerlerini de devşiriyordu. Ancak, şu da var ki, Pers imparatorluğu, İlk Çağ'ın Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir yakınlaşmayı da sağladı.

Bu yakınlaşmanın, her iki yana da yaradığı bir gerçektir.

BÖLÜM VII
HİNT

İlk Çağ uygarlığının ve kültürünün en büyük merkezlerinden biri de Hint oldu. Onun özgünlüğü şurada ki, katkısını yaptıktan sonra sönüp gitmedi; aradan yüzlerce yıl geçmiş de olsa, bugün de koruyor özgünlüğünü.

Aynı şeyi Çin için de söyleyeceğiz.

Önce, nasıl bir coğrafya ve İnsan ortamında doğdu bu uygarlık?

I
DOĞA VE İNSAN

Mısır'la Mezopotamya'nın tersine, Hint'in doğal koşulları pek büyük bir değişiklik ve karmaşıklık gösteriyor.

Hindistan, Güney Asya'da bulunuyor. Orada bellibaşlı iki bölgeyi birbirinden ayırmak gerek: Güneyle kuzeyi. Güneyde Dekkan yarımadası uzanıyor; kuzey ise tam kıta. Hint, başka ülkelerden Himalaya dağları ve denizlerle ayrılıyor.

Her ikisi de ilişkileri güçleştiren engeller bunlar.

İklim sıcak olduğundan, iktisadî yaşamının başta gelen etkenlerinden biri, su kaygısı. Yaz, yağmurlu bir mevsim, o yüzden de tarıma elverişli. Ne var ki, yağış pek düzensiz: Kuzeydoğu ile kıyı bölgelerinde yağmurlar pek bereketli; ancak, kuzeybatı ile ülkenin ortasında daha az ve birçok yerlerde tarıma yetmediğinden sulama gerekiyor ayrıca.

Irmaklar pek bol ve yoğun Hint'te; ama çoğunun akışı düzensiz, hızlı ve dar boğazlardan geçiyor. Ancak, İndus ve Ganj'la kollarının İlk Çağ'da iktisadî bir önemi vardı. Öteki sulardan da taşıma ve sulamada yararlanılıyordu.

Dağlar ve cangıllar gibi doğal engeller, Hindistan'daki halkların birbirleriyle ilişkide bulunmalarını da engelliyordu. Aralarındaki gelişme farklılıkları ve çeşitlilikler bundan; öyle ki, fizik görünüşleri bakımından bile, Hindistan'ın çeşitli bölgelerindeki halklar iyiden iyiye farklı birbirinden. Diller de öyle; büyük bir çoğunluğu, iki dil ailesinden birine giriyor: Hint-Avrupalılarla Dravidyen; birinci guruba giren diller, genellikle Kuzey Hint'te, ikinci guruptakiler ise güneyde konuşuluyor. Kuzeydeki halkların dillerinin, sınır dışındaki dillerle olan yakınlığı, Hint Avrupalı dilleri konuşan halkların Hindistan'a dışardan göç etmeleriyle

açıklanabiliyor genellikle. Kendilerine «Aryen» denen kuzeybatı Hindistan halkları, istilâcı olarak görülüyor.

Ne zaman geldiler Hint'e ve nereden, hangi nedenle geldiler?

Bilim dünyası, henüz kesinlikle saptayabilmiş değil bunu.

II
ESKİ HİNT TARİHİNİN AŞAMALARI
HARAPPA UYGARLIĞI

İsa'dan önce III. bin yıllarından başlayarak, ülkenin kuzeybatısında, İndus vadisinde pek büyük bir uygarlık serpildi: **Harappa uygarlığı**. «İndus uygarlığı» da deniliyor buna. O devre doğru, Hintliler, tarımı ve hayvan yetiştirmeyi biliyor ve madenleri işleyebiliyorlardı. Bu yüzden, pek geniş topraklardan yararlanabildiler.

Buğday ve arpa gibi tahıl ekimi, sebzecilik, yemişçilik yapılıyordu. Pamuğu, ilk kez Hintliler yetiştirdiler. Dört ya da beş bin yıl önce, İndus vadisinin iklimi pek nemli idi ve tahıl sulanmamış topraklar üzerinde yetişebiliyordu; ayrıca, ırmakların taşma sıralarında, alüvyonlu topraklarda da ekin yapılabiliyordu büyük bir olasılıkla; mümkündür ki, sulama da yapılıyordu, ancak kesin kanıtları yok elimizde bunun. Sürü hayvanları, ekonomide hatırı sayılır bir rol oynuyordu.

İsa'dan önce III. bin yılın sonlarıyla II. bin yılın başlarında, -ki Harappa uygarlığının doruğuna varması bu döneme rastlar- Hintliler, tuncu işlemeyi biliyor ve madenden çalışma âletleri, silahlar, günlük ev eşyaları yapıyorlardı. Dokuma, tuğla yapımı, çömlekçilik, süs eşyaları yapımı gibi, zanaatçılığın öteki alanları, yüksek bir düzeye erişti. Dışardan getirilmiş hammaddelerden yapılma yığınla ağırlık, -yazılarını hâlâ okuyamadığımız- mühür ve çeşitli eşya, Hint'in, öteki bölgeleriyle olduğu gibi, dış ülkelerle de ticaret ilişkilerinin varlığını gösteriyor.

Harappa uygarlığının bellibaşlı merkezleri kentlerdi.

> *İndus vadisinde, dört bin yıl önce kurulmuş yığınla kentin kalıntıları bulundu. Bunların içinde en önemlileri de, o uygarlığa adını vermiş olan* ***Harappa*** *ile* ***Mohenjo Daro*** *idi. İçlerinde binlerce insanın oturduğu bu büyük kentler, ırmak kenarlarında kuruluyor ve çevreye egemen bulunuyorlardı. O kentlerde, birbirini dikine kesen yollar, pişmiş tuğladan bir ya da iki katlı evler görüyoruz. Bu evler, pek sade ve birörnek idi gerçi, ama belli bir konforu da vardı: içlerinde yıkanılacak*

yerler, asıl kent kanalizasyonuna bağlı çok yalın bir kanalizasyon, o dönem için pek dikkat çekicidir. Kentlerin merkezlerinin dışında, ayin yapılan yerlerle yöneticilerin binalarını, ambarları, değirmenleri ve emekçi evlerini içine alan kaleler bulunuyordu.

Elimizdeki verilere dayanarak söyleyebiliriz ki, İndus vadisinde, İsa'dan önce III. bininci yıldan başlayarak, köleci bir toplum yaşamıştır. Bu toplum, kültür düzeyi bakımından, o devrin Mısır ve Mezopotamya toplumlarından, hiçbir konuda da aşağı değildir.

İsa'dan önce II. bin yılına doğru, bu uygarlık gerilemeye başlar. Harappa ile Mohenjo-Daro'yu bizzat içinde oturanlar terkettiler herhalde. Harappa'nın, Hindistan'a kuzeybatıdan giren Hint-Avrupalı istilâcılar, yani Aryenlerce yıkılmış olması akla geliyor. Ancak, bu konuda yeterli kanıtlar yok henüz elimizde. Harappa uygarlığı, baştan aşağıya yıkılmadı aslında; çünkü, Hint tarihinde, daha sonraki devirlere sıkı sıkıya bağlı olduğunu görüyoruz onun.

II. BİN YILIN ORTALARINDAN I. BİN YILIN ORTALARINA

Harappa uygarlığını maddî kalıntılar anlatıyor bize; ondan sonraki dönemi ise yazılı belgelerden öğreniyoruz: Bunlar, özellikle dinsel esinli metinler (Vedalar) ve epik poemler (Mahabharata ve Ramayana).

Edebi kaynakların verileri de, daha çok öteki bölgeler: Ganj vadisi ile Himalaya'nın kolları.

Bu devirdedir ki, Hint, demir devrine geçti. Demirden yapılmış daha dayanıklı ve daha kullanışlı âletler kullanarak, ormanlarda ve cangılda kendisine daha güvenerek yol açtı ve daha sert toprakları ekebildi; bunun gibi sulama ve kurutma çalışmaları daha da kolaylaştı, zanaatlar da gelişti. Ganj vadisinden ve merkezi Hint bölgesinden genişliğine yararlanıldı.

İşte, gene oralardadır ki, yeni kentler ve yüksek bir uygarlık boy attı.

Harappa dönemi için köleci bir toplum yapısından varsayımlara dayanarak bahsedebiliriz; ama yeni doğan uygarlık için böyle bir yapı artık kesinlikle ortaya çıkmıştır. Veda'ların en eskisi olan *Rig Veda,* çok sayıda köleden söz ediyor.

Onlar için kullandığı deyim de, başlarda «düşman», «gaspeden» anlamına gelen «dasya». Buradan şunu anlıyoruz ki, ilk köleler, savaş esirleriydi. Daha sonraları, özgür oldukları halde, sefalete düştükleri için kendi

özgürlüklerini ve çocuklarının özgürlüklerini satan insanlar görüyoruz. Köle kadınların çocukları da, kölelik zincirini takıyorlardı boyunlarına.

Köleler, efendilerinin mutlak mülkiyeti altındaydılar. Efendileri onları satabileceği gibi, armağan edebilir ya da cihaz olarak verebilirdi. Hangi işte olursa olsun kullanılabilirlerdi. Bununla beraber, köleliğin ortaya çıkmasından sonra da, ilkel topluluk rejiminin birtakım kalıntıları sürdü bir süre.

Toplumun sınıflara bölündüğü anda devlet ortaya çıkıyor. Aristokrasi, kabile yönetiminin dizginlerini ele geçiriyor ve kölelerle, topluluğun en yoksul kişilerinin itaatini sağlamak için yararlanıyor bundan. Kabilenin şefi, yani «**raca**» bir çeşit kral oluyor. Ne var ki, bir uzun zaman daha, köleci devletler, eski kabilesel biçimlerini ve ilkel demokrasinin öğelerini sürdürdüler.

Sınıflar belirlendikçe, özgür insanlar arasındaki sosyal eşitsizlik de belirleniyordu gitgide ve onun sonucu olarak bir hiyerarşi çıkıyor ortaya; özgür halk, -daha sonraları «kast»lara dönüşecek olan- «**varna**»lara bölünüyor.

*Bunların başında, kabilenin doğuştan soylularını oluşturan **Brahmanlar**'la **Ksatriya**'lar geliyor; birinciler rahipler zümresini, ikinciler de asker soyluları temsil ediyor. Toplumun özgür üyelerinin büyük çoğunluğu **Vaisya**'lar. Toplulukta hiçbir şeyleri olmayan ve kabilenin kararlarına katılmadıkları gibi, dinsel törenlere de katılmayan özgür yabancılar, Varna'ların sonuncu zümresini oluşturuyor: **Çudra**'lar.*

Bir varna'ya bağlılık doğuştan olduğundan, genellikle, bir varnadan ötekine geçmek mümkün değildi; birbirinden farklı varnadan olanlar arasında evlilik de yasaktı aslında. Varna'ların kanun karşısındaki hakları da aynı değildi; aşağı varnalardan olanların işledikleri suçlar, yukarıdakilerin işledikleri suçlara oranla daha sert biçimde cezalandırılırdı.

Hint'te ilk köleci toplumun dini **Brahmanizm**'di. İlkel topluluğun, Veda'lar yoluyla, bize -bir bölümüyle de olsa- ulaşmış dinsel inançları, doğa güçlerinin tanrılaştırılmasına ve animizme dayanıyordu.

Yeni toplumun gereksinmelerine uyduruldu bu öğeler.

Tanrılar, hükümdarların ve soyluların koruyucuları olarak görülmeye başlandı. «Metampsikoz», yani ruhun bir bedenden ötekine göç etmesi düşüncesinden, ruhun sosyal bakımından az çok yüksek bir sıradaki bir kişinin bedenine geçmesinin ölenin geçirdiği yaşama bağlı olduğunu güçlendirmek için yararlanıldı rahiplerce. Öyle olunca, çalışan bile, kendini ezen boyunduruktan ve yaşamının ağır koşullarından sorumluydu.

Brahmanizm, devleti kutsal bir kurum katına çıkarıyor, hükümdarın kişiliğini kutsallaştırıyor ve sosyal eşitsizliği, yani Varna'lar sistemini onaylıyordu. Gitgide karmaşık bir ayin biçimi oluştu ve tapınma ile ilgili çeşitli görevlerin yerine getirilmesi, özel bir hazırlanışı gerektirdi.

> *Başlarda, devletin parçalanmışlığı ve kabilelerin büyük savasına bakarak, Brahmanizm, tek bir tanrıya değil, birçok tanrıya yer veriyor ve aralarında da hiyerarşiler kabul ediyordu. Hiyerarşinin en üstünde olan tanrı, doğa güçlerini temsil eden ve doğurganlıkla ilgili pek eski inanışları da dile getiren* ***Çiva*** *idi bazen; bazen de, varolan her şeyin koruyucusu ve Güneşin en eski kişileştirilmelerinden biri olan* ***Vişnu*** *idi.*

Din adamları, penteonun başına, dünyanın yaratıcısı olarak **Brahma**'yı da koymayı denediler; ne var ki, bu inanış tutmadı pek.

İSA'DAN ÖNCE V. VE IV. YÜZYILLARDA HİNT

İsa'dan önce I. bin yılın ilk yarısı, Hint'te, devletler arasında bitip tükenmeyen savaşlarla doludur. Üretici güçlerde ve köleci ilişkilerdeki gelişmeler, kabile rejiminin kalmaların, da giderek sildi ve devletlere despotik bir nitelik verdi. I. bin yılın ortalarında kuzey Hint'te, sayısı hayli az da olsa, bağımsız büyük devletler görüyoruz; daha önceki küçük devletler, büyüklerce yutulmuştur.

Bu kez en güçlü devletler arasında, hem de uzun bir mücadele başlar. Bunlardan en güçlüleri olan **Koçala** ile **Magadha** arasındaki mücadeleyi Magadha kazanır. IV. yüzyılın ortalarında, Magadha hükümdarlarının iktidarı, bütün Ganj vadisi ile merkezi Hint'in bir bölümüne yayıldı.

Ve Magadha, Hint'in başlıca devleti olup çıktı.

İsa'dan önce I. bin yılın ortalarında, Hint, öteki ülkelerle de ilişkilerini arttırıyor. VI. yüzyılın sonunda, Pers hükümdarı I. Dârâ, İndus vadisinin bir bölümünü alır ve bir yerli satraplık haline getirerek Akamanışlara bağlar.

327 yılında da İskender, Pers imparatorluğunu yıktıktan sonra, Hint'in kuzeybatısını işgal eder.

BUDİZM

İsa'dan önce I. bin yılın ortalarında, Hint'te, köleci rejimin iyice geliştiği ve büyük devletlerin doğduğu bir devirde, Brahmanizm, artık doyuramazdı köle sahiplerini.

Budizm doğdu.

Budizm, Buda'dan geliyor; «aydınlanmış» demek. Efsaneye göre, yeni dinin temel ilkelerini koyup yaydığı kabul edilen kişinin takma adı bu.

Budizm, İsa'dan önce VI. ve V. yüzyıllarda kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Doğduğu dönemde, köleciliğin gelişmesi ve kölelerin sömürüsü üzerine kurulu despot devletlerin ortaya çıkışı, giderek sosyal eşitsizliğin yaygınlaşması sonucu, toplumun bağrında uzlaşmazlıklar gitgide daha keskin hale gelmişti.

Ne getiriyordu Budizm?

Budizme göre, çalışanların kendi ruhlarını kurtarmaktan başka hiçbir amaçları olmamalı ve sosyal ilişkileri değiştirme konusunda her türlü girişime sırt çevirmelidirler.

> *Budizm de «metampsikoz» görüşünü ele aldı. Ona göre, yaşam kötüdür; acı çekmek demektir yaşamak. Öyle olunca da, ruhun birbiri arkasına yeniden doğuşlarını engellemeli, «**nirvana**»ya varmalı, yani ruhu yok edip ortadan kaldırmalı. Ruhun yeniden doğuşu, daha önceki yaşamda yapılan eylemlere göre olacaktır ve insanın davranışı da, bizzat arzularının bir sonucudur. İşte, bu arzulardan vazgeçme yoluyladır ki, «nirvana»ya varılacaktır. «Selamet»lerini isteyenler, dünyanın boş gururlarından kaçınmalı ve keşiş olmalıdır.*
>
> *Budizm, koruyucu tanrılar kabul etmiyordu, kurban da; herkesin ruhunu, kendi eylemleriyle yeniden doğmaktan kurtarabileceği andan başlayarak, rahipler de gereksizleşiyordu. Köken, soy sop, şu ya da bu guruptan gelme, şu ya da bu varnadan olma, nirvanaya erişmek için hiçbir rol olamıyordu. Yalnız köleler bundan yoksundu; çünkü, arzularından sıyrılsalar da, eylemlerinde özgür değildiler.*

Budizm, edilgenliği, gerçekliğe tevekkülle boyun eğmeyi öğütlediğinden, giderek ezilenleri ezenlere karşı mücadelelerinde manevî bakımdan silahsızlandırdığından, zulme uğramak şöyle dursun V. yüzyıldan başlayarak, köleci soyluların desteğini bile sağladı. Örneğin, Asoka zamanında, Moryalar imparatorluğunun ideolojik temeli oldu; Asoka'nın kendisi de Budizme girdi ve Hint'te ve Hindistan dışında destekledi onu. Keşiş toplulukları da, gitgide daha bol ve pahalı bağış ve armağanları kabul eder oldular. O devirde, şu ya da bu kökenden gelmek, şu ya da bu kabileden olmak, önemli bir rol oynamıyordu zaten; önemli olan, zenginlikti, eldeki kölelerin sayışıydı. O nedenle, Budizm, kabile inanışlarından üstün de olsa, gelişmekte olan büyük köleci devletler için çok ciddî ideolojik bir temeldi. Ayrıca, iyi örgütlenmiş ve disiplinli keşişler, iktidardaki sınıfın hizmetinde daha etkin bir rol oynayabilirlerdi; Brahman rahipler, aralarında hep bölünmüş olmalarından dolayı, bu hizmeti yerme getiremez olmuşlardı çünkü.

MORYA'LARIN İMPARATORLUĞU

Makedonyalılara karşı Hint'in kuzeybatısında ortaya çıkan başkaldırının şefi, Hint'in tanıdığı saygınlığı en büyük devlet adamlarından biriydi: **Çandragupta**.

Çandragupta, Moryalar imparatorluğunu kurar; daha sona bütün kuzeyi, belki güneyin bir bölümünü de ele geçirip eski Hint'in en geniş devletinin temellerini atar. Moryalar imparatorluğu, en görkemli devrini ise, **Asoka** zamanında yaşadı (İ.Ö. 273-237). Onun devrinde imparatorluk, yarımadanın güneyindeki bölge ile, bugünkü Afganistan dışında, bütün Hindistan'ı içine alıyordu. Hint'te, üretici güçlerde büyük gelişmelerin olduğu bir dönemdir bu.

Köleci Hint, İsa'dan önce VI-II. yüzyıllara rastlayan Moryaların zamanında bile, klasik İlk Çağ ülkeleri kadar gelişmiş değildi: Ne latifundia vardı, ne de çok sayıda kölenin kullandığı büyük işyerleri. Bununla beraber, kölelerin sayısı yine de fazlaydı; hükümdarın, Soyluların topraklarında, daha küçük işletmelerde, özellikle hizmetçilerin durumundan pek farklı olmadıkları aile ekonomisinde çalışıyorlardı. Ticaret için imalâtın yetersizliği, ilkel ortakçı rejimin hâlâ güçlü kalıntıları, «ataerkil» bir nitelik veriyordu köleliğe.

Köleci ilişkilerin gelişmesini büyük ölçüde engelleyen, üretimin niteliğine bağlı olan ortakçı köy topluluğunun

> *direnişi oldu. Geniş toprakların kurutulması ya da sulanması, ekili tarlaların kuşlara ve hayvanlara karşı korunması, ormanlarda yer açma gibi çalışmalar, hele o zamanların teknik düzeyi göz önünde tutulursa, iyice örgütlü bir topluluğun çabalarını gerektiriyordu. Ama bütün bunlar, servetlerin ve sosyal durumların ‘ farklılaşmasını geciktiriyor ve toprakların toplu mülkiyetini sürdürüyordu. Ayrıca topluluk, belli bir noktaya kadar kendine yeterli bir varlıktı; iktisadi bakımdan, kentle pek az bağlılığı vardı. Ülke içinde gelişen ticaret onu ilgilendirmiyordu pek. Onun, seçim yoluyla ya da miras yoluyla ortaya akan kendi yönetimi vardı. Devlete vergiyi de tek tek bireyler değil, topluluk ödüyordu.*

Moryalar imparatorluğu, birbirinden pek farklı gelişmeler yapmış kabilelerden ve etnik guruplardan oluşuyordu. Bilindiği kadarıyla, tek bir idare sistemi yoktu: Tâbi kabile ve devletler özerk kalıyor, sadece bir vergi veriyor ve bir askerî müfreze besliyorlardı; tabi hükümdarları denetlemek için de, yöneticiler, birbirinden farklı yerlere gönderiliyorlardı.

Hükümdar, orduya dayanıyordu. Yunan yazarların anlattıklarına bakılırsa, Çandragupta’nın, sefer halinde, 600.000 piyade, 30.000 şövalye ve 9.000 fil vardı ordusunda. Doğaldır ki, devlet örgütünün ve ordunun bakım ve donatımı pek pahalı idi. Bu giderleri karşılamak için, hükümdar, topluluk işletmelerine, -ürünün altıda biri oranında- vergi koyuyor ve tacirlerden haraç alıyordu. Hükümdar, bağımlı topraklardan da bir vergi alıyor ve kendi kişisel mülklerinin gelirlerinden de yararlanıyordu.

Ayrıca, özgür halk angaryaya tâbiydi.

Budizm, Asoka zamanında, Moryalar imparatorluğunun ideolojik temeli oldu.

Ne var ki, bütün çabalarına karşın. Asoka, sağlam ve birleşik bir devlet yaratamadı; öyle olduğu için de, ölür ölmez, imparatorluk çökmeye başladı. İsa’dan önce 187 yılına doğru, hanedanın son temsilcisini, bir ordu şefi tahttan indirip, yeni bir hanedan, **Çunga Hanedanı**’nı kurdu.

Moryalar imparatorluğunu çökerten sadece içerdeki nedenler değildi; dış politikadaki yenilgiler de katılmıştı buna. İsa’dan önce II. yüzyılın başlarında, Baktrian’daki Yunanlılar, Hint’i istilâ ettiler ve Pencap’ta yerleştiler. Onları il. yüzyılın sonlarına doğru yenenler, Orta Asya kökenli

olan ve Hint'te Sakalar diye adlandırılan Massajet'ler oldular. Bu kabileler, ülkenin bütün kuzeybatısını ve -belki de- Orta Hint'in bazı bölgelerini egemenlikleri altına aldılar.

KUŞANLAR VE GUPTALAR

İsa'dan sonra I. yüzyıldan başlayarak, Saka'ların kabilelerinden biri, üstünlüğü kabul ettirir. Bugünkü Tacikistan'da yerleşmiş olan bu kabile, tarihin sahnesine **Kuşanlar** adıyla çıkar. İsa'dan sonra 1. yüzyılın ortalarında, Kuşanlar, Hint'in fethine başlarlar: Part ya da Yunan hükümdarlarının yönettiği, ülkenin kuzeyindeki küçük devletlere boyun eğdirirler; 11. yüzyılın başlarında Kuşanların imparatoru **Kanişka** (78-123), Hint'i de içine almak üzere, Orta Asya'nın geniş toprakları üzerinde egemenliğini kurar.

Bu çok uluslu devlet, kültür alışverişinde, pek canlı bir merkez oldu. Hintliler, Orta Asya halklarından, özellikle mimarlık ve plastik sanatlar bakımından yararlandılar; Hint uygarlığı da, öteki halklar üzerinde büyük bir etkide bulundu. Kuşanlar, Hint uygarlığını pek çabuk özümsediler: Budizmi de kabul edenler oldu aralarında; başta Kanişka'nın kendisi ateşli bir koruyucusu oldu Budizmin.

> *Birçok manastırlar kurdu Kanişka, tapınaklar yaptırdı, din yayıcılarının faaliyetini destekledi; ve bir toplantıda, Budizm, yeni bir biçim aldı: **Mahayana**. O tarihten başlayarak da, Budizm, Orta Asya'da ve Çin'de yayılmaya başladı.*

Birbirinden o kadar farklı ırklardan oluşan Kuşanlar imparatorluğu, fazla yaşayamazdı; Kanişka'nın ölümünden pek az sonra çöktü. IV. yüzyılın ilk yarısında, **Gupta imparatorluğu** ortaya çıktı.

Hint'in son büyük köleci devleti budur.

> *Devletin belkemiği yine Magadha'dır; başkenti de Patali-putra. Hanedanı kuran I. Çandragupta (320-330), egemenliğini tüm Magadha'ya yayar; oğlu Samudragupta (330-380), daha da genişletir sınırları. Ancak, Gupta imparatorluğu, doruğuna, II. Çandragupta zamanında (380-414) erişir. Devlet, Bengal körfezinden Arab körfezine kadar uzanır.*

V. yüzyılın ortalarında kuzey Hint, Orta Asya'dan gelen Heftalid Hunların istilâsına uğradı. Hunlar, başka devletlerin arasında Gupta

imparatorluğunun da üstüne çullandılar. Çatışmalar yıllarca sürdü. Ancak, gitgide feodal bir nitelik almaya başlayan Gupta imparatorluğu, bu uzun savaşları göğüsleyebilecek durumda değildi. V. yüzyılın sonlarında, Gupta hanedanının egemenliği, Magadha ve onun doğusu ile güneyindeki birkaç parça topluluğu içine alıyordu ancak. Ve bu tarihlerden başlayarak da, bu krallık hakkında kayda değer bir bilgimiz yok.

KÖLELİĞİN BUNALIMI VE FEODALİTENİN DOĞUŞU

İsa'dan, sonraki ilk yüzyıllar, Hint'te büyük bir iktisadî gelişme dönemidir. O zamana değin gelişmesi kuzeye oranla daha ağır olmuş olan güney bölgesi gelişmektedir şimdi. Tarımda, sanayi ve ticarette, gerçekten büyük atılımlar vardır.

Ancak, köleci rejimde bir bunalım da ortaya çıkmıştır; yeni iktisadî ilişkiler kendisini haber vermektedir. Köle emeğinin, üretici güçlerin gelişmesini sağlamadaki yetersizliği ortaya çıkmıştır: Üretimde, giderek daha az köle çalıştırılmaktadır; çoğu da hükümdar saraylarında ya da soyluların ve zenginlerin malikânelerinde iş bulabilmektedir.

Aynı devirde, özgür insanları, ortakçı topluluğun üyelerini köle gibi kullanmak eğilimi ortaya çıkıyor; bu, bir feodalitedir. Devlet borçlarını, aynen ya da parayla ödemiyor, köleci soylulara, rahiplere ve yüksek görevlilere topraklar veriyor. Bu ortakçı topluluklardan alınan vergi de devlete değil, devletin kendisine ait hakları devrettiği kişilere gidiyor. Bu kişiler de, aldıkları toprakların mülkiyetini üstlerine geçiriyorlar yavaş yavaş ve özgür köylüleri kendilerine bağımlı hale getiriyorlar; birtakım görevler de babadan oğula geçmeye başlıyor. Özellikle orta ve güney Hint'te, eskiden geri kalmış kabileler, köleci kralcıkların çöküş zamanında, uygarlığın nimetlerine kavuşuyorlar ve köleci rejimi tanımadan doğrudan doğruya bir başka aşamaya, feodalite aşamasına geçiyorlar. Bu durumda, feodallerin sınıfı, kabile aristokrasisinden doğuyor.

Feodal dönemde, Budizm de rol oynuyor.

> *Budist tapınaklar ve manastırlar da, içlerinde ortakçı toplulukların yaşadığı ve geniş toprakların sahibi olmuştu. Budist rahipler de gitgide feodalleşiyordu ve kendilerine bağlı ortakçı toplulukların üyeleri bir serf sınıfı oldu. Özgür köylüler köleleştikçe, onların sosyal durumu da değişiyor; eskiden Vaisya olarak görülen bu insanlar, gitgide Çudralara yaklaşmışlardır.*

> *Budizmde de hatırı sayılır önemli değişiklikler oldu. Onu ‘ bir devlet dini yapma girişimleri verimli olmadı; çünkü, Budizmi kendilerine ideolojik temel yapabilecek büyük köleci devletler dayanıksız durumdaydılar. Budizmin yayıldığı yerler, özellikle kentler oldu; kırsal kesim ise, eski inançlara bağlı kaldı. Bu inançlarla uzun süre dirsek dirseğe yaşamak zorunda kalan ve siyasal parçalanışa yardım eden Budizm, ağır ağır değişti; selamet yolunu gösteren bir kişi olan Buda, «Mahayana» da, bir tanrı olup çıktı ve görkemli tapınaklar yükseltildi adına. Ve yeni kavramlara başvurulmaya başlandı: Cennet ve cehennemin yanı sıpa, şaşaalı ayinler ve törenler* onaya *çıktı.*

Budizmin Hint’te yayılışı Kuşanlar devriyle son bulur; Guptalar devrinde ise, rolü azalmıştır. Brahmanizmden, hattâ bir ölçüde Budizmden yığınla öğeyi içine alan yerel kültler feodal parçalanışa daha çok direndiler. Budizmin ayağını kaydıran bu kültler oldular. Genel olarak **Hinduizm** adıyla anılan ve Hint’te bugün de en yaygın durumdaki din, işte kültlerden doğmuştur.

KASTLAR

İsa’dan sonra ilk yüzyıllar boyunca, kastlar rejimi ağır ağır oluşuyor.

Nedir kast?

Kastlar; iktisadi ve sosyal yaşamda örf ve hukukça yeri belirlenmiş, birbirlerine mutlak olarak kapalı sosyal guruplar. Şu ya da bu kasttan oluş, doğuştandı. Varna’lar, sosyal eşitsizliğin artması sonucu ortaya çıkarken, kastlar işbölümünden doğdu.

> *Sosyal işbölümü, en ilkel biçiminde bile, her biri kendi uğraş alanında hapsolmuş, birbirinden ayrı guruplar çıkarmıştı ortaya. Tarımda ortakçı köy topluluğu varlığını sürdürdüğünden ve kabile ideolojisinin güçlü kalıntıları da devam ettiğinden, bu guruplar, topluluğun örgüt ve ideolojisinden yararlanarak durumlarını sağlamlaştırabilirlerdi ancak. Bu sosyal gurupların adından bile anlaşılıyor bu: «Jati», kabile demek; Portekizce «kast» kelimesi, bunun pek doğru bir çevirisidir.*

Çeşitli kastların üyeleri, aralarında evleniyorlardı. Her kast, ilk olarak, belli bir meslekle uğraşıyordu ve başka kastın mesleğine karışmıyordu.

Kastın, kendine özgü bir iç örgütü de vardı; üyeleri, karşılıklı bir dayanışma içindeydiler; ayini hep birlikte yapıyor, çalışmanın gidişini hep birlikte düzenliyor, çeşitli kastların üyeleri arasında yerleşmiş ilişki kurallarına uyuyorlardı.

Kastlar, emekçi halkı, yani Vaisyaları ve Çudraları guruplandıran varnaların bağrında biçimlendiler önce; Kşatriyalar, daha da özel olarak brahmanlar arasında, tamı tamına gelişemediler.

> *Vaisyalar varnası, üyeleri toprağı işleyen ya da bağımsız ve uzman emekçiler olarak devlete ve köleci soylulara hizmet eden kastları içine alıyordu. Tarımcı kastlarla, kentlerde ikinci planda gelen meslekleri yürütenlerin kastları Çudralar varnasındandı. Geri kalmış ve tarım bakımından az verimli bölgelere itilmiş kabileler, daha ileri bir iktisadi aşamaya geçmek olanağını yitiriyorlardı; avcılık, orman işleri gibi işlerle uğraşmaya mahkûm edilmişlerdi; kentlere ya da köylere yerleştiklerinde ise, çöpçülük, mezarcılık ve cellatlık gibi, uzmanlık istemeyen ve hor görülen işlerde kullanılıyorlardı.*
>
> *«**Dokunulmazlar**» diye de adlandırılırlardı onlar.*
>
> *Ve öteki kastlardan hiç kimse, onlarla ilişkide bulunmazdı. Bu «Dokunulmazlara, beylerin topraklarına yerleştikleri eski köleler de katılıyordu belki.*

Ancak, gerçek olan şu ki, emekçileri birbirinden alabildiğince soyutlamada yararları bulunan sömürücü sınıflar, kast farklılıklarını savunuyor, özellikle en yoksul en çok sömürülenler, yani «dokunulmazlar» sözkonusu olduğunda, daha da dikkat kesiliyorlardı bu ayrımlara.

III
ESKİ HİNT UYGARLIĞI

Eski-Hint uygarlığı, iktisadî ve sosyal yapısı, dinsel inançları, düşün ve sanat yaşamı bakımından özgün bir uygarlıktır. Düşün ve sanat yaşamı yönünden dünya uygarlık hazinesine de çok büyük katkıları ölmüştür.

Hint matematikçileri, insanlığa, genel olarak bugün de kabul edilen, rakamın değerinin, sayıda yer aldığı yere göre değiştiği rakam sistemini vermişlerdir. Kimi rakamlar, özellikle de sıfır onların buluşudur. Bütün bunları Orta Doğu halkları onlardan aldı ve Avrupa'ya da çok az değişerek ve «Arap rakamları» adıyla geçti. İlk Çağ'ın Hintlileri, kare kökü ve küp

kökünü almayı biliyorlardı; trigonometrinin temel kavramlarından haberdardılar. Orta Çağ'ın Avrupa halkları, cebirin ilkelerini Araplardan aldılar; Araplar da Hintlilerden.

Eski Hintliler, bugünkü Hintlilerin çoğunun da kullandıkları yazının temellerini attılar. İsa'dan önce V ve IV. yüzyıldan başlayarak, gramerci **Panini** lengüstikin temellerini attı ve onu izleyerek büyük sonuçlara vardılar Hintliler bu alanda.

Eski Hintlilerin, görsel sanatlarda, heykel ve freskolardaki başarıları da büyüleyicidir. İsa'dan önceki II. yüzyıldan, İsa'dan sonraki VII. yüzyıla kadar olan resmin en güzel örneklerini. Ajanta'daki kayalara oyulmuş tapınakta -korunmuş bir halde-buluyoruz.

Müzikte Hint notalaması, bilinen en eski notalamalardandır. Veda şarkılarının sayılı simgeler ve akortlarla notalanması, İlk Çağ'a değin uzanır. Notaların, okunabilmek için hecelerle temsil edilmesi usulü Hindistan'da bulunmuş ve Avrupa'ya Arapların aracılığıyla girmiştir.

Eski Hint edebiyatı, pek çeşitli ve pek zengindir. İsa'dan önce I. yüzyılda, çok uluslu olan Hint'in edebî dili olan Sankritçede, *Mahabharata* ve *Ramâyana* yazıldı. Bunlar, kahramanların yaptıklarını anlatan ve pek eski efsaneleri içeren epik şiirler. Daha sonraki şair ve sanatçılara esin kaynağı oldu her ikisi de. O yıllar, belki de daha önceki yıllarda, yasalar yapma düşüncesi doğdu ve gerçekleşti ilk kez. **Manu Kanunları**, bunların içinde en ünlü olanı. Bilimin çeşitli alanlarında eserler' de yazıldı. Buda ile ilgili edebiyatta temel eserlerin yazılmasında Pali dili rol oynadı. Sanskrit edebiyatı, İsa'dan sonra IV ve V. yüzyıllarda açılıp serpildi; çok ünlü yazarlar topluluğunun ortaya çıktığı bir dönemdir bu,

İçlerinde en büyüğü de, şair ve oyun yazarı **Kalidasa'**dır.

Hint'te, pek erken, büyük bir olasılıkla İsa'dan önce I. binin ortalarından başlayarak, ilahiyat ve düşünceci felsefeyle mücadele eden materyalist felsefe doğdu. Bu felsefenin yandaşları, varolan dünyanın gerçekliğini belirtiyor ve bilginin tek kaynağını duyguların algılanmasında görüyorlardı; ruhun ölümsüzlüğünü, metampsikozu ve öteki dünyayı reddediyor, ayinler ve kurbanlarla alay ediyorlardı.

Asya'nın güneydoğusunda, Seylan'da, Çin Hindi'nde ve Endonezya'da yerleşmiş yığınla göçmen, Hint uygarlığının fetihlerini ora yerlilerine götürdüler; Orta Asya'nın ve Orta Doğu'nun halkları da, Hint'te, İlk Çağ'ın bu eski, derin ve parlak kültür dünyasında olan bitenden paylarını aldılar.

BÖLÜM VIII
ÇİN

Batı'yla ilişkileri olan Hint'in aksine, «Çin uygarlığı, sırtını Akdeniz dünyasına çevirerek gelişti» (Henri Maspero); Batı'yla ancak İskit-Sibirya halklarının aracılığıyla, böylece dolaylı olarak bağlantısını kurabilen Çin, yüzünü Büyük Okyanus'a, Batı'daki kültür gelişmesini belirleyen dünyadan bütünüyle farklı bir dünyaya çevirdi.

Öyle de olsa, ortaya koyduğu bireşim, özgün ve görkemlidir.

I
DOĞA VE İNSAN

Eski Çin uygarlığı, Hoang-Ho ırmağının suladığı vadide doğdu. İsa'dan dört bin yıl önce, güneyde dağların ve kuzeybatıda Ordos yaylasının çevrelediği tekdüze bir ovaydı bu; alüvyonlu toprakları pek bereketliydi. Yığınla bataklığın yer aldığı ova, içine girilmez ormanlarla kaplıydı. Kuzeyde ve kuzeybatıda Mongolistan'ın kurak ve çorak bozkırları uzanıyordu; güneyde, Yang-Çe-Kiang vadisinin ötesinde, güney Çin'in dağlık ve ormanlık bölgesi başlıyordu. Böylece, eski Çinliler, binlerce yıl, İlk Çağ uygarlığının öteki merkezlerinden soyutlanmış olarak kaldılar.

Yeraltı kaynaklarının bolluğu, suları hale yola koymayı, su basmalarına karşı mücadeleyi gerektiriyordu. O yüzdendir ki, Çinliler, mitolojilerindeki kahramanlara, ırmakları dizginletir, setler yaptırır ve kanallar açtırırlar.

Çin'de yaşam, çok eski zamanlara gidiyor. Pekin yakınlarında Şu-Ku-Tien mağarasında, bedensel görünüşü bakımından Pitekantrop'a benzeyen **Sinantrop**'un kalıntılar, bulundu. Sinantrop, daha o zamandan ateşi kullanmasını biliyor, taştan kaba âletler yapabiliyor ve büyük hayvanları avlıyordu. Aynı mağaranın üst tabakalarında, bugünkü insan tipine benzeyen ve İsa'dan önce 25 ile 50.000 yılları arasında yaşayan insanların kalıntıları bulundu ayrıca. Son olarak, Yang-Şao'da Yenitaş kültürünün kurucuları, Çinlilerin ataları olmuşlardır kuşkusuz.

Şu-Ku-Tien mağarasının üst tabakalarında kalıntıları bulunan insanlar, Eskitaş Çağı'nın son devrine ait. Kuartz ve yassı çakıldan, boynuz ve kemikten âletler, karada ve suda avlanma olanağı sağlıyordu onlara. Şu-Ku-Tien'deki kabuklar, ilkel bir değiş-tokuşun varlığın, gösteriyor bize. Kabukların böyle bir rol oynamış olduklarını şuradan çıkarıyoruz: Hiyerogliflerde «kabuk» terimi, «para», «ticaret» ve «zenginlik» gibi

anlamlara da geliyor. Yenitaş Çağı'nı ve onunla Eneolitik arasındaki devri, Çin'de, İsa'dan önce IV ve II. bin yılları *arasında yer alan* Yang-Şao uygarlığı temsil ediyor. Yang-Şao'daki buluntuları niteleyen, çıkrıkta biçim verilmiş, çok renkli seramikler. Yang-Şao'nun insanları, aile toplulukları halinde, toprak kulübelerde yaşıyor ve kazmayla toprağı kazıp ekiyorlardı. Balık avlıyor, köpek, domuz, at yetiştiriyor ve vahşi hayvanları vuruyorlardı. Yang-Şao'nun, İsa'dan önce II. bin yıllarına rastlayan buluntuları arasında, tunçtan âletler, kılıç ve hançerler görülüyor.

Köyler, tepelerin üzerine kurulmuş ve düşman saldırılarından korunmak için de, topraktan surlarla çevrilmişti. Hiyerogliflerde eski kentlerin adların, belirtmek üzere, sık sık «tepe» kelimesinin kullanılmış olması pek ilginç.

II
ESKİ ÇİN TARİHİNİN AŞAMALARI

Bakırdan ve tunçtan âletlerin giderek yaygın kullanılışı, pirinç ekiminin, ipekböcekçiliğinin başlaması, klanlar rejiminin dağılışına, sosyal sınıfların, giderek devletin doğuşuna götürdü.

Nedir Çin tarihinin tablosu o noktadan sonra?

ŞANG İMPARATORLUĞUNDAN ŞEU İMPARATORLUĞUNA

Çin'de ilk köleci devleti, **Şang** (Yin) hanedanı yönetiminde (İ.Ö. 1766-1122) görüyoruz. Bu devlet, Hoang-Ho'nun suladığı vadide, onun bir dirsek yapıp doğuya yöneldiği yerde kuruldu.

Şang devleti zamanında, ilkel bir tarıma ve hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu devlet. Başlıca üreticiler köylülerdi. Bunlar, klan rejiminin kalıntılarını sürdüren, birbirine komşu ortakçı topluluklar halinde yaşıyorlardı.

Ve daha o zamandan çeşitli köle gurupları görüyoruz.

Üretici güçlerin gelişmesi, servetlerin birikimi, köleliğin doğuşuyla, klanın içinde, ayrıcalıklı ailelerden bir azınlık, ortakçı topluluğun üyeleri üstünde yönetici bir sınıfı oluşturdu. Kabile şefi **Ouang** (imparator), devletin -babadan oğula- başı oldu. Aynı zamanda büyük rahip olan bu imparator, bir Doğu despotunun niteliklerine büründü yavaş yavaş; mutlak hükümdar, bütün toprakların sahibi, insanlar üstünde göğün temsilcisi olup çıktı.

Tarım çalışmaları için gerekli ilk astronomik gözlemler bu devirdedir. İlk hiyeroglif Çin yazısı da bu devirde ortaya çıktı. Bugünkü Çin yazısının temeli budur; efsanevî imparator Fu-Hi'nin bulduğu söylenir bu yazıyı.

Şang devletinin batısında, -Hoang-Ho’nun bir kolu olan- Wei ırmağının suladığı vadide, **Şeu** kabileleri yaşıyorlardı. Şanglarla, etnik yönden ve dil bakımından hayli benzerlikler var aralarında. Şeu ekonomisinde, tarım yine başta gelen bir rol oynuyor; avcılık ve hayvan yetiştiriciliği ise, ikinci plânda geliyor. Şanglar, kuzeybatıdaki göçebe kabilelere karşı, Şeu’lardan askerî yardım isterlerdi sık sık.

İsa’dan önce XII. yüzyılın ikinci yarısında, Şang devleti zayıf düştü. Hükümdarların ve saray çevresinin giderleri yüzünden korkunç vergiler altında eziliyordu halk ve baskı alındaydılar. 1122 yılında, Şeu’lar, Mu ovasındaki savaşta Şang devletine son verdiler ve halkı da köle haline getirdiler.

Böylece, İsa’dan önce XII. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılın başlarında, Uzak Doğu’da, aşağı yukarı bütün Hoang-Ho vadisini içine alan geniş bir devlet kurulmuş bulunuyordu.

Ne var ki, uzun yaşamadı bu devlet.

İmparatorluk, imparatora kuramsal olarak bağlı, irili ufaklı 1500’den fazla devlete bölündü çok geçmeden. Bu devletler, kendilerine köle ve toprak kazanmak ve hegemonya sağlamak için çırpınıp durmuşlardır uzun süre.

Şeu’lar devri, üretici güçlerde pek hızlı bir gelişme devridir. İsa’dan önce XII. yüzyılda, Çinliler, demiri buldular; ancak, demirin yaygın kullanımı, daha sonraki yüzyıllarda, VI ve IV. yüzyıllar arasında gerçekleşti. Tarımda, pirinç ekimi başta geliyordu. «Sulu» pirinç ekimine geçiş ise, pek yetkin sulama araçlarını gerektiriyordu. Bu ekim, aslında hayli karmaşık, çok çalışma ve ustalık isteyen bir ekimdi. Tarım, ağaçtan ilkel bir sabanla başlıyor; arkasından bahçeler ve bağlar geliyor, dut yetiştiriliyor, onunla beraber de ipekböcekçiliği.

Tunç kullanımı yayılırken, çeşitli meslekler de ortaya çıktı ve gelişti. Şeu’lar devrinde, zanaat kesinlikle tarımdan ayrıldı.

Aynı devirde, köleci toplumun sınıflarının oluşumu da gerçekleşti. Eyaletlerle savaşlar, hayli bol köle sağlıyordu. Ticaretin ve para ekonomisinin gelişimiyle beraber ortaya çıkan tefecilik, borç için köleliği de doğurdu. Kanunlara aykırı davranış da köle olmanın bir nedeniydi. Çin tarımı, köylülerden, büyük bir işbilirlik ve deneyim istediğinden, köle emeğinin kullanımı dar bir alanda oluyordu ancak. Köleler, özellikle

setlerin ve kalelerin yapımında, hayvan yetiştirmede ve madenlerde kullanılıyordu.

Zanaatçı olarak çalıştıkları da oluyordu.

Şeu'lar devrinde ekonomi, devletin ve aristokrat ailelerin sömürdükleri «komşu ortakçılığı»na dayanıyordu.

*Bu usule göre, toprak, dokuz eşit parçaya bölünüyordu. Hepsi bir arada, «kuyu» anlamına gelen «tring» hiyeroglifine benziyordu. Bu yüzdendir ki «**tsing-tien**» sistemi, «kuyulu tarla» adını taşıyordu. Sekiz aile, bölüşmede, çeşitli parçaları kendileri alıyor; her biri kendi tarlasını kendisi işliyor, ancak dokuzuncu parçayı, «kung-tien»i (ortak tarla) beraberce ekip biçiyorlardı. Bu parçanın ekimi. Ötekilerden önce oluyordu.*

Ürünü de devletindi.

Ne var ki, yavaş yavaş terkedildi bu sistem ve VI. yüzyıldan IV. yüzyıla kadar olan dönemde, «ortak tarlalar», hemen tüm eyaletlerde ortadan kalktılar ve yerlerine, hasatın üçte biri, hattâ dörtte biri tutarında bir malla ödenen bir vergi geçti. Bu önlem, sömürünün boyunduruğunu daha da ağırlaştırdığı için ortakçı üyelerin muhalefetiyle karşılaştı. Şi-King'in bir türküsünde, ürünlere fareler gibi saldıran sömürücüler ve devlet memurlarına karşı köylülerin kini, ne kadar da güzel dile getirilir:

«Fareler, fareler, kemirmeyin has buğdayımızı,
Üç yıldır yaşarız hükmünüz alımda,
Bir tek iyiliğinizi görmedik.
Uzaklara gideceğiz, terkedeceğiz sizleri.
Mutlu bir diyara gideceğiz,
Mutlu bir diyara gideceğiz, mutlu bir diyara,
Adalet bulacağımız bir diyara.....

Kölecilerin zulmü, sık sık başkaldırılara yol açıyordu doğallıkla.

Şeu'lar Çin'inin yönetici sınıfı, imparatorun doğrudan çevresinden, yani ailesinden, irili ufaklı zorbalardan ve doğuştan soylulardan geliyordu. Soyluluk derecesinin belirlenmesinde, hısımlık bağlar, önemli rol oynuyordu. İktidardaki sınıfın temsilcileri, tantanalı giysiler içinde, kalabalık bir maiyetle dolaşırlardı. Özel koruyucuları vardı. İmparatordan, ya da onların yerel şeflerinden bir bölgenin yönetimini alıyorlardı. O bölgede, halktan, kendi hesaplarına -mal olarak- vergi topluyorlardı.

Yavaş yavaş yeni bir zümre çıktı ortaya: Tacirler ve tefeciler zümresi. Hukuksal yönden, köylülerden daha fazla hakları yoktu onların; ancak iktisadî bakımdan daha çok etkiliydiler. Onlarla, egemen sınıfın bir başka kanadı olan soylular arasındaki mücadele, eski Çin'in tüm tarihine damgasını vurmuştur.

Şeu'lar devletinin siyasal rejimi, ilke olarak, toprakta devlet mülkiyetini ve toplulukların sömürülmesini alan bir **Doğu despotluğu**'ydu. İsa'dan önce I. bin yılın başlarında, Çin'in parçalanışından sonra ortaya çıkan devletler, birer despotun yönetimindeydiler. Bu despotlar, ordular, ve kalabalık bir idare örgütü aracılığıyla, egemen sınıfın iktidarını, topluluklar ve köleler üzerinde yürütmüş durmuşlardır.

HEGEMONYA MÜCADELELERİ VE TS'İN İMPARATORLUĞU

Sayısız savaşların sonunda, küçük devletlerin sayısı giderek azaldı ve İsa'dan önce IV. yüzyılın sonlarına değin bir düzine kadar devlet kalmıştı ve en güçlü beş tanesi arasında hegemonya mücadelesi oluyordu. Bu mücadelede, sonunda iki devletin en güçlüleri olduğu ortaya çıktı: Ts'in ve Çu devletleri.

Ts'in krallığı, aşağı yukarı bugünkü Şens-Si eyaletinin bulunduğu yerdeydi.

Köleci üretim biçimini sürdüren bu devlet, krallığın en büyük siyaset adamlarından biri olan Şang-Yung'ın reformlarından sonra, hayli güçlendi. İktisadi ve ticari gelişmeler de böyle bir reformu gerektiriyordu zaten. Aldığı en önemli önlemler arasında, «tsing-tien» sisteminin kaldırılışı gelir (İ.Ö.350). Vergi malla ödenecekti; toprak alım satımı da serbest oluyordu.

Eski soylu sınıfın çöktüğü, tacirlerin ve tefecilerin, giderek «yeni» soyluların yükseldiği yıllardır o yıllar.

Köleci sömürünün temelinin genişlemesi, iktisadi atılım ve iktidardaki sınıfın güçlenişi, Ts'in krallığını bir fetih siyasetine götürdü; ve sonunda Çin'de ilk merkezi monarşi kuruldu.

Başında da **Şi-Huang-ti** vardı.

İmparatorluk 36 eyalete, onlar da birçok illere bölündü. Çeşitli görev ve derecelerde birçok memurluklar kuruldu. Şang-Yung'ın reformları bütün imparatorlukta uygulanmaya başlandı. Ağırlık ölçüleri ve para birleştirildi. Kiracı durumunda olan köylüleri, belirli bir vergiye bağlayıp, mal sahipleri haline getirerek, ülkede istikrar sağlamaya çalışıldı. Bütün unvanlar

kaldırıldı ve özgür insanlar, iki kategoriye ayrıldılar: Soylular ve halk adamları.

Çin'in ünlü **Büyük Duvarı** da o devirde örüldü.

Bununla beraber, Ts'nin imparatorluğu geçici oldu.

Şi-Huang-ti'nin ölümünden (İ.Ö. 209) sonra, ülke, köylü ve köle başkaldırılarıyla çalkalandı. Çin tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olan, Çeng-Şeng'in yönettiği ünlü köylü başkaldırısı bunlardan biridir.

HANLAR İMPARATORLUĞU

Başkaldırılar üzerine, egemen sınıf harekete geçmişti. İki kişi iktidar mücadelesi içindeydi: Lieu-Pang ve Hiang-Yu. Bu mücadelede, Hiang-Yu eski soyluların ve büyük köle sahiplerinin çıkarlarını savunuyordu. Lieu-Pang'ın politikası daha yumuşaktı. Mücadeleyi Lieu-Pang kazandı (İ.Ö. 202); kendini imparator ilân etti ve kurduğu hanedan da **Han Hanedanı** adını aldı.

Han'lar imparatorluğu, Şi Huang-ti'nin eserini, yani Çin'in birleştirilmesi işini tamamladı. Varlığını uzunca bir süre sürdüren bu hanedan zamanında, ülkede çeşitli kökenlerden gelen etnik öğeler kaynaştı; bu da, tek bir dilin doğuşuna katkıda bulundu.

Çin milliyetinin doğuşu Han'larla başlar.

İlk imparatorların politikası, monarşik devlet örgütünü güçlendirmek, imparatorluğun alanını genişletmek ve ekonomiyi güçlendirmek oldu. İmparator **Wou-Ti**'nin iktidarı (İ.Ö. 140-86), özellikle iktisadî bakımdan, Han'lar imparatorluğunun doruk noktasıdır: İmparator, ayrıcalıklı toprak sahibi beylerin özerkliklerine son vererek, etkisiz hale getirdi onları; her bölge beyinin yanına danışman adı allında, hem denetleyici, hem de casusluk yapacak bir imparatorluk elçisi atandı; ünlü «**mandarenler**» zümresi de onun zamanında doğdu. İsa'dan önce II. yüzyıldaki iktisadî gelişme, atılgan bir dış politikaya götürdü Çin'i. Viet-Nam'a boyun eğdirilirken, Yunnan bölgesi ve Mançurya'nın güneyi fethedildi. Hunlarla ilişkiler, en önemli sorunlar arasında geliyordu. Kendilerine dışarda bağlaşıklar aramak amacıyla, Çin, Batı'daki ülkelerle ilişki kurdu. Çin'in öteki uygarlık merkezleriyle bağlantısı böyle başladı.

Ünlü **ipek yolu** da böyle açıldı.

Ne var ki, toprakların serbestçe alınıp satılması, saray harcamaları ve dış politikadaki genişleme yüzünden vergilerin arttırılması, bütün bunlar,

köylülüğü çökertti sonunda. İmparatorluğun zayıflamasıyla da, göçebeler ipek yolunu ele geçirip, Çin'in dış politikasına bir darbe vurdular.

Han'lar imparatorluğunda bunalım başlamıştı.

Kısmî reformlara girişildi; yürümeyince, imparatorluk ailesinin yakınlarından **Wang-Mang**, İmparatoru devirerek, yeni bir hanedanın kurucusu olduğunu ilân etti.

İlginç bir kişiliği vardır bu adamın.

Köklü çözümlere gitmek istedi: Toprağın tek sahibi, hukuk bakımından devlet oldu; topraklar ailelere, yeniden dağıtıldı, özel kölelik sınırlandı. Tahıl için azami fiyatlar kondu. Buna karşılık, devlet, insafsız bir alacaklı durumuna geldi; bunun sonucu olarak, köylünün geçim düzeyi yeniden düştü. Bütün bu önlemler iktidardaki sınıfın da azgın direnişiyle karşılaşmıştı. Reformların başarısızlığı, kitle halinde köylü ve köle başkaldırılarına yol açtı.

> *«Kızıl Kaşlar» başkaldırısı diye adlandırılan bu başkaldırıyı, Wang-Mang silâhla bastırmak isledi. Başkaldıranlar başkenti ele geçirip, Wang-Mang'ı da öldürdüler. Ne var ki, Wang-Mang'ın iktidardan uzaklaştırdığı' imparator ailesinin üyeleri yararlandılar bundan. Onlardan biri imparator ilân edildi; o da, kendi yandaşlarına dayanarak başkaldıranlara karşı döndü ve kana boğdu hareketi.*
>
> *Öyle de olsa, egemen sınıflar ödün vermek zorunda kaldılar.*
>
> *Ancak, durumlarını güçlendirdikçe, bu ödünlerden vazgeçtiler. Topraklar, yeniden ve işitilmemiş ölçülerde belli ellerde toplaşmaya başlandı. Sulama sistemleri çöküyor ve devlet zayıflıyordu. Köylülüğün çöküşü ve devlet örgütündeki çözülme, büyük bir köylü hareketine yol açtı sonunda (İ.Ö. 184). «Sarı Bereliler» diye anılan başkaldırı, «Kızıl Kaşlar» kadar büyük değildi gerçi; yine de bütün imparatorluğa yayıldı. Bir çeyrek yüzyıl kadar sürdü ve çok büyük güçlüklerle bastırıldı.*

O zamana değin, eskimiş bir üretim biçimini, yani köleliği korumuş olan Han'lar imparatorluğu, bu savaşların ateşi içinde, yerini feodal rejime bırakarak çöküp gitti.

III
ESKİ ÇİN UYGARLIĞI

Çin, İlk Çağ'ın en büyük uygarlık merkezlerinden biri oldu. Yarattığı kültür değerleri, yalnız İlk Çağ'la sınırlı kalmadı; ondan sonraki yüzyıllarda da, aynı topraklar üzerinde varlıklarını sürdürdü.

Ve çevresindeki Asya toplumlarını derinden etkiledi.

YAZI

Pratik zorunluluklar, yazının ortaya çıkışını hızlandırırken, bilimlerin gelişmesini de desteklemiştir. Çin yazısı, İlk Çağ'da, pek eski tarihlere çıkıyor. İsa'dan önce II. bin yıllarında kemikler üzerine yazılmış metinlerde, bilginler, 2000 hiyeroglif saydılar:

Yazının pek erken ortaya çıkışını gösterir bunlar.

> *Çin hiyeroglif sisteminin gelişmesi. Mısır'dakine benzetilebilir. İlkel resimli çizgiler, sonradan kelimelerin karşılığı olarak saklandılar: «Erkek», «çocuk», «kadın», «ağaç», «yüksek»; «alçak» gibi hiyeroglifler böyledir. Bu yalın hiyerogliflerin bir araya getirilmesinden başka kavramlar oluştu. Örneğin, «ağaç»la ilgili iki hiyeroglif «orman»ı anlatır oldu.*
>
> *Çinliler, sonraki yüzyıllarda daha da geliştirdiler bu yazıyı.*

İlk merkezî imparatorluk olan Ts'in devrinde yazı birleştirildi: Han'lar devrinde de, aşağı yukarı bugünkü biçimini aldı yazı. Yeni maddelerin, ipekle kâğıdın sayesinde oldu bu. Eskiden tahta parçaları üzerinde yazılıyordu. Çinliler, bugün bile yukardan aşağıya yazıyorlarsa, eskiden daracık tahta parçalarına yaz, yazmış olmalarından ileri geliyor bu.

TEKNİK VE BİLİM

Tarımda takvimin saptanabilmesi, astronomik gözlemleri gerektiriyordu: İlk Çağ'ın Çinlileri, bu alanda pek ileri gittiler. Böylece, Hipparkos'tan 200 yıl önce, Çin bilginleri, gündüz ve gecelere bakarak, yer yuvarlağının Güneş çevresinde bir elips çizdiği gerçeğini buldular. Ts'in hanedanı zamanında, dünyanın ilk güneş takvimleri yapıldı. Ancak, uygulamada kullanılmadı; çünkü Çinliler ay takvimine başvuruyorlardı. Eski Çin'de, Güneş tutulmalarının düzeni biliniyordu.

Kompas'ı bulma onuru da Çinlilerindir. Pek sağlam bir matematik kavramı vardı onlarda; özellikle, köklerle küp kökleri biliyorlardı.

O devrin tarım tekniği hakkında pek ilginç bilgiler veren agronomi eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş durumda; toprağı ekme ve verimini arttırmanın yanısıra, çeşitli bitkiler üstüne bilgiler ve çiftçilere öğütler veriyor bu kitaplar.

Dokuma, tunç, demir, fildişi ve ince taştan eşya, mürekkep yapımı konusunda Çin zanaatçılarının örneği pek azdır o çağda.

FELSEFE VE DİN

Sosyal rejimin eksiklikleri, savaşlar, Şeu'lar devrinin sonlarında sınıf mücadelelerinin keskinleşmesi, Çin'in ideolojisi üzerine damgasını basan felsefe ve din sistemleri ortaya çıkardı.

Doğuştan soyluların çıkarlarını **Konfüçyüs**'ün öğretisi yansıttı. Eski Çin'in bu büyük düşünürü, İsa'dan önce 550 yılına doğru doğdu ve 480 yılına doğru da öldü. Konfüçyüs, politika ile ahlâkın içiçe girdiği, düşünceci dünya görüşüne dayanan bir öğreti kurdu. Bu öğretinin büyük bir bölümü, onun çömezlerince tutulmuş *Felsefi Konuşmalar*'ında yer almaktadır. «İnsanlıkça bir ilkeden yola çıkan Konfüçyüs, en yaşlıya saygı ve hangi durumda olurlarsa olsunlar, insanların topluma karşı mutlaka görevlerini yerine getirmeleri gereği üzerine kurulu bir sistem geliştirdi: «Baba baba olmalı, oğul oğul, hükümdar da hükümdar» diyordu; bir yönetici, görevine lâyık olmayan bir davranışta bulunmuşsa, onun devrilmesine müsaade ediliyordu. Öyle de olsa, yerleşik düzene ve yukarılarda olanlara, yani egemen sınıflara boyun eğmeye götürüyordu bu öğreti. Konfüçyüsçü ahlâkın, atalar kültü ile sıkı sıkıya bağlanışı, bu öğretiye dinsel bir nitelik vermekte de gecikmedi.

İsa'dan önce VI. yüzyılda yaşayan **Lao-tseu**'nun *Tao tö King* adlı eseri ise, ataerkil köylülüğün ve küçük mülk sahiplerinin özlemlerine yanıt veriyordu. Bu kitap, Taoizm öğretisinin ilkelerini içine alıyor. Yaratıcı bir tanrıyı yadsımak gibi materyalist bir dünya görüşünü ve -kendiliğinden-diyalektik bir anlayışı içerse de, eskiye, insanların mutlu bir yaşam sürdürdükleri bir altın çağa dönüşü öğütler. Yaşadığı zamandaki rejimi, «rüşvet ve vergilerle halka açlık çektiren» bir rejimi acı biçimde eleştiren bu eser, «insanların para biriktirmek için azgınlaşmadığı» düşsel devirlere dönüşün düşünü görür.

Yeni soyluların ve tacirlerin çıkarlarını, **hukukçu danışmanlar okulu** savundu; bunların arasında, Ts'in devrinin birçok devlet adamı da bulunuyor. BÛ okulun şefleri, Şang Yang, Han Fei-steu ve ötekiler, tam

anlamıyla merkezîleştirilmiş, birleşik bir devletin yaratılmasını savunuyorlardı.

Konfüçyüscülerle bunlar arasındaki mücadele, çok sert görünümler aldı bazı bazı. Konfüçyüscüler, Şi Huang-ti'nin iktidarına karşı savaştılar ve -İsa'dan önce 213 yılında- çoğu zulüm, işkence gördü bu yüzden ve kitapları yakıldı. Şi Huand-ti'den zulüm gören ve Lieu-Pang'ın hakaretine uğrayan Konfüçyüscü bilginler, imparator Wou-Ti'nin çevresinde toplandılar. Daha önce kaldırılmış bulunan danışmanlar kurulundaki görevlerini yeniden elde ettiler. Bundan böyle işe alınmaları sınavla oldu.

Büyük önem taşıyan mandarenler zümresi böyle doğdu.

İsa'dan sonra I. yüzyılda, maddeci bir dünya görüşünü savunan ve ruhun ölümsüzlüğünü yadsıyan bir büyük filozof yaşadı Çin'de:**Wan Tch'ong.**

EDEBİYAT VE SANAT

Günümüze değin ulaşmış çoğu edebî eserler, tazeliklerini hep korudular. İsa'dan önce IV. yüzyılın' sonu ile III. yüzyılın başları, Çin'in, aynı zamanda üstün bir devlet adamı olan, en büyük şairinin yaşadığı devirdir.

K'iu-Yuan'dır bu şairin adı.

Ts'in'in, hegemonya için başvurduğu barbar ve zalim yöntemlerin amansız düşmanıydı; ülkenin birliğini kendiliğinden kazanması görüşünü savunuyordu.

İki kez sürgüne mal oldu bu ona!

Sonunda umutsuzluğa kapılıp, kendini bir ırmağa atarak canına kıydı.

Kin ve adaletsizlikle dolu bir devirde, insanların yazgılarına acıma, ülkesi için de güzel düşüncelerle doludur şiirleri. Halk şiirinin gelenekleriyle kendi sanatı arasındaki derin ilişkiyi gören bu büyük senyör, bu soylu kişi, halk güçlerine karşı büyük güven ve yakınlık duydu. Acı olaylar ve derin bir hüzün ile dolu genellemeleri, yine de iyimser bir hava taşırlar.

Çinliler, en önemli bayramlarından birinde onu anarlar.

Bunun gibi, Sseu Ma-ts'ien ile tarihçi Pan-Ku'nun nesri, binlerce yıl, vazgeçilmez örnekler oldular. Onların eserleri, millî efsaneleri, sayısız

atasözlerini, özdeyişleri ve halk türkülerini içine alıyor. Çin'in büyük adamlarının resmî biyografileri, anlattıkları olayların renkliliğinin yanısıra, belgesel bir nitelik de taşıyorlar.

Öğretici bir amaçla okundular bu bakımdan.

Görsel sanatlarda, Çinli ustalar şaheserler yarattılar. Günümüze pek az ulaşabilmiş mezar kabartmaları, heykeller ve anıtlar, büyük bir yeteneği ortaya koyuyorlar.

Müzik, eski Çinlilerin yaşamında büyük bir rol oynadı. Çeşitli çalgıların eşlik ettiği danslar, büyük bir halk çoğunluğunu eğlendiriyordu.

Özetle, Çin uygarlığının Asya halkları için oynadığı rol, eski Yunan'ın Avrupa halkları için oynadığı role benzetilebilir. Çin'in tekniği, sanatı, edebiyatı ve felsefesi, Japonya'ya, Kore'ye, Viet-Nam'a, Mongolistan'a örnek oldu sürekli. Doğu Asya'nın diplomatik ilişkilerinde olduğu gibi, bilimsel ve edebî eserlerinde de, uzun yüzyıllar, Çin yazısı kullanıldı durdu.

II
YUNAN

Yunanistan, o zamanki adıyla Hellas, Balkanlara güneyinde, üç yanı denizle çevrili bir yarımadadır: Doğusunda Ege denizi, güneyinde Akdeniz, batısında İon denizi vardır. İlk bakışta, yalnız kalmış gibi görünür; ama Kikladlar ve Sporadlar -kısa mesafelerle- Anadolu'ya bağlar onu; Kalkidikya yarımadası ile Kuzey Ege'deki adalardan Trakya'ya ve -boğazlar yoluyla- Karadeniz'e çıkılır. Güneyde ise, doğu ve batı arasında köprü görevi gören Girit adasını görüyoruz.

Yunan uygarlığı, işte bu coğrafi ortamda doğdu.

Daha başka özellikleri de var bu ortamın: Avuç içi kadar ülkeyi, dağlar, yığınla küçük parçalara bölmüş. Birbirinden kopuk olan bu yerleşme alanları, ancak «polis» tipi kent devletlerinin doğmasına elverişli olabilirdi; üstelik, bu küçük kent devletleri, doğal dağ sınırlarıyla birbirlerinden ayrıldıklarından, ülke çapında siyasal birliği de engelliyordu coğrafya. Nitekim, İlk Çağ Yunan tarihi, -kuşkusuz başka nedenlerin de sonucu olarak- birbirinden bağımsız, giderek birbirine düşman sitelerin tarihidir aslında.

Bu birliğin kurulamamasında, yine coğrafyaya bağlı, iktisadî nedenler de rol oynuyor: Hellas'ın orta kesimi, birbirinden dağlarla kopmuş küçük bölgeler biçiminde ve tarım için yeter suyu olmayan yerlerdi. Buna bağlı olarak, bitki örtüsü, iklimin de etkisiyle, insanların Mısır'da ve Mezopotamya'da olduğu gibi, kolayca tarım yapıp geçinmelerine elverişli değildi; geçim koşulları zordu. Bu zorluklar, bu küçük devletleri birbirine karşı sürekli düşmanlık duymaya götürürken, insanları da deniz kıyısında yerleşmeye zorlamıştır ister istemez.

Böylece, ülkenin asıl yaşamına damgasını vuran deniz olmuştur.

Karanın eksik bıraktığını o tamamlamıştır: Balıkçılık gibi günlük geçimin yanısıra, deniz ticareti, ülkeni yaşam ve sanayisi için gerekli kaynakları sağlamıştır. Bunun gibi, Batı Anadolu'dan İtalya ve Sicilya'ya değin, deniz yolculuğu öyle yenilmez güçlükler taşımadığından, Yunanlılar, Batı Anadolu'ya olduğu gibi, «Büyük Yunanistan» adını verdikleri Sicilya ve güney İtalya kıyılarına da yerleşebildiler. O yüzden de, İlk Çağ'da Yunan dünyası deyince, hepsi giriyor içine.

Kimler yarattı bu uygarlığı?

Grek dediğimiz Yunanlılar, ya da Hellenler, atalarının o toprağın yerlisi olduğunu sanırlardı. Araştırmalar, doğru olmadığını gösteriyor bu sanının. Hint-Avrupalı olan Hellenler de iki ayrı zamanda istilâ ettiler ülkeyi: İlk

kez, İsa’dan önce 2000 yılından başlayarak Akalar geldiler ve Girit uygarlığının mirasçısı oldular; Girit uygarlığı, onların kurduğu Miken uygarlığında sürecektir.

Onları Dorlar izledi; 1100 yıllarında gelip bu uygarlığı yıktılar.

İlk Yunan kolonileştirmesi Dorların istilâsından sonra başlar. Onlardan kaçanların bir bölümü, Batı Anadolu kıyılarında İyonla kentlerini kurdular; Yunan uygarlığı da, işte bu kıyılarda başladı önce. «**Büyük Yunanistan**», bu kolonileştirmenin ikinci aşamasında ortaya çıkacaktır.

İlk Çağ Yunan tarihinin, İsa’dan önce VI. yüzyıla değin süren bu dönemine **arkaik devir** deniyor. Onu, yine İsa’dan önceki V ve IV. yüzyıllar arasındaki asıl klasik devir izler. Yunan, Akdeniz kültür çevresi içinde, eski Doğu uygarlıklarından da etkilenerek, dehasını bu devirde koyar ortaya. Klasik devrin, İsa’dan önce III. ve II. yüzyıllar arasında önemli bir uzantısı olacaktır: **Hellenistik devir**.

II. yüzyılda Roma fethe gelecektir.

Yunan tarihi, Roma tarihinin bir sayfasıdır artık.

BÖLÜM I
EGE DÜNYASI

Eski Yunanlılar, ülkelerinin uzak geçmişi hakkında pek bir şey bilmiyorlardı. Tukidites. Yunanistan'da ilk oturanlar olarak, «Pelasklar», «Karyalılar» ve «Lelegler» diye adlandırdığı yabancı halklardan sözeder. Dev gibi taşlardan yapılmış yapılar onlardan bilinirdi. Efsaneler ise, Girit kralı Minos'un, bir büyük deniz devletiyle, «Labirent» adlı geniş sarayından ve Troya savaşını yapmış Miken kralı Agememnon'dan bahsederler.

XIX. yüzyıldan başlayarak çok şey öğreneceğiz.

I
ARKEOLOJİNİN KAZANDIRDIKLARI

XIX. yüzyılın sonlarında, 1870 ve 1880'e doğru, eski Yunanla ilgili pek önemli buluşlar oldu. Neler örneğin?

SCHLIEMANN'IN AÇTIĞI YOL

Önce heveskâr bir Alman arkeologu, **Henri Schliemann**, 1874 yılında *«Eski Troyalılar»* adlı bir kitap yayınladı ve onu başka kitapları izledi. Her şeyi kendi kendine öğrenmiş bu yorulmak bilmez araştırıcı, Homeros'un Troya'sını bulduğunu, Miken'de İlyada ile Odisea kahramanlarının yaşadığı çağla ilgili mezarlara ve çok değerli şeylere rastladığını söylüyordu bu kitaplarda.

Devrin bilginlerinin alay konusu oldu.

Ancak, az sonra anlaşıldı ki, Schliemann, buluşlarını pek iyi değerlendirememişti. Kuşkucuların başında gelen arkeolog Doerpfeld, seksen yıllarının başında yardıma karar verdi ona. Daha sonraki yıllarda da tanıtladı ki, Schliemann, kronolojik değerlendirmelerinde yanılmıştı sadece ve buluşlar, bilimin o güne değin hiçbir şey bilmediği çok daha eski bir tarihe çıkıyordu aslında. Yoksa Schliemann, İsa'dan önce III. ve II. bin yıllarında, Avrupa'nın güneydoğusunda, Yakın Doğu uygarlıklarıma hemen hemen aynı düzeyde bir uygarlığın varlığını kanıtlamıştı buluşlarıyla.

XX. yüzyılın başlarında, İngiliz arkeologu **Arthur Evans**'ın Girit'te yaptığı kazılar, bu buluşların doğruluğunu daha da güçlendirdi. Ancak, ne Schliemann ne de Doerpfeld, sözkonusu uygarlığın asıl merkezini saptayamamışlardı. Evans'a göre, Girit'ti bu merkez. Girit'te, bu uygarlık daha gelişmişti; daha parlaktı ve düzeyi Mezopotamya ve Mısır'daki uygarlıkları da aşıyordu belki de. *«Minos'un Sarayı»* adlı 4 ciltlik eserinde,

Evans, yaptığı otuz yıllık kazıların sonuçlarını sergiledi. Ondan sonraki araştırmalarla, «Ege Uygarlığı» denen Grek öncesi uygarlığın insanlık tarihindeki yeri ve rolü, aydınlığa çıktı.

AÇIKTAKİ SORUNLAR

Ancak bu verilerin her şeyi aydınlattığı da söylenemez. O denli ki, bu uygarlık için herkesçe kabul edilen bir tarihleme bile yok henüz. Aralarında koşutluklar da olsa, Girit için başka, kara Yunanistan'ı için başka, Ege'deki adalar için başka tarihlemelere gidiliyor. Özetle, Ege uygarlığı, tartışmaların konusu olmayı sürdürüyor.

Nasıl başladı bu uygarlık ve hangi merkezlerde gelişti?

II
BAŞLANGIÇLAR

Ege uygarlığını, daha kalkolitik çağda, yani İsa'dan önce 3000-2100 tarihleri arasında başlamış görüyoruz. Merkezi de, Ege denizinde bir çeşit köprü durumunda olan Kiklad takımadalarında bulunuyordu.

Ne var ki, yayıldığı alan çok daha geniştir.

Onun izlerine Girit'te, Peloponez'de, merkezi Yunanistan'da ve Küçük Asya'nın batı kıyılarında da rastlıyoruz.

TEKNİK VE TOPLUM

Bu uygarlık, Ege denizinde uzun zaman hüküm sürmüş Yenitaş Çağı'nın pek ileri kültürlerinin bir uzantısı idi. Bu dönemde, taştan âletler yine geçerli; ancak, yapımları en yetkin bir noktaya ulaşmıştır: Kimi nadir bir taş olan obsidienden Yapılmıştır ve keskin tabakalar halindedir. Obsidien yataklarına ise, ancak Kiklad adalarından biri olan Melos'ta rastlıyoruz. Orada, Phylakopi adlı bir büyük kasaba oluşmuştu ve oturanları obsidienleri çıkarıyor, işliyor ve o devir için pek değerli olan bu âletleri çevreye yayıyorlardı.

Taşın dışında, önce bakır, sonra ilkel tunç olmak üzere, madenlerden de yararlanmaya başlanmıştı. Ancak, bakır ve tunç henüz o denli nadirdir ki, sadece silahlar ve mücevherler yapılabilmektedir onlardan. Troya'da, en eski katlarda, Schliemann, «Priamos'un Hazinesi» adı verilen altından yapma binlerce eşyadan oluşan bir hazine buldu.

İlkel teknik, az gelişmiş bir iktisadî ve sosyal rejimin varlığını gösteriyor. Temel uğraş balıkçılık, küçük hayvan yetiştiriciliği, kazmayla tarım ve ilkel trampa idi; haydutluk ve korsanlık da giriyordu işin içine. Kapkacak kabasabaydı ve kilden, elle yapılıyordu; kuş gagalı testiler, insan yüzüne

benzer tencereler, çifte bardaklar görüyoruz. Çömlek resimciliği henüz bilinmiyor, süslemede geometrik biçimlerle yeriniliyordu.

Halk, çok eskinin kulübelerini hatırlatan, yuvarlak ya da yumurta biçiminde evlerde oturuyordu genellikle. Ancak, 300'm2 ye kadar varan pek geniş konutlardı bunlar; birçok bölümleri vardı içinde, kuşkusuz klanlar diyebileceğimiz yığınla birimi çatısı altında topluyordu.

Mezarlar da ortaklaşa idi.

Ancak şuna da inanmalı ki, bu devirde klan rejimi çözülme içindeydi. Melos adasındaki Phylakopi, düzgün yolları, sur kalıntılarıyla gerçek bir kent. Troya'nın en alt katmanlarında, gönençleriyle, toplumun bütününden ayrılan şeflerin oturduğu -iyice tahkim edilmiş- konutlar görüyoruz.

En büyükleri de ikinci Troya'dakiler.

> *Pişmiş tuğladan bir korkuluk duvarının üstünde yükselen, dev duvarlarıyla korkunç bir kale bu. Duvarlara iyice tahkim edilmiş bir kapı açılmış. Savunuculara, saldıranları püskürtmede kullandıkları gizli bir kapısı da ¥ar. Kalenin ortasında, taş döşeli avlusuyla, şefin konforlu evi yükseliyor. Bu evde, bir büyük holden geçilip ortasında yuvarlak bir ocağın bulunduğu geniş bir salona giriliyor. Yanında, daha küçük, kuşkusuz kadınlara ayrılmış bir bölüm daha var. Böyle bir yerde oturan şef, lalettayin saygın bir kişi olamazdı; belli ki çevresindekileri sömüren bir insandı ve sömürdüklerinin kendi elleriyle yaptıkları ama içine girmeye de güçleri yetmeyen bir yerde oturuyordu.*

NEREDEN GELİYORLAR?

Ege'nin kıyı ve adalarında oturan bu halkların hangi ırktan olduklarını açıkça söyleyebilmekten uzak bulunuyoruz bugün. Grekler, daha önce de belirttiğimiz gibi, kendilerinden önce bütün Ege'de oturmuş -Pelasklar, Karyalılar, Lelegler gibi- Ön Asya kökenli halklardan bahsederlerdi. Kalkolitik devirdeki Ege halklarının Küçük Asya'dan gelmiş olmasını, arkeolojik veriler ve Yunanistan'daki dağ, ırmak ve çoğu yerlere verilmiş olan adlar doğrular gibi.

Ne var ki, bugün de çözüme bağlanmış değil konu.

III
GİRİT UYGARLIĞI

Ege uygarlığının ikinci aşamasını, Avrupa'nın güneydoğusunda Tunç Çağı'nın gelişmesi simgeler. Aynı gelişme, aynı yüzyıllarda Mısır'da ve Mezopotamya'da da olmuştur. İsa'dan önce 2100 yılından 1400 yıllarına kadar süren bu dönemde, Ege uygarlığının merkezi bir adadır; Girit adası.

Girit, o dönemde uygarlığının doruk noktasındadır ve İlk Çağ'ın uygar toplumları arasında da bir köprü durumundadır.

Nereden ileri gelmektedir bu?

GİRİT UYGARLIĞININ KAYNAKLARI

Başta, coğrafî konumundan, Ama bir ikinci neden daha var: Girit, Tunç Çağı'nı yaşayan bütün Doğu uygarlıkları için, kalay ticaretinde bir aracı durumundaydı. Tunç üretiminde, gerekli olan bu madenin büyük bir bölümü, Batı'dan, İspanya yarımadasından geliyordu ve bu ticareti denetim altında bulunduran Girit, Yakın Doğu'nun temel sanayisinin anahtarını elinde tutuyordu. Bundan büyük bir pay aldığı gibi, kendisi de -Kıbrıs'tan getirdiği bakırla- tunç üretiyordu. Böylece Girit, Tunç Çağı'nda, yalnız bir aracı rolünde değil, üretici rolündeydi de.

Bu sayededir ki, tekniği ve ekonomisi, olağanüstü bir düzeye ulaştı. Başta maden, sanayisi gelişti: Tunçtan çifte ağızlı harikulade baltalar, hançerler ve kılıçlar üretiliyor; üzerlerine altından hünerli işlemeler yapılıyordu. Altın ve gümüşten bardaklar, anlatılmaz güzellikte kabartmalarla süsleniyordu. Madeni tel yapmanın yolu da bulunmuştu ve bunun sonucunda «sarmal eğri», Giritli süslemecilerin gözde motifi oldu.

Bir başka önemli sanayi, seramikti. Seramikte, yaygın biçimde, çömlekçi tornası ve yetkin bir fırından yararlanılıyordu. Biçimlerindeki zarafet ve süslemelerindeki özgünlük ve canlılıklarıma, Girit vazolarının, bütün bir Yakın Doğu'da benzeri yoktu; Mısır'a, Suriye'ye ve Doğu'da daha da uzaklara gönderiliyordu onlardan. Resimlerdeki kadın giysilerinin karmaşıklığına bakılırsa, dokumacılıkta da pek ilerlemiş olmalılar. Mühür kazmacılığı da kayda değer; mücevhercilik de çok gelişmişti.

İçine buğday, şarap, zeytinyağı doldurulan büyük küpler, tarımın da geliştiğini belgeliyor. Tersane ve doklarıyla liman yıkıntıları, çeşitli gemi resimleri, gelişmiş ve faal bir deniz taşımacılığının tanıkları. Para yerine bakır parçalar kullanılıyor ve Girit pek uzak ülkelere değin ticaret yapabiliyordu.

İktisadî işlemler ve ticarî değiş tokuş, kilden tabletler üzerine, pek gelişmiş bir yazıyla kaleme alınıyordu: Başta hiyeroglifti bu, sonra çizgisele

dönüştü; ne yazık ki, bugün de okuyabilmiş değiliz bu yazıyı.

SOSYAL VE SİYASAL REJİM

Sosyal rejim, bu dönemde, üretici güçlerdeki yoğun gelişmenin sonucu olarak baştan aşağıya değişti. Nasıl?

Yapılarda ve mezarlarda klan döneminin ortaklaşacılığından eser kalmadı: Her ailenin dikdörtgen biçimindeki pek küçük bir evi vardı artık; tek kişiye ya da bir aileye de ait olsa, mezarlar bireysel bir nitelik almıştır. Klan rejimindeki çözülmeyi ve toplumun sınıflara ayrıldığını gösteriyor bütün bunlar.

Servetlerde eşitsizliği gösteren yığınla işaret var.

Örneğin evler, birbirinden farklı büyüklükte. Kentlerin merkezinde, soyluların oturduğu, asma katı da olan tek katlı güzel evler görüyoruz; sonra orta halli evlerin sıralandığı yollar geliyor; kenar semtler ise pek kötü konutlarla dolu. Yoksulların sömürülmesi daha şimdiden pek belirgin ve kuşkusuz, Mısır'da ve Babil'de olduğu gibi, borçlanma yüzünden oluyordu bu. Resimlerde, yabancı hizmetkârlar görüyoruz; köle olsa gerek bunlar. İlerde yazılarını okuduğumuzda, bu köleler üstüne bilgiler edineceğiz.

Girit'te II. bin yılda sosyal sınıfların doğuşu, merkezî bir devlet yapısına geçişi başlatıyor. Birçok küçük krallıklar, giderek bir büyük imparatorlukta birleşiyor ve merkezi de adanın kuzey kıyısındaki **Knossos** kenti oluyor bu imparatorluğun. Girit imparatorluğunun, Ege denizindeki, adalarda olduğu gibi, Balkan yarımadasının güneyinde de önemli toprakları vardı ayrıca. Oraları vergiye bağlamış yöneticilerce idare edilirdi bu topraklar.

Girit devletinin başında krallar vardı: Soyluların iktidara geçirdiği rahiplerdi bunlar. En güçlülerinden birinin, **Minos**'un adını, Yunan efsanelerinden öğreniyoruz. Bu bir özel ad değil, Girit hükümdarlarının unvanıydı belki de. O kralların oturduğu Knossos'taki dev saray, günümüzde bütünüyle ortaya çıkarılmış durumda.

> *Aşağı yukarı iki hektarlık bir yer tutan, iki katlı muazzam bir yapı bu. Geniş bir avlunun çevresinde sıralanmış şatafatlı salonlar, odaları ve müştemilatı ile yüzlerce bölümden oluşuyor. Görkemli bölümlerinden yalnız ikisi korunabilmiş durumda: Taç salonu ile havuzlu salon; ötekiler, çöken katlarla beraber yitip gitmiş. Ancak zeminde, bürolar ve hazine odalarıyla, içinde on sekiz iri küp bulunan şaraplığı, saray atölyeleri ve hapishane eski durumunu*

koruyabilmiş. Beş yüz kişilik bir de tiyatrosu var. Su olukları, kanalizasyon ve başka özellikleriyle işitilmemiş bir konfor içinde saray. Galerilerin deki freskolar, şatafatlı toplantıları ve sarayda yapılan oyunlardan -özellikle boğa dövüşünden- sahneleri dile getiriyor.

Yunan efsanelerinin «Lâbirent» diye adlandırdığı bu sarayda hemen her şey, o efsaneleri haklı çıkarır durumda.

Girit imparatorluğunda, Mısır'dakine benzer, gelişmiş bir bürokrasi sistemi vardı. Görevliler, -müdür, gözetici, hazinedar, denetimci gibi- mevkilerine göre birbirlerinden ayrılır ve mühürlerindeki sembolik bir işaret, bir ayak, bir kapı, bir göz kendilerini belli ederdi. Birçok bölümlerden oluşuyordu bu bürokrasi: Ordu, deniz, donatım, vb. Askerler, silahlarına göre ayrılmış milislerdi. Ağır silahlı ve arabalı savaşçıların özel bir rolü vardı; bir yerden bir yere gidip gelmelerini kolaylaştırmak için, taş döşeli bir yol şebekesi kurulmuştu.

Sömürülen yığınları itaat altında tutmanın bir başka aracı dindi. İnsan soyunu yaratmış, erkeklerin, hayvanların ve bitkilerin tanrıçası Ana-Tanrıça ile, -çok kez bir boğa biçiminde belirtilen- güçlü eşi ya da oğlu erkek tanrıya saygı da kafalarına yerleştiriliyordu kitlelerin kuşkusuz. Bu tanrıların yeryüzündeki temsilcileri krallardı, öyle olduğu için de, din, bir kutsallık ve dokunulmazlık aylasıyla çevreliyordu onları.

Ne var ki, Mısır'da olduğu gibi, Girit'te de, ne devlet görevlileri, ne ordu, ne de rahipler, boyun eğdirilmiş halkın direnişini kıracak güçte değildi her vakit. Başkaldırılar oluyordu zaman zaman. Onlardan biri, İsa'dan önce 1750 yılına doğru, Mısır'la aynı zamanda patlak verdi. Knossos başta olmak üzere, kentlerdeki kral sarayları ele geçirildi ve yakıldı başkaldıranlara. Ondan sonra kurulan iktidar, daha demokrat bir nitelik taşıyordu. Ancak fazla uzun sürmedi: Soylular, dizginleri yeniden ele geçirdiler; Knossos sarayı, eskisinden de görkemli olarak yeniden yapıldı. Bir başka varsayıma göre, Girit'teki saraylar, izlerine Ege'nin başka yerlerinde de rastladığımız bir büyük deprem sonucu yıkıldı.

GİRİT UYGARLIĞININ YIKILIŞI

Bir yerde halka karşı, öyle olduğu için de, istilâlar önünde halkın direnişini yiyip tüketen bu uygarlık, fazla yaşayamazdı. Nitekim, III. bin yıllarından başlayarak, Tuna'nın aşağı bölgelerinde, Trakya'da ve Kuzey Yunanistan'da göçler görüyoruz. Bakır çağına varmış göçebe kabilelerdi

bunlar. III. bin yıllarının ortalarında, Tesalya'yı işgal ettiler ve orada, -örneğin Dimini'de- müstahkem yerleşmeler yaptılar. Onların daha yerleşik bir yaşama geçtiklerini ve ekonomilerinde tarımın rolünün arttığı gösterir bu.

Eski Greklerin atalarıydı bunlar belki.

İsa'dan önce 2000 yılından başlayarak da, aralarında Akaların ve İyonyalıların bulunduğu Grek kabilelerinin Tesalya'dan merkezi Yunanistan'a ve Peloponez'e doğru ilerlediklerini görüyoruz. Akaların istilâsı, 1700 yılına doğru Girit'in kıtadaki topraklarını da ele geçirdi ve bu bölgelerde Aka kasabaları doğmaya başladı. Halkı; kabile ve klan halinde örgütlenmişti bu kasabaların; kültür de, Aka ve Girit uygarlıklarının bir karışımıydı. Başlıca yerleşme yeri Argolid'de Miken olduğu için, «Miken uygarlığı» (1700-1100) adı verilen bu uygarlık, Ege kültürünün son aşamasıdır.

Grek kültürünün de ilk aşaması.

IV

MİKEN UYGARLIĞI

SOSYAL TEMELLER

Akalar, yerleştikleri devirde, ilkel ortaklaşacı rejim altında yaşıyorlardı. Kabile, sosyal örgütlenmenin temelini oluşturan fratrilere bölünmüştü; her fratri de birçok «genos»u içine alıyordu. Başlarda genos, toprağın işlenmesini ve hayvanlardan yararlanmayı yöneten iktisadî bir topluluktu; erkek üyelerinin oluşturduğu askerî bir örgüt olarak da görünüyordu aynı zamanda. Aile yaşamında, birtakım mitosların da gösterdiği gibi, anaerkil birçok kalıntılar hâlâ yaşıyordu.

Merkezî Yunanistan'da ve Peloponez'de, Akalar, pek eskiden beri oralara gelip yerleşmiş ve Ege kültürünün büyük etkisini taşıyan bir halk buldular ve daha önce de yerleşme yeri olmuş olan Miken'de, Atina'da, Pylos'ta, Thebai'de ve daha birçok merkezlerde yerleştiler. Akalar, kültür düzeyleri kendilerinden çok daha yüksek olan ilk yerlilerin bir bölümünü ortadan kaldırdılar ve geri kalanlarla kaynaştılar. Daha gelişmiş İktisadî biçimler aldılar onlardan: Silah ve âletlerin yapımı için tunçtan daha çok yararlanmış bina yapımında yeni usuller, daha ileri bir tarım. Çömlekçilik, maden eritme ve dövme ile mücevhercilik pek büyük bir genişlik kazandı; zanaatçılık tarımdan ayrıldı ve üretimde kendi başına bir uğraş oldu.

Akaların ilkel ortaklaşacı rejimi çözülmeye başladı.

SARAYLAR VE MEZARLAR

Doğuştan soylular, zenginleşip güçlendiler ve giderek, XVI. yüzyıla doğru, yönetici sınıf oldular. İsa'dan önce XVI. yüzyıl ile XIV. yüzyıl arasında, Miken'de ve başka yerlerde dev duvarlarla çevrili görkemli saraylar yapıldı. Miken sarayları, Girit saraylarından daha az genişlikte; mimarîleri de Girit'inkilere benzemiyor.

> *Başlıca bölümü, Girit'te görmediğimiz, «**Megaron**» denen, içinde bir ocağın yer aldığı geniş bir yapı. Öle yandan, Miken saraylarındaki freskolar ve öteki sanat eserleri, Miken uygarlığının Giril uygarlığına bağımlı olduğunu gösteriyor.*

Kubbeli mezarlar ya da yeraltı mezarları (tholos) biçimindeki Miken soylularının zengin gömütlükleri ve kayalara oyulmuş büyük odalar, pek Özcün şeyler. Bu gömütlüklerde, iskeletlerin üzerinde, allından yapma yığınla eşya bulundu: Maskeler, taçlar, kemerler, mücevherler; en göz kamaştıranları da, kabzası ince bir altın işçiliği gösteren tunçtan yapma kılıçlar. Bütün bu müstahkem saraylar ve görkemli gömütler, Miken toplumunun sınıflara bölündüğünü gösteriyor; bu sınıflı toplumda, asker soylular, savaşlarda yığınla köle ele geçirmiş olsalar gerek ve o dev yapıları da herhalde işte bu kölelere yaptırdılar.

Yoksul kasabalarda oturan halktan kişiler ise gitgide ellerindeki toprakları yitiriyor, giderek soylulara bağımlı bir duruma giriyor ya da onların gemilerinde paralı askerlere dönüşüyorlardı; Doğu Akdeniz kıyılarına dolanıp duruyorlardı. Miken denizcileri, Giritlilerin deneyimlerinden çok yararlandılar.

Akalar, Girit yazısını kabul ettiler. Kazılarda çıkarılan kilden tabletlerde, iktisadî ve sosyal ilişkilerle ilgili, özellikle kölelerin ve onların emeğinden saraylarda nasıl yararlanıldığı gösteren birtakım bilgiler edinmiş bulunuyoruz.

BÜYÜK YAYILIŞ

İsa'dan önce 1450 yıllarına doğru, Akalar, Girit'i işgal ettiler ve Knossos krallarının saraylarını yıktılar. Az sonra da, Akalar ve onlara yakın kabileler, Ege'deki öteki adalara, Rodos'a, bir bölümüyle Kıbrıs'a ve Küçük Asya'nın kuzeybatı kıyılarına yerleştiler. Homeros'un İlyada'sına geçmiş olan -İ.Ö. 1180'e yakın- Troya savaşı efsanesini esinlendiren bu olaylardır büyük bir olasılıkla. Son yıllarda okunabilmiş ve bu devre kadar

çıkan Hitit yazıtlarında, Homeros’un şiirlerindeki kabilelerin, şeflerin ve kahramanların adlarını hatırlatan birtakım kelimeler geçiyor: Örneğin, «Akhiawa» adına rastlıyoruz, niçin Akalar olmasın bu?

«Akagomuna» var, neden Agamemnon olmasın?

BÖLÜM II
ARKAİK YUNAN'DAN KLÂSİK YUNAN'A

Eski Yunan üstüne, VL yüzyıl öncesine çıkan hiçbir yazılı belge yok elimizde. O dönemle ilgili olarak, Homeros'un şiirleriyle, arkeolojik araştırmaların bize verdikleri kimi bilgiler var yalnız.

I.
DOR İSTİLÂLARI VE KARANLIK DEVİR

İsa'dan önce XII. yüzyılla ilgili Doğu belgeleri, Akaların yanısıra, «Javanlar», yani İyoniyenler gibi, başka Grek topluluklarından da söz ediyorlar. 1100 yılına doğru, Balkan yarımadasının kuzeydoğusunda, bir başka kabileler yığını güney doğrultusunda yer değiştirmeye başlar.

Kimlerdi bunlar?

DOR İSTİLALARI

Dorlar diye adlandırılan, savaşçı ve Akalardan daha az uygar olan bu topluluklar, İsa'dan önce XI. yüzyılda, merkezi Yunanistan'a ve Peloponez'e girerler; Argolid'e saldırırlar ve Miken'le öteki merkezleri ele geçirirler; yerli halkla kaynaşırken, bir bölümünü de köle haline getirirler. Yıkılan Miken, siyasal ve kültürel önemini ebedî olarak yitirir. Öteki Dorlar, uzun ve çetin bir mücadele sonunda da olsa. Lakoniya'yı istilâ ederler; orada, Eurotas vadisindedir ki, daha sonradan, IX. yüzyılda Isparta devleti doğacaktır. Akalardan bir bölümü ise varlığını sürdürebildi, ancak Peloponez'in merkez ve kuzeyindeki erişilmesi güç dağlara itildiler. Bu bölgeler, daha sonra, Arkadiya ve Akaya diye adlandırılacaktır.

Kıta ve adalar Yunanistan'ının kimi bölgeleri, özellikle İyoniyenlerin oturduğu Attika ile Ege'deki pek çok ada, Dor istilâlarının acısını çekmediler. Eoliyenlerin Balkan yarımadasında görünüşleri saptanmamıştır.

Böylece, İsa'dan önce I. bin yıllarının başlarındadır ki, eski Yunan halkı oluşmuş bulunuyordu. Bu halk kabilelere bölünüyordu: İyoniyenler, Dorlar, Akalar ve Eoliyenler. Her biri kendi öz diyalektini konuşan bu guruplar, iktisadî, kültürel ve moral gelişme bakımından birbirinden farklı durumdaydılar. ,

Dor istilâlarının bir başka etkisi de, belli bir ölçüde kültür düzeyinin düşmesi oldu: Sarayların yapımı durdu, ticaret, zanaatçılık ve sanat çöküş dönemine girdi. Sosyal ilişkilerde de bir gerileme görüyoruz: Klanlar yeniden güçlendiler, köle emeğinden yararlanma azaldı. Pek kolayca oldu

bunlar; Miken uygarlığının merkezleri, ataerkil aşamadaki kabilelerle çevrilmiş bulunuyorlardı çünkü. Ama aynı zamanda, kılıç, mızrak gibi demirden silahlarla, yine demirden âletler yapımını öğrendi Yunanistan; Küçük Asya'dan alınan demir işleme zanaatı da gelişmeye başladı.

Özetle, üretici güçlerin gelişmesi hızlandı. Eski Yunan halk sanatının şaheserleri *İlyada* ile *Odysseia* bu devre aittir.

HOMEROS VE TOPLUMU

Efsanevi kör bir şaire, Homeros'a mal edilen bu epik şiirler, Miken devriyle ondan sonrasının, yani XII. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan bir dönemin kültürel ve sosyal yaşamından örnekler sergiler bize.

> *İlyada ile Odysseia, dünya edebiyatının ön planda gelen eserleri arasındadır. Öyle olduğu için de, bu şiirlerin, nerede ve nasıl ortaya çıktıkları sorunu uygar insanlığı öteden beri ilgilendirmiş durmuştur. İsa'dan önce III. yüzyılda, kimi Yunan bilginleri Homeros'un yaşadığından kuşkuluydular. İki bin yıl sonra, XVIII. yüzyılla XIX. yüzyılın başlarında. Alman bilgini Frederic Auguste Wolf, İlyada ile Odysseia yazarı olarak, Homeros sorununu bütün keskinliği ile ortaya koydu yeniden. Wolf, «Prologomenes â Homeros» (1795) adlı eserinde, bu şiirlerin epik halk türlerinden ve kendiliğinden doğduğunu ileri sürer.*
>
> *Buna karşı çıkanlar -ki aralarında Schiller ve Goethe de vardı- bu şiirlerin, sanatsal bir bütünlük taşıması bakımından, dâhi bir yazarın kaleminden çıkmış olabileceğini ispat ettiler. Bugün, uzmanlara çoğunluğu, her iki eserin de, beraberce İsa'dan önce IX. yüzyılın sonlarıyla VIII. yüzyılın başlarında, bir büyük şairce meydana getirildiklerini tahmin etmektedirler. Bu büyük şair Homeros da olabilir. Ancak, halk şairlerinin (aede) yüzyıllar boyunca söyledikleri destanlar, yani halkın yarattığı eserlerden yararlanıp bir bütün oluşturmuş olsa gerek bu dâhi yazar.*

Homeros yaşadı ya da yaşamadı, önemli değil; önemli olan *İlyada* ile *Odysseia*.

Ne bakımdan ilgilendiriyor bu güzel şiirler tarihi?

Homeros'un şiirleri, arkaik Yunan'daki yaşamın birçok yüzyıllarını yansıtıyor. Başta, özellikle *İlyada'da*, Dorların istilâsından çok önce,

Mikenlerin görkemli zamanlarından olaylar, tipler ve sahneler buluyoruz, *İlyada'nın* konusu da, Miken kralı, «altın babası» Agamemnon'un kumandasında birleşmiş Akalı birliklerin Troya'ya karşı giriştikleri seferde -İsa'dan önce 1180 yılına doğru- Mikenlerin görkemini dile getiriyor. Bu poem, Troya savaşını, daha doğru olarak, bu savaşın sonlarındaki olaylardan birini canlandırıyor: «Anlı şanlı Troya»yı savunanların Akalar karşısındaki bozgunu. Ancak, *İlyada'nın* asıl içeriği, Dor istilâlarından sonraki Yunanistan'ı ve İsa'dan önceki VIII. yüzyılın başlarına kadar süren «Homeros devri» Yunanistan'ını niteliyor. Böylece, demirden silahın adı, tunç silahtan ondört kez daha az geçer kitapta. Şu sonuç çıkar ki bundan, demir, daha önce de biliniyordu; ancak şair bu madenin merak konusu olduğu bir devri anlatmaktadır. *Odysseia* ise, Troya savaşı kahramanlarının dönüşünü, barış zamanındaki günlük yaşamı göstermekledir. Orada ise demir *İlyada'da* olduğundan üç kez daha fazla geçer gerçi, ancak bakır ve tunç, demirden dört kez daha fazla zikredilir. Son olarak da, kimi bölümler, sınıflara bölünmüş köleci toplumun oluşumundan bahsettiği için, daha sonraki bir dönemle ilgilidir.

XI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar süren «Homerik» toplum, doğal ekonomi, yani ürettiğini ürettiği yerde tüketen bir temele dayanmaktadır. Ekonominin temeli hayvan yetiştirmedir: Sürü hayvanları, değer birimidir. Örneğin, bir büyük bakır kazanın bedeli 12 öküzdür, genç bir köle de 4 öküz. Nişandan dönme bile hayvanla ödenmektedir. Tarım, şiirlerde ikinci plânda: Henüz karasaban kullanıldığından, vadilerin yumuşak ve alüvyonlu toprağı sürülüp ekilmektedir; bununla beraber, tarım hayli de gelişmiştir: Arpa ve çavdar ekilmekte, sebze ve yemiş ağacı yetiştirilmektedir. Çiftçilerden ayrı, aracı bir tabaka olarak ve pazar için meta üreten zanaatçılar görmüyoruz henüz.

> *Sipariş üzerine çalışan meslekler olarak, çömlekçiler, dericiler, demirciler, ev yapanlar, mücevhercilerin adı geçiyor; halk ozanlığı, münadilik de meslekler arasında. Saygın bir yerleri var bu mesleklerin ve «halk için çalışanlar» diye adlandırılıyorlar. Demirhanesinde fırını, örsü ve çekiciyle çalışan tanrı Hephaistos, demircilik mesleğinin temsilcisi olarak görülmektedir.*

Süreli ilişkiler ve ticaret yok, para da.

Ama, uzak yerlere deniz yolculuğunun öykülerini görüyoruz. *Odysseia*, kahramanının bir diyardan bir diyara gezilerini anlatıyor: Odysseus, orada özellikle Mısır'a seyahatinden bahsediyor; başka deniz yolculuklarının öyküleri de var, hattâ ticaret anlaşmalarının. Homeros'un Yunanistan'ında, bir yer dışında, , kent, zanaat ve ticaret merkezi olarak yok henüz.

Homeros'un toplumu klana dayanıyor, ancak çözülüş halindedir bu klan; eşya, hattâ evler özel mülkiyetin konusudur çünkü. Sadece toprak topluluğa ait bulunmakta ve topluluğun her üyesi, onun bir parçasından yaşamı boyunca yararlanmaktadır. Öyle olduğu için de, daha o zamandan büyük bir servet farklılığı görülmektedir. Klanın kıdemlileri, topraktan birçok parçalar (kleros) elde etmekle ve o yüzden de «çok toprağı olanlar» diye adlandırılmaktadır.

Zengin ve güçlü soyluların (basileus), genellikle ayrı bir yerleri var.

> *Bu soyluların, topluluk mallarından çekip ayırdıkları mülkler bulunuyor. Şiirler, bu soyluların, barıştaki yaşamlarıyla silahlı çatışmalarını anlatmakta. Barış zamanında, soylular, büyük aileler halinde, kendi mülklerinde yaşamakta ve köleler hizmet etmektedir kendilerine. Doğrusu istenirse, kölelerin sayısı da fazla değil; daha sonra Aristoteles'in diyeceği gibi, «canlı mal» diye nitelendirmek mümkün değil onları henüz. Bu köleler, efendileriyle aynı yaşamı paylaşmakta. Öyle olduğu içindir ki, soylu Alkinous'un kızı, «beyaz kollu» Nausika, deniz kıyısına inip, kölelerle çamaşır yıkamakta: domuz, çobanı köle Eumee de, Odysseus'un güvenilir adamıdır, vb. Ancak, Homeros toplumundaki köleler, toplumun boyun eğmiş bir bölümüdür ve geleceğin köleler sınıfının çekirdeğini oluşturmaktadır.*

Klan rejimindeki çözülmeyi, topluluğun bağrındaki pek açık bir farklılaşma da göstermektedir. Gerçekten Homeros'un şiirleri, «thetes»lerin, yani ellerindeki toprak parçalarını yitirip, soylulara hizmet eden topluluk üyelerinin acıklı durumunu aldatmakta: «metanastes»lerin, her türlü haklardan yoksun, evsiz barksız oradan oraya dolaşan ve serseri bir yaşam süren bu kişilerin durumu da bir sorun.

Toplum henüz sınıflara bölünmediğinden, devlet de yoktur; idari ve adlî örgütler, halk kitleleriyle doğrudan ilişkisini koparmış, giderek onların üstüne çıkabilmiş değil. Doğmakta olan iktidar, doğuştan soylulardan gelen

basileuslerin ellerinde toplanmakta yavaş yavaş; bu basileuslerin çevresinde toplanan «yaşlılar kurulu» da, soyluların temsilcilerinden oluşmakta. Ancak sıradan insanların kitlesi, topluluğun üyeleri olarak, haklarını korumaktadırlar henüz. Soylular, hele savaş zamanında, sıradan askerlerin, giderek halkın düşüncesini dikkate almak, önemli kararların alınmasında onları meclisler halinde toplantıya çağırmak zorundadır.

Bir çeşit «askeri demokrasi» diyeceksiniz.

Öyle.

Böylece, ilkel toplumla, onu izleyen sınıflara bölünmüş köleci toplum arasındaki geçici dönemin siyasal ilişkilerini nitelendiren de işte bu askeri demokrasi oluyor.

II
OLYMPOS DİNİNİN DOĞUŞU

Dinsel ideoloji, Homerik devirde başladı. Halk sanatı, yalnız epik türküler değil, tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlara ilişkin «mitos»larda yaratıyordu. Mitoslar, doğa güçleri ve insanların, iktisadi ve sosyal yaşamlarının çeşitli dönemlerinde, bu güçler karşısındaki tutumları ile ilgili çeşitli kavramlar.

Bütünü bakımından, mitoslar dinsel kökenli.

MİTOSLARIN KAYNAĞI

Yunan mitoslarında sık sık hayvan biçimli tanrılara rastlıyoruz. Bu dinsel inançların, çok eskilerin sınıfsız bir toplum devrine, giderek ilkel zamanların totem ideolojisine çıktığını gösterir bu. Böylece, cehennem güçlerini somutlaştıran yılanlar kültü, çok eskilerden başlayarak Yunanistan'da pek yaygındı. Attika'nın kahraman ve yarı-tanrısı Erekhtiheus'u, koruyucusu olduğu Akropol'ün kaya oyuklarında barınan biri iri canavar görünümüyle temsil ediliyordu. Atina'da, bu iyiliksever canavarı için sungu diye, Akropol'ün yamaçlarına galetalar koyma âdeti uzun süre korundu. Sonunda da, Akropol'ün ortasına «Erekteion» adı verilen bir tapınak yapıldı onuruna.

Güneş tanrısı «parlak» Apollon da, Delfoi'nin yakınında Parnas'ta derin bir mağarada yerleşmiş Pyton adlı iri bir yılanla ilgili pek eski bir külte sıkı sıkıya bağlıydı. Apollon'a verilen «Pythien» lâkabı ile tapınakta kehanette bulunan rahibelere verilen «pythien» lâkabı buradan geliyor. Apollon, Pyton'u bir okla öldürdükten sonra, bu yerde tapınağını yükseltir; kendisi de bir yunus balığı biçimine bürünüp denizde yüzer. Bir gün Giritli

denizcilere görünür ve onlara bu tapınağın yanında bir sunak yapmalarını emreder. O yüzdendir ki, bu yere «Delphes», kendisine de «delphinien» denmiştir. Yunanistan'da başka birçok yer vardı ki, Apollon-delphinien kültüne bağlıydılar.

Kurt (lukos) tapımı da, birçok izler bırakmıştı. Baykuşa, Atina'da kutsal bir kuş olarak bakılırdı; daha sonra, Atina kentinin koruyucu tanrıçası «baykuş gözlü» Athena'nın simgesi oldu. Bitkiler kültü de eski Yunan'da pek yaygındı. Epir'de Dedon'da çok ünlü bir kâhin bulunuyordu; Zeus'un barınağı olduğuna inanılan -yüzlerce yıldan beri yaşayan- dev bir meşe ağacı da vardı orada; rahipler, bu ağacın yapraklarının hışırtılarına kulak verip kehanette bulunurlardı.

Klanlar rejiminin yükselişini niteleyen animizmin izleri, bu daha eski temelin üstüne gelip ekleniyor. Grekler için doğa, yarı-insan yarı-hayvan varlıklarda birleştiriliyordu: Keçi ayaklı satirler, bedeni at insan başlı centorlar, balık kuyruklu su perileri. Ormanların ruhları orman perileri, denizlerin ruhları da balık biçimindeki deniz kızlarıydı vb. İnsanlar, ancak bu «cinler»le iyi ilişkilerin insana mutlu bir yaşam sağlayabileceğine inanıyorlardı. Aile ocağı da kutsaldı; ataların kültüne bağlıydı çünkü. O yüzdendir ki, ocak çiçeklerde süslenir, alevinin sönmemesine dikkat edilir ve kokulu otlar atılırdı içine. Nişanlılar, yeni doğanlar ocağa gösterilir ve kanun kaçakları bu ocağa sığınırlardı. Aile ocağı kültüne sıkı sıkıya bağlı atalara tapını, Greklerde, tanrısal dönemde bile pek yaygındı. Bize kadar ulaşan belgelerde, birçok tanığı var bunun.

> *Besleyici toprak Demeter'e saygı, büyük bir önem kazandı. Bu kültün en önemli merkezlerinden biri olan. Attika'nın en verimli bölgesi Eleusis'te, Demeter'in kızı ve ilkbaharın doğuşunu canlandıran Kore'nin, yani Persephone'nin yeraltında yaşayan karanlık güçlerce kaçırılışı ile ilgili bir mitos ortaya çıktı. Böylece, üzgün ve öfkeli Demeter'i, toprağın besleyici gücünden insanları yoksun bırakmaması için, yalnız karmaşık ve gizemli birtakım ayinlerin avutabileceğine inanılıyordu.*

OLYMPOSLU TANRILAR

İlkel ortakçı rejim çözüldükçe ve doğuştan askeri rejim güçlendikçe, yeni ve karmaşık bir din doğuyor:

Yerin ve göğün sahibi Olymposlu tanrılar dini.

Olympos dağında oturduklarına inanılan bu tanrılar, yerdeki basileusler gibi, «ilâhi bir klan»ın üyeleriydiler ve evrenin öğelerini aralarında paylaşmışlardı; dünya ise ortak mülkleri olarak kalıyordu. Başta gelen tanrılar üç kardeşti: «Gök gürütülü, bulutları toplayan Zeus»; denizlerin sahibi Poseidon ve yeraltı dünyasının sahibi Hades.

Arkadan, Zeus'un çocukları olan daha küçük tanrılar kuşağı geliyor: Zeus'la Hera'nın oğlu Hephaistos, ateşin, demir ocağının tanrısı ve maden sanatlarının koruyucusu oldu. Işıklar saçan arabasının üstünde bütün göğü kateden Güneş tanrısı Apollon ile, ormanlara ve vahşi hayvanlara egemen, yorulmak bilmez avcı, Ay tanrıçası Artemis, Zeus'la tanrıça Leto'nun çocuklarıydılar. Zeus'la Maia adlı periden olma Hermes, ebedî gezgin. Zeus'un habercisi, hacıların patronu ve Hades'te ölülerin Ruhlarının yol göstericisi oldu. Savaş tanrısı Ares, tanrısal zekâyı temsil eden ve kentlerin koruyucusu Athena ve Zeus'la Dione'nin kızı, aşk ve güzellik tanrıçası Afrodite, yaramaz ve dikkafalı oğlu Eros la Olymposlulara dahildiler.

Grekler, bu tanrılardan çoğunu, Hellen öncesi halkların inançlarından almışlardı. Örneğin, hayvanlara hükmeden Artemis ile, bazı mitoslara göre, denizlerin köpüğünden doğan ve özellikle Kıbrıs ve Cythere adalarında kendisine tapılan «altın saçlı Afrodite», Girit'in ve Doğu'nun derin etkilerini taşırlar. Öteki tanrıları ise Grekler, doğrudan doğruya kendileri icat ettiler. Halk ozanları da, onlara, yakınlarında bulundukları soyluların zevk ve anlayışlarına göre bir biçim verdiler. O yüzdendir ki, Olymposlu tanrılar, yalnız insan biçimli olmakla kalmaz, aynı zamanda «aristokratik» tavırlarıyla da ayrılırlar. Göksel soylular olarak, altından saraylarında, ölümsüzlük veren ambruvaz ve nektar içerek ve Musaların tatlı şarkılarını dinleyerek, aylâk ve görkemli bir yaşam sürerlerdi. Yeryüzündeki basileusler arasında olduğu gibi, onlar arasında da çekişmeler, hattâ büyük kavgalar pek sıktır. Tanrılar, Odysseus için olduğu gibi, gözdeleri kralların yardımına kimi zaman geldikleri olursa da, sıradan insanların acılarını, yukardan bir «Olempiyen sessizlik» içinde seyrederler. Bir gün de, Zeus, bütün insanları bir tufanda boğmaya karar verir; onlardan bir çifti, gözden düşmüş doğaüstü yaratıklar olan Titanlardan biri, **Prometheus** kurtarır. İnsanlık, işte bu çiftten, yeniden türer; sefil ve hayvansı durumundan da yine Prometheus'un gökten çaldığı ateş sayesinde kurtulur. Zeus, bu itaatsiz Titan'ı pek acımasızca cezalandırır; Kafkas dağlarında bir kayaya zincirletir

onu ve başına da, -karaciğerini her gün söküp yemesi için- bir kartalı musallat eder.

Bu mitostan da anlaşılıyor ki, yeni «Olympos dini» ya da «Zeus dini», Yunanistan'da şiddetli bir mücadele bahasına ortaya çıkmıştır. «Titanlar»la, «devler»le ve sonradan tanrılaştırman kahramanlarla ilgili çeşitli efsaneler, bu mücadele hakkında pek açık bir fikir veriyor bize.

KAHRAMANLAR

Halkın gözde kahramanı **Herakles** oldu.

> *Yaşamını, zalim ve ödlek kral Eurytos'un hizmetinde geçiren be yiğit, akıllara durgunluk veren gücüyle, soyluların korktuğu halk kitlelerinin gücünü temsil ediyordu. Yapılması zor on iki marifeti oldu. Daha sonra köle olarak satıldı ve Lidya Kraliçesi Omphale'nin hizmetine girdi; bu kraliçe de ona kadın elbiseleri giydirdi ve kadınların yapacağı işleri yaptırdı. Hırpalanan ve horlanan emekçinin simgesi olan Herakles simgesi, sıradan insanların pek hoşuna gidiyordu.*

Toprağın oğlu, elini yere değdirerek ondan yenilmez bir güç kazanan dev **Antaios** mitosu da halk sanatının bir icadıydı. Bu efsane, çiftçilerin kendi güçlerine olan inancı yansıtıyor. Kuşkusuz aristokratik bir eğilimi dile getiren bir mitos, Antaios ile Herakles'i karşı karşıya getirir; bu kavgada Herakles, hasmını anasından, yani topraktan ayırarak havaya kakhrır ve boğar.

İşte böylece, arkaik sosyal rejimin gelişmesindeki çeşitli aşamalar ve ideolojik mücadelenin hâlâ çocuksu biçimleri Greklerin mitoslarında ve inançlarında yankılanmaktadır. Daha sonra, köleci toplumun gelişmiş bir aşamasında, Olymposlu tanrılar, siyasal yaşamın çeşitli öğelerinin koruyuculuğuna dönüşeceklerdir. Örneğin Apollon, rahiplerin ve kâhinlerin; Posedion gemicilerin; Hermes de tacirlerin koruyucusu olacaktır. Din, eski Yunanda, köleci ideolojiyi desteklemek amacıyla edebiyat ve sanat adamlarınca geniş ölçüde kullanıldı.

III
SOSYAL SINIFLARIN VE DEVLETİN DOĞUŞU

Homeros sonrası devir, Yunan'ın iktisadî ve siyasal rejiminde büyük değişmelerle doludur. İlkel ortaklaşa rejimin daha Homeros döneminde başlamış olan çözülüşü, bazı bölgelerde, ortaklaşa mülklerin ve toprakların (kleros) özel aile mülkiyetine dönüşmesiyle daha da belirgin hale gelir. Hali

vakti yerinde olan aileler gitgide toplumdan uzaklaşıyor ve iktisadî olanaklarına dayanarak, klan topluluğunun temel üretim araçlarını, yani toprağı, sürüleri ve köleleri ele geçiliyorlardı; özgür çiftçi halk, gitgide soylulara bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Ellerindeki toprak paylarını terkedip ülkede iş aramaya çıkmak zorunda kalmış metanastesler ile theteslerin sayısı çoğalıyordu günden güne.

Doğuştan soyluların, üretici halk kitleleri karşısındaki keyfiliğinin nereye vardığını Öğrenmek mi istiyorsunuz?

Beosiyah şair **Hesiodos**'u okuyacaksınız.

HESİODOS'A GÖRE YUNAN TOPLUMU

Küçük köylü ekonomisinin hayli yaygın olduğu bir bölgeydi Beosiya. İsa'dan önce VIII. yüzyılın sonlarıyla VII. yüzyılın başlarında yaşayan Hesiodos'un kendisi de küçük toprak sahibi bir köylüydü. Öyle olduğu için de, köylülerin çalışmasını yüceltir: «Çalışmakta utanç yoktur; utanç, hiçbir şey yapmamaktadır» der.

Hesiodos, *İşler ve Günler* adını taşıyan poeminde, zengin bir mülk sahibi ve tefecinin eline düşmüş yoksul bir çiftçinin durumunu büyük bir duyarlılıkla çizer. Bütün Beosiya, toprakça, sürüce ve kölece zengin ve Hesiodos'un «armağan yiyiciler», «demirden ırk» diye nitelendirdiği otuz basileusun egemenliği altına girmişti. Sıradan insanlar üzerindeki baskıyı, şair, bir çakırdoğanla bülbül olarak canlandırır masalında. Bir bülbülü pençesinde tutan doğan, şöyle der ona:

Niçin haykırıyorsun zavallı?
Senden daha güçlü olana aitsin.
Ne denli güzel şakırsan şakı,
Götürdüğüm yere gideceksin.
Ve keyfime kalmış, istersem yerim seni;
İstersem özgürlüğü veririm sana.
Senden daha güçlü olana direnmek ne delilik:
Yaptığın zafere götürmez ve üstelik,
Acı eklenir utancına.

Hesiodos, açıktır ki yoksul yığınların siyasal mücadelelerini düşünmekten uzak bulunuyordu ve «armağan yiyici krallar»ı tehditle yetiniyordu ancak. Despotlarla, haksızlık yapan yargıçları, tanrılar gün gelip cezalandıracak diyordu. Bununla beraber, ona göre haksızlık göklerde bile zafere ulaşmıştı. *Theogonie* adlı bir başka poeminde, insanların dostu

Prometheus'a korkunç işkenceleri reva gördüğü için, göklerin zalimi diye niteler Zeus'u.

Böylece, Hesiodos'un şiirleri, Homeros devrini izleyen aşamayı, özellikle de ataerkil toplumun çözülüşünü ve köleci toplumun doğuşunu göstermektedir. Toplum, birbirine düşman iki bölüme ayrılmıştır: Bir yanda, büyük mülk ve köle sahipleriyle tefeciler, öte yanda onların sömürdüğü «sıradan ölümlüler»; sefil, her türlü haklardan yoksun bu İnsanlar, kölelerinkine yakın bir durumdadırlar. Öyle olduğu için de, yaşam sert ve haksız görünüyordu Hesiodos'a; «dünya kötülerle doludur, der, denizler de.»

Bu tür sınıf ilişkileri, İsa'dan önce VIII. ve VII. yüzyıllarda yalnız Beosiya'da değil, Yunanistan'ın öteki bölgelerinde de yerleşiyordu.

İLK YUNAN SİTELERİ

Eski Yunan'ın köleci devletleri, yani siteler, bu devirde doğdular.

Neydi site?

Eski Yunanlıların «polis» dedikleri site, bugünkü anlamında bir kent değildi; çünkü çevresindeki kırsal kesimi de içine alıyor ve kendisine bağlı kılıyordu.

Yalnızca çapı küçük bir devletti bu.

Ve coğrafyanın da etkisiyle, ama siyasal gelişmenin tipik bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Gerçekten, çeşitli sitelerin doğuşu, tarımdan ayrılan ticaret ve zanaatçılığın gelişmesiyle atbaşı gitmiştir. VIII. yüzyılın tanınmış sitelerinden çoğu, kıyılarda oluştu. Ön Asya kıyılarında Milet, Mytilene, Samos, Saros körfezinde Egine, kıta Yunanistan'ında Atina, Korent, Megara, Kalsis ve ötekiler böyle doğdular. En tipik köleci siteler de, doğudan batıya olmak üzere, bellibaşlı deniz yolları boyunca sıralanıyorlardı: köleciliğin gelişmesi ile ticaret ve deniz ilişkileri arasında bir bağlılığı gösterir bu.

Bu gelişmeyle aynı zamanda olmak üzere, toprakta mülkiyetin antik biçimi de çıkıyordu ortaya: Sitenin sınırları içinde, yalnız sitenin yurttaş, toprak sahibi olabilecekti.

Site, kölelerle yoksulların emeğinin sömürülmesinin merkezi idi. Doğuştan soylular, orada, bütün eski ataerkil kurumları, kendi iktidarlarının aracı durumuna dönüştürmüşlerdi. Bir «oligarşi», yani birkaç soylu ailenin egemenliğini kurmak üzere, klan şeflerini (basileus) safdışı bırakıyorlardı.

Halk meclislerinin rolüne gelince, varlıklarıyla yoklukları bir olmuştu uygulamada; soyluların elinde bir oyuncaktılar artık.

Böylece, ataerkil topluluk, sınıflı bir topluma dönüştü. Eskiden, yalnızca idarî bir görevi olan, giderek herkesin çıkarına yanıt veren iktidar, klanın eski otoritelerinin bir egemenlik aracına dönüştü. Bununla beraber, soylu mülk sahipleri, -klanlara bölünme fratri, phyles gibi- bazı ataerkil biçimleri, ezilenler üzerinde baskının alışılmış yöntemleri olarak korudular. Attika'da VII ve VI. yüzyıllarda aristokratik rejimi anlatırken, Aristoteles, şöyle der. «Böylece, toplumdaki kötülüklerden halk için en ağır ve acı olanı, bu kölelikti; bununla beraber, başka hoşnutsuzluk konuları da vardı onun için; çünkü, söylemek gerekirse, hiçbir hakka sahip değildi.»

IV
YUNAN KOLONİLEŞTİRMESİ

İsa'dan önce VIII. yüzyıldan VI. yüzyıla değin, Yunan dünyasının en önemli olaylarından biri de, Akdeniz, Marmara denizi ve Karadeniz'deki yayılmadır.

Kolonileştirme diyoruz buna.

Hangi nedenlerden ileri geliyordu bu yayılış?

İktisadî ve sosyal sonuçları ne olmuştur?

KOLONİLEŞTİRMENİN NEDENLERİ VE NİTELİKLERİ

Akdeniz, Marmara denizi ve Karadeniz gibi geniş bir alana yayılarak oralarda koloni kurmanın iktisadî, sosyal ve siyasal nedenleri vardır.

Doğuştan soyluların toprakları ele geçirmeleri, küçük çiftçilerin mülklerinden olmaları, çıkarları iktidardaki soylu sınıfıyla farklılaşan zanaatçı ve tacirlerin artması, bütün bunlar, keskin bir sosyal mücadeleye yol açıyordu. Yoksul düşmüş ya da bu mücadelede yenilen sosyal guruplar, yurtlarını terkederek, başka yerlerde yurt aramak zorundaydılar.

Bir başka önemli etken de şu idi: Yunanistan'ın az verimli birçok bölgesi, dışardan buğday getirtmek gereksinmesindeydi; Korent, Megara, Egine, Kalsis gibi kentleri, pek eskilerden beri, asıl Yunanistan'ın dışında, buğdayca zengin bölgelerle ilişki kurmaya götürmüştür bu. Kolonileştirmenin başlarında, göç edenler, bu harekete tarımsal bir nitelik vermişlerdir. Daha sonra, zanaat ve ticaretin gelişmesi, gitgide artan ürünleri pazarlamak ve genişlemiş Yunan üretimine -başlıca el emeği haline gelmiş- köle emeği sağlamak için, yeni mahreçleri gerektirdi. Koloniler,

ilke olarak, yerli halkın kendisinin de, kabileler arası yarattığı değiş tokuş merkezlerinde kuruldu.

Yunanlıların «apoikia», yani evlerden uzak diye adlandırdıkları koloniler, anayurttan bağımsızdılar ve kendi devlet biçimlerini koruyorlardı.

Kolonilerle anayurdu birbirine bağlayan, tanrılar, ortak bir takvim, çok kez görevlilerin seçimi, phyleslere bölünme ve alışılmış bir saygıydı. Tarihçi Halikarnaslı Denys öyle der: «Çocuklar, ana babalarına nasıl saygılı iseler, apoika'lar da anayurtlarına öyle saygılıdırlar.» Doğaldır ki koloniler, anayurdun ticaretinde pek önemli mahreçler ve güvenilir dayanaklar haline geliyorlardı yavaş yavaş. Koloninin kurulmasına anayurt katılmışsa -ki özellikle böyle oluyordu-, bu durumda anayurt, koloninin yönetimi için bir sorumlu atıyordu. Bu sorumlu, toprağı kolonlar arasında bölüştürmekle yükümlü idi; yönetim biçimini belirleyen de o oluyordu yine.

Kolonileştirme, batıda, güneyde ve kuzeydoğuda olmak üzere üç yönde gelişti. Balkan yarımadasının, Küçük Asya'nın, Ege'deki takımadalarının çeşitli kentlerinden kaynaklanıyordu yayılma. En önemli anayurtlar da Milet, Korent, Megara, Kalsis idi.

KOLONİLERİN YERLERİ

İsa'dan önce VIII. yüzyıldan başlayarak, önce Batı Akdeniz'de İtalya ve Sicilya'da koloniler kuruluyor. Güney İtalya'da o kadar çok Yunan kolonisi kuruldu ki, eskiler **Büyük Yunanistan** adını verdiler oraya.

Neydi Yunanlıları çeken?

Tatlı bir iklim, verimli bir toprak, zengin otlaklar, gemilerin yapımında kullanışlı keresteyi sağlayan nitelikli ormanlar.

İlk kurulan koloni, İtalya'nın batı kıyılarında Obe'li kalsisyenlerin kurdukları Cumes oldu. Çabucak gelişen ve zenginleşen Cumes'in kendisi de sonradan başka koloniler kurdu: İçlerinde en önemlisi de Napoli'ydi. VIII. yüzyılın sonlarında Tarente körfezinde Sybaris doğdu; o zengin ve «şehvetli» Sybaris. Onu, Crotone, ve -efsanye göre Ispartalıların kurdukları- Tarente izledi.

Sicilya'nın başta gelen kolonisi, Korentlilerin kurdukları Sirakuza idi. Arkadan başkaları geldi: Leontine,

Catane, Tauromene, Messana, Agrigente, vb. Korentllier, Korfu adasına yerleştiler ve Korfu kısa zamanda öylesine gelişti ki, dev bir ticaret filosu sahibi oldu.

VII. yüzyılın sonlarında Küçük Asya kıyılarındaki Foça'lı Yunanlılar, Rhone ırmağının döküldüğü yerde Massillia'yı -bugünkü Marsilya'yı- kurdular. Oradan, Fransa'nın güneyine ve İspanya'nın doğu kıyılarına dek ticarî faaliyetlerini yaydılar. Başka koloniler de kuruldu bu kıyılarda. Massillia, ta Britanya'ya değin ticaret yapıyor ve kalay getiriyordu oradan.

Yunan kolonileştirmesi, çok geçmeden Fenikelilerin direnişi ile karşılaştı: Yunanlılar, Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarına yerleşmişlerdi; adanın batısı İse Kartacalı Fenikelilerindi; kolonileri de Malta'da, Sardunya'da ve başka yörelerde bulunuyordu. İsa'dan önce 535 yılında, Kartacalılar, kanlı Alalia savaşıyla, Yunanlıların batıya doğru ilerleyişini durdurdular.

Ne var ki, batıdaki Yunan kolonileştirmesi, VI. yüzyıla değin daha barışçı yollarla da olsa, sürdü. Bu arada Kuzey Afrika'da iki önemli yerleşme daha oldu: Mısır'da Naucratis, Libya'da da Cyrene kolonileri kuruldu; her iki merkezden de çok önemli maddeler getiriliyordu Yunanistan'a.

Kuzey ve kuzeydoğu doğrultusundaki kolonileştirme, Kalkidikya yarımadasından başlayarak, Trakya, Çanakkale Boğazı, Marmara ve Karadeniz kıyılarına değin yayıldı. Kurulan koloniler arasında Potide, Abdera ve Marone'yi görüyoruz başlarda; arkadan Cyzique (İznik) kuruluyor; VII. yüzyıl ortalarında da Byzance. Karadeniz'de arka arkaya Sinop ve Trapezonte (Trabzon) kuruluyor. Sonra Karadeniz'in batı ve kuzey kıyıları şenlendirildi: İstria, Olbia, Panticape...

Küçük Asya kıyılarındaki kentler yarışıp durdular bu bakımdan.

Başrolü de **Milet** oynadı içlerinde.

Karadeniz'de kolonilerini kurarken, Yunanlılar, ticari amaçlar güdüyorlardı esas olarak. Bu ülkelerin doğal zenginlikleri, başta buğday, balık, sürü hayvanları, bal, balmumu, tuz ve bir de -Yunanistan için pek önemli olan- köle pazarları çekiyordu onları bu kıyılara; karşılığında da, Yunanistan'dan, şarap, zeytinyağı, kumaş, mücevherat, silahlar, seramik ve başka mamul eşya geliyordu kolonilere. Çok geçmedi, kolonilerin kendileri de başladılar üretime.

KOLONİLEŞTİRMENİN İKTİSADİ VE SOSYAL SONUÇLARI

Kolonileştirme, Yunanistan'ın iktisadi ve sosyal gelişmesine büyük katkıda bulundu. Ülkenin iktisadî merkezleri haline gelmiş olan Yunan siteleri, ticaret ve sanayi mahalleleri ile çevrilmişti. Mesleklerin tarımdan ayrılması süreci hızlandı. Zanaatçılar kentlere akıyor, sanayi büyük bir hızla gelişiyordu, özellikle de maden işleme, seramik, dokuma; bir tacir ve armatör tabakası çıktı ortaya, onu tefeciler izledi.

VII. yüzyıldan başlayarak da madeni paralar görüyoruz alışverişte.

Milet, Rodos, Samos, Egine, Megara, Korent ve Atina'da zanaat üretimi gelişti; ürettikleri mallar da özellikle dışarıya satmak içindi.

Ticaret ve sanayi merkezleri, **kölecilik merkezleri** oldular aynı zamanda. Emeğin üretkenliği pek düşük ve teknik de fazla gelişmemiş olduğundan, kölelerin çalışması çok önemli idi: Kölelik, asıl Yunanistan'daki halkın, borç için kölelik yüzünden yoksullaşmasının sonucu değildi yalnız; savaşlardan, haydutluktan ve yabancı ülkelerden köle getirilmesinden de kaynaklanıyordu. O devirde, tacir, korsandan pek farklı bir kimse değildi; değiş tokuş, saf alıcıların soyulması ve kaçırılması ile sonuçlanırdı çok kez ve sonra da köle olarak satılırdı bunlar. Kaçırılmış yabancıların çalıştırılması, Yunan kentlerinde köleliğin başlıca biçimi olup çıktı.

Akdeniz'in bütün bölgelerinde gelişen iktisadî ve ticarî ilişkiler, Yunan uygarlığının gelişmesini de büyük ölçüde etkiledi. Kolonilerdeki maddî ve kültürel yaşamın düzeyi, asıl Yunanistan'dakinden çok daha yüksekti. Küçük Asya'daki kentler, özellikle İyonya'dakiler, Doğu ile doğrudan ilişki içinde olduklarından, Mısır, Babil ve Asur kültüründen kara Yunanistan'ını da yararlandırıyorlardı. Doğu'dan -kuşkusuz Fenikelilerden- alınıp ve İyonyalılarca daha da yetkinleştirilen İyon alfabesinin, tüm Yunan dünyasında kullanıldığı söylemek yeter. Görsel sanatların gelişmesine büyük katkısı olan, madenden heykel dökmek yöntemini de yine Doğu öğretti Yunanlılara. Ve yine İyonya'dadır ki, «ki türkülerden hareketle, «Homerik» şiirler çıktı ortaya ve oradan da asıl Yunanistan'a geçti, giderek Batı'daki kolonilere yayıldı. İyonya ve Eolya, lirik şiirin, Yunan bilim ve felsefesinin temellerinin atıldığını gördü.

Kolonilerdeki görkemli yaşayışa; birbirini dik açılarla kesen geniş ve düz yollarıyla, pek ahenkli bir plâna göre yapılmış kentlerdeki görünüş de uygun düşüyordu. Yunan dünyasının en geniş tapınağı olarak bilinen Agrigente'deki Zeus tapınağı ile, Paestum'daki o görkemli Poseidon

tapınağında olduğu gibi, devrin en güzel yapıları da yine kolonilerde yükseldi.

SOSYAL MÜCADELE VE TİRANLIK

İsa'dan önce VII. ve VI. yüzyıllarda üretici güçlerdeki büyük gelişme, ilerlemiş Yunan sitelerinde çeşitli devrimci değişikliklere yol açtı; öyle ki, bu değişiklikler, klan rejimine kesinlikle son verirken, sınıflara bölünmüş köleci toplumu da yasallaştırdı.

Nasıl?

Gerçekten Korent'te, Megara'da, Sicyone'de, Argos'ta, Milet'te, Lesbos ve Samos'ta, İtalya ve Sicilya'daki kolonilerde, çeşitli sosyal guruplar arasında keskin bir mücadele oluyordu ve hükümet darbeleri birbirini izliyordu. Bu devrimci mücadelede, kent halkının -zanaatçı ve tacir- yeni sosyal katmanlarına önemli bir rol düşüyordu gerçi; ama temel güç, soyluların boyunduruğundan acıyı çeken köylülerdi her yerde. Kitlelerin bir yerden bir yere sürülmesi, yenik düşmüş parti başkanlarının mallarına el koyma ve öldürülmeleri, birçok kentlerde, özellikle İyonya'da olağan olup çıkmıştı.

Halk partisinin zafere ulaşıp soyluları devirdiği yerlerde, iktidar, bu partinin şeflerinin eline geçiyordu ve onlar da, o zamanki deyimle bir **tiran** oluyorlardı.

Ne yapıyordu tiranlar?

Soyluları dizginliyor, toprakları yoksullara dağıtıyor, zanaat ve ticaretin gelişmesini destekliyor, dışardan kitleler halinde köle getirterek köle ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı.

İçlerinde en tanınmışı da Samos'un tiranı **Polykrates** oldu.

Ne var ki, büyük ölçüde kolonileştirmeye bağlı iktisadî ve kültürel gelişmelere karşın, Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinin gelişmesinde çok açık birtakım farklılıklar vardı: Yeni iktisadî yaşama ve sosyal ilişkilerdeki değişmelere faal olarak katılan bölgelerin ve ilerlemiş sitelerin dışında, Yunan dünyasında, ataerkil benzeri örf ve âdetlerini koruyan bölgeler de görüyoruz: Lakonya, Tesalya ve Girit böyleydi. VII ve VI. yüzyıllarda, merkezi Atina olan Attika gelişmişliğin örneği olurken, Isparta da gerikalmışlığın temsilcisi oldu.

Önemli sonuçları olacaktır bu farklılığın.

BÖLÜM III
ISPARTA VE ATİNA

Eski Yunan deyince, başta Isparta ile Atina gelir akla. Her ikisi de «site»nin iki tipik örneğidir; aynı site gerçeğinin birbirinden farklı iki gelişmesinin de. Biri, oligarşik bir rejimin içinde donup kalırken, öteki demokrasinin temellerini atacaktır.

I
ISPARTA

Isparta, eski Yunan'ın en eski sitelerinden biriydi. İsa'dan önce IX. yüzyılda kurulan bu site, üretici güçlerin gelişmesinden ve Aka toplumunun klan rejimindeki çözülmeden çok, Dorların istilâsından doğdu.

Dorlar, 1100 yıllarına doğru Peloponez'e kadar ulaşmışlardı çünkü.

ISPARTA'NIN DOĞUŞU

Isparta'nın kurulduğu Lakonya, Tayget ve Parnon dağları arasında uzanan, Eurotas'ın suladığı verimli bir ovadır. Denizle ilişkileri pek güçtür. Dor istilâsından önce, Lakonya halkı, Homeros'un şiirlerinde anlattığı yaşamı sürüyorlardı. Miken uygarlığının merkezlerinden biri, eski Amycle de oradaydı. Mümkündür ki, Dorlar yıktılar orayı da. Dor çobanlarının sosyal gelişmişliği, Akalarınkinden aşağı düzeydeydi kuşkusuz; ne var ki, göçebe ve kırsal yaşayışın gerektirdiği güçlü bir askerî örgütlenme içindeydiler.

Lakonya'nın fethini de başta bu kolaylaştırdı.

Dorlar, fethettikleri toprakları ve üzerindeki köylüleri, ortak mülkiyetlerine aldılar; toprağı da, ailelerin sayışma göre eşit parçalara (kleros) böldüler: Her birinin elinde -aşağı yukarı -20 hektar toprak bulunan 10.000'e yakın aile vardı. İstilâcılar, fethettikleri halkın üzerinde egemenliklerini sürdürmek üzere kurdukları ortakçı bir rejimde yönetici sınıf oldular böylece. IX. yüzyılda, vadinin en geniş kısmında, Isparta ya da Lakedemon adıyla askeri bir merkez kurdular ve Ispartalılar dediler kendilerine de. Isparta, surları olmayan beş kasabayı alıyordu içine. Sürekli bir askerî kamp idi burası; oradan, kendilerinden çok daha fazla sayıdaki köylüleri yönetiyorlardı.

Ispartalılar, Lakonya'ya iyice yerleştikten sonra, VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Tayget'in batısında kurulu, verimli ve kalabalık Messenia'yı fethe giriştiler; ve inatçı savaşlardan sonra, VII. yüzyılda orayı fethedip

halkını egemenlikleri altına aldılar. Messenialılar, korkunç bir kinle dolu olarak, sürekli başkaldırı korkusu içinde yaşatacaklardır Ispartalıları. 464 yılında da en büyük başkaldırıyı yapacaklardır.

On yıl süren savaş kanla bastırılır.

Üçüncü Messenia savaşı diye anılır bu.

SOSYAL REJİM VE ÂDETLER

Isparta devleti, Lakoniya’nın ve Messenia’nın fethiyle, VII. yüzyılın sonlarında, Dorlarca kesin olarak kuruldu.

Ne görüyoruz Isparta toplumuna baktığımızda?

Isparta halkı, pek açık olarak üç sosyal katmana ayrılıyordu: Ispartalılar, Periyekler ve İlotlar.

Her biri birbirinden kopuk kendi bölgesinde yaşıyorlardı.

Ispartalılar, egemenliklerini İlotların üstünde sürdüren yönetici bir sınıftı. İlotların ekip biçtiği her toprak parçası (kleros) bir Isparta ailesinin de olsa, bu aile kendi toprağında değil, Isparta’da otururdu. Ailenin başı işleri yürütmez. İlotlara göz kulak olmazdı; onlara kendi mülkiyetinde insanlar olarak bakamayacağı gibi, toprağından çıkaramaz, satamaz ve öldüremezdi. İlotları yöneten devletti; hükmetmek için örgütlenmiş Ispartalılar yani. Ispartalıların, toprağı ekip biçme hakları yoktu; giderek ticaret ve zanaatla uğraşmak hakları da. Klerosla ilgili her iş yasaktı onlara. Ispartalılar, askerlik sanatına adamışlardı kendilerini. Bununla beraber, her Ispartalı aile, klerosun ürününden bir bölümü -bir olasılıkla yarısını- alırdı. Bu klerosla, onu işleyen İlotlar miras yoluyla geçiyordu; ancak, onlar satılamayacağı gibi, kim olursa olsun başkasına vasiyet edilemez ve devredilemezdi.

Aile şefinin oğlu bir istisnaydı bunda.

Görülüyor ki, kölelerle İlotlar arasında bir fark var.

30.000 dolayında olan **Periyekler** ise, fethedilen Lakonya’nın Akalarından geliyorlardı. Bunlar, toprakları ve malları olan özgür kişilerdi; ne var ki, siyasal hakları yoktu ve Ispartalılarla da evlenemezlerdi. Ayrı bölgede otururlardı ve Ispartalı görevlilerin (harmostes) denetledikleri bir özerklikleri vardı. Tarım, zanaat ve ticaretle uğraşırlardı ve Ispartalılara bir vergi öderlerdi. Periyekler, askerlik hizmetiyle yükümlü idiler, ancak orduda ayrı bir birlik oluştururlardı. Yurttaşlık haklarından kararlanan Ispartalıların sayılar, azaldıkça askerlik hizmeti gitgide ağırlaşan bir yük olacaktır onlar için.

Günden güne artan hoşnutsuzluklarından biri budur.

İlotlar, yenilmiş ve boyunduruk altına alınmış halk kitlesiydiler. Yenenler topraklarında bırakmışlardı onları; ne var ki, toprak devletindi artık. 20.000 dolayındaydı sayıları. Her klerosun üstünde onu ekip biçen birçok İlot ailesi yaşamaktaydı; emekleriyle, hem kleros sahibini hem de kendilerini geçindirmekteydiler. İlotları, öteki Yunan sitelerindeki kölelerden ayıran başta şu idi ki, İlotlar, devlet mülkiyetindeydiler, eski yazarların deyişiyle, «kamu köleleriydi onlar; ayrıca, temel üretim aracı olan toprağa bağımlı da olsalar, belli bir iktisadî özerklikleri vardı, bu da serflere benzetiyor onları. Ispartalı malikin toprağını kendi araçlarıyla ekip biçiyorlar ve ona da, mal olarak belli bir pay (apofora) veriyorlardı: Buğday, şarap, peynir, yağ gibi. Ödenen karşılık, ürünün aşağı yukarı yarısını oluşturduğundan, geri kalan ancak yetiyordu ailelere. Kötü ürün alındığı kıtlık zamanlarında felâketti durum. Öteki sitelerdeki kölelerin zıddına İlotlar, koruyucu, taşıyıcı, hizmetçi olarak savaşa da katılabiliyorlardı. Yaşamları öylesine çetindi ki, Ispartalı ozan Tyrte, sırtına taşıyamayacağı kadar yük yüklenmiş eşeğe benzetir onları.

İnce bir benzetiş değil gerçi, ama gerçek!

> *Başkaldırıları ve İlot halkının tehlike olabilecek çoğalışını önlemek irin, «**krypti**» denen, pek acımasız önlemler alınıyordu. Her yıl, Ispartalılar baskınlar düzenliyor ve kendilerince en kuşkulu İlotları öldürüyorlardı. Genç Ispartalılardan kurulu özel görevli birlikler, halkı gözetlemek, giderek sindirmek için ü4i dolaşırlardı; köylerin yalanında pusu kurdukları günün gecesinde İlotları öldürüyorlardı. İlk çağda, köleler karşısında bu denli vahşi davranan başka bir devlet daha yoktur.*
>
> *Isparta’da sınıfların ve sınıf mücadelesinin derecesini gösterir bu.*

Daha sonra, Isparta’da örfler, özel bir nitelik kazandı. Her yetişkin erkek, pek disiplinli ve her an saldırıya hazır, sürekli orduda görevli idi. Yirmisinden altmışına kadar, her Ispartalı, her gün toplantılara katılıyordu. Bütün yurttaşlar belli topluluklar (syssitie) oluşturuyorlar ve kendilerine belli yerler ayrılan bu topluluklarda, üyeler birlikte yemek yiyorlardı. Asla terkedemiyorlardı bu birlikleri ve çok kez silahlarıyla aynı yatakhanede yatıyorlardı. İnsanlar, bu birliklere göre, savaştaki sıralarını alırlardı. Bir

birliğe katılmak zorunlu idi; birlikte yenen yemekler için aylık ödenti payı, bir miktar arpa unu, şarap, peynir ve incirden oluşuyordu.

Isparta yönetimi, yurttaşların özel yaşamına da -kayıtsız şartsız- karışıyordu: Evlenmeler, bireylerden sınıf çıkarlarına mutlak boyun eğiş isteyen gençlerin eğitimi ilgilendiriyordu onları. Evliler, köleci Isparta'nın dayanakları olacak çocukları sağlıklı ve gürbüz olarak yetiştirmekle yükümlüydüler. Erkek çocuklar, altı yaşına kadar ana-babalarının yanlarında kalır; sonra devlet alır onları, belli toplulukların (agelai) içinde, devletin görevlendirdiği eğiticilerin (paidonomos) gözetiminde yetiştirilirlerdi.

Eğitim ve öğretimde, ön plânda gelen, çocukların bedensel gelişmelerine katkısı olan çalışmalardı: Güreş, yarış, disk ve ok atma, vb. Güçlüklere alıştırıp sertleştirmek için, yalınayak yürütülür ve hemen her mevsim giysisiz dolaştırılır, becerikli ve söz dinler yetişmelerine dikkat edilirdi.

İlk öğretimde en azla yetinilirdi: Çocuklar, genel olarak birlikte yemeklere ve savaşlarla kahramanlıkların anlatıldığı toplantılara katılırlardı. Düşüncelerini ve dileklerini kısaca ve özlü olarak (lakonik), askerce anlatmaya alıştırılırlardı. Ispanakların manevî eğitimi, askerlik sanatına uygundu. Her yerde, yurdun ve ünlü yurttaşların onuruna şarkılar söylenirdi. On dört yaşına gelince, yeni yetmeler, kamp yaşamına ve yoksunluklara alışmaları için, yetişkin savaşçılarla yurdu dolaşırlardı. Yirmi yaşında, savaş araç ve gereçlerini alır ve birliklerine katılırlardı.

Yaşlılığa değin sürerdi görevleri.

Kızların eğitimi de, devletin çıkarlarına yanıt veriyor ve sağlıklı bir kuşağın gelecekteki analarını yetiştirme amacı taşıyordu. «Jimnaz»larda kızlar da, erkek çocuklar gibi, beden hareketleri yapar, dans, müzik ve şarkı ödenirlerdi öteki Yunan sitelerindi kadınlar, toplumdan çekiliş bir halde yaşarlarken, Isparta'da, erkekler gibi yetiştirilir, pek büyük bir özgürlükten yararlanır ve yurttaşlarının saygılarını toplarlardı.

Aslında anaerkil dönemin kalıntılarıydı bunlar.

SİYASAL REJİM

Isparta'nın siyasal rejimi pek ilkeldi. Efsaneye bakılırsa, Delfoi kâhininin sözlerine uyarak **Likürg** adlı bir yasa koyucu saptamıştı kurumların, bu rejimin.

Neydi kurumlar?

Siteyi, babadan oğula geçen **iki kral** (archiaget) yönetiyordu. Büyük saygınlıkları vardı bu iki kralın; ancak siyaset üzerindeki etkileri zayıftı. Barış zamanında, miras konusundaki anlaşmazlıkları çözmek, yaşlılar meclisine katılmak ve rahiplik görevini yerine getirmekti yetkileri; savaş zamanında ise, orduya kumanda ediyorlardı.

Her iki kralın da katıldığı **Yaşlılar Kurulu**, 60 yaşını bitirmiş soyluların arasından, yaşam boyu seçilmiş 30 yaşlıdan (gerontes) oluşuyordu. 30 yaşına varmış Ispartalılardan oluşan **Halk Meclisi** (apello) ise, Yaşlılar Kurulu'nun kararlarını, özellikle savaş ve barışla ilgili kararları onaylıyor, ancak tartışmaya girmeden kabul ediyor ya da reddediyordu.

> *Halk meclisinin seçimleri ve kararları, Aristoteles'in deyimiyle, «çocukça» bir nitelik taşıyordu: Oylamaya gidilmiyor, bağırtı ve çağırtıların şiddeti, şu ya da bu aday ya da karar hakkındaki olumlu ya da olumsuz tavrı belli ediyordu.*

Isparta'nın beş kasabasından her birinin bir **efor'**u (gözetici) vardı ki, otoriteleri mutlak olup, özellikle İlotların başkaldırılarını önlemek ya da başkaldırmışlarsa boğmak amacına dönüktü. Yıllık bir görevdi bu. Oligarşiden doğan eforlar, soyluların en tutucu çevrelerinden seçiliyorlardı. Denetlemeleri, krallara ve Yaşlılar Kurulu'nun üyelerine değin varıyordu. Uygulamada, devlet politikasın çizenler onlardı aslında. İlotlara savaşı onlar ilân ettikleri gibi, yerleşik düzeni değiştirmek istediği kuşkusunu yaratan kralları bile yargılayıp ölümü mahkûm etmek hakları vardı. Böylece eforluk, Isparta oligarşisinin en yüksek görevi, vahşi bir sınıf diktatoryası ve Yunan soylularının da kalesi idi.

Bu koşullarda az çok gelişmiş bir alışveriş, pratik olarak olanaksızdı: Ticaret ilkel bir nitelik taşıyordu; para yerine de demir çubuklar kullanılıyordu. Ülkeye yabancıların girmesi ise yasaktı. Bu yüzden, Plutarkos'un söylediğine bakılırsa, yabancı gemiler Isparta limanlarına giremiyorlardı. Devlet, kendisi İçin gerekli kaynakları, Periyeklere koyduğu vergilerden, olağanüstü vergilendirmelerden ve savaşlarda kazandığı ganimetlerden sağlıyordu; Hazine yoksuldu, ödemeler ise mal olarak yapılıyordu.

> *Her Ispartalı dört dörtlük bir savaşçıydı.*

Hoplite adı verilen ağır silahlı piyadeler, bir miğfer, bir zırh, bir mızrak ve yuvarlak küçük bir kalkanla donanmış olarak, ordunun temelini oluşturuyordu ve sonuna değin de öyle oldu. Askeri harekât sırasında, ordu, sık sıralar halinde ve müzik eşliğinde ağır ağır yürürdü düşmanın üzerine. Isparta piyadesi yenilmez diye bilinirdi; ne var ki, kuşatma tekniğinden habersizdi ordu.

Donanma da zayıftı.

Isparta'nın askeri örgütü, eski Yunan'ın en güçlü örgütü oldu.

VI. yüzyılın sonunda, bütün Peloponez, Isparta'nın egemenliği altına girdi. 530 yılına doğru da, Korent'i, Sicyone'yi, Megara'yı ve Egine adasını da içine alan ünlü **Peloponez Birliği** ortaya çıktı; Peloponez'de önemli bir rol oynamış olan Argos'la, kuzeydeki Aka kasabaları, dışında kaldı bu birliğin. Genel sorunlar, bağlaşıkların Isparta'daki toplantılarında çözülmeye çalışılıyordu gerçi; ancak, uygulamada ağır basan Isparta idi.

Isparta'nın **gerici** rejimi, damgasını, Peloponez'in, giderek tüm Yunan dünyasının ekonomisine, siyasal ve sosyal yaşamına vurdu ve gelişmeyi de köstekledi: Değişiklik korkusuyla, Isparta, öteki Yunan sitelerinde hep gerici güçleri, eskimiş sosyal ilişki biçimlerini tutuyor, destekliyordu; askeri üstünlüğünü yitirmemek için de, öteki sitelerin birleşmesine, giderek Yunan'ın siyasal gelişimine, elindeki bütün araçlarla karşı çıkıyordu.

Isparta, Yunan dünyasında, gericiliğin kalesi olmuştur sonuna değin.

II
ATİNA

Isparta'nın tersine, Atina, VI ve V. yüzyıllarda, pek gelişmiş bir köleci devlet örneği oldu. Atina'nın tarihi, köleci sitenin oluşumu, doğuştan soyluların düşüşü, klan rejiminin kalıntılarının ortadan kaldırılışı, giderek köleci devletin en yetkin biçiminin, yani **demokratik köleci cumhuriyet**in ortaya çıkış sürecini pek güzel gösteriyor bize.

ATİNA'NIN DOĞUŞU

Atina sitesinin üzerine kurulduğu Attika, denize doğru hayli uzanmış, aşağı yukarı 2.500 km2 genişliğinde kayalık, bir yanmada. Kireçli dağlarla kaplı bu yarımadada su kıt, çok yerde bitki örtüsü de hayli zayıf. Kuzeydoğu bölgesi hemen hemen ekilip biçilmez durumda; kıyılar ise verimli değil gerçi, ama denizciliğe elverişli. Attika'nın doğal zenginlikleri de, Laurion'daki gümüş madenleri, Pantelik ve Hymette'in mermerleri ve

çömlekçilikte hayli aranan güzel plastik kildi. Yarımadanın en güzel yeri, Pedion adı verilen ortadaki ova. Tek bir ırmağın, Sefis'in akışı boyunca uzanan bu ovayı, üç yandan dağlar kuşatıyor; yalnız güneybatısı denize açık.

Atina, Saronik körfezine 7 km. mesafede, işte bu ovada kuruldu.

Kurulduğu yer, denizden yararlanmasına elverişli, saldırılardan korunacak stratejik bir yer. Denize limanla bağıntılıdır. Bu liman (Pire), daha sonra bir kanalla Atina'ya bağlanacak; Isparta bir kara devleti iken, Atina bir deniz devleti olarak gelişecektir.

Başlarda halk, klanlar halinde müstahkem kasabalarda yaşıyorlardı: Acharnes, Eleusis, Colone, Phalere, Marathon'un adları sonraki yüzyıllara da kaldı. İçlerinden kimisi, fratrilerin ya da phyleslerin merkezi durumundaydılar. İlişkiler geliştikçe, doğanın özelliklerinin de bir sonucu olarak Attika'nın en büyük kalesi, Atina'nın Akropol'ü, ülkenin merkezi olup çıktı. Kralın (basilmiş) sarayı orada bulunuyordu; bellibaşlı tapınaklar da: Erectheion ve Partenon. Az ötede, Ares tepesi var ki, **Yaşlılar Kurulu** (Areopage) orada toplanıyordu; bir başka tepenin, Phyx'in yamaçlarında ise **Halk Meclisi**.

Kim oynadı bu birleştirici rolü?

Gelenek, Theseus adlı bir kralın adından bahsediyor.

SOYLULARIN EGEMENLİĞİ VE HALK HAREKETLERİ

Toplum üç sınıfa ayrılmıştı: **Öpatridler** adı verilen soylular; **geomoreler**, yani küçük toprak sahibi köylüler ve, toprağı olmayan, ancak parası olan tacir ve zanaatçı orta sınıf, yani **demiurgeler**. Eupatridler, toprak ve sürüce zengin sınıfı; ötekiler ise, gitgide bağımlılaşan **demos**'u, yani halkı oluşturuyorlardı. Yerli halkın dışında, çok sayıda **köleler** ve Atina'da oturan, özgür, ama yurttaşlık haklarından yoksun **metekleri**'i görüyoruz.

Alışveriş gelişip de, ürünler meta haline geldikçe, toprağın kişilerce ekilip biçilmesi gitgide önem kazanır ve toprakta özel mülkiyet yerleşir. Pedion ovasındaki en verimli toprakları da Öpatrid'ler ele geçirirler; korsanlık ve haydutluk yoluyla, bu toprakları işlemek amacıyla köle elde etmek için uğraşırken, ülkelerindeki küçük toprak sahibi köylüleri de tefecilik yoluyla köleleştirirler.

Nasıl?

Küçük toprak sahibi köylüler, borç para karşılığı, topraklarını soylulara ipotek ediyor ve faiz karşılığında da ürünün 5/6 sini onlara veriyorlardı.

Bunların içinde **pelatlar** vardı ki, borcunu ödeyemediğinden toprağını bütün bütüne yitirip soyluların kölesi olmuşlardı.

Uzatmayalım; sonunda, bütün topraklar, bir küçük azınlığını olup çıkar.

Rejim de bunu uydurulur: VIII ve VII. yüzyıllarda, Attika'da, kralın iktidarı önce sınırlandı, sonra da yerine dokuz **arhont** geçti. Arhontlar, soylular arasından seçiliyor ve yürütme gücünü temsil ediyorlardı. VIII. yüzyılın ortalarında, arhontluk, on yılla sınırlandı; 683 yılından başlayarak da bir yıl oldu bu süre.

> *Başta, adını görevde bulunduğu yıla da veren Arhont eponyme geliyordu: İç işleri denetliyor, aile uzlaşmazlıklarını çözüyor, dulların ve yetimlerin vesayetiyle uğraşıyordu. Basileus adını taşıyan ikinci arhont, kralın eski dinsel görevlerini yerine getiriyordu: üçüncüsü (Polemarqe) askeri işlere bakıyordu. Heyetin thesmothetes, yani kanun yapan adını taşıyan öteki üyeleri ise, kanunların uygulanmasına göz kulak oluyor ve yurttaşları yargılıyorlardı. Eski arhontlardan oluşan Areopage ise, yasama gücünü temsil ediyordu; en yüksek adalet ve denetim organı da oydu.*

Böylece, iktidar bütünüyle soyluların elindeydi; halkın ise hiçbir hakkı yoktu.

Ne var ki, ticaret ve zanaatın gelişimi, bütün öteki Yunan sitelerinde olduğu gibi, Atina'da da, ticaret ve zanaatçılardan oluşan yeni bir halk kesimini ortaya çıkarır.

Öpatridlerle çelişmesi vardır bu kesimin.

Bunun gibi, borç için kölelik de, üretici güçlerin gelişmesini frenliyordu. Kırsal kesim halkı, çoğalmak şöyle dursun, Öpatridlerce, borcunu ödemeyenlerin -çocuklarıyla beraber- dışarıya satılmaları yüzünden, azalmaktaydı giderek.

Aristoteles'in deyimiyle, «soylularla kalabalık» arasında uzlaşmazlık vardır.

Çözüm için girişim kent halkından gelir; köylüler örgütsüzdür çünkü. Kent halkı, köylülerin azat edilmesini ve öpatridlerin uyguladığı, özgür Atinalıları köle durumuna düşüren ilkel sömürü yerine, daha gelişmiş bir biçimi geçirmeyi istiyordu: Dışardan getirilen ve getirilecek kölelerin sömürülmesi. Yabancı kölelerin kullanılması da, kent halkının iktisadî

faaliyetinde, zanaat atölyelerinde ve ticarî girişimlerde büyük bir önem kazanmıştır.

Anlatıldığı kadar şöyle gelişir mücadele: Atinalı **Kylon**, soylu kökenli de olsa, Öpatridleri devirip Atina'da tiran olmaya kalkar (630 yılına doğru). Ama başaramaz. Öpatridler, hem de kendilerine bağımlı «kır halkını» arkalama takarak, Kylon'u ve yandaşlarını öldürürler. Başarısızlık, köylü kitlelerin desteğini sağlayamamaktan geliyordu. Karışıklıklar sürüp gider.

Örf ve âdetlerin yazılı olmaması, o yüzden de Öpatridlerce keyfi olarak uygulanması da yakınma konusudur. Doğmakta olan köleci toplumun hukuk ilişkilerini düzenleyecek, yazılı ve herkes için zorunlu kurallara gereksinme vardır. Hoşnutsuzluk tam bir başkaldırıya dönüşeceği sırada, soylular, arhont **Drakon**'a bu kuralları saptama görevini verirler (İ.Ö. 621).

Ne mi yapar Drakon?

Zalimliğiyle tanınmış Drakon Kanunları, klanların ilkel âdetlerinin bir toplamı aslında. En küçük bir hırsızlığın bile ölümle cezalandırıldığı bu kanunlar için, -IV. yüzyılda yaşayan- Atinalı hatip Demade, «mürekkeple değil, kanla yazılmıştır» der. Öyle de olsa, bir ilerleme idi bu; çünkü, yürürlükteki hukuku yazılı hale getirerek, soyluların keyfi davranışlarını sınırlıyordu bir dereceye kadar.

Onları taştan levhalara kazıyıp Agora'ya asarlar.

SOLON'UN REFORMLARI

Drakon'un kanunları, kent halkıyla köylülerin durumunu iyileştirmek şöyle dursun, daha da kötüleştirdi. Atina'nın siyasal ve iktisadî rejimini düzeltmek gerekiyordu. Halk hareketinin başını çeken, ılımlı tacirler partisi idi. Onların ön ayak olmasıyla, ünlü şair Solon, sorunlara çözüm bulmak amacıyla, en geniş yetkilerle arhont ve hakem seçildi (İ.Ö.594).

> *Varını yoğunu yitirmiş soylu bir aileden geliyordu Solon. Gençliğinden başlayarak ticaret yapmak zorunda kalmıştı, kent halkını tanıyordu böylece; soyluların aç gözlülüğünü ve baskılarını eleştiren şiirleri de halk arasında ününü artırmıştı. Megara'lıların olan ve Atina'nın Phalere limanının çıkışını kapayan Salamin adası, onun ısrar ve katılmasıyla alınmıştı,*

Solon'Ia «**siyasal devrim**» denen şey başlar ve mülkiyete de el uzatarak olur bu. Neler yapar?

1. Önce, tarlalar üzerindeki ipotekleri kaldırdı Solon, borçları sildi ve borç yüzünden köle haline getirilmiş tüm borçluları azat etti. Dışarıya köle olarak satılmış olanları da -devlet hesabına- satın alıp getirtti. Gelecekte alacaklıların, borçluların üzerinde hiçbir alacakları da olamayacaktı artık.

Borçluların durumunu hafifletmek amacıyla bir para reformu da yaptı.

Ayrıca, çocuklu kişiler için malları vasiyet etme ve başkalarına devretme özgürlüğünü getirdi. Klan ve aile mülkiyeti o zamana değin engeldi buna.

Bütün bu önlemler, toprak soylularına karşı yöneltilmişti ve **köylülüğü özgürleştirme** amacını güdüyordu.

Şu önlemler de ticaret ve zanaatın gelişmesini destekledi: Şarap ve zeytinyağın dışında, yiyecek maddelerinin dışarıya satımını yasakladı. İçerdeki meslekleri korurken, yabancı zanaatçıları da Atina'ya çekiyordu. Kendisine bir meslek öğretmeyen babaya, oğlunun bakmak yükümlülüğünü kaldırdı. Tutumluluğu emreden, lüksü ve -evlenmede olsun, cenaze töreninde olsun- soyluların gösterişe kaçan harcamalarını yasaklayan önlemler aldı.

2. Solon'un bir başka önemli girişimi de, **siyasal reformu** oldu. Bununla, doğuştan soyluların tekelci iktidarını tasfiye ediyor ve mali varlığa göre değerlendirme ilkesini getiriyordu: Yurttaşların siyasal yaşama katılmaları kökenlerine değil, varlıklarına, gelirlerine ve servetlerine bakarak girdikleri sınıflara göre olacaktı artık.

> *Dört sınıf birbirinden ayrılıyordu: Birinci sınıfa, topraklarından en az 500 ölçek (medimnes) ürün elde eden en zenginler giriyordu. Arhontluk gibi yönetici mevkilere gelmek, giderek Areopage'a girmek onların hakkıydı. İkinci sınıf, yıllık gelirleri 300 ile 500 ölçek arasında olanlardan oluşuyordu! «Atlılar» adını alıyorlardı onlar; askerlik hizmetine atlı olarak katılma olanakları vardı çünkü. Bu sınıf, ikinci derecede görevler üstleniyordu. Gelirleri 200 ile 300 ölçek arasında olan yurttaşlar ise, üçüncü sınıftı. Savaşa ağır silahlı olarak katılmakla yükümlü idiler. Köylülerdi bu sınıfın temelini oluşturan. İlk iki sınıfın temsilcileri gibi, bu üçüncü sınıf yurttaşlar da, Solon'un kurduğu Dörtyüzler Kurulu'na ve mahkemeye seçilebiliyorlardı. Halkın geri kalanı, thetes'ler denen, gündelikçi ve yoksul köylüler, dördüncü*

sınıfı oluşturuyordu. Halk Meclisi ile mahkemeye girebiliyor, oy kullanıp seçebiliyor, ancak kendileri seçilemiyorlardı.

Böylece, yönetimin örgütü köklü değişikliklere uğramıştı. Gerçi arhontlar, en zenginler arasında seçilecekti, ancak, önemli olan, bütün Attika yurttaşlarının katıldıkları ve Atma devletinin tüm görevlilerini seçtikleri Halk Meclisi'nin uğradığı değişiklikti. Adlî alandaki yenilik de önemliydi: Halkın hükümlere katılması için, mahkemelerde jüriler kurulmuştu. Sonuç olarak, Halk Meclisi, Dört Yüzler Kurulu ve Helie adı verilen mahkeme, yeni Atina anayasasının temel organları oldular.

Solon'un kurduğu rejim, ilerici büyük bir rol oynadı Anayasaya yepyeni bir öğe girmişti: **Özel mülkiyet**. Yurttaşların hakları ve görevleri, varlıklarının ölçüsüne göreydi artık. Toplumun eski kurumları yeni bir darbe yemişti. Borç için köleliğin kaldırılmasıyla da, köle emeğinin sömürüsünde daha ileri bir biçime geçiliyordu: Dışardan getirilecek kölelerin sömürülmesi. Ancak, köken olarak soylulardan gelse, kentin zengin zümresinden olduğu için doğuştan soylulara büyük bir darbe vurmuş da olsa, Solon, klan rejimin tüm kalıntılarını tasfiye etmedi: Örneğin, soyluların temel dayanağı, büyük toprak mülkleri varlığını sürdürüyordu. Bunun gibi, kitlelerin, özellikle toprakların bölüşülmesi isteklerine kesinlikle karşı çıktı.

PİSİSTRATES'TEN KLİSTENES'E

Köklü çözümlerden kaçınıp orta yolu arayan siyaset adamlarının eseri ne olmuşsa, Solon'un eseri de o oldu; Öpatridlerin hesabını göremediği gibi, alt sınıfları da bütünüyle hoşnut edemedi.

Mücadele eskisinden daha keskin olarak yeniden başladı.

Ve daha sistemli olarak.

Üç parti doğdu; Likurg'un yönettiği, Öpatridlerin mülklerinin bulunduğu verimli Pedion ovası sakinlerini toplayan ***Pediyenler****; bu aristokrat parti, eski rejime dönülmesini savunuyordu. İkinci parti, Atina'nın en güçlü ailelerinden Alkmeonides'lerin başında bulunduğu, kıyı kesimindeki tacirlerin ve sanayicilerin çıkarlarını savunan* ***Paraliyenler****di; bu ılımlı parti, Solon'un kurduğu çerçevenin dışına çıkmıyordu. En kalabalık parti, Attika'nın kuzey doğusundaki, nankör topraklı Diacrie yaylasında oturanların partisi* ***Diakrienler*** *(dağlılar)di. Bu parti, az topraklı*

köylüleri, thetesleri, çobanları, gündelikçileri, tüm çalışan halkı topluyordu. Kökten bir düzenlemeyi savunan en demokratik partiydi bu. Başında da, soylulardan da gelse, bu sınıfla bağını koparmış ve halk desteğini ariyan Pisistrates bulunuyordu.

Pisistrates, 560 yılında iktidarı ele geçirip tiran oldu.

Demokratik partinin zaferi ve Pisistrates'in gelişi, öteki partilerin azgın direnişiyle karşılaştı: Karşı partiler birleşip iki kez iktidardan kovdular onu; ikinci kovuluşu 10 yıl sürdü. Üçüncüsünde, dış güçlerin askerî yardımını ve köylülerin desteğini sağlayarak, onları bir savaşta yendi. Atina'yı yeniden ele geçirdi ve ölümüne değin de (527) iktidarda kaldı.

Pisistrates'in iktidarı, **soyluların mutlak yenilgisini** simgeler.

Başta, köylü ekonomisini sağlamlaştırma ve iktidarının temel dayanağı Hoplit milisleri güçlendirme amacı güdüyordu. Köylülerin istediği toprakların yeniden paylaşımını gerçekleştirmese de, soyluların topraklarını ellerinden alıp yoksul köylülere dağıtırken, muhtaç köylülere devlet yardımı sağladı ve en yoksul kesimden alınan verginin miktarını azalttı. Gezici yargıçlar ve bölge mahkemeleri kurdu. Ancak tacir ve zanaatçıları da hoşnut etmek için, büyük bir filo kurarak, başta Mısır olmak üzere, dış ticareti geliştirdi.

Atina deniz gücünün temelleri atılmıştı.

Bunların yanısıra, büyük yapım işlerine girişti: Atina'yı geliştirdi ve güzelleştirdi. Kentin yaşamı için çok önemli olan su yolları ve depoları yaptırdı. Önemli kamu girişimleri, çok sayıda işçi ve zanaatçı için de ekmek kapısı oluyordu. Onun zamanında Atina, Yunan kültürünün merkezi oldu. Gözde sanatçıları oraya çekiyordu. *İlyada* ve *Odysseia'yı* tek bir metinde toplattı. Kır tanrısı Diyonysos adına yılda iki kez bayram düzenlemeye başladı.

Olumlu koşullar köleciliği de geliştirdi.

Ne var ki, dışardan ucuz buğday ve kitleler halinde yabancı köle getirilmesi, köylü ekonomisi üzerinde vahim etkilerini göstermekte de gecikmedi.

Pisistrates, 527 yılında ve pek yaşlı olarak öldü.

Yerine geçen üç oğlu **Hippias**, **Hipparkos** ve **Thessalos**'u içerde ve dışarda çetin sorunlar bekliyordu. Hiçbiri de, babalarının yerini tutacak çapta değildiler üstelik; halkla ilişkilerinde pek alçakgönüllü olan

Pisistrates’in yerine, onlar halka yukardan baktılar ve debdebeli bir yaşam uğruna her şeye vergi koydular.

Asıl sorun olan da dış ilişkilerdeki durumdu: Persler, Küçük Asya kıyılarına boyun eğdirmiş, Atina’nın bağlaşığı Samos tiranı Polykrates’i öldürmüş, Mısır’ı zaptetmiş ve boğazları ele geçirmişlerdi. Atina, deniz yönünden soyutlanmıştı böylece. Öte yandan Isparta, tiranlığa karşı mücadele veren sürgündeki soyluları tutuyor ve barındırıyordu.

Soyluların tertipledikleri bir komploda Hipparkos öldürüldü.

Hipparkos’un ölümünden dört yıl sonra da, Isparta’nın askerî müdahalesi de sağlanarak, Hippias kovuldu (510). Ispartalılar, Atina’yı ele geçirerek, İsagoras başkanlığında bir soylular oligarşisini iktidara oturttular; bir Isparta birliği Akropol’ü işgal etti ve Atina’da terör kol gezdi. Ne var ki, pek kısa sürdü bu iktidar: Halkın korkunç bir başkaldırısında, Diakrienlerle Paraliyenler birleştiler. Başlarında, Akmeonideslerden gelen ve Paraliyenlerin şefi olan **Klistenes** vardı. Ispartalılar kovuldular; Eube fethedildi ve soyluların toprakları alınıp Atinalı klanlar arasında paylaştırıldı.

Birinci arhont seçilen Klistenes, 506 yılında kitlelerin ülkenin siyasal yaşamında artan rolünü gözönünde tutarak, **Atina rejimini demokratikleştirmeye** başladı.

Neler yaptı?

1. Önce, Attika’ya yeni bir örgütlenme getirdi: Attika’yı bir ya da iki köy ya da kasabadan oluşan özerk birimlere, yüz demos’a ayırdı. Atina’nın her mahallesi de bir deme idi. Her deme’nin, ayrı bir meclisi, görevlileri, toprakları, hattâ bayrakları vardı. Bir yıl için seçilen başı, yerel işlere bakıyor ve yöneticilerin bir listesini tutuyordu. On sekiz yaşına basan gençler, bu listelere adlarını yazdırarak, yurttaşlık haklarını elde ediyorlardı.

Bu demoslar, yerel yönetimde büyük rol oynadılar.

2. Bir başka reform, seçim sistemi ile ilgiliydi: Çok eskiden beri var olan dört phyles’i on’a çıkardı; her biri, başlarda on demosu içeriyordu; ancak, Attika’nın çeşitli bölgelerindendi bu demoslar. Ve phyles’lerde değişik meslekî ve sosyal durumdaki yurttaşlar toplanıyordu. O zamana değin, bütünüyle bir phyles’e bağlı ve seçimlerde olsun, başka koşullarda olsun ağırlığı olan büyük soylu aileler parçalanıyor, doğuştan soyluların temel gücü sıfıra indirilmiş oluyordu.

3. Klistenes, devletin anayasasını da yeniden düzenledi: Solon’un Dört Yüzler Kurulu’nda üye sayısı beş yüze çıkarıldı. Atina’nın en yüksek idare kurulu olan bu kurula, her phyles elli temsilci seçiyordu.

Halk meclisi, en yüksek otoriteydi artık.

Areopage ile arhontlara gelince yetkileri kısılmıştı.

Ve her phylaiye 1 tane hesabıyla, 10 arhont, 10 piyade birliği, 10 süvari birliği ve kumanda için de 10 stratej bulunacaktı.

4. Son olarak, kurulan rejimi yıkmaya, örneğin yeniden bir tiranlık kurmaya yönelecek her olasılığı önlemek amacıyla, Klistenes, «**Ostrasizm**»i getirdi: Buna göre, rejimi yıkma niyeti taşıdığından kuşkulanılan «tehlikeli» yurttaşlar on yıllığına sürgüne gönderiliyordu.

Bu süre geçtikten sonra, sürgün yurda dönebiliyor ve haklarını elde ediyordu.

> *Şöyle uygulanıyordu bu önlem: Yıl başında, Beş Yüzler kurulu, ostrasizme gerek olup olmadığı sorununu Halk Meclisinin önüne getiriyordu. Halk Meclisinin çoğunluğu evet derse, bir başka toplantı yapılıyor ve o toplantıda, her yurttaş, bir midye kabuğuna (ostrakon) ya da bir çömlek parçasına site için tehlikeli gördüğü kişinin adını yazıyordu. Mecliste, altı bin yurttaşın toplanıp da, çoğunluğun sürgün için oy vermesi yetiyordu.*

Dikkati çeken nokta şu ki, zengin tacirleri, köle sahiplerini temsil eden Klistenes, yoksullar yararına hiçbir kanun yayınlamadı. Koyduğu tüm kurallar, siyasal ilişkiler ve devletin yapısı ile ilgiliydi. Attika halkının çoğunluğunu oluşturan ve zorla çalıştırılmaları Atina toplumunun iktisadî yaşamına temel olan köleler, herhangi bir hak elde etmek şöyle dursun, köleci demokrasinin gitgide yetkinleşen örgütünün ilk kurbanları oldular. Bunun gibi, toplumun bağımlı ve ezilen öğeleri arasında olan kadınlar ve melekler de, siyasal haklardan yoksundular.

Ne var ki, Klistenes’in reformları, Attika’da, -aşağı yukarı- yüz yıl sürmüş olan sosyal ve siyasal bunalımlara bir son verir. Ancak, Atina sitesinde, VII ve VI. yüzyıllarda gerçekleşmiş değişiklikleri, doğrudan doğruya Klistenes’e ve ondan önce gelenlere, yani Solon’la Pisistrat’a bağlamak doğru olmaz. Onların rolü, köleci kurumların hukuksal sistemini yavaş yavaş yaratmak ve klan rejiminin kalıntılarına son veren sosyal hareketlerin sonuçlarını yasallaştırmakla sınırlıdır. İtici güç ise, toplumun

alt katları, özellikle doğuştan soylulara karşı mücadele veren köylülüktü. Köylüler, özgür üretici durumlarını savunabildiler ve köleci toplumla bütünleştiler.

BÖLÜM IV
MED SAVAŞLARI VE SONUÇLARI

İsa'dan önce V. yüzyılda, Yunanlılarla Persler karşı karşıya geldiler. O yüzyılın ilk yarısını kaplayan bu savaşlara «Med Savaşları» adı verilir. Bu savaşların Yunanlıların lehine bitmesi, Yunan ekonomisi, giderek uygarlığı için çok olumlu koşullar yaratır; Yunan dünyası, doruk noktasına çıkar o yüzyılda.

Neydi nedenleri bu savaşların?

Nasıl gelişti ve hangi sonuçlara ulaştı?

I
MED SAVAŞLARININ NEDENLERİ

Med savaşları hakkındaki bilgi kaynaklarımız ne denli yetersiz olursa olsun, şurası bir gerçek ki, bu savaşlar Perslerin Batı'ya doğru sürekli ve sistemli yayılışından doğdu.

PERSLERİN BATIYA YAYILIŞI

Daha **I. Dârâ** zamanında, Pers İmparatorluğu, Hint'ten Ege denizine, Kafkasya'dan Mısır'a değin uzanan, uçsuz bucaksız toprakları alıyordu içine. Fetih yoluyla bir araya getirilmiş, uygarlıkları kadar çıkarlar, da birbirinden farklı halkların bir yığınıydı bu. Onların vergi diye ödedikleri altınların bir bölümü paraya dönüşürken, bir bölümü de, şahların saray mahzenlerinde birikir dururdu. Pers soyluları, bu fetih, giderek bu sömürü politikasından yanaydılar. Fethedilen ülkelerde yönetici bir sosyal gurup haline gelen imparatorluk görevlilerinin de, bu politikanın sürmesinde çıkarlar, vardı.

> *Yayılma politikasını, Akdeniz'in doğusunda, özellikle Fenike'deki köleci ve tacir soylular da destekliyordu. Küçük Asya'daki bazı ticaret ve sanayi çevreleri de, Doğu pazarlarından sağladıkları yararlar adına, yakınlık duyuyorlardı bu politikaya. Fenike'nin, Lidya'nın ve bir bölüm Küçük Asya sitesinin fethi, Persleri büyük bir deniz gücü haline getirmişti. Kanaca ile bağladık daha da güçlendiriyordu onu: Persler. Batıya yürürlerse, Kartaca donanması, Balkanlardaki Yunan sitelerinin yardımına koşmasını engellemek için Sicilya'ya saldıracaktı.*

Perslerin Avrupa'ya akını, 513 yılında, I. Dârâ, Karadeniz'in kuzey kıyılarına boyun eğdirmek amacıyla, İskitlere karşı sefere giriştiği zaman başladı. Ne var ki, boyun eğdiremedi İskitler'e. Birden ortaya çıkıp çıkıp saldıran, vuruşup hemen bozkırların derinliklerine dalan, çekilirken de kuyulara varıncaya değin her şeyi yakıp yıkan bu süvarilere karşı yapılabilecek bir şey yoktu aslında.

Dârâ, anlaşma olanağını bulamadan geri döndü.

Ancak, bu başarısızlığa karşın, Persler, Çanakkale boğazının (Hellespont) iki kıyısındaki yerleri, Trakya'ya komşu bölgeleri, Bizans'ı ve Kalkedonya'yı, yani Karadeniz'e açılan noktaları ele geçirdiler. Bu ise, Yunanistan'la Karadeniz'in kuzey kıyıları arasındaki ilişkileri kesmek demekti. Buralar, Yunanlılardan çıkıp Fenikeli tacirlerin eline geçiyordu böylece. Persler, Küçük Asya kıyılarındaki birçok adaları da aldılar. Küçük Asya ile Kara Yunanistan'ı arasındaki ticaret yolları da kesilmişti.

İYONYA BAŞKALDIRISI

Persler, 500 yılında kıta Yunanistan'ına doğru ilerlemeye başladılar. Kiklad takımadaları içinde en büyüğü olan, zengin ve verimli Naxos adasını ele geçirmeyi denediler. Bu düşünceyi, düşmana satılmış Milet tirattı Aristagoras vermişti onlara. Sefer başarısızlıkla sonuçlanınca, Aristagoras da Perslerle işbirliğini bozdu ve tuttu İyonla kentlerini ayaklandırdı (İ.Ö. 499). İyonya halkı, Pers boyunduruğundan zaten bitkindi; Dârâ'nın İskitlere karşı seferi sırasında da, İyonya denizcileri Tuna üzerine yapılmış köprüyü yıkıp böylece Pers ordusunu mahvetmeye bile kalkmışlardı. Ancak başkaldıranlar, düşmanı kendi güçleriyle yenemeyeceklerini görerek, kıta Yunanistan'ından yardım istediler.

Böyle başladı Med savaşları.

Ne var ki, Yunan dünyasındaki parçalanış, daha baştan etkisini gösterdi.

Argos'a karşı bir savaş hazırlığı içinde olan ve kendisinden daha gelişmiş olduğu için de İyonya'ya hiçbir yakınlık duymayan Isparta, açıkça reddetti yardımı; Korent ve öteki kentler de öyle yaptılar. Bir Atina, Perslerin deniz üstünlüğü kendi yaşamsal çıkarların, tehdit ettiği için yirmi gemi yolladı; yardımın zayıflığı, başka nedenlerin yanısıra, Asya ile ticareti sürdürmek amacıyla, Perslerle her şeye karşın arayı açmamaktan kaynaklanıyordu. Başlarda, Sard'ı almak gibi bir başarı kazandılarsa da, sonunda yalnız başlarına kaldılar.

Persler, karada Efes önünde, Yunanlıları yendiler (498). Sonra denizde savaşı sürdürmek için, Mısır'dan ve Fenikelilerden gemi istediler; Milet'e yakın kıyılarda, Yunanlılar tam bir yenilgiye uğradılar (494). Başkaldırının merkezi Milet'i denizden ve karadan kuşatmak gerekiyordu; öyle yaptılar, kenti alıp yerle bir ettiler ve tüm halkını da köle olarak sattılar. Bizans'ı da yeniden fethettiler. Küçük Asya'da ticaret ve denizciliğin bütün kilit noktalar, ellerindeydi artık.

İyonya ise mutlak egemenlikleri altındaydı.

II
MED SAVAŞLARININ AŞAMALARI

Atina ve Eretria'nın İyonyalılara yardım ettikleri bahanesiyle, Persler, Kıta Yunanistan'ına karşı saldırıya geçtiler.

BİRİNCİ MED SAVAŞI

İlk sefer, I. Dârâ'nın damadı, **Mardonios**'un başkanlığında 492 yılında başladı. Ordu, karadan ve denizden ilerliyordu. Ne var ki, Pers donanması büyük bir fırtınada mahvoldu; kara ordusu ise ağır kayıplara uğradı. Mardonios, daha fazla ilerleyemeyip dönmek zorunda kaldı. Bu ilk seferin yine de olumlu sonuçları vardı: Zengin Trakya kıyıları ele geçirilmiş ve yeni bir sefer için sıçrama noktaları hazırlanmıştı.

Mardonios'un başarısızlığı, Persleri yıldırmadı. Dârâ, Yunanistan'daki bütün kentlere elçiler gönderdi, «toprak ve su» istiyordu. İçerde halkın başkaldırmasından korkan bazı oligarşik yönetimli Yunan siteleri, ayrıca Teselya, Beotia, Egine, Argos, Perslerin üstünlüğünü tanıdılar. Açıkça red yanıtı veren, yalnız Atina ile Isparta oldu; Dârâ'nın elçilerini de öldürdüler üstelik.

> *Atina'da pleb kökenli **Temistokles**'in başını çektiği, tacir ve zanaatçıların partisi, Atina'nın, ticaret yollarını ve pazarları, giderek boğazları ele geçirerek iktisadi temelini genişletmeyi savunduğu için, Perslere karşı girişken davranılmasından yanaydı. İstilâ üzerine yurdu Trakya'yı terketmiş olan zengin ve soylu **Miltiades** de Perslere karşıydı; ancak, başını çektiği parti, toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ettiğinden, sadece topraklarını düşünüyordu ve bir savunma savaşından yanaydı yalnız. Atina halkı içinse Pers istilâsı, demokrasinin, giderek bir uygarlığın yok olması demekti.*

Onlar için ulusal bir savaştı bu.

490 yılında, ilk seferden -aşağı yukarı- onsekiz ay sonra, Persler bir ikinci sefere giriştiler. Dârâ, hemen bütün kuzey Yunanistan elinde olduğundan, bu kez doğrudan doğruya deniz yoluyla Orta Yunanistan'a geçip, fethini tamamlamak istiyordu. Kikladlara saldırıp, önce Naxos'u, arkasından Eretria kentini ele geçirdiler ve Attika'nın doğusunda, **Marathon** ovasının yakınında karaya çıktılar. Düşmanın ansızın ortaya çıkışı, Atinalıları hazırlıksız yakaladı. Daha da kötüsü, Klistenes rejiminin karşısında olan Isparta hemen yardıma koşmak gereğini duymadı; bir inanç yüzünden, dolunaydan önce savaşa katılamayacaklarını söylediler. Yalnız Platee kenti koştu yardıma. Atinalılar, köleler de dahil, tüm erkekleri bayrak altına çağırdılar. Önce, surların arkasına çekilmek niyetindeydiler; sonra Marathon'a yürüyüp, düşmanın önüne çıkmak kararını verdiler.

Başlarında, Miltiades bulunuyordu.

Ayrıntılara girmeyelim.

Marathön ovasında, Atina'da oligarşik partinin kenti düşmana vererek iktidara ele geçirmeye hazırlandığı bir zamanda, Atina demokrasisinin küçük ordusu, büyük Pers İmparatorluğunun o güçlü savaş makinesini kırıp parçaladı.

Dârâ'nın evrensel imparatorluk plânı da suya düştü böylece.

İKİNCİ MED SAVAŞI

Dârâ'nın Marathon'daki yenilgisinin büyük yankıları oldu imparatorlukta. Öldüğünde (488) yerine oğullarından **Kserkses** geçti. Bu değişiklik -Doğu despotluklarında pek olağan- kanlı karışıklıklara yol açtı: Önce Mısır'da, sonra Babil'de. Bastırıldı. Kserkses, Avrupa'daki Yunanlıların, inatçı ve korkunç hasımlar olduğunu da iyice anlamış bulunduğu için, yeni bir sefere özenle hazırlanıyordu. Kartaca ile andlaşma yaptı; Yunanistan'da bile ortaklar sağladı kendisine.

Atina da büyük bir hazırlanış içindeydi bu arada. Miltiades, Marathon savaşının arkasından, Perslerle işbirliği yapmış adalara karşı hemen saldırıya geçilmesi konusunda ikna etmişti partisini. Başında bulunduğu bir donanmanın Paros adasına yaptığı sefer ise başarısızlıkla sona ermiş ve aldığı yaralardan kendisi de ölmüştü az sonra. Denizcilerin partisinin başı Temistokles'e gelince, iş adamı ve uzağı gören usta bir politikacı olarak, soylu ailelerin politikadaki etkisini silmek istiyordu. Atina'yı bir deniz gücü haline getirmek için kapsamlı bir plân hazırladı. Çiftçi Partisi'nin lideri

Aristides'i sürgüne göndererek, bu partinin direnişini kırdı. Attika'daki gümüş madenlerine de dayanarak, yetkin bir donanma kurdu, limanları onartıp güçlendirdi.

Atina, birinci sınıf bir deniz gücüydü artık.

Bir başka önemli konu, düşmana karşı bütün Yunan sitelerinin birleşmesiydi. Güç bir işti bu. İçlerinde yansız kalmak isteyen, hattâ Persleri desteklemeye hazır olanlar vardı. Temistokles'in yönettiği Atinalılar, birleşmenin en ateşli yandaşları idiler. Isparta'nın yönetici sınıfı, demokratik Atina'nın hasmı da olsa, birleşmeden yanaydı; çünkü, denizden gelecek bir Pers istilâsına karşı koyabilecek durumda değildi Ispartalılar. 481 yılının sonlarında, Atina, Isparta, Egine, Öbai ve öteki sitelerin temsilcileri bir araya gelerek, savunma amacıyla **Hellen Birliği**'ni kurdular.

Ve deniz ve kara güçlerinin kumandasını da Isparta'ya verdiler.

480 yılının sonbaharında, Persler, karadan ve denizden saldırıya geçtiler. Herodotos'a bakılırsa, sayıları beş milyonu aşıyormuş: Abartma elbette; yarısı akla yakın geliyor. Öyle de olsa o devir için büyük bir girişim.

Savaşın başları, Yunanlılar için talihsiz oldu. **Leonidas**'ın kumanda ettiği bir birlik, Termopiles geçidinde kahramanca savaştı ve bir hainin düşmana yol göstermesi sonucu -Leonidas da içinde olmak üzere- yok oldu. Tesalya'dan sonra Orta Yunanistan da Perslerin eline geçti; Beotia ve Attika acımasızca yakıldı ve yıkıldı. Atina da bunlar arasındaydı.

Bu tehlikeli noktada Yunanlıları kurtaran donanma oldu.

Salamin deniz savaşında, Pers donanması, ağır bir yenilgiye uğradı ve çekildi. Aynı yılda, Sicilya'da Sirakûza tiranı Gelon, Perslerin bağlaşığı Kartacalıları yenilgiye uğrattı. Yunanlıları artık kesin karşı saldırıda görüyoruz: 479 yılında, başında Mardonios'un bulunduğu Pers ordusunu, Ispartalı Pausanias'ın yönettiği Yunan ordusu **Platee**'de yendi. Artabaze'nin yönetimindeki Pers birlikleri, Makedonya ve Trakya yoluyla kaçıp gittiler.

Bütün kıta Yunanistan'ı kurtarılmıştı.

Bunlar olurken, Yunan donanması, Persleri Ege denizinden kovuyordu. Aynı 479 yılının yazında, **Mykale**'de, Pers donanmasından geri kalanı da yok edildi. Bu zafer, Taşos, Samos, Lesbos ve Chio adalarını da Perslerden ayırıp, Hellen birliğine girmeye zorladı.

Özetle, Salamin, Mikale ve Platee savaşları, birer dönüm noktaları oldular. Bu savaşlar şunu da tanıtladılar ki, özgürlük aşkı, siteler arasındaki

ya da çeşitli sosyal katlar arasındaki uzlaşmazlıkları, tüm Yunan halkının ortak ülküleri adına ikinci plâna atabilecek güçteydi.

Med savaşları, bir süre sonra daha önemli bir sonuç doğurdu.

III

DELOS BİRLİĞİ

Med savaşları, daha sonra Yunan siteleri arasında bir başka birliğe yol açtı: sınırları daha dardı bu birliğin ve Atina'nın koruyuculuğundaydı.

Nasıl?

Parlak Mykale zaferinde sonra, bağlaşıkların donanması, Perslerin Avrupa ile bağlarını kesmek için Çanakkale boğazına yöneldi. Ancak, Peloponezli gemiler, Atinalıları terkedip, Yunanistan'a döndüler. Atina'lılara gelince, onlar, Karadeniz'den gelecek buğdaya gereksinmeleri olduğundan, denizdeki harekâtı sürdürdüler. Adalardaki gemilerin de gelip katıldığı Atina donanması, Çanakkale boğazının en güçlü kalesi Sestos'u kuşattılar ve iki aylık bir uğraştan sonra, Pers birliği teslim oldu. 478 yılında, bir yanda Küçük Asya kentleri ve adalar, öte yanda Atina olmak üzere, **Delos Birliği** adıyla bir andlaşma yaptılar aralarında.

Neydi koşulları bu andlaşmanın?

Deniz kentlerini, Perslere karşı savaşta, belli sayıda asker ve gemi vermekle yükümlü tutan bir andlaşma idi bu; kendi araçlarıyla gemi yapamayan küçük kentler ise, yıllık bir ödentide bulunacaklardı. Delos adasında, Apollon tapınağı yanında, ortak bir hazine kurulmuştu. Andlaşmayı yapanların kurulu orada toplandı. Birlik, geniş bir alanı kapsıyor, 200 kadar siteyi alıyordu içine.

Atinalıları da kamçıladı bu, başarı üzerine başarı kazanıyorlardı. 470 yılında, Atinalı kumandan **Kimon**, düşmanı Trakya kıyılarından söküp attı. Perslere bağlı tüm Yunan kentleri Kimon'un yanına geçtiler. Yunanlılar Persleri, Pamfilya'da, Küçük Asya kıyılarının güneyinde, Eurymedon ırmağının döküldüğü yerde de bozguna uğrattılar (468). Ege denizindeki bütün adaların ve kıyıların ticaret yolları Yunan tacirlerinin elindeydi sonuçta. Pers topraklarına da girmek istediler Atinalılar. Ayrıca, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır'a yardım etmeye karar verip, donanmalarının en iyi gemilerini yolladılar (459). Ne var ki, sonuç başarısız oldu: Persler, Mısırlıların başkaldırısını kanla boğdular ve Atina donanmasını da olduğu gibi yokettiler (454). Beş yıl sonra ise, 449 yılında, Kimon kumandasındaki bir başka Atina donanması, Perslere Kıbrıs yakınında rastladı; savaş,

Atinalıların zaferiyle sonuçlandı ve böylece Persler, Akdeniz’in doğusundan kesinlikle sökülüp atıldılar.

Yunanlıların üstünlüğü tartışılmazdı ve Persler, 449 yılında bir barış andlaşması yapmak zorunda kaldılar.

Kallias Barışı diye adlandırılır bu.

Neydi Med savaşlarının sonucu?

Küçük Asya’nın zengin bölgeleri, Ege denizi ve Karadeniz, Yunanlılara açılmış oldu; bütün bu bölgelerde Doğulu tacirlerin yerini Yunan tacirleri alacaktı artık. Böylece, Yunanistan’ın iktisadî, siyasal ve kültürel gelişimi, V. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşacaktır.

BÖLÜM V
ATİNA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Med savaşlarının bitimi ile Peloponez savaşı arasındaki kısa dönem, Yunan dünyasında demokratik hareketin -birkaç site dışında- büyük gelişmeler kaydettiği bir dönemdir. Ama, bütün siteler içinde, asıl Atina'dır o dünyanın yıldızı; yalnız demokrasisi ile değil, iktisadî ve sosyal gönenci, edebiyatı ve sanatıyla.

Atina, giderek Yunan dehasının en parlak örnekleri o dönemde yaratıldı.

I
DEMOKRATİK HAREKETİN GELİŞMESİ

ZAFER SONRASI YUNAN DÜNYASI

Med savaşları, halk kitlelerinde büyük bir çoşkunluğa yol açmıştı. İşte çarpıcı bir örnek: Kserkses'in istilâsından sonra, Atina'da taş taş üstünde kalmamıştı; kendi surlarını yapmak geliyordu başta; genç yaşlı tüm Atinalılar katıldılar çalışmaya ve bir ayda yükselttiler surları.

Eskisinden daha yetkin olarak hem de.

Med savaşları dönemi, çoğu Yunan sitesinde, siyasal mücadelelerin yoğunluk kazandığı bir dönem aynı zamanda. Savaş, köleci sınıfın çeşitli katları arasındaki çelişmeleri daha da arttırmıştı çünkü. Attika'da böyleydi. Beotia'da böyleydi. Isparta ile Peloponez'in öteki sitelerinde ve kimi Yunan kolonilerinde böyle.

Beotia'da, doğuştan soyluların iktidarının yerine, bu sınıfa girmeyen toprak sahiplerinin ve zengin hayvan yetiştiricilerinin iktidarı geçti. Hükümet darbesini, Perslerle işbirliği yapmış soylulara karşı, tüm Yunan birliklerinin başında Ispartalı Pausanias'ın giriştiği bir cezalandırma hareketi daha da hızlandırdı; Pausanias, Tebai'yi kuşatarak işbirlikçi soyluların kendisine teslim edilmesini istedi ve teslim edilenleri öldürttü.

Bunun gibi, Pausanias'ın kendisi de, Isparta'da egemen sınıf içinde, Eforların temsil ettiği tutucu partiye karşı çıkan muhalefetin başına geçti. Muhalefet, Eforların üstünlüğüne son vermek, Isparta'nın Yunan dünyasında hegemonyasını kurmak amacıyla saldırgan bir dış politika izlemek, -bir bölüm Periyek ve İlotları da katarak- yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaş sayısını arttırmak istiyordu. Pausanias, Perslere güveniyordu bunu gerçekleştirmek için. Eforlar, bu faaliyete son verdiler;

Pausanias, Perslere bağlılıkla suçlandı ve ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, arkasından -464 yılına doğru- İlotlar başkaldırdılar.

Lakonya'nın sınırındaki Argos'ta, demokratik hareket, Med savaşlarından sonra, demokratların iktidara gelmesiyle sonuçlandı.

Bu gelişme, Yunan kolonilerine de yayıldı: Sicilya'da Siraküza sitesinde, 460 yılına doğru tiranlar iktidardan düştü ve elli yıldan fazla sürecek demokratik bir rejim kuruldu. Karedeniz'de, Herakle ile öteki kıyı kentlerinde, soyluların yönetimi yıkıldı ve yerine demokratik hükümet geçti.

ATİNA'DA SİYASAL MÜCADELE

İsa'dan önce 460-470 yıllarından başlayarak, Atina'da da, demokratik hareket büyük bir yoğunluk kazanıyor. O yıllarda, çatışan iki gurup ya da parti görüyoruz köleci sınıfın içinde: Tutucu Çiftçi Partisi ile Denizci Demokrat Parti.

Aslında, daha Salamin savaşından önce çatışmaya başlamıştı bu iki parti. O sıralarda konu, savaşın nasıl yönetileceği üstüneydi ve mücadele Demokrat Partinin tezi üstüne gelişmişti.

Med savaşlarından sonra ise konu değişiktir.

> ***Tutucu Çiftçi Partisi****'nin yöneticileri, soylu kökenden gelen büyük toprak sahipleriydi; köylülerle, küçük mülkiyet sahipleri de çoğunluktaydı partide. Med savaşları tarım kesimini alt üstü etmişti. Denizci Demokrat Parti'nin savaş zamanı için geçerli ve tutarlı tezi, artık çekici gelmiyordu bu kesim için. Kitleler, eski döneme, «atadan kalma âdetler»e yani buğdayın zenginlik ölçüsü sayıldığı Solon devrine dönülmesini istiyordu.*
>
> *En yetkin örnek de Isparta rejimiydi bu parti için.*
>
> ***Demokrat Parti****'yi ise tacirler, ihracatçılar, armatörler, tersane sahipleri, işletmeciler yönetiyordu. Partinin tabanını da, zanaatçılar, yoksul kentlilerle deniz taşımacılığında çalışan ve çoğu Pire'de oturan kişiler, yani tayfalar, kürekçiler, hamallar, gemi ustaları, liman memurları, hasımların «deniz haytaları» dedikleri kimseler oluşturuyordu.*

Ne istiyordu Demokrat Parti?

İki sloganı vardı Demokrat Partinin: **İsonomia** ve **İsegoria**. Birincisi malların yönetimi, miras gibi medeni haklarda eşitliği; öteki, eşit oy hakkı gibi, siyasal haklarda eşitliği dile getiriyordu. Bunun gibi demokratların dış politikası saldırgandı; ticaret ve sanayinin gelişimi, yeni mahreçleri gerektiriyordu. Bu dönem, Isparta ile Atina arasında düşmanlığın arttığı ve her ikisinin de Yunanistan'da hegemonya mücadelesine hazırlandıkları bir dönemdir. Demokratlar, Isparta'nın çevresinde toplanmış aristokratlar birliğine karşı öteki siteleri birleştirme girişimindeydiler.

Her iki parti arasındaki bu çekişme, 480-431 yılları arasında şiddetini arttıracaktır.

Demokrat Partinin başı **Temistokles**, 490 yılı ile 470'1İ yılların sonuna değin, Atina'da büyük bir rol oynadı. Yönettiği yeni iş adamları için kişiliği bile ilginçti: Soylulardan gelmediği gibi, yüksek bir eğitimden de geçmemişti; ne elde etmişse, kendi yeteneğiyle elde etmişti.

Temistokles'in hasmı, Çiftçi Partisinin başı **Kimon** ise, Atina soylularındandı. Marathon'un galibi Miltiades'in oğluydu; ana yönünden de, Trakya kralı Oloros'un torunuydu. Aristides'ten sonra politikaya atılmıştı. Zengin soylu, demokrasi düşmanı ve Isparta hayranı olan bu adam, yalnız hareketleriyle değil, sapık birtakım yollarla, halk kitleleri nezdinde büyük bir ün kazandı.

Özetle, büyük bir politika adamı ve üstün bir kumandan oldu.

470 yılına doğru, tutucu Çiftçi Partisi, ağır basmaya başladı ve demokratların başı Temistokles'i bile sürgüne yollayabildi (471). Sürgüne gönderildikten sonra da yakasını bırakmadı düşmanları; Pers yanlısı olmakla suçlandı ve Atina mahkemesi de kanun dışıdır, diye karar verdi hakkında, Temistokles, İran'a gitti ve birkaç yıl sonra da orada öldü.

Resmî planda Atina'daki rejimde hiçbir değişiklik olmamıştı; ancak, Areopage'nin önemi hayli artmıştı. Bu eski kurumun, Halk Meclisinin aldığı kararları, kanunlara aykırı görüyorsa veto etmek hakkı vardı; yurttaşların haklarına göz kulak oluyor, görevlilerin hizmet kusurundan doğan eylemlerini yargılıyordu. 460'lı yıllarda Atina'da başlıca rol, Kimon'dadır. Eurymedon savaşında da Yunanlılara kumanda eden oydu.

Ne var ki, 60'lı yılların sonuna doğru, Demokrat Parti ağırlığını yeniden koyar ortaya; öylesine ki, Kimon'un yandaşları alanı terketmek zorunda kalırlar. Kimon'un düşürülüşünün doğrudan nedeni de, 464 yılında, Ispartalılara başkaldırmış olan Botlara karşı kullanılmak üzere, Isparta'ya

destekleme birlikleri gönderilmesi için Eglezya'ya yaptığı öneri oldu. Halk Meclisinin muhalefetine karşın, Messenia'ya bir birlik yollandı. Ne var ki, bu haberden Ispartalılar hiç de hoşnut olmadılar ve kendilerine yardım edecek yerde, Botlardan yana çıkarlar korkusuyla, Atina'dan gelen birliği gerisin geriye yolladılar.

Olay, tiksintiyle karşılandı Atina'da.

Stratej Kimon görevinden alındı ve sonra da sürgüne yollandı.

EFİALTES'İN REFORMLARI

60'lı yılların sonlarına doğru en köktenci demokratlar geldi iktidara. İçlerinde başrol de, «deniz haytaları»nın şefi **Efialtes**'e düşüyordu.

Kimdi bu adam?

Tarihte, yaptıkları gerektiği gibi değerlendirilemeyenlerden biri de odur. Yurttaşlarından hiçbiri bu «aşırı» demokratın yaşamı hakkında bir bilgi vermediğinden, pek az şey biliyoruz hakkında. Varını yoğunu yitirmiş aristokrat bir aileden gelen Efialtes, Aristoteles'in deyimiyle, «yurduna bağlı olduğu kadar namuslu» idi de.

Servet durumu bakımından aşağı tabakalara yakın olan Efialtes, yoksulların dostuydu; öylesine ki, tüm yoksullar, kendilerinden yana, «halkın savunucusu» olarak görürlerdi onu. Efialtes'in gözünde de, halk, yurttaşların en alt katları olarak halk, sitenin asıl sahibi idi. Demokrasi düşmanları ise nefret ederlerdi ondan; Platon'un deyimiyle, «özgürlük şarabıyla dolu kadehi son damlasına kadar halka içirip sarhoş etmekle» suçlarlardı onu. Efialtes, zimmetine para geçirenlerle, kamu gelirlerini har vurup harman savuranlarla acımasızca mücadele etti. 462 yılında, para yiyen ve yolsuzluk yapan yığınla görevlinin aleyhine davalar açtı. Areopage üyelerinin bile gözünün yaşına bakmadı ve kamuoyunu bu kurumun yeniden örgütlenmesi doğrultusunda hazırladı. Efialtes'in yönlendirdiği Halk Meclisi, Eglezya'nın kabul ettiği kanunları reddetmek hakkını aldı Areopage'nin elinden. Ayrıca Areopage, rüşvet suçunu cezalandırma yetkisini de yitirdi. Bütün bu işlere, Beş Yüzler Kurulu ve Helie bakacaktı artık. Böylece, hangi sıradan olursa olsun, tüm devlet görevlilerinin eylemleri halkın denetimine giriyordu. Areopage'nin elinde, kala kala adam öldürme suçları ile dinsel suçları yargılama yetkisi kalıyordu.

Yine bu dönemdedir ki, Helie, anayasayı koruma yetkisi ile donatıldı.

Halk Meclisine sunulan herhangi bir önerinin kanuna aykırı olduğunu, yeminle, herkes ileri sürebilirdi. Dava,

Helie'nin önüne gelirdi sonra. Mahkeme, iddiada bulunanı haklı görmüşse, kanun tasarısını kaleme alanlar para cezasına çarptırılır ve olağanüstü durumda ise ölüme mahkûm edilirdi. İddia dayanaksız ise, onu ileri sürenler para cezasına çarptırılıyordu.

«Grafe paranomos» diye adlandırılıyordu bu kanun.

Ve bu kanun sayesindedir ki, demokrasi düşmanlarının anayasayı ihlâl etmeleri önlenmiş oldu; adli koruma, anayasaya kararlılık sağlamıştı.

Efialtes'in reformları, demokratik hareketin açılıp serpilmesine büyük katkılarda bulundu: Halk Meclisi daha sık toplantıya çağrılıyordu; Beş yüzler Kurulu'nun faaliyeti ise bir kat daha arttı. Efialtes, büyük sosyal reformlar da tasarlıyordu kuşkusuz. Ne var ki, zaman bulamadı onları gerçekleştirmeye. Soylular nefret ediyorlardı kendisinden. 461 yılında bir gece alçakçasına öldürüldü. Katilleri de bulunamadı. Kimlerdi acaba?

Ya siyasal hasımlarıydı, ya da onların uşakları olsa olsa.

II

PERİKLES ÇAĞI

ATİNA DENİZ İMPARATORLUĞU

Efialtes'in öldürülmesinden sonra da, Demokrat Parti iktidarda kaldı. Başında, Efialtes'in çömezi ve çalışma arkadaşı Perikles vardı. Atina Cumhuriyetinin, bir deniz imparatorluğu olmak ve Yunan dünyasının hegemonyasını sağlamak amacıyla, başta Peloponez Birliği olmak üzere öteki sitelere ve Perslere karşı aralıksız yürüttüğü savaşlarla dolu bir dönemdir bu. Efialtes'in ölümünden sonra da, Atina demokrasisinin temel dayanağı, halkın aşağı tabakaları değil, geçimi yerinde olan orta tabakaların temsilcileri olacaktır artık.

Başta Atina ile Korent arasında bir ticaret yarışması görüyoruz. Atinalılar, Korent'e batıdaki deniz yollarını açan Korent Körfezi kıyılarına gelip yerleştiler; ayrıca, 460 yılında Peloponez Birliğinden çıkıp Atina'nın yanına geçen Megara'ya bir askerî birlik getirip yerleştirdiler.

Atina Birliği, Korent'i kuzeyden tehdit etmeye başladı.

Korentliler, Atinalılarla başa çıkamayınca, Isparta mücadeleye karıştı. Ispartalılar, Tanagra'da (Beotia) Atinalıları yendiler (457); Atinalılar da, Myronides'in kumandasında Beosiyalıları yendiler ve hemen tüm Beotia'yı işgal ettikleri gibi, Locride'yi ve Phocide'yi aldılar. Tolmides kumandasındaki Atina donanması, Peloponez'e geçip kıyı bölgelerine

saldırdı ve Sicyone’u kuşattı. Arkadan Perikles, Korent körfezine bir deniz seferi düzenledi. Sonuçta, körfez ve -hemen hemen- bütün orta Yunanistan Atina’nın denetimine girdi.

Teselya da katıldı kendisine.

Aynı yıllar içinde (461-454), Atina, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır’ın yardımına koştu: Başkaldıranlara şefi Libyalı İnharos’un isteği üzerine, Atinalılar 200 gemi gönderdiler Mısır’a, Başkaldıranlara da yardımıyla Memfis kuşatıldı. Ne var ki, felâketle bitti sefer; bütün gemiler ve 35 bin insan telef oldu. Bu yenilgiden sonra, Atinalılar, Peloponez Birliği ile -beş yıllığına- bir ateşkes imzaladılar.

448 yılında çatışmalar yine başladı ve Atina’nın aleyhine gelişti.

Atinalılar, Peloponez Birliği ile yeniden, bu kez otuz yıllığına bir barış andlaşması yaptılar (445). Bu «30 Yıl Andlaşması»na göre, taraflar savaş öncesindeki topraklarını koruyacaklar, başka birliklere girmeyecekler; üyelerden biri yönetici devlete karşı başkaldırdığında desteklenmeyecekti. Atina, Peloponez’deki ve Megara’daki fetihlerinden vazgeçiyordu.

Yunanistan’da üstünlük için giriştiği savaştan Atina, yenilgi ile çıkıyordu böylece. Nedeni, Mısır felâketiydi bunun; bir de, güçlerini olduğundan fazla görerek, Atinalıların, aynı anda birden fazla hasımla karşı karşıya gelmiş olmalarıydı. Başardıkları tek şey, Perslerle 449 yılında yaptıkları Kallias Barış Andlaşması idi ki, Perslere Ege denizinde dolaşmayı yasaklıyordu.

Atina’nın Delos Birliği içindeki bağlaşıkları ile ilişkileri de baştaki gibi gitmiyordu. Bu, birbirine eşit ülkeler arasındaki bir konfederasyon olmaktan çıkmıştı artık; egemen bir güçle tabileri arasındaki bir ilişkiye dönüştü giderek. Naxos ve Tasos gibi bazı bağlaşıkların -460 yılına doğru- Birlikten ayrılma girişimleri zorla engellendi. Atina, bağlaşıkların ödentilerinden oluşan tüm kaynakları kendisi için kullanıyordu. 454 yılında federal hazine, Delos’tan Atina’ya götürüldü. .Atina, yaptığı savaşlarda, destekleme birlikleri de istiyordu üyelerden. Ayrıca, iç işlerine de karışıyordu: Bu amaçla, Birlik toprakların, tutup beş idare bölgesine ayırdı ve başlarına da kendi yöneticilerini (episkopos) geçirdi. Birlik ülkelerine Attika’lı yurttaşlar yollandı. Oralarda kurdukları, hem tarımsal hem askerî nitelik taşıyan kolonilerdi. Her koloni (klerok), askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldu; her biri, bağlaşıkları itaat altında tutmaya hizmet eden askerî birliklerdi aslında. Böylece, Delos Birliği, bağımsız ve birbirine eşit

ülkelerin çıkar gözetmeyen gönüllü niteliğini yitirmiş, bir Atina imparatorluğuna dönüşmüştü; Birliğin üyeleri de Atina'nın uyruklarıydı.

Çiftçi Partisi ile Demokrat Parti arasındaki mücadele ne oldu bu arada?

60'lı yılların sonuna doğru, demokratların iktidara gelmesinden sonra, demokratların yararına daha da kızıştı mücadele. Muhalefetin başını önce Kimon temsil ediyordu. Ne var ki, Kimon 445'e doğru sürgünden döndükten sonra öldü. Yerine Tükidites geçti ise de, birkaç yıl sonra o da sürgüne yollandı. O tarihlerden sonra ise, tâ 430 yılına değin, Demokrat Parti iktidarda kaldı.

Başta Perikles'i ve onun hükümetini görüyoruz.

PERİKLES YÖNETİMİ

Xanthippos'un oğlu ve zengin soylu bir aileden gelen **Perikles**, ana yönünden de Klistenes'in uzaktan yeğeniydi. Dostları arasında bilginler, şairler, armatörler görüyoruz: Görüşü materyalizmle yakından ilişkili Anaxagoras, Sokrates, tragedya şairi Sofokles, o sırada Atina'da yaşayan «tarihin babası» Herodotos, heykeltraş Fidyas ve ötekiler. Perikles'in Halk Meclisi önünde büyük bir etkisi vardı. O devir için pek revaçta olan tartışma sanatında eşi olmayan bir hatipti. Seferde yığınla birliğe kumanda ediyordu. Kimon ayarında olmasa da, iyi bir kumandan olarak görülüyordu.

«Karakterinin yüceliği, görüşlerinin derinliği, sonuna değin çıkar gözetmeyen tavrı ile, Perikles'in tartışılmaz bir üstünlüğü vardı Atina'da. Kitleleri yönetirken de özgür kalabiliyordu... Tek kelimeyle, demokrasi, adıyla devam ediyordu; ne var ki, o, bir numaralı yurttaşın hükümetiydi gerçekte».

Tarihçi Tükidites, öyle bahsediyor ondan.

Özel yaşamında ilerici ve önyargısızdı.

> *Milet kökenli ve söylendiğine göre eski bir fahişe (hetaire) olan **Aspasya** ile evlenmişti. Güzel, zeki ve bilgili bir kadındı Aspasya. Siyasal yaşamın dalgalanmaları arasında, zamanın en aydın insanlarını çevresine toplamayı bildi. Perikles'in ünlü dosttan onunla konuşmaktan haz duyarlardı. Mükemmel bir eş, gerçek bir dost ve bir devlet adamı için gerçek bir danışmandı.*

Perikles, Demokrat Partinin sol ucunda değil, ortada idi. Toplumun orta katlarının çıkarlarını savunuyordu: Hali vakti yerinde tacirlerin, dükkâncılara, zanaatçıların; topraklarında yoğun tarım yapan öncü mülk

sahiplerinin; Perslerin yağmaladıkları topraklarını, pazar gereksinmelerine uymak için eski haline getiren ve dış ticarete yakınlık duyan köylülerin çıkarlarını.

Köleci sınıfın birliğini korumak için, Perikles ve çevresi, toplumun aşağı katlarının maddesel ve siyasal istemlerine, devlet hesabına -bir ölçüde de olsa- yanıt vermeye çalışıyorlardı. Seçimden gelen görevlerin kullanılmasında, gündelik ödenen ücret usulü Perikles'ten bilinir. 457 yılında bir zengin, ilk kez arhont seçildi; arkasından thetlerin yüklendiği çeşitli görevler oldu. Başka bir deyişle, ücret usulü, varlıkları olmayan sınıflara, seçilebilme olanaklarını verdi.

Bunun gibi askerler, tayfalar ve subaylar için ücret kondu: Örneğin, bir kürekçi günde bir drahmi, subaylar iki ya da üç drahmi alıyorlardı. Yurttaşlara tiyatroda yer satın alabilmeleri için para ödeniyordu; ancak onlar bu parayı istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Bedava ekmek dağıtıldığı da oluyordu. Perikles zamanında, topraksız yurttaşlara, Attika dışında, özellikle deniz imparatorluğuna giren ülkelerde geniş ölçüde toprak dağıtıldığını görüyoruz. Topraksız yurttaşların sayısın, azaltan bu kolonilerin, aynı zamanda stratejik ve ticarî bir önemi de vardı. On binden fazla ailenin kleros olduğunu biliyoruz.

Perikles, aynı zamanda devletle ilgili büyük yapı girişimlerinde de bulundu. İşsizlere ve yoksullara iş olanağı sağlıyordu bunlar.

Atina'nın köleci demokrasisi, en yetkin biçimini aldı bu dönemde: Asıl iktidar Halk Meclisinindi artık ve onun yetkisi çok geniş alanlara ve sorunlara yayılıyordu; Halk Meclisi, siteyle ilgili tüm sorunları incelemekte ve çözmekteydi.

Bunu ilerde inceleyeceğiz.

V. yüzyılın ortalarında, Atina, Yunan dünyasının kültür merkezi oldu aynı zamanda. Karl Marx, «Perikles devri, Yunan gelişmesinin doruk noktasıdır» der ki, doğrudur.

Tüm öteki Yunan sitelerinin bilginleri, şairleri ve sanatçıları Atina'ya geliyorlardı: İyonya'da Klazomenli filozof Anaksagoras, Trakya'da Abderalı sofist filozof Protagoras, Sicilyalı sofist Gorgias. Bütün Yunan dünyasını gezip görmüş olan, İlk Çağ'ın büyük materyalist filozofu Demokritos, Atina'da yaşadı. «Tarihin babası» Halikarnaslı Herodotos, Atina'da yurttaşlık haklarından yararlandı. Beosialı şair Pindaros ile heykeltraş Myron, uzun yıllar yaşadılar orada; Fidyas, Sokrates, Aiskhylos,

Sofokles, Euripides, Aristofanes, ünlü tarihçi Tukidites, Yunan kültürünün bu büyük temsilcileri Atina'da doğmuşlardı.

Özetle Atina, sanat eserleri, yapılan ve -yılda 60'a yakın- bayramlarıyla Yunan sitelerinin en güzellerinden, en canlılarından biri oldu.

Kim sağlıyordu bu görkemin giderlerini?

Atina'nın bağlaşıkları.

Onların hoşnutsuzluğunun kaynaklarından biri de buydu.

ATİNA'NIN YAYILMA SİYASETİ

Yunan demokrasisi, özgürleştirme amacını izlemek şöyle dursun, tersine genişlemek, yeni köleleri, yeni bağlaşıkları sömürmeyi amaçlıyordu.

Atina, gelirlerini gümrüklerden, limanlardan, pazarlardan, adlî işlerden, ticaretten, köle ticaretinden ve meleklerden aldığı vergilerden, kamu mallarından sağlıyordu. Sitenin bazı gereksinmeleri pek zenginlerin katkılarıyla (liturgie) karşılanıyordu. Çeşitleri vardı bunun: Örneğin, bir gemi donatma yükümlülüğü (trierarchie); tiyatro temsilleri için bir koro sağlayıp ödemek için alınan bir para (choregie). vb. Zorunlu durumlarda, Halk Meclisi, eisphora adı verilen, varlığı iki bin drahmiyi aşan yurttaşları hedef tutan özel bir vergi koyardı. Bununla beraber, bütçe gelirleri (yıllık 400 talente yakın) Cumhuriyetin artan giderlerini karşılamaya yetmiyordu. Dengeyi sağlamak için, Federal Hazine' (yıllık 600 talente yakın) ile Atina Hazinesi kesin olarak birleştirildi; Atina da, kendi halkı için ve istediği gibi kullandı bu ortak gelirleri.

Perikles zamanında, Atina'nın dış politikasındaki saldırganlık, biraz hafifledi ise de, yeni kanlı bir savaşa yol açan emperyalist niteliğini korudu. Perikles'in «barışçı saldırısı», şu amaçları taşıyordu? 1) Atina deniz gücünü diplomatik yolla yayarak genişletmek; 2) Yunan dünyasının doğusunda ve batısında (Karadeniz, İtalya, Sicilya) andlaşmalarla etkisini güçlendirmek. Bu politikanın amacı, Atina'nın ticaret ve askerî gücünü sağlamlaştırmak değildi yalnız; Yunan dünyası üzerindeki üstünlüğünü güvenceye bağlamaktı aynı zamanda.

Böylece, Perslerle barış andlaşmasından sonra, önemli yerlere klerukiler yerleştirildi; itiraz edip başkaldıranlar olduysa da bastırıldı.

Perikles'in, Atina'nın egemenliğini Yunan dünyası üzerinde yerleştirme eğilimi, «panhellenik» bir politikada deyimini buldu; tüm Yunan ülkelerini bir kongrede birleştirmeyi denedi. Bu kongrede şu sorunlar çözüme bağlanacaktı: 1) Med savaşları sırasında hasar görmüş bütün Yunan

tapınaklarını, belli bir plana göre, onarıp eski durumlarına getirmek için bir Hellad Hazinesi yaratmak; 2) Korsanlığa karşı mücadele; 3) Yunan siteleri arasında barışın korunması. Ne var ki, Isparta'nın karşı çıkması sonucu, toplanamadı bu kongre. Bir süre sonra, Perikles, Eleusis kültünün genel olmasını ve bütün Yunan sitelerinde, hasadın ilk ürünlerinin Eleusis tanrıları Demeter ile Kora'ya sunulmasını önerdi. Tüm Yunan siteleri, Atina tanrılarının üstünlüğünü tanımış olacaklardı böylece. Hiçbiri kabul etmedi bu öneriyi. Atina'nın, Hellad'ın dinsel yaşamında üstünlüğünü sağlayarak, siyasal etkisini güçlendirme girişimleri boşa çıktı sonuçta.

Böylece; «Perikles Çağı»nda, Atina, tüm Yunan dünyasına siyasal hegemonyasını kabul ettirmekte güçsüz kaldı; ancak, iktisadî önemi doruk noktasına ulaştı. Denizlerin sahibi Atina, Yunan dünyasının ticaret merkezi oldu ve Pire de en zengin limanı.

Oldu, ama az sonra da gürültü koptu.

BÖLÜM VI
YUNAN DÜNYASINDAKİ BUNALIM

Atina'nın gönenci, giderek üstünlüğü 433 yılına değin sürdü. Attika'nın duru göğünde, yaklaşan bir fırtınanın kara bulutları koyulaşıyordu. Perikles, zekâsıyla farkındaydı bunun ve aldanmadı. Bir kıvılcım, hemen bütün Yunan dünyasını tutuşturmaya yetti.

Peloponez savaşı diye anılır bu yangın. Sitelerdeki siyasal ve sosyal çelişmeleri biraz daha derinleştiren bu savaş, Yunan dünyasını büyük bir bunalıma sürükledi. Gerçekten, İsa'dan önceki IV. yüzyılın ilk yarısı, üstünlük girişimleriyle dolu, giderek Yunan dünyasını biraz daha bölüp parçalayan tam bir bunalım dönemidir.

Makedonya fethi, böyle bir ortamda gerçekleşecektir.

I
PELOPONEZ SAVAŞI

Peloponez savaşı deyince, Atina deniz imparatorluğu ile Peloponez Birliği arasında ortaya çıkan ve işin içine Makedonya, Trakya ve Pers devletlerini de karıştıran yirmi yedi yıllık savaş (İ.Ö. 431-404) akla gelir.

Önce, neydi nedenleri bu savaşın?

Hangi aşamalardan geçti ve ne sonuca vardı?

PELOPONEZ SAVAŞININ NEDENLERİ

Peloponez savaşının, ayrı ayrı her sitenin olduğu gibi, bütün Yunan dünyası için de derin siyasal ve iktisadî nedenleri vardır.

Neler örneğin?

Başta, Atina ile Isparta arasındaki hegemonya çekişmesi geliyor. Isparta, Atina'nın başarılarını çekemiyordu; Atina, hegemonyasını yalnız denizlere değil, kıta Yunanistan'ına da yaymaya kalkınca, daha da arttı bu. Orta Yunanistan için rekabet, ilk çatışmayı doğurmuş idiyse de, Otuz Yıl Barışı ya da Perikles Barış, ile sonuçlanman; Atinalılar, bununla, hegemonyalarını kıtaya yaymaktan vazgeçiyor ve her iki Birlik de, karşılıklı olarak eski sınırların, tanıyorlardı. Ne var ki, bu uzlaşma, her yerde birbirlerine karşıt siyasal rejimleri tutan devletler arasındaki vahim bir uzlaşmazlığı çözecek cinsten değildi. Gerçekten Atina, demokrat rejimleri desteklerken, Isparta, aristokrat, giderek gerici rejimleri tutuyordu hep. Her ikisi de birbirinin kuyusunu kazıyor ve siyasal çelişmeleri körükleyip duruyorlardı.

Atina ile Isparta arasındaki mücadele, Atina’nın, Peloponez Birliği’nden olan Korent ve Megara ile olan ticarî rekabeti daha da içinden çıkılmaz duruma getirdi. Atina, etki alanını, Balkan yarımadasının Batı kıyısına, İtalya ve Sicilya yolu üzerindeki kentlere doğru genişletmeye kalkınca, amansız düşmanı Korent oldu. Batı ile ticaret, Med savaşlarından sonra büyük bir önem kazandığından, Batı pazarları için mücadele kızışmıştı. Atina’nın Peloponez Birliği’ne karşı savaşını belirleyen neden, Atina ile Korent ve Megara arasındaki ticaret yarışması oldu böylece.

Savaş kaçınılmazdı; iş, bahaneye kalmıştı yalnızca.

Atina, Adriyatik kıyısındaki zengin bir ticaret kenti olan Epidamos için, Korfu ile Korent arasındaki mücadeleye karışarak Korfu’yu tutup, Korentlilere karşı da bir donanma gönderince, bu desteğin sonucu, -zenginliği ve donanmasıyla ünlü- Korfu da, Atina deniz imparatorluğuna katıldı. Atina ile Korent arasındaki rekabet, daha da artn bundan. İkinci bahane de Korent ile ilgiliydi yine: Korent’in Kalidikya yarımadasındaki kolonisi Potide, Atina deniz imparatorluğuna girmek zorunda kaldı. Atina, Potide’yi yitirmek korkusuyla, Korent’li görevlilerin geri çekilmesini ve kenti deniz yönünden koruyan surların yıkılmasını istiyordu. Korentlilerden cesaret bulan Potide, buna yanıt olarak, Konfederasyondan ayrıldı. Atina’nın Kalkidikya’daki öteki bağlaşıkları bu örneği izlediler ve başkaldırdılar. Atinalılar, pek önemli kara ve deniz güçlerini harekete geçirdiler. Savaşın üçüncü bahanesi ise, Atina Halk Meclisinin, Korent’in bağlaştığı Megaralılara, Konfederasyona dahil limanlarda ticaret yapmalarını yasaklayan kararı oldu.

Megara ticaretine korkunç bir darbeydi bu.

Isparta, bağlaşıklarının yakınması üzerine, Atina’nın kararından vazgeçmesini istedi ve Peloponez Birliğine dahil sitelerin temsilcilerini toplantıya çağırdı.

Toplantıdan çıkan karar, savaştı.

Atina’da o sıralar stratej ve bir numaralı devlet adamı olan Perikles de savaştan yanaydı. Kişisel nedenlerin dışında başta şu nedenle ki, onun Atina demokrasisinde çıkarlarını savunduğu tacir ve zanaatçı kesim, Korent ve Megara’nın rekabetinin ortadan kaldırılmasını, ticaret ve zanaatın

geliştirilmesini, yani savaşı istiyorlardı. O yüzdendir ki, Isparta'nın ültimatomunu getiren elçi dinlenmedi bile; Attika'yı terkederken şunları söyledi o da: «Bugün, Yunanlılar için büyük felâketlerin kaynağı olacak.»

Dediği de oldu gerçekten.

SAVAŞIN İLK AŞAMASI

Savaşın on yıl sürecek ilk aşaması (İ.Ö. 431-421), **Archidamos savaşı** diye anılır.

Isparta kralının adından geliyor bu ad.

Atina'nın bağlaşığı Plate kentine, Beosiya Konfederasyonunun saldırısıyla başladı savaş. Düşman, soyluların kapılarını kendilerine açtığı kenti ele geçirdi; arkasından da Attika'yı yakıp yıkarak ve yağmalayarak ilerledi. Perikles planını, denizdeki üstünlüğüne güvenerek yapmıştı: Karada savaşılmayacak, denizden yenilecekti düşman. Tarım kesiminin çıkarlarını hesaptan çıkarmıştı açıkça. Önerisi üzerine, köylüler kente alındı; hayvanlar da adalara yollandı. Denizlere egemen donanmanın bir bölümü, Peloponez kıyılarını yakıp yıkar ve Korent ticaretini felce uğratırken; bir bölümü de Kalkidikya'da Potide'yi kuşatıyordu.

Üstünlük, bir süre için gerçekten de Atinalılarda oldu.

Ne var ki, Atina'da günden güne kötüye gidiyordu durum: İnsan insan üstüneydi ve kırsal kesimin çıkarlarını bir yana atmanın hiç de yerinde bir iş olmadığı kendini belli ediyordu giderek. Akropolün tepesinden doğduğu toprakların yakılıp yıkılmasını gören halk, özellikle köylüler, savaşı çıkaranlara karşı diş bilemeye başlamışlardı. Ancak Perikles planına bağlı kalarak, soğukkanlılık öneriyor ve Atinalıların saldırıya geçmelerini engelliyordu sürekli. O sıralar Mısır'dan gelen bir veba salgını tuz biber ekti her şeye. Halkta hoşnutsuzluk gitgide artıyordu; köylüler, çatışmaların durdurulmasını isteyenleri tutuyorlardı açıkça. Perikles'e çevriliyordu bütün gözler. O sorumlu tutuluyordu tüm felâketlerden; saygınlığını da yitiriyordu giderek. Onbeş yıldan beri yürüttüğü stratejliğe 430 yılındaki seçimde seçmediler; hakkında dava bile açıldı. 429 yılında yeniden stratej seçildiyse de aynı yıl veba onu da alıp götürdü.

Neyi gösterir Perikles'in düşüşü?

Köktenci kent halkıyla, tutucu köylüler arasında çelişmelerin gitgide arttığı bir dönemde, ılımlı bir politikanın Atinalıları doyurmadığını.

Perikles'in ölümünden iki yıl sonra, Halk Meclisinde çoğunluğu elinde tutan köktenci kanadın başına **Kleon** geçti; ılımlıların başı, zenginlere ve

aristokratlara dayanan ye kendisi de çok sayıda kölenin sahibi **Nikias** idi.

Biri dürüst ve atılgan, öteki pısırık ve yeteneksiz iki kişi!

Kleon'un başkanlığında savaşı yürüten köktenci parti, önemli şeyler yaptı aslında: Atinalılar, karada ve denizde başarılı girişimlerde bulundular. Ne var ki, büyük malî kaynakları gerektiriyordu bunlar. Birliğe dahil üyelerin vergilerini arttırma yoluna gidildi. İlişkileri bozabilecek bir durumdu bu, nitekim bozdu da: Lesbos, Birlikten ayrıldı; Mytilen kenti başkaldırdı. Atina, zora başvurarak dizginleri tutabiliyordu. Aynı yıl, Korfu adasında aristokratlarla demokratlar arasında korkunç bir çatışma patlak verdi. Birliğe dahil üyelerde, Peloponezlilerin de körüklediği sınıf mücadelesi son çizgisine vardı.

Atinalılara o sıralarda Peloponez'de karaya asker çıkarmaları, Isparta'da iç karışıklıkları doğurma tehlikesini taşıyordu! Düşmanın dikkatini çekmek için, Isparta da Atina'nın bağlaşıklarındaki başkaldırıları destekleme yolunu tuttu. Bu amaçladır ki, Ispartalılar, savaşı Ege'nin kuzeyine, Trakya kıyılarına taşıdılar. Birliğe dahil çok sayıda kent vardı orada. Onların Atina'ya duydukları husumetten de yararlanarak ele geçirdiler bu kentleri. Arkadan Beotia ile Teselya'yı aşıp, Kalkidikya kentlerini Atina'ya karşı ayaklandırdılar. Son olarak da, **Amfipolis** savaşında ağır bir yenilgiye uğrattılar Atinalıları (İ.Ö. 422).

Kleon da o savaşta ölmüştü.

Birliğe dahil üyelerdeki başkaldırı daha da genişledi. Askerî alandaki bu başarısızlıklar, Atina'daki kamuoyunu savaştan yana partinin aleyhine çevirdi ve Nikias'ın yönettiği barışçı partinin etkisi arttı.

421 yılında **Nikias Barışı** yapıldı.

Köylülerle, bağlaşıklara çıkarlarının gözardı edilmiş olması, Atina demokrasisinin yenilgisinin başlıca nedeniydi.

SAVAŞIN İKİNCİ AŞAMASI

Nikias Barışı sağlam değildi; savaştan önceki temel çelişmeleri çözmemişti çünkü. Sonra, andlaşmanın hükümlerine de uyulmuyordu: Geri verilmesi gereken toprakları her iki taraf da elinde tutuyordu. Şu da vardı: Yalnız zanaatçılar ve tacirler değil, Atina'da varını yoğunu yitirmiş kitleler de savaştan yanaydı bu kez. Çoğu insan, zaferle bitecek denizaşırı bir seferden edinilecek ganimetle, işlerini düzeltebilecekleri umudundaydılar.

Saldır, politikasın, güdenlerin başında **Alkibiades**'i görüyoruz.

420 yılından başlayarak Atina'nın siyasal yaşamında çok önemli rol oynayacak olan Alkibiades, Perikles'in yakınıydı. Zenginliği, inceliği, cömertliği ve çekiciliğiyle büyük bir ün kazanmıştı halk katında. Utançtan mutlak olarak yoksundu ve duruma göre yön değiştirdiği için de «bukalemun» diye anılırdı.

Bütün politikası, serüvene kaçan büyük fetih tasarıları üzerine kurulmuştu.

Batı Akdeniz'in buğdayca zengin bölgelerini ele geçirme düşüncesine kapıldı bir gün: Sicilya'yı, İtalya'yı ve Kartaca'yı fethedecekti. Yayılmadan yana olan ve uzun süreden beri, Sicilya'nın tahıl zenginliklerine göz dikmiş Atinalılar da uygun buldular planını.

Ve bir olay da bahane edilerek **Sicilya seferi**'ne karar verdi (İ.Ö. 415).

Demokrat Partinin girişimi üzerine Halk Meclisinin verdiği bu karara göre, Alkibiades'in, Nikias'ın ve Lamakos'un kumandasında olacaktı sefer. Bu iş için büyük bir donanma ve kalabalık bir ordu hazırlandı. Ne var ki, Atina'daki keskin parti kavgaları, daha baştan, seferin gidişi üzerinde etkisini gösterdi. Yola çıkmadan az önce, köşebaşlarına konmuş, yolcuların koruyucu tanrısı Hermes'in heykellerini kırdı bilinmez kişiler. Yunanlıların inanışına göre, yalnız küfür değil, kötüye de âlâmetti bu. Alkibiades'in hasımlarının, oligarşi yandaşlarının parmağı vardı denir. Seferi engellemek için, «tanrısız filozofların öğrencisi Alkibiades'in yaptığı söylentisini yaydılar ve mahkeme önüne çıkarılmasını istediler. Ancak, hemen ulaşamadılar amaçlarına; Alkibiades'e candan bağlı birliklerden korkuyorlardı çünkü.

Donanma, Pire'den kararlaştırılan günde hareket etti. Sicilya'ya varıldığında, Alkibiades, Siraküza'ya karşı askerî harekâta girişmişti ki, bir gemi, yargılanmak üzere Atina'ya geri dönmesi emrini getirdi: Demokrasiye karşı komplo kurmakla suçlanıyordu şimdi de. Uymadı emre ve Isparta'ya sığındı. Açıktır ki, orduyu düzensizliğe götürecek, giderek savaş gücünü kıracak şeylerdi de bunlar.

Alkibiades'ten sonra Nikias kaldı seferin başında. Nikias, Siraküza kuşatmasını, kendisinden beklenmeyecek bir ustalıkla yürütüyordu ki, Isparta, -öteki Sicilya kentleriyle- Siraküza'nın imdadına yetişti; Korent de katılmıştı yardıma. Gerçi, Atina donanması da bir destek aldı bu arada. Ancak, Siraküza için gelen başka yardımlar Atinalıların durumunu gitgide

ağırlaştırdı. Dönmek istediler, olmadı. Sonunda ordu teslim oldu, köle haline getirilip taş ocaklarına yollandı; Nikias ve beraberindekiler de ölüme mahkûm edildiler.

Korkunç bir felâketle bitmişti Sicilya seferi.

Bu arada Attika'da da işler kötüye gidiyordu Atinalılar için: Ispartalılar, Atina'nın kuzeydoğusundaki pek önemli stratejik bir yeri, **Decelie**'yi işgal etmişlerdi. Atina, Attika'dan olduğu gibi, kendisine yiyecek sağlayan Eube'dert de koparılmıştı böylece. Ispartalılar, Isparta'ya sığınmış ve kendi yurdundan öç alma hırsıyla yanıp tutuşan Alkibiades'in önerilerine dayanarak yapmışlardı bunu. Peloponezliler üstelik yerleşip kaldılar orada; tüm Attika'yı yakıp yıkarak ve ekonomisini felce uğratarak...

Isparta, Atina'nın güç durumundan yararlanıp, denizdeki hegemonyasını da ortadan kaldırmak için uğraşıyordu. Kendilerine bir donanma sağlayabilmek için, Yunanistan'ın çıkarlarını bir yana bırakıp, Perslerle anlaştılar. Alkibiades, Küçük Asya'yı geçip, satrapla içli dışlı olmasını bildi; bu arada bütün İyonya'yı da Atina'dan kopardı. Ne var ki, Ispartalılar kendisinden hoşlanmadıklarından, yerine yetenekli ve aynı zamanda kurnaz bir diplomat olan **Lysandros**'u gönderdiler. O da Alkibiades'in yöntemini kullanıyordu. Pers kralından daha bol altın sağlayarak döndü.

Isparta'nın tüm Ege'ye egemen bir donanması olacaktı artık.

Bütün bu gelişmeler, Atina'nın durumunu daha da kötüye götürdü: Önce, Küçük Asya kentleri ile hemen tüm adaların ayrılması sonucu, Atina Konfederasyonu çöktü. Bu çöküş, malî bunalımını daha da arttırdı Atina'nın.

Sonra, bu felâketler, demokrasisinin de aleyhine oluyordu ve karşı eğilimleri güçlendiriyordu. Nitekim, demokrasiye düşman gizli oligarşik dernekler kuruldu. Ve başta bu derneklerin önayak olması, ordu ve donanmanın da katılmasıyla, oligarşik bir hükümet darbesi yapıldı (411). Kurulan gerici rejim demokratlara kan kusturdu. Ne var ki, uzun sürmedi bu oligarşi, dört ay sonra devrildi. Yerine, Beşbinlerin Hükümeti adı verilen, orta tabakanın temsilcisi bir yönetim geçti. Ancak, geniş demokrat katların hoşnutsuzluğu sürüyordu. O sıralar, Samos adasına yakın bir yerde bulunan tayfa ve kürekçiler, demokrat çevrelerin en örgütlü bölümüydü. Donanmanın başında güvenilir bir adamın bulunmadığına bakıp, Küçük Asya'dan Alkibiades'i çağırdılar.

Alkibiades, bir kez daha kılık değiştiriyordu.

Alkibiades’in başlattığı bir savaşın o günkü aşamasında, Atinalılar için temel sorun, Çanakkale’yi ve Karadeniz’e çıkan yolu Peloponezlilerin elinden kurtarmaktı. Alkibiades’in birkaç parlak zaferi Atina’nın deniz üstündeki itibarını yükseltti! ayrılmış bazı kentler yeniden katılmak zorunda kaldılar imparatorluğa. Bu başarılar, Beşbinler Hükümetinin de düşmesine yol açtı; demokratik rejim yeniden kuruldu. Alkibiades önde gelen bir rol oynuyordu devlet yönetiminde. Ne var ki, geçici oldu başarıları Atina’nın. Isparta, Perslerden aldığı altınlarla güçlenmekte devam ediyordu. Bir yandan da Lysandros, içerdeki gizli oligârşik dernekler yoluyla demokrasiye saldırılarda bulunuyordu. Alkibiades’in durumu iyi değildi. Yönetici çevreler de her vesileyle karşı çıkıyorlardı kendisine; o da yapacak bir şey bulamıyordu onlara. Önemsiz de olsa bir yenilgi, kendisini son bir kez alkışlamış olan çevreler nezdindeki otoritesini de azalttı. Atina’yı terkedip gönüllü sürgüne gitti. Daha sonra, Pers hükümdarının desteğini sağlamak umuduyla, İran’a doğru yola çıktı. Pers kralı da, yolda, kuşkusuz Lysandros’un isteği üzerine öldürttü onu.

Atina’da azgın parti kavgaları iç ve dış politikada çalkantıları, giderek kararsızlıkları besleyip duruyordu. Atina’nın zaten sarsılmış durumunu daha da zayıflatıyordu bunlar.

Çanakkale’de **Aegos Potamos** yakınındaki savaş, Peloponez Birliğinin zaferini perçinlemişti (İ.Ö. 405).

Hemen bütün donanmasını yitirmişti Atina. Çok geçmeden, Lysandros kumandasındaki Peloponez donanması, Pire’nin önüne geldi ve Atina’nın denizden ve karadan kuşatılması başladı. Tutucular barış istiyorlardı; demokratlar, bu türden herhangi bir öneriyi ölümle cezalandıran bir kanun kabul ettiler. Ne var ki, açlık ve hastalıklar, kuşatılmış kentin belini büktü ve Atina teslim oldu. Çok ağır hükümleri içeren bir andlaşma yapıldı: Atinalılar, 1) Muhafız gemileri dışında tüm donanmayı teslim ediyorlardı; 2) «Uzun Duvar» yıkılacaktı; 3) Deniz Birliğine son veriliyordu; 4) Demokrasi ortadan kaldırılıyordu.

Atina gerçekten yenilmişti.

Ama neydi Atina’yı yenen aslında?

Köleci rejime özgü temel çelişmeler. Gerçekten, sömürülen köle kitlelerinin böyle bir rejimi tutmakta yararları yoktu; bağlaşıklar «uyruk» durumuna getirilmiş ve üzerlerinde baskı kurulmuştu; kırsal kesimin aşağı tabakalarının çıkarları horlandığı için, onlar da kentteki demokratik rejime

karşı düşmüş, giderek demokrasinin yeminli düşmanlarının, gericilerin işine yarar hale gelmişlerdi.

Ne var ki, sonucu ne denli felâketle biterse bitsin, Peloponez savaşı, Atina’da demokrasiyi ortadan kaldıramadı. Gerçi, Lysandros’un isteği üzerine, Atina’da iktidar, başlarında sert bir aristokrat olan Kritias ile Theramene’nin bulunduğu «**Otuz Tiran**» denilen -oligarşik nitelikte- bir komitenin eline geçmişti. Ancak, hiçbir hak hukuk tanımayan bu terör rejimi sekiz ay sürebildi sadece. Dışarda sürgündeki demokratlar, başlarında Thrasyvulos, adım adım derleyerek Atina’yı ele geçirip Otuzların zorbalığına son verdiler. Isparta’daki iç kavgalar da kolaylaştırdı bunu.

401 yılında, demokrasi, eski biçimiyle kurulmuştu.

Ancak, egemen bir siyasal güç ve Yunanistan’ı birleştirmede temel etken olma gerekçe ve olasılığını yitirmişti şimdi de.

II
HEGEMONYA GİRİŞİMLERİ

Peloponez savaşı, Yunan dünyasına korkunç zararlar verdi ve tam bir bunalım içine attı onu. En çok zarara uğrayan da Atina ile bağlaşıkları idi. Ancak, zaferi kazanan Isparta bile, çağdışı rejimindeki çöküş dolayısıyla, zayıflamış bir halde çıktı savaştan. İsa’dan önce IV. yüzyılın ilk yarısı, Yunan dünyasında sonuçsuz hegemonya girişimleri içinde geçecektir: Atina’dan sonra, bu kez Isparta adaylığını koyacaktır üstünlüğe.

Onu, Thebai izleyecektir.

ISPARTA’NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Isparta zaferle çıkmıştı savaştan; ancak, yaşamın gereklerine uymayan siyasal ve sosyal rejimi çöküş içindeydi. Isparta yönetici sınıfı gitgide küçülüyordu: Savaşta uğradığı kayıplardan çok, «eroslarından yoksun ailelerin yoksullaşmalarından ileri geliyordu bu. Varını yoğunu yitiren Ispartalı, «hypomeiones», yani aşağı sıraya düşüyor ve savaşçı sıfatını yitiriyordu. Zaten çağdışı olan rejime karşı çıkanlar arasında, işte bu hypomeionesler de katılmıştı. 399 yılında, bir hypomeione olan **Kinadon**’un, öteki hoşnutsuzlukları da içine alacağa benzeyen başkaldırısı, tehlikeli bir görünüm aldı; Isparta’da rejim neredeyse değişecekti.

Kanla bastırıldı hareket.

Bununla beraber, Isparta, o günkü ortamda, Yunan dünyasının tek büyük gücüydü. Hellad’ın geri kalanı ise, birbirinden bağımsız küçük siteler yığını

idi ve onların da içinde sosyal mücadele doruk noktasına çıkmıştı. Bu mücadele giderek artacaktır.

Yunanistan'ı, bu dönemde, Persler ve onun bazı satraplıklarıyla sıkı ilişkiler içinde görüyoruz yeniden: 401 yılında, Küçük Asya satrabı ve hükümdar Artakserkes'in kardeşi Kyrus, on bin Yunan paralı askeri de içine alan bir büyük orduyla iktidarı ele geçirmeye kalktı. Yunan ordusu, Babil yakınında Pers birliklerini yendi; ne var ki, Kyrus da savaşta ölenler arasındaydı. Yunanlılara, öyküsünü Xenophon'dan dinlediğimiz pek zahmetli bir dönüşü vardır ki, **Onbinlerin Dönüşü** diye anılır.

İşler o noktada kalmadı: Bu sefer, Isparta ile Perslerin de arasını açtı. Isparta, Küçük Asya sitelerinin bağımsızlığını savunmak bahanesiyle, ama aslında Yunan dünyasına egemen durumunu güçlendirmek amacıyla, Hellad'daki tüm birlikleri seferber etti. Başına Isparta kralı **Agesilas**'ın geçtiği sefer, bir sonuca ulaşamadı. Tersine, Isparta'nın Yunanistan'daki bütün hasımları bundan yararlandılar. Başlıca düşmanı da Thebai oldu; onu Atina, Argos ve Korent de desteklediler. Persler, Isparta'ya karşı kurulmuş olan bu koalisyonla ilişkiye geçti ve Yunan siteleri bu dünkü düşmanlarından bol altın da aldılar, alabildiler.

Korent savaşı (İ.Ö. 395-387), Isparta'nın zayıflığını ortaya koydu.

Kendisini kötü durumda gören Isparta, Perslerin yardımını istedi. Persler de, Yunan dünyasında olup bitenlere daha da cesaretle karışabilmek için yararlandılar bundan. 387 yılında **Antalkidas Barışı** denen bir andlaşma yapıldı Ispartalılarla Persler arasında. Bu andlaşma, sonuç olarak, tüm Yunan dünyasını Perslerin koruması altına alıyordu. Ne Dârâ'nın, ne de Kserkses'in silâhlarıyla elde edemedikleri bir sonuçtu bu. «Bu bir barış değildi; bir ihanet, bir sövgüydü Yunan'a.»

Plutarkos öyle diyor haklı olarak.

Bütün bir Yunan'a karşı yapılmış bir ihanet bahasına, Isparta, hegemonyasını sağladı ve andlaşmanın hükümlerini uygulatmak hakkını bile elde etti. Peloponez'de kendisine karşı koyan kentlere boyun eğdirmekle başladı işe. Ama asıl dikkati, büyük hasımları Atina ve Thebai ile -son yıllarda büyük bir gelişme göstermiş- Kalkidikya yarımadasındaki Olynthe idi. 382 yılında Olynthe'ye bir sefer düzenledi ve yolda, Thebai'nin kalesi Kadmos'u ele geçirip sürekli bir askerî birlik yerleştirdi oraya. Ispartalılar, Thebai'de tam bir terör rejimi uyguladılar. Yığınla demokrat, yurtlarının kurtuluşunu hazırlamak için Atina'ya sığındılar. 379

yılında, bu yurtseverlerden bir gurup, bir şölende, Ispartalı subayların ve dostlarının arasına dansöz kıyafetinde girip boğazladılar onları. Başkaldıran Thebai, Isparta birliğini kovdu ülkeden ve Atina ile anlaştı. Isparta başkaldırıyı bastırmayı denedi ise de başaramadı ve azgın askerî zorbalığı tüm Yunan dünyasının kinini topladı üstünde.

İKİNCİ ATİNA DENİZ KONFEDERASYONU

Bu arada, Atina demokrasisi, denizci kentleri kendi çevresinde yeniden toplamayı başardı. 378 yılında, **İkinci Atina Deniz Konfederasyonu** -bir andlaşma ile- açıkça kuruldu; metni de, büyük bir mermer levhaya kazınarak, Atina'da herkese ilân edildi.

Eşitçi ilkelere dayanan bir birlikti bu.

> *Birliğe girenler bağımsızlıklarını koruyorlardı. Ancak, hepsinin üstünde, her sitenin temsilcilerinden oluşan sürekli bir Konsey (Synedrion) bulunacaktı. Toplantı yeri Atina'ydı bu konseyin; ama Atina devlet örgütünden bağımsızdı. Konsey, yüksek adlî bir kuruluştu aynı zamanda; kararlarına Halk Meclisi yaptırım sağlayacaktı. Birliğe girenler, vaktiyle Atina Deniz İmparatorluğumun koyduğu ve onca hoşnutsuzluklara neden olan vergi (Phoros) yerine, miktarını Konseyin saptayacağı bir katkıyı (Syntaxies) ödeyeceklerdi Hazineye.*

V. yüzyıldaki imparatorluğun 200'den fazla üyesi vardı; bu kez, daha az üyeden -70 dolayında- oluşuyordu birlik. Üyelerin bağımsızlığı ve aralarındaki eşitlik bakımından da farklılık vardı eskiyle yenisi arasında. Ne var ki, Atina, kimi zaman bağlaşıkları için zorlayıcı önlemler almaktan geri durmadı ve bunlarla da şiddetli siyasal gerginliklere yol açtı ve Konfederasyonu sarstı durdu.

Isparta, hegemonyasının elinden gitmesini bir türlü sindirememişti içine; öyle olduğu için de, yeni birliğe karşı karada ve denizde harekete geçmeye kalktı. Her yerde de yenildi. Sonunda, Atina'nın Konfederasyon içindeki üstünlüğünü ve Ege'nin kuzey kıyılarındaki haklarını tanımak zorunda kaldı. Ayrıca, sınırları dışına gönderdiği birliklerini de geri çekecekti.

Hellad üzerindeki üstünlük iddiaları sona eriyordu böylece.

THEBAİ'NİN ÜSTÜNLÜĞÜ

O sıralarda, demokratik bir hükümet darbesinden sonra, bir üçüncü gücün, Thebai'nin kavgaya katıldığını görüyoruz.

Thebai, Beotia’da üstünlüğünün tanınmasını istemektedir.

Ancak Ispartalılar, sürekli üstünlük arkasında koştuklarından reddederler bu isteği; ve Beotia’daki birliklerini harekete geçirirler. Ne var ki, Thebaililer, özellikle kırsal kesimde, Isparta’ nınkilerden çok daha fazla sayıda yurttaşa sahip olduklarından, büyük demokrat ve yurtsever **Epaminondas**, Beosiya ordusunu yeniden örgütlemeyi başarır. «Kutsal tabur» denen şaşırtıcı birlikleri kurar ve yeni bir savaş biçimi yaratır: Yanlamasına saldırı.

Leuktres savaşında, bu taktikle yener Ispartalıları (İ.Ö. 371).

Zaferin büyük yankıları olur ve Hellad’da güçler ilişkisini değiştirir: Atina’nın yanında başköşe Thebai’nindir artık. Thebai, Beotia’da birçok kenti çevresinde toplamıştır. Ayrıca, Peloponez’de Arkadi de Isparta’ya karşı çıkar. Atina, Beotia korkusuyla Isparta’ya yaklaşır.

Epaminondas, daha da ağır bir darbe vurur Isparta’ya: Körfeze değin tüm Lakonya’yı istilâ eder. Hele Epaminondas, Messenia’yı katedip de onların özgürlüklerini ilân ettikten sonra, Periyeklerle İlotlar efendilerine karşı korkmaz olurlar. Isparta, sömürdüğü kentlerin ve uyruklarının çoğunu yitirmiştir artık.

Peloponez Birliği dağılır sonuçta.

Böylece, IV. yüzyılın 60’lı yıllarında iki siyasal topluluk görüyoruz Hellad’da: Thebai ile Atina gurubu. Isparta üstünlüğünü yitirmiştir. Ne var ki, sürekli olmadı bu gruplaşmalar. Aralarındaki mücadele sürdü. Sonunda, Mantine’de karşılaşıldı (İ.Ö. 362). Savaşı Thebai kazandı gerçi; ancak Epaminondas da ölmüştü. Orta Yunanistan’daki eski bağlaşıklar Thebai’ye karşı çıktılar ve zayıflayan Thebai birliği ön plânda rol oynayan bir güç olmaktan çıktı.

Büyük çelişmeler, ikinci Atina Deniz Konfederasyonunu da çökertti.

IV. yüzyılın ortalarında, Hellad, onca toparlama girişimine karşın, paramparçadır. Demokratik güçlerin birleştirme çabaları iki muhalefetle karşı karşıyadır: Bir yanda Atina, Thebai ve Olynthe gibi birbirine rakip büyük merkezlerin muhalefeti; öte yanda, V. yüzyılda olduğundan daha da faal ve merkezi hep Isparta olmuş olan oligarşik güçlerin muhalefeti. Tüm Yunan dünyası ağır bir siyasal bunalımı yaşamaktadır; İran’ın böylesine parçalanmış bir dünyaya burnunu sokmak için kapılar ardına değin açıktır.

III
MAKEDONYA’NIN YÜKSELİŞİ

Peloponez savaşının sonlarına doğru, Makedonya, Epir, Arkadi gibi daha önce geri kalmış birtakım yeni bölgelerin önemli bir rol oynamaya başladıklarını, görüyoruz.

MAKEDONYA'NIN BAŞLANGIÇLARI

Bunlardan Makedonya, Balkan yarımadasının kuzeybatısında, dağlık geniş bir ülkeydi; güneyde ve güneybatıda Epir, Teselya ve Kalkidikya yarımadası ile komşuydu; doğusunda, daha IV. yüzyılda birliğe kavuşmuş Trakya bulunuyordu; batısında ise savaşçı İllirya kabileleri yaşardı. Makedonyalılar, Hellenlerin anlayamadıkları bir Yunan lehçesi konuşurlardı.

Dağları ormanlarla kaplı ve ortasında bereketli bir ovanın yer aldığı ülkenin, denize çıkışı yoktu hemen hemen; tarihsel gelişmesini geciktiren de bu olmuştu. Klan üzerine kurulu toplum yapısı, V. hattâ IV. yüzyıla değin varlığını sürdürdü. Halkın başlıca uğraşı, hayvan -özellikle at- yetiştiriciliği ve tarımdı; dağları örten ormanlarda avcılık, Makedonyalılar için eşsiz bir savaş okulu olmuştur. Ticaret ve zanaat, bütünüyle Kalkidikya'daki Yunan sitelerine tabiydi. Köle rejimi babaerkil nitelikteydi. Her kabile bölgesinin ayrı doğuştan soyluları vardı; yönetici rol onların, az çok genişliğine topraklar da onlarındı.

Makedonya'da siyasal rejim, uzun süre askerî demokrasi niteliğini korudu. Hükümdarlık, hanedan ilkesine göreydi; hükümdarların iktidarları da sınırlı ve istikrarsızdı; asıl rolü, «hetaires» (kralın yakınları) adı verilen ve toprak aristokrasisinin temsilcilerini toplayan bir kurul oynuyordu. Tüm savaşçıları bir araya getiren, eski tipte bir halk meclisi de görüyoruz.

V. yüzyılın son çeyreğine doğru, özellikle Peloponez savaşıyla ilgili olarak, Makedonya, iktisadî yalnızlığından çıkmaya, Yunanistan'la mal değiştokuşuna başlıyor; Hellen ekonomisinin olduğu kadar, kültürünün de etkisi başlıyor böylece. Kendisinin Herakles'in soyundan geldiğini söyleyen Makedonya kralı Arkelaos (İ.Ö. 413-399), Olympiyad oyunlarına arabalarını yollardı; Euripides'i de sarayını davet etmişti. Trakyalıların akınlarına karşı kurduğunu da Yunanlı mimar ve mühendisleri yapar ve ordusunu da Yunanlı kumandanlar eğitirlerdi.

Makedonya'nın askerî ve siyasal birliğinin kuruluşu, özellikle IV. yüzyılın ortalarında, **II. Filip** (İ.Ö. 359-336) zamanında büyük gelişmeler kaydetti. Makedonya gücünün gerçek kurucusu odur.

II. FİLİP

Filip, iyi bir Yunan eğitimi gördü, büyük bir siyaset adamıydı; özellikle kendi ülkesinin çıkarma olarak askerî gücü kullanmasını biliyor, diplomasiden anlıyor, giderek baştan çıkarabiliyordu. Onun hükümdarlığı zamanında, Makedonya uluslararası sahneye çıktı, sınırlarını alabildiğine genişletti ve Balkan yarımadasının en güçlü devleti oldu.

Filip, her şeyden önce tek bir ordu kurdu. Ondan önce her bölgenin kendi halk milisi vardı; Filip, bu birlikleri ve onların şeflerini, krallığın başkentinde, Pella'da, kralın emri altında topladı. Yunanlıların hoplitlerini örnek alarak, tuttu ünlü Makedonya «**falanj**»ını kurdu.

> *Falanj, aralıksız 16 asker sırasından oluşuyordu. Askerleri, bir kılıç ile, 5 metre uzunluğunda -«saris» de denen- bir mızrak taşıyorlardı. Bir önceki askerlerin omuzlarına yerleştirilmişti bu sarisler, bir demir kirpi görünümündeydiler. Belirli ve anında manevralarıyla falanj, yekpare bir güç niteliğindeydi. Filip, soylu muhafızlar arasından, eşsiz bir ağır süvari birliği de yarattı.*
>
> *Yanları süvarilerle korunan falanj, gerçekten korkunç bir güçtü.*

Devleti kurarken malî önlemleri de ihmal etmedi.

İşte bu askerî ve malî reformlarla güçlü bir devletin temelleri atılmıştı. İçerde Makedonyalı çalışan kitleleri ezip sömürmekten çok, emperyalist bir çapul politikasına yarayacak bir örgütlenmeydi bu.

Nitekim, bu amaca hizmet etti.

YUNAN ÜSTÜNDE EGEMENLİK

Filip, Yunan sitelerini gitgide zayıflatan o ağır siyasal ve sosyal bunalımla, aralarındaki rekabetten yararlanıyordu. Hellad'da Makedonya üstünlüğünden başka çıkış yolu olmadığını söyleyen yığınla yandaş kazanmıştı her sitede. Bunlar, sosyal karışıklıklardan, ağır vergilerden, «koymalardan bunalmış zenginlerdi başta ve kitleleri dizginleyecek güçlü bir iktidarın bekleyişi içindeydiler. Yunan dünyasını Makedonya bayrağı altında birleştirip İran fethine çıkmayı arzulayanlar da vardı. Filip, parayla satın almıştı bunları. Ne var ki, Atina'da ve öteki sitelerde, halkın ezici çoğunluğu, Filip'le uzlaşmaz görünüyor ve demokrat şefleri tutuyorlardı; halkı, Filip'le amansız bir mücadeleye çağıran ve Hellad'ı demokratik bir temele dayalı birleştirme politikası öneren kişilerdi bunlar.

Makedonva yandaşı ile Makedonya'ya karşı parti arasındaki bu mücadele, özellikle Atina'da yoğunlaşmıştı.

*Makedonya yandaş, partinin Şampiyonları, hatip **Eschine**, yazar **İsocrate**, hatip ve siyaset adamı **Eubule** idi. Birbirinden farklı amaçlara arkasındaydılar bunlar. İsocrate, Perslere karşı bir savaş için, Yunanlıların Atina'nın başkanlığında birleşmesini savunuyordu. Atina'yı yücelten söylevlerini içeren ünlü «Panegyrique»i bu amacı taşır Yunanlıların yabancı bir el olmadan birleşmelerinden umutsuzluğa düşen İsocrate, sonunda Makedonyalı Filip'de gördü o birleştiriciliği ve kurtarıcılığı; Filip'e gönderdiği bir mesajda, «Barbarlar»a karşı savaşmak için Yunanlıları birleştirip başlarına geçmesini öğütlüyordu. Filip, Perslere karşı mücadelede bir araçtı onların gözünde. Ama, Makedonya kralının, önce Yunanlıları ezmeye yöneldiğini görünce. Yunan özgürlüğünü savunanların safına geçti ve Kerone yenilgisinden sonra da canına kıydı. Eschine ile Eubule ise, açıktan açığa satın alınmışlardı.*

*Makedonya'ya karşı olan partiye gelince, başlarında **Demostenes** vardı. Demokrat Parti'nin Atina'daki şefi bir silahçının oğlu olan Demostenes, «Barbar Makedonya ile kalleş amaçları»na karşı mücadeleye adadı tüm yaşamını. Filip'e karşı çoşku ve nefretle dile getirdiği ünlü söylevleri «Filippiques» adını taşır.*

Olynthe'de, Kalkidikya ile Trakya kıyılarında bulunan öteki sitelerdeki siyasal mücadele, Filip'e oralarını kendi egemenliğine almak için aradığı fırsatı verdi. Böyle bir davranış, Atina'nın Karadeniz kıyılarıyla ticaretine bir darbe vuracağı için Atina karıştı işe. **Kutsal Savaş** (İ.Ö. 356-346) Makedonyalılara, Yunanlıların işlerine karışmak için en uygun bir bahane oldu.

Phocidienler, Delfoi'de tanrı Apollon'a adanmış toprakları ele geçirmişlerdi. Tapınağın çıkarlarını korumak bahanesiyle, Teselya ile Beosiya; Phosidienlere karşı çıktılar. Önce yenilen Teselyalılar, Filip'ten yardım istediler. Çekişmeler, kimseye bir başarı sağlamadan sürüp gitti. 346 yılında da, Filip'in Atina'daki yandaşları Eschine, Eubule ve

*Philocrate’nin etkisiyle **Filokrat Barışı** denen bir andlaşma yapıldı.*

Makedonya’nın Yunanistan’da ve Trakya’daki tüm fetihlerini tanıyordu bu andlaşma.

Bu olaylar, Makedonya’ya karşı partinin faaliyetlerini Atina’da yoğunlaştırdı. Demostenes’in girişimi üzerine, özgürlüklerin ve bağımsızlığın savunulması amacıyla, tüm merkezi Yunan siteleri bir koalisyon kurdular. Atina ve Thebai yönetiyordu bu güç birliğini. Atina, deniz ve kara güçlerini Trakya kıyılarına yığdı; Filip’in bu saldırıya karşı mücadelesi, uzun yıllar semeresiz kaldı. Öyle olunca da, Filip, Makedonya yandaşı guruplara dayanarak, güçlerini merkezi Yunanistan’a yöneltti. Kesin savaş, 338 yılında. Beosiya’da **Kerone**’de oldu.

Zafer Makedonyalılarındı.

Bu zafer ve arkasından **Korent Kongresi**, Yunanistan’da uzun sürecek Makedonya hegemonyasını başlattı: Isparta dışında tüm Yunan sitelerinin temsilcileri, kongrede, Makedonya hegemonyasını tanıdılar ve onun bayrağı altında bir konfederasyonun kurulmasına razı oldular. Ayrıca, Filip de, köle zenginlerinin çıkarlarını savunmayı üstleniyordu: Özel mülkiyet kutsal olarak ilân edildi; toprakların yeniden dağıtılması, borçların silinmesi, bir hükümet darbesi yapma amacıyla kölelerin azat edilmeleri yasaklanıyordu. Kongre, son olarak Filip’in girişimi üzerine, «Hellen tapınaklarının kutsallıklarını çiğnemelerinin öcünü almak» amacıyla, Perslere karşı savaş kararı aldı. Filip, «panhellenizm»in, yani Yunan birliğinin sözcülüğünü yapmak istiyordu; gerçekte ise, oligarşiler yararına demokratik güçleri bölüp parçalamaktı yaptığı.

Filip, Perslere karşı seferini gerçekleştiremedi. 336 yılında, sefer hazırlıkları içindeyken, kızının düğün töreninde öldürüldü. Onun merkeziyetçi politikasının kendi haklarını zedelediğinden yakınan Yukarı Makedonya’nın zengin soylularının parmağı olsa gerek bunda. Yakın bir savaşı savuşturmak amacıyla Perslerin de dahli bulunduğu tartışılmaz. Filip’in kendi öz yakınları, eşi Olympias ile, tacın mirasçısı oğlu İskender de, komplonun uzağında değildiler büyük bir olasılıkla.

BÖLÜM VII
KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 1
SOSYAL VE SİYASAL YAŞAM

Yunan uygarlığı, İsa'dan önce V. ve IV. yüzyıllarda «klasik» çerçevesini kazanır. Her şeyden önce sınıflı bir toplumun uygarlığıdır bu uygarlık. Sosyal sınıfların tablosu, «köleci» bir üretim biçimini yansıtır. Toplumdaki sınıflılık, siyasal yaşama ve kültüre de yansımış durumdadır.

Günlük yaşamı ise haydi haydi belirliyordu bu.

Ne görüyoruz sınıflar tablosuna baktığımızda?

I
SOSYAL SINIFLAR

V. VE IV. YÜZYILLARDA YUNAN EKONOMİSİ

V. yüzyılda, doruk noktasında bile, Yunan ekonomisi bir bütünlük göstermiyordu. Ülke, bilindiği gibi, birbirinden bağımsız çeşitli sitelerden ve bölgelerden oluşuyordu. İktisadî yapıları da farklıydı her birinin. Yunanistan'ın büyük bir bölümünde arkaik yaşam biçimiydi hüküm süren; kimi bölgeler çobanlıkla geçiniyor, kimi bölgelerde tarım başta geliyordu. Tarım yönünden de Teselya öndeydi; yetiştirdiği buğdayın fazlasın, dışarıya sattığı gibi, hayvan, özellikle de at yetiştiriyordu. Orta Yunanistan'da ise öncelik Beotiya'nındı; Atina pazarını orası besliyordu.

Adalar içinde de Obe, verimliliğiyle ayrılıyordu ötekilerden.

Doğaldır ki, çobanlık ve tarımla geçinen bölgeler, sosyal ve siyasal yönden geri kalmışlardı. Tukidites'e bakılırsa, V. yüzyılda bile, Homeros devrindeki gibi yaşıyordu bu insanlar: Elde silâh kadın kaçırıyor ve köle kullanmasını bilmiyorlardı. Belli bazı bölgelerde ise, tarımla uğraşanlara toprak sahiplerine çeşitli bağlanış biçimleri ortaya çıkmıştı. Isparta'da, bilindiği gibi, iktidardaki sınıfın topraklarını, boyun eğdirilmiş **İlotlar** işliyordu. Onlara durumu, Teselya'daki **Penostes**'lerin, Girit'teki **Mnoites**'lerin ve Argolid'deki **Gymnetes**'lerin durumunu hatırlatıyordu.

Bu tarımsal bölgelerin zıddına, Atina, Korent, Egine, Megara, Milet ve ötekiler gibi çeşitli Yunan siteleri, Med savaşlarından önce bile, büyük ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmişlerdi. Topraklarının tarıma pek de elverişli olmamasından ileri geliyordu bu.

Gelişmiş sitelerdeki meslekler ve zanaatlar, V. yüzyılda pek ileri durumdaydı. Plutarkos, dericilikten heykeltıraşlığa kadar, hayli zengin bir

liste veriyor bize. Atina gibi büyük sitelerde, her mesleğin kendi çarşısı, mahalleleri vardı. Belli kentler, belli konularda uzmanlaşmışlardı: Böylece Atina ile Korent'te maden işçiliği, özellikle silâh yapımcılığı, mobilyacılık, kumaşçılık, çömlekçilik ünlüydü. Korent'in vazoları, daha VIII. yüzyıldan başlayarak, tâ İtalya'ya kadar gönderiliyordu. Atina ile Korent'te gemi yapımcılığı da vardı.

V. yüzyılda, Atina'da, patronların aileleriyle beraber çalıştığı yığınla küçük işyeri görüyoruz; onlara bir iki, bazen daha fazla sayıda köle yardım ederdi. Zanaatçının günlük kazancı, V. yüzyılda bir drahmiydi IV. yüzyılda iki drahmiyi aşmıyordu. Yoksullar öyle yerlerde barınıyorlardı İri, ev denemezdi onlara. Zanaatkârlık, eski Yunanistan'da onur verici bir uğraş olarak görülmezdi; ücretlilere de aynı gözle bakılıyordu.

Med savaşlarından sonra, özellikle IV. yüzyılda, küçük işyerlerinin yanında, köle çalıştırılan, gitgide daha büyük işyerleri görüyoruz. Çoğunu işletenler. Meleklerdi. Bu işletmelerin ortaya çıkışı, Orta Yunanistan'ın çevre ülkelere doğru dışsatımının artmasının sonucunda oldu.

Yapım sanayisinde özgür işçi kadar köle çalıştırıldığı halde, madencilikte -el emeği olarak- köle kullanılıyordu.

Ticaretin gelişmesi de zanaatların gelişmesiyle atbaşı gidiyordu. Balkan yarımadasındaki çeşitli Yunan devletleri arasında, özellikle karadan yapılan iç ticaret, büyük boyutlu değildi; yerel ticaret ise bir pazar ticaretiydi. Bu ticaretin tipik temsilcileri, ayak satıcıları, dükkâncılar, köylülerdi.

> *Her kentin «agora» adı verilen bir pazar yeri vardı. Aynı zamanda kentin merkeziydi bu ve çevresinde genel binalar ve tapınaklar toplaşmıştı. Köle satışları ayrı binalarda yapılırdı. Büyük ticaret kentlerinin agorasında, para değiş tokuşu yapanlara ve tefecilere (trapezistes) rastlıyoruz. Her çeşit malî işlemi yapıyorlardı bunlar: Mevduat kabul edip istenen adrese gönderiyorlar, ödemede bulunuyorlardı, vb. Faizler yüksekti; genel olarak % 36'ya kadar yükseliyordu.*

Eski Yunan'da büyük ticaret ve zanaat merkezleri, dış ülkelerle deniz ticareti de yapıyorlardı: Çünkü, ülkede buğday, kereste ve elemeği (köle) yoktu. Yunanlılar, Persleri yendikten sonra, Ege denizinde ve Karadeniz'e açılan boğazlarda üstünlüğü ele geçirdiler yeniden. Perslerin deniz güçlerinin ezilmesi, Perslerin uyruğu ve Yunan armatörlerinin de eski

rakipleri olan Fenikelileri de zayıflattı dolayısıyla. Orta Yunanistan'la Küçük Asya'daki kolonileri arasındaki ticaret olduğu gibi, Doğu'yla, Mısır'la, Kalkidikya'yla, Trakya'yla, Makedonya'yla ve özellikle Karadeniz'in kıyı kentleriyle olan ticaret de canlandı. Yunan ticaret gemileri, Büyük Yunanistan'a yelken açıyor, İtalya'da Kampanya ile Etruria'ya uğruyor ve İspanya kıyılarına erişiyorlardı.

> *Örneğin Atina, Karadeniz kıyılarından, Mısır'dan ve Sicilya'dan buğday, iribaş hayvan, hazırlanmış balık, deri, kürk, yün getiriyordu; aldıkları arasında Etruria'nın tuncu, Mısır'ın papirüsleri ve yünlü kumaşları, Doğu'nun lüks halıları ve kokuları, Afrika'nın fildişi vardı. Yığınlar halinde köle de alıyordu dışardan; öyle ki, İsa'dan önce V ve IV. Yüzyıllarda demokratik Afrika'nın başkenti, Hellad'ın başlıca köle pazarlarından biri haline geldi.*
>
> *Dışardan aldıklarına karşılık, Atina, zeytinyağı, incir, bal, mermer, kurşun, gümüş, madenî eşya, dokumalar, çömlek satıyordu dışarıya.*

İç ticaretin aksine, dış ticaret büyük kârlar sağlıyordu. V. yüzyıldan başlayarak, Atina, aynı zamanda bir transit merkezi haline geldi: Buğday gibi bazı mallar, Pire'ye geliyor ve oradan dışarıya satılıyordu. O yüzdendir ki, bir ticaret ve zanaat kentinin, pek düzenli bir limanı olmak gerekiyordu.

En ünlü liman da, Atina'nın Pire'si oldu.

Korent'in, Efes'in, Delos'un, Rodos'un, Siraküsa'nın limanları da öyleydi.

Üretimdeki artış, sanayi ve ticaretle ilişkisi olan halk katlarını da arttırdı ve güçlendirdi: Zanaatçılar, küçük memurlar, gündelikçiler, liman ve depolarda çalışanlar, denizciler, girişimci patronlar, tacirler, tefeciler... Aralarındaki çelişmelere karşın, ortak çıkarları da vardı bunların: Ticaretin ve sanayinin gelişmesi. Özellikle, Atina'nın deniz gücünün gelişmesi, öteki Yunan sitelerine el atmayı da beraberinde getiriyordu. Bu fetihler, tacirler için yeni mahreçler açıyor ve devletin mali saygınlığını arttırıyordu; özgür halkın aşağı tabakası için, fethedilen ülkelerde toprak elde etmek, para vc ekmek dağıtımı, kamu işlerinde çalışma, el emeğine isteğin artması demekti. Son olarak da. bütün özgür insanların, köleleri sömürmekte ve giderek onların direnişini kırmakta çıkarları vardı.

Kentlerin zanaatçıları ve tacirleri, hükümetin iç ve dış politikasına, köylülerden daha fazla tâbi idiler ve bu politikadaki dalgalanmaların etkisini onlardan çok daha fazla duyuyorlardı. Öyle olduğu içindir ki, örneğin Atina gibi büyük bir sitenin halkı için, Cumhuriyeti kendisinin yönetmesi önemli oluyordu. Dağınık köylülerin aksine, kentin dar sınırları içinde toplaşmış pek faal ve politikada uzman kentliler, ilerlemiş birçok kentte, tarım kesiminin insanlarını safdışı bırakıyor ve iktidarı ele geçiriyorlardı.

KÖLELİK

İsa'dan önce V ve IV. yüzyılların öncü sitelerinin, hayli ilerlemiş **köleci** bir ekonomisi vardı. Örneğin, Attika'da, melekler de içinde olmak üzere, özgür insanların sayısı, aşağı yukarı kölelerin sayısına eşitti; kölelerin sayısı daha fazla da olmuş olabilir. Bir özgür insana bir köle oranı da ölçü alınsa, V ve IV. yüzyıllarda Atina ekonomisinde, kölelerin temel üreticiler olduğunu gösterir bize bu. Şunu da unutmamalı ki, kölelerin çalışma alanı giderek genişliyordu.

Eski Yunan'da, köleci her toplumda olduğu gibi, kölenin emek gücü bir meta değildi ve bu gücün kazanılması, işe alma yoluyla değil, iktisadî olmayan bir yolla oluyordu; baskıyla, zorla yani. Köle, Yunanlıların deyimine göre, bir «beden»di yalnız, bir şey, basit bir üretim âleti idi. Tüm öteki âletler ve hayvanlar gibi, köle de efendisinin mutlak mülkiyetinde idi; efendisi alırdı, satardı onu, öldürebilirdi hattâ.

Köleliğin başlıca kaynakları, kaçırılmış yabancılara dışardan satın alınması, korsanlık ve savaştı.

> *Suriye'de, Frikya'da, Lidya'da ve öteki Asya bölgelerinde oturanlar, İskitler, Trakyalılar, Mısırlılar, Yunan kölelerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Köle ticareti en kârlı işlerden biriydi. Chio'da, Samos'da, Efes'de büyük köle pazarları vardı. Trakya'da tuz karşılığında köle verilirdi. Kölelerin çocukları da köle oluyordu. Yunanistan'da, ana-babanın, bazı durumlarda çocuklarını satma âdeti de vardı. Borcunu ödeyemeyen borçlu da köle oluyordu: Atina'da borç için köleliği Solon kaldırmıştı; ancak Yunanistan'ın başka sitelerinde devam ediyordu bu. Son olarak, mahkemeler, bir ceza olarak da köleliğe hükmedebiliyordu; Küçük Asya'da,*

Likya'da hırsızlığın, Atina'da yurttaşlık gasbının cezası kölelikti.

Kölelerin fiyatı, bir meslek sahibi olup olmamalarına göre değişiyordu.

Köle emeği, zanaatçıların çalışma yerlerinde, madenlerde ve taş ocaklarında kullanılıyordu. Kimi zaman efendileri, kendi hesabına bir işyeri açmakla yükümlü tutuyordu kölelerini; böyle bir kölenin kendisi de yanında başka köleleri çalıştırıyordu. Kimi zaman yükümlü köle, başka özgür kişilerin yanında işe giriyor ve aldığı ücretin bir bölümünü efendisine veriyordu.

Köleler tarım işlerinde de çalıştırılıyorlardı.

Kölelerden ev hizmetlerinde yararlanmak ise pek yaygındı. Hali vakti yerinde bir ailenin beş ya da altı kölesi vardı. Durumu biraz daha aşağı olanlar bir köle ile yetiniyorlardı. Zengin bir ailenin ev işleri, kapalı bir dünya idi: Evin değirmeni vardı, fırını, dokuma tezgâhı, zanaatçıları vardı...

***Devlet köleleri**, apayrı bir kesimdi. Attika'da, İskit kölelerden oluşan bir birlik vardı ki, polis görevi görürdü. Haberciler, kâtipler, muhasebeciler, para basımında çalışanlar devlet köleleriydi. Devlet hesabına bakılan bu köleler, büyük bir özgürlükten yararlanıyorlardı; hatta belli bir saygınlıkları da vardı kimi zaman.*

Hukuk, köleyi bir kişi olarak tanımıyordu. Kendi kusuru ya da efendisinin bir kızgınlığı, dayaktan işkenceye kadar yığınla cezaya uğratıyordu köleyi. Köleye sertçe davranmak kuraldı. Ne var ki, kölelerin hayli çok olduğu sitelerde, başkaldırı korkusu, efendilerin keyfiliğini dizginliyordu bir ölçüde. Öyle olduğu içindir ki, bir kölenin öldürülmesi suçtu Atina'da. Ve efendisinin kötü davrandığı kölenin, bir tapınağa sığınma hakkı vardı. Âdet o idi ki, böyle bir durumda köle, bir başka efendiye satılıyordu.

KÖLE MÜCADELELERİNİN ÇEŞİTLİ GÖRÜNÜŞLERİ

Bütün bunlar, doğal olarak, keskin bir sınıf mücadelesine götürüyordu eski Yunan dünyasını da. Bu mücadelenin kapalı biçimleri vardı, açık biçimleri vardı. Kölelerin efendilerine karşı kapalı mücadelelerinin en yaygın biçimi, efendilerinin «tembellik» diye adlandırdıkları şeydi: Ve kölelere karşı alınacak önlemler içinde, başta onların savsaklamalarına karşı olanlar geliyordu.

Mücadelenin bir başka görünüşü, kaçmaydı. Köleleri özgür insanlardan ayıracak işaretler ya da kolyeler, kaçışları güçleştirmek içindi. Kaçakları izlemeyi meslek edinenler vardı. Ancak, kaçan köleleri araştırma ve geri verme devlet otoritelerine düşüyordu; kaçan bir köleyi getirene, bir ödül verdirdi. Köleler tek başlarına, ya da gurup halinde kaçıyorlardı. Savaş sıralarında, devletin zayıflığından yararlanıyor ve kitle halinde kaçarak, efendilerinden öçlerini alıyorlardı.

Kölelerin, kendilerini ezenlere karşı mücadelelerinin en uç noktası ise **başkaldırıydı**. İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda Yunanistan'da köle başkaldırıları, kendiliğinden bir nitelik taşıdı. Başkaldıranlar, köleci sistemi kaldırıp yerine bir başkasını koymayı düşünmeksizin, yalnızca kendilerini kurtarmanın arkasındaydılar.

Yunanistan'da en eski köle başkaldırılarından biri 494 yılında Argos'ta oldu.

> *Herodotos'un anlattığına göre, Ispartalılar, Argos'a saldırarak, Argosluların yandan fazlasını öldürmüşlerdi. «Argos sitesi özgür insandan öylesine boşaldı ki, köleler, öldürülmüş yurttaşların çocukları yetişkin hale gelinceye kadar, site yönetimini ele aldılar, onlar da yetiştiklerinde Argos'u yeniden ele geçirdiler ve köleleri kovdular; köleler de, silah zoruyla Triynthe'yi ele geçirdiler. Her iki taraf da, belli bir süre iyi geçindiler. Sonra, Kleandros adında bir kâhin geldi, köleleri, efendilerine saldırmaları için kandırdı. Uzun süren bir savaş çıktı bundan. Sonunda Argoslular, güçlükle de olsa, üstün geldiler... Herodotos'un bahsettiği, durumları Isparta'nın Botlarına benzeyen Argoslu Gymnet'lerin başkaldırısı kuşkusuz.*

464 yılında da Ispartalı ve Messenialı İlotların korkunç başkaldırısını görüyoruz.

> *Plutarkos'un anlattığına göre, Isparta'da Archidamos'un zamanında bir deprem oldu. Kent karışıklık içine düştü. Archidamos böyle bir durumda, asıl korkulacak şeyin ne olduğunun hemen farkına vararak, sanki düşman kentin kapılarına dayanmışçasına, tehlike işaretini verdi ve yurttaşlarının, vakit yitirmeden, silahlı olarak yanına koşmalarını istedi. Depremden kaçışan Ispanakları öldürmek*

için, köylerden akın eden İlotlar geliyorlardı. Ispanakların silahlı ve savaş düzenine girdiklerini görünce de, komşu kentlere çekildiler; kendileri de Ispanaklara saldıran Messenialıların yardımıyla, Ispanaklara karşı açık bir savaş başlattılar.

On yıla yakın sürecek olan üçüncü Messenia savaşının başlangıcı oldu bu.

Köleler, özgür halkın çeşitli kanatlarının mücadelelerine de katılıyorlardı sık sık; bunun da ödülü, azat edilmek oluyordu.

KÖLELİĞİN YUNAN EKONOMİSİNİN GELİŞMESİNDEKİ ETKİSİ

Burjuva bilim çevreleri, İlk Çağ'ın iktisadî yaşamını, birbirinden farklı biçimlerde, ama çok kez de yanlış olarak açıklar. Burada tanınmış iki tarihçinin, K. Bücher ile Edouard Meyer'in görüşleri üzerinde duralım.

Bücher'e göre, Avrupa halklarının iktisadî yaşamı, birbirini izleyen üç aşamadan geçmiştir. İlk aşama, kapalı ya da «ailevî» doğal ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler, yerinde tüketilmektedir. Ticarete gereksinme duymayan, değiş-tokuşçu bir ekonomi bu. Bu ekonomide başlıca üreticiler, kölelerdir.

İkinci aşama, Orta Çağ'ın «kent» ekonomisi aşamasıdır ve bunun da ticarete gereksinmesi yoktur; ürünler, bu aşamada da, doğrudan doğruya üreticiden tüketiciye, özgür zanaatçıdan alıcıya geçmektedir. Üçüncü aşama ise, modern «ulusal» ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler, tüketiciye ulaşmadan önce, çeşitli örgütlerden geçmektedir; «ürünlerin dolaşması dönemi»dir bu ve gelişmiş bir ticaret ile emekçilere dayanan büyük üretimi öngörür.

Ne denli ilginç olursa olsun, İlk Çağ'daki iktisadî yaşamı basite indirgeyen bu görüş, eski Yunan'ın gelişmiş bölgelerinin sanayi ve ticaret yaşamı üzerine bildiklerimizle çelişmektedir. Bücher'in temeldeki yanlışı şurada ki, ölçüt olarak değiş-tokuşu almakta ve değişik üretim biçimleriyle ona denk düşen üretim ilişkilerini gözardı etmektedir.

Meyer'in kuramı çok daha başkadır: Ona göre, İlk Çağ tarihinin başlangıçları bir feodalite devridir; bir «Antik ortaçağ»dır o dönem. Ondan sonraki aşamada, Meyer, Bücher'in akrine, gelişmiş ekonomili devletleri ön plâna koyar ve İlk Çağ ekonomisindeki yükselişi, İsa'dan sonraki XVIII. yüzyılda Batı Avrupa'daki ücretli ekonomi sistemine geçişle bir tutar ve «İlk Çağ kapitalizmi»nden söz eder. Meyer'e göre, bu dönemde, kölelerin

üretimde oynadıkları rol, genellikle düşünüldüğünden de azdı; çünkü, kölelerin yanısıra, özgür halktan da çok büyük sayıda çalışanlar vardı.

İlk Çağ ekonomisinin gelişme derecesini abartan bu görüş mutlak olarak yanlıştır. Bilindiği gibi. Yunan toplumunun gelişmesinin başlarında, feodal üreticiler yoktu. İlk Çağ ekonomisinin doruğuna vardığı aşamada ise, kaynaklarından yoksun köylüler ve zanaatçılar, ücretli emekçi durumuna gelmiyor, rastlantıya bağlı bir kazançla yaşayan parazit ve sefil insanlar olup çıkıyorlardı. Böylece, bu aşamada, ücretli emekçinin ağır basan rolünden bahsedilemez; tersine, ağır basan, kölelerin emeğiydi ve onların gitgide artan sayısıydı.

İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda, bazı Yunan sitelerindeki köleci ekonomi, pek yüksek bir aşamaya varmıştı ve hiç kuşkusuz ilerici bir olaydı bu. Engels öyle der: «Ne denli çelişik ve aykırı görünürse görünsün, o günün koşullarında köleliğin işin içine girmesi bir büyük gelişmeydi»; ve ekler: «Yalnız köleliktir ki, çok geniş çapta olmak üzere, tarım ve sanayi arasındaki işbölümüne olanak sağladı ve arkasından da İlk Çağ dünyasını doruğuna, hellenizme ulaştırdı.»

Ne var ki, köleci rejim, zorla çalıştırmaya dayandığı için, teknik durgunluğa mahkûmdu. Bunun başlıca nedeni, Karl Marx'ın da dediği gibi, şuydu: «Köle, insan olduğu için, hayvanlara ve çalışma araçlarına, kendisine eşit olmadıklarını gösteriyordu. Bunun tadına varmak için de, bilerek, kötü kullanıyordu onları. O yüzden, böyle bir üretim biçiminde kabul edilen bir iktisadî kural vardır: En sert, ve en ağır çalışma araçları kullanılmalıdır; onların hantallıkları ve ağırlıkları, kırılıp parçalanmalarını daha güçleştirmektedir çünkü.» Tekniğin ilkel, giderek emeğin üretkenliğinin pek aşağı düzeyde olduğu bir zamanda, toplumun gitgide artan mamul madde gereksinmesini karşılamak için tek bir çare vardı ancak: Toplumun gereksinmeleriyle orantılı olarak, kölelerin sayısını artırmak. Çalışanlar ordusunu, iktisadî olmayan zorlama ile, yani savaşla ve her türlü şiddetle sürekli çoğaltmak, özgür insanların, onur kırıcı olarak gördükleri el emeğinden kaçmaya çalıştıkları ölçüde, üretimdeki gelişmenin zorunlu bir koşulu oluyordu:

Ne var ki, köleci üretim sistemi, bir noktadan sonra, üretici güçlerin gelişmesini köstekleyecek ve İlk Çağ toplumu uzun sürecek bir bunalıma uğrayacaktır.

II
ATİNA DEMOKRASİSİ

Atina halkı kendi kendini yönetirdi: **Halk Meclisi** (Eglezya) olarak bir araya gelip, sitenin işleri için karar verirlerdi; **Helie** adı verilen mahkemede de toplanıp adaleti yerine getirirlerdi. Halk Meclisinde tartışılacak konuları hazırlamak ve yönetimin sürekliliğini sağlamak, **Beş Yüzler Kurulu** (Bule) adlı bir kurulun göreviydi. Kanunların uygulanması, idare ve kumanda görevlerini yerine getirmek için, bu kurul, elindeki yetkileri stratej'lere devrederdi. Ancak, son sözün halkta olması için her türlü önlem alınmıştı.

Atina'nın «demokratik» bir yönetimi vardı. Neydi kurumları bu demokrasinin? Ve nasıl bir nitelik taşıyordu?

ATİNA DEMOKRASİSİNİN KURUMLARI

Halk Meclisi, el kaldırarak (chirotonie), özel görevler için on stratej seçiyordu. Bu görevler, Hoplitlere kumanda, Attika surlarının savunması, gemi yapımı, Pire'nin yönetimi gibi çeşitli alanlarla ilgiliydi. Eğer aralarından birinin yaptığı işlem, kınanılır türdense, «mahkeme, cezasını ya da para cezasının miktarını saptayarak iptal eder»di.

Ordu şefleriyle, Efeblerin (yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaşların 18 ile 20 yaş arasındaki çocukları) askerî eğitimi ve öğretimi ile uğraşanlar da, yine eller havaya kaldırılarak seçiliyorlardı. Halk Meclisi, maliye memurlarını, su yollarını teftiş edenleri, vb. de seçerdi. Genellikle, uzman ve özel işi olmayan, bir de kusurlarıyla devleti zarara uğrattıklarında bunu giderecek servetleri olan kişiler yeğleniyordu. Halk Meclisi, iktidarı kullanan bütün bu temsilcileri istediği gibi denetleyebiliyordu; üyeleri çoktu çünkü ve hepsinin de suçlu görülen bir kimse hakkında dava açmak hakkı vardı.

Halk Meclisi, yasama görevi de yapıyordu. Her üye, kanun tasarısı önerebilirdi ve tüm meclis, bu tasarıların tartışmasına katılırdı; Meclisçe kabul edilirse, Bule'ye, yani, Beş Yüzler Kuruluna sunulurdu. Meclis, Kurulun kanısını öğrendikten sonra, onu da gözönünde tutarak, konuyu yeniden incelerdi. Tartışmalar bittikten sonra, kanun ikinci kez oya konur ve «prephisme», yani Meclisin kararı olurdu. Ne var ki, ancak Helie'nin özel bir komisyonunun uygun görmesinden sonradır ki, kanun yürürlüğe girerdi (noraos). Bu usulün yanı sıra, «grafe paranomos», demokratik rejimin sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmaktaydı.

Beş Yüzler Kurulu da çok önemli bir devlet organıydı. Üyeleri kurayla seçilirdi. Her dem, phyle başına 50 temsilci düşecek biçimde, sakinlerinin sayısıyla orantılı olaral adaylarını sunardı. Kurul, pek seyrek toplanırdı. Phyleslerin sayısına göre on «prytanie»ye bölünmekteydi. Yıl boyunca, prytaniler sırayla toplanır ve bir aydan fazla -36 ilâ 39 gün- bir zaman toplantı yaparlardı. Bu usul, Kurulu sürekli görev yapan bir kurum haline getiriyordu. Prytanlar, ayrı bir binada toplanır ve devlet hesabıma yemek yerlerdi. Her gün yeni bir başkan (epistate) seçerlerdi. V; yüzyılda başkan, Kurulun ve Halk Meclisinin genel toplantısına başkanlık ediyordu. Hazine ile arşivlerin anahtarları ve devlet mührü de ondaydı.

Beş Yüzler Kurulu, diplomatik ilişkilerde devleti temsil ederdi; yabancı elçileri kabul edip Halk Meclisine sunan oydu. Ağır suçluları tutuklayıp mahkemeye (Helie), ya da cezaları o mahkemenin yetkisini aşıyorsa Halk Meclisinin önüne sevketmekte sınırsız yetkisi vardı. Kurul, Halk Meclisinin kabul ettiği kanun tasarıları hakkındaki görüşünü de açıklayıp, aydınlığa kavuştururdu. «Docimasie» hakkı, yani yurttaşlık haklarıyla, kendi üyelerinin ve arhontların ahlâkî niteliklerini araştırma hakkı vardı. Prytanlar, Halk Meclisinin kararlarının yerine getirilip getirilmediğini denetler, devlet ekonomisini yönetir, kamu çalışmalarını teftiş eder, Efeblerin eğitimine göz kulak olur, donanmanın durumu hakkında yanıt verirlerdi. Kentte Prytanlar, asayiş görevini yaparlar, Kurul üyeleri ile Halk Meclisi üyelerini toplantıya çağırırlar, oturumların gündemlerini saptarlardı. Böylece, Beş Yüzler Kurulu, Halk Meclisinin yalnız bir yürütme organı değil, aynı zamanda bir bürosu durumunda idi.

«Grafe paranomos» ile Areopage’ın reformlarından sonra, Helie mahkemesi, Atina’da büyük bir önem kazandı. Demokrasinin doruk noktasına vardığı dönemde, üyeleri 30 yaşını aşmış kişiler arasından, kurayla seçiliyordu. Tümü, her phyle başına altı yüz kişi olmak üzere, altı bin kişiydi. Duruşmalarda suçlayanlarla suçlananlar söz alıyorlar, arkasından da mahkeme üyeleri, küçük taşlar kullanarak gizli oylamaya, gidiyorlardı: Taş deliksiz ise beraat demekti bu, delikli ise mahkûmiyet.

Demokrasinin doruk noktasına vardığı dönemde, Arhontlar Heyeti ve Areopage da görevlerini sürdürüyorlardı; ancak, üstünlüklerini yitirmişlerdi. Arhontların görevi, adlî işlere bakmak ve mahkemelere sevk etmekti yalnız; birtakım dinsel görevleri de vardı. Ephialte’nin reformundan sonra, Areopage, daha önce de söylediğimiz gibi, adam öldürenleri, yangın

çıkaranları ve kutsal şeylere saygısızlık edenleri yargılayan bir mahkeme görevi de yapıyordu.

ATİNA DEMOKRASİSİNİN DEĞERİ

İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda, Atina rejimi işte böyleydi. Atina, Engels'in dediği gibi, «pek yetkin bir devlet biçimine sahipti: Demokratik cumhuriyetti». Bu demokrasi, Yunan dünyasındaki aristokratik gerici devletlerle, Doğu despotluklarına oranla ileri bir adıma işaret ediyordu kuşkusuz.

Devri için ilerici bir rejimdi yansıttığı.

Ancak, Atina demokrasisini, giderek İlk Çağ demokrasisini fazla da gözde büyütmemeli; çünkü, **köleci** bir demokrasiydi o. Bu toplumda, asıl üreticiler köle durumunda olduğundan, özgür yurttaşlar, çalışan kitlenin pek küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Köleler ise, herhangi bir sosyal hakka sahip olmak şöyle dursun, gelgeç her türlü direnişlerini izleyen devlet organlarınca eziliyorlardı. Böylece sayıları, özgür yurttaşlardan hiç de az olmayan köleler, her türlü insanî haklardan yoksundular. Özgür halkın hemen yarışma yakın olan kadınlarla melekler de, siyasal yönden ayrıcalıklı değillerdi. Sonuç olarak, Attika'da halkın ancak altıda, ya da yedide biri siyasal haklara sahipti.

Atina Anayasası, ayrıca kenti, kırsal kesimin zararına koruyordu. Halk Meclisi, her sabah, Atina'da Pnyx tepesinde toplanıyordu. Tacirler, dükkâncılar, ücretliler, gündelikçiler ve öteki kentliler Meclisin oturumlarına katılabilirlerdi. Köylülere gelince, onlar Mecliste genellikle hiç temsil edilemiyor ya da küçük bir delege yollayabiliyorlardı ancak; çünkü, Mecliste hazır bulunma, iki ya da üç güne malolacaktı onlara. Böylece, katılanların sayısı, Attika'nın özgür yurttaş sayısı 35.000 olarak hesaplanırsa, iki ya da üç bin kişi dolayında kalıyordu.

Yunan demokrasisinin bir başka eksiğine daha değinmeli: Kanuna göre, sitede her yurttaş, hangi makam için olursa olsun seçilebilirdi; ne var ki, bu makamların çoğu ücretsiz olduğundan, isteklileri de zenginler oluyordu ancak. Perikles, jüri üyeleri, kurul üyeleri, arhontlar, stratejler için maaş usulünü getirmiş de olsa, bunlar ödenmediğinden, görevler, serveti olan kişilere kalıyordu ister istemez.

BÖLÜM VIII
KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 2
DİN VE SANAT

Eski Yunan’da dinin doğuşunu ve niteliklerini daha önce anlatmıştık. V ve IV. yüzyıllarda, bu din, özel yaşamın ve toplum yaşamının tüm görünümlerinde rol oynadı.

Sanata ve tiyatroya esin verenlerin başında o geliyordu.

Sanat ise, klasik görkemini o yıllarda kazandı.

I
DİN VE İNANÇLAR

Yunanlıların gözünde çok büyük bir önemi vardı dinin. Bir ailenin ya da bir sitenin üyeleri arasında, çözülmez bağlardan birini kuran şey, beraberce yapılmış bir ayindi aynı zamanda. Din, çok geçmeden toplum yaşamının her kurumuna rengini vurdu.

DİN, AİLE VE SİTE

Ayin ve ibadetler, evde aile sunağı, dışarda kahramanların mezarları önünde ya da tanrıların barınağı sayılan tapınakta yapılırdı. Tapınaklar, Küçük Asya ve Büyük Yunanistan’dakiler bir yana, genellikle bütün kalabalığı içine alamayacak kadar küçük olduğundan, törenler tapınakların dışında olurdu.

İbadetlerin başlıcaları dua, saçı ve kurbandı.

> *Saçıda bulunmak, bir bardakta yere birkaç damla şarap, yağ ya da süt dökmekle olurdu. Kurban için de, kanlı olmayanı, yemiş ya da tatlı sunmaktı; kanlısı ise, bir ya da birkaç hayvanı feda etmekle gerçekleşiyordu. Hayvan, belli bir usule göre boğazlanır, etinin bir bölümü tanrı adına yakılırken, geri kalanı inananlar arasında dağıtılırdı.*

Ailede dinin rahibi babaydı.

Kendilerine dua edilen tanrılar, evde sunağın üstünde sürekli yanan bir ateşin temsil ettiği aile tanrıçası Hestia, evin çevresini koruyan Zeus ve son olarak da ataların ruhuydu; bu ruhlar olmazsa, huzurun olmayacağına, giderek canlıların yaşamının bozulacağına inanılırdı.

Çocuk doğar doğmaz, baba onu kabul etmişse, çocuk aile sunağının önüne çıkarılır; sonra kendisine bir ad verilir; son olarak da baba, ailenin bağlı olduğu dinsel guruba, yani fratriye kaydettirirdi onu. «Baba kabul

etmişse» dedik, kabul etmediği zaman, yolda bir moloz yığınının üstüne bırakırdı çocuğu.

Kız çocuklarının yazgısıydı çoğu kez bu.

Evliliğin amacı, soyu sürdürmek, giderek aile kültünün devamını sağlamaktı. Eski Yunan'da bekârlar ve çocuksuz eşler hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır.

> *Isparta'da, her yıl, evlenmemiş erkekleri kötülemek için resmi bir tören yapılırdı. Atina'da çocuksuz yurttaş, tanrıların hoşlanmadığı bir kimse olarak karşılandığından, çok yüksek görevlere çıkamıyordu.*

Nişan için, genç kızla erkek kutsanmış bir suda yıkanırlardı. Nikâh günü, kadın, baba ocağını terkeder ve beyazlar giyinmiş olarak, yüzü örtülü, içinde bir ateş yanan yeni evine götürülürdü. Koca, sözde kaçırıyormuş gibi, kollarına alarak eşik atlatırdı onu. Bunu, geleneksel bir şölen ile, evlilik ve site tanrılarına dualar izlerdi.

Cenaze törenleri de dinsel kurallarla düzenlenmişti. Cesedi, kadınlar yıkar, süsler, sonra da bir cenaze yatağına yatırılırdı. Dişlerinin arasına da bir metelik yerleştirilirdi. Karon'un kayığıyla cehennemden geçişin ücretiydi bu.

> *Mitolojide* ***Stix****, cehennemde karanlık bir ırmaktır. Yedi kez geçilirdi. Son duraklarına ulaşmak için, ölülerin ruhları bu ırmağı geçmek zorunda idiler. Cehennemin kayıkçılığını yapan* ***Karon*** *adlı yaşlının kayığıyla ve bir metelik ödenerek yapılabilirdi bu geçiş. Ödeyemeyen kıyıda kalır ve asla huzur yüzü görmezdi artık.*

Sonra ağıtlar ve cenaze şarkıları yükselirdi. Bunlara yardım edenler olurdu. Gömme günü, gün doğmadan aile efradı, beraberlerinde ağlayıcılar ve flüt çalıcıları, ölüyü, kollarında ya da bir arabanın üstünde, aile mezarının bulunduğu mezarlığa götürürlerdi. Mezarın üstüne saçılar serpilir ve «lekit» adı verilen cenaze vazoları konurdu.

Bütün sitelerde, her yıl, ölüleri hatırlamak için bir ya da birkaç bayram yapılıyordu.

Site tanrılarına bağlılık, toplum yaşamının her faaliyetinde kendini gösterirdi. Atina'da her kabilenin kutsal bir yeri, tapınağı vardı? Meclislerin ve mahkemelerin toplantıları dua ve kurbanlarla açılırdı. Belli bir göreve

seçilmiş majistralar, Akropolde kurban kesmek için mersin dallarıyla taçlanırlardı.

Her sitenin kendi büyük dinsel bayramları vardı.

Atina'da, Attika köylülerinin büyük sevinçle kutladığı köy Dionysios'larından başka, bütün sitenin katıldığı bayramlar vardı: Bunların en önemlileri, **Büyük Dionysios**'larla **Panathenaia**'lar idi.

> *Büyük **Dionysios**'lar kutlandığında, dram yazarları arasında önemli yarışmalar yapılırdı. Yunan tiyatrosunun şaheserleri işte bu vesile ile yaratıldılar.*
>
> *Tanrıça Athena onuruna yapılan **Büyük Panathenaia**'lar her dört yalda bir, temmuz ayında kullanırdı. Tam bir hafta müzik ve şarkı yarışmaları, at yarışları, spor hareketleri, on kabilenin şampiyonlarının çekiştiği bayrak yarışları yapılırdı.*
>
> *Bayram, bir ayin alayıyla biterdi.*
>
> *Alay, bütün kenti dolaşır ve kutsal yolla Propilelerden Akropol'a çıkar ve tanrıçaya, dört soylu genç kızın tam dört yıl boyunca büyük bir özenle işledikleri bir nadide giysi sunulurdu. Partenon'un frizlerinde bu töreni ebedîleşmiş olarak görüyoruz.*
>
> *Panathenaia bayramı, Atena'nın olduğu kadar Atina'nın da ululaştırılmasıydı.*

PANHELLENİK KÜLTLER

Görüldüğü gibi, her ailenin, her sitenin kendine özgü çeşitli kültleri vardı. Bununla beraber, din, aslında kendi içinde parçalanmış olan Yunan dünyasına, kendi birliğinin bilincini sağlamada büyük rollerden birini oynuyordu. Aynı tanrılara tapıyorlardı Yunanlılar ve belli tapınakların öylesine bir ünü vardı ki, kutsal yerler olarak, Yunan dünyasının her yanından gelen hacılarca ziyaret ediliyorlardı sık sık. Bu tapınaklar ve kutsal yerlerle, büyük eğlenceler, tüm Yunanlıları, ortak bir heyecanın çevresinde yaklaştırıyordu birbirine.

Onlar «**panhellenik**» idiler, bütün Yunanlılar için ortaktılar yani.

Başta gelen kutsal yerler, **Epidor**, **Delos** ve özellikle **Olempiya** ve **Delfoi** tapınaklarıydı.

Kutsal Delos adasında, bütün İyonyalılar, Apollon'la kız kardeşi Artemis'i kutlamak için toplanırlardı. Elide'de bulunan Olempia, aslında bir

kent değil, Zeus'un bir tapınağıydı. Kutsal bir surun, Altis'in içinde, çeşitli anıtların ortasında, eski Hera tapınağı yükseliyordu. Aşağıda, Altis'in ayakları dibinde ise, stadyum ile hipodrom bulunuyordu.

> *Fosid'deki* ***Delfoi****, Apollon'un başta gelen tapınağıydı. Sivri ve görkemli bir noktada, Fedriyad kayalarının eteğinde kutsal yerin duvarları uzanıyordu. Kutsal yol, hacıları, tapınağa götürüyordu; çevresinde heykeller ve minnettarlık duyan sitelerin yaptırdıkları küçük tapınaklar bulunuyordu. En değerli sunguların aktığı Delfoi, bütün sitelerin koruması altındaydı. Aslında, bu koruyucu rolü oynayan içlerinden bir kaçıydı yalnız. Sitelerin temsilcileri, «Delfoi Anfiksionisi» adı altında bir kurulda toplaşırlardı.*

Delfoi'nin ünü kâhininden, Olempiya'nınki ise oyunlarından geliyordu.

Kendi özel işleri ya da kamuyu ilgilendiren konularda tanrıların görüşünü öğrenmekte meraklı olan Yunanlılar, kâhinlere başvururlardı: Dodon'da Zeus, kutsal meşelerin uğultusuyla düşüncelerini belli ederdi; Epidor'da, Tanrı Asklepios, kendi adına yükseltilmiş yuvarlak tapınağın avlusunda uykuya dalan hastalara, uyurlarken verirdi öğütlerini.

> *Delfoi'de, kendi adına yapılmış tapınakta, tanrı Apollon, bir genç kızın ağzından konuşurdu:* ***Piti*** *adını taşıyan genç kız, üç ayaklı bir iskemleye oturmuş, kutsal defne yaprağını çiğner, kayanın çatlaklarından çıkan buharlarla sarhoş, kendisinden geçmiş olarak ve sinirli hareketlerle sarsılarak, belli belirsiz sesler çıkarırdı. Rahipler de, gaipten haber verdiği sanılan bu hezeyanları, kısa ama baştan sona karanlık birtakım şiirlere dönüştürürlerdi.*

Her şey sorulurdu kâhine: Bir evliliğin yerinde olup olmayacağından, bir savaş ilânına ya da bir koloninin kurulmasına varıncaya kadar her şey. Çok uzaklardan, tâ Asya'dan, Mısır'dan ya da Sicilya'dan kâhine danışılmaya gelinirdi ve ünü öylesine yaygındı ki, başkalarından önce ona danışma hakkı, üzerine titrenilen bir ayrıcalık olup çıkmıştı.

Panhellenik oyunlar, spor yarışmaları idi ki, birkaç tapınağın gölgesinde, bütün sitelerin şampiyonlarını karşı karşıya getirirdi. Belli bir dinsel anlamı vardı bu yarışmaların: Atletlerin çabası tanrılara bir saygıyı dile getirirdi; başarı ise, tanrının bir yeğlemesi olarak görülürdü.

Panhellenik oyunlar dört taneydi: Bunlar, Korent berzahındaki Istmik Oyunlar, Peloponez'de, Neme vadisinde Neme Oyunları, Delf'te Piti Oyunları ve son olarak da Olemp Oyunları adlarını taşıyordu.

Olemp Oyunları, 776 yılından başlayarak, her dört yılda bir kutlanırdı. Doğuştan özgür bütün Yunanlılar, ama yalnız onlar katılabiliyordu bu oyunlara. Bu vesileyle, haberciler, kutsal bir mütareke ilân ederlerdi: Yunanlılar arasında tüm uzlaşmazlıklar kesilirdi ve hacılar, Zeus'un koruması altında Olempiya'ya çıkarlardı.

Onlara saldırmak günah sayılırdı.

Birkaç haftada büyük bir kalabalık bir araya toplanırdı. Açıkta ya da çadır altında yatar uyurlardı. Atletler, hakemlerin gözleri önünde yarışmalara hazırlanırlardı.

Bir hafta süren oyunlar, bir kurban töreni ve yarışacaklarla hakemlerin oyunun kurallarına dürüstlükle uyacakları hakkında bir yemin töreni ile başlardı. İlk başlarda altı yarışma vardı: Koşu, güreş, boks, ok atma, disk atma ve araba yarışı. Daha sonra, çeşitli yarışmalar eklendi bunlara: Bir silâhlı yarışmanın yanı sıra, pankreas ve beş yarışmayı -yüksek atlama, disk, ok atma, koşu ve güreş- bir araya getiren pentatlon.

Stad, kırk bin seyirciyi içine alabiliyordu.

Yenenlere, ödül diye, zeytin dalından örülme bir taç verdirdi; ancak, bütün Yunan dünyasında ünleri yayılır ve sitelerinde armağanlara ve şereflere boğulurlardı. Simonid ve Pindaros gibi büyük şairler, başarılarına şiirler düzerlerdi.

«Kollarının sertliği ya da bacaklarının çevikliğiyle oyunlarda rakiplerini yenip, cesareti ve gücüyle, en yüce ödülü alan kişi, şairlerin şiirlerini hak etmiştir ve mutludur.»

Pindaroş öyle söyler.

V. yüzyıldan başlayarak, siteler arasındaki bölünmeler derinleştikçe, dinin panhellenik rolü azaldı. Delfoi, Yunanlılar arasında, Kutsal Savaşlar adı verilen büyük savaşlara neden oldu. Oyunlar saygınlıklarını korudular gerçi, ancak sportif görünüşleri dinsel anlamlarına ağır basmaya başladı.

DİNDE GİZEMCİLİK

Herkesin katıldığı törenler, dinden, bir yaşam kuralı isteyen ve ölümden sonraki yaşamları için de bir güvence bekleyen bazı müminleri tam anlamıyla doyurmuyordu.

Orfizm ile Mysteria'ların başarısını buna bağlamak gerekir.

Neydi bunlar?

Orfizm, kurucusu olan efsanevî bir kişiden, Orfeus'tan alıyor adını.

> *Yunan mitolojisinde çok içli bir öyküsü vardır onun: Şarkılarıyla bütün doğayı etkiler ve büyülermiş. Karısı Euridike'nin ölümüne dayanamamış, ölüler ülkesi Hades'e gidip onu geri vermelerini istemiş. Acıyıp vermişler gerçi; ancak, onunla beraber yeryüzüne çıkıncaya değin arkasına dönüp Euridike'ye bakmamayı şart koşmuşlar. Ne var ki, bu koşulu yerine getirememiş Orfeus, dayanamayıp bakmış.*
>
> *Bakmış ve sevgilisini de kesin olarak yitirmiş böylece.*
>
> *İnsanın doğa sırlarını araştırma isteğini simgeleyen bir öykü aslında.*

Orfeus'un, giderek Orfizm'in söylediği şuydu: Ruh ölümsüzdür. Bedende hapsolmuş durumda bulunan ruh, ölümle bundan kurtulacak ve tanrılarca muhakeme edilecektir; büyük mutluluğa ise, bedenden bedene göçerek yaşayacağı birçok yaşamlar süresince, erişecektir.

Günahlarından arınarak ve ancak öteki dünyada.

Tanrılarla ilişki kurduklarına inanılan orfik rahipler, büyüsel gizli yöntemlerle insanları mutluluğa ulaştırmaya çalışırlardı. Kendinden geçme, coşku ve sonunda tanrı Dionysos'la birleşme, orfik gizemsel törenlerin amacıydı.

Çilecilik de bir öğe olarak beliriyordu.

Aslında çilecilik, geniş halk yığınlarının iktisadî ve sosyal koşullar yüzünden çekmekte oldukları çileyi kurumlaştırıyordu. Acı çeken insan yığınları bu dinde, çektikleri acıyı ölümden sonraki mutlulukları için gerekli sayma, kendilerinin de bir gün mutlu olabileceklerine inanma, dayanışma bilinci edinme, gizemsel törenler sırasında kendilerinden geçerek çektikleri acıları ve yoksulluğu unutma yoluyla, dünyadaki yaşamlarında en büyük avuncu bulmaya çalışıyorlardı. Özellikle köleler, ruhlarının, efendilerine ait bulunan ve bu yüzden bir ömür boyu acı çeken bedenlerinden çıkıp rahat edeceği ve özgürleşeceği anı sabırsızlıkla beklemişlerdir.

Orfizm, soyluların dünya görüşünü temsil eden mitolojiye karşı, köylülerin ve kölelerin dünya anlayışını temsil etmektedir. Bundan dolayıdır ki orfik dinin mitolojiyle taban tabana zıt öğeleri vardır. Örneğin, mitolojiye göre, ölümden sonraki yaşam, dünyadaki yaşamın bir süregelişidir; Orfizmdeyse, dünyada çile çekilir ve ancak ölümden sonra

mutlu bir yaşama erişilir. Mitolojide ölümden sonraki yaşam bedenlidir; Orfizmdeyse, beden dünyada kalır ve yalnız ruh öbür dünyada yaşamayı sürdürür. Mitolojide güçsüzlükten güçlülüğe doğru ve en üstte en güçlülerin bulunduğu bir sıra düzeni vardır; Orfizmdeyse tüm insanlar birbirine eşittir.

Orfik dinde, sonradan Hıristiyanlığın alıp geliştireceği, ruhun öbür dünyadan düşerek bedendeki varlığı meydana getirmesi gibi temel dinsel öğeler de bulunmaktadır.

Orfizm, İsa'dan önce VIII. yüzyılda oluşmuştur.

«Sır» anlamına gelen «**Mysteria**», eski Yunanlıların hemen bütün dinsel yaşamlarını adlandırır aslında.

Myteria'larda sözkonusu olan, insanı tanrısal yetkinliğe yaklaştırmaktır; tâ ki insan, tanrıların yapıldıkları doğaüstü tözü kendine sindirebilsin ya da tanrısal sonsuzlukla kaynaşıp bunun içinde yok olabilsin. Bu eğilimin çağımızdaki adı «mistizm»dir, yani ruhun insanlığı aşıp tam anlamıyla tanrılığa yükselmesidir.

Tapımlar daima gizli yapılır, dışarıya hiçbir bilgi sızdırılmazdı.

Bu gizli tapımların en ünlüsü de, Attika'daki **Eleusis** gizli tapınılan idi. Demeter ile kızı Kore ya da Persefone, bu konudaki büyük tanrılardı.

V. yüzyılda, gizli tapıma kabul edilenlerin sayıları pek çoğaldı ve Eleusis inanışını koruyan Atina, büyük bir çekicilik kazandırdı buna. Hacıların, Atinalı süvarilerin eşliğinde, Eleusis'e doğru alay halinde gidişleri, sitenin en büyük dinsel bayramlarından biri haline geldi.

II
GÖRSEL SANATLAR

Mimarlık, resim ve heykel olarak, görsel sanatlar, V ve IV. yüzyıllarda ve özellikle Atina'da klasik içeriğini kazandı. Bu sanat, daha sonra Roma sanatını, Rönesanstan başlayarak da Batı sanatın, etkileyecektir.

Önce, neydi genel nitelikleri bu sanatın?

GENEL NİTELİKLER

Eski Yunan sanatının niteliklerini şu noktalar çevresinde toplamak mümkün:

1. Yunan sanatı, her şeyden önce **dinsel** bir sanattır: Tapmak, sanatın başta gelen anıtıdır; heykeller de tanrılar, temsil eder.

2. Bu sanat, uzun süre **kollektif** bir nitelik taşıdı; atölyelerde çalışan sanatçılar, geleneklere ve yerel yöntemlere uyuyorlardı.

Nitekim, V. yüzyıldan önce adı belli sanatçılar nadirdir.

3. Bu sanatta **ahenk, yalınlık, denge ve bütüne gerçekten uymuş bir süsleme** egemendir.

Atina'da Akropoldeki anıtlar ve heykeltıraş Fidyas'ın eserleriyle, Perikles yüzyılı, Yunan sanatının doruğudur. Ne var ki, o yüzyıldan önce, uzun bir hazırlanış dönemi geçmiştir ve, bu dönemde, Atina da tek merkez olmamıştır hiçbir zaman. VI. yüzyılın büyük eserleri, daha önce de gördüğümüz gibi, İyonya'da ve Büyük Yunanistan'da yaratıldı.

Böylece, Yunan sanatı, arkaik dönem boyunca, ağır ağır oluştu, biçimlendi; V. yüzyılın başında ise, bu sanatın bütün öğeleri belirginleşmişti artık.

Seramik sanatçıları, vazolarını ve kupalarını, hayvanlar ve insanları canlı, zengin anlatımlı sahneler halinde süsleyebiliyorlardı. Heykeltıraşlar, tekniklerine egemendiler: Heykellerinde, arkaik eserlerde rastladığımız çirkinlikle tutukluk ve beceriksizlik yoktur. Son olarak da, Yunan tapınağının plânı, kesinlikle ortaya çıkmıştır. Klasik biçemler doğmuştur: Dor biçemi ile İyonya biçemi.

MİMARLIK

Eski Yunan'da, tapınaklar, taş ya da mermer bloklardan yapılıyordu. Bunlar öylesine güzel yontuluyorlardı ki, birbirlerine bağlamak için bir çimentoya gereksinme kalmıyordu artık. Plân her zaman aynı değildi gerçi, ancak sık sık belli plânlar tekrarlanıyordu.

> *Bu plân üç bölümden oluşuyor: Önce bir hol (pronaos), sonra bir tanrı salonu (naos), son olarak da hazine. Bir düz tabanın üstünde yükselirdi tapınak ve bu tabana, dört bir yandan basamaklarla çıkılırdı. Tapınağı sütunlar çevirirdi, dam da, bir pervaz aracılığıyla onlara dayanırdı. Çifte inişli damın önünde üçgen, heykelli bir alınlıkla karşılaşıyoruz.*

İki biçeni görüyoruz: Dor biçemi ile İyon biçemi. **Dor biçemi**, daha sert görünüşlü olup, bodur sütunlar doğrudan doğruya tabana değer ve süslemesiz bir başlıkla sona erer. Pervazın üstünde, riz, içinden bir yiv geçen belirgin taşlardan (triglif) ve yalın ya da süslü yüzeylerden (metope) oluşmuştur.

Sicilya ve Güney İtalya'da tapınaklarla Olempiya'daki Zeus Tapınağı Dor biçemindeydi.

İyon biçemi, daha zarif olup, sütunlar daha yüksekti; tabana değen bu sütunlar ve başlıkları çifte kıvrımla süslüdürler.

Küçük Asya’daki tapınaklar da bu biçemdeydi.

Daha sonraları bir üçüncü biçem, **Korent biçemi** çıktı ki, özelliği kenger yaprağı biçeminde oymalarla süslü bir başlığı olmasıydı.

Perslerin yerle bir ettiği Akropolü, sitelerine ve sitelerini temsil eden tanrıçaya değer anıtlarla süslemek için, Atinalılar, bütün bir V. yüzyıl boyunca çalıştılar. En önemli anıtları, özellikle Partenon’u yaptıran da Perikles oldu.

Baş yardımcısı büyük heykeltıraş Fidyas’tı.

Partenon’a varmak için, kutsal sayılan bir yol, «Zafer Kazanmış» Atena ya da «Kanatsız Zafer» denen, İyon biçeminde küçük bir tapınağın önünden geçiyordu önce. Sonra, Mnesicles’in yaptırttığı Propile adlı anıtsal giriş, Akropol terasına götürüyordu. Atena Promakos (Dövüşen Atena) adlı heykel orada yükseliyordu. Fidyas’ın eseri olan bu heykel, baştan aşağıya silahlı olarak kenti görür gözetir durumdaydı. Sonra mermerden *Partenon’*la, içinde zeytin ağacından yapma ve tanrıçayı temsil eden eski bir putun bulunduğu Erekteion geliyordu.

Orta çaptaki boyutlarıyla Partenon, İyon zarafetiyle Dor biçeminin sertliğini kaynaştırır birbirine. Bütün, aslında Dor biçemindedir; ancak alışılmış Dorik tapınaklardan daha geniştir. Cephesinde sekiz sütun vardır: Daha geniş olan alınlıklar, biri Atena’nın doğuşu, ötekisi ise Poseidon’la tartışmayı temsil eden, iki önemli süslemeyi içerir. 92 metopu heykellerle süslüydü. İyon biçeminde bir friz, dört duvarın en üstü bölümünü taçlandırıyordu.

Ünlü Panatene frizi işte buydu.

O yüzyılın sonuna doğru bitirilmiş olan Erekteion’un, Karyatides adlı sütunlu bir girişi vardı; pervaz, sütunlara dayanmıyor, onu, yüzleri soylu ve ciddî bakışlı altı genç kız heykeli taşıyordu.

HEYKEL VE RESİM

V. yüzyılda, Fidyas’tan önce, büyük heykeltıraşlar **Myron** ile **Poliklet** oldular. Ünlü Diskobol (Disk atıcısı)’ün yaratıcısı olan Myron, hareketin ustasıydı; Argos’lu Poliklet ise, Doryfor (Mızrak taşıyıcısı)’una insan bedeninin ideal ölçülerini kazandırdı.

Atena Promakos ile Partenon’un süslemelerinin dışında, **Fidyas**, Partenon’un tanrı salonunda parlayan altından ve fildişinden muazzam bir Atena heykeli yapmıştı. Olempiya’da Zeus adlı heykel de şaheserleri arasındadır.

Polynyot gibi ünlü ressamlar da vardı; ancak, hiçbirinin eseri günümüze kadar ulaşamadı. Buna karşılık yığınla seramik, vazo, V. yüzyıldaki süslemecilerin ustalığını sergileyip duruyor. Bu süslemeciler, siyah bir zemin üzerine kırmızı renkli, çizgileri kadar kompozisyonları da ilginç sahneler çiziyorlardı.

IV. yüzyılda, sitelerdeki siyasal çözülme, uygarlıktaki çözülmeyi de beraberinde getirmedi; aynı görkemlilik bu yüzyılda da sürdü. Mimarlar, tapınaklardan başka, taştan tiyatrolar da yaptılar. Bu yüzyılda da büyük heykeltıraşlar görüyoruz: Örneğin, dokunaklılığın ustası olan bir **Skopas**, bir **Praksiteles**, V. yüzyıldakinden farklı olarak, büyüklükten çok, hareketle anlatıma önem verirler.

Yüceliğini sürdüren bir sanattır onlarınki de!

BÖLÜM IX
KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 3
DÜŞÜN YAŞAMI

Klasik Yunan'ın dehâsı, yalnız görsel sanallarda değildir; edebiyattan felsefeye değin düşün yaşamının her alanındadır. Gelecek yüzyılları, bir de bu alandaki ürünleriyle fethetmiştir.

Atina, yine rakipsizdir bu alanlarda.

I
EDEBİYAT, TİYATRO VE MÜZİK

Yunan edebiyatı deyince, başta iki tür akla gelir: Şiir ve tiyatro. Felsefe, tarih, belagat da, biçim olarak, o edebiyatın bir parçası olmakla beraber, onları ayrıca inceleyeceğiz.

ŞİİR

Kültürel gelişmesinin daha şafağında, Yunan halkı, **Homeros** destanlarını yaratarak dehâsını tanıtladı. İsa'dan önce VIII. yüzyılın sonlarına doğru ya da VII. yüzyılın başlarında, Beosiya'da, adı ve eserleri bize ulaşmış ilk şair ortaya çıkıyor: **Hesiodos**. Onun, halk destanlarının tüm biçimini koruyarak yazılmış, *İşler* ve *Günler* ile *Thegonie'si*, yazarının kişiliğinin yanı sıra -bir yerde tarımla uğraşanlarınkinden başka bir şey olmayan- sosyal ve siyasal görüşlerini de yansıtır. Bu eserler, aynı zamanda, yabancı birtakım etki ve eğilimlerin de Hellad'ı istilâ ettiğini gösterirler: Uzak deniz yolculuklarından mutluluk ve zenginlik arayışı, dağdağalı denizle ilişki...

VII. yüzyılın başlarında, Hesiodos'la hemen hemen aynı zamanda, Hellad'da, içten duyguları şakıyan şiirin, **lirik şiir**'in doğup yetkinleştiğini görüyoruz. VII ve VI. yüzyıllarda, Megara, Lesbos adasında Mytilene; Chio, Atina gibi gelişmiş sitelerde, hattâ Thebai ve Isparta gibi geri kalmış sitelerde, üstün düzeyde yığınla şair yetişti. Edebiyattaki bu hızlı çiçekleniş, Hellad'ın iktisadî, sosyal ve siyasal gelişmesine denk düşüyordu. Arkilokhos, Solon, Teognis, Terpendre, Tyrtee gibi lirik şairler, sosyal ve siyasal mücadelelerin birer yankısı idiler; Safo, Anakreon gibi ötekiler ise, aşk ve yaşam zevklerini öne alıyorlardı. Lirik şairler, nazım tekniğini geliştirdiler ve çeşitli ölçüler yarattılar; bütün öteki ülkelerin şairleri de yararlandılar bunlardan.

Yunan lirik şairlerinin eserleri, halk şiirinden, folklorik türkülerden esinleniyordu.

TİYATRO

Halkın yaşamı ve folklor, aynı zamanda, Hellen kültürünün bir başka türünü doğurdu: Tiyatro, dramatik eserler ortaya çıktı.

İsa'dan önce VI. yüzyılda, Atina'da doğan tiyatro, şarap tanrısı Dionysos onuruna düzenlenen kırsal bayramlardan alıyor kaynağını. Bu şenliklerde, oyunlar ve türküler, bu tanrının gelişini ve yazgısını dile getirir ve tekelerin (tragos) eşliğinde temsil edilirlerdi; Yunanlıların öteki dinsel törenlerinde de bulduğumuz, totemizmden kalan izler bunlar.

Dionysios'un tutkularını dile getiren «tragedie»leri, yani «teke türküleri»ni keçi derilerine bürünmüş türkücüler oynardı; türküye hareketler, mimikler ve danslar da eşlik ederdi. Yavaş yavaş belli bir biçim aldı bu «tragedie»ler; VII. yüzyılın ünlü şair ve türkücüsü **Arion**, «ditiramb» adıyla kesinleştirdi onları. Bu ditirambda, bir «koryphe» (birinci türkücü) ve ona yanıt veren bir koro görüyoruz. Bu diyaloğlu eylem, tiyatro temsilinin ilk biçimiydi aslında. Daha sonra, 530 yılına doğru, ilk dram yazarı **Thespis**, Yunancada hupokrites, yani yanıt veren anlamına gelen oyuncuyu soktu tiyatroya. Böylece, seyirciler önünde birçok oyunculara oynadığı, «tragedi» adını alan yeni bir edebî tür çıktı ortaya. Koro da varlığını sürdürdü ve oyunun kişileri arasında tiyatroya katıldı.

Tiyatro, köy bayramlarında göründü önce; sonraları, daha sürekli ve örgütlü topluluklar, kentlerde gösteri vermeye başladılar. Bu gösteriler, kentte, tahtadan peykeli barakalarda yapılırdı; daha sonra bir büyük binaya dönüştüler. İsa'dan önce IV. yüzyıldan başlayarak da, taştan yapılmaya başlandı bu tiyatrolar. Çok kez, binlerce seyirciyi içine alacak kadar geniş, anıtsal eserlerdi bunlar; bir tepenin yamacına dizilen yarım daire basamaklar, çevreden ortaya inen yollarla bölümlere ayrılırlardı.

Aşağı sıralar, gözde kişilerindi ve özel bir lüks taşırdı. Dağa aşağıda, orkestra adı verilen, koronun dolaştığı daire biçiminde bir alan vardı: orkestranın arkasında, kulislerin, dekorların ve insanların kaçırılması, tanrıların görünmesi gibi olağanüstü şevleri temsil etmede kullanılan pek karmaşık aletlerin yer aldığı sahne (skene) bulunurdu.

Temsiller, halk bayramlarında, yılda birkaç kez verilir ve günler boyunca aralıksız sürerdi. Her defasında bir düzine oyun oynanırdı. Gösteri sabahtan başlar, akşama değin sürerdi. Bir çeşit yarışmaydı bu. Her piyes serisi için

bir jüri seçilirdi; bu jüri, kazananı belirler ve bir taçtan ibaret olan ödülünü verirdi.

İlk trajedi şairleri, tek bir oyuncunun monologlarını ve koronun yanıtlarını yazıyorlardı. Daha sonra, bir başka biçim bulundu: Oyuncular arasında diyalog ortaya çıktı. Piyesler, hangi konuda olursa olsun, büyük bir çeşitlilik gösteren edebî bir içerik taşıyabiliyordu. V ve IV. yüzyıllarda, insanların özgürlüğü ve yazgısı, devlet ve yurttaşların görevleri, aşk, aile ödevi, kişisel mutluluk hakkı gibi çeşitli sorunları işleyen binlerce trajedi ve komedi görüyoruz.

V. yüzyılda yaşamış üç büyük Yunan tragedya yazarı var: Aiskhylos, Sofokles ve Euripides. Bunların eserlerinden pek azı elimizde bulunuyor. Başka birçok yazarın eserlerinden ise, sadece dağınık parçalar kalabilmiş günümüze.

Aiskhylos (İ.Ö. 525-456), 90'a yakın trajedi yazdı; içlerinden yalnız yedisi korunabilmiş durumda. Onlardan biri, *Persler,* Xerxes'in Hellad'a karşı seferini, özellikle Salamin savaşını canlandırıyor; bir başkası, *Zincire Vurulmuş Prometheus,* Prometheus mitini, Zeus'un elinden ateşi kaçırıp insanlara veren, bu yüzden de Kafkaslarda bir kayaya zincirlenen o gözüpek titanın öyküsünü anlatıyor. *Orestes* üçlüsü, Homeros'un kişilerini yaşatıyor. Oyundaki kanlı mücadelede, Aiskhylos, insanlara egemen yazgıyı (Moira) ve tanrıların bile onun önünde nasıl güçsüz kaldıklarının gösteriyor. Yazgı (Moira), sosyal gelişmenin karşı konulmaz gücü hakkında henüz belirsiz bir düşünceyi dile getiriyor burada.

Aiskhylos'un eserlerinde, ilk kez, hem erkek hem kadın rollerini oynayan iki oyuncu çıkıyor sahneye. Aiskhylos'un zamanında, oyuncuların oyunları pek saçmaca idi. Daha sonra Sofokles ile Euripides, bir üçüncü oyuncuyu soktular sahneye ve tiyatroyu daha gerçekçi hale getirdiler. Her ikisi de, Atma uygarlığının her alanda büyük bir yükseliş, sosyal ve siyasal yaşamın ise gelişme içinde olduğu «Perikles çağı»nda yaşadılar.

Sofokles (İ.Ö. 496-406), yüzden fazla trajedi yazdı. Bunlardan yalnız yedisi bütünüyle korunabilmiş durumda. En tanınmış olanları da *Kral Oedipus* ile *Antigone.* Trajedilerinin ana teması, bireyle toplum arasındaki uzlaşmazlık, sosyal kanuna karşı çıkanın kaçınılmaz yok oluşudur. Artık tanrılar değil, yaradılışları ve tutkularıyla insanlardır Sofokles'i ilgilendiren: «Dünyada sayısız büyük güç var, ama doğada insandan daha güçlü olan

hiçbir şey yok» der Antigone'deki koro. Eserlerinde et ve kemikten insanlar olarak canlandırılmış kişiler, binlerce seyircinin canlı ilgisini topladı durdu.

Sofokles'in çağdaşı olan **Euripides** (İ.Ö. 480-406), alabildiğine çeşitli ve çarpıcı gerçek yaşamdan alır esinini. O da Sofokles gibi, konularını, eski Yunan efsanelerinden seçmiştir. Ancak onun kahramanları, pek özgürce yorumlanmıştır ve Perikles çağındaki Atina yaşamının çıkarlarını yaşarlar. Böylece *Yakaranlar'da,* Atina'nın efsanevi kralı Theseus, demokrasinin yararları üstüne bir söylevde bulunur. *Medeia'da* şair, kadının temel hakları üstüne eğilir. Euripides'in bize kadar ulaşmış 18 trajedisi içinde, hep canlı gerçekliktir sahneye çıkarılan.

Bir başka sahne türü olan komedi de Atina kökenlidir. Trajedi nasıl Dionysilerden doğduysa, -komos kelimesinden gelen- komedi de, «çakırkeyf köylülerin türküsü» anlamına geliyor aşağı yukarı. Keyifli korolar, az çok yüksek makamlardaki kişilere yönelik nakaratlı ve açık saçık taşlamalar söylerlerdi. Yazarlar başlarda, ilk trajedilerdeki aynı diyalog biçimini kullandılarsa da, komik ve yerginin içeriği, yeni bir sahne ve edebî eser tipini gerektirdi. V ve IV. yüzyıllarda, Attika'da, yığınla «komik» şair görüyoruz. Bunların içinde gerçekten ustalar vardır. Ne var ki, eserlerinden ancak parçalar kaldı bize. Yazdığı 44 eserden sadece 11'i günümüze ulaşmış tek büyük komedi yazarı ise, **Aristofanes**.

> *V. yüzyılın sonlarıyla, IV. yüzyılın başlarında yaşayan Aristofanes'in piyesleri, Atina'nın aşağı yukarı kırk yıllık bir dönemdeki sosyal ve siyasal yaşamını gerçekçi, ama karikatürsü, yani bozulmuş ve çarpıtılmış bir biçimde yansıtırlar. Bu eserlerde Aristofanes, ünlü siyaset adamlarını, askeri şefleri, şairleri, filozofları, siyasal partileri ve programları amansızca alaya alır. Örneğin* Şövalyeler'de *Kleon vardır,* Kurbağalar'da *Euripides,* Bulutlar'da, *Sokrates. Atina'da egemenliğin sahibi halk bile, bu eserlerde kafadan çatlak ve gülünç bir ihtiyar olarak gösteriliyor.*
>
> *Aristofanes'in komedileri, kendisini doğuran folklorla yakınlığını sürdürür ve, başka şeylerin yanı sıra, savaşın bütün zulmüne uğramış köylülerin yaşam biçimi ile çıkarlarını yansıtırlar. Böylece eserlerinden bazıları* (Achamienler. Barış, Şövalyeler), *kentlilerin savaş hayranlığına karşı bir protestodur; tatlı bir halk diliyle*

yazılmış bu eserler, açık saçıklığı da taşırlar ve alabildiğine tuhaftırlar. Aristofanes'in piyesleri, eğlendirmeden daha fazla bir şey veriyordu seyircilerine: Isıran bir yergi kılığına bürünerek, büyük kültürel, sosyal ve siyasal sorunları ortaya atıyorlardı.

YUNAN MUSİKİSİ

Yunan musikisi üzerinde bilgilerimiz o kadar kesin değil. Eldeki belgeler, yalnızca tamamı yazılmış beş altı parçayla, bir de birkaç bölümü bulunan bir o kadar parçayla kalmaktadır. Bunlar, eski Yunan musikisinin «teksesli» olduğunu gösteriyor bize. Bununla beraber, Platon ne türlü olduğu kestirilemeyen bir çoksesten söz etmiştir. Herhalde eski Yunan, görsel sanatlar, felsefe ve edebiyat alanlarında Batı, giderek dünya kültürüne kazandırdıklarını, musiki alanında verebilmiş değil. Yunan kültürünün genellikle bağımsız bir kültür olmadığını, Mısır'a, Fenike'ye ve Asya kültürlerine çok şey borçlu olduğunu biliyoruz. Bunun gibi Yunan musikisinin de çevre ülkelerden, özellikle Mısır'dan etkilenmiş olduğu sanılıyor. Eski Yunan'da kullanıldığı bilinen başlıca çalgıların Asya'dan gelmiş olduğu da anlaşılıyor. Bu arada Yunan tapınak dışı musikisinin simgesi olan çift borulu, sesi de zurnayı andıran «aulos»un daha eski örneklerine Asya'da rastlanmıştır. Bir telli çalgı olan kitara da Asya'dan gelmedir. Yunan musikisinde aulos, şarap tanrısı Dionisos'un, kitara ise sanat tanrısı Apollon'un simgesidir.

Yunan musikisinin «altın çağı» diye andan Homeros çağında, bu çalgılar, kahramanlık şiirlerine eşlik için kullanılırdı. Daha sonra, Safo'nun, Arkilokos'un, Anakreon'un şiirleri, hem edebiyat, hem de musiki sanatı olarak gösterilir. Bu çağda ve daha önce, Yunan dramının evrimi içinde, musikinin de bir yeri vardı. Yunan dramında musiki, özellikle, koronun söyleyişi ve oyuna aulos'un eşliğiyle uygulanırdı. Kitara, asıl tapınak musikisinde kullandırdı. Eski Yunan'da ses dizileri, pes sesten tiz sese doğru, yani aşağıdan yukarı değil, yukarıdan aşağı sıralanırdı. Euripides, Milet'li Timoteos ve Midilli'li Firais, araştırıcılarca çağın başlıca musikişinasları olarak tanıtılır.

Yunan musikisinin daha sonra ne olduğu konusunda güvenilir hiçbir kanıt yoktur.

Yunan'ın çöküp, Roma'nın yükselmesiyle Yunan çalgıcılarının, şarkıcılarının, dansçılarının Roma'da kendilerine iş bulmaya çalıştıkları,

gösterişe ve köksüz değerlere dayanan bir sanat için ülkülerini yitirdikleri söylenir; ancak, Roma'da çalınan ve söylenen musikinin gerçekten böylesine kötü olup olmadığını doğrulayacak bir kanıt da yok ortada.

II

FELSEFE VE BİLİM

Eski Yunanlılar, felsefenin ve bilimin gelişmesinde de büyük rol oynadılar. Yunanca «bilgelik sevgisi» anlamına gelen felsefe kelimesi de Hellad'da doğdu.

MATERYALİST İYONYA OKULU

İyonya'nın ilerlemiş siteleri, Doğu kültürünün mirasını en erken özümsediler. Bu miras, doğa olaylarını açıklamaya çabalayan bilimsel düşünceyi de içinde taşıyordu: Doğuda, sınıflar mücadelesi, toplumun yönetici katlarının, rahiplerle soyluların kafalara soktukları inançlar karşısında eleştirici bir tutumun koşullarını yaratmıştı. Babil'de ve Mısır'da, matematik, astronomi ve doğa bilimleri, hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmişti. İyonya'da, ticaret ilişkileri -kolonileştirme yoluyla- daha da güçlenmiş olan girişimci tacirler, doğuştan soyluların yerine iktidara geçince, düşüncenin cesur atılımı için uygun fırsat doğmuş oldu. İyonya'nın başta gelen kenti Milet, ilk Yunan filozofu, kendiliğinden materyalist görüşün babası **Thales**'in (İ.Ö. 600'e doğru) yurdu oldu.

> *Hali vakti yerinde bir tacir ailesinden gelen Thales, doğadaki ve yaşamdaki çeşitliliği, kendiliğinden akıp giden bir bütün olarak görüyordu; ona göre, varolan hiç de bir tanrının eseri olamazdı, kendiliğinden bir tek öğeden geliyordu bu: «su»dan. Bu yüzden de, meteoroloji, astronomi ile uğraştı ve 28 Mayıs 585 tarihinde güneş tutulmasını daha önce haber vermesiyle de büyük bir ün kazandı.*
>
> *Thales, doğa felsefesinin kurucusudur böylece.*

Milet Okuluna bağlı öğrencileri ve izleyicileri, onun bilimsel ve felsefi öğretisini geliştirip derinleştirdiler. **Anaximenes**'e göre, canlı olduğu gibi, ölü doğa da, «hava»dan oluşmuştu. Havanın yoğunlaşması, katı ve sıvı cisimleri doğurmuştu; oysa ateş, bu yoğunluğun azalması sonucu ortaya çıkmıştır. **Anaximandros**, «sonsuz» terimiyle anlattığı maddenin dünyanın temeli olduğunu söylüyordu. Canlı varlıkları doğuran buydu ona göre, «İnsan, öteki hayvanlardan geliyor» derken de, belli bir ölçüde, Darwin'in evrimci öğretisini haber veriyordu daha o zamandan.

MADDECİLİK VE DÜŞÜNCECİLİK ÇATIŞMASI

Ne var ki, Milet Okulunun materyalist ilkelerinin parlak gelişimi, yenilmiş ve iktidardan uzaklaştırılmış soyluların muhalefetiyle karşılaştı. Bu muhalefet, düşünceci (idealist) felsefede buluyordu anlatımını; gitgide yükselen halk hareketine ve demokratik rejime karşı çıkan gerici soyluların gizli derneklerinde doğmuştu bu felsefe.

İsa'dan önce VI. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan **Pythagor**, bu düşünceci felsefenin babasıdır. Samos adasında, tiran Polycrat'ı iktidara getiren halk hareketinin zaferinden sonra oradan kaçan Pythagor, İtalya'nın güneyindeki bir koloni olan Kroton soylularının yanına sığındı. Ancak, Kroton'da da halk başkaldırıp, aristokratik rejimin yerine köleci demokrasiyi geçirince, Pythagor, çömezleri ve kendini izleyenlerle gizli bir dernek kurdu. Bütün Yunan dünyasına yayılan bu derneğin amacı, demokrasiye karşı amansız mücadele etmekti aslında.

Pythagor'un hiçbir eseri bize kadar ulaşamadı. Matematiğin gelişmesindeki hizmetleri tartışılmaz. Ancak kendisi ve özellikle kendisinden sonra gelen izleyicileri, Pythagorcular, düşünceci bir dünya görüşüne inandılar. Her şeyin ölçülebilir ve rakamla dile getirilebilir olduğu tezinden hareket ederek, «sayı»ya evrenin tanrısal özü olarak baktılar. Birlik, iki, üç, yedi, on, onlara göre dünyaya ahenk veren gizemli ve doğaüstü güçlerdi.

Pythagorcular öğretilerini, ancak aristokratların anlayabileceğine ve bu sınıfın halk kitlesi üzerinde egemenliğini sürdürmesine yardım etmeleri gerektiğine inanıyorlardı.

Materyalist ve düşünceci görüşler arasındaki bu mücadele, İsa'dan önce VI. yüzyılın sonlarıyla V. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir dâhinin, Efes'li **Herakleitos'**un felsefe sisteminde de yankısını bulur.

Herakleitos, «diyalektik» yöntemin temellerini atar.

> *Birkaç kısa parça ve dağınık bir iki özlü sözün dışında, hiçbir eseri ulaşamadı bize. Bununla beraber, elimizde bulunanlara bakarak anlıyoruz ki, Herakleitos'a göre, varolan her şey hareket ve oluşum içindedir; işte söylediklerinden birkaçı: «Her şey akıyor»; «aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz»; «mücadelenin adalet olduğunu bilmek gerekir ve her şev zorunluluğun ebedi kanununa göre mücadele içinde doğmaktadır». Onun. «bir bütün olan dünya,*

ne bir tanrı, ne de bir insanca yaratılmıştır; dünya, belli kanunlara göre yanan ve sönen, sonsuza değin sürecek canlı bir ateştir ve öyle kalacaktır» sözlerini yorumlayan Lenin, «Diyalektik materyalizmin ilkelerinin pek güzel bir açıklaması» der onlar için.

DEMOKRİTOS'UN ÇİZGİSİ

Bununla beraber, Yunan bilimsel ve felsefi düşüncesi, doruk noktasına, köleci demokrasinin gelişmesi zamanında ve Demokritos'un eserlerinde vardı.

İsa'dan önce aşağı yukarı 460-370 yılları arasında yaşayan Demokritos'tan yalnızca birkaç parça var elimizde. Demokritos, zamanındaki bilim dünyasının her dalının gelişmesine katkıda bulundu: Astronomi, fizik, biyoloji, matematik, coğrafya, sanat üstüne denemeler yazdı; tarih, tarım, askerlik bilgisi üstüne de eserleri var. Kendi felsefi öğretisini de, işte bu geniş bilgi temeli üzerine kurdu: Ona göre, var olan her şey, Yunanca «atom» dediği katı ve bölünmez parçacıklardan oluşmuştur. Atomların biçimlerindeki çeşitlilikle onların durumları, Evren'deki çeşitliliği belirler; canlı varlıklar, bu arada «ruh»uyla beraber insan da atomlardan oluşmuştur. Ancak, atomların sonsuz sayısı yanında, sonsuz bir boşluk da vardır; atomlara sürekli bir hareketle canlılık kazandıran işte bu boşluktur: Evrendeki tüm değişikliklerin ilkesi de işte bu sürekli harekettir. Tüm doğa, insanın duyguları, duyumları da atomların hareketlerinden doğmaktadır. Böylece Demokritos, tutarlı bir materyalist öğreti geliştirdi; ne var ki, bütün olayları mekanik hareketlerle açıkladığından, henüz «mekanist» bir materyalizmdi öğretisi.

Ayrıca Demokritos, eserlerinin adlarının da gösterdiği gibi, sosyal ve siyasal yaşamın sorunlarına da büyük bir ilgi gösteriyordu: Tarihle ilgili eserlerinde, devrinin uygar toplumunun kökenini açıklıyor, «altın çağ» düşüncesine sert bir biçimde karşı çıkıyordu. Ona göre, uzak geçmişte, insanlar, hayvanlar gibi acımasız bir yaşam sürmüşlerdi; sefalet, onlara ortak yaşamayı öğretti ve giderek uygun koşulları yarattılar. İnsanların bir başka öğreticisi doğaydı; insanlar, o doğanın olaylarını kaydediyor ve günlük yaşamlarına taşıyorlardı. Demokritos eserlerinde, devletle ilgili sorunlara da değiniyordu.

Demokritos'un faaliyetinin bu görünümü, Yunan'da, V. yüzyılın ikinci yarısında, sosyal ve siyasal yaşamın incelenmesini başa alan pek geniş bir

bilim ve felsefe akımıyla yakınlığını kurar onun.

Bilgeler anlamına, **sofistler** diye adlandırılır bu akımın temsilcileri.

SOFİSTLERİN ROLÜ

Materyalist filozoflar, doğayı ve doğa ile insan ilişkilerini açıklamaya çabalarken, -siyasal hasımlarının «safsatacılar» diye alay ettikleri- sofistler, sosyal bilimlerin temellerini atıyorlardı. Yunan dünyasının çeşitli sitelerinden kalkıp koştukları, V. yüzyılın ikinci yarısının Atina'sı, başlıca faaliyet alanı oldu onlara. İçlerinden **Protagoras**'ın, *Siyasal Rejimin Özü, Eski Devirde (Sosyal) Yaşamın Yapısı* adlı kitapları var. *Thourioi'nin Kanunları*, köleci demokrasi açısından ülküsel bir sosyal ve siyasal rejim örneği çizer. Protagoras'a göre, insan toplumu, herkes için aynı olan bir kanuna dayanır; tüm insanlar, doğa yönünden birbirlerine eşittirler çünkü. Mümkündür ki, köleliğin meşruluğu ve tanrılara varlığı birtakım kuşkular doğurmuştur onda. «Tanrıların var olduklarını ya da olmadıklarını söyleyemem» der sakına sakına.

Birçok sofistler, Protagoras'ın düşüncelerini geliştirip tamamladılar.

> *Kimisi (Prodicus Örneğin), devlete olumlu büyük bir güç olarak bakarken, ötekiler insan yaşamında tüm kötülüklerin ve felâketlerin kaynağı olarak görüyorlardı onu. Böylece, örneğin Antiphon, sosyal yaşama devletin zorbalığının değil, ruhların ahlâkî ve siyasal birliğinin yön vermesi gerektiğini öne sürüyordu. Buradan hareketle, bazı sofistler, devletin, ilk devleti kuranlar arasındaki bir anlaşmaya dayanarak ortaya çıktığı kuramını yaydılar. Yüzyıllar sonra, özellikle XVIII. yüzyılda J.J. Rousseau ile bu kuram büyük bir yaygınlık kazanacaktır.*

Sofistlerin faaliyetinin, Atina'da köleci demokrasinin yükseliş zamanına denk düşmesi rastlantı değil kuşkusuz. Sofistler eserlerini, söylemek gerekirse, çalışma odalarının sessizliği içinde yazmakla yetinmiyorlardı; ilkelerini halkın arasına karışarak, onların anlayabileceği bir düzeye indirip yayıyorlardı. Böylece, bu yeni öğreti, Yunan kültür yaşamının her alanına girdi. O devrin iki ünlü tarihçisi, Herodotos'la Tükidites, sofistlerin kuramlarını büyük bir parlaklıkla yansıttılar eserlerinde; sofist düşüncelerle hayli dolu olan Euripides'in trajedilerine dayanarak, tiyatro yoluyla da kitlelere yayılıyordu bu öğreti. Bir başka değerleri daha var onların: Kendi düşüncesini ispatlayıp hasmınınkileri reddetme olanağı veren konuşma ve

tartışma sanatının kurallarını da onlar yarattılar. Belli tezlerden hareket ederek doğru düşünebilmeyi öğreten bilim, yani «mantıklın temelleri böyle atıldı.

Bazı sofistlerin, herkesçe kabul edilmiş ve zamanlarında da geçerli şeyleri acı bir biçimde eleştirmeleri, beraberinde, tam bir kuşkuculuğu da getiriyor, bütün ahlâkî kuralların yadsınmasına ve aşırı bir bireyciliğin haklılığına varıyordu ister istemez. Bu ise, demokrasiye karşı, oligarşik çevrelerin özel kinini çekiyordu üzerlerine. Bu çevrelerin kuramcıları da, sofistlerin yöntemlerini kullanarak, aynı silâhlarla çıktılar onların karşısına.

Sofistlerin en korkunç düşmanlarından biri Sokrates oldu.

SOKRATES

Hiçbir yazılı eser bırakmamış olan ve çömezi Platon'un da -ölçüyü şaşırarak- göklere çıkardığı **Sokrates**, sofistleri kof bir biçimciliğe sapmak, siyasal ve bilimsel inançlara sahip olmamak, hasımları üzerinde yalnızca söz oyunlarına dayanarak zafer kazanmakla suçluyordu. «Bunlar bilge değil, diyordu, çömezlerinin kafalarını kuşkuculukla karıştırıp bozmaktan başka bir şey yapmayan, bilgelik tacirleredir. Ama kendisi de, «ben bir şey bilirim, o da hiçbir şey bilmediğindir» deyip, dış dünyanın bilinmesi olasılığı hakkında kuşku yaratıyordu; ancak, öte yandan «kendini tanı» diyerek, insanın kendisini bilmesinin gerekliliğine parmak basıyordu.

Sokrates, bir yurttaşın, devleti yönetmede gerekli olan üstün nitelikleri eğitim ve öğretimle kazanabileceğini söylüyordu: Böylece, ona göre, her yurttaş devletin yönetimine katılamazdı; ancak tam bir hazırlanıştan geçmiş yurttaşın işiydi bu. İmdi, bu son yurttaş kesimi, yani soylular, Atina demokrasisinde arka plana itildiğinden, «seçkinler»in -yani aristokratların-, daha da büyük bir gayretle yetkinleşmesi, birleşmesi ve toplumda siyasal durumunu güçlendirmesi gerekiyordu. 399 yılında, ülkede siyasal ve sosyal mücadelenin son derece gergin olduğu bir anda, Sokrates, demokrasinin en korkunç düşmanı olarak ölüme mahkûm edildi; gençliği, siyasal yönden bozduğu suçlaması da vardı kendisine yöneltilen suçlamalar arasında.

Ve haksız da değildi böyle bir suçlama.

Sokrates'in felsefesi, Atina'da köleci demokrasinin bir bunalımına tanıklık eder aslında. Bu bunalım, askerî başarısızlıklar ve Peloponez savaşının sonunda Atina deniz gücünün çökmesi sonucu daha da derinleşmişti. Ülkenin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamı üstünde -hissedilir-bir etkisi bulunan zengin köle sahipleri, halk kitlelerinden kopmuştu. İşte bu

dönemdedir ki, düşünceci felsefe, maddeci felsefe ve bilime bir karşı-ağırlık olarak açılıp serpildi; maddeci felsefe ile düşünceci felsefe mücadelesi, yeni bir aşamaya vardı.

Platon da bu sırada ortaya çıktı.

PLATON'UN ÇİZGİSİ

Zengin ve soylu bir Atinalı olan **Platon** (İ.Ö. 427-377), dört dörtlük bir düşünceci felsefe sistemi yarattı. Bu felsefe, bugün de gerici düşünceci filozoflara örneklik eder. «Düşünce» anlamına «idea» kavram ve terimini bile felsefeye Platon sokmuştur. Platon dünyayı, gerçekliği olmayan bir şey olarak görüyordu; ona göre, madde olarak dünya, asıl «gerçek» olan bir dünyanın, «idealar» dünyasının bir gölgesi, soluk bir yankısıdır ancak. İnsanın bu dünyayla ilgili, kesin değil, aşağı yukarı bir bilgisi olabilir olsa olsa. Düşünceler dünyasının maddî bir varlığı yoktur: Bu dünyada ne evler vardır, ne masalar, ne insan bedenleri, ne dağlar, ne denizler, ne de somut başka herhangi bir şey; bütün maddî nesnelerin maddî olmayan özleri, «idealar» vardır yalnızca. Platon, insanlığı, bir mağaraya zincirlenmiş bir mahkûma benzetir; yüzü duvara dönüktür bu mahkûmun, güneşin aydınlattığı dış dünyanın yalnızca gölgeleridir duvarda gördüğü.

Platon'a göre, gerçeğe ancak yetkin insanlar yaklaşabilir. Böylece, öyle bir toplum yaratmalıdır ki, bilgelerden başka bir şey olmayan bu yetkinlerin seçimini, eğitim ve öğretimini gerçekleştirebilsin. Bu bilgelerin, bu yetkinlerin sınırsız bir yetkisi olmalı («ya da bilgeler hükümdar olmalı ya da hükümdarlar bilge olmalı») ve yurttaşların sosyal ve özel yaşamını, emirlerindeki özel kişiler aracılığıyla yönetmelidirler. Platon, «savaşçılar» diyor bu özel aracılara. Özenli bir askerî eğitimden geçen savaşçılar, ideal bir ortaklaşa rejim altında yaşamalıdırlar. Bilgeler ve savaşçılar, her türlü maddî kaygıdan uzak olmalıdırlar. Devletin bütün maddî kaynaklanın yaratanlar, çalışan kitlelerdir; dünyasal kaygı ve uğraşlara gömülü bu kitlenin yönetimde sözü olmamalıdır.

Açıkça görülüyor ki, Platon'un bu «ideal» devleti, Yunan demokrasisinin tüm fetihlerinin 190 derece karşısındadır; Ispartalıların yönetici sınıfını hatırlatan, askerî aristokrat bir azınlığın egemenliği üzerine kuruludur bu devlet. Zaten Platon, Atina demokrasisinin düşmanı olarak, Isparta'ya yakınlık duyuyordu siyasal bakımdan. Böylece, düşünceci felsefe, ortaya çıkışından başlayarak, halka karşı ve bilim düşmanı olan gerici bir ideolojiye bağlanıyordu.

BİLİM DALLARA AYRILMASININ BAŞLANGICI: ARİSTOTELES

Platon'un çömezi **Aristoteles** (İ.Ö. 384-322) de, Demokritos gibi, tüm bilgi alanlarını özümsemişti Ancak, Demokritos'tan farklı olarak, düşünceci felsefeye eğilim duyuyordu ve böylece de köleci uygarlığın -daha önce de belirttiğimiz- bunalımını yansıtıyordu felsefesi.

Aristoteles'in değeri, bütün bilimsel bilgileri sistemleştirmesidir başta. Şaşılacak bir derin bilgiyle, çeşitli alanlarda birikmiş verilerin bir bilançosunu yaptı ve bilimin birçok dallarını kurdu. Bir bilim dalma «fizik» adını verdi ki, o adı bugün de taşır bu bilim dalı; bitkiler bilimi anlamına ilk «botanik»i yine o yazdı; düşüncenin kanunları üstüne ilk kitaplar onun kaleminden çıkmadır ve sofistlerin denemelerinden yararlanarak «mantık» denen o önemli bilimi kurdu; devleti ve onun çeşitli biçimlerini inceleyen *Politika* ile *Etik, Retorik, Poetik* ve daha başkalarını ona borçluyuz. Böylece Aristoteles, gelişmelerini bugün de sürdüren pek çok bilim dalını yarattı ya da -daha doğrusu- örgütledi.

Aristoteles, *Politika'da*, başta sofistler olmak üzere, kendisinden önce gelenlerin araştırmalarını özetleyerek, devletle ilgili öğretisini açıklar ayrıntılı olarak. Aristoteles, iyice belirlenmiş köleci bir toplumun sözcüsüdür. Ona göre, devlet, küçük kasabalardan (komal) oluşur; onlar da ailelere bölünür ve her aile, kocayı, karıyı, çocukları ve köleleri alır içine.

> *Bir uygar toplum, kölesiz yaşayamaz: «Köle, mülkiyetin en yetkin biçimi ve aletlerin en gelişmiş olanıdır» diyordu Aristoteles. Bununla beraber, köleciliğe karşı olanların hayli yerinde kanıtlarına yanıt verme zorunluluğunu duymakta ve onlarla giriştiği tartışmalar eserlerinde büyük bir yer tutmaktadır, öyle de olsa, Aristoteles, insanların doğası gereği bir bölümü özgürken, bir bölümün köle olduğunu düşünmektedir.*
>
> *Tüm barbarlar köle olarak doğmuşlardır ona göre.*

Aristoteles, mümkün gördüğü bütün devlet biçimlerini inceler ve bunlardan üç tanesini «meşru» olarak ayırır: Monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet; üç tanesi de «soysuzlaşmış» biçimlerdir: Tiranlık, oligarşi ve demokrasi. Hükümet darbeleri üzerine büyük bir dikkatle eğilir ve onları önlemenin yollarını inceden inceye gözden geçirir. Son olarak, aslında tarıma dayanan küçük ve kapalı bir devlet modeli tasarlar. Çalışan kitleler,

bu devlet modelinde, her türlü yurttaşlık haklarından yoksundur. Atina köleci demokrasisine açıktan açığa karşı olan Aristoteles, rejimini ideale yakın gördüğü Isparta'ya yakınlık duyuyordu.

Sonuç olarak, Aristoteles de, Atina'da köleci demokrasinin bunalımının derinden derine etkisi altında kaldı; geniş devlet birliklerinin, gelişmiş ticaret ve mesleklerin, girişimci ve siyasal yönden faal bir halkın yaşadığı büyük kentlere karşıdır.

Aristoteles'in, insanlığın kültürel gelişimi üzerinde çok büyük etkisi oldu. XV. yüzyılın sonlarına değin, onun koyduğu ilkelerin tartışılmaz bir saygınlığı vardı. Aileyi devletin hücresi olarak gördüğü *Politika*'sının temel tezi ise, tüm burjuva kuramcılarınca hep belirtilmiş durmuştur.

TARİH

Yunan'ın kendi geçmişini tanıma arzusu, İsa'dan önce VI. yüzyılda, Küçük Asya'nın İyon sitelerindeki logografların eserlerinde kendini belli eder ilk kez. Bunlar, Hellad'ın ilk devirlerini şu ya da bu biçimde yansıtan mitoslar ve efsaneleri edebî bir biçimde anlatıyorlardı. İsa'dan önce 500 yılları dolayında yaşamış Milet'li Hekate'nin, «kahramanların yaşamlarını anlattığı *Genealoji*'si böyledir.

«Tarihin babası» **Herodotos**, İ.Ö. 484-425 dolayında Halikarnas'ta doğdu. O devirde, Persleri yenen Atina, Akdeniz'in doğusuna egemen büyükdeniz gücünün iktisadî, siyasal ve kültürel merkezi oluyordu; köleci demokrasi rejimi de orada üstünlüğünü kabul ettiriyordu. İkinci yurdu dediği Atina'da yerleşen Herodotos, bu ideolojinin ateşli bir ideologu idi.

> *Herodotos'un eseri, 9 kitaptan oluşuyor. İlk üçü Küçük Asya halkları, İran, Asur, Mısır ve komşu ülkelerle ilgili; dördüncüsü İskitler'i anlatıyor. Hepsi de Helad'ın geçmişi üzerine değerli bilgiler veriyorlar. Sonuncu kitaplar (V-IX), Med savaşlarına ayrılmış.*

Herodotos, sık sık saflıklar yapar; tanrıların insanların işine karıştığına inanır ve mitoslarla efsaneleri tarihsel olaylarmış gibi sunar bize. Öte yandan da, tarihsel olayları ve insanların yaptıklarını akla uygun ve doğal nedenlerle açıklamaya çabalar. Daha da ileri gidip, devletin ve toplumun gelişimi üstüne genel kuramsal sorunlar ortaya attığı olur; bu da, o sıralarda Atina'da geçen yoğun ideolojik ve siyasal mücadele ile yakın ilişkisini gösterir onun. Öyle olduğu içindir ki, Herodotos'un eseri, V. yüzyılın ikinci

yarısındaki Yunan’ın siyasal ve kültürel yaşamını incelemede vazgeçilmez bir kaynaktır.

İsa’dan önce 460-399 dolayında yaşayan Atina’lı **Tukidites**, -8 kitaba bölünmüş ve günümüze eksik olarak ulaşabilmiş- *Peloponez Savaşının Tarihi* adlı eserinde, tarihsel süreç üstüne daha derinliğine bir anlayışı açıklar bize. Tarihçi, bu savaşın olağanüstü gelişmesini ve tarihteki rolünü gösterir. Olayların tarihlemesini yapmada pek dikkatlidir; aynı zamanda olayların nedenlerini açıklamaya, içerdeki siyasal mücadeleyi göstermeye çalışır. Bu mücadele, Tükidites’in parti başkanlarına söylettiği söylevlerle canlandırılmıştır. Yazara göre, bu söylevler gerçekten söylenmiştir ve onları bize hemen hemen kelimesi kelimesine nakleder. Sınıf mücadeleleriyle ilgili tablolar, özellikle içine kölelerin faal olarak katıldıkları Korsir’deki iç savaşın tablosu, gerçekten usta elinden çıkmadır. İç savaşlara bağlı bozuluşun anlatıldığı tablo, daha da çarpıcıdır. Yazar, köleci toplumda sınıfların kinini, iç savaşta son noktasına varan kinin pek can alıcı bir tablosunu çizer.

Tükidites’ten sonra da Yunan’da tarih bilimi gelişmesini sürdürdü. Özellikle, eserlerin sayısı hayli arttı. Ancak, şurası bir gerçektir ki, Tükidites’in bilimsel çözümlemede gösterdiği inceliği, çok nadir istisnalar dışında gösteren pek çıkmadı.

BÖLÜM X
BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK DÜNYA

İsa'dan önce 336-323 yılları arasında hüküm süren Makedonyalı İskender, İlk Çağ'ın en ünlü kişilerinden biridir. Ege denizinden İndus havzasına, Libya çölünden Hazar denizine kadar yayılan geniş İmparatorluğu ile, bütün fetihlerini gerçekleştirdiği zamanın kısalığı, çağdaşlarının belleğinde silinmez bir iz bıraktı ve yığınla efsanenin kahramanı durumuna getirdi onu.

Neler yaptı? Ve nasıl yaptı?

I
İSKENDER'İN FETİHLERİ VE ESERİ

BAŞLANGIÇLAR

İskender, yirmi yaşında çıktı tahta. Gördüğü Yunan usulü eğitim, gerçekten kültürlü bir insan yapmıştı onu. 343 ile 340 yılları arasında öğretmenliğini yapan Aristoteles, yalnız genişliğine bilgi vermekle yetinmedi ona; Yunan uygarlığı aşkını da soktu yüreğine. Çocukluğundan başlayarak, otoriter ve tutkulu bir yaradılışta olduğunu belli ediyordu. Makedonya'nın üstünlüğünü Yunan dünyasına yerleştirmeye çalıştığı ve Filip'in bütün çevresini emperyalist iştahların sardığı bir dönemde büyüdü zaten.

Bu da alabildiğine tutkularını arttırdı durdu.

Hükümdarlığının başları güçlüklerle dolu geçti; cesur ve sert davranması gerekiyordu o yıllar: Önce, iktidarda hak ileri süren Makedonya soyluları ve kendi yakınlarıyla hesaplaştı; sonra, Trakya ve İllirya'daki kabilelerin başkaldırısını boğdu. Ölümü hakkında çıkarılan bir yalan haber üzerine, Yunan siteleri başkaldırdı. Tebai'ye karşı çok acımasız davrandı: Yıldırım hızıyla Beotia'ya geçti; Tebai'yi aldı, yerle bir etti, halkı da köle olarak satıldı.

Yunanistan'daki hasımlarıyla hesabını gördükten sonra, babasının beslediği bir tasarının gerçekleştirilmesine, İran seferine hazırlanabilirdi.

Öyle yaptı.

FETİHTEN FETHE

Aşağı yukarı kırk bin kişilik bir orduyla Küçük Asya'ya geçti (İ.Ö. 334). Bu ordu, küçük bir orduydu aslında. Ne var ki, son Akamenidlerin İran'ı da, pek doğru olarak, kum üstüne oturan bir sütuna benzetilirdi: Vergi ve her

çeşit yükümlülüklerle ezilen ve satrapların zulmüyle inleyen halklar, Pers boyunduruğuna karşı başkaldırıyorlardı sürekli. Kurtuluş hareketi, özellikle Mısır'da güçlüydü. Böylece, Pers ordusu, ne denli kalabalık olursa olsun, savaş gücü eksikti; ordunun temelini, satrapların topladığı birlikler oluşturuyordu ve bunlar da istemeyerek çarpışıyorlardı. Sayısı yirmi bine yükselen Yunan paralı askerleri hatırı sayılır bir güçtü; ancak, yurttaşlarına karşı bir savaşta, pek güvenilemezdi kendilerine. Son bir nokta olarak, satrapların kendileri de başkaldırıp, hüküm süren hanedanı devirmeyi deneyip duruyorlardı.

> *Aslında son Akamenid hükümdarları da alabildiğine yeteneksiz kişilerdi; kraliçeler ve gözdeleri, sarayda başta gelen bir rol oynuyorlardı. Bunlardan birisi, haremağası Bagoas pek ünlüdür: Tahtı, arka arkaya üç hükümdara verdi ve arka arkaya üçünü de öldürttü; son olarak verdiği III. Dârâ Kodoman da onu öldürttü.*

334 yılında, bütün güçlerini -Trakya kıyısındaki- Amfipolis'te topladıktan sonra, İskender, Çanakkale'ye doğru yola çıktı. Çanakkale'yi aştıktan sonra, Makedonyalılar, **Granik** ırmağı kıyılarında Perslerin öncülerini yendiler. Daha sonra, İskender, Küçük Asya'daki Yunan kentlerini -hem de kolayca- aldı; çünkü, çoğu bunların, İskender'i bir kurtarıcı olarak gördüklerinden, savaşmadan katılıyorlardı kendisine. Yalnız Milet'le Halikarnas direndiler ve korkunç çatışmalardan sonra alınabildiler. İskender, çeşitli biçimlerde yanaşıyordu fethedilen kentlere: Kiminde, halkın demokrat katlarını davasına kazanıyor, kiminde ruhban takımına dayanıyordu: ünlü Artemis tapınağının bulunduğu Efes'te böyle oldu örneğin. Bazı durumlarda da, eski hükümdarlarla hısımlık bağları kuruyordu; nitekim, Karya'da, Prenses Ada, evlât edindi kendisini.

Ertesi yıl, İskender'in ordusu, Akdeniz kıyılarının fethine çıkar. Torosları aştıktan sonra, III. Dârâ'nın kumanda ettiği büyük bir Pers ordusuyla karşılaşır; **İssos** kasabasına yakın bir yerde korkunç bir yenilgiye uğratır onu. Dârâ, ailesi de içinde olmak üzere, her şeyini bırakıp kaçar ve barış ister. İskender, yüksek perdeden konuştuğu mektubunda, kayıtsız şartsız teslim isteyecek ve «Asya'nın sahibi» olarak gösterecektir kendisini.

Makedonya ordusu, daha sonra Biblos'u, Sidon'u ve Tyr'i fetheder. Bunlardan, pek müstahkem bir kent olarak Tyr, altı aylık bir kuşatmadan sonra alınabilmiştir. Bu sefer, İskender'e, bütün Fenike'yi kazandırır.

Akdeniz kıyıları üzerindeki egemenliğini sağladıktan sonra, Mısır'da halk, kurtarıcısı olarak karşılar onu. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın firavunu olarak kutsanan İskender, başta rahiplerin desteğini aramaktadır. Mısır tanrılarına coşkulu bir kült adar ve Libya çölünde, büyük tanrının onayını almak için Amon kâhinini ziyaret eder. Rahipler, Amon'un oğlu, yani firavun olarak selâmlarlar kendisini ve dünya imparatorluğunu önceden haber verip müjdelerler ona.

İskender, fetihlerini sağlamlaştırmak için, fethettiği ülkeleri hellenleştirmeye koyulur. Örneğin, Memfis'te, özel olarak getirilmiş Yunanlıların katılmasıyla beden ve müzik yarışmaları düzenler. Delta'nın batısında İskenderiye kentinin kuruluşu (İ.Ö. 330), aynı amaçladır. Kentin, yerini bile İskender'in kendisi seçmiştir. Mısır'ın yönetimini, iktidarı tek bir kişiye vermiş olmamak için, birçok kişi arasında bölüşür.

İskender, bu üç yıl içinde, Yunan-Makedonya soylularının Akdeniz'in doğu kıyılarını ele geçirmek konusundaki düşüncelerini gerçekleştirir böylece.

> *Atina Konfederasyonu, Perikles zamanında, bunun düşü içindeydi zaten; Demosten, birleşmiş Yunan'ın dünya hegemonyasından bahsediyordu söylevlerinde. Ne var ki, fethettiği uçsuz bucaksız yerlerde iktidarını sağlamlaştırması gerekiyordu İskender'in; bu ise, çok zaman istiyordu. Filip'in eski silah arkadaşı ve yetenekli bir kumandan olan Parmenion, İssos savaşından sonra Dârâ'nın önerdiği barış koşullarını öğrenince, -kuşkusuz haklı olarak- şöyle der İskender'e: «İskender olsaydım, kabul ederdim»; İskender'in yanıt, ise şudur; «Parmenion olsaydım, ben de.»*

Mısır'ın zenginliklerinden, Hellad ve Makedonya ile serbest deniz ilişkilerinden yararlanarak, İskender, 331 yılında Suriye'yi geçip Mezopotamya üstüne yürüdü. Orada, **Gaugamela** kasabası yakınında, Dicle üzerinde, bütün seferin -belki de- en büyük savaşı oldu. Persler, dev bir orduyu harekete geçirmişlerdi; onun yamada İskender'in güçleri pek küçük kalıyordu. Ancak, Pers ordusunda birliğin bulunmayışı ve askerlerini savaşın orta yerinde terkeden Dârâ'nın şaşkınlık ve korkaklığı zaferi sağladı İskender'e. Persler, ordularının büyük bir bölümünü yitirdiler ve imparatorluklarının gücü kesinlikle kırıldı. İskender, kendisini kurtarıcı olarak karşılayan Babil'e girdi. Arkasından da, Pers imparatorluğunun öteki

merkezlerinin arka arkaya işgali geldi: Suse, Persepolis, Ekbatan, imparatorluk hazinesinin masalsı zenginliklerini serdi önüne. Bazı kaynaklara bakılırsa, eski başkent Persepolis'te, krallık sarayını yaktırdı.

Dârâ, Hazar kıyılarına kaçmıştı; orada da öldürüldü. Dârâ'nın ölümüyle de Akamenidler sona erdi ve İskender, büyük kralın mirasçısı olarak ilân etti kendisini. Sonra da, Persler karşısındaki politikasını değiştirdi: Soyluları destekledi, Doğulular gibi giyinmeye başladı, Asyalı törenleri örnek tuttu ve önünde secdeye kapanılmasını emretti.

Baktian ve Sogdian'da yerlilerin keskinleşen direnişleri, Doğu'ya doğru ilerleyişini engelledi. İskender de, Dârâ'nın öldürülmesinin öcünü almak bahanesiyle girdi oralara (İ.Ö. 329). Yer yer başkaldıranlar oldu yine de. İskender, silâhtan çok, diplomasi yoluyla üstesinden geldi bunların: Örneğin, bir Baktrian hükümdarının kızı olan Roxane ile evlendi. Stratejik önemde birçok noktada, hep kendi adını verdiği müstahkem yerler kurdu.

Sonradan hızla gelişti oralar.

Sogdian'la Baktrian ülkeleri boyun eğdikten sonra, İskender, Hind'e doğru hareket etti. Makedonyalılar, Yunanlılar ve Asyalılardan oluşan büyük bir ordunun başında, geçitleri aştı ve Pencap denen İndus vadisine indi. Binlerce insanın ve hayvanın yaşamına mal olan güçlüklerle dolu bir sefer oldu bu. Yolu üzerinde yine müstahkem noktalar kurmayı sürdürdü. Hint'li hükümdarlar arasında bitip tükenmeyen mücadele, fethi daha da kolaylaştırıyordu. İndus'u ve Hydaspe'i aştıktan sonra, batı Hindin hükümdarı Paros'u yendi. İskender orada, son iki kolonisini, Nicaia ile Bukefelia'yı kurdu ve Ganj vadisini fethetmek niyetiyle Hyphos'a kadar yürüdü. Ne var ki, bu uzun ve çetin seferden ordusu da bitkin duruma gelmişti. Onun Doğu politikasını ve «Dünyanın sınırlarını kendi imparatorluğunun sınırları yapmak» tasarısını tutmayan yüksek rütbeli askerler arasında bile hoşnutsuzluk artıyordu gitgide.

330 yılından başlayarak komplolar hazırlanmaya başlanır.

İskender'in yanıtı pek sert olur bunlara ve en yakınlarını bile ortadan kaldırmakta duraksama göstermez: Yardımcısı Parmenion ve onun oğlu -süvari kumandanı- Philotas bu yolda giderler. İskender, kendisinin Doğu politikasını ve Persler'e çok yüz vermiş olmasını eleştiren dostu Klitus'u, bir şölende mızrakla öldürür.

Son olarak, Hyphase konaklamasında, bütün birlikleri, subayları da dahil, seferi sürdürmeyi reddederler. İskender, çadırında -mutlak bir sessizlik

içinde- üç gün geçirdikten sonra, İndus'a inip Hint okyanusuna çıkmak üzere bir donanma yapılması emrini verir. 326 yılında başlayan dönüş pek zahmetli olur. İndus deltasına inildiğinde, İskender, Pers körfezine kadar olan -ve o zaman pek az bilinen- deniz yolunu izlemek üzere, Nearkhos'u görevlendirir; kendisi de, ordusunun geri kalan bölümüyle, karadan, korkunç Gedrosie çölünü aşarak döner.

Sefer 325 yılında Babil'de sona erer.

Sınırsız imparatorluğunun merkezi Babil'de, bu kez Batı'ya doğru yeni bir sefer hazırlığına giriştiği sırada, 323 yılında sıtmadan ölür.

Öldüğünde otuz üç yaşındaydı.

İSKENDER'İN ESERİ

Savaş süresince ve savaştan sonra, İskender, kimi zaman pek ilkel biçimde de olsa, Yunanlılarla Persleri kaynaştırmayı denedi; karma evliliklere başvurdu: Bir tek günde on bin Yunanlı askerîn Pers kızlarıyla evlendiği oldu. İskender'in kendisi de, Büyük Kralın âdetlerine göre, eş olarak iki Pers prensesiyle evlendi. Doğu soylularının etkisi, idarede, sarayda ve orduda giderek artıyordu. Şunu da belirtmeli ki, İskender, Persleri Yunanlaştırırken, 30.000 Pers genci de Makedonyalıların savaş sanatını, âdetlerini ve Yunan dilini öğreniyordu.

Ne var ki, İskender'in bu politikası, gitgide palazlanan bir muhalefetle de karşılaşıyordu. 324 yılında, Dicle üzerinde Opis'te, askerler gerçekten başkaldırdılar. İskender, içlerinden on üç elebaşıyı öldürterek -acımasızca- bastırdı bu başkaldırıyı ve sonra da Perslerin ağırlıkta, giderek ayrıcalıklı olduğu yeni bir ordu örgütlenmesine girişti.

Pers imparatorluğunun fethinin pek büyük sonuçları oldu; Doğu'yla Batı arasındaki iktisadî ve kültürel yakınlaşmaya katkıda bulunuyordu çünkü. «İskenderiye» adıyla bir düzine yeni kentin kurulması, büyük rol oynadı bu yakınlaşmada; çünkü, bu kentler, Yunan ve Makedonyalıların yerlilerle kaynaşmalarının ve kültürel alışverişin merkezleri oluyorlardı. Kral Mars'ın da dediği gibi, Yunan'ın «o dışa sınırsız açılışı» İskender devriyle gerçekleşir.

Ancak, şunu da unutmamalı ki, Doğu fethi, yalnız Pers imparatorluğunu yıkmakla kalmadı; yeni bir egemenliğin, yerli halklar üzerinde Yunan ve Makedonyalıların korkunç sömürüsüne dayanan yeni bir egemenliğin kuruluşuna da yol açtı. Pers imparatorluğunun yıkılışı, halk kitlelerinin durumunu düzeltmedi; Pers boyunduruğunun yerine, yeni istilâcıların

getirdiği, daha ustaca, ama daha ezici bir başka sömürü geçti. Belirtmek gerekir ki, İskender'in o sınırsız imparatorluğuma Perslerin imparatorluğu şu noktada birbirine benziyorlardı: Her ikisi de, birbirinden farklı iktisadî, sosyal ve kültürel düzeyde devletlerin fethinden doğmuşlardı. Bununla beraber, İskender'in imparatorluğu, dayanıksız ve geçici bir nitelik de taşımış olsa, köleci toplumun gelişiminde yeni bir aşamayı temsil eden, yeni sosyal ve siyasal ilişkilerin doğuşunu engelleyemedi.

Bu imparatorluğun yıkıntıları üstünde, yeni bir dünya doğacaktır.

II

HELLENİSTÎK DEVLETLER

İskender'in Doğu seferi, «**Hellenistik**» adı verilen bir devri açar. Küçük Asya'nın ve Mısır'ın Romalılara fethine değin sürecektir bu devir.

Hellenizm, Yunan köleci toplumunun, Doğu'nun çeşitli bölgelerine yaydan pek gelişmiş biçimlerini sergiler; Akdeniz ekonomi ve kültür çevresine bağlı Doğu ülkeleri ise, bu biçimlerin gelişmelerine katkıda bulunmuşlardır. İskender imparatorluğunun toprakları üstünde, Doğu ve Yunan ülkelerinin garip bir karışımını sergileyen büyük bağımsız devletler kuruldu. **Doğulu tipte bir merkezi monarşi** olan bu devletlerde, yönetici tabaka, Yunanlılardan, Makedonyalılardan ve Hellenleşmiş yerel soylulardan oluşuyordu; bu hellenleşmiş yerel soylular ise, ayrıcalıklı durumlarıyla, yabancı fatihlerin ezdiği kitlenin karşısındaydılar, Halkların sömürülmesi ve yağma savaşları, hellenistik hükümdarlara, iktisadî ve kültürel yaşamda giriştikleri büyük işler için maddî bir temel yaratma olanağı vermiştir. Küçük Asya, Orta Asya, Arabistan, Hint ve Çin, Akdeniz ülkeleriyle ticarete başladılar. Maddî yaşamın büyük bir açılış gösterdiği bazı hellenistik devletlerde, Yunan bilimi büyük bir gelişme içine girdi ve teknik gelişmeyi de büyük ölçüde etkiledi. Doğu ülkeleriyle Yunanlıların iktisadi ilişkileri, kültürleri arasında da karşılıklı etkilere yol açtı.

İSKENDER İMPARATORLUĞUNUN DAĞILIŞI

Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra, generalleri keskin bir iktidar mücadelesine girdiler. İskender, doğrudan mirasçı bırakmamıştı. Hükümdarın ilânında ordu önemli rol oynadı. Silahlı bir çatışmaya dönme tehlikesi gösteren şiddetli tartışmalardan sonra, İskender'in -akılca zayıf- kardeşi III. Filip Aride, kral ilân edildi. Ancak, uygulamada iktidar, İskender'in bir yakını olan ve naip seçilen Perdikkas'a geçti. Az sonra İskender'in eşi Roxan, dünyaya bir erkek evlât getirince, o kral ilân edildi.

İskender’in öteki büyük generalleri de çeşitli satraplıkların yöneticileri oldular: Lagos’un oğlu Ptoleme Mısır’ı aldı; Antigonos, Küçük Asya’da Büyük Firikya’yı, Lysimakos da Trakya’yı. Ancak hiçbiri de ne devletin birliğini, ne de naibin yüksek iktidarını tanımak istemiyorlardı. İskender’in ölümünü izleyen dönem, önce İskender’in mirasçıları, sonra da onların mirasçıları arasında kanlı kavgalarla doludur.

> *İlk uzlaşmazlık Perdikkas’la Ptoleme arasında patlak verdi: Ptoleme, saygınlığını yükseltmek için, Makedonya kral mezarlığına gömülmek isteyen İskender’in tuttu cesedini ele geçirdi. Perdikkas’ın Ptoleme’ye karşı giriştiği Mısır seferi başarısızlıkla sonuçlandı ve Perdikkas bir komploda öldürüldü.*
>
> *Perdikkas’ın ölümünden sonra naiplik Antipatros’a geçti. Antipatros, birleşik bir imparatorluk arkasındaydı; oysa, gerçekte bu büyük güç gitgide bölünüyordu. Babil satrap’ı olan Selefkos* da çatışmacılar arasına *girdi. Az* sonra *Antigonos ve oğlu Demetrios Poliakret, Küçük Asya, Suriye, Fenike ve Yunanistan’da egemenliklerini sağladılar.*

İskender’in ölümünden yirmi yıl sonra, İmparatorluğu kesin olarak dağıldı. Ptoleme, Selefkos, Lysimakos, Kassandros, en yüksek iktidara sahip olduğunu ileri süren Antigonos’a karşı birleştiler: İpsos savaşında Antigonos yenildi ve üç büyük «Hellenistik devlet» ortaya çıktı: Mısır’ı Ptolemeler, Suriye’yi Selefkoslar ve Makedonya’yı Antigonidler yönetmeye başladılar. O tarihten başlayarak da, Makedonyalı İskender’in imparatorluğu üzerinde kurulmuş olan hellenistik devletlerin tarihi, kuruluş ve yapılarına bağlı özellikler ortaya koyar.

PTOLEMELER KRALLIĞI

Lagos’un oğlu Ptoleme’den gelenler, Mısır’ı, Roma fethine değin (İ.Ö. 30) ellerinde tuttular. Bir yandan, hellenistik Mısır’ın yönetimi, geçmiş yıllardan miras kalan ilkelere dayanıyordu: Hükümdarın despotça iktidarı, yaşamın her alanında sert bir merkezcilik, gelişmiş bürokratik bir idare örgütü. İdari bölenine, eskiden olduğu gibiydi: Yukarı Mısır’la Aşağı Mısır, nomları ve ortakçı örgütüyle devam ediyordu. Öte yandan, yeni nitelikler ortaya çıktı: Devlet örgütü, Yunanlılarla Makedonyalı’ların tekelindeydi; yerel halk ise arka plâna itilmişti.

Ezilen, sömürülen kitlelerdi onlar.

Ptolemeler, özel mülkleri olarak bakıyorlardı Mısır'a. Hükümdar, toprakların başta gelen sahibiydi, büyük bir bölümü de özel mülkiyetindeydi; babadan oğula küçük kiracıların, «hükümdarın çiftçilerimin ekip biçtikleri «kral toprakları» idi onlar. «Hükümdarın çiftçilerimin özellikleri şu idi ki, iktisadî faaliyetlerinde özgür değildiler: Faaliyetleri inceden inceye düzenleniyor; ekecekleri bitkilerin hem çeşidi hem de miktarı saptanıyordu. Kiracı, emredilen kuralları değiştiremezdi ve bunların dışına çıktığında büyük bir para cezası öderdi.

Çiftçilerin kendilerinin tarım araçları yoktu; âletleri, tohumu ve hayvanları, yerel otoriteler sağlarlardı onlara. Bütün bunları aynen öderlerdi; fazla olarak, ürünün bir bölümünü de faiz ve çeşitli vergiler biçiminde öderlerdi. Çok kez, tüm ürünün yarısına yükselirdi bu ödeme. Bu «kiracıların ekonomisi, devlet görevlilerinin denetimi altındaydı sürekli. Ekin ve hasat, kılı kılına hesaplanırdı. «Hükümdarın çiftçileri» topraklarını da terkedemezlerdi.

> *«Kralı» topraklardan başka, istenildiğinde geri alınabilen ve yine vergilerle yüklü, denetlenen «**bahşedilmiş topraklar**» vardı. Onlardan bir bölümünü, hükümdar tapınaklara ve senyörlere bırakmıştı. Onların da bir bölümü, «hükümdar çiftçileri» ekonomisinde olduğu gibi işletilir; bir bölümünde de köleler ve ücretliler çalıştırılırdı.*
>
> *Bahşedilmiş toprakların bir başka bölümü, askerlere, denizcilere ve subaylara verilen «klerukiler»di. Başlarda, geçici olarak bırakılıyordu bunlar, giderek babadan oğula geçmeye başladılar.*

Bütün doğal zenginlikler, madenler, tuzlalar, taş ocakları, vb. hükümdarındı. Aynı merkeziyetçilik sanayide de vardı; sanayinin bellibaşlı dalları, örneğin yağ üretimi ve dokumacılık, **kral tekeli**'ndeydi. Kiracı çiftçiler, fiyatları devletçe saptanmış hammaddeleri satın almak zorundaydılar. Başkasına satış, sert biçimde cezalandırılırdı. Hammaddeler, önce devlet mağazalarında istiflenir, sonra da hükümdarın işletmelerine yollanırdı. Yağ, tapınaklara ait işletmelerde de üretilirdi. Ancak, bu işletmeler, yılda sadece iki ay -o da devlet gözetimi altında- olmak üzere çalışırlardı; yılın geri kalan aylarında kapıları mühürlüydü. Bütün yağ presleri kayıtlıydı. Bu denli sıkı olmasa da, dokumacılık da aynı durumdaydı. Bu konuda, tapınak işletmelerinin önemli bir yeri vardı.

Sanayinin öteki önemli dalları, tuz, bira, cam, papirüs üretimi de -bir bölümüyle- tekel altındaydı. Çalışma süresi ile ücret oranı sıkı sıkıya düzenlenmişti. İşçilerden çoğu özgürdüler gerçi, ancak pek kötü durumdaydılar: Bir noma bağlı olup, müsaade almaksızın bir başkasına geçemezlerdi; bunu yapan zorla alınıp getirilirdi yerine. Yataklık edenler de cezalandırılırdı.

Ticaret de tekel altındaydı: Ürünlerinin büyük bölümü, genel kiracılara ve kral ticaretinin örgütleyicisi memurlara gidiyordu; yabana rekabeti ortadan kaldırmak için, dışardan getirilen malların akışın, önleyen gümrükler konmuştu.

> *Dış ticaret, hellenistik Mısır'ın ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Dışarıya; Akdeniz ülkelerine dokumalar, papirüs, cam, özellikle buğday satılıyordu. III. yüzyılın başlarından başlayarak, buğday dışsatımında, Mısır, rakiplerini, Trakya'yla Karadeniz kıyılarındaki ülkeleri saf dışı bıraktı. Dışardan ise egemen sınıfların kullandıkları lüks eşya alınıyordu özellikle: Arabistan'dan koku, altın ve değerli taşlar: Hind'den fildişi, boya, baharat, pirinç; Çin'den de ipekli.*

Kara ticaret yolu, Arabistan'dan ve Suriye'nin güneyinden geçiyordu, deniz yolu ise, Kızıldeniz'den. Öyle olduğu için de, firavun Nekhao'nun emri üzerine kazdan Nil'den Kızıldeniz'e olan kanalı Ptolemeler onardılar. Ticaret gemilerinin hacmi üç yüz tona kadar çıkmıştı; Ptolemeler, devrin en büyük ticaret filosuna sahiptiler. Kervan yolları çok büyük ölçüde canlandılar. Bütün toptan ticaret, kralın tekelindeydi; bütün taşıma araçları kayıtlıydı ve hükümdarın ticareti için kullanılıyordu.

Birçok kentler alabildiğine geliştiler. Dünya çapında bir önem kazanan İskenderiye, ön plâna geçti.

> *Strabon, onu* Coğrafya *adlı eserinde anlatır. Büyük bir kentti bu: İki Yunanlı mimar, Rodos'lu Dinokrates ile Knidos'lu Sostrates'in çizdikleri plâna göre yapılmıştı. İki ana yolla kesilmişti; öteki yolları ise geniş ve düzdü. Taş döşeli ve aydınlatılmış yollar, kanalizasyon, parklar, sütunlu girişler, tiyatrolar, hipodromlar, stadlar, zengin ve düzenli bir hellenistik kenti belirleyen niteliklerdi. Kral saraylarının bulunduğu mahallenin kendine özgü bir görkemi vardı;*

kentin hemen hemen üçte birini kaplıyordu bu. Her kral, kendinden öncekileri aşmak için bir saray yaptırıyordu kendine. Bahçeler, hayvanat bahçeleri, görkemli hamamlar, yığınla hizmetli için evler, hükümdarın malikanesine bağlanıyordu. Kral mezarları da oradaydı; içlerinden birinde de İskender yatıyordu. Aynı mahallede müze ve ünlü kitaplık bulunuyordu. İskenderiye müzesi, büyük bir bilim ve sanat merkeziydi. Her türlü giderlerini hükümdarın karşıladığı bilginler, Atina'da olduğu gibi, kemeraltlarında ve gölgeli yerlerde derslerini veriyorlardı. Kitaplık ise yüzbinlerce el yazmasını içeriyordu. Ptolemeler, bilgi ve eğitimleriyle, bilim ve sanat koruyuculuklarını sergilemeyi severlerdi. Bu alanda da, İktisadî yaşamda olduğu gibi, aynı merkezcilik ve aynı denetim vardı. Eski bir yazar, içinde bilginlerin kuşlar gibi beslendikleri bir kafese benzetir Müze'yi.

İskenderiye'nin iktisadî önemi, pek düzenli iki limanından açıkça anlaşılıyordu. Faros adasında bir kayanın üzerine kurulan Fener, İlk Çağ'ın harikalarından biriydi. Yüz metreden fazla yükseklikte beyaz mermerden bir kuleydi bu. Tepesinde geceleri bir ateş yakılırdı ki, ışığı, madenî aynalar yoluyla uzaklara yansırdı. Bu fener, o zamanın parasıyla 800 talente malolmuştu ki, Ptolemelerin masalsı zenginliklerini ve denizlerdeki güçlerini gösterir bu.

İskenderiye halkı karışıktı: Yunan, Makedonyalı ve Mısırlılardan başka, İranlılar, Suriyeliler, Araplar, Yahudiler, vb. de vardı. Kentin o zamanki dünyada önemini gösterir bu da. Kent, etnik ayrılığa göre, birbirinden bağımsız birçok mahallere bölünüyordu.

Sosyal ve siyasal açıdan, yerli halkla yeni gelenler -Yunan ve Makedonyalılar- arasında farklılık çarpıcıydı başta. Yerlilerin oturduğu ülke (tora), içinde Yunanlıların, Makedonyalıların ve öteki kolonların başrolü oynadıkları kentten (polis) ayrılıyordu. Hükümdar, fetih hakkı olarak kendisine ait bulunan ülkenin mutlak sahibiydi. Krallar, eski Mısır'da olduğu gibi tanrılaştırılmışlardı ve iktidarlarının biçimi, Doğu despotluğuna yaklaşıyordu. Çoğu Makedonyalı ve Yunanlı olan görevlilerin aracılığıyla yönetiyorlardı. Merkez dairelerin başında, devletin mali örgütünün bütün dizginlerini elinde tutan **dioikete** bulunuyordu. Memurlar, armağan olarak toprak alırlardı ve bütün ayrıcalıklardan yararlanırlardı.

Yunan-Makedonyalı paralı askerlerden oluşan ordu, hükümdarın desteğiydi. Ptolemeler, askerlerine karşı borçluluklarını iyi bildiklerinden, onları türlü lütuflara boğarlardı. Büyük bir iktisadî gücü temsil eden Mısırlı ruhban zümresini de koruyorlardı. Tapınakların yığınla toprağı, sanayi işletmeleri ve köleleri vardı. Rahipler, askerler ve bürokratlar, vergiden bağışıktılar. Temsilcileri daha sonra yerel otoriteler olarak kullanılacak olan yerli halkın varlıklı tabakaları ile genel kiracılar da ayrıcalıklardan yararlanıyorlar, hızla zenginleşiyorlar ve hellenistik uygarlığı isteyerek özümsüyorlardı.

«Hükümdarın çifçileri», halkın çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Vergiler altında ezilen, faaliyetleri sıkı düzenlemelerle felce uğramış bu kitleler, bütünüyle genel kiracılara, denetleyicilere ve her tipten görevlilere bağımlıydılar. Tarımda ve sanayide köle emeği kullanılıyordu. Köle ticareti pek gelişmişti; büyük çoğunluğu da özellikle Nubya'dan getirtiliyordu.

Hellenistik Mısır'ın devlet örgütünün ağırlığı çalışan kitlelerin omuzlarındaydı. Bütün idare örgütü, Yunan ve Makedonyalı fatihlerin, ruhban zümresinin ve soyluların iktidarını güçlendirmek, Ptolemelere ve onların görevlilerine lüks bir yaşam sağlamak için, yerli halkın aşağı tabakaları üzerinde bir baskı aracı olup çıkmıştı. Tekniğin ve ticaretin gelişmesinden, kültürün bütün nimetlerinden, toplumun yukarı katlarıydı yararlanan yalnız.

Ptolemelerin dış politikası, imparatorluğun sınırlarını Akdeniz'in doğusunda, başta da Ege denizi havzasında sağlamlaştırmak, güçlerini -deniz ve kara ticaretiyle Doğu'ya bağlı olan Fenike ite Suriye'ye yaymaktı. İlk Ptolemeler devrinde, Ege'deki birçok ada, Fenike, Filistin ve Suriye'nin güneyi Mısır'ın elindeydi. III. Ptoleme (İ.Ö. 246-221), Özellikle savaşçı politikasıyla kendini belli eder: Bu hükümdar, Küçük Asya'nın fethine kalkarak, Sard'ı ve Babil'i aldı.

Ege havzası ile Suriye üzerindeki istekleri, Ptolemeleri, Antigonidler ve Selefkoslarla karşı karşıya getiriyordu. Küçük Asya'daki çıkarlarını, III. yüzyılın sonuna değin -başarıyla- korudular. 217 yılında, IV. Ptoleme'nin birlikleri, -Rofia yakınında - Suriye kralı III. Antiokos'u yendi.

Ancak, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, Mısır geriledi ve hellenistik dünyadaki üstünlüğünü yitirdi. Aralıksız sürdürdüğü savaşlar için, paralı askerler yetmiyordu; ezilen kitlelerin gitgide büyüyen

direnişleriyle de karşı karşıyaydı hükümdarlar. Ptolemelerin, aşağı halk tabakasının köleleştirilmesi üzerine kurulu iç politikalarındaki zararlı gelişmeler, ülkeyi zayıflatıyordu. Şiddetli bir sınıf mücadelesi, sürekli başkaldırılar ve özellikle köylülerin kitleler halinde göç edişleriyle belli ediyordu kendisini. Bütün bunlar, Mısır'ın yaşamını altüst ediyordu. Ayrıca, kanlı hükümet darbelerine yol açan hanedan çatışmaları, imparatorluğun temellerini çökertiyordu. Sosyal ve siyasal mücadelenin yoğunlaşması, ülkeyi çöküntüye götürdü sonunda.

İsa'dan önce 30 yıllarında, Kleopatra, Ptolemeler hanedanının bu son kraliçesi, Aktium yenilgisinden sonra canına kıyıp da İskenderiye'yi Romalılar alınca, hellenistik Mısır'ın tarihi de sona erdi.

Romalılar, Mısır'ı imparatorluklarına kattılar.

SELEFKOSLAR DEVLETİ

Selefkoslar imparatorluğu, İskender imparatorluğunun Asya bölümünü oluşturan birbirinden farklı **halkların ve ülkelerin bir yığını**ydı. Pek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu bu bölgelerin coğrafyası: Büyük ırmakların suladığı verimli vadiler, dağlar, çöller, deniz kıyıları. Oralarda oturan halklar ve kabileler, ilkel çobanlıktan büyük uygar kent yaşamına değin, birbirinden farklı iktisadî ve kültürel düzeylerde bulunuyorlardı. Selefkosların işleri pek zordu böylece; Bütün bu ülkelerden ve halklardan tutarlı bir bütün çıkarmak. Onları Ptolemelerden ayıran da buydu; çünkü, Ptolemelerin krallığı, etnik ve coğrafî yönden birleşmiş bir durumdaydı.

> *Şunu da belirtmeli: Doğu'ya, Orta Asya'ya. Arabistan'a doğru olmak üzere Doğu ticaret yollarıyla, Akdeniz'e doğru olmak üzere Batı ticaret yolları, Selefkoslar krallığından geçiyordu. Bunlar, Fırat ve İran körfezi gibi ırmak ve deniz yollarıyla, kervan yollarından oluşuyordu. Selefkoslar Babil, Şam gibi eski ticaret merkezleriyle, Perslerin açtıkları ticaret yollarını almışlardı miras olarak; daha önceki gelişim, halklar arasında etkin bir alışverişin koşullarını yaratmıştı böylece. Sanayinin ve alışverişin gelişmesinde büyük rolün kentlere düştüğü Selefkoslar imparatorluğunun iktisadî temelini baştan başlayarak etkiledi bu.*

İskender'in politikasını sürdüren Selefkoslar, devletlerinin temeli olarak, 400'e yakın yeni kent yaptılar. Bunların kimisi, dünya çapında ticaret ve

sanayi merkezleri oldular: Dicle üzerinde Selefkos, imparatorluğun başkenti, Oront ırmağı üstündeki Antios (Antakya) gibi. Bu kentlerden başka, «katoika» adı verilen, çok kez kente dönüşen çeşitli askerî yerleşme merkezleri vardı. Yunan uygarlığının bu ocakları, Yunan-Makedonya oligarşisinin siyasal etkisini güçlendiriyor ve yerliler denizinde hellenizmin adalarını oluşturuyorlardı.

Ekonomi biçimlerinin çeşitliliği, hükümdarın üstün otoritesi ile Yunan sitesinin özerkliğinin yanyana bulunduğu büyük kentlerin çokluğu, Ptolemelerin gerçekleştirdikleri merkezciliği kurmayı güçleştiriyordu. Selefkoslarda da, Yunan-Makedonya topluluğunun ayrıcalıklı bir durumu vardı; Perslerin yerine onlardı yerlilere hükmeden. Hükümdar tanrılaştırılmıştı; hükümdara tapma resmî nitelikteydi. Hükümdar dininin rahiplerini hükümdarın kendisi seçerdi. Selefkoslar, Yunan tanrısı Apollo'dan geldiklerini söylüyor; bir yandan da Babil tanrısı Bel-Marduk'un iktidarına dayandıklarını ileri sürüyorlardı. Selefkoslar iktidarının, Yunan-Doğu olmak üzere çifte niteliğini açıklar bu. Hükümdarın, vergilerin toplanması için, bir dioikete'nin yönettiği büyük bir memur kitlesi vardı elinin altında, halkı baskı altında tutmak amacıyla da pek karmaşık ve iyi işleyen bir sistemdi bu.

Ne var ki, Mısır'da olduğundan daha az güçlü oldu bu merkezcilik. Toprakların büyük çoğunluğu kralındı, ancak büyük bir bölümü tapınaklara, kentlere ve özel kişilere, bırakılmıştı. Sanayi ve ticaret alanında, kralın tekelleri yanında, özel işletmeler de gelişiyordu.

Başlıca kentler, Doğu ve Batı arasında ticarî aracılık yapan ve İskenderiye'den sonra en önemli site olan Antios ile Selösi idi. Çoğu kentler, Yunan biçimi özerklikten yararlanıyorlardı; halk meclisleri, kurulları, seçimle gelen memurları, liseleri, jimnazları, beden eğitimi salonları vardı bu kentlerin.

Selefkoslar, halk üzerindeki etkilerini güçlendirmenin bir aracı olarak, din politikası adına, tapınaklara büyük dikkat gösteriyorlardı. Öte yandan, tek bir askerî ve idari örgüt yaratarak, imparatorluklarını güçlendirmek istiyorlardı. Devlet, stratejlerce yönetilen 27 satraplığa bölündü; tek bir para ve takvim sistemi kabul edildi ve 312 yılından başlayarak «Selefkoslar Çağı» başladı. Ancak, hayli dayanıksız oldu devletleri. İmparatorluğa giren halklar özgürlük istiyorlardı. Malî boyunduruk ve memurların görevlerini kötüye kullanmaları, ayrılıkçı eğilimleri daha da güçlendiriyordu.

Selefkoslar imparatorluğu, yayılışının doruğuna, **I. Seleukos Nikator** (İ.Ö. 312-280) döneminde vardı; sınırlar, onun devrinde, Küçük Asya'dan Hint'e kadar genişlemiş ve Suriye ile Fenike üzerinde de hükümranlık kurulmuştu. Ancak, onun hemen arkasından gelenlerin yönetiminde çözülme başladı. II. Antiokos (İ.Ö. 261-247) Baktrian ile Partya'yı yitirdi; **III. Büyük Antiokos** (İ.Ö. 223-187), dağılış noktasına varmış devleti büyük güçlükle derleyip topladı.

Bu hükümdar, Mısır'a karşı aralıksız bir mücadele sürdürdü. Geçici de olsa, Filistin'le Fenike'yi işgal etti. Ancak, Roma'nın müdahalesi, Selefkosların iktidarına son verdi. Antiokos'un Manisa'da Romalılara yenilmesinden (İ.Ö. 190) sonra, Suriye, Roma'nın koruması altına girdi uygulamada; 64 yılında ise, imparatorluğun kalıntıları, Roma eyaletine dönüştü.

> *Filistin'in, Antiokos Epifan (İ.Ö. 175-164) döneminde, bağımsızlık için verdiği uzun mücadele, ezilen halkların direnişine bir örnektir.*
>
> *Bu hükümdarın, İbranî dinini yasaklaması ve hellenleştirmeyi zorla uygulamasından doğmuştu bu hareket. Mathathias'ın oğlu -ve **Makabe** diye adlandırılan- Judas, halk hareketinin başını çekti. Yabancılarla işbirliği yapan soylulara karşı da harekete geçilmişti. Jerusalem, mücadelenin merkezi oldu. Başlarda yenildi ayaklananlar ve Antiokos tüyler ürpertici bir kırıma girişti: Erkekler öldürüldü, kadınlar ve çocuklar köle olarak satıldı ve Jerusalem'in duvaları da yıkıldı. Ancak, Yahudilerin direnişi kınlamadı, hareket genişledi ve Juda'nın tacir ve zanaatçı zümrelerini de içine aldı. 142 yılında, -Judas'ın kardeşi- Simon Makabe, Jerusalem'i aldı ve bağımsızlığını ilân etti. Mücadele ondan sonra da sürdü, çünkü Selefkoslar, Filistin'in elden çıkmasına bir türlü razı olamıyorlardı. Ancak, yeniden ele geçirmeyi de başaramadılar.*

ANTİGONİDLER İMPARATORLUĞU

Antipatros'un ölümünden sonra (İ.Ö. 319), Makedonyayı, oğlu Kassandros aldı ve bütün Yunan devletlerinin başına kendi yandaşlarını geçirdi. Böylece, Atina'da iktidara yeniden Falerli Demetrios geldi ve Makedonya askerî birliğine dayanarak yönetti orayı. Demetrios,

Aristoteles'in ilkelerini uygulayarak, Atina demokrasisini ortadan kaldırdı; servet koşulunu getirdi ve zengin sınıfların iktidarını kurdu. Atinalılar, bir tiran olarak görüyorlardı onu.

Antigonos'un oğlu, Demetrios Poliokret, Atinalıların ve öteki Yunan devletlerinin «kurtarıcımı oldu. 307 tarihinde Pire'ye donanmasıyla geldi ve bir haberciyle, babasının kendisini Atinalılara özgürlük vermek ve eski kanunları yürürlüğe koymakla görevlendirdiğini ilân etti. Falerli Demetrios'u Atina'dan kovdu ve demokrasiyi kurdu. Ancak, bütün Yunanistan'ı ele geçiremedi ve babası Küçük Asya'ya çağırdı onu. İpsos'ta babasıyla beraber yenildikten sonra, Asya'daki topraklarını yitirmiş olsa da, donanması elinde kaldığı için ona dayanarak bütün Yunanistan'ı fethetti ve Makedonya kralı oldu (İ.Ö. 293).

Demetrios'un yönetimi (İ.Ö. 293-288), azgın bir tiranlık örneği verdi. Balkan yarımadasına yerleşmesi ise, öteki hellenistik krallıkların direnişiyle karşılaştı ve kaybetti mücadeleyi sonunda (İ.Ö. 286). Yerine geçen oğlu **Antigonos Gonatas** (İ.Ö. 283-239), Antigonidler hanedanını kurdu. Galatlara karşı mücadeleden başka, Yunanistan'ın kuzeyinde ve merkezlerine Makedonya'nın hegemonyasını sağladı.

Antigonos Gonatas, Yunan felsefesinin ruhuna göre yetiştirilmişti ve Stoacıların bir çömeziydi; çevresini bilgin ve sanatçılarla doldurdu. Antigonidlerin iktidarı bir despotluk olmadı; hegemonya niteliğini korudu hep. Ege havzasında üstünlük için sürdürdükleri mücadelede, Antigonidler, Ptolemeler ve Selefkoslarla çatışıyorlardı; ayrıca, kuzeydeki ve doğudaki kabilelerle de çatışıp duruyorlardı.

Makedonya, Balkan yarımadasında bir kalkan hizmeti görüyordu.

İsa'dan önce III. yüzyılın sonlarından başlayarak, Romalılar girmeye başlar Balkanlara. Uzun bir mücadeleden sonra, Makedonya, 148 yılında bir Roma eyaleti olacaktır.

BERGAMA KRALLIĞI

Bu devlet, İskender'in haleflerinden Lysimakos'un kurduğu, Küçük Asya'nın eski bir kenti olan Bergama'da doğdu ve si, yasal yönden uygun bir ortamda da bağımsızlığını kazandı (İ.Ö.

283).

Kral Attale'nin (İ.Ö. 241-197) parlak zaferi, Galatların Küçük Asya'daki yayılışını durdurdu ve Bergama krallığının güçlenmesine yol açtı. Attalidler hanedanının kralları, Ptolemeler ile Selefkoslar arasındaki bitmez tükenmez

mücadeleden ustalıkla yararlanıyor ve Roma'ya karşı usta bir politika güdüyorlardı. Bergama krallığı, II. yüzyılın ilk yarısında doruğuna vardı. Roma'nın bir Akdeniz gücüne dönüştüğü ve Makedonya ve Suriyeli Antiokos'Ia mücadele ettiği bir dönemdi bu. Doğu'da desteklenmek gereksinimini duyduklarından, Romalılar, Bergama kralı II. Eumene'e, yardım için Küçük Asya'nın büyük bir bölümünü vererek ödüllendirdiler onu. Bereketli topraklar, zengin otlaklar, ormanlar, madenler, sayısız limanlar ve bir o kadar da uygun etkenler, Bergama'da büyük bir iktisadî gelişmeye yol açtı. Kimi sanayi dalları, dünya çapında bir önem kazandılar: Dokumalar ve parşömenleri çok ünlüydü; güçlü bir dolanma, Rodos ve Delos'la ilişkilerini sağlıyordu.

Birçok kenti içine alan Bergama krallığı, öteki hellenistik krallıkların ortak niteliklerini taşıyordu. Bergama kralları da, ekonominin başlıca dallarında tekel kurmayı deniyorlardı. Ancak, ülkenin etnik karmaşıklığı, yerli halkın yanı sıra gelişmiş Yunan kentleri, bu tasarılarını gerçekleştirmekte engelliyordu onları. Toprak mülkiyetinde, sanayi ve ticarette, kral mülkiyetinin yanı sıra, tapınaklara ve özel kişilerin de mülkiyetleri vardı. Kölelerin, köylülerin ve hükümdarla özel kişilerin işyerlerinde çalışan özgür insanların insafsızca sömürülmeleri Bergama'da sınıflar mücadelesini keskinleştirdi ve -İsa'dan önce 133-130 yıllarında- Ünlü **Aristonikos başkaldırısı**na yol açtı.

En küçük hellenistik krallıklardan biri olan Bergama, uygarlık bakımından pek önemli bir rol oynadı.

> *Hükümdarları, sanat ve bilimin koruyucuları olarak ün kazanmak istiyorlardı. Yunan kültürünün hayranı olarak, saraylarına bilginleri, sanatçıları çağırıyorlardı ve birçok yönden İskenderiye kitaplığını aşan bir kitaplık yarattılar. Bergama jimnazını, gençlerin eğitim merkezi olarak, kralları kurmuştu ve doğrudan' gözetimleri altındaydı. Hükümdarlar, din olarak da Yunan dinini tutuyorlardı. Hellenistik özellik bu konuda da görülüyor: Krallar, büyük rahipleri seçiyor ve dinden, kral kültüne bağlayarak ve iktidarlarını güçlendirmek için yararlanıyorlardı.*
>
> *Bergama, hellenistik kentlerin içinde, güzelliği ve yerleşimi bakımından ünlüydü. Akropolde Zeus onuruna dikilmiş dev bir tapınak, anıtlar içinde en değerlisidir.*

Attalidler, II. yüzyılın ortalarında, «koruyucular»! Romalılara bağımlı hale geldiler. III. Attale, direnişin yararsızlığını görerek ve sınıflar mücadelesinin keskinleşmesinden daha da korktuğu için, krallığını Romalılara miras bıraktı; 133 yılında, Bergama, «Asya Eyaleti» adıyla, bir Roma eyaleti olup çıktı.

RODOS

Hellenistik dünyada, Rodos adası ayrı bir yer tutuyor. Küçük Asya, Suriye, Mısır ve Yunan devletleri arasında bir yerde bulunduğu için, hellenistik merkezler arasında pek önemli bir **aracılık rolü** oynadı Rodos. Ticaret yollarının Ege denizinin güneyine doğru kaymış olması, Büyük İskender'in Fenike kıyılarında eski ticaret merkezi Tyr üzerindeki zaferi, Rodos'u, III. yüzyılda, büyük bir liman ve çok önemli bir aracı durumuna getirdi. Limanından gelip geçen başlıca mallar, buğday, arpa, şarap ve esirlerdi. Alışveriş, doruk zamanlarındaki büyük Yunan limanlarını da geçiyordu. Rodos, tefecilik işlemleri bakımından da ünlüydü. Borçluları arasında, yabancı hükümdarları bile görüyoruz.

Yüzeyi dar ve doğal kaynakları halkını beslemede yetersiz olduğundan, Rodos, ticaretle geçiniyordu. Denizlerde güvenlik için korsanlara karşı sürdürdüğü aralıksız mücadele bu yüzdendir; bu mücadele, hellenistik devletler arasında deniz ilişkilerini güçlendirmede de çok önemli rol oynamıştır. Savaş gemilerinin yapımı, zengin yurttaşlara düşüyordu. Rodoslu denizciler, deneyimleriyle de ünlüydüler.

> *Hellenistik devletler arasında, uluslararası ilişkilerin gelişmesi için zorunlu olan birliğin güçlendirilmesinin bilincinde olan Rodoslular, deniz yoluyla ticareti düzenleyen birçok ilkeler kabul ettiler ki, bunla), «**Rodos kuralları**» adıyla, deniz hukukunun temelini oluştururlar. Kentin dış görünümü, devletin gönencini gösteriyordu. «Rodosluların kenti, limanları, yolları, surları ve resmî yapılarıyla, öteki kentleri aşmaktadır» diye yazar Strabon. Ancak onların asıl hüneri, pek yetkin bir duruma getirdikleri doklarıydı; nasıl donatıldıkları bilinmesin diye yabancılar sokulmazdı oraya.*

Siyasal yönden, Rodos, bir tacir cumhuriyetiydi; iktidar, kapalı bir tacir aristokrasisinin elindeydi. Oligarşik bir yönetimdi kısaca bu. İktidarın organları, halk meclisi, konsey ve majistralardı. Asıl rolü, konsey üyeleri

arasından seçilen altı pritan oynuyordu. Askeri güç, «navark»ın elindeydi. Yüksek yöneticilerin hepsi aristokrat kökenliydi.

İsa’dan önce II. yüzyılın ortalarında, Romalılar, Akdeniz’in sahibi olup da, Delos adasına, gümrüksüz serbest ticaret hakkı tanıyarak onu bir karşı ağırlık olarak kullanmaya kalktıklarında, Rodos’un çöküşü başladı.

BAKTRİAN, SOGDİAN VE HAREZM

Orta Asya, özellikle Harezm, uygarlığın eski merkezlerinden biridir.

Orta Asya’ya doğru fethinde, Büyük İskender, çiftçilik ve çobanlıkla geçinen birçok kabileyle çatıştı. Selefkoslar imparatorluğunda, Orta Asya ülkeleri ve halkları, gitgide artan önemli bir rol oynadılar. 255 yılında, Satrap Diodot, Baktrian ve Sogdian’da hükümdarlığını ilân etti. O devirde, Sir-Derya ve Amu-Derya ırmakları arasındaki bu ülkelerin iktisadî ve kültürel gelişmesi, çok önceden yüksek bir aşamaya varmıştı. Romalı yazar Justin, «1000 kentli ülke» diye bahseder oralardan. Arkeolojik araştırmalar da, gelişmelerin büyüklüğünü vurguluyor.

Diodot ile ondan hemen sonra gelenlerin zamanında, ülke, Selefkoslar imparatorluğunda Mezopotamyalı-Suriyeli bir çekirdekle kültürel ve iktisadî ilişkiler içinde oldu. Selefkosların siyasal çöküşü ilerledikçe, Orta Asya’nın bu yeni devleti de hızla büyüyordu. 227 yılında, Yunan kökenli, enerjik bir askerî şef olan Euthydem, iktidarı aldı ve yerli kabilelere (Saces) de dayanarak, Selefkos hükümdarı III. Antiokos’a karşı bir mücadele açtı. Devleti, Hazar denizinden Çin sınırlarına değin Orta Asya’yı, hemen hemen tüm İran’ı ve Hint’e komşu ülkeleri içine alıyordu. Yüksek bir kültürü, gelişmiş bir ekonomisi olan bir ülkeydi bu. Amu-Derya’nın suladığı topraklar, bozkırlara ve yarı-çöl bölgelere kadar dayanıyordu. Çiftçi halk, mimarisi hayli ileri büyük müstahkem kasabalarda yaşıyorlardı. Orta Asya tarihinin bu devrine **Kangui uygarlığı** adı veriliyor. Bu büyük kralığın merkezi Semerkand’dı. Yazar Apollodoros’un «İran’ın incisi» dediği, uçsuz bucaksız bir bahçeydi bu. Fergana vadisi de, gönenç içindeydi. Krallık, idarî bölümlere, satraplıklara bölünmüştü; ayrıca, yarı-özerk bölgeler de vardı içinde. Amu-Derya’da savaş gemileri dolaşırdı. Baktrian devleti, bir yandan Çin ve Hint’le, öte yandan da Mezopotamya ve Suriye ile iktisadî ilişkiler içindeydi. Altın bakımından zengin Sibirya’ya seferler düzenlenirdi.

Özetle, Orta Asya’da hellenistik kültürün güçlü ve özgün bir ocağı oldu devlet.

HELLENİSTİK YUNANİSTAN

Büyük İskender'in ölümünde, Makedonya boyunduruğundan kurtulma umutları yeniden doğdu.

Atina çekti bu genel hareketin başını.

Başkaldırı, **Lamiak savaşı** (İ.Ö. 323-322) diye anılan bir savaşa dönüştü. Teselya'da Lamia kentinde, Makedonya yöneticisi Antipatros kuşatıldı. Başlarda Yunanlıların işleri iyi gittiyse de, zaferi Makedonyalılar kazandı ve ayaklananları kılıçtan geçirdiler. Makedonya hegemonyası yeniden kuruldu; Demosthenes, Atina'yı terketmek zorunda kaldı; gıyabında ölüme mahkûm edildi ve o da, umutsuz bir halde kendini zehirledi. Bununla beraber, Atina'nın inatçı direnişi kınlamadı. III. yüzyılın ortalarında, **Kremonides savaşı** adı verilen yeni bir savaş patlak verdi; o da Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Atina demokrasisi boğuldu; ve Atina, bütün Hellad'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü için önde gelen bir rol oynayamaz oldu artık. Bozgundan sonra, üstünlük, Yunan tarihinde, öteki devletlere geçti.

Köleci ekonominin bunalımı, Atina kadar gelişmiş devletlerde özellikle şiddetli oldu. Ticaret yollarının, Orta Doğu'nun önem kazanmasından dolayı, Güneydoğuya kayması; İskenderiye, Rodos gibi uluslararası yolları ele geçiren yeni merkezlerin ortaya çıkışı; yoksullaşmış kitlelerle varlıklı tabakalar arasındaki sosyal mücadelenin keskinleşmesi, bütün bunlar, eskiden o denli gönenç içinde olan kıta Yunanistan'daki devletleri ikinci plâna atmıştı. Buna karşılık, iç çelişmeleri o kadar keskin olmayan geri kalmış birtakım devletler, girişilmiş mücadelede, daha çok canlılık gösterdiler ve daha sert oldular.

İsa'dan önce III. yüzyılda, Yunan dünyasında baş yeri, sitelerin oluşturdukları federasyonlar tutar. Bunlardan ikisi özellikle önemli: **Etolien Birliği** ile **Aka Birliği**. Zanaatçılığın ve ticaretin gelişmesiyle güçlenmiş olan Etolien Birliği (314'e doğru), 279 yılında Galatların istilâsını püskürtebildi. Birlik Etoli'yi, Orta Yunanistan'ın bazı bölgelerini, özellikle Delfoi'yi, Teselya'nın güneyini ve öteki kimi siteleri alıyordu içine. Akaia'dan başka, Korent ve Megara gibi pek önemli Yunan sitelerini içine alan Aka Birliği ise, sonunda Peloponez'in büyük bir bölümünü de ele geçirdi.

> *Daha önceki birliklerden farklı olarak, bu birliklere girenler, haklar bakımından birbirine eşit ve içişlerinde bağımsızdılar. Her iki birlikte de, genel organlar görüyoruz:*

1) Yılda iki kez toplantıya çağrılan ve tüm üye devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir genel meclis; 2) Sürekli bir organ olarak seçime bağlı bir konsey; 3) Askerî ve sivil iktidarın başı, seçimle gelen bir stratej.

Her iki birlik arasındaki fark, içerikleri yönündendi: Aka Birliği. Korent ya da Megara gibi, büyük ticaret sitelerini içine alırken, Etolien Birliği, aslında tarımla uğraşan ve savaşçı halk, da komşularını sık sık tehdit eden daha geri bölgeleri kapsıyordu. Etolien Birliği, oligarşik ilkelerin ağır bastığı Aka Birliğinden daha demokratik bir nitelik taşıyordu.

Aka Birliği, stratej Aratos (İ.Ö. 245-213) döneminde özel bir önem kazandı. Aratos, Birliğin sınırlarını genişletti; Mısır ve Makedonya ile dostluk ilişkileri kurdu. Onun çabalarıyla, Aka Birliği uluslararası plânda ağırlık kazandı ve Peloponez'deki devletlerin yaşamına karışmaya başladı. Böylesine oligarşik bir eğilim, öteki devletlerin, özellikle demokratik devletlerin tepkisiyle karşılaştı doğallıkla. Ve iki Birlik arasında düşmanlık başgösterdi ve Yunanistan'da hegemonya için çatışıp durdular aralarında.

Isparta, ağırlığı olan tek devlet oldu. Parasal ilişkiler ve özel mülkiyetteki gelişme, IV. yüzyılda Isparta'nın geri ekonomisini çok değiştirmişti. Efor Epitadeus'un (İ.Ö. 400 yılına doğru) çıkardığı bir kanun, ortakçılık rejimine son darbeyi vurdu. Bu kanuna göre, kleroslar, serbestçe miras bırakılabiliyor, hattâ satılabiliyordu. Ayrıca, bir yandan, topraklar bir avuç Ispartalı ailenin elinde toplaşırken, öte yandan toprakları elinden çıkan, yoksullaşan ve borca batan geniş yığınlar görüyoruz. Örfler de değişmeye başlıyor birden: Tarihçinin dediğine bakılırsa, Isparta soylularında gümüş ve altın tutkusu başlamıştır; lüks, aşırı özen ve incelik, geçmişin yalın yaşam biçiminin yerine geçmiştir. Isparta, pek zengin birkaç ailenin bir oligarşisi olup çıkmıştır; eforluk da başlıca silâhtır ellerinde. Yeni kişiliklerin mücadele alanına çıkması ve eski ailelerin çöküşü, kral iktidarını daha da zayıflatmıştır.

İç çelişmelerin keskinleşmesi, ister istemez pek gergin bir siyasal ortam yarattı ve giderek başkaldırıya dönüştü. Genç kral **IV. Agis**'in (İ.Ö. 245-241) reformları daha da hızlandırdı bunu.

On dokuz yaşındaki bu reformcu, yaşamın maddî nimetlerini reddeden stoacı felsefenin ilkelerine göre

eğitilmişti. Agis, Isparta'nın eski örflerini, sosyal yaşam için bir ülkü olarak görüyor ve Likürg'ün yüzyıllar önce kurduğu rejime dönmekle, ülkesine yeni bir ruh vereceğine inanıyordu. Agis, hiçbir haktan yararlanmayan yoksul Ispanaklara toprak dağıtmayı programına aldı. Bunun için de, Likürg Kanununa karşın kazanılan bütün toprakları oligarşinin elinden almaya kalktı. Paralı askerlere değil, savaşçı yurttaşlara dayanan yeni bir orduyla, Isparta'nın askeri gücünü de diriltecekti böylece. Isparta'nın eski kurumlarını, özellikle devlet yoluyla eğitimi, yalın yaşamı da canlandırmak istiyordu. Ne var ki, yukarıdan, varolan düzene dokunmadan dayatmak istiyordu bu programı; ayrıca, eski düzeni diriltmekti amacı. Başlarda başarı kazandı. Alacaklı senetleri yakıldı; ama, halk toprakların dağıtımını da isteyince, Agis'in yoldaşları açıkça karşı çıktılar kendisine ve kralı uzaklaştırmaya kalktılar.

Agis'in yokluğunda, reformlar, olumlu bir sonuca varmadılar; hele muhalefetin ve şeflerin iki yüzlülüğü, toprakların dağılımını bütünüyle engelledi, Halk aldatıldığının Harkına vardı. Agis Isparta'ya geri döndüğünde basımlarıyla mücadele edemedi. Her yandan gelen tehditler yüzünden, bir tapınağa sığınmak zorunda kaldı; öyle de olsa, Eforlar onu ele geçirip öldürdüler.

Ne var ki, 235 yılında kral olan **Kleoman**, bu tasarıları yeniden ele aldı. Plânları daha geniş ve yöntemleri daha etkiliydi. Sosyal ve iktisadî önlemlerden başka, siyasal reformlar da yapmak istiyordu: Oligarşiyi ortadan kaldırmak, Isparta'nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek, hegemonyasını tüm Yunanistan'a yaymak. Büyük bir ücretli ordu oluşturarak, Aka Birliğini ele geçirdi. Durumunu böylece güçlendirdikten sonra Isparta'ya dönerek, bir hükümet darbesi yaptı: Eforları öldürttü ve eforluğu da kaldırdı; Gerusia tasfiye edildi ve oligarşinin yandaşları sürgüne yollandı; Periyeklerle İlotların bir bölümü yurttaşlara katıldılar; elkonmuş mülkler ortak parçalar halinde dağıtıldı. Agis gibi Kleoman de, eskinin örflerini geri getirmeye çalıştı ve eski geleneklere göre hareket etti. Bir devrimci merkez haline gelen krallığı, komşu devletlerin, özellikle Aka Birliğinden devletlerin varlıklı sınıfları için büyük bir tehlikeydi. Arkadi'de,

Korent'te, her yerde halk, Kleoman'ın yanını tutuyor ve zenginlerin işini bitirmek istiyordu.

Isparta'daki sosyal harekete karşı mücadeleyi Aratos yönetti. Hellad'ın bağımsızlığını feda etmek bahasına, Yunanlıların yeminli düşmanı Makedonya kralını yardıma çağırdı. Tarihçi Plutarkos, «bir Yunanlının onursuz adımı» diye nitelendiriyor bu hareketini. Onun da yardımıyla, Kleoman yenildi (İ.Ö. 221) ve Mısır'a kaçtı. Isparta'da reformlar iptal edildi ve oligarşi yeniden kuruldu.

Nereden geliyordu hareketin başarısızlığı?

Özellikle şuradan: Kölelerin azat edilmeleri ve İlotların durumunun düzeltilmesi, reformcuların doğrudan amaçları olmamıştı hiçbir zaman.

Isparta'da sosyal bunalım, giderek daha keskinleşti ve zengin köle sahipleri için korkunç bir tehlike haline geldi. 207 yılında **Nabis**, tiran olunca, ezilenlerin başına geçti.

> *Onun hükümdarlığı zamanında, sosyal mücadeleler, doruğuna çıkar. Nabis, Periyeklere de İlotlara da yurttaşlık hakkı verdi, zenginleri sürgüne yolladı ve mallarını da yoksullara dağıttı. Orduyu güçlendirdi, çok sayıda ücretli asker aldı ve Giritli korsanlarla denizlerde talan için Girit'le bağlaşıklık kurdu. Eski tarihçiler ne denli aleyhinde bulunurlarsa bulunsunlar, gerçek şu ki, Nabis, cesur reformlar yaptı ve Isparta'yı, Makedonya ve Roma'nın saygı duyduğu güçlü bir devlet haline getirdi.*

On beş yıllık bir *hükümdarlıktan sonra* Nabis, 192 yılında, Aka Birliğine karşı mücadele ederken öldürüldü. Onun ölümünden sonra da, Isparta'da halk hareketi kesinlikle boğuldu; Isparta, Aka Birliğine girmek zorunda kaldı ve bağımsızlığını yitirdi böylece.

O yıllar, Roma'nın Yunanistan'da gözüktüğü yıllardır.

Makedonya'nın olsun, öteki Yunan devletlerinin olsun, iç politikaları, Roma'yla ilişkilerine göre ayarlanmıştı. Roma'nın Balkan yarımadasını işgali, İsa'dan önce III. yüzyılın sonlarında gerçekleşti. Genel durum da işgalcilerin hareketine pek uygundu. Yunan dünyasındaki parçalanış, yıkıcı iç savaşlar, sosyal mücadelelerin keskinleşmesi, Romalıların işini kolaylaştırıyordu. Yunan devletleri arasındaki kin öylesine yoğundu ki, rakiplerini yenebilmek için, yabancı boyunduruğuna girmeye razı olabiliyorlardı. Roma'nın politikası da, bu uzlaşmazlıkları gitgide

sivriltmek ve egemenliğini sağlamlaştırmada bunlardan yararlanmaya dönüktü. Romalılar, Yunan aristokrasisinin yardımını da sağlamışlardı ayrıca.

Balkan yarımadasında Roma fethi, 215 ile 168 yılları arasındaki sürekli savaşlarla gerçekleşti. Tüm Hellad, Roma'nın eline geçti. 146 yılındaki sonuçsuz bir başkaldırıdan sonra, Yunanistan bağımsızlığını kesinlikle yitirdi; basit bir eyalet olup çıktı. Tarihi, Roma'nın tarihine bağlıydı artık.

III

HELLENİSTİK UYGARLIK

Hellenistik dünya, İlk Çağ'da uygar insanlığın büyük bir bölümünü içine alıyordu. Çoğu Akdeniz havzasının doğusunda oturan ve İsa'dan önce V. yüzyıldan başlayarak birbiri ile ilişkileri gitgide yoğunlaşan çeşitli halklardan oluşuyordu bu dünya. İskender'in fetihleri, bu halklar arasındaki kültür alışverişini önleyen siyasal engelleri kaldırıp attı ve Yunan uygarlığı, Yunanistan'dan gelen binlerce kolonların marifetiyle Doğu'ya köklü olarak yerleşti.

Doğu'yla ilişkisinden sonra, Yunan uygarlığı yeni bir biçime bürünür: **Hellenistik uygarlık.**

Romalılar, bu biçimiyle görüp kabul edeceklerdir onu.

SOSYAL YAŞAM

Hellenistik devletlerin, giderek hellenistik kültürün başlıca merkezleri yeni kentlerdi: Doğu'nun Babil, Memfis gibi eski siteleri ikinci plâna atıldılar; Antakya ve İskenderiye, kelimenin bütün anlamıyla dünyanın merkezleri oldular.

Bu kentlerin uluslararası niteliğini, içinde oturanların, siyasal bakımdan milliyetlerine göre örgütlenmiş olmaları da gösteriyor: Örneğin, Yunanlıların mahallesi vârdı, Yahudilerin ve başka halkların mahalleleri. Bunların her birisinin ayrı birer kurulu ' ve yüksek makamlarla doğrudan ilişkisi olan ayrı birer başı bulunuyordu.

Pratik ve kültürel yaşam kaynaşma içindeydi: Eldeki belgeler meslekî, kültürel, ahlâkî ve dinsel çeşitli yurttaş derneklerinin yoğun faaliyetini gösteriyor bize. «Thiase» adı verilen dinsel dernekler, kent ahalisinin uygarlığını incelemek için özellikle ilginç.

Hellenistik kentlerin dış görünüşü, **kentçiliğin** ulaştığı yüksek düzeyi gösteriyor bize. Çok kez, birçok eski Yunan kenti, geniş tek bir sitede eriyor; merkezî alanlar ve resmî binaların bulunduğu mahalleler yeniden

düzenleniyor; su yolları, çeşmeler, havuzlar yapılıyordu. Tiyatrolar ve gymnazlar, klasik devirde olduğundan daha büyüktüler; tiyatrolar on binden fazla insanı içine alan büyük taş yapılardı; gymnazların yıkıntıları, plânların ahengi ile şaşırtıyor bizi. Son olarak, birçok kentte, yeni bir kamusal bina tipi doğdu: **Kitaplıklar**, İskenderiye kitaplığı en ünlüleriydi, arkasından Bergama kitaplığı geliyordu; başka kentlerde de daha ufak çapta kitaplıklar vardı.

BİLİM VE TEKNİK

Hellenistik uygarlıktaki bu açılış, nitel değişiklikleri de beraberinde getiriyordu: Bu uygarlık, Doğu kültür mirasını özümsüyordu, Klasik Yunan uygarlığında ikinci plânda gelen birtakım dallar, büyük önem kazandılar: Teknik, matematik gibi kesin bilimler, doğa bilimleri, tıp, cerrahî, tarım bilimi görülmemiş bir düzeye ulaştılar. Buna karşılık sosyal bilimler, felsefe, edebiyat ve -bir bakıma- görsel sanatlar, bir gerileyişin işaretini taşırlar. Kitlelerin sosyal ve siyasal faaliyetindeki azalışla açıklanabilir bu da.

Kentlerin geniş mekânlar üzerine kuruluşu, deniz ticaretinin gelişmesi, büyük deniz ve kara güçleri arasındaki savaşların ulaştığı boyutlar, teknik alanda yetkinleşmeyi gerektiriyordu. Hellenistik teknik, hayret verici şeyler gerçekleştirdi: Gemiler, binlerce insanı taşıyabiliyorlardı artık; yüksek güvertelerde, hatırı sayılır yolcular için konfor ve eğlence de vardı.

Askerlik sanatında, ön sırayı saldırı ve kuşatma âletleri alıyor: «Katapulte» ve «balist»ler, uzak mesafelere ve ağır taştan gülleler atabiliyorlardı. Bu atış silâhları, soğuk topçuluğun bir çeşidiydi.

Ve bütün bu makinelerin plânlarını yetkin mühendisler yapıyordu.

Bu teknik gelişim, bilimdeki çok önemli gerçekleştirmelerin bir sonucu oldu aslında: **Euclides** (İ.Ö. III. yüzyıl), düzey geometrinin temelini atmıştı. Ancak, gerek onun, gerek bir başka dâhi matematikçi ve fizikçinin, **Arşimedis'**in eserleri, yüksek matematiğin birçok ilkelerini içeriyor.

> *Arşimedis, mekaniğin, özellikle «kaldıraç kuramı»nın temel ilkelerini koyduğu ve geliştirdiği önemli eserlerini yazar. «Bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım» sözü onundur. Düz ve yuvarlak aynalarla ısı dalgalarının yansıtılması kuramını kurdu ve söylenenlere inanılırsa, Siraküza'nın Romalılara karşı savunmasında (İ.Ö. 212) uygulayarak, onların saldırı silahlarını ve gemilerini*

yaktı. Çağdaşı Apollonios, matematiğin en güç olanlarından birini, «sayılar kuramı»nı inceledi.

Astronomideki gelişmeler de pek göz alıcı idi: **Erastosthenis**, yer yuvarlağının çapını ölçtü ve bu amaçla, bugün de kullanılan yöntemden, nirengi noktası yönteminden yararlandı. Elde ettiği rakam ise, -aşağı yukarı- doğrudur. **Samos'lu Aristarkos**, güneşin ve ayın büyüklüklerini pek doğru biçimde belirledi.

Ancak onun bulduğu en ilginç gerçek şu: Gök yuvarlağının tüm hareketleri, güneşin bir gezegenler sisteminin merkezinde olduğu ve gezegenlerin de onun çevresinde dönüp durdukları kabul edilirse, anlaşılabilir. Aristarkos'un bu büyük buluşu yüzyıllarca unutuldu ve bin sekizyüz yıl sonradır ki, Kopernik ve Galilei, onu bilime kazandırdılar yeniden.

O devrin bir başka büyük astronomu Hipparkos, değeri şimdi şimdi anlaşılan gözlemlere girişti.

Hellenistik tıpta, özellikle cerrahlıkta varılan sonuçlar da çok önemli. Herophile, yazdıklarında, anatomiyle ilgili, cesetlerin açımlamasından kazanılmış pek derin bilgiler veriyor. Cerrah Taranto'lu Heraklia, ameliyatlarında anesteziye başvuruyordu. Bu önemli buluş yüzyıllarca unutuldu ve iki bin yıl sonra 1860 yılına doğru yeniden uygulamaya konuldu.

FELSEFE VE EDEBİYAT

Kesin bilimlerde, doğa bilimlerinde ve özellikle askerlik sanatında ilerleme pek çabuk oldu. Felsefe için aynı şey söylenemez. Düşüncelerini sözlü ya da yazılı olarak dile getiren yığınla filozof görüyoruz; ne var ki, çoğu, özellikle bireysel ahlak sorunları üzerinde durarak, kendilerinden önce gelenlerin öğretilerini sürdürüyor ve geliştiriyorlardı.

Onlardan en tanınmışı **Epikuros** oldu.

İsa'dan önce aşağı yukarı 341-270 yılları arasında yaşayan Epikuros, materyalist Demokritos'un çömeziydi: Onun atomlar üzerindeki düşüncelerini tamamladı. Ne var ki, Epikuros, özellikle kişinin yaşamı üzerinde duruyor ve insan mutluluğunun özü ve onu ulaşma biçimine daha çok dikkatleri çeviriyordu. Epikurosçular, sosyal yaşama faal olarak katılmaktan kaçıyorlardı ve iç dünyalarındaki barışı bozmamak için «göze çarpmadan yaşamak» çabasında idiler. Onların materyalist öğretileri,

insanları tanrı ve ölüm korkusundan kurtarmak amacına dönüktü. Yüzyıllar sonra Karl Marx şöyle diyecektir bu felsefe hakkında: «Epikuros, İlk Çağ'da düşünceleri aydınlatmak isteyen tek kişi oldu... Bütün Kilise Babalarının, Plutarkos'tan Luther'e kadar herkesin gözünde Epikuros'un dinsiz ve tanrısız bir filozof diye ün kazanmasının nedeni budur.»

Aynı bireyci eğilim, o devrin bir başka felsefe okulunda da görülüyordu: **Stoacılar**'da.

> *Bu akımın kurucusu, IV ve III. yüzyılların arasında yaşayan,* ***Kıbrıslı Zenon****'dur. Öğrencileri arasında, hellenistik doğu kentlerinden gelenler çoğunluktaydı. Stoacılar felsefevi üçe bölüyorlardı: Ahlâk, fizik ve mantık. Fizikte, dünyanın maddesel birliğini savunuyorlardı; özünde de dinamik bir öge, ateş vardı bu birliğin. Yaşam, birtakım sert kanunlarla yönetilir ve daha önceden belirlenmiştir. Böylece görülüyor ki, başlangıçta, Stoacıların, Heraklitosîa Aristoteles'in öğretilerinden kaynaklanan fiziği -belli bir noktaya değin- maddeci idi. Ne var ki, Stoacılar, asıl büyük önemi ahlâka veriyorlardı: Onlara göre, doğru ve mutlu bir yaşam sürebilmek için, insan, bilinçli olarak doğanın kanunlarına uydurmalıdır bu yaşamı.*
>
> *Dünyanın düzenli akışına akılcı ve faal katılış, insanın başta gelen ödevidir. Bu ödevi yerine getirmek erdemidir ki, gerçek mutluluğa götürür. Tersine, bireyin arzularını ve tutkularını doyurmak için, bu ödevi yerine getirmemesi ise kötülüktür. Ne var ki, ancak bilge mutludur: O gerçeği anlamıştır ve tutarlılık içinde yaşar çünkü; mutlak ruh barışma erişmiştir; bu dünyanın acıları, önemsemediği için sarsmaz onu. Yoksulluk içinde zengindir, zincirler içinde özgür, hastalıklar ortasında da mutlu.*

Stoacıların sosyal ve siyasal görüşleri, geçmiş dönemin Isparta oligarşisini göklere çıkartan ve Atina demokrasisinden tiksinen demokrasiye karşı çevrelerin görüşlerinin bir yankısıdır çok kez. Ancak Stoacı öğreti, «doğal hukuk»un bazı öğelerini de içeriyordu ki, bu daha sonra insanın her şevden önce dünya yurttaşı olduğunu savunmaya götürdü onları; köleci devlet rejiminde, insan soyunun birliğini öğütlüyorlardı.

Köleci toplumdaki çözülme, etkisini, **Antisthenes**’in kurduğu kinik okulun öğretisinde gösterdi başta. Antisthenes’in ve çömezlerinin kuramı -ki bunlar arasında **Diojen**’le onun çömezi Krates, Büyük İskender’in çağdaşlarıydılar- özgür insanlar ve köleler, giderek halk kitleleri arasında büyük yaygınlık kazandı. Doğal hukuk kuramının aşırı temsilcileri oldu kinikler, yalınlığa, doğaya yakın bir yaşama çağırıyorlardı insanları; lüks ve zenginlik tamahı ile alay ediyorlar, devletle toplumun insan kişiliği üzerindeki iktidarını yadsıyorlardı. Âdetleri horlamak için Diojen, çırılçıplak, bir fıçının içinde geçirdi yaşamını; vazgeçilebileceğini anladığı anda, elindeki tek çanağı da kırıp attı. Yaşamından ötürü, tuzu kuru takımı, «kuon», yani köpek adını taktılar ona. Antisthenes’in izleyicilerine verilen «kinik» adı işte buradan geliyor. Öğretileri renkliliğe, mesellere, hoş sahnelere büründükçe, köleler ve yoksullara sevilip tutuluyorlardı. Ancak şu da var ki, bu öğretide emirler yoktu; öyle olunca da, anarşinin ve pek aşırı bir bireyciliğin barışçı propagandası olup çıktı sonunda.

Hellenistik devrin edebiyatı, pek boldur, ancak birkaç istisna bir yana, parlak bir nitelik göstermez. Bu edebiyat, daha önceki devrin edebiyatında ağır basan sosyal ve siyasal çıkarlara yabanadır. **Menandros**’un parça parça elimizde bulunan komedileriyle (Kardeşler, Kahraman, vb.), son yıllarda bütünü bulunan Hödük (Diskalos), IV. yüzyıl sonundaki Yunan toplumunun âdetlerini pek yakından çizer. Lirik şiir de çiçektendi bu devirde; ele aldığı konular, kişisel heyecanlar, incelmiş zevkleri arayış, kentin yorgunluklarından uzakta doğanın bağrına kaçıştı. Lirik şairlerin buluşma yeri, Mısır’da İskenderiye idi. İsa’dan önce III. yüzyılın en iyi şairlerinden biri olan **Teokritos**, yaşamının büyük bir bölümünü, doğum yeri olan Sicilya’da geçirdi. Kırların güzelliğini ve yorgun kentliye esinlettiği duyguları canlandıran şiirler yazdı. O devrin öteki şairleri gibi, Teokritos da, şiirde biçime büyük önem veriyordu.

Mısralara süslemeyi getirmiştir.

GÖRSEL SANATLAR

Bir parça yapmacıklı ve doğallıktan uzak aynı biçim, görsel sanatları da niteler.

Heykelde birbirinden özerk merkezler, İskenderiye’de, Rodos’ta, Bergama’da ve başka yerlerde kurulmuştu. Üç Rodos’lu heykeltraş, Agesandre, Athenodore ve Polydore, **Laocoon** adı verilen anıtı yonttular. Bu eser, korkunç yılanların boğduğu insanları gösterir; yüzlerdeki acılı

ifade ve adalelerdeki gerilim, öylesine belirgindir ki, onu gerçekçi bir eserden çok doğacı bir eser yapar. Gene Rodos'tadır ki, 30 metre yüksekliğindeki Güneş tanrısı heykeli tunca döküldü. **Rodos heykeli** dünyanın yedi harikasından biriydi. Bergama heykel okulu, ustalığı ile kendini belli eder, XIX. yüzyılın sonlarında, bu kentte, «gigantomachie» adı verilen, tanrılarla devlerin savaşını dile getiren, 120 metre uzunluğunda bir kabartmayı içeren mermerden bir Zeus sunağı bulundu. Bergama Tapınağı, Yunan sanatının iyi korunmuş nadir örneklerinden biridir.

Hellenistik devrin heykeli, hiç kuşkusuz göze çarpıcı idi; ancak daha önceki devrin heykeli ile karşılaştırıldığında, çöküş belirtileri görüyoruz daha şimdiden: Hareketlerdeki abartma, büyüklük zevki ve natüralizm.

Hellenistik uygarlık, İsa'dan önceki III ve II. yüzyıllarda, Akdeniz havzasının ilerlemiş insanlığının büyük bir bölümüne yayılmıştı. Onu izleyen yüzyılda, siyasal yaşamın merkezi Batı'ya, Roma'ya geçtiğinde de devam etti bu uygarlık. Gitgide değişerek, Ortadoğu'da Orta Çağ'da da varlığını sürdürdü. Doğulu halklar pek yararlandılar ondan, özellikle de Araplar. Araplara Avrasya'da uzun zaman kültür hegemonyasını sağlayan da bu olmuştur.

III
ROMA

İtalya, üç yanı denizle, Adriyatik, İyoniyen ve Tyrrhenien denizleriyle çevrili. Bulunduğu yarımada üzerinde, kuzeyde, aşılması güç Alpler, Avrupa’nın geri kalanından ayırır onu. İlk Çağ’ın coğrafyacısı Strabon, pek haklı olarak, Alpler ve deniz der, İtalya’yı istilâlardan koruyan «güven verici bir sur» olmuştur. Ne var ki, deniz, her yöne açık bir yol oldu aynı zamanda; İtalyotlar da bu yoldan yararlanarak, pek erkenden, Akdeniz havzasındaki halklarla ilişki kurdular ve onların kültürlerini özümsediler.

İtalya’nın bir başka özelliği ise, iklimindeki uygunluk. Kışın ortalarında hava sıcaklığı, 6 ilâ 11 derece arasında değişiyor. Hayvanları bütün bir yıl otlağa salmak mümkün böylece. Çok eski zamanlardan başlayarak, İtalyotlar -arpa, yulaf, darı gibi- tahılların yanı sıra, buğdayı, kestaneyi ve dutu tanıyorlardı; daha sonra, Yunanlılar, ve Fenikeliler, zeytini, hurmayı ve narı soktular İtalya’ya. İklimdeki tatlılık, -örneğin giyim gibi- başka görünüşlerini de etkiledi yaşamın. Özellikle, güney İtalya’daki ev tipi, üstü açık ve havuzlu bir «atrium»un çevresindeki yapısıyla, Yunan evinin bir yakınıdır.

Ancak, doğal koşullardaki bu benzeyişin yanı sıra, İtalya ile Yunanistan arasında coğrafi bünye farklılıkları da var: Önce, İtalya’nın yüzeyi -aşağı yukarı 300.000 km^2-, Yunanistan’ınkinden en az beş misli büyük ve sonuç olarak, nüfusu da çok daha fazlaydı. İtalya’da görülen tüm tarihsel olayların ölçüsündeki «büyüklük» bundan kaynaklanıyor. İkinci olarak, İtalya yarımadası, Balkanlar gibi dağlık da olsa, Apenin sıradağları, Yunanistan’dakilerden daha az sarp, daha aşılması kolay ve dağ kolları Yunanistan’daki sarp dağların yaptığı gibi, İtalya’yı öyle birbirinden kopuk, giderek birbirine kapak bölgelere ayırmıyor; İtalya’daki su yolları da gidiş gelişi kolaylaştırıyordu. Bununla beraber, bu ırmaklar, aşağıya inerken kumlu alüvyonla yüklü olduklarından, bataklık yapıyor; bu da, oralara insanların yerleşmelerini engellediği gibi, liman yapımına da uygun düşmüyordu. İtalya kıyıları, genel olarak, Yunanistan’ın körfezler ve koylarla bezeli kıyılarından çok daha az denizciliğe elverişli.

Son olarak, bereketsiz ve kayalık Yunanistan’ın zıddına, İtalya yarımadası bir tarım ülkesi. İlk Çağ’ın yazarları, İtalya toprağındaki verimlilikten şaşarak bahsederler. Po havzasıyla, Etruria, Latium ve Campani’yi içine alan batıdaki ova bu bakımdan göze çarpıyor; Campani, yılda üç kez ürün veriyordu. Alplerdeki otlaklarla, ırmakların ağzındaki gür

bir bitki örtüsüyle kaplı bataklık yerler, hayvancılığın gelişimine katkıda bulunuyordu. Burutium’a, Viteliu, yani «danalar ülkesi» de deniyordu; İtalya kelimesi de oradan geliyor büyük bir olasılıkla. Ülkenin işte bu tarımsal niteliği; İlkçağ’da, yarımadanın iç tarihinin tüm akışını etkiledi; gerçekten bu tarih, çeşitli halkların ve halkın da çeşitli katlarının, toprak adına yaptıkları bir mücadeledir aslında.

Başlarda, İtalya köylülerinin önemsiz küçük bir kasabası olan Roma, zamanla palazlanarak yavaş yavaş yarımadayı fetheder, sonra bütün Akdeniz dünyasına egemenliğini yayar; İsa’dan sonra II. yüzyılda da, en büyük boyutlarına ulaşmış bir büyük imparatorluğun merkezi olup çıkar.

Roma tarihini dört büyük devre ayırmak âdet olmuştur:

Roma’nın ilk devri **krallık** devridir.

Genellikle kabul edilen bir tarih geleneğine göre, krallık, İsa’dan önce 509 yılında devrilmiş ve yerine İsa’dan önce 27 yılına değin, beş yüzyıla yakın sürecek **Cumhuriyet** geçmiştir.

Cumhuriyeti, monarşi rejimi, giderek imparatorluk izler. İmparatorluk da **ilk** ve **son imparatorluk** diye ikiye ayrılır: Son imparatorluk, İsa’dan sonra 476 yılına değin sürer; Doğu’da, eski devrin görkemi bin yıl daha devam edecektir.

Başka bir tarihtir o ama.

BÖLÜM I
İLKEL İTALYA VE ROMA’NIN DOĞUŞU

Uygarlığa adımını çok eski zamanlardan başlayarak atan ilkel İtalya, bir halklar mozayiğidir; Roma, bu mozayiğin içinde sivrilir. Uzun bir dönem, klan toplumunun çözülüşüne sahne olan Roma; onu, klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde de yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak da Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkışı izler.

Bu geçiş, «krallık»tan «Cumhuriyete geçiş olarak da bilinir.

I
İLKEL İTALYA

Arkeolojik araştırmaların gösterdiğine göre, insanlar, İtalya yarımadasında, Balkanlardan çok daha erken oturmaya başladılar; İtalya, Eskitaş Çağı’nı yaşadı, oysa Balkanlarda bu çağın izlerine bugüne değin rastlamış değiliz. Yenitaş Çağı ise, İsa’dan önce IV. bininci yıldan başlayarak bütün yarımadada, Sicilya’da ve Sardunya’da, dolu doluya yaşandı. Birçok belirtiler, kara ve deniz avcılığının önemini gösteriyor o çağda. III. bin yıldan başlayarak, taşın yanı sıra, çeşitli eşyanın yapımında bakır kullanılmaya başlanıyor (kalkolitik çağ); hayvancılığı, özellikle küçükbaş hayvancılığı görüyoruz.

BİR HALKLAR MOZAYİĞİ

İsa’dan önce II. bin yılda, tunç çağını, kuzey İtalya’da **Terramares uygarlığı** temsil ediyor: Bu uygarlığın temsilcileri, kazık temeller üzerine kurulmuş ve çok kez bir yamuk görünümündeki müstahkem büyük barınaklarda yaşıyorlardı. İlk zamanlar taş ve kemikten âletler yaparak, ağır ağır bakır ve hattâ tunç kullanımına geçtiler. Başlıca uğraşları olarak varlığını sürdüren kara ve balık avcılığının dışında, hayvan da yetiştiriyorlardı; tarım doğuyordu. Ölülerini yakıyorlar ve küllerini koydukları kavanozları, sık sıralar halinde, barınaklarının dışında, yeraltı mezarlıklarına gömüyorlardı.

Orta ve güney İtalya’da ise, II. bin yıl boyunca tunç çağı uygarlığı, Girit-Miken uygarlığıyla ilişki içindedir. Terramares uygarlığından açıkça bir kademe daha yüksek olan bu uygarlık, **Apenin uygarlığı** diye adlandırılıyor. Latium’daki büyük ağaçlama çalışmaları, Miken’dekine

benzer dev duvarlar ve süslü bir seramik, bu uygarlığın niteliklerini belirliyor. Kuzeyde gördüğümüzün tersine, burada âdet ölüleri gömmekti.

I. bin yıl, İtalya yarımadasında, Demir Çağı'nın başlangıcıdır. Bu çağın merkezleri hayli bol, özellikle kuzey İtalya'da ve orta İtalya'da, İlk Demir Çağı uygarlığını, orta İtalya'da **Villanuova uygarlığı** temsil ediyor. Bolonya'ya yakın bir yerden alıyor bu adı da. Bu uygarlığın niteliği, tuncun henüz egemen olduğu bir dönemde, ilk demirden eşyayı ortaya koymuş olması. Kent tipinde toplaşmalar da görüyoruz; tarıma ve hayvan yetiştirmeye geçiş, tamamiyle gerçekleşmiştir. Kütüklerden yapılmış ve duvarlarına balçık sıvanan daire biçiminde barınaklar, özel bir sömürüye tâbi ailelerin varlığını gösteriyor; önemli hazineler, bu aileler arasında bazılarının zenginliğinin belirtisi. Yunan seramiğinden yapılmış odalar ve -fildişi, incik boncuk gibi- Fenike'den gelmiş şeyler, komşularla ticaret ilişkilerinin başladığına işaret ediyor.

Villanuova uygarlığı, İtalya'da, tarihsel döneme doğru geçişin bir temsilcisi böylece.

İtalya yarımadasında ilk oturanların, Ligürler ve Yenitaş devriyle tüm Tunç Çağı boyunca orta ve güney İtalya'da yaşamış birbirine hısım halklar olduğu sanılıyor. II. bin yılın başlarında, Alplerin ötesinden, Tuna ve Karpat bölgesinde yaşayan ve -büyük bir olasılıkla- İtalyotların ataları olan halkların göçü başlıyor İtalya'ya; Terramares uygarlığını yaratanlar, onların öncüleriydi herhalde. Bunların ilk kafilesi, Apeninler'i aşarak, güneybatıya yayıldı ve Latium'a (Latinler), Campani'ye ve Bruttium'a (Sicule'ler) yayıldı. İsa'dan önce 1200-1100'e doğru, bu ilk gelenlerin etnik olarak yalanları olan yeni bir dalga, «Ombros-sabellienler» ile «Osque»Iar, kuzeyden çıkageldiler ve Apeninler'in özellikle dağlık bölgelerine yerleştiler. Villanuova uygarlığını kuranların bu Ombrienler oldukları sanılıyor: Picentin'ler, Sabin'ler, Samnit'ler ve Lucanien'ler onların güneydeki dalları. Mümkündür ki, yarımadada eskiden oturanlardan bir bölümü, öteki halkları daha az yaşanabilir bölgelere süren istilâcılarla karışıp kaynaştılar. Örneğin Ligür'ler, Apeninler'in kuzeyinde, Sicule'ler ise Sicilya'da tutundular.

Daha sonra İlliryalı halklar (Venetler, İapyges) ile Tyrrhenienler ya da Etrüskler gelip yerleştiler yarımadaya ve daha sonraki bir devirde de Kekler ya da Golualar tüm kuzey bölgesini işgal ettiler. O yüzdendir ki, bütün bir

Po vadisi, bugünkü Fransa'yı içine alan Gaule Transalpine karşıt, «Alplerin beri yakası» anlamına «Gaule Cisalpine» adını almıştır.

Bütün bu göçlerin ve etnik lehimlenişlerin sonunda, İtalya yarımadasında yazılı tarihin eşiğinde, birbirlerinden farklı en az on iki dil ortaya çıkmıştır; çeşitli halkların birbirinden pek farklı lehçelerini ise hesaba katmıyoruz. Böylece, güneyden başlayarak, farklı nitelikler taşıyan bölgeler oluştu: Bunların başlıcaları, Bruttium, Lucanie, Apulie, Samnium, Campani, Picenum, Ombria, Etruria ve Gaule Cisalpine.

Bu etnik mozayik, İlk Çağ'da yaşayanları bile şaşırtıyordu. Kuşkusuz söylediğimiz göçlerden doğdu bu mozayik. Ne var ki, İtalya'nın ilk halklarının kökeni ile, onların yarımadada arkeolojinin saptadığı uygarlıklar ile ilişkileri, bugün bile çözüm bekleyen sorunlar atmış bulunuyor önümüze.

YUNANLILAR

İsa'dan önce VIII ve VI. yüzyıllarda, İtalya yarımadasının tüm batı ve güney kıyıları, Yunan kolonileriyle kaplanmıştı (Cumes, Rhegion, Sybaris, Heraklee, Tarente, vb.); Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarında bu ağ daha da yoğundu. Bu siteler içinde en önemlisi de Sirakuza idi.

Yunan kolonileri, yerli halka, o devir için pek ileri sayılabilecek tekniklerinin yanı sıra, beğenilerini ve âdetlerini de yaydılar. Orta İtalya'da, çok erkenden, bir Kalkidikya kolonisi olan Cumes'in etkisini görüyoruz; onlardan Etrüskler, Etrüsklerin aracılığıyla da Latinler alfabelerini alıyorlar. VI. yüzyılda, kazılardan çıkan seramiklere bakarak söyleyebiliriz: Atina'nın Latium ve Roma üzerinde büyük bir kültürel etkisi vardı. V. yüzyılın başlarında, Yunan biçiminde ilk Roma tapınağı yükselecektir Aventin tepesinde. Büyük bir olasılıkla aynı devirde, Cumes sanatçıları Kapitol'ün ünlü kurdunu kalıba dökerler.

Yunanın maddî ve manevî yüksek kültürü, Roma'nın iktisadî ve sosyal yaşamının gelişmesinde gerçekten hızlandırıcı bir etken olacaktır.

ETRÜSKLER

Bilim, Etrüsk sorununu çözemedi henüz.

Bu halkın adı bile iyice saptanabilmiş değil: Yunanlılar, «Tyrhennes» derlerdi onlara, Mısırlılar «Tursch», Romalılar «Tusci»; Etrüskler ise «Raseni» diye adlandırırlarmış kendilerini. Binlerce Etrüsk yazıtı bulunduğu halde, dillerini de sökebilmiş değiliz.

Ama İtalyot denen halklardan olmadıkları bir gerçek.

Herodotos, Küçük Aşyalı olduklarını tahmin ediyor; modern bilginlerin çoğu da bu görüşü paylaşmakta. Bazıları, Troya nin düşüşünden sonra, Orta İtalya'ya geçmiş Troyalı kolonlar olarak görüyorlar onları. Gerçekten de, Etrüsk uygarlığında! Küçük Asya'dan, Ege ya da Girit-Miken'den gelen hayli öge var.

İsa'dan önce VII ve VI. yüzyıllardan başlayarak, Etrüskler'de zanaat ve ticaret büyük bir gelişme gösterir. Büyük kentler kurdukları gibi, sınıflı toplum aşamasına da varmışlardı. Sınıflı topluma geçtiklerini, Etruria'daki hem askerî hem ruhban aristokrasisi, Lukumon'lar doğruluyor; kölenin ve büyük bir olasılıkla toprakların sahibi olan bu sınıf, silahlı adamlarıyla, dağların tepelerinde müstahkem şatolarda yaşıyorlardı. VI. yüzyıldaki mezar odalarının lüksüne bakarak söylemek gerekirse, Lukumon'Iarın büyük servetleri vardı ve bunun büyük bölümü de topraklarının işletilmesinden değil, çapul savaşlarından ve haydutluktan geliyordu.

Etrüsklere bağımlı Etruria, Ombria ve orta Po vadisi halkları, Lukumon'lar önünde farklı bağımlılıklar içindeydiler: Bazılarına lautni adı veriliyordu; daha fazla sömürülenler hetera diye adlandırılıyordu. Bu bağımlı halkın vergi ve angarya gibi çeşitli yükümlülükleri vardı.

Kalabalık köleler ayrı bir sınıftı.

Etrüsklerin siyasal kurumları üstüne pek az bilgimiz var. Bazı kentler, açıktır ki krallarca (lars) yönetiliyordu; ancak, hepsinin de üstünde -seçimle gelen- bir «krallar kralı» (zilat) vardı.

Bu krallar kralı, en eski on iki kent federasyonunun başında, onların temsilcilerinden oluşan meclislere başkanlık ediyor, kendisine büyük saygı gösteriliyor ve alabildiğine bir lüks içinde yaşıyordu; bir demet çubuğun içinde bir de balta taşıyan koruyucuları ve cellatları on iki liktör'le beraber yürürdü.

Etrüsklerin dininde, başyeri, Tinia (Jüpiter), Uni (Junon) ve Mnerfa (Minerva) dan oluşan bir yüce tanrılar üçlüsü alıyordu. Bu büyük göksel tanrılarla, ikinci derecedeki tanrılar kültünün yanı sıra, iyi ve kötü sayısız ruhlara inanış da vardı Etrüsk dininde. Tanrıların yardımını kazanmak amacıyla, rahipler büyüye başvururlardı. Taunlar ve ruhları yatıştırmak için, insan da kurban ediliyordu ayrıca. Büyülerin yanı sıra, kuşlara uçuşuna, hayvanların barsaklarına, şimşeğe ve gök gürültüsüne bakıp kehanette

bulunmak, rahiplerin gizli sanatıydı. Böylece, halkın büyük çoğunluğunu acımasızca sömüren azınlıktaki küçük bir sınıfın ortaya çıkışıyla ilişkili olarak, şu düşünce de sürdürülüyordu: Halktan bir kişi, tanrıların desteğini ya da kötü ruhlara karşı korunmayı, ancak bağlı olduğu askerî ve dinsel soyluların aracılığıyla elde edebilir.

II
ROMA'NIN DOĞUŞU

Kalkolitik devirle, Tunç Çağı'nın başlarında, özellikle Terramares uygarlığı zamanında İtalyotlar, ilkel ortaklaşacı rejimde, anaerkil aşamada bulunuyorlardı. Birçok belirtileri var bunun. Tunç Çağı'nın doruğuna ulaştığı bir zamanda ise, ataerkilliğe geçilir. Ataerkillik, tarım ve hayvancılığa uygun koşulların etkisiyle erken gelir ve uzun süre kalır.

LATİUM VE ROMA'NIN KÖKENLERİ

Bataklık ve engebeli bir ova olan Latium, İtalya'nın batı yakasının ortasında bir yerde. Oraya gelip yerleşen Latinlerin ataları, uygarlık bakımından, kendilerinden önce oraya varan ve Apenin uygarlığını temsil edenlerden aşağı bir düzeyde buluyorlardı. Ağaçlama çalışmalarını terkettiler, bataklıklar yayıldı. İlk zamanların Latinleri tepeler üstünde sefil kulübelerde yaşıyor ve bu kurak vadilerde, hayvancılık ve ilkel bir tarımla uğraşıyorlardı; kentleri yoktu, sarp yerlerde sığınaklar yapıyorlardı yalnız.

İsa'dan önce 1000 yılında kurulan, Etrüsklerle Sabinlere komşu bu kuzeydeki Latin kasabası, Roma adını alacaktır daha sonraları. Kaynağından yirmi kilometre kadar uzakta, Tiber ırmağı boyunca uzanan tepelerin üstünde, sık bir ormanla bataklığa dağılmış, yedi çoban köyünden oluşan bir topluluktu bu. Palatin tepesinde, dörtköşe ortak bir kaleleri olan «yedi tepe» konfederasyonunu oluşturdular erkenden. Velia adı verilen en yakın tepede, ortak ataların tapınağı, daire biçimindeki Vesta tapınağı yükseliyordu. Bu tapınakta, «Vestales» adı verilen bakireler sürekli yanan ateşi korur gözetirlerdi. Arkeoloji ve lengüstik, Roma'nın başlangıçlarını, işte bu sade görünüşler altında gösteriyor bize.

> *Roma'nın doğuşu, Romulüs ve Remus tarafından «kuruluşu» üstüne ortaya çıkan birçok renkli efsane, modern bilimin eleştirisinin ışığında, rahiplerin icat ettikleri şeyler ve İlk Çağ biliminin, özellikle de -İsa'dan önceki III. ve II. yüzyıllarında yaşamış- Yunan tarihçilerinin çocuksu varsayımları olarak görülüyor. Sezar'ın çağdaşı Roma'lı*

bilgin Varron’un, «Roma’nın kuruluşu»nun tarihinin 754 ve 753 yılları arasında olduğunu ileri süren hesapları ise, daha sonraki tarihçilerin -hiç de haklı olmayarak - güveninden yararlandı durdu uzun zaman.

Daha sonra Roma’yı oluşturacak köyler, Tiber ırmağı üzerindeydi. Latium’un en büyük ırmağı olan bu ırmakta, denizden gelen gemiler Arentin’e kadar çıkabiliyorlardı. Bundan başka, Palatin’in eteklerinden, kıyıdaki tuzlalara götüren o eski «Via Salaria» geçiyordu ve yine bu yerde, Tiber üzerinde kazıklar üzerine kurulu tahtadan bir köprü atılmıştı. Bu köprü, sonradan Roma’nın belli başlı dinsel kuruluşu haline gelecek olan -köprü yapanlar anlamına- «pontifler»in topluluğunu koruyordu. Komşu Quirinal tepesinde, Sabinli tacirler yer tutmuşlar, kıyıya egemen Kapitol kayasının tepesinde, kendi kalelerini kurmuşlardı.

İşte bu uygun durum sayesinde, «Yedi Tepe», VIII ve VII. yüzyıllardan başlayarak, yörenin kasabaları içinde en güçlüsü ve Latin halklarının askerî ve dinsel konfederasyonunun merkezi olup çıktı ve topraklarını da genişlettiler; Quirinal’deki Sabin topluluğu da «Yedi Tepe» kentiyle birleşti. Ligürlerin Aventin kasabasına zorla boyun eğdirildi; sonra da, geleneğe göre Uzun Albe ele geçirilip yıkıldı ve Jüpiter bayramının yönetimi gitgide yükselen ilkel Roma’ya geçti.

SOSYAL TEMELLER

İlkel Latium’un sosyal örgütlenişi, daha o zamandan açıkça ataerkil bir biçim gösteriyor. Roma halkı, çok eski zamanlardan beri, kapalı bir iktisadî yaşam sürdüren klanlar (gentes) topluluğu, yani kendini aslında hayvancılığa vermiş ilkel ortaklaşacı topluluklardır. Hayvanlardan ve otlaklardan ortak yararlanma, bu «çobanlar»ın ataerkil topluluklar halinde birleşmelerine katkıda bulundu; bu nedenle, toprak bile, klanın ortak mülkiyeti, ya da yurdu (patria) olarak görülüyordu. Özel mülkiyet, ataerkil dönemin başlarında, hayvanların artışı, silâhlar, takılar, ev eşyası ve küçük sebze bahçeleri ile sınırlıydı. Sürülmemiş toprak hiç kimsenin mülkiyetinde sayılmadığından, tüm halkındı (ager publieus); şu ya da bu gens’ten olanlar bu toprağı işgal ediyor (occupatio) ve böylece de mülkiyetine geçiriyordu (possessio).

Ataerkil toplulukta bir başka birleştirici güç, gens’in tüm üyeleri için, silah taşıma ve savaşlara katılma yükümlülüğü idi; savaşlar ise, o zamanlar, iktisadî faaliyetin

özel bir biçimi idi: Ganimet almak, en başta hayvan kaçırmak, komşu topluluklara çapula gitmek ve düşmanların akınlarını savuşturmak için silaha sarılmak.

Kan davası da bunlar arasındaydı.

Anaerkil toplulukta olduğu gibi, bir ideolojik etken de ataerkil topluluğun birliğine katkıda bulunuyordu: Ortak bir atadan gelen herkesin kardeşliği. Bu ortak atanın, bir mitos niteliğindeki mezarı da, gens'in tüm üyeleri için kutsal bir yer, klanın yeraltı mezarlığının ve atalar költünün merkezi idi. Kökenlerini göstermek için, tüm gens üyeleri, atalarınkinden gelen ortak bir ad taşıyorlardı; İule'den gelenler, Julii, Clausus'tan gelenler Claudii, vb.

Yaşça büyük olanın, ya da **pater familias**'ın, yaşam ve ölüm de dahil, tüm gens üyeleri üstünde mutlak bir yetkisi vardı: Çok eski zamanlarda, yeni doğanları gens'e kabul ediyor, örfleri çiğneyenleri kovuyor ya da cezalandırıyor, ortak fallar ve çabalar üzerinde istediği gibi hareket edebiliyordu, O devirde dışardan olan evlilik, nişanlıların kaçırılması ya da satın alınması biçimindeydi; evli kadınlar, klana yabancı sayıldıklarından, geldikleri gens'teki adlarını taşıyor ve hiçbir haktan yararlanamıyorlardı.

Üretici güçlerin gelişmesi ve savaş ganimetlerinin birikmesi sonucu, özel mülkiyetin gitgide önem kazanması, servetler, giderek gens'ler arasında bir farklılığı beraberinde getirdi. Bu gens'lerden bir kısmı büyük, bir kısmı küçük olarak görülüyordu. Gens'lerin şefleri (patres), kardeşleri ve oğullarıyla onlardan gelenler, artık doğuştan soyluları oluşturmaya başladılar ve -patres'in oğulları anlamına- **patrisyenler** adını aldılar. Gens'teki ayrıcalıklı durumlarından yararlanarak, patrisyenler, o zamana değin ortak olan toprakları, öteki malları ve gens'in tapınma yerlerini mülkiyetlerine geçirdiler. Öteki üyeleri de, kendilerine tâbi «kliens» durumuna getirdiler.

Bu insanlar, toprak paylarını patrisyenlerden alıyorlardı artık ve onları -babanın yerini tutan- «patrondan olarak görmek, evlerinde hizmet etmek, kumandalarında savaşa gitmek, esir düşmüşlerse yerlerine fidye ödenmesine katılmak, kızlarına çeyiz vermek gibi çeşitli yükümlülükleri vardı. Patronlar da, klienslerini her konuca koruyup gözeteceklerdi.

Yabancılar ve azatlılar da, kliens olarak kabul edildiler.

Klan rejimindeki çözülüşün ilk işareti oldu bu farklılaşma. Daha da göze çarpan bir başka işaret, daha aşağı, klienslerden daha kalabalık bir ikinci tabakanın doğuşu oldu: **Plebler**. Pleblerin kökeni hakkında tarihçilerin birbirinden farklı görüşleri var. Pleblerin büyük bir bölümü, Latium'un boyun eğdirilmiş en eski halklarıydı aslında; sonradan gelenlerden çok daha yüksek bir kültür düzeyi olan bu halk, fetihten sonra bu durumunu yitirmişti. Bu kitlelere, İtalya'nın çeşitli yerlerinden gelen kolonlar da ekleniyor. Plebler, klan örgütlenişine sahip olmadıklarından, ortaklaşacı rejimde değil, özel aile ekonomisi altında yaşıyorlardı. Kadınlar, pleb ailelerinde çok daha özgür bir durumdaydılar; patrisyenlerle plebler arasında evliliğin yasak edilmiş olmasının nedenlerinden biri de bu belki. Plebler, atalar kültünü tanımıyorlardı; baş tanrıları, tapınağı surların dışında Aventin'de yükselen, bereket tanrısı Ceres idi.

Plebler, patrisyenlere karşı ağır bir bağımlılık içindeydiler. Genellikle küçük çiftçilerdi bunlar; içlerinde bazıları, zanaatçılık ya da küçük ticaretle uğraşıyordu ayrıca. Otlakları ve ekilebilir toprakları olmadığından, «eger publicus»tan, ancak patrisyenlerin girebilecekleri bu topraklardan parçalar kiralamak zorundaydılar. Patrisyenler bu parçaları kiraya verirken, ayrıca tohum, hayvan gibi «yardım»larda da bulunurlardı bazen. Her kötü üründe, her yıkıcı istilâ ya da bir başka felâkette, çiftçi borcunu ödeyemez duruma geliyor ve, eski hukuk gereğince alacaklısının kölesi oluyordu. Ve alacaklılar çoksa, On İki Levha Kanununa göre, borçlunun «bedenini bölüşebilir ve bundan dolayı suç işlemiş sayamazlardı» (III, 6). Bundan başka, plebler, uyruk olarak görüldüklerinden, her biri üzerinden bir «vergi» alınıyordu. Savaşta, ganimetin bölüşümüne katılmayacakları gibi, genslerin milislerine de giremezlerdi. Böylece, eski yazarların da belirttiği gibi, plebler, patrisyenlerin boyunduruğu altında «köle durumuna» düşürülmüşlerdi.

İşte, İsa'dan önceki I. bin yılın başlarında, Roma toplumunu ve büyük bir olasılıkla Latin toplumu ile ilkel İtalya'yı niteleyen çizgiler: Ataerkil klanın gelişmiş rejimi, particilerle onlara bağımlı sosyal tabakaların ortaya çıkışı; kliensler ve her an köle durumuna düşme tehlikesinde bulunan «atasız» plebler.

İLKEL ROMA'NIN UYGARLIĞI

En eski zamanlardan başlayarak, Roma'da, üç iktidar olgusu görüyoruz: Kral (rex), Senato ve Halk Meclisi (comice).

Roma **kralları**, bugün anladığımız anlamda monark değil, klanların ortak çıkarlarını temsil eden, kabile şefleriydi daha çok. Kabilelerin bir araya toplaşmış milislerine kumanda eder, kan davalarını savuşturmak için uzlaşmazlıkları çözer ve büyük rahiplik görevini yerine getirirlerdi. Babadan oğula da geçmezdi krallıklar; genslerin şefleri ve «Roma halkı»nca seçilirlerdi.

Geleneğe bakılırsa, krallar, İsa'dan önce 510 yılına değin yönettiler Roma'yı. Adlarını bildiğimiz yedi kraldan yalnız son üçüncüsü, Kadim Tarquin, Servius Tullius ile II. Yüce Tarquin, tarihsel kişiler olarak görülebilirler. Suçlardan kimisinin adlarına Etrüsk yazıtlarında da rastlıyoruz. Ötekiler, Roma sitesinin «kurucu»su Romulus, Roma kültürünün örgütleyicisi olarak bilinen Numa Pompilius, Tullus Hostilius ve Ancus Martius, efsanelerle karışık kişiler.

İktidarın ikinci organı **Senato**, genslerin şeflerinin ya da «yaşlılar»ın (senex, yaşlı demek) bir kuruluydu; o yüzdendir ki, senatörlere «babalar» (patres) da denilirdi. Geleneğe bakılırsa, başlarda 100 kişiydi bunlar; sonra, yeni genslerin katılmasıyla, sayıları 300'e yükseldi.

Halk Meclisi (comice), Roma'da pek eskilere çıkan bir kurumdu: Roma topluluğunu oluşturan «halk», bu mecliste toplanıyordu. Bu meclis, eski bir örfe göre, boylara (comices curiates) bölünmüştü. Krallar, işte bu boy meclislerinden yetkilerini ve buyurma, haklarını (imperium) alırlardı; her otuz boyun bir oy hakkı vardı; savaş ve barış ilânı, kanunların kabulü, yeni genslerin topluluğa alınması vb. kararı verilirdi toplantıda. Yalnız patriciler ve onların kliensleri katılırlardı oylamaya; «atasız plebler»in ise oy hakları yoktu.

Aslına bakılırsa, ilkel Roma henüz sınıfsız bir toplumdu ve kamu işlerinin yürütülmesi ataerkil, ortaklaşacı ve devlet öncesi bir nitelik taşıyordu. Ne var ki, klienslere ve gitgide köleleştirilen pleblere karşı bir yönetimin ilk tohumları atılmıştı daha o zamandan.

İlkel Romalıların ve Latinlerin kültürü, o sıralar pek aşağı düzeydeydi. Kasabalar, ağaç dallarından ve iç duvarları kerpiçten yapılma yuvarlak kulübelerden oluşuyordu. Çömlek yapmasını bilmediklerinden, tahtadandı kap kaçakları. Önce hayvan derilerine bürünürlerdi, sonra ev işi, yünden gömlekler ve ihramlar (toge) giymeye başladılar. Süt ve öteki hayvansal ürünler, yiyeceklerinin temelini oluşturuyordu.

Dinlerine animizm, yani sayısız ruhlara inanç egemendi. Örneğin, kapı ruhu (Janus), tarla sınırı ruhu (Terminus), içki ruhu (Potina), vb. vardı. Bunlara, ölmüş ataların ruhları, iyi ruhlar ve kötü ruhlar da ekleniyordu. Bu kötü ruhların şerrinden korunmak ve onları yatıştırmak için, vahşi ayinlere, kehanete, büyüye başvuruyorlardı.

Bazıları sonradan da sürüp gitti bunların.

KRALLIKTAN CUMHURİYETE

İsa'dan önce VII. yüzyılda, Etrüskler, Latium'u ve Kampanie'nin büyük bir bölümünü de içine alan, büyük bir devlet kurdular. Yedi Tepenin eski köyleri, Etrüsk tipi kentlere dönüştüler. Roma'nın adı bile büyük bir olasılıkla Etrüsk kökenlidir. Yenenlerin etkisiyle, Roma, bir zanaat ve ticaret merkezi oldu, surlarla çevrildi ve kanalizasyon yapıldı. Kapitol'de Jüpiter'e adanan Etrüsk biçeminde heybetli bir tapınak yükseltildi ve Romalıların da başlıca tapınağı oldu bu. Latinlerin ve Romalıların, iktisadî alanda ve örfler bakımından, Etrüsklerden aldıkları birçok şey, onların maddî gelişimle üretimdeki gelişimlerine katkıda bulundu: Daha iş gören bir saban, yapı tekniği, atrium'uyla yeni bir ev tipi, köle emeğinden daha yaygın yararlanma, para ve alfabe.

Roma geleneğine bakılırsa, İsa'dan önce VI. yüzyılda Roma'da üç Etrüsk kralı hüküm sürdü. Kadim Tarquin, Servius Tullius ve Yüce Tarquin. Romalıların anlattıklarına bakılırsa, bu sonuncusu, halkı ezen bir despotmuş. Büyük bir olasılıkla, bu üç Etrüsk hükümdarının üçünün de iktidarları, kendilerinden önceki krallardan farklı olarak despot bir nitelik taşıyordu.

Gelenek, «Servius Tullius reformu»ndan bahseder bu dönemde.

> *Engels, bu reformdan söz ederken, «böylece» der, «Roma'da da, sözde «krallığın» ortadan kaldırılmasından önce, kişisel kan bağı üzerine kurulu eski sosyal düzen bozuldu ve onun yerine gerçekten yeni bir devlet, toprakların yeniden paylaşımı ve servet farklılığı üzerine kurulu yeni bir anayasa düzeni geçti».*

Böyle bir değişimin temel nedeni, pleblerle patriciler arasındaki mücadelenin yoğunlaşmasıydı kuşkusuz; plebler, üretimdeki gelişmeyle güçlenmiş, patriciler ise Etrüsk egemenliği altında üstünlüklerinden çok şey yitirmişlerdi. Böyle bir mücadelenin doğal sonucu ise, klan toplumundaki çözülüşün artması olacaktı. Öte yandan, yabancı efendilerin çıkarları da,

eski düzenin tasfiyesine katkıda bulunuyordu; çünkü, soylu particilere de plebler gibi uyrukları olarak bakıyorlardı. Bunun sonucu olarak, şu ya da gensten oluşa göre değil, yalnızca servet durumuna bağlı bir ayrılış başlıyor. Her beş yılda bir, nüfus ve mal sayımı yapılıyor ve malların beş «sınıf»a bölünüşü saptanıyordu; yurttaşların bu sınıflara ayrılışı ise, servetlerine ve ödedikleri vergilere göreydi.

Kuşkusuz o koşullarda ilerici bir ilkeydi bu.

Gens'in mülkü değil, özel mülkiyet gözönünde tutuluyordu çünkü.

Hiç toprağı olmayanlar, -büyük bir olasılıkla- sınıf dışı olarak görülen zanaatçılar ve tacirlerle, gerçekten yoksul olanlar, «proleterler», «baş» olarak hesaba geçiriliyordu.

> *Bu yeni «servet»e göre bölünüş, çeşitli edimlerin, özellikle askerlik hizmetinin (militia) belirlenmesinde ve -görünüşe göre- vergi (tribut) biçmede de işe varıyordu. Kent, çevresi ile beraber, dört bölgeye (tribus) ayrılmıştı. Patrici ya da pleb, tüm halk, askerlik hizmetiyle yükümlüydü artık ve her biri, mal varlığıyla orantılı olarak, kendi hesabına silahlanmak zorundaydı.*

Bu yeniden örgütleniş, gens'lere dahil olsun olmasın eski Roma halkının tüm insanlarını birbirine karıştırıyordu. Plebler, daha önce tabi olmadıkları askerlik hizmeti gibi yeni yükümlülükler getirmiş de olsa, «Servius Tullius'un reformu»nu hoş karşıladılar; çünkü, bu reform, -bir noktada da olsa- patricilerle eşit duruma getiriyordu onları. Doğuştan soylular üzerinde ilk zaferlerinden biriydi bu onların; o yüzden de, uzun zaman bu kralı «velinimetleri» olarak anıp durdular.

Etrüskler, Roma'dan, İsa'dan önce 500 yılları dolayında kovulurlar.

Başkaldırı, büyük bir olasılıkla, Etrüsklerin yüzyıllık düşmanları Yunan kolonilerinin destekledikleri Latium köylerinin ayrılmasıyla başladı. Etrüskler, bu mücadelede yenildiler ve Roma'da bir ayaklanma patlak verdi. Başı patriciler çekiyordu, ama tüm halk da destekliyordu onları. Patriciler, doğuştan ayrıcalıklarının Etrüsk hükümdarlarınca engellenmesinden hoşnutsuzdu; halk ise, son Etrüsk kralı II. Tarquin'in koyduğu vergi ve angaryadan eziliyordu.

Etrüsk kralı, adamlarıyla kaçmak zorunda kaldı sonuçta.

Böylece, Roma tarihinin «krallık devri» ve onunla beraber, sosyal gelişimin bir dönemi sona erer. Bu dönemde klân toplumu tam bir çözülme

halindeydi: Bir başka devir başlıyordu; klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde de yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkış devri.

BÖLÜM II
CUMHURİYETİN BAŞLANGIÇLARI

Cumhuriyetin başlangıçları, İsa’dan önce V ve IV. yüzyılları içine alır. Bu dönem, bağımsız Roma’nın, özellikle patrici ve pleb mücadeleleriyle dolu olduğu yıllardır. İlerde büyük fetihlerin çok değiştireceği sınıfsal yapının temelleri bu dönemde billurlaşır.

İtalya’nın fethi de bu dönemdedir.

I
BAĞIMSIZLIĞIN İLK YILLARI

Roma’da bağımsızlığın ilk yılları, komşulara karşı sürekli bir mücadele verilen, askerî reformlar ve Cumhuriyetin ilk kurumlarının biçimlendiği yıllardır.

V. YÜZYILDA ROMA VE KOMŞULARI

Roma, Etrüsk boyunduruğundan kurtulduktan sonra, komşularına karşı pek çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı. Başta **Etrüsklere** karşı yapılan savaşlar geliyor. Etrüskler, Latium’u ve Roma’yı yitirmiş olmayı bir türlü sindirememişlerdi içlerine. Bu mücadele, V. yüzyıl boyunca, yüz yıla yakın bir zaman sürer. Bu savalar olurken kuzeydoğudan bir başka komşunun **Sabinler**’in saldırılarını da göğüslemek gerekir.

V. yüzyılın başlarında. Latin kentleri bir **birlik** oluştururlar. Etrüsk tehdidi altında bulunan Hernikler de vardır. Roma bağlaşıklık kurar hepsiyle. Birbirine hasım halkları sıkı sıkıya birleştiren böylesine bir bağlaşıklık, orta İtalya’ya genel bir istikrar getirirken, Roma’yı daha da güçlendirir.

Ne var ki, IV. yüzyılın ilk on yılları boyunca, kuzey ve orta İtalya, **Kelt** ya da **Galyalıların istilâsıyla** altüst olur. Keltler, Atlantik’ten Tuna’ya kadar tüm batı ve orta Avrupa’yı kaplamışlardı. V. yüzyılın sonlarında, içlerinden bir bölümü Alpleri aşar ve Po ovasını işgal eder; yerin adı da Alplerin beri yakası anlamına gelen «Gaule cisalpine» olur. Oradan güneye doğru ilerler, Ombria’yı fetheder ve Etrüsk kentlerini ele geçirmeye başlarlar. Sonunda Allia kavşağında Roma ordusunu da yener, Roma’yı alıp, ateşe verirler ve halkının büyük bir bölümünü kılıçtan geçirirler.

Yalnız Kapitol kalesi kalır ayakta.

Galyalılar, büyük bir kurtuluş akçesi ödeterek çekilirler Roma’dan.

Keklerin saldırıları o tarihten sonra, bir kırk yıl daha sürecektir. Zayıflayan Roma, Latium'daki üstünlüğünü yitirir ve eski durumunu kazanmak için yeniden mücadeleye başlar. Saldırıya karşı saldırıyla yanıt verecek kadar gücü, IV. yüzyılın ortalarında elde edebilir ancak: Eque'lerle Volsque'ler kesinlikle altedilirler; Etrüsklerden de Caere kenti alınır. Galyalılar, Latium'da dolaşmaz olurlar artık. Roma'nın ve bağlaşıklarının toprakları biraz daha büyür.

Tarihinin en büyük tehlikelerinden birini savuşturmuşlar Roma.

ASKERÎ REFORMLAR

Hemen hemen aralıksız tam yüz elli yıl süren yıpratıcı savaşlar, Roma'nın kendisinden daha gelişmiş komşularıyla olan ticarî ve kültürel ilişkilerini yarıda bıraktı. Maden ve tahıl1 eksikliği başladı; kıta Yunanistan'ından dış alım durdu. Etrüsk egemenliği zamanında gönenç içinde olan zanaatçılar ile tacirlerin de önemi azaldı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin ve tarım kesiminin rolü arttı. Roma'nın güneyine, Tiber ırmağının sağ kıyısı boyunca, toprağı ekip biçmek için kolonlar yerleşmişti. Bu köylü kabileler, kenttekilere baskın durumdaydılar. Büyük bir uğraş bahasına, Romalılar, bataklıkları kuruttular ve tüm Latium'u bir çiçek bahçesi haline getirdiler. Ayrıca, bağımsızlığını ve özgürlüğünü ne bahasına olursa olsun korumak için de, tüm gücünü ortaya koymak zorundaydı bu halk.

Ordu, önemli bir rol oynadı bu konuda.

Roma ordusu, daha önce iki tümenden (legion) oluşurken, şimdi dört tümen olmuştu; aynı anda birkaç noktada birden harekete geçmek zorunluluğu vardı çünkü. Tümenlerin sayısı bir misli çoğalınca, mevcutları da yarı yarıya inmişti: Her tümen 4200 kişiden oluşuyordu; süvariler, müzikçiler ve öteki öğeler buna dahil değildi. Ancak, asıl savaşçı birliklerinin sayısı çoğaltılırken, süvari desteği de bir misli arttırılmıştı. Ayrıca savaş, dağlık ve engebeli bir arazide, pek hareketli bir düşmana karşı yapıldığından, her tümen, «manipul» adı verilen, bağımsız hareket edebilen küçük birliklere bölündü. Her tümende otuz tane vardı bunlardan ve her bir ide, yüzer kişilik (centurie) ikişer bölükten oluşuyordu. Böylece tümen, karmaşık, ama eklemleri pek iyi hesaplanmış, bağımsız hareket edebilen küçük savaş birliklerinden oluşan bir topluluktu.

Ancak ortak bir plâna göre de hareket edebiliyordu.

*Savaşa katılma, Yunan «falanj»ında olduğu gibi yekpare değildi; manipul'ler, aralarında belli bir mesafe bırakarak, dama tahtası gibi diziliyorlardı. İlk hatta yer alan on manipule, mızraklı **hastati**'lerden oluşuyordu; onların arkasındaki ikinci sırada, belli bir mesafede savaşa alışkın askerlerden (principes) oluşan bir başka on manipule yer alıyordu; son olarak da seçme ve deneyimli askerlerden oluşan **triaires** manipulleri geliyordu. Bütün bu hatlar, birbiri arkasından savaşa girişiyorlardı; ve triaire'lerin ezici darbesi ise, ilk iki hattın daha önce yarıp bitkinleştirdiği düşmanın işini bitiriyordu.*

Taktik buydu savaşta.

Aynı devirde, tümenlerin silâhlanması da değişti ve özellikle, maden eksikliğinden dolayı savunma silâhları, madeni bölümleri en aza indirilerek dabbağlanmamış kalın ve dayanıklı deriden yapıldı. Ama bu, Roma birliklerini daha hareketli, uzun yürüyüşlere ve düşmanın arkasına sarkmaya daha yetenekli hale getirdi. Bu arada, saldırı silâhları da yetkinleşti. Pilum, hem ok, hem mızrak niteliklerini taşıdığından, en önemli yeniliklerden biriydi. Ucu sivri çifte ağızlı kısa kılıç, hem ucu hem ağzıyla vurmak olanağını veriyordu.

Yine aynı devirdedir ki, Romalılar, kamp kurmada pek yetkin bir plân geliştirdiler: İki yolun birbirini kestiği dört köşeli bir yerleşmeydi bu. Dört yandan bir çukur, kampı kuşatıyor ve üstüne kazıklar dikilmiş bir toprak barikat da gizliyordu onu.

Ordunun moraline ve askerî eğitimine büyük özen gösteriliyordu. Disipline aykırılığın, askerî ödeve ihanetin sert cezaları vardı; yiğitlik ise, bütün birliklerin önünde ödüllendiriliyordu.

CUMHURİYETİN İLK KURUMLARI

Savaş sorunlarının başta gelen ağırlığı, yönetimin de, yeniden ve kökten örgütlenmesine yol açtı. Tam bir askerîleştirme doğrultusunda oldu bu.

Nasıl?

Krallığın ortadan kaldırılmasıyla, yönetim, «halkın malı» (res publica) oldu. O yüzdendir ki, Roma devleti, «Cumhuriyet» (rebuplique) adını aldı. Ne var ki, bu sürekli savaşlar döneminde, «halk» diye, silâhlı halk, Romalıların ordusu anlaşılıyordu.

«**Comices Centuriates**», yönetimin en üst organı oldu o nedenle.

Yüzer kişilik birliklerden (centurie) oluşan tüm ordunun topluluğu demek olan bu meclisler, bütün askerî sorunları çözmek, özellikle de savaş ya da barışa karar vermek, generallerin yıllık seçimlerini yapmak için toplanıyordu. Meclisi toplantıya çağıran şef, bir söylevde bulunur ve orduya şu soruyu (rogatio) yöneltirdi: «Şu ya da bu ülkeye savaş açmayı istiyor, emrediyor musunuz?». Birliklerin kumandanlığı için tavsiye edilen kişileri de belirliyordu aynı zamanda.

Hiçbir tartışma yapılmadan oylamaya geçiliyordu.

Sonucu belirleyen servetin derecesiydi.

> *Bütün birlikler sıraya diziliyor ve geçerken oyunu veriyordu. Önce 18 süvari birliği oyunu kullanıyordu; öyle olduğu için de «ayrıcalıklılar» denirdi onlara. Sonra, ağır silahlı piyadelerden oluşan 1. sınıfın 80 birliği oy veriyordu. Eğer, süvarilerle aynı doğrultuda oy kullanmışlarsa, çoğunluk (98 birlik) sağlanmış demekti. Bu durumda geriye kalan 95 birliğe danışılmıyordu artık. Tersi olursa, bir karara varmak için sürdürülüyordu oylama, Böylece en yoksul yurttaşların birliklerine pek seyrek danışılmış oluyordu; en iyi silahlanmış olanlar, yani aslında en zenginler belirliyordu sonucu.*

Ancak, öyle de olsa, servet esasına dayanarak silâhlanmış ve örgütlenmiş bu meclis, Roma köleci demokrasisinin çekirdeği oldu. Gens temeline dayanan eski meclisler (comices curiates), bu Comices Centuriates’in seçtiği şefleri onaylamak ve onları yüce yetkiyle (imperium) donatmak haklarını elinde tutabildi yalnız.

Boş bir biçimde kalan haklardı bunlar da.

Her yıl, -ve ilk zamanlar yalnız patriciler arasından- seçilen **Majistralar**, Roma Cumhuriyetinin ikinci temel organıydı. Başlarda pretör, yani başkan diye adlandırıldılar. Orduda kumandanlığın yanı sıra, sivil yaşamda da sınırsız yetkileri vardı. Göreve başlarken yayınladıkları bildiriyi, «pretör bildirisi»ni ihlâl edenleri şiddetle cezalandırırlardı.

Sopa ya da baltayla kafayı uçurmaktı ceza.

Bununla beraber, askerî gerilim azalıp, kanunların gücü de arttıkça, pretörlerin despotça yetkileri sınırlandırıldı. Pretörlerin her birine, ötekinin aldığı kararlara karşı müdahale (intercessio) hakkı tanındı. Bu da, daha önceden birbirlerine danışmanın yolunu açtı. Böylece, pretörler sık sık bir

araya geliyorlardı (concilium); adları da «konsil» oldu ve gitgide askerî unvanlarının yerini aldı.

Bir ikinci gurup majistralığın, **Kestörlüklerin** kuruluşu ve bağımsızlıkla yetkilerinin gitgide artışı, pretörlerin iktidarının sınırlandırılmasında yeni bir aşama oldu.

> *Sayıları başlarda iki, sonraları dörde çıkarılan kestörler, pretörlerin ya da konsüllerin yardımcısı idiler. Önceleri pretörler seçerlerdi kendilerini; V. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak da seçimle gelmeye başladılar göreve. Kestörler, ceza ve disiplin soruşturmalarına bakarlardı; özellikle iktisadi ve mali nitelikte idari işlere de bakarlardı. Onların müdahalesi olmadan hiçbir ödeme yapılamazdı. Yetkileri giderek çoğaldı sonra: Vergilerin, para cezalarının alınması, ganimet ve savaş esirlerinin satılması, para basımı, vb. Konsüllerin yardımcıları olmak görevini de sürdürdüklerinden, savaşta onlara katılıyor ve yaralanma ya da hastalık gibi durumlarda yerine geçiyorlardı.*

Majistraların iktidarına en önemli sınırlama, ölüme mahkûm edilmiş bir yurttaşın, Halk Meclisine başvurma hakkının (provocatio ad populum) kabul edilmesiyle oldu.

Ne var ki, iç ve dış olağanüstü tehlike hallerinde, askeri majistralığın mutlak otoritesi, bir **diktatör** seçimiyle geri geliyordu. Diktatör, en liyakatli patriciler arasından seçiliyordu ve -yalnızca altı aylığına- yetkilerle donanıyordu. Normal duruma bu süreden önce dönülmüşse, diktatörün, mühlet dolmadan yetkilerini kendiliğinden terketmesi de âdetti.

Yönetimin askerîleştirmesi **Senato**’yu da etkiledi: Eski askerî majistralar, görevlerinin bitiminde, kendiliğinden gelip sıralarına oturdular. Vaktiyle konsüllük, pretörlük, kestörlük yapmış bu senatörlerdir ki, Senato toplantılarında söz alabiliyor ve şu ya da bu önlemi önerebiliyorlardı; «babalar» adı verilen ötekiler ise, bir yanı ya da öteki yanı tutarak oy verebiliyorlardı yalnız. Bu yüzden de, alay olsun diye, «piyade»ye çıkmıştı adları. Böylesine askerîleşen senato, uygulamada tüm majistraları kendine bağımlı kılmakta gecikmedi; verdiği kararların (senatus-consultum) birer icracısıydılar artık.

Böylece, Roma Cumhuriyeti, ilk zamanlardan başlayarak, Senatonun askerî ve ataerkil soylularının egemenliğini temsil ediyordu.

II
PLEB VE PATRİCİ MÜCADELESİ

Klan kalıntılarının tasfiyesi, Yunan'da olduğu gibi, Roma'da da, devrimci yoldan oldu. «Servius Tullius'un reformumdan hayli sonra gerçekleşti bu. Devrime götüren de pleblerle patriciler arasındaki mücadele oldu.

PLEBLERİN BAŞKALDIRISI VE PLEB ÖRGÜTLENİŞİNİN BAŞLARI

«Roma halkı»nın egemen tabakası olan patriciler, ayrıcalıklarını koruma arkasındaydılar. Krallık sona ermişti, ama iktidar bir avuç patrici ailesinin elindeydi. Patriciler, aynı zamanda eski gens ortaklığını da sürdürmek istiyorlardı. Oysa gens'in toprakları gitgide daralmıştı: Otlaklar ve topraklardan kendi üyelerine ve klenslerine geçici olarak verilen parçalar, giderek özel mülkiyete dönüşmüştü. Böylece gens ortaklığı iktisadî bakımdan varlık nedenini yitiriyordu ve çözülüyordu.

Bu koşullarda, patricilerin çıkarı, **ager publicus**, yani gensler arasında bölüşülmemiş ya da fetih yoluyla kazanılmış topraklardaydı.

Patriciler; daha büyük bir hırsla sarıldılar onlara.

Aynı zamanda, yeni bir sosyal tabaka doğuyordu: Hali vakti yerinde kent plebleri. Zengin pleb aileleri, particilerle siyasal haklarda eşitliği, pleblerle patriciler arasında evlilik izni ile majistralıklara girmeyi, gitgide artan bir inatla istemeye başladılar. Borçlar sorunu da pleblerin aşağı tabakalarını sarmıştı. V. yüzyılda, ager publicus üstünde patricilerin arazilerinde ortakçı olarak yerleşmiş pleblerden bir bölümü, borçlarından dolayı daha şimdiden köle durumuna düşmüştü ve aynı yazgı bekliyordu geri kalanını da.

Özellikle plebler için temel sorun, toprak sorunuydu, yani ager publicustan yararlanma ve boş toprakların, particilerle eşit olarak işgaliydi. Bütün kötülükleri -doğal olarak- patricilerin yönetiminden bilen plebler, kendi yönetici gurubunun siyasal istemlerini desteklemeye pek yatkındı.

Kent pleblerinin başını çektiği mücadelede, ayrılıkçılık, «göç» ve «çekilme» biçimlerine büründü.

> *494-342 yılları arasında birçok örneklerini görüyoruz bunların.*
>
> *Ordunun pleb kökenli öğelerinin başkaldırısı, tüm orduyu tehdit ettiğinden, iktidardaki patriri oligarşisi için daha da tehlikeliydi. O yıllarda esas olarak pleblerden oluşan ordu, askeri bakımdan kritik sayılabilecek anlarda, savaş için yola çıkmayı reddediyor, ya da bulunduğu yeri*

terkederek, kente yöneliyordu. Hoşnutsuz pleblerin buluşma yeri, Roma'nın bir mahallesi olan Aventin'di: Pleblerin tanrıçası Ceres (Demeter) adına yapılan tapınak da oradaydı. Başkaldıranlar orada, seçilmiş şeflerin başkanlığında «kutsal tabur»u oluşturuyorlardı. Birbirlerine yemin edip bağlandıktan sonra kentte geçit resmi yapıyor ve kentin dışında bir yerde, -sonradan «kutsal» sıfatını alacak bir dağda- karargâh kuruyorlardı. Bu «çekiliş» süresince, kentin iktisadi yaşamı kesintiye uğruyor, tarlaların ekimi biçimi terkediliyor, patricilerin evleri arazileri yağmalanıyordu. Sınırlar savunmasız kalınca, düşmanlar da Roma topraklarına giriyor, yakıp yıkıyorlardı.

Patrici otoriteleri ve askerî şefler, başkaldıranlara uzlaşmak için ödünler vermek zorundaydılar; öyle yapıyorlardı nitekim. Kendilerine bir heyet gönderiyor ve uzlaşmaya varılıyordu. Particilerden koparılmış böylesine ödünlerle, plebler, derece derece gerçekleştiriyorlardı programlarını.

PLEB MECLİSLERİNİN VE HALK TEMSİLCİLİĞİNİN DOĞUŞU

İsa'dan önce V. yüzyılın başlarında, bu başkaldırıların ilkinin arkasından, «pleb meclisleri» (concilia piebis) doğdu. Patriciler, tanımak zorunda kaldılar onu. Bütün plebleri içine alan bir kuruluştu bu: Kararlar (plebisit), tüm pleb topluluğu için geçerli idi; tacirlerin ve köylülerin bir araya geldikleri pazar günlerinde pazar alanında (forum) toplanırdı.

İkinci «çekilişken sonra, tüm halkın meclisi rolüne soyunacaktır.

Vetribute meclisi adını alacaktır.

449 yılında, comices centuriates, plebisitlerin tüm Roma halkı için kanun gücü taşıdığını belirten bir kanun kabul etti. Tributes meclislerinin birçok kararları, örneğin patricilerle plebler arasında evliliğe izin veren Kanuleia Kanunu, yürürlüğe girdiler. Ancak, bu meclislerin gerçekten kanun yapar duruma gelmeleri daha sonradır.

Yine ilk başkaldırı yılında (İ.Ö. 494) plebler, Kutsal Dağda, ilk halk temsilcilerini, daha doğrusu ilk pleb temsilcilerini (tribün) seçmişlerdi. Bu temsilcilerin kişilikleri «dokunulmaz ve kutsal»dı. Tributes meclislerince bir yıllığına seçilirlerdi. Hangi patrici otoritesi olursa olsun, aldıkları önlemlere karşı, -pleblerin yararına- «intercessio» yoluyla, ya da bu önlemler pleblerin çıkarını zedeliyorsa «veto» yoluyla müdahalede bulunurlardı. Halk temsilcisi her türlü adlî davayı durdurur ve kendi

yargılamasına alabilirdi. Pleb meclislerini toplantıya çağırıyor, önerilerde bulunuyor ve başkanlık ediyorlardı. Böylece, halk meclislerinin kişiliğinde, plebler patricilerin keyfi davranışlarına karşı, geniş yetkilerle donanmış savunucular kazanmış oldular.

Yine de ciddî sınırları vardı bu yetkilerin.

> *Önce, halk temsilcilerinin «imperium», yani askeri kumanda yetkisi yoktu. Sonra, kentin surları ile sınırlıydı bu yetki, kırsal kesimi içine almıyordu. Yıllık görev süresi boyunca, halk temsilcisi kenti terkedemez, evinin dışında bir yerde geceleyemez ve kapısı, her gelenin her saat başvurabilmesi için açık olmak zorunda idi. Ancak, bir diktatör seçiminde ve sıkıyönetim zamanlarında, halk temsilcilerinin yetkileri askıya alınıyordu.*

Halk temsilcilerinin sayısı ikiydi başlarda; daha sonra dörde beşe çıktı, sonunda da on oldu. Yetkilerini de istedikleri gibi artırdılar giderek; hattâ Senato'nun kararlarını denetlemeye başladılar. Senatodaki tartışmaları kapı önünde izler, alınan bir karar pleblerin çıkarlarına zarar verici ya da karşı ise, temsilcilerden biri kalkar vetosunu belirtirdi.

ONİKİ LEVHA KANUNU

Pleblerin en büyük fetihlerinden biri yazılı kanun oldu. Genslerin örf ve âdet hukuku (mos maiorum: «atalar örfü») patricilerin elinde bir sırdı; konsüllerin yargılamasında keyfiliğe götürüyordu bu da. Buna bir çare olarak, V. yüzyılın ortalarında, Senato, halk temsilcilerinin direnişi üzerine, kanunların yazılmasına ve yayınlanmasına karar verdi.

> *452 yılında on iki üyelik (decemvir) bir komisyon seçildi. İki yıl çalıştı komisyon. Başta, hepsi patriciydi üyelerin; sonra beşi patrici, beşi pleb oldu. Başlarına da, patricilerin pek ünlü temsilcilerinden Appius Claudius geçti. Çalışmalara sonucu tunçtan on iki levhaya kazınarak ilân edildi.*

Ne getiriyordu bu kanun?

Çoğu maddesi eskiyi sürdürüyordu; Örneğin, uzlaşmazlık halinde taraflar bir hakeme başvururlardı. Davacının davalıyı, «üstüne el koyarak» (m. 1), yargıcın önüne getirmek hakkı kabul ediliyordu. Yakman, tanıklarını da kendisi bulacaktı. Ceza hukukunda ise kısas ilkesi ağır basıyordu: Başkasını yaralayıp sakatlayana aynı şey yapılacaktı. Ölüm cezası, yalnız yangın

çıkarana ya da geceleyin başkasının tarlasına zarar verene değil, «hasata büyü yapan»a, «uğursuz şarkılar söyleyen»e de verilecekti.

Kimi cezalar da dinsel lanetleme niteliği taşıyor.

Ne var ki, On İki Levha Kanunu'nun bazı hükümleri ileri eğilimlerden esinleniyor: Örneğin, gens'in şeflerinin keyfî davranışlarını zayıflatmayı hedef tutan özel mülkiyetin savunması ile, borçlar hakkındaki kuralları insanîleştirmek isteyen hükümler böyle. Borcunu vadesinde ödeyemeyene otuz günlük bir mühlet veriliyordu; hapse atılmışsa, alacaklı açlık çektiremezdi borçlusuna; boynuna geçirilecek demir halkalar da on beş kiloyu aşamazdı. Borçlu, altmış günden fazla hapiste tutulamazdı; pazar kurulan günlerde foruma götürülecekti, orada isteyenin onu satın alma hakkı vardı, vb.

Böylece, atadan kalma ve daha o zamandan eskimiş «örf ve âdet hukuku»nun önemli birtakım kalıntılarını taşısa da, On İki Levha Kanunu ilerici bir nitelik taşıyordu yine de.

PLEB VE PATRİCİ MÜCADELESİNİN SONU

On İki Levha Kanunundan sonra plebler -ve belki o sıralar onlara katılmış olan kliensler- mücadelelerini sürdürdüler ve pleblerin zaferiyle bitti bu kavga.

Önce, pleblerin üst tabakalarının yararına olan kanunlar kabul edildi: 445 yılında particilerle plebler arasındaki evliliklere izin çıktı; pleblerin konsüllük makamında gözleri olduğundan, 444 yılından başlayarak, konsül yetkisiyle donanmış askerî halk temsilcileri seçilmeye başlandı. Sadece Senatoya giremiyordu bunlar. Daha sonraları, askerî halk temsilciliği, hemen tamamiyle konsüllüğün yerini aldı. Bu majistralar arasında zorunlu olarak birçok plebler vardı.

Ne var ki patriciler, siyasal ayrıcalıklarını inançla savunuyorlardı. Böylece, 443 yılından başlayarak, her beş yılda bir, on sekiz aylığına iki **Censor** seçilmeye başlandı. En seçkin konsüller arasından seçilen bu Censorlar, yurttaşların ve mallarının sayımı ile görevli idiler. Sayım, bir meydanda yapılıyordu. Mallarla ilgili her bildirim inceden inceye araştırılıyordu ve yurttaşların yakışlarına özel bir önem veriliyordu. Örneğin özentili, ya da sefih bir yaşam, sınıf düşmeyi gerektiriyordu. Censorlar, Senato listelerini de düzenliyorlardı ayrıca ve «liyakatsiz» olanlar listeden çıkarılıyordu. Censorların bütün bu geniş yetkileri, hele yurttaşların yaşayışlarını denetleme, patricilerin elinde, sosyal gelişmeyi köstekleyen

güçlü bir araç olup çıktı. Bunun dışında, topraklar, kamu madenleri, yolların, su yollarının ve resmî binaların yapımı gibi konularda bütün bilgiler, Censorların eline geçmekte gecikmedi. Bunun sonucunda büyük sayıda iş adamı Censorlara tâbi oldu; bu da, pleblerin içinde, patricilerin en tehlikeli siyasal rakipleri olan girişimci kişilerin etkinliği ve siyasal davranışı üstünde etkide bulunmak olanağını verdi Censorlara.

Pleblerin aşağı tabakaları da sosyal ve iktisadî plânda birtakım kazanımlar elde ettiler. Örneğin, yeni fethedilen topraklarda, toprak dağıtımı gitgide daha sık görülür oldu.

Galyalıların o korkunç akınlarını izleyen yıllarda, doruğuna vardı mücadele. Patricilerin, halk hareketini, arka arkaya diktatörlüklere başvurarak kırma girişimleri boşa çıktı; 367 yılında, iki halk temsilcisinin sunduğu bir kanun tasarısını, Senato kabul etmek zorunda kaldı.

> ***Licinia*** *ve* ***Sextia Kanunu*** *adını taşıyan bu kanun, pleblerin programındaki üç önemli sorunla ilgili idi: Toprak sorunu, borçlar sorunu ve siyasal sorun. Başta, bütün yurttaşların kamu topraklarından yararlanma hakları kabul edildi; patricilerin tekeline son verildi ve sınırlar kondu. İkinci olarak, borçluların daha önce ödedikleri faizler, borçtan indirildi. Son olarak da, konsül yetkisindeki askeri halk temsilciliği kaldırıldı ve yerine -biri pleb- yıllık iki konsülün seçimi kabul edildi.*

Patricilere bir ödün olarak da, pretörlük, konsüllükten ayrıldı ve patricilere özgü, ayrı bir yargı makamı oldu. Pretörler, konsüllerden sonra geliyorlardı. Ve yeni bir patrici majistralığı kuruldu: **Edil Kurullar**. Bayramların ve genel oyunların örgütlenmesi ile yükümlü idi bunlar. Ne var ki, bir iki yıl sonra plebler de bu makama seçilmeye başladılar; pretörlüğe ve diktatörlük de dahil tüm öteki makamlara oturmakta gecikmediler.

Plebler, 357 yılında, faizin tavanının %10 olmasını elde ettiler ve son olarak 326 yılında çıkarılan bir kanun (Iex Poetelia), borç için köleliği kaldırdı ve daha önce bu yüzden köle durumuna düşmüş yurttaşlar serbest bırakıldılar.

Böylece, uzun süren bir mücadelenin sonucu, eski klan toplumunun kalıntılarından çoğunun tasfiyesi oldu: Particilerle plebler, şimdi tek bir egemen sınıfı, **Romalı özgür yurttaşlar sınıfını** (cives Romani) oluşturuyorlardı.

> *Yurttaşlar, artık kökenleri bakımından değil, servet ve görevleri yönünden ayrılıyorlardı birbirinden, O tarihlerden başlayarak, «pleb» deyince, kentin yoksul halkı, özellikle yerli kentliler anlaşılır oldu. Patriciler ve pleblerin yukarı tabakalarından doğan yeni aristokrasiye ise, soylular (nobilitas), yani «bilinmeye değer», «ünlüler» ve daha sonra da «optimates», başka bir deyişle «en iyiler» denmeye başlandı. Her Roma yurttaşı, kökeni ne olursa olsun, yüksek majistralıklara erişmeyi başarmışsa, soylu olabiliyordu.*

Bunun yanı sıra, yeni bir sınıf oluşuyordu: **Köle sınıfı**.

İktisadî olayların dışında bir nedenle, zorla özgürlüğünden edilmiş kişilerden oluşan bir sınıftı bu: Savaş esirleri, haydutların ya da korsanların kaçırdığı insanlar, vb. On İki Levha Kanunu'nda da adları geçer çok kez. Bu insanlar, ona sahip olanın mülkiyetinde, değiş tokuş edilebilen, satılabilen, hattâ yok edilebilen bir şeydi. «Köle ya da başka bir hayvan»: Roma hukukunun kullandığı deyim buydu onlardan söz ederken. Şu da var ki, İsa'dan önce V ve IV. yüzyıllarda Roma'da egemen olan kölelik biçimi aile köleliği idi; geniş ölçüde doğal ekonomi yürürlükteydi çünkü.

Roma'da sınıflı toplumun doğuşuyla, yönetimin örgütlenişi de, tam bir gelişme içine girdi. Bu köleci devletin belirgin iki niteliği vardı: Askerî biçim ve sözde demokrasi.

Bu devlette, iktidar, «Roma halkı»ndan, Romalı özgür yurttaşların topluluğundan geliyor diye kabul ediliyordu. Her önemli sorunda, «halkın rızasını sormak» zorunlu idi. Ne var ki, uygulamada, iktidar, halkın iktidarı olmaktan uzaktı. Başta şu nedenle ki, **Halk Meclisi**'nin kararları, genel yönerge niteliğindeydi ve majistraların önerileri üzerine alınabiliyordu ancak. İkinci olarak, halk meclisinin üç biçimi içinde en demokratik olanı, yani comices tributes bile, orta ve büyük mülk sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyordu aslında. Küçük çiftçiler, yani köylüler, pek seyrek Roma'ya gelip seçimlere ve oylamalara katılabiliyorlardı. Comices centuriates ise, ilke olarak servete bakıyordu ve mutlak çoğunluk da orta ve yüksek sınıfın elindeydi. Son olarak, comices curiate, meclislerin kararlarını «centuri» üzerinden onaylıyordu. Böylece, halkın iradesini saptırmak için geniş olanaklar vardı. Ayrıca, yüksek majistralar fala baktığından, her türlü kararı askıya almak ya da iptal etmek, hattâ meclisi bile dağıtmak için dinsel bir bahane bulabiliyorlardı çok kez.

Majistraların rolleri ise pek büyüktü devletin yaşamında.

Ne var ki, yönetici gücü oluşturan bu majistralıklar, yeni aristokrasinin, soyluların küçük bir gurubunun tekelindeydi ve bu sınıf, «yeni kişiler»in gelip aralarına girmemesi için direniyordu. İki ilke koymuştu bunun için: Kamu görevlerinin karşılıksız oluşu; bir de, bir yüksek göreve gelebilmek için, ondan bir önceki görevde bulunmuş olma. Ayrıca, yaş sınırlamaları da vardı. Örneğin, ancak 43 yaşından sonra konsül seçilebilirdi bir kimse.

Böylece, Roma soyluları bir oligarşi olup çıktı sonunda.

Bundan başka, Roma devletinin gerçek sahibi tartışmasız **Senato** idi artık. Hazine elindeydi. Bununla kumandanları kendine bağlı kılıyordu; çünkü, Senatonun emri olmadan, ordu için herhangi bir giderde bulunulamazdı. Ayrıca, tüm ekonomik önlemleri Senato alabiliyordu. Bunun dışında, majistralar arasında görevleri dağıtan, yıllık görev süresinin bitiminde mühleti uzatan, raporlarını inceleyip onaylayan, zafer töreni yapılıp yapılmamasını kabul eden de oydu. Senatörler, pretör mahkemeleriyle öteki mahkemelere yardımcı sıfatıyla katılırlardı. Elçileri Senato kabul ediyor ve gönderiyor, anlaşmaları da yine o onaylıyor ya da reddediyordu. Hiçbir majistra, Senatonun önceden onayını almadan, Halk Meclisine herhangi bir kanun tasarısı ya da herhangi bir yeni önlem önerisinde bulunmaya cesaret edemezdi. Senato, halk temsilcilerini kendi içine alıp üyeleri arasına katmakla, onların başlarda kendisi için tehlikeli olan iktidarlarını kırmayı bile başardı.

Roma devletinin bir başka özelliği, açıkça **askerî** bir nitelik taşımasıydı. Savaşçı köylülerin siyasal bir örgütüydü o çünkü. Roma ordusu, köylüydü aslında; çünkü, askere almada kullanılan servet ilkesinde ölçü, toprak sahibi olmaktı. Bir kentli, varlıklı da olsa, toprak sahibi değilse, ordunun yan hizmetlerine kabul edilebilirdi ancak. Süvari sınıfı bile yine toprak sahiplerine ayrılmıştı; sıradan köylülerden daha varlıklı olan bu kişiler, aynı zamanda saygınlığı olan «şövalye» sıfatını taşıyorlardı. IV. yüzyılda savaşlar, kesinlikle kendine özgü bir zanaat niteliğine büründü; konusu, komşu halklara karşı aralıksız sürdürülen saldırı hareketlerine dayanarak mal mülk edinmeydi bu zanaatın. Bunun sonucu şu oldu ki, -Censorlarla halk temsilcileri dışında- bütün bellibaşlı majistralar, kumanda mevkiinde, askerî şef olup çıktılar. Sivil görevler artık ikinci derecedeydi onlar için; silâhları ellerinden bıraktıklarında ya da iki savaş arası ateşkeslerde yerine getirmeye çalışıyorlardı bu görevleri. Senato bile, askerîleşmiş Roma

devletinin sürekli bir genelkurmayı idi bir çeşit. Her şey savaşın zorunluluklarına bağlı kılınmıştı. Halkın gereksinmeleri bile.

Bütün bu kurallar, Roma halkının geleceği üstünde büyük etkiler yarattı ve giderek tarihinin bundan sonraki dönemini, İtalya savaşlarını, sonra yarımada dışındaki fetihleri, kısacası Roma'yı bir Akdeniz imparatorluğu yapacak süreci belirledi.

III
İTALYA'NIN FETHİ

Roma, bütün İtalya'yı birleştirecektir. Bu fetih, Orta İtalya'dan başlar, güneye doğru yayılır. Ortaya çıkan, Roma hegemonyasında karmaşık bir sistemdir.

ORTA İTALYA'NIN FETHİNDEN GÜNEY İTALYA'NIN FETHİNE

İsa'dan önce IV. yüzyıldan başlayarak, güney ve orta İtalya'da, üretici güçlerin büyük gelişmesinin bir sonucu olarak, o zamana değin birbirinden kopuk klanlar halinde yaşamış halklar arasında **savaşçı federasyonlar**ın kurulduğunu görüyoruz.

Bunlardan Samnit birliği büyük bir güç kazanmıştı.

Ve, IV. yüzyılın ikinci yarısında, bütün İtalya'yı ele geçirecekti neredeyse.

Ne var ki, yarımadadaki halkların birleştirilmesi, Roma'nın eseri oldu; oldu, çünkü Roma, İtalya'daki kentlerin en önemlisi, ülkesi ve halkı en geniş ve kalabalık, sosyal ve siyasal örgütlenişi en ileri olanı idi. Köleliğin yerleşmesi ve zengin pleblerin siyasal etkisi ile, Roma, saldırgan bir politikaya yöneldi giderek. Ordusunun yetkin örgütlenişi ve devletin askerîleştirilmesi sayesinde, Roma, birçok çetin savaşlardan zaferle çıktı ve tüm İtalya'nın en güçlü devleti haline geldi.

İlk aşamada bütün orta İtalya fethedildi.

Orta İtalya'nın fethinden sonra, Roma'nın yönetici çevreleri gözlerini güney İtalya'ya çevirdiler. Güney İtalya'da, tacir zengin Yunan siteleri vardı ve üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. Lukanyalılara karşı Yunan kenti Thourioi'ye yardım etti diye, Roma birlikleri ve gemileri Torento önünde göründüğünde güney İtalya'daki bu en güçlü Yunan kolonisinin demokrat hükümeti, Roma'yla anlaşmayı savunan aristokrat partinin şeflerini kovarak savaş ilân etti.

Ve yardımına da **Pyrrhus**'u çağırdı.

Büyük İskender'in mirasçılarından biri olan Pyrrhus, Yunanistan'da Epir kralı idi. O da Batı Akdeniz'de üstünlük iddiasındaydı. Pyrrhus, 280 yılında, dört başı mamur bir orduyla İtalya'da karaya ayak bastı; orada da kendisine katılanlar oldu. Özellikle filleri sayesinde büyük başarılar kazandı; ancak hiçbirinden yararlanamadı bu zaferlerin ve güçlerini dağıttı. Kısacası havaya gitti yaptıkları. Boşa giden ve kazananı da tüketen zaferlere «Pyrrhus zaferi» denmesi bu yüzden. Sonunda, Yunanistan'a döndü. Romalılar, Kartacalıların da yardımıyla, Torento'yu aldılar (İ.Ö. 272).

İtalya'nın fethi tamamlanmıştı.

ROMA HEGEMONYASINDA İTALYA KONFEDERASYONU

İtalya'ya boyun eğdiren Roma, onu tek bir devlet halinde örgütlemedi. Tüm siteleri, andlaşmalarla, pek karmaşık federal bir sistem içinde topladı.

Bu andlaşmaların koşulları, farklı durumlar gözönünde tutulduğu için birbirinden farklıydı; yine de kural, eşitlikti. Buna göre, bağlaşık siteler, özelliklerini koruyor; ancak kendiliklerinden savaş açamıyor ve diplomatik ilişkilerde bulunamıyorlardı; Yunan kolonileri, birçok Etrüsk kentleri, Latium'daki bazı sitelerle yapılan andlaşmaların koşulları böyleydi. Samnitler, Lukanyalılar ve Biruttienler'in ise, topraklarının büyük bir bölümü ellerinden alındı, başka halklarla ilişkileri bütünüyle yasaklandı. Siteler örflerini ve kanunlarını koruyorlardı gerçi, ancak Roma, majistraların, kendi yandaşı aristokrasinin üyeleri arasından seçilmesine dikkat ediyordu. Yenilenlerin ellerinden alınan toprakların üstünde, Roma yurttaşlarından ya da ayrıcalıklı «Latin bağlaşıklardan oluşan askerî koloniler kuruyordu. Böylece, Latin siteleri, bağlaşıklar (socii) sıfatı da tanınmış olsa, bağımlı durumda idiler yine de.

En çok bağlılık gösteren, en iyi koşullu duruma geçiyordu.

«Böl ve yönet» politikasıydı Roma'nınki.

Kolonilerdeki topraklar, topraksız Roma köylülerine dağıtılmıştı. Fethedilen topraklardan dağıtılmayıp «ager publicus»a katılanları devletten kiralayarak «işgal etmek» mümkündü. Güney İtalya'da özellikle hayvancılık yapmaya uygun geniş araziler oluştu bu yolla. Roma toplumunda pek çeşitli tabakaların, giderek köylülüğün İtalya'nın fethine bilinçli olarak katılmış olmalarının nedeni budur başta.

BÖLÜM III
ROMA FETHİ

İtalya'nın fethi, Roma'yı, Akdeniz'in en büyük güçlerinden ve o zamanki dünya politikasının en etkili merkezlerinden biri haline getirir. İlk kez Mısır'la diplomatik ilişkiler başlar. Yarımadadaki büyük ticaret merkezlerinin ele geçirilmesi ve bağlaşıklara dayatılmış -kendi aralarında doğrudan doğruya- ticaret yapma yasağı, tüm İtalya'da Romalı tacirlere bırakır ticaret tekelini. Yunanistan'la ticaret zaten başlamıştır. Bu yeni sınıfın temsilcileri, Roma politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek istemektedirler. İsa'dan önce III. yüzyılın ilk yarısında, bu sınıf, öylesine bir ağırlık kazanır ki, İtalya'nın fethinden az sonra, Roma, Batı Akdeniz hegemonyası adına büyük rakibi Kartaca ile karşı karşıya gelir.

Roma fethi başlamıştır.

İktisadî, sosyal, siyasal ve kültürel büyük sonuçları olacaktır bunun.

I
KARTACA SAVAŞLARI

İsa'dan önce 264 yılında başlayıp, bir yüzyıldan fazla süren ve sonunda Kartaca'nın kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaşlara **Kartaca savaşları** adı verilir. Romalılar, Kartacalılara «pümk», yani Fenikeli dedikleri için, Pön savaşları diye de anılır. O zamanın dünyasında işitilmedik bir gerilime yol açan ve her iki tarafın halklarına felâket ve yoksulluk getiren bu savaşlar, iki kolonici ve fatih oligarşi arasındaki çıkar çatışmasından doğduğu için, düpedüz emperyalist bir nitelik taşıyordu.

Ama her şeyden önce kimdi bu Kartaca?

KARTACA

Kartaca, İsa'dan önce IX. yüzyılda, Fenikelilerin kuzey Afrika'da kurdukları bir siteydi. Kaart-hadtha da «yeni kent» demek. Afrika'dan uzanan bir yarımadanın üstünde kurulan kentin coğrafya bakımından pek uygun bir konumu vardı.

Kartacalılar, yaygın bir **deniz ticareti**ne dayanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bütün Batı Akdeniz kıyılarını ve adalarını içine alıyordu bu imparatorluk: Kuzey Afrika'ya, İspanya'nın güneyine, batı Sicilya'ya, Korsika ve Sardunya'ya ve Balear adalarına koloniler ve ticaret merkezleri serpiştirmişlerdi. Oralardaki halkı Kartacalı yöneticiler yönetirdi. Fenike

denizcilerinin girişim ruhu, cesaret ve hüneri sayesinde, korkunç zenginlikler akordu Kartaca'ya: Batı Afrika kıyılarından kara derili köleler, altın tozu, fildişi, İngiltere'den kalay, Kuzey Denizinden amber...

Polybios'a sorarsanız, dünyanın en zengin kentiydi Kartaca o yıllarda.

Kurduğu imparatorluğu savunmak ve genişletmek için, Kartaca, büyük bir ordu yaratmıştı; Yerlilerden zorla alınan insanlarla, paralı askerlerden oluşuyordu bu ordu. Bu birlikler, Kartacalıların kumandasında pek güzel donanmıştı; orduda çok sayıda savaş fili de vardı. Donanmasına da söz yoktu. Beş sıra kürekli büyük gemileri ilk kez Kartacalılar yaptılar ki, Yunan trierlerinden çok daha büyük ve çok daha hareketli idi.

Kartaca'da siyasal iktidar, zengin köle sahipleri, tacirler ve büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir gurubun elindeydi. Çünkü tarım da, bu kent ekonomisinde büyük bir rol oynuyordu: Verimli Bağradas vadisinde, köle emeği kullanan geniş araziler vardı. İşte bu yüzdendir ki, Kartaca'nın iç politikasında iki gurup, tacir ve tarım zümresi çatışıp durmuştur. Yönetici oligarşi bunlardan oluşuyor, post kavgası da bunlar arasında oluyordu. Bütün makamlar satın alınabiliyordu. Diktatörlük yetkilerine sahip «Beşler Konseyi» ile, tüm yöneticilerin kendisine bağlı olduğu «Yüz Yargıç», en zengin ailelerin temsilcileri arasından seçiliyordu.

Bir de halk meclisi vardı ki, halktaki hoşnutsuzluğu yansıtırdı.

> *Yöneticilerin insanlık dışı eylemlerini haklı göstermek için, rahipler, halkın ruhuna bile bile vahşeti telkin ederlerdi; Tanrıça Tanit'e (Fenikelilerin Astarte'si) köleler, mahkûmlar, Baal'a (Moloch) da yeni doğmuş çocuklar kurban edilirdi. Zenginler, yoksulların çocuklarını satın alırlardı bu amaçla. İnsan kurban etme âdeti Kartaca'da öteki İlk Çağ halklarından çok daha uzun süre devam etti durdu.*

Boyun eğdirilmiş halklar üzerindeki baskı, işitilmemiş boyutlara varmıştı Kartaca'da. Libya'lı köylülerden alınan vergiler, onların topraktan kazandıklarının yarısını aşıyordu. Kartaca ticaretinin bellibaşlı konularından biri de kölelerdi. Zenginlerin topraklarında kullanılan emek de köle emeğiydi.

Aşikârdır ki, sosyal ilişkiler pek gergindi Kartaca'da.

Oligarşinin kanatları arasındaki mücadelenin yanı sıra, halktan da sık sık başkaldırıları görüyoruz. İç sosyal çelişmeler, köleliğe dayanan Kartaca devletinin en zayıf noktası idi. Ne var ki, bu çelişmeler, Roma'da olduğu

kadar keskin değildi o yıllar ve Kartaca'nin hâlâ ilkel kalmış sosyal yapısı, bundan dolayı daha bağdaşıktı Roma'dan.

BİRİNCİ KARTACA SAVAŞI

Roma'nın Kartaca ile ilişkileri, tarım erbabı Roma'da egemen olduğu ve, her iki devlet de, Yunanlılarla Etrüskleri ortak düşman olarak gördükleri sürece iyi gitmişti. Ancak, Roma'nın dış ticareti geliştikçe, zehirlenmeye başladı bu ilişkiler. Romalı tacir ve zanaatçılar, Kartacalıların gitgide güçlenmesinden kaygılanmaya başladılar; hele Pyrrhus'un Sicilya'daki yenilgisinden sonra, Sicilya tümüyle Kartacalıların eline düşeyazdı. Öyle olduğu içindir ki, Sicilya'daki Messena kentinin Kartacalıların eline düştüğü haberi olmadık yere heyecanlandırdı Roma'yı; bu kent, Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza egemendi çünkü.

> *Daha önce 280 yılına doğru, paralı Samnit askerleri (Mamertinler), Syraküza'dan dönerken, bu kenti ele geçirmişlerdi. Syraküza tiranı II. Hieron'un misillemesinden korkan Mamertinler, tutup Kartacalıları yardıma çağırmışlardı. Onlar da gelip Messena'ya bir birlik yerleştirmişlerdi. Böylece kentin sahibi olmuşlardı aslında.*
>
> *Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza da egemen.*

İtalyalı yurttaşlarının imdadına koşma bahanesiyle, tacir ve zanaatçıların patronu Appius Klaudius ailesi, «Messena davasına burnunu soktu ve bundan bir savaş çıkartmayı başardı. Senato hiç istemediği halde, Halk Meclisi, Konsül C. Appius Klaudius'a Messena'yı «kurtarma» görevi verdi. O da büyük bir hararetle sarıldı işe: Kartacalıları, birliklerini Messena'dan geri çekmeye zorladı ve -savaş ilân etmeksizin- Syraküza ile Kartacalılara karşı askerî harekâta girişti. Bunu gören Hieron, az sonra Romalılara sırtını döndü ve Kartaca da Roma'ya karşı açıkça savaş durumuna geçti.

Roma - Kartaca çatışması başlamıştı. (İ.Ö. 264).

Romalılar, başlarda pek başarılı sonuçlar elde ettiler. Kartacalıların Sicilya'daki bellibaşlı müstahkem mevkilerini ele geçiremedilerse de, adadaki en önemli Yunan kentlerini aldılar; ve büyük bir donanma yaparak acı bir yenilgiye uğrattılar Kartacalıları. Forum'da ilk anıt, bu zaferin onuruna yükseltilmişti.

Ne var ki, başarılarını abarttılar Romalılar. Kartaca donanmasını, bir ikinci kez yendikten sonra, büyük bir orduyla Afrika'ya ayak bastılar ve Kartaca'nın yöresini yakıp yıktılar. Halkın büyük bir bölümünü esir edip,

Roma’ya yolladılar. Ancak, böyle uzak seferlere çıkmaktan, kendi topraklarını yüzüstü bıraktıkları için hayli sızlanan köylü askerlerin hoşnutsuzluğu sonucu, Afrika’da M. Atilius Regulus kumandasında bir küçük ordu bırakarak çekildiler.

Sonra bir yığın çatışma olacaktır.

Kartacalılar, Regulus’un küçük ordusunu ezeceklerdir. Bu yetmiyormuş gibi, Regulus’un kalıntılarını kurtarmak için yollanan Roma donanması yolda batacakttr. Bir başka Roma donanması da Kartacalıların eline geçecektir. Bu ağır kayıplar yüzünden denizlerdeki üstünlüğü ele geçirmekten vazgeçmiştir Roma. Kartaca gemileri, İtalya kıyılarını yakıp yıkmaya başlamıştır. 249-241 yılları, Amilkar Barka’nın kumandasındaki Kartacalıların başarılarıyla doludur.

Roma’da hazine boşalmış ve Romalı çiftçiler de kendilerini tüketen savaştan yorgun düşmüşlerdir. Her şey yitirilmiş gibidir.

İşte o sıralar, savaşı başlatan ve başarıyla sonuçlanmasında büyük çıkarları olan Romalı tacir ve zanaatçı zümre, kendi hesaplarına büyük bir donanma yaptırdılar. Konsül C. Lutatius Katulus kumandasındaki donanma, Kartaca donanmasını çok acı bir yenilgiye uğrattı. Gemi kayıplarının yanı sıra, Sicilya’daki birkaç kenti de yitirdi Kartacalılar ve görüşme masasına oturdular: 241 tarihli barış andlaşmasına göre, Kartaca, Sicilya’daki topraklarından olduğu gibi, kıyılarındaki adalardan da vazgeçiyordu; on yıl boyunca büyük bir savaş tazminatı ödeyecekti; bütün Romalı esirleri karşılıksız geri verecek ve İtalya’dan paralı asker tutamayacaktı artık.

Batı Sicilya, Roma’nın ilk «eyalet»i oldu.

Batı denizleri, Roma’nın savaş ve ticaret gemilerine açıktı şimdi; elbette yeni askerî ve ticarî girişimlerine de.

İKİ SAVAŞ ARASI KARTACA VE ROMA

Kartaca, savaştan öylesine bitkin çıkmıştı ki, Sicilya’dan dönen askerlerinin ücretlerini bile ödeyemez durumda kaldı; o ücretli askerler de başkaldırdılar; vahşice sömürülen Libyalı yerlilerle, Kartaca plantasyonlarında çalıştırılan köleler de katıldılar onlara.

Yüzbine yakın olduğunu söylerler başkaldıranlara.

HieronTa Roma Senatosu, Kartaca’nın düşmanı da olsalar, başkaldırının sınıfsal niteliğinin bilincinde olduklarından, Kartaca’nın yardımına koştular.

Üç yıl sürdü başkaldırı ve kanla bastırıldı.

Plybios, bilinen bütün savaşlar içinde en zalimi olduğunu söyler bunun. Doğrudur; sınıfsal niteliği gözönünde tutulursa, doğaldı bu.

Bu başkaldırının bastırılmasında büyük rolü olan Amilkar, Kartaca'nın batı eyaletlerinin üzerindeki otoritesini yeniden kurmak ve İberya'da (İspanya), Romalılara karşı girişilecek yeni bir savaşta güçlü bir üs kurmak için görevlendirildi. Amilkar, başarıyla yerine getirdi bu görevi; Sierra Neveda madenlerini ele geçirdi ve dağlılara boyun eğdirdikten sonra, 150.000 kişilik bir ordu oluşturdu onlardan. Bir seferin ertesinde öldürüldükten sonra, yerine geçen Asdrubal, savaş hazırlığını sürdürdü. Kartaca'nın İspanya'da başlıca müstahkem mevkii haline gelecek olan Yeni Kartaca'yı kurdu. Yöredeki gümüş madenlerinde 20.000'e yakın köle çalışıyordu. Romalıların kuşkularını törpülemek için de, tuttu bir andlaşma yaptı onlarla.

Ebre ırmağı, iki devletin etki alanının sınırı olacaktı.

Roma'ya gelince, Kartaca'ya karşı kazanılan zafer, yığınla insanı zengin etmişti; deniz aşırı yeni toprakların fethini gündeme getirdi bu. Yönetici aristokrasinin içinde bile, kendisini ticarete veren senatörler oldu. Ve bu arada, Sardunya ile Korsika işgal edilerek eyalet haline getirildi ve halkı da köle olarak satıldı sonra. Arkadan İlliryalı korsanlarla mücadele bahanesiyle Korfu alındı ve İllirya Krallığına son verildi.

Ticaret ve zanaatçı çevrelerin bu dış politikası, köylü kitlelerinin muhalefetiyle karşılaştı ve yeni Halk Partisinin etkisi arttı. Bu partilinin Comices Centuriates'te sağladığı bir reform sonucu, dizginler orta sınıfların eline geçti: Temsilcilerini iktidara geçirmeye başlayan küçük ve orta mülk sahipleri, yeni toprakların kazanılmasına ve tarımda kolonileştirmeye itiyorlardı Roma'yı.

223 yılında, genç bir halk temsilcisi C. Flaminius, Ager Gallicus'u köylüler arasında bölüştürmeyi öngören bir kanun çıkarttı. Arkadan Halk Partisinin programındaki Gaule Cisalpine fethedilerek, toprakları üstünde yığınla koloni oluşturuldu. «Via Flaminia», Roma'ya bağlıyordu bütün bu kolonileri. 218 yılında da, bir başka halk temsilcisi, Klaudius, senatörlere ticareti ve büyük gemilere sahip olmayı yasaklayan bir kanun çıkarttı büyük gürültü ve patırtılarla.

Neydi bütün bu değişikliklerin anlamı?

Roma'nın tüm eski siyasal ve sosyal yapısını değiştiren bu derin değişiklikler, açıkça demokratik bir anlam taşıyorlardı. İşte bu nedenledir ki, Roma soylularının kalesi Senato, ayağının altından toprağın gitgide kaymakta olduğunu gördüğünden, halk kitlelerinin dikkatini iç sorunlardan dış sorunlara çevirmekte buldu çareyi. Roma diplomasisi, Kartaca'ya karşı ikinci bir savaşı çabuklaştırmaya koyuldu.

Klaudia Kanunu'nu Halk Meclisi'nin kabul ettiği aynı yıl savaş da patladı.

İKİNCİ KARTACA SAVAŞI

İsa'dan önce 221 yılında, az bir süre önce bir İspanyol yurtseverinin öldürdüğü Asdrubal'ın ölümünden yararlanarak, Roma Senatosu, İspanya'daki Sagonte kentini korumasına alıp, vaktiyle Asdrubal'le yapmış olduğu andlaşmayı bozdu. İspanya'daki Kartaca ordusunun kumandanlığına, Amilkar Barka'nın oğlu, yirmi beş yaşındaki **Hannibal** seçilmişti. Babası, daha çocukken, Romalılara karşı sönmeyecek bir kin aşılamıştı ona. Yunanlı eğiticilerin elinde pek yetkin bir eğitim gören Hannibal, az sonra parlak bir kumandan olup çıktı. Bir savaşa yol açmak için bahane aradığından, tuttu Sagonte'yi kuşatıp aldı. Romalılar, Hannibal'in kendilerine teslim edilmesini istediler; Kartaca reddetti; Roma da Kartaca'ya savaş ilân etti (İ.Ö. 218).

İkinci Kartaca savaşı başlamıştı.

Roma Senatosu, çabuk ve kesin bir savaşın arkasındaydı; Afrika'ya çıkılacak ve bir hamlede Kartaca'nın hesabı görülecekti. Ancak Hannibal, bütün bu plânları bozdu: 218 yılının ilkbaharında, büyük bir orduyla, karadan İtalya'nın üzerine yürüyüşe geçti. Ordusunda çok sayıda fil de vardı. Güney Galya kıyıları boyunca yürüyerek -bin zahmetle- Alplere vardı ve onları aşarak Po ovasına indi. Ordusunun yarısından fazlası erimişti yollarda. Ne var ki, az önce Roma'ya boyun eğmiş Kekler, duraksamadan katıldılar kendisine. Hannibal, Romalıların öncülerini yendikten sonra, Po'yu aştı ve, 218 yılı Aralık ayında- kendisini karşılamakta sabırsızlık gösteren - Konsül Tiberius Sempronius ile P. Kornelius Scipion'un ordularını bozguna uğrattı.

Bütün bu kayıplar, özellikle Halk Partisinin çabalarıyla son yıllarda elde edilmiş topraklara yitirilmesi, büyük bir kaynaşma içine soktu Roma'yı ve partiler mücadelesi kızıştı.

Senato ve soylular, halkın çıkarlarını savunmada yeteneksizlik ve savsaklama ile suçlanıyordu. 217 yılında halkın gözdesi C. Flaminus konsül seçildi ve -Senatonun muhalefetine karşın- kumandayı üzerine aldı. Ve Roma'ya giden yol üzerinde mevzilendi. Hannibal, dahice bir manevrayla, Flaminus'un ordusunun gerisine sarktı ve Trazimen golüyle onu çevreleyen dağlar arasındaki dar bir geçitte tuzağa düşürdü Romalıları.

Flaminus da içinde olmak üzere, bütün bir ordu mahvolmuştu.

Yalnız Romalılara uğradığı ikinci bir askeri yenilgi değildi bu: Halk Partisinin de yenilgisiydi aynı zamanda.

Roma'ya giden yol ardına kadar açıktı artık.

Ne yaptı Hannibal?

Doğrudan doğruya Roma'nın üzerine yürüyecek yerde, tuttu Roma konfederasyonunu dağıtmaya kalktı; İtalya'daki halkların kurtarıcısı olarak ilân ediyordu kendisini. Yolu üzerinde Romalılara ve Latinlere ait de ne varsa yakıp yıkıyordu. Senato'nun adamı diktatör Quintus Fabius ise, pek ihtiyatlı bir davranış içindeydi. O yüzden de kısa sürede halkın gözünden düştü. Yerine, Senato'nun bir başka adamı L. Emilius Paulus ile Halk Partisinin temsilcisi C. Terentius Varron konsül seçildiler. Halkın isteğine uyarak, Senato, kesin savaş emri verdi konsüllere. Ancak, iki konsül arasındaki anlaşmazlık yüzünden, Romalılara hiç de uygun olmayan koşullarda verildi bu savaş. Hannibal, 216 yılının yazında, **Kan**'da, aşağı yukarı 80.000 kişilik bir Roma ordusunu çevirerek, hemen bütünüyle yok ediyordu.

Yalnız Varron'du kurtulan bir avuç askeriyle!

Kan'dan sonra Roma'nın durumu felâketti. İtalya'daki hemen bütün halklar, Roma'ya başkaldırmış ve Hannibal'in yanına geçmişlerdi. Başka yerdeki Roma birlikleri de birer birer yok ediliyordu. 211 yılında Hannibal, Latium'a girer. Roma'ya yaklaşır ve bir tepeden kinini taşıyan bir mızrağı fırlatır kente.

Roma devletinin çöküşüne bir adım kalmıştır.

Ne var ki, Roma yıkılmadı; çalışkan halkının özverisi ve direnci sayesinde bir kez daha kurtuldu. Yeni bir ordu kurmak gerekiyordu, o kuruldu. İhtiyat, baş politikaydı. Yapılacak olan, Hannibal'in asıl plânını,

yani İtalya Konfederasyonunu dağıtarak Roma’ya karşı bütün düşmanların, birleştirme plânın, bozmak; yeni güçler ve yandaşlar elde etmesini de engelleyerek onu çevresinden soyutlamaktı.

Tam on yılda, 215’ten 205 yılına kadar süren bir zaman içinde bu plân gerçekleştirilir: Roma, yarımadada durumunu güçlendirir ve Hannibal, İtalya’nın güneyine hapsedilir sonunda. Bu arada Sicilya alınır ve Yunanistan’da durum güçlendirilir (Birinci Makedonya Savaşı). Hannibal için en ağır darbe, İspanya’daki birliklerin yenilgisi olur. İspanya’daki Roma ordusunun başında ise genç bir kumandan görüyoruz: P. Kornelius Scipion.

Bu ad önemlidir.

Savaşın on üçüncü yılında, Roma, plânının son aşamasına gelmiştir: Doğrudan doğruya Kartaca’ya saldıracaktır. 205 yılında Scipion ordusunu Afrika’ya geçirir ve tahıl ambarı Bagradas vadisini yakıp yıkar. Kartaca’yı açlığa mahkûm ederek almaktır niyeti. Numidya Kralı Massinissa da onun yanına geçmiştir. Kartaca Senatosu, barış önerisinde bulunmuştur daha şimdiden; ancak Halk Meclisi başkaldırır ve Hannibal’i çağırmaya ve doğduğu kentin savunulmasını ona bırakmaya karar verir.

Ve Hannibal döner.

Ne var ki, **Zama** meydan savaşında acı bir yenilgiye uğrar (İ.Ö. 202).

Barış andlaşmasının koşulları pek ağırdır: Kartaca’ya Afrika’da küçük bir toprak parçası bırakılıyordu; Roma’nın izni olmadan komşularıyla savaşa kalkamayacaktı; ordusunu salıverecek, donanması da olmayacaktı; Roma ordusu Afrika’dan çekilinceye kadar bakımını sağlayacaktı; korkunç bir tazminat ödeyecekti ayrıca.

Kartaca, her şeyini yitirmişti.

Hannibal, Doğu’ya, Roma’ya karşı yeni bir savaş kazanmak için Suriye Kralı Antiochos’un yanına kaçtı.

Roma, tehlikeli düşmanına karşı kazandığı zaferi büyük çoşkunlukla kutladı. Scipion, Afrika’dan büyük bir servetle döndü; devlette bir numaralı kişidir artık ve «Afrikalı» diye anılacaktır. Ne var ki, on beş yıl süren savaş, Roma’ya iktisadî bakımından korkunç kayıplara malolmuştu. Ancak, öyle de olsa, Roma’nın yüksek sınıflarının, özellikle tacir ve zanaatçılarının gönenci, birinci Kartaca savaşı sonrasında olduğundan da fazla arttı. Zayıf düşen ve saygınlığı azalan Halk Partisi politika sahnesinden çekildi ve gitgide gelişen Roma plutokrasisine karşı muhalefeti durdu. Bu nedenlerle,

Roma politikası, Kartaca üzerindeki zaferi izleyen o yıllarda, akışını, hiçbir engellemeyle karşılaşmadan sürdürdü. Bu akışın yönünü ise, zenginleşmiş soylular ile savaş malzemesi satımından ve kolonilerden edindiği yararlardan gitgide servetini arttıran «şövalyeler» çiziyordu. Akdeniz'in batısı fethedilmişti; Roma'nın egemen sınıfları, yayılma tutkularını dizginleyecek hiçbir sınır olmadığından, vakit geçirmeden Doğu'nun fethine başlayabileceklerdi.

Öyle de yaptılar nitekim.

II
ROMA'NIN DOĞU HEGEMONYASININ BAŞLANGIÇLARI

Roma, Akdeniz'in doğusunda, önce üstünlüğünü, giderek egemenliğini, Batı'da yaptığından çok daha kolay gerçekleştirdi: Kartaca'yı yenmek için 63 yıl gerekmişti; Doğu'daki üstünlük ise 200 ile 190 yılları arasında, yani on yılda kurulabildi.

Nereden kaynaklanıyordu bu hızlı başarı?

O devrin uluslararası ilişkilerinden.

Gerçekten, İsa'dan önce III. yüzyılda, Batı'da üstün bir durumda olan yalnız Kartaca idi. Doğu'da ise, bağımsız siteler ya da onların birlikleri arasında olduğu gibi, irili ufaklı çeşitli hellenistik devletler arasında da sürekli bir mücadele görüyoruz. Fazla olarak da, yoğun bir sınıflar mücadelesi, dışarıya karşı direncini zayıflatıyordu bu devletlerin. İşte bütün bu koşullar, Roma'ya, yalnız silâha başvurarak değil, usta bir diplomasiyle, bu devletleri birbirinin karşısına çıkararak hareket serbestliği veriyordu.

İKİNCİ MAKEDONYA SAVAŞI

Roma'nın köleci ve askerî oligarşisi, İkinci Kartaca Savaşının hemen arkasından, Makedonya'ya müdahale etti ve dört yılda işini tamamladı.

İkinci Makedonya Savaşı diye adlandırılır bu (İ.Ö. 200-197).

Savaş için bahane, başta Kral V. Filip'in, Hannibal'e yardım etmiş olmasıydı; ayrıca Filip, V. Ptoleme'nin küçüklüğü nedeniyle, Mısır sarayındaki karışıklıklardan yararlanıp, Mısır'ın Asya'daki topraklarını (Karya ve Lidya) almaya girişecek kadar gücünü arttırmıştı ve Hellespont'taki bazı sitelerle Kikladlar'ı da ele geçirmişti. Rodos, Bergama ve Atina, buna bakıp da Roma'dan yardım isteyince, Roma'daki savaş yandaşları, Doğu işlerine karışmak için uygun zamanın geldiğine hükmedip -Halk Meclisindeki büyük muhalefete karşın- bu fırsatı elde ettiler.

Savaşın ilk iki yılında, küçük bir Roma ordusunun İllirya'yla Yunanistan'a giriş denemesi boşa çıktı. Romalılar arkadan, genç ve kurnaz, ama aynı zamanda Yunan kültürüne hayran bir politikacıyı, T. Quinctius Flamininus'u gönderdiler Yunanistan'a. Flamininus, savaşın amacının «Makedonya'nın boyunduruğundan Hellenleri kurtarmak» olduğuna inandırabildi onları; Epirliler, arkadan orta Yunanistan ve Peloponez katıldılar kendisine.

Onların da yardımıyla Filip'i yendi.

Makedonya'nın Yunanistan'daki yüz elli yıllık egemenliği ve Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü sona ermişti böylece.

Yunan sitelerinin özgürlüğünü ilân etmiş olmasına karşın, Flimininus, sitelerdeki Demokrat Partilileri ezmeye ve yerlerine, kendi halklarından korktukları için Roma'nın desteğini arayan oligarşik partileri geçirmeye başladı.

Isparta'daki gelişmelere ise özel bir dikkat gösterdi.

> *Isparta'nın başında* ***Nabis*** *bulunuyordu. Nabis, zenginleri ülkeden kovmuş ve mallarını da köleler, yoksullar ve ücretli askerler arasında bölüşmüştü. Flamininus, Nabis'e karşı cezalandırıcı bir sefer düzenledi. Nabis, andlaşma yapmak zorunda kaldı: Buna göre, ülkeden kovulanlar geri dönecek, azat edilen köleler sahiplerine geri verilecek, ordu terhis edilecek, donanma yakılacak ve yıllık bir vergi ödenecekti. Az sonra da öldürüldü Nabis ve gerici göçmenler Isparta'ya dönerek, oligarşiyi kurdular ve demokrasi yandaşlarına karşı korkunç misillemede bulunup kan kusturdular.*

Romalı birliklerin 194 yılında geri çekilmesinden sonra bile, Roma, Yunan sitelerinin iç işlerine burnunu sokmayı sürdürdü; her yerde oligarşiyi korudu ve bunun sonucu olarak da, demokratik çevrelerin kinini üzerine çekti durdu.

SURİYE SAVAŞI

Roma'nın Yunanistan'da egemen duruma geçmesi, Suriye ile karşı karşıya getirdi onu. Suriye ise, Hellenistik dünyanın en büyük gücüydü o yıllar. Başında da **III. Antiochos** bulunuyordu. Antiochos, Büyük İskender'in imparatorluğunu diriltmenin düşünü görürdü. Makedonya'nın

zayıflamasından yararlanmaya kalktı. Hannibal’in kaçıp yanına gelmesinden sonra, Roma’ya karşı savaş hazırlığını bir kat daha arttırdı.

Savaşın amacının da Yunanistan’ın bağımsızlığı olduğunu ilân etti.

Çoğu siteden destek vaadi de aldı.

Ne var ki, 192 yılında, küçük bir ordunun başında orta Yunanistan’a çıktığında, Roma’ya karşı genel bir başkaldırı olmadı. Tersine, Aka birliği, Bergama ve Rodos, Suriye’den korktukları için, kesin olarak Roma’nın yanına geçtiler; aynı gerekçeyle Mısır Kralı V. Ptoleme de. Romalılar, bu destekten de yararlanarak Termopil’de Suriye birliklerini bozguna uğrattılar.

Ertesi yılki büyük **Manisa savaşı** ise, Küçük Asya’nın yazgısını çizdi.

Suriye, koşulları çok ağır bir andlaşma yapmak zorunda kaldı: Küçük Asya’da Toroslara kadar olan topraklarını kaybediyor ve uygulamada Roma koruması altına giriyordu. Romalılar, Küçük Asya’da Antiochos’tan aldıkları toprakları bağlaşıklarına, Bergama ile Rodos’a verdiler.

192-188 yıllarını kapsayan Suriye savaşı, Roma’ya, tüm Doğu Akdeniz’de kesin egemenliği verdi; Doğulu elçiler, Romalılardan «evrenin sahipleri» diye bahsetmeye başlamışlardı. Ne var ki, Doğu’daki egemenliğini sağlamak için, Batı’da kullandığından bambaşka yöntemler kullanıyordu Roma: Boyun eğen devletler, eyalet haline getirilmiyordu; tersine, eski yönetim biçimleri olduğu gibi bırakılıyordu. Ancak, aralarında bir denge politikası uygulanıyordu. Roma, usta diplomasisiyle, bu devletler arasında sürekli bir rekabeti ve sivri sürtüşmeleri sıcakta tutuyor ve o yolla bağlılıklarını sürdürüyordu kendisine. Böylelikledir ki, sesi her yerde üstündü ve Doğu devletlerinin o karmaşık politikasını, kendi amaçları ve çıkarları doğrultusunda yönlendiriyordu.

III
ULUSAL KURTULUŞ HAREKETLERİNİN EZİLMESİ VE TÜM AKDENİZ EGEMENLİĞİ

Baş eğdirilen devletlerin ve ülkelerin halk kitlelerinin direncini kırmak için, Roma, -aşağı yukarı- elli yıl azgın bir mücadele yürütmüştür.

ÜÇÜNCÜ MAKEDONYA SAVAŞI

İsa’dan önce 180 ile 170 yılları boyunca, Yunanistan’daki demokratik partiler, açıktan açığa karşı-Romacı bir nitelik aldılar; nedeni de, Roma’nın Yunanistan’daki aristokratik ve plutokratik komploları ve fesat yuvalarını koruyup gözetmesiydi. Bütün gözler, o zamana değin herkesin lânetini üzerine toplamış olan Makedonya’ya ve onun kralı Perse’ye çevrildi.

Herkes, Roma boyunduruğuna karşı mücadelenin şefi olarak görüyordu Perse'yi.

Perse, Roma'ya karşı büyük bir koalisyon oluşturdu: Yunan demokratları, Suriye, Kartaca ve Rodos kendisiyle beraberdiler; bir Bergama yan çizdi. Durumu gören Senato, üçüncü kez savaş ilân etti Makedonya'ya (171). Ancak Perse, Yunan halk kitlelerini mücadeleye çağırmaktan korktuğu için, kendi ülkesinin savunulmasıyla yetindi.

Ve **Pydna** savaşında yenildi.

Makedonya devleti, ebedî olarak tasfiye edildi ve dört özerk bölgeye ayrıldı. Romalılar, hükümdarlık mallarına el koydular, altın ve gümüş madenlerini kapattılar ve halka ağır bir vergi saldılar. Perse'ye karşı yakınlık göstermiş olan Yunan çok acı bir biçimde cezalandırıldı. Kentlerin çoğu yağmalandı ve halkın büyük bir bölümü köle olarak satıldı. Bağımsızlık için başkaldıranlar ölüme mahkûm edildi; kuşkulular İtalya'ya götürüldü. Rodos'un Küçük Asya kıyılarındaki toprakları elinden alındı. Romalılar, Delos adasında serbest bir liman kurarak, Atina'ya verdiler: Rodos'un ticaret yaşamı büyük bir darbe yemiş oldu bununla; Delos, az sonra, tüm Ege denizinin ticaret merkezi olup çıktı. Öteki büyük hellenistik devletler de, Roma'ya bağımlı hale geldiler gitgide.

Suriye öyle, Mısır öyle.

Roma'nın köleci oligarşisinin Doğu'da uyguladığı bu kurnaz politika, 160 ve 150 yılları boyunca da sürdü. Doğu Akdeniz havzasının uluslararası ilişkilerinde, Roma, gerçekten egemen durumdaydı. Ne var ki, bütün Doğu halkları nezdinde kendisine karşı bir kin de yoğunlaşıp duruyordu.

Yeni bir kaynaşma doğacaktır bundan.

YUNAN BAŞKALDIRISI

Makedonya, Roma tarafından amansızca ezildikten sonra, ulusal kurtuluş hareketinin başlıca merkezi haline geldi. Romalıların dayatmış oldukları aristokrat hükümetlere karşı başkaldırılar, daha önceki yıllardan başlamıştı zaten. 150 yılında ise, tüm Makedonya başkaldırdı ve bir maceracının çevresinde birleşti.

Andriscos idi bu maceracı.

> *Andriscos, Küçük Asyalı bir çırpıcının oğluydu. Ancak, Perse'nin oğlu ve adının da Filip olduğunu söylüyordu. Bizans'ın ve öteki Yunan sitelerinin desteğini sağlayan Andriscos, kendisini arayan Roma birliklerine karşı birtakım*

başarılar kazandıysa da, sonunda, Roma'nın gönderdiği pretör Ouintius Caecillius Metellus'a yenildi. Andriscos yakalanıp Roma'ya götürüldü ve idam edildi orada; Metellus da «Makedonyalı» lâkabını aldı. Makedonya, Epir ve İllirya, özerkliklerinden geri kalanını da yitirdiler ve bir pretörün yönetiminde eyalet haline getirdiler.

Ne var ki, düzmece Filip'in başkaldırısı ezildikten sonra, bir elli yıl daha Makedonya'da yeni düzmeceler çıkacak ve çeşitli köşelerde yeni başkaldırılar olacaktır. Nitekim, 147 yılında orta ve güney Yunanistan'da bir halk hareketi görüyoruz; merkezi de Aka Birliği idi bu hareketin. Gerçi, Perse'yi yenmelerinin hemen arkasından, Romalılar, bu birliği dağıtmaya çalışmışlardı. Bunun sonucu Romalılara karşı düşmanlık gitgide büyümüştü. Düzmece Filip'in yenilgisinden sonra, Demokratik Partinin şefleri Diaeos ve Kritolaus açıktan açığa bir başkaldırı hazırladılar.

Hareket, Peleponez'den Beoti'ye yayıldı ve merkezi de Tebai oldu.

Kritolaus, Beoti'deki başkaldırıyı desteklemek istedi; ancak, Metellus'a yenildi. Tüm Tebai halkı Romalılara eline düşmemek için dağlara sığındılar. Kritolaus'un yerine geçen Diaeos, halkın direnişini güçlendirmek için köklü sosyal önlemler aldı: Borçları affetti ve küçük vergilerden vazgeçti; hapsedilmiş borçlular salındı ve eli silâh tutan herkes askere alındı; 12.000 köle azat edildi ve başkaldırının merkezi Korent'in savunulması için askerî birlikler haline getirildi; varlıklı yurttaşlara ağır vergiler kondu.

Hareket tüm Peloponez'i içine alınca, Romalılar, Konsül L. Mummius'un kumandasında bir ikinci ordu gönderdiler. Mummius, pek kanlı bir biçimde bastırdı başkaldırıyı: Diaeos kendini öldürdü, Korent alınıp yerle bir edildi; erkekleri öldürülüp, kadınlar, çocuklar ve Diaeos'un azat ettiği köleler de açık arttırma ile satıldı. Başkaldırıya katılan bütün kentlerin surları yıkıldı ve halkına silâh taşımak yasaklandı; demokratik anayasalar kaldırılarak oligarşik anayasalar kondu yerlerine; siteler arasındaki bütün birlikler feshedildi ve tüm Hellad vergiye bağlandı; orta ve güney Yunanistan, Akaya adıyla Makedonya eyaletine katıldı. Geçmişlerine duyulan saygıdan ötürü Isparta, Atina ve Delfoi -o da varsayımda kalan- bir özerklikten yararlanacaklardı.

Tüm bu baskıcı önlemler kimin eseriydi?

Görünüşte işgal ordusunun şefi Mummius'un. Ne var ki, Roma otoriteleri zenginlerden destek alıyorlardı. Böylece, Yunan bağımsızlığından

kalanların tasfiyesinin sorumluluğu, Romalı asker kadar, büyük köle sahiplerine de düşüyordu. Bu sorumlulukta, kendi halkına ihanet edip, sosyal bir devrim tehdidine karşı güvenceyi yabancı işgalinde arayan Yunan toplumunun yukarı tabakalarının da rolü büyüktü elbette.

ÜÇÜNCÜ KARTACA SAVAŞI VE KARTACA'NIN SONU

Kartaca, İkinci Kartaca Savaşından sonra yeniden kendine gelmişti; ve Doğu'yla, özellikle Mısır ve hattâ Karadeniz'le ticaretinde pek büyük bir açılış olmuştu. Kartaca tacirlerinin rekabeti, Romalı iş adamlarını ve tacirlerini ürkütüp duruyordu.

Başı da **M. Porcius Katon**'du bu zümrenin.

Senatodaki söylevleri hep şu cümleyle biterdi Katon'un: «Ayrıca, inanıyorum ki Kartaca'yı yıkmak gerek!» O yüzdendir ki, Roma, Numidyalıların Kralı Massinissa'nın, Afrika kıyılarındaki Kartaca topraklarını ele geçirmesine ses çıkarmıyordu pek. O kadar ki, Massinissa, 150 yıllarından başlayarak, Libya'da 120 kent ve kasabanın sahibi olup çıkmıştı. Öyle de olsa, böylesine müdahalelere karşı kendini savunmak amacıyla Kartaca'nın -yine de talihsiz- bir girişimi, Roma'ya, eski rakibini kesinlikle ortadan kaldırmak için aradığı bahaneyi verdi. Büyük bir ordu Afrika'ya çıktı; Kartacalılara kentlerini kendi elleriyle yıkmaları ve kıyıdan da on beş kilometre kadar içeriye çekilmeleri emrini verdi. Anlamı şuydu bu isteğin: Kartaca her türlü deniz ticaretinden vazgeçecek ve bir tarım toplumuna dönüşecekti.

Yanıtı, halktan gelen bir başkaldırı oldu bunun.

Başına da deneyimli bir kişi, Asdrubal geçti savunmanın.

İki yıl boyunca (149-147), Roma'ya karşı kahramanca direnildi ise de, Roma ordusunun başına **Publius Kornelius Scipion Emilius**'un da geçmesiyle savaşın seyri değişti ve Kartaca alındı sonunda: Taş taş üstünde bırakılmadı; hemen tüm halk kılıçtan geçirildi ve kalanı köle olarak satıldı; kent yağmalandı ve tüm zenginlikler Roma'ya taşındı. Kartaca'nın toprakları, Roma'nın bir eyaleti haline getirildi; büyük tarım işletmeleri de Roma soylularının mülkleri arasına katıldı.

Roma'nın köleci oligarşisinin, rekabetinden korkacağı bir Kartaca yoktu artık.

İSPANYA BAŞKALDIRISI

Roma fethi, İspanya'da korkunç bir direnişle karşılaştı; o kadar ki, Roma'ya karşı silâhlı mücadele iki yüzyıla yakın sürmüştür orada.

İkinci Kartaca Savaşından sonra Romalılar, İspanya’da güney ve doğu kıyılarını işgal etmişlerdi. İspanya’nın bu en verimli, madence en zengin ve en uygar bölgesi, pek kolaylıkla Romalılaştı. Ama yarımadanın ortası, batısı ve kuzeyi ele geçirilememişti. Buralarda savaşçı ve üstelik hâlâ klan rejimi altında yaşayan kabileler vardı. Roma fethine karşı büyük4 direniş gösterdi bu halklar; baş da eğdirilseler, güneydeki komşularından farklı olarak, bağımsızlıklarını yitirmeye razı olmadılar hiçbir zaman ve başkaldırılar sürdü durdu.

Viriat ve Numans savaşı, bu direnişlerin simgeleri.

Romalılar, İllirya’da, Dalmaçya’da, Galya’da ve Ligürya’daki öteki «barbar» halkların da büyük direnişiyle karşılaştılar. Onlarla mücadelelerinde, her türlü hileyi, ihaneti, oyunu, sözden ve andlaşmalardan dönmeyi, kimi şefleri satın almayı, yağmayı, sürgünü ve kitle halinde kırımı meşru görüyorlardı. Romalılar, «evrensel egemenlik»e doğru yürüyor ve «büyük Roma İmparatorluğunu kurmaya çalışıyorlardı.

Bu iğrenç ve kanlı yollardan yürüyerek ama!

BÖLÜM IV
FETİHLERİN MİRASI

İsa’dan önce III ve II. yüzyıllardaki büyük Roma fetihleri, ulusal ekonominin her alanını derinden derine etkiler; eyaletleri içine alan bir çapul ekonomisini geliştirirken, köleliğin, İlk Çağ’da, o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıkarır ortaya.

Toprak rejimini, giderek köylülüğü de etkiler fetihler!

Yaşamın her noktasındaki köklü değişiklik, maddî ve manevî uygarlık alanında da bir devrimi, bir kültür devrimini beraberinde getirir.

Nasıl?

I
KÖLECİ ROMA İMPARATORLUĞUNUN GELİŞMESİ

İsa’dan önce III ve II. yüzyıllardaki Roma fetihleri, ulusal ekonominin her alanında gerçekten çok derin değişiklikler yapmıştı. Tarım, hayvan yetiştiriciliği, zanaat ve ticaret, özgür küçük üreticilerin çalışmasına dayanan bütün bu barışçı meslekleri, dinmek bilmeyen fetih ve misilleme savaşları ikinci plâna atmıştı artık. Silâhların kaba gücü, ganimet ve savaşın sağladığı öteki yararlar, tüm devletin olduğu gibi, kişilerin de başlıca zenginlik kaynağı olup çıkmıştı.

EYALETLER VE SÖMÜRÜLME YÖNTEMLERİ

Bu çapul ekonomisinin temel konusu, «eyaletler»i oldu Roma için. O dönemde, «eyalet» diye, İtalya’nın dışında kalan «zaferle elde edilmiş» ülkeler kastedilirdi ve ölü ve diri her şeyiyle «Roma halkının ganimeti» olarak görülürlerdi.

130 yılında altısı batıda, üçü doğuda dokuz eyalet görüyoruz.

Romalılar, şu ya da bu ülkeyi ele geçirdiklerinde sistemli bir yağmaya başvururlardı. Halk, elindeki altını ve gümüşü teslime zorlanırken, askerlere de geri kalanını yağma etme izni verilirdi. Doğaldır ki, aslan payını subaylar, yüksek rütbeli şefler, konsüller ve pretörler alırdı. Eyaletlerin askerî yöneticilerini de, Senato, görevlerinin bitiminden başlamak üzere, bu konsüller ve pretörler arasından seçerdi.

Ayrıca, bütün madenler, taş ocakları, tuzlalar, tersaneler, limanlar, işletmeler, ormanlar, özetle her türlü taşınmaz mala, devlet yararına el konuluyordu. Bütün bunlar, sansörlerin eliyle, açık arttırmayla, bunlara bakacak olanlara satılırdı ki, Romalılar, «publiken» derlerdi onlara. Halk

ise, gelirinin ortalama onda birini vergi olarak öderdi. Bazen, Roma’nın tahıl ambarı olan Sicilya gibi yerlerde, tahıl olarak ödenirdi bu vergi. Roma yönetiminin bütün bu gelirlerine, yenilmiş devletlere yüklenmiş katkıları da eklemeli.

Son olarak da eyalet yöneticileri soyarlardı halkı.

Böylece altın, gümüş, sanat eseri, her çeşidinden eşya olarak, korkunç bir zenginlik ırmağı fethedilen ülkelerden akıp duruyordu Roma’ya.

KÖLELİĞİN KAYNAKLARI

Köle el emeğinin bir araya getirilmesi de, malların bir araya getirilmesindeki yöntemlerle, yani zorla oluyordu. Üretim aracı olarak köleliğin gelişmesinin belirgin niteliği budur.

Roma, bu bakımdan pek uygun bir durumda bulunuyordu. Akdeniz havzasının en uygar, iktisadî yönden de en gelişmiş bölgelerini fethetmişti. Bu bölgelerde, üretim, İtalya’da olduğundan daha örgütlü idi ve el emeği yönünden daha nitelikli idi. Sonra, fethedilen ülkelerin yakınlığı sayesinde, kölelerin taşınması, özel güçlükler göstermiyordu. O yüzden de, Roma toplumundaki yeni sosyal tabakaların vurguncu ve çapulcuları, ele geçirilen ülkelerin halk kitlelerini köle durumuna getirip İtalya’da toplamayı amaçlıyorlardı. Böylece, başta gelen üretici bir öğe oldu köle ve, o tarihten başlayarak da, köle emeğinin kullanımı, büyük bir gelişme gösterdi.

Ya doğuştandı kölelik, ya da özgürken zorla köle olunuyordu.

> *Sonradan köle olanların başında, borçlarını ödeyemeyenleri görüyoruz. 326 tarihli Poetelia Kanunu, ancak Romalı yurttaşlar içindi. Borç için kölelik, Roma yurttaşlığı hakkını kazanmamış İtalyalılar için devam ediyordu; eyaletler de, publikenler de, insanları köle haline getirmek için bu yoldan yararlanıyorlardı. Ayrıca terk edilmiş, kaçırılmış çocuklar, onları bulup besleyenlerin mülkü olarak görüldüğünden köle oluyorlardı.* ***Haydutların, korsanların kaçırıp sattıkları*** *insanların yazgısı da buydu.*

Bununla beraber, III ve II. yüzyılların bitip tükenmeyen savaşları, pazarlara, sayısız esiri yığdığından, köleliğin başlıca kaynağı oldu. Şu örneği hatırlatmak yeter: 167 yılında, Epir fatihi Paul-Emil, bu ülkenin 70 kentinden 150.000 insanı köle haline getirmiştir.

Böylece köle ticareti, günlük ve pek kârlı bir ticaret biçimi olup çıktı.

İmparatorluğun değişik noktalarında önemli köle pazarları vardı; kimisi de sürekli idi bunların. Fiyatları değişiyordu kölelerin: Okur yazar olması, meslek sahibi olması fiyatını arttırıyordu. İsa'dan önce II. yüzyılda Roma'da ve İtalya'daki kölelerin sayısını, kaba rakam olarak, pek bilmiyoruz; ama özgür insanlardan fazlaydılar büyük bir olasılıkla. Bu sayı, zamanla arttı: İmparatorluk devrinde, çoğu zenginin 20.000 kölesi olabiliyordu. Kölelik, her türlü üretimin temeli olup çıktı.

KÖLELERİN SÖMÜRÜLME BİÇİMLERİ

Ticaret ekonomisinin gelişmesi nedeniyle, köle emeğinin sömürülmesi, Romalılarda en uç noktasına vardı. Bir Romalı yazar, Varron, «böğüren âletler»i «dilsiz âletler»den ayırarak, «konuşan âlet» diye tanımlar köleyi. Köle sahipleri, ölüm, kaçma ya da sakatlanmasıyla bu âletin ellerinden çıkacağından korktukları için, yalnız çokça yararlanmayı değil, verdikleri parayı en kısa zamanda çıkaracak biçimde kullanmayı amaçlarlardı.

Böylece, kölelerin çalışması, bedensel güçlerinin son çizgisine gelip dayandı sonunda.

Bu acımasız sömürü, hepsinden önce tarımdaki kölelerin sırtındaydı.

> *Romalı kölelerin çoğunluğu da onlardandı. Yılda iki bayram dışında, durmadan çalıştırılırlardı ve açlık içinde tutulurlardı sürekli; yiyip içtikleri gibi, giydikleri de öyleydi. Sicilya'daki geniş topraklarda bu rejim o durumdaydı ki, bir Romalı tarihçi, Diodor bile, kölelere karşı gösterilen ölçüsüz tamahkârlığa, hainliğe, hileci tavırlara bakıp «utanmazlıkla niteler rejimi, işler oraya vardı ki, Sicilya'daki kölelerin büyük bir bölümü, yiyecek, giyecek için haydutluğa başladılar sonunda.*

Madenler, taş ocakları, tuğla harmanları, yağ imalâthaneleri, değirmenler, fırınlar, seramik ve dokuma atölyelerinde çalıştırılan kölelerin tâbi oldukları sömürü ise çok daha korkunçtu.

Kölelerin bu insanı ürküten çalışması, doğaldır ki, zorla ve terörle sağlanıyordu. Dövmek ve kırbaçlamak günlük cezalardandı; kaçanlar «kaçmış» diye kızgın demirle dağlanırlardı. En dik kafalılar, «kötü» köleler yeraltındaki mahzenlerde zincire vurulur, ya da taş ocaklarına gönderilirlerdi; daha da olmazsa çarmıha gerilirlerdi.

En büyük cezaydı bu.

Romalı zenginlerin kentlerdeki evlerinde çalışan kölelerin durumu, üretimde çalıştırılan kölelerin durumundan hayli farklıydı. Bahçıvanlıktan müzik eğitimine varıncaya değin çeşitli işlerde yığınla köle görüyoruz bu evlerde. Bununla beraber, efendileri, gözdeleri bir yana, onlara karşı da insanlık dışı davranışlarda bulunmaktan kaçınmazlardı zaman zaman.

ROMA HUKUKU VE KÖLE

Bu terör ve keyfilik rejimini meşrulaştırmak için, Romalı hukukçular, hayli anlamlı formüller buldular: *İnstitutes'te,* «köle, kişi değildir» diye yazılıdır; hukukçu Gaius, «köleler, hayvanlar, başka şeyler» diyerek daha da aydınlığa kavuşturur formülü. Ünlü Roma hukukçusu Ulpianus, pek açık konuşur: «Köle, ya da başka bir hayvan» der.

Roma hukuku, bu temel önermeden kalkarak, bir şey, bir hayvan olarak görülen köle üzerinde, sahibinin sınırsız iktidarı olduğu sonucuna varıyordu; köle sahibi, kölesi üzerinde ölüm-kalım hakkına sahipti. Böylece hukuk, kölelerin çalışmasının verimini son çizgisine çıkarmak için, her türlü zorlama araçlarını vermiş oluyordu köle sahiplerine.

Ayrıca köle, en temel medenî haklardan da yoksundu. Özgürlüğüyle beraber, kendi öz adını bile yitiriyor ve hayvanlara benzeyen bir takma ad veriliyordu kendisine. Evlenme ve aile kurma hakkı bile yoktu kölenin; efendisinin isteğine, bazen de emrine bağlı, yalnızca bir geçici birleşmeydi kadınla erkek arasındaki. Bu birleşmeden olan çocuklar da efendinin oluyordu. Hukuk, mülkiyet hakkı da tanımıyordu köleye. Son olarak, köle, eylemlerinden dolayı mahkemeler önünde sorumlu değildi; bir yurttaşa verdiği zararı sahibi öderdi; sahibinin ise, köleyi zarar gören tarafa terkederek, tazminattan kurtulma hakkı vardı.

Böylece, Roma'da, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, köleliğin İlk Çağ'da o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıktı ortaya.

II
LATİFUNDİA'NIN DOĞUŞU VE KÖYLÜLÜK

Büyük fetihler, toprak rejimini de etkiledi: II. yüzyılda, gitgide genişleyen topraklar, kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirip, pazar için üretim yapan tarım işletmeciliğine, «**latifundia**»lara dönüştü. Bunun bir önemli sonucu olacaktır: Köylüler, topraklarından koparılacak, kentlere doluşacak ve «kent plebleri» zümresi doğacaktır.

Nasıl?

LATİFUNDİA'NIN DOĞUŞU

Gitgide zenginleşen soylular ve -belli bir ölçüde- şövalyeler, parasal kaynaklardan ve kölelerin el emeğinden doğan kazanç fazlasını, kölelere ekip biçtirilen büyük tarım toprakları ya da «villâ»lar alımına ayırıyorlardı. Kendilerini özellikle tefeciliğe ve vergi kesenekleri üstüne spekülasyonlara vermiş olan şövalyeler, ellerindeki sermayenin bir bölümünü sanayiye ve ticarete yatırıyorlardı. Ne var ki, sanayi malları, küçük işyerlerinde üretiliyor ve en yakın pazarlara sürülüyordu. Böylece tacir, bu alana, önemsiz bir alıcı olarak çıkabiliyordu ancak. Ayrıca, Roma ticareti, özellikle deniz ticareti, aracı durumdaydı ve Doğu Akdeniz ülkeleriyle yarışmaya giremezdi. Doğulu meslektaşlarının (Yunanlılar, Küçük Asyalılar, Suriyeliler, Fenikeliler, Yahudiler) deneyimi, girişkenliği ve ilişki dünyasına sahip olmayan Romalı ve İtalyan tacirler, Doğu mallarının alım satımı ile yetiniyorlar ve Suriye ile İskenderiye'den daha uzağa gidemiyorlardı. Ayrıca sıkıntısı, tehlikesi olan ticaret, onur verici bir uğraş olarak karşılanmıyordu genellikle.

Ama toprak edinmek, gelir sağlamada, en rahat, en güvenli, giderek en «soylu» bir, yol olarak görülüyordu.

> *Büyük toprakların sahipliği, toplumda yükselişin de yollarını açıyordu: Zengin bir toprak sahibi, müşterileri durumunda olan kolonların, çiftlik kiracılarının, küçük mülkiyet sahiplerinin, çevredeki kentlerin kişiliğinde, kendine bağlı seçmenler kazanmış oluyor, onların oylarıyla da majistralıkları tırmanıyor ve majistralık da eyalet yönetiminde bir başka makamın yolunu açıyor, giderek daha da zengin olmanın dizginleri ele geçirilmiş oluyordu.*

Nasıl büyük toprak sahibi ol utabiliyordu?

İtalya'nın fethi sıralarında, fethedilen topraklar, iki kategoriye ayrılmıştı: 1) Roma kolonlarına dağıtılmak, satılmak, ya da kiralanmak için bölünmüş ekili topraklar; 2) daha da geniş olan –ve «kamu toprağı» (ager publicus) durumundaki ekilmemiş topraklar. İsteyen, devlete ürünün 1/10'unu, yemişin de 1/5'ini vererek, bu kamu toprağından bir parça edinebiliyordu. Bu hükümler, küçük köylüleri hoşnut etmek amacına dönüktü. Ne var ki, bunun tam karşıtı bir sonuç ortaya çıktı: Bu boş toprakları işgal eden ve uzun süre ellerinde tutup zaman aşımından da yararlanan zenginler, başladılar komşuluklarındaki yoksulların topraklarını kendi topraklarına

katmaya; ya karşılığını ödeyerek, ya da zorla geçiriyorlardı ellerine bunları. Sonunda, orta büyüklükteki topraklar yerine, uçsuz bucaksız toprakların sahibi olup çıktılar.

Latifundialar işte bunlar.

Böylece latifundialar, satış yoluyla değil, özellikle kamu topraklarının işgali (occupatio) yoluyla oluşuyordu.

Tarımla ilgili yığınla eserin de yayınlandığı yıllardır o yıllar.

Bu eserlerden öğreniyoruz ki, latifundialar, aslında ticaret amacına dönük tarım işletmeleri. İlke şu: «Mülk sahibi, mümkün olduğu kadar fazla satmalı ve mümkün olduğu kadar az satın almalı.» Bu amaçladır ki, bir toprak satın alınırken, yalnız verimliliğine dikkatle yetinilmemeli; yakınında önemli bir kent olmalı, malların taşınması ve satımı için denize, taşımaya elverişli bir ırmağa ve işler bir yola da yakın olmalıydı. Bu yeni tip topraklarda, tahıl ekimi ikinci plâna atılmıştır; sorun, en çok kâr getiren ekimin ne olduğu sorunudur. Bu bakımdan, önde bağlar geliyor; onu, önem sırasına göre, sebze bahçeleri, sorgunluklar, zeytinlikler, otlaklar, ekilebilir topraklar ve ormanlar izliyor.

Böylece topraklar, II. yüzyılda, pazar için üretim ve satış yapmak amacıyla örgütlenmeye başlıyor; işletilmeleri bakımından kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirmişlerdir artık.

> *İşletmenin başına, kâhya olarak, genellikle bağlılığı denenmiş, tarımdan anlayan, bilgili bir köle (villicus) getirilirdi. Emekçiler de, esas olarak, kölelerden oluşuyordu; sayıları da, işletmenin çeşidine göre değişiyordu. Asıl işi bunlar yapardı. Ne var ki, ivedi işler için özgür işçiler de (politöres) alınırdı işe; çalışmalarının karşılığında da ürünün 1/8'inden 1/5'ine kadar değişen bir miktar, alırlardı. Zeytin toplamada, büyük taşeron topluluklarının başkanlarıyla anlaşmaya gidilirdi. Çalışmaya uygun olmayan ya da sağlığa aykırı yerlerdeki topraklar,* ***kolonlara****, aileleriyle ekip biçen özgür durumdaki yoksul köylülere kiralanırdı. Beş yıllık kiralar, aynı süre için yenilenebiliyordu.*

Tarım âletleri, II. yüzyılda, daha sonraki yüzyıllarda da olduğu gibi, kaba ve ilkeldi. Ne var ki, büyük bir tarım işletmeciliği, köle emeğine dayandığı için, teknik gelişmenin ve rasyonalizasyonun da önünde bir engeldi. Ancak, köle sahiplerinin asıl korkusu, kölelerin tarım aletlerini ve hayvanları

gizlice parçalayıp telef etmeleri değildi yalnız; hoşnutsuzluk, açıktan açığa karışıklıklara ve yağmaya dönüşüyordu.

KÖYLÜLÜĞÜN DURUMU

«Latifundialar, İtalya'yı mahvettiler.»

Romalı yazar Plinius, daha I. yüzyılda böyle söylüyordu.

Gerçekten III ve II. yüzyılların sürekli savaşları ve onları desteklemek üzere konan olağanüstü vergiler, tarımda köle emeğinin kullanılmasının gitgide yaygınlaşması, fethedilen ülkelerden ucuza bol miktarda buğday gelmesi, küçük işletmeleri yıkmış ve çok büyük sayıda çiftçinin toprağından olması için uygun bir ortam yaratmıştı. Bundan yararlananlar da büyük mülk sahipleri oldu; yoksul köylülerin topraklarını, kâh satın alarak, kâh kiralayarak, kimi zaman da zorla el koyarak kovdular onları.

Köylülüğün toprağından olması, bölgelere göre değişiyordu ve bütün İtalya için tam olmaktan uzaktı: Güneyin hayvancılıkla uğraşan bölgeleri en çok etkilenen bölgeydi; dağlık yerler, pek etkilenmemişti olaydan; kuzey İtalya ise, küçük ve orta mülkiyetin yurdu olmakta devam ediyordu.

Ne yapıyordu toprağından olan köylüler?

Bir bolümü, çiftlik kiracısı olarak orada kalıyor, bir bölümü de ücret karşılığında gündelikçi ya da yarıcı (partiarii, politores) oluyordu. Bu tarım işçilerinin kazançları pek düşük ve yalnızca mevsimlikti. Övle olunca da, bu tarım proleteryasının büyük mülk sahiplerine hasım bir zihniyet taşımalarında ve bu mülklerin ve öteki malların bölüşülmesini akıllarından geçirmelerinde şaşılacak bir şey olmasa gerek.

III. yüzyıldan başlayarak, kırsal kesimin toprağını yitirmiş kitleleri, yaşayabilmek için kentlere göç etmeye başladılar. Çeşitli işler yapıyordu bir bölümü; III. yüzyılda Roma'da yığınla fırın, boyacı ve temizleyici, keçeci ve kunduracı dükkân, açıldı. Bir bölümü, küçük ticaretle uğraşıyor ya da meyhane açıyorlardı; duvarcılık, kayıkçılık, hamallık, tayfalık vb. yapanlar da vardı içlerinde. Ne var ki, çoğunluğu sürekli ve gelirli bir iş bulamadığı için serseri oluyor, nerde sabah orda akşam, beş parasız ve asalak bir yaşam sürüyorlardı. Bu aç kalabalıklar, günlerini, Forum'da ya da pazarlarda, karınlarını doyuracak birkaç kuruş kazanmak için geçirirlerdi. Çaptan düşmüş komedyenler, «şakşakçı» diye kiralarlardı kimini; seçimlerde adaylar da gerekli oyu sağlayabilmek için çoğunu satın alırdı ve bir bölümü de zenginlere kapılanır, fedai olurlardı.

Böylece Roma'da ve İtalya'nın öteki büyük kentlerinde, bir aşağı-halk tabakasının doğduğunu görüyoruz: Çağdaşları, küçümseyerek, **Kent plebi** (plebs urbana) diye adlandırırlar onları. Üretimin hemen her alanında ucuz köle emeğinin kullanılması, kent pleblerinin ücretli özgür bir sınıf olmasını engelliyor ve rastlantıya bağlı üç-beş kuruşla ya da zenginlerin sadakalarıma geçinen aç ve aylak bir yaşama mahkûm ediyordu onları. Bu koşullarda, kent pleblerinin, çalışma için her türlü yeteneklerini, hattâ sürekli bir iş bulma arzularını giderek yitirmelerinden daha doğal ne olabilirdi?

> *İşte o yüzdendir ki, Karl Marx, Romalı bu «aylak serseriyi modern dünyanın işçilerinden ayırır ve şöyle der: «Roma proletaryası toplumun zararına yaşıyordu; oysa modern toplum, proleteryanın zararına yaşamaktadır».*
>
> *Doğrudur söyledikleri.*
>
> *Sonra, Roma'nın sosyal hareketlerinde, kent plebleri, modern proletaryadan farklı olarak, ilerici ve devrimci bir güç oluşturmuyor; tersine, sosyal gelişmeyi frenleyen, tam anlamıyla zararlı bir rol oynuyorlardı.*

III
ROMA'DA KÜLTÜR DEVRİMİ

Roma'nın köleci büyük bir imparatorluk haline gelmesinin yol açtığı derin iktisadî ve sosyal değişiklikler, yaşamın her noktasında köklü bir dönüşümü, maddî ve manevî uygarlık alanında gerçek bir devrimi de beraberinde getirdi.

ROMA KENTİ VE YENİ YAŞAMI

Her şeyden önce, Roma, genişliği ve nüfusu bakımından dev bir kent olup çıktı: İtalya'nın her yanından insanlar akıyordu oraya; özellikle Yunan, Suriyeli ve Yahudi yığınla yabancı da gelip yerleşiyordu kentte.

Roma, tüm Akdeniz dünyasının başkenti olma yolundaydı.

Büyük devlet binaları ve özel evler yapılıyordu; yollar, pazarlar ve alanlar taşla döşeniyor, Tiber üzerine yeni köprüler kuruluyordu. Ne var ki, bunlar olurken dış görünüşü bakımından da, Roma, kendi yarattığı geniş imparatorluğun temelindeki derin çelişmeleri de, pek açık biçimde sergilemekteydi. Pleblerin pis kulübelerinin yanı sıra, girişimciler, ucuz fiyata, toprakaltı hesaba katılmazsa, bazen üç ya da dört katlı evler yaptırmaya başlamışlardı. Ahşap bir iskelet üzerinde pişmiş tuğladan

yapılan bu evler, çok kez yıkılıyor ve sık sık da yanıyordu. Katlar da merdivenlerle birbirine bağlanıyor ve her türlü konfordan yoksun, içine yoksul ailelerin yığıldığı küçük odalara bölünüyorlardı. Süprüntüler, avlulara ve yollara atıldığı için, salgın hastalıklara yol açıyordu. Öte yandan, bu loş ve yoksul evlerin yanı başında, yeni zenginlerin evlerinden oluşan mahalleler doğmaya başlamıştı. Özellikle Platina Tepesini kaplayan bu mahallelerde, evler, çevresi sütunlu iç avluları, sanatkârca traş edilmiş şimşir ve porsuk bahçeleriyle, hellenistik biçemde yapılıyordu. Banyolu, mozayik döşeli, duvarları değerli mermerden ya da freskolarla süslü, yaldızlı, fildişinden mobilyalı konforlu apartmanlar görüyoruz bu mahallelerde. Roma aristokrasisinin, güzelliğiyle ünlü yerlerde ve deniz kıyılarındaki «kent villâ»larında da, aynı lüks görülüyordu.

Roma soyluları, çok geçmedi her türlü zevkin kucağına atıverdiler kendilerini. Davetlilerin akıl almaz bir oburluk ve ölçüsüzce bir sarhoşluk içinde boğuldukları şölenler için hiçbir giderden kaçınılmıyordu. Adetlerdeki o eski ağırbaşlılık ve yalınlık kaybolmuştu: Kadınların eski yalın giysilerinin yerini pahalı kumaşlardan giysiler almıştı. Şemsiye ve tavus tüyünden yelpaze ve akıl almaz serpuşlar ve saç tuvaletleri modası gelmişti. Pandomima temsillerine, vahşi hayvanlar için sürek avlarına, halkın günlük seyirliği haline gelen kanlı gladyatör oyunlarına rağbet de, işte bu zamanlara rastlar. O devre kadar, bu tür öldürmeler, insan kurban etmenin bir kalıntısı olarak, ancak cenaze törenlerinde yapılıyordu.

Şimdi ise arenalardaydı.

EDEBİYAT VE SANAT

Ne var ki, dışardan gelen bu kötü eğilimlerin yanı sıra, yabana uygarlıkların, özellikle Yunan'ın kültürel değerleri de yayılmaya başlıyordu. «Tutsak Yunan, kendisini yenen vahşiyi fethetti, ve sanatıyla, yontulmamış Latium'un gözünü büyüledi.»

Horatius, daha sonra böyle söyleyecektir.

İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak, Yunan eğiticiler, her zengin Roma evinin zorunlu bir parçası olup çıktı. Hellenizme karşı bu hayranlığın etkisi altında, III. yüzyılın sonlarından başlayarak ve II. yüzyılın ilk yarısında, gerçekten Romalı yeni bir kültür oluşmaya başladı.

Başta edebiyatta kimleri görüyoruz?

Roma edebiyatının babası, Yunan kökenli bir eğitici köle oldu: Tarantin Livius **Andronicus**. Andronicus, -240 yılı dolayında- Homeros'un

Odysseia'sını Latinceye çevirdi ve Yunan örneklerini göz önünde tutarak, ilk Roma komedi ve trajedilerini yazdı.

Roma'nın ikinci şairi, Kampanya'lı Sneius **Naevius** oldu. Yedi kitaplık *Kartaca Savaşı* adlı eseri, Roma edebiyatının ilk epik poemi. Naevius, bundan başka. Yunan komedi ve trajedilerinden çeviriler yaptı; kendisi de komedi ve tarejediler yazdı. Eserlerinin birinde şu cümleyi buluyoruz: Özgürlüğe yürekten bağlandım ve paranın çok üstünde tuttum onu.» «Roma'nın Aristofanesi» olmak isteyen Naevius, göz önündeki bazı kişilerin kötü yanlarıyla alay ediyordu; hapse atılmasına neden oldu bu, Roma'dan kovuldu, -200 yılına doğru- sürgünde öldü.

Plautus'un eserlerine de esin veren aynı demokratik ruh.

> *Ombria'lı yoksul bir göçmen olan Titus Macius Plautus (İ.Ö. 254-184 dolayı), Roma'da tüm meslekleri denedikten sonra, tiyatroya hizmetli olarak girdi; ama sonradan halkın pek tuttuğu komediler yazdı. Bunlar içinde ancak 21 tanesi gönümüze kadar ulaşabildi. Bu piyeslerin sahneleri Yunanistan'da geçer; ancak «Yunan âdetleri»yle alay ederken, aynı şeylerin Roma'da da olduğunu anlatmak ister. Eleştiri gücü, özellikle yeni Roma toplumunun, halka pek iğrenç gelen birtakım görünüşlerine yönelmiştir: Zafer arkasında koşan başıboş askerlere* (Sahte Kahraman), *zenginliğe susamış insanlara* (Tencere) *çatar; öte yandan, yoksul insanlara, hattâ kölelere* (Stichus) *büyük yakınlık gösterir.*

Ne var ki, Roma'da II. yüzyılın ilk yarısında başlayan siyasal gericilik, kendi şairlerini de yetiştirdi. Kalabria'lı **Ennius**, 204 yılında Roma'ya gelir ve Roma aristokrasisinin ozanlığına soyunur; «Naevius yontulmamışı» ile açıkça alay ediyor ve onun tam karşısına geçerek, Afrika'lı Scipion'u göklere çıkarıyordu. *Annates* adlı poeminde, Aeneis'ten «Oyalayıcı» Fabius Maximus'a kadar, Romalı kahramanları şakıyor ve halktan nefret ediyordu. Bunları yaparken, Yunanistan'ın maddeci ve akılcı filozoflarının öğretilerini de sergiliyordu mısralarında. Yurttaşlık hakkını kazanarak 169 yılında öldü; Scipionlar, kendi aile mezarlıklarında bir anıt diktirdiler adına.

Ennius'un yeğeni, şair ve ressam **Pacuvius** (İ.Ö. 220-130), Aiskhylos, Sofokles ve Euripides'e öykünen trajedileriyle ün kazandı. Ancak, halk kayıtsız kaldı eserlerine. Aristokratik eğilimler taşıyan azatlı komik şair

Terentius’un (İ.Ö. 190-159 dolayı) eserlerine karşı da aynı ilgisizliği görüyoruz. Topu topu altı adet komedisinde, Terentius, Roma toplumundaki aydın seçkinlerin beğenilerinin ve düşüncelerinin sözcülüğünü yapıyordu. «İnsanım; insanî olan hiçbir şey bana yabancı değildir.»

Dillere destan olmuş bu söz onundur.

Ve gerçekten de güzel bir sözdür dediği!

Yunan sitelerinden yağmalanmış ve özellikle Paul-Emile ile L. Lummius’un Roma’ya getirdikleri sayısız şaheser sayesinde, güzel sanatlar da çiçeklenmeye başladı. O tarihten başlayarak sanat eserlerinin koleksiyonunu yapma modası aldı yürüdü ve özgün eserler istekleri karşılayamadığından, Yunan örneklerini kopya etme devri açıldı (Belveder Apollon’u bu kopyalardan biridir). Ressamlar, başta Yunanlı idiler; kendilerine yapılan en önemli ısmarlamalar da savaş tablolarıydı.

Romalılar, sonra kendi ressamlarını yetiştirdiler.

> *304 yılından başlayarak, Fabius’lardan biri, kendi elleriyle selâmet tapınağını süsledi; sonraki kuşaklara geçen Pictor takma adı buradan gelir. Şair Pacuvius da. Herkül tapınağı için yaptığı tablosuyla ün kazandı. III. ve II. yüzyılların bu eserlerinden, elimizde kalan III. yüzyıla ait bir mezardaki yalnız küçük bir parça yazık ki.*

Ancak, bu devrin Roma heykeli hakkında daha çok bilgi var elimizde. Ölenin yüzünün kalıbını alma âdeti, o yüzdeki çizgileri taşa ya da mermere, olanca benzerliğiyle, yüzdeki bozukluklara varıncaya değin tüm özellikleriyle geçirme âdetini doğurdu. Canlı bir gerçekçiliği yansıtan Roma büst sanatının kökeni budur. O devrin mimarlık anıtlarından elimizde kalan, 179 yılında yapılan Emilien bazilikasının kimi kalıntıları yalnız.

BİLİM VE DİN

Yunan felsefesinin etkisi altında, geçmişin çocuksu görüşleri de, toplumun -hiç olmazsa- yüksek çevrelerinde değişikliğe uğruyordu. Scipion Emilien’in dostları arasında Yunan filozofu Panctius’la tarihçi **Polybios** da vardı ve seferlerinde yoldaşlık ediyorlardı kendisine. Caton’un arkasında toplanan, köhnemiş Roma geleneğinin yandaşları, Yunan’ın felsefi düşüncelerinin sızmasını önleyebilecek güçte değildi. Yunan filozoflarını birçok kez İtalya’dan sürüp çıkarmayı amaçlayan Senato kararları da boşa çıktı.

Tarihçilik de, III. yüzyılın sonlarından başlayarak, gelişmeye başladı. Fabius Pictor, 200 yılına doğru, resmî kroniklere, aile geleneklerine ve başka kaynaklara dayanarak, kuruluşundan kendi zamanına değin, ilk Roma tarihini yazdı. Yunanlılara Roma devletinin gücünü göstermeyi amaçlayan bu eser, Yunanca yazılmıştı. Ondan sonra gelen birkaç tarihçi de öyle yaptı. Yalnız Caton, Latince yazdı tarihini. Tarihçilerin büyük adamlara karşı gösterdikleri aşırı öneme karşı çıkarak, şöyle diyordu: «Perse'yi yenen konsül Paul değildir, Roma halkıdır.»

Büyük bir olasılıkla, doğa bilimleri ve matematik de serpilip gelişmeye başlamıştı bu devirde. Matematik bilgisi olmadan, Roma mimar ve mühendislerinin, bazilika, su kemerleri, köprüler gibi onca eseri, beş sıra kürekli gemileri vb. yapabilmeleri imkânsız olurdu. Ancak, o devirde yaşamış Romalı matematikçi, fizikçi ya da mekanikçilerden hiç birinin adını bilmiyoruz. Tek bildiğimiz, 165 yılındaki güneş tutulmasını önceden haber verenin bir Romalı subay olduğu.

Din alanında da, büyük bir devrim oldu. İsa'dan önce VI ve V. yüzyıllardan başlayarak, tarımın gelişmesiyle, ilkel animizm, tarla çalışmalarına göz kulak olan tanrılar kültünde billurlaşmaya başlamıştı. Köylünün uğraşını etkileyen doğa güçleri, büyük bir önem kazandılar: Romalılar için «baba tanrılar» oldu onlar.

> *Toprağı sürüp isleme tanrıları olarak Vevactor ile Reparator, ekim tanrısı olarak İnsitor, çimlenip filizlenme tanrısı olarak Proserpina, çiçeklenme tanrısı olarak Flora, olgunlaşma tanrısı olarak Matura böyleydi. Köylülere patronluk eden bu tanrıların başında bir üçlü gelirdi: Gök, fırtına ve yağmur daha sonra şarabın da tanrısı Jüpiter; tarlaların, tarım çalışmalarının ve aynı zamanda savaşın tanrısı Mars ve görevleri açıklıkla belirlenmemiş Quirinus.*

Bu ilk Roma kültünün göze en çok çarpan niteliği, gerçekten aklî, yalın ve tam anlamıyla faydacı bir nitelik taşıması. Duruma göre şu ya da bu tanrıya dua ederken, onunla aranılan, her iki tarafı da, dua edeni de, tanrıyı da bağlayacak bir sözleşmenin (religio) kurulmasıydı. Dinsel eylem, belli formüller halinde ortaya çıkardı. Eski Roma kültünün bu biçimciliği, ilk zamanların yaygın tipi olan, yükümlülüklerine sıkı sıkıya bağlı küçük çiftçinin içini rahatlatıyor, kaygı ve tasalarını gideriyordu.

Ancak, Etrüsk egemenliğinden başlayarak, Roma'da zanaat ve ticaretin gelişmesi ve İtalya'nın komşularıyla yakın ilişkilerin kurulmasıyla, Roma dininde, sayıları gitgide artan yabancı «yeni tanrılar»ın yer aldığını görüyoruz.

> *Etruria'dan gelen Junon ile Minerva, Jüpiter'le ortaklaşa «Kapitol Üçlüsü»nü oluşturdu ve resmi panteonun en üstün tanrıları oldular. 500 yılına doğru Yunan kültleri Roma'ya sızmaya başladılar. Eski Roma tanrılarının adlarını alan Demeter'le uyduları Dionysos ve Core kültleriyle, Ceres, Liber ve Libera, Sicilya'dan çıkıp geldiler; Sicilya'dan, çünkü Romalıların gereksinimlerini karşılayan buğday alımı sürekli bu adadan yapılıyordu.*
>
> *Ticaret, kültleri de beraberinde alıp getirmişti.*
>
> *Aventin tepesinde 496 yılında yükseltilen tapınak, Yunan biçeminde yapılmıştı ve Yunan rahiplerince «Yunankâri» kutlanırdı kült. Apollon kültü ile aynı zamanda, büyük bir olasılıkla Cumes'den, «Sibil Kitapları» da Roma'ya getirildi; Yunan kadın peygamberlerinin kehanetlerini bir araya getirdiklerine inanılıyordu bu kitapların.*

Böylece, Roma dini, İsa'dan önce II. yüzyılın ortalarında, eskiyle yeni öğelerin acayip bir bileşimiydi. Toplumun yukarı katları, dine karşı kayıtsız, hatta kuşkucu olmuştu. Gözde birçok devlet adamı, görevlerini yaparken, kehanetlerle açıktan açığa alay ediyorlardı. Halka gelince, Roma'da olduğu gibi, İtalya'da da (Orfeuscu, dionysiak, vb.) çeşitli Yunan eğilimleri, gizli dernekler halinde örgütlenmiş olarak, kendilerine yandaş toplayıp duruyorlardı.

Yaşlı Romalıların, bu sapkın mezheplere karşı, zaman zaman korkunç kışkırtmalarda bulundukları doğrudur. Örneğin, 186 yılındaki, yedi bine yakın insanı cezalandıran Bakanal Davası'nda böyle olmuştur. Ancak, hiçbir resmî önlem, devlet dininin boyunduruğundan kurtulmuş halk kitlelerini o boyundurukta tutabilecek güçte değildi. Roma'nın oligarşik Yönetimi, özgür halkın aşağı tabakaları üzerindeki baskısının araçlarından biri olan bu manevî freni kullanabilecek durumda değildi artık.

BÖLÜM V
ROMA DEVRİMİ VE TEPKİLERİ

Köleci büyük bir imparatorluğun kurulması, onun ortaya çıkardığı iktisadî ve sosyal ilişkiler, Roma'da ve eyaletlerinde, İsa'dan önce II. yüzyıldan başlayarak keskin sosyal çelişmelere yol açtı. Temeldeki çelişme, kölelerle efendileri arasındaki uzlaşmazlıktı ve köle emeğinin kullanılmasının artması nedeniyle daha da keskinleşmişti.

Bu çelişmelere başkaları da eklenecektir.

Bu devrimci hareket tepkisini de çağıracaktır çok geçmeden.

I
KÖLELERİN DEVRİMCİ HAREKETİNİN BAŞLANGICI

İsa'dan önce 200 yılından başlayarak, büyük malikânelerin çoğalmasıyla, kölelerin başkaldırıları önemli bir boyut kazanır. Yüzlerce ve binlerce kölenin katıldığı başkaldırılardır bunlar.

Ne var ki, «yöresel» bir nitelik taşımaktadırlar başlarda.

İLK BAŞKALDIRILAR

Bu nitelikte ilk başkaldırı, 198 yılına doğru Latium'daki bir Roma kolonisinde patlak verir. Bu kolonide Kartaca'nın tanınmış ailelerinden alınmış tutsaklar oturuyordu. Çevrelerinde de, belki yine Afrikalı köleler vardı. Bir bayram günü başkaldıracak; herkesi Öldürdükten sonra, limandaki gemilere binip yurtlarına döneceklerdi.

Tertip başarıya ulaşamaz; ihanete uğrar çünkü.

Yığınla tertipçi işkenceye verilir hemen; kaçanlar da ele geçirilir sonradan.

Birçok gözüpek insanın girişimi, yurda dönme arzusu, içerden ihanetlerin yol açtığı başarısızlıklar, çoğu patlamaların genel nitelikleridir o yıllarda.

Daha büyük çapta bir ikinci başkaldırı, Etruria'da oldu (İ.Ö. 196). Etruria, büyük toprak mülkiyetinin başta geldiği bir Roma eyaletiydi. Başkaldıranlar, gerçekten bir ordu oluştururlar; öyle ki, üzerlerine bir tümen yollanır. Ancak, düzenli bir savaşta yenilir köleler; çoğu öldürülür, başları çarmıha gerilir, ötekiler cezalandırılır ve efendilerine teslim edilir.

Boyutları bakımından pek önemli bir başkaldırıdır bu.

185 yılında da, Apuli'nin çobanları ayaklanır.

Böylece, köle başkaldırıları, II. yüzyılın başlarında, yöresel de olsa, gitgide daha geniş topraklara yayılır gibidir ve başkaldıran kitlelerin direnci

de artmaktadır giderek. II. yüzyılın ikinci yarısında ise, bu başkaldırılar sürecek, o zamana değin işitilmemiş bir şiddete bürünerek, tüm eyaletlere sıçrayacak ve genel bir yangına dönüşme tehlikesini haber verecek, köleci dünyayı derinden derine sarsacaktır.

Sicilya'daki köle başkaldırıları böyleydi.

Attika ile Asya eyaletlerindekiler de öyle.

KÖLE BAŞKALDIRILARININ YAYGINLAŞMASI

Sicilya'da patlak veren ilk başkaldırı, tam yedi yıl sürdü (İ.Ö. 138-132).

Kölelerin çalıştırıldığı büyük plantasyonlar sisteminin, Sicilya'da kökleri pek eskiye gidiyor. Sistem, daha Yunan ve Kartaca kolonileştirmesi zamanında gelişmeye başlamıştı: Sicilya'nın köle durumuna getirilen asıl yerli halkına, Yunanlılar, dışardan getirdikleri büyük köle yığınlarını da katmışlardı. Suriye'den, mahir işçiler ve tarımdan iyi anlayan çok sayıda köle satın alınıyordu. Kölelerin sayısı hesapsızdı. Sicilya, Romalıların eline geçtikten sonra, köle emeğiyle ayakta duran bu malikâneler sahip değiştirmiş oldular sadece.

Sicilya'daki köleler, İlk Çağ'da bile işitilmemiş bir sömürünün kurbanıydılar. Sicilya'nın tahılı, şarabı, zeytinyağı, yalnız Roma'da ve İtalya'ya değil, tâ Peloponez'e kadar alıcı buluyor ve büyük kârlar sağlıyordu. Köle sahipleri, daha çok kâr elde etmek için, onları soyguna itecek kadar, kölelerin nafakasından kesiyorlardı. Ne var ki, bu büyük ve yoğun tarım sistemi, köleleri kendine özgü bir örgütlenmenin içine de sokmuştu; ve bu örgütleşme, tiksinti duyulan efendilere karşı mücadelede rahatça devrimci bir boyut kazanabilecekti. Nitekim öyle oldu.

İlk başkaldırı, 138 yılının hasat mevsiminde, Henna kentinde, bir tertiple başladı. Başlarında, komünden gelmişe benzeyen, Suriyeli **Eunos** vardı. Öteki köleler de katıldı onlara. Kendilerine insanca davranmış olanlar dışında bütün sömürücülerden çok acı bir öç aldılar. Henna örneğini Sicilya'nın doğusundaki öteki kentler de izledi. Tarihçilere bakılırsa, sayıları 200.000'e kadar çıkmıştı başkaldıranlara. Kentlerin yoksul pleblerinin tavrı da kaygı vericiydi. Tüm doğu Sicilya'yı saran hareketi yerel güçlerin durdurması olanaksızdı; İtalya'dan gönderilen iki konsül ordusu da bir şey yapamadı. Başkaldıranlar aşağı yukarı dört yıl, Sicilya'nın büyük bir bölümüne egemen oldular; Henna başkent olmak üzere, kendi devletlerini kurdular. Bu devlette büyük bir gönenç içinde yaşıyorlardı.

Tarihçi Diodor öyle diyor.

Bu köleler devletinin pek tuhaf bir örgütü vardı. Hükümdarlıkla demokrasinin özgün bir bileşimiydi rejim: Başkaldıranlar, şefleri Eunos'u -Antiochos adıyla- kral seçmişlerdi. Bu seçilmiş «kral»ın kaftanı, başında tacı, hatta «kraliçe»si de olsa, hellenistik tipte bir hükümdar görünümünde değildi: Bir halk meclisi vardı; ayrıca başkaldıranlara çoğunlukta olduğu bir halk mahkemesi görüyoruz. Kralın yanında, kölelerin içinde önde gelen kişilerden oluşan bir «kurul» yer alıyordu.

Ve tam bir anlaşma içindeydi kurul.

Bu «köleler krallığının aldığı iktisadi önlemler de pek ilginç: Başkaldıranlar, geleceği düşünerek, küçük villaları yakmıyor, aletlere de erzaka da dokunmuyorlardı. İşletmelerin bölüşümünden sonra, kendileri de özgür ve bağımsız küçük köylüler durumuna gelmenin düşü içindeydiler. Kentlerde, silahşorların yaşamı bağışlandı ve başkaldıranlar ordusunun gereksinmeleri için, «zincirler içinde» iş başına gönderildiler.

Ne var ki, bir büyük eksiği vardı hareketin: Her şeye karşın savunmacı bir nitelik taşıması, yerel çerçeve içinde kalıp, o zamanki Roma imparatorluğunun çeşitli yerlerinde patlak veren öteki başkaldırı yuvalarıyla ilişki kurmakta gösterdiği yetersizlik.

O başkaldırılar içinde en önemlisi, **Aristonicos**'un başkaldırısı idi.

Bu başkaldırı, kısa bir süre önce, Roma'nın bir Asya eyaleti olmuş olan Bergama'da, 133 yılında patlak verdi. Bergama kölelerine, «mülksüzler», krallığın büyük halı ve parşömen işliklerinde çalışan özgür işçiler, köylüler, hükümdarlık malikânelerinin küçük çiftçileri de katılmıştı. Aristonicos, başkaldıranlara, Bergama'da Heliopolis'i (Güneş sitesi) kuracağını vaadetmişti. Bu düşünce, İamboulos'un bu adla yazdığı ve o zamanlar halk arasında pek tanınmış bir ütopyan romanda dile getirilmişti. İamboulos kitabında, içinde herkesin tam bir eşitlik, kardeşlik ve özgürlük içinde yaşadıkları mutlu bir ada tasarlıyordu; bu adada herkes kendi isteğiyle topluluğun ortak yararı için çalışıyordu ve boş zamanlarını, herkesin erişebileceği ve

tadabileceği zevklere adamışlardı. Ve doğadan gelecekti bu zevkler, sanattan ve bilimlerden gelecekti.

Ne var ki, hiçbiri başarıya ulaşamadı bu hareketlerin.

Arka arkaya kanla bastırıldı hepsi de.

Sicilya'da, otuz yıl sonra bir ikinci genel başkaldırısı daha olacaktır kölelerin ve tam üç yıl boyunca kasıp kavuracaktır ortalığı (İ.Ö. 104-101). Ancak, bu kez de aynı zaafı taşıyordu başkaldırı: Girişim eksikliği ve taktikteki savunucu nitelik. Pek acımasızca bastırıldı o da ve Sicilya köleleri, devamlı korku altında yaşamaları için sürekli bir terör rejiminin baskısına sokuldu sonunda. O kadar ki, otuz yıl sonra, Spartaküs başkaldırdığında, Sicilyalı köleler yeniden ayaklanabilecek durumda değildiler.

Büyük bir olasılıkla aynı yıllarda **Saumacus** başkaldırısını görüyoruz. Sicilya'dakinin belki de uzak bir yankısı olarak, Karedeniz'deki Bosfor krallığında, İskit köleleri ayaklanmıştı bu kez de.

Neyi gösteriyor bütün bunlar?

Köleci toplumun bağrında, onu kıvrandıran şiddetli ve korkunç bir sınıf mücadelesinin varlığını. Ne var ki, bu başkaldırılar, yerel ve birbirinden kopuk nitelikleriyle köleci hareketin zayıflığını da sergileyip duruyordu.

II
ROMA'DA VE İTALYA'DA DEMOKRATİK HAREKET

Köle başkaldırılarına koşut olarak, kentlerdeki ve kırsal kesimdeki özgür halkın aşağı tabakalarının hareketi de gitgide artan bir hızla gelişiyordu. Bu demokratik, ya da Romalıların dediği gibi «halkçı» hareket, III. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve II. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeniden canlanan köylü hareketinin bir devamıydı.

Başka noktalardan gelen etkileri de vardı.

REFORMLAR DÖNEMİ; GRACHUS'LER

Köylülüğün toprağını yitirmesi sürüyordu; «kent plebleri»nin durumu yürekler açışıydı. Köleci hareketteki gelişmeler de, özgür durumdaki halk kitlelerini kendi isteklerini daha etkin biçimde savunmaya itiyordu. Sicilya başkaldırısı, İtalya'da demokratik hareketin kızışmasına dolaylı olarak yol açmıştı. Şu nedenle ki, Sicilya'nın insafsızca yakılıp yıkılması, onu belli bir süre için Roma'nın tahıl ambarı olmaktan çıkardı; bu ise, kentlerdeki kitlelerin durumlarını çok daha ağırlaştırırken, toprağından olmuş köylülerin yeniden topraklarını ele geçirme arzularını bir kat daha

kamçıladı. Geçim derdi ve toprak sorunu, her ikisi de olağanüstü bir ağırlık ve güncelliğe büründü.

> *Bu sorunlara, yönetimdeki sorunlar da ekleniyordu. 149 şalında, Halk Meclisi, eyaletlerdeki yöneticiler hakkında, «görevi kötüye kullanmanın soruşturulması» ile ilgili bir komisyon kuruyordu. 139 yılında da, Comislerde yazılı ve gizli oylamaya gidilmesi kanunlaştı.*

Böylece, geniş bir demokratik önlemler programı oluşuyordu.

130 yılından başlayarak, Forum özel bir canlılık kazandı: Her yöreden kalabalıklar doluşuyordu oraya; hatipler meclislerde ateşli söylevler veriyor, duvarlar halkın isteklerini daha da cesurca savunmaya çağıran yazılarla donanıyordu. Reform yandaşlarının mektuplarının kopyaları dolaşıyordu elden ele.

İçerikleri, bir yergiyi de dile getiriyordu ister istemez.

Demokratik hareket, 133 yılında, **Tiberius Sempronius Grachus**'un halk temsilciliğine seçilmesiyle doruk noktasına vardı. Senatoyla arasındaki kişisel bir sorun, bu genç ve zengin Roma soylusunun, halk muhalefetinin saflarına geçmesiyle sonuçlanmıştı.

Başka nedenler de vardı bu geçişi kolaylaştıran.

Neler yaptı Tiberius Grachus?

Tiberius, halk temsilcisi olunca, «ager publicus»u, yani kamu topraklarını işgali düzenleyen bir kanun tasarısını ele aldı. Soylular ne denli tiksinirse tiksinsin, ılımlı ve yumuşak bir tasarıydı bu aslında; ve bu topraklarla ilgili bir kanunun (367 tarihli Licinia ve Sextia Kanunu) unutulmuş hükümlerini, şurasına burasına -özellikle büyük mülkiyet sahipleri yararına- birkaç değişiklik getirerek yeniden yürürlüğe koyma girişimiydi.

> *Kamu topraklarının işgalinde, -25 hektarlık- bir sınırlama getirilmek isteniyordu; onun bile istisnaları vardı; sınırı aşan fazlalıklar, belli bir tazminat karşılığında hazineye dönecekti. Devletin ele geçireceği topraklar ise, yoksul yurttaşlara, bir ödenti karşılığında ve başkasına devredilmemek koşuluyla dağıtılacaktı.*
>
> *Bunun için de üç üyelik bir komisyon kuruldu.*

Yumuşak da olsa, halkın hoşuna gitti bu reform önerisi. Ancak, büyük mülk sahipleri içinde kamu topraklarını gasp etmiş olanların korkunç muhalefetiyle karşılaştı. Ve onların kışkırtmasıyla, kendisi de büyük mülk

sahibi olan halk temsilcisi Carcus Oktavius, vetosunu kullandı ve kanun geçmedi meclisten.

Sorun, bir anayasa sorununa dönüşmüştü bir yerde.

Tiberius, Halk Meclisine, Oktavius'un, halk temsilcisi olarak «halkın çıkarlarına aykırı hareket ettiği» gerekçesiyle, görevine son verilmesi ve yerine yükümlülüklerinin bilincinde bir başkasının seçilmesini önerdi. Böylece, majistraların üzerinde halk denetimini kurmak gibi, eski Roma anayasasına yabancı, pek köklü bir ilke getiriliyordu: Roma'da, kamu görevlileri, görev sürelerinin bitimine değin azledilemezdi; şimdi, yazılı bir anayasa bulunmadığından, Tiberius'un önerdiği önlem sayesinde, Halk Meclisi, şu ya da bu majistrayı görevinden alabilecekti.

Öneri, büyük bir tepkiyle karşılaştı o yüzden.

Ne var ki, meclisten kanun çıktı, Oktavius görevinden alındı ve yerine Tiberius'un yandaşı bir halk temsilcisi seçildi. Kamu topraklarının yeniden dağıtımı hakkındaki kanun tasarısı da yeniden Halk Meclisine sunuldu ve kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bir toprak komisyonu seçildi; 18 yaşındaki kardeşi Caius olmak üzere, Grachus'un kendisi de üyeydi bu komisyonda.

Tiberius'un, Senato'nun malî ve eyaletlere ilişkin konularda yetkililerini azaltmak için girişimde bulunması, daha korkunç bir tepkiye yol açtı. Toprak komisyonu, görevini yerine getirebilmek için, Senato'dan bir miktar para istemişti; Senato da, reformun düşmanlarından ve kendisi de büyük toprak sahibi Publius Scipion Nasica'nın tavsiyesi üzerine, gündelik küçük bir para ayırdı komisyona. Tiberius da, gerekli parayı sağlayabilmek için, Halk Meclisinden «Asya eyaletinin yönetimi» üstüne bir üçüncü kanun geçirdi. Gerekçesi de şuydu: Bu eyaleti, yani Bergama'yı, Kral Attale, Roma halkının kendisine bırakmıştı. Öyle olduğu için de, Senato'nun eli çekildi ve eyaletin yönetimi Halk Meclisine devredildi; gelirleri de Toprak Komisyonu'nun emrine verildi.

Toprak Komisyonu işe koyuldu ve dağıtımlarına başladı.

Ne var ki, soylularla Senato'nun, Halk Meclisi'ne karşı kini son derecesine varmıştı; Halk Meclisi, şu kadar yüzyıllık iktidarlarını budamıştı son aldığı önlemlerle. Bir iftira kampanyasıdır başlattılar. Aristokratik rejimin yandaşları, egemenliklerini sürdürmek için her şeye hazırdılar.

Tiberius'un canına bile göz dikmişlerdi ve başardılar da.

Tiberius, 132 yılında, halk temsilciliğini ikinci kez istediğinde, felâket de gelip buldu kendisini. Seçimler,

Grachus'un aleyhine koşullar içinde yapıldı; Senato, âdetlere aykırı olarak, kırsal kesimden kimsenin -çalışmalar nedeniyle- katılamayacağı bir mevsimi, yani yazı seçmişti seçim için. Kentlerin yoksul halkları kendisini büyük ölçüde desteklediler yine de. Ne var ki oylama, Grachus'un yeniden seçilmesine karşı olan bazı halk temsilcilerinin kalleşçe davranışları yüzünden, gırtlak gırtlağa bir mücadeleye dönüştü. Forumun pek yakınında toplanmış Senato bile bu kavgaya karıştı. Ellerinde, masa ve sandalye ayakları, kırılmış sıra parçaları olduğu halde, senatörler Scipion Nasica'nın arkası sıra, halkı yarıp Grachus'un bulunduğu yere kadar geldiler ve kendisine bağlı üç yüz yandaşıyla beraber öldürdüler onu.

Cesetlerini de Tiber ırmağına attılar.

Kinin derecesine bakınız: Tarihçi Plutarkos diyor ki, «öç almakta bununla da yetinmediler; dostlarından kimini sorgusuz sualsiz sürgüne yolladılar ve tutuklanan herkesi de ölüme mahkûm ettiler.»

Neydi Tiberius Grachus'u yenen aslında?

Elbette bütün suç soylulardaydı. Soylular, kendi sınıflarının egemenliğini sarsabilecek herhangi bir siyasal çözümün karşındaydılar; reformlar, kendi çıkarlarına aykırı olabilecek bir noktaya gelir gelmez, her türlü «hak», her türlü «kanunsallık»ı tanımaz olmuşları. Tiberius Grachus yenildi; bu kavramlarının tamamiyle görece birer değer taşıdıklarının farkında değildi çünkü. «Kanunlara saygı» anlayışı içinde yetişmişti; barışçı ve anayasal yoldan gerçekleştirilebilecek reformlara da çocukça inanabiliyordu.

On iki yıl sonra, ağabeyinin eserini sürdürmek isteyen küçük kardeşi **Caius Grachus**'un da akıbeti aynı oldu. Büyük bir hatipti Caius Grachus; halk kitlelerini arkasından sürüklüyordu. Ağabeyinin acı ölümünden sonra, 123 yılında halk temsilcisi seçildi. Kitlelerin daha kararlı bir yoldan yönlendirilebileceğini o da bilmiyordu; aslında, o da Tiberius'un ılımlı programının bir sürdürücüsü idi ve reformcuydu. Ancak, Halk Meclisi'nin kanunlarına tartışılmaz bir otorite sağlamak için, Senato'ya ve soylulara karşı tüm öğeleri birleştirmeyi aradı. Senato'nun bütün hasımlarını halkın davasına kazanmak için, tam bir demokratik istemler programının öncülüğünü üstlendi hemen.

Neler yaptı?

Köylüler için, Tiberius Grachus’un toprak kanunu, olduğu gibi yürürlüğe kondu yeniden. Toprak Komisyonu işe başladı. Bir başka kanun, askerlere silâh ve giyecek sağlanması işini devlete yükleyerek, köylülerin askerlik hizmeti koşullarını hafifletti. Kendi paralarıyla donanmak yükümlülüğünü kaldırarak, küçük mülkiyet sahiplerinin yıkılışı önlenmek isteniyordu böylece.

Bir üçüncü kanun, köylülerin pek yararına olarak, yol yapımı başta olmak üzere, geniş bir kamu çalışmaları programı saptıyordu. Bununla, kırsal kesimin halkına hatırı sayılır bir ekmek kapısı açılmış olacaktı. Çoğu kentlilerin de çıkar vardı bunda. Grachus, yığınla işçi ve emekçiyi kazanmış oluyordu böylece. Bir başka kararla, kent halkı, çok düşük bir fiyatla aylık buğday dağıtımından yararlanacaktı. Bu önlem, aşağı tabakaların durumunu hatırı sayılırcasına düzeltti. Şövalyelere de birtakım yararlar ve ayrıcalıklar sağlayarak, onların da Senato’ya karşı muhalefetini kazandı. Eyaletlerin Roma yurttaşları çıkarma sömürülmesi de tasarladıkları arasındaydı ve Kartaca’nın yıkıntıları üzerinde bir koloni kurulmasına bile girişildi. Bu arada, Latin ve İtalyan bağlaşıklara yurttaşlık hakkı tanımayı düşünüyordu.

Bu önlemlerle, bir tarihçinin deyimiyle, «Roma devleti, temellerinden sarsılmış oldu». Senato’nun eski manevi gücü kalmamıştı artık; tüm iktidar, şövalyelerle halkın elindeydi. Halk Meclislerinin sayısı arttı; faaliyetleriyle, aristokratik rejimin yerine bir demokrasiden bahsedilebilirdi artık. Halk şeflerinin, hele Caius Grachus’un saygınlığı sonsuzdu.

Halk temsilciliği, Roma’da başta gelen bir majistralık olup çıkmıştı.

Ne var ki, Caius Grachus, Senato’nun ve soylulara direnişini küçümsüyordu; bu direniş ise kırılmış olmaktan uzaktı henüz. Soylular, kitleleri ondan koparmak, giderek otoritesini azaltmak için, yalana ve gerçekleşmesi olanaksız vaatlere, düpedüz demagojiye başladılar. Bu konuda, Caius Grachus’un yandaşlarından kimseler bile bulabildiler bu iş için.

Bu kin dolu, gözü dönmüş kampanya, sonucunu da verdi: Caius Grachus, halk kitleleri yanındaki otoritesini yitirdi. Arka arkaya iki kez halk temsilcisi seçildiği halde, üçüncü bir kez seçilemedi ve aristokratik parti sırılsıklam bir gericiyi, Lucius Opimius’u konsül seçtirmeyi başardı. Halk Meclisi, bağlaşıklarına yurttaşlık hakkı vermeyi reddetti ve Senato, Kartaca’nın «lânetlenmiş toprağı» üzerinde bir koloni kurulmasını

engelledi. Grachus'un yandaşlarıyla hasımları arasındaki bir sokak kavgası da, gericiliğin harekete geçmesi için bahane oldu.

> *Bu kavgada Opimius'un koruyucularından biri öldürülmüştü. Opimius, düşmanlarının kamu görevlilerine karşı toplu bir kırıma hazırlandıklarını ileri sürüp, sorun yaptı Senato önünde olayı, Senato ise, büyük bir keyifle, bu bahanenin üzerine atladı ve Opimius'u sınırsız yetkilerle donattı; o da, vakit yitirmeden halk partisini acımasızca kovuşturmaya başladı. Grachus'tan daha cesur ve daha kararlı olan Fulvius Flaccus adamlarını silahlandırdı ve pleb hareketlerinin eski merkezi olan Aventin tepesini işgal etti; geç de olsa, halkı ayaklanmaya çağırmak niyetindeydi kuşkusuz. Ancak Grachus silahlanmak istemedi ve evinden her zamanki giysileriyle çıkarak Forum'a gitti; belinde küçük bir hançer vardı yalnız, hain düşmanlarının ise her şey. Opimius'un birlikleri Aventin'e saldırdılar. Grachus'le Fulvius Flaccus, acımasızca öldürüldüler ve kesik başlarını getirenlere de, Opimius altınla tartarak bahşiş verdi. En az üç bin halkçı vahşice boğazlandı.*
>
> *Ve soyluların serbest bıraktığı bir kudurganlık kastı kavurdu ortalığı.*

Bütün bunların sonunda demokratik hareket belli bir zaman için durduruldu. Roma'da halk hareketinin, reformcu nitelikteki ilk dönemi de başarısızlıkla sona eriyordu böylece.

Neydi nedenleri bu başarısızlığın aslında?

Hareketin başında bulunan şeflerin ihtiyatlı ve pek ılımlı bir davranış içinde olmaları, bir uzlaşma politikası gütmeleri.

Gerçekten, köle hareketlerini yöneten şeflerden farklı olarak, halkın başına geçenler, rastlantının doğurduğu, soylulardan gelen ve o sınıfın ideolojisiyle bağlarını bütünüyle koparmamış kişiler, bir çeşit «yol arkadaşları» idiler. Harekete atılım kazandırmaktan çok, frenliyorlardı onu. Ancak verdikleri bir siyasal ders de vardı ki, şuydu o da: Halk Meclisi'nin kabul edeceği yasal reformlarla, kendi egemenliğini savunmak için hiçbir şey önünde gerilemeyen aristokrasinin korkunç gücünü kırıp atmak olanaksızdı. Böylece Grachus'ler, bilmedikleri halde, siyasal mücadelenin

derinleşmesine ve halk kitlelerinin siyasal bilincinin uyanışına katkıda bulundular.

Halk kitleleri ise, daha kararlı bir davranış içine giriyorlardı.

MARİUS: DEMOKRATİK ASKERİ DİKTATÖRLÜK GİRİŞİMİ

Caius Grachus'un ölümünden sonra, on yılı aşkın bir süre, gericiliğin amansız bir tepkisi hüküm sürdü Roma'da. Senato'nun büyük toprak sahipleri, kamu topraklarından gasbettikleri mülklerin üstüne yatmak ve böylece yeni bir paylaşmaya götürecek her türlü girişimi önlemek için, kazandıkları zaferden yararlanmaya koyuldular. Toprak Komisyonu'nun faaliyeti durduruldu ve Komisyonca alınmış ve dağıtılmış bütün topraklar, eski sahiplerine verildi.

Gericiliğin kurbanları yoksul köylüler oldu başta.

Ve soylular, en iğrenç yollarla zenginliklerini arttırmaya başladılar: Majistralıklar, devlet parasını çalma ve rüşvet yatağı oldu; hileli gelirler, işitilmemiş bir lükse yol açtı. Çoğu, başkalarından geri kalmamak için gelirinin üstünde yaşıyordu; bir kez de borçlanınca, zenginleşme için kanunsuz kaynakları arıyordu.

Yönetici soylulardaki bu ahlâki çözülme, Roma'nın dışardaki durumunu da etkiliyordu. Cumhuriyet, elinde hesapsız olanaklar da olsa, Numidya'nın küçük kralı **Jugurtha**'nin tam altı yıl (İ.Ö. 111-105) üstesinden gelememişti.

> *Jugurtha, üstelik kendi üzerine yollanan Romalı generalleri parayla satın alıyordu. Bunlar arasında, Caius Grachus'un yandaşlarını öylesine acımasızca tepelemiş olan Lucius Opimius utanmazı da vardı. İnanılmaz şey, bir keresinde Roma'ya da geldi Jugurtha; bol yönetici satın aldı altınla ve ayrılırken de şöyle dedi: «Alıcı bulsun, kendini de satar bu kent!». Kuzey Afrika'nın, Romalı fatihlerden nefret eden yerli halkları arasında saygınlığı öylesine artmıştı ki, Afrika eyaleti tam bir tehlikenin eşiğindeydi. Soylu bir aileden de gelse, dürüst kalabilmiş Quintius Caecillus Metellus, Jugurtha'yı bir keresinde acı bir yenilgiye uğrattı ise de, yönetimdeki savsaklamalara ardı arkası gelmediğinden, Metellus kesin sonucu alamadı.*
>
> *Özetle, tam bir skandaldı bu Jugurtha savaşı.*

Kuzeyde de parlak değildi durum. Başlarda, 120 yılları boyunca işler iyi gitmişti, hattâ Alplerle Pireneler arasındaki bölgede, Narbonnaise adıyla yeni bir eyalet kurmuşlardı Romalılar. Ancak Cermen halklarının (Kimberler ve Tötonlar) istilâları önünde arka arkaya korkunç yenilgiler başlamıştı.

Bütün bu koşullar, demokratik hareketi yeniden canlandırıp, muhalefet güçlerini, yani köylülüğü, kentlerin aşağı tabakalarını ve şövalyeleri toparlamaya götürdü. Grachus'lerin anayasal taktiklerinin bir yere ulaştırmadığını -her şeye karşın- farketmiş olan ve soylulara taşkınlık ve keyfiliğinden bıkıp usanan kitleler, daha sert ve keskin bir eyleme yatkındılar şimdi: Kendi aralarından çıkacak, gözüpek ve yetenekli bir asker arıyorlardı; bu asker, savaş alanlarındaki felaketleri tersine çevirecek, sonra da aynı askerî yöntemlere başvurarak içerde reformlar yapacaktı.

Caius Marius'un kişiliğinde buldular bu adamı.

119 yılında halk temsilcisi olan Marius, bir köylü çocuğuydu. Köylü tavırlı, fazla bilgisi olmayan bu kişi, asker yalınlığı, insanlarla konuşma biçimi, doğal yetenekleri ve demokratik düşünceleriyle büyütüyordu kitleleri. Çok geçmedi putu oldu halkın. Çevresinde toparlanmış şövalyelerden, tacirlerden, zanaatçılardan ve köylülerden «Mariancı Parti» doğdu. Bu parti, her seçimde onun adaylığını tuttu ve en yüksek makamlara yükseltti: Pretörlük, arkasından İspanya yöneticiliği, sonra Metellus'un Numidya'da elçisi; 107 yılında da, Jugurtha savaşını bitirmek göreviyle konsül seçildi. Halkça öylesine tutuluyordu ki, arka arkaya altı kez konsül seçildi. Roma'da ilk kez oluyordu böyle bir şey. Böylece, yeni şeflerinin çevresinde sıkı sıkıya birleşmiş Mariancı demokratların hüküm sürecekleri altı yıllık bir dönem başlıyordu Roma'da.

Neler yaptı Marius?

Önce sürüncemedeki Jugurtha savaşını sonuçlandırdı başarıyla. Hem de yakalanarak Roma'ya getirildi Jugurtha; göğsünde krallığın bütün işaretleriyle Marius'un zafer alayını izledi ve sonra da öldürüldü. Marius, arkadan başkumandan seçilip, Kimberler ve Tötonlara karşı savaşa hazırlanmaya başladı. Bu kavimlerin tehdit ettiği bölgelerde tarım kolonileri bulunduğundan, halk için çok değerliydi oralar ve demokratlar pek önem veriyorlardı bu savaşa.

Aşağı yukarı aynı yıllarda, o ünlü **askerî reform**unu gerçekleştirdi.

Caius Grachus'un bazı önlemlerinin de gösterdiği gibi, Demokrat Partinin uzun zamandan beri programındaydı böyle bir reform. Şunlar yapıldı: Askeri hizmetin yükünü hafifletmek için, askerlere, devlet hesabına silah ve yiyecek sağlanmasının yanı sıra, düzenli bir ücret de verilecekti artık; görevin niteliğine göre değişiyordu ücretin miktarı. Öte yandan, askere alma usulü, köylülere en uygun gelecek biçimde değiştirildi. Birlikleri oluşturmak için gönüllüler çağırtıyordu önce; kent proletaryasının işsiz güçsüz takımı ise can atıyordu gönüllü olmak için. Yalnız eksikliği tamamlamak amacıyla ve gereksinme duyulduğunda askere akma yoluna gidilecekti. Önemi şurada ki, eski halk milisi, meslekî ve paralı bir orduya dönüşüyordu böylece. Ancak, henüz sürekli bir ordu değildi bu doğallıkla. Teknik açıdan da önemli şeyler yapıldı; bağımsız bir taktik birlik olarak, üç ya da daha fazla manipulden oluşan piyade birlikleri kuruldu. Ordunun bünyesi daha bir düzenlilik ve açıklık kazandı.

Savaş malzemesi de güçlendirildi.

Ne var ki, sosyal yönden olumsuz sonuçları oldu bu reformun: Sivil halk askerlik yaşamından koparılırken, yurttaş kitlelerinin dışında, savaş sanatında usta, meslekten askerlerden oluşan korkunç bir askerî güç doğuyordu. Halk ve ordu ayrılmıştı ve bu ayrılığın Roma'da demokratik hareketin yürüyüşü boyunca felaketli etkileri görülecektir.

102 yılında, Marius'un hazırlıkları bitmişti. Büyük bir ordunun başında, Kimberleri ve Tötonları korkunç bir yenilgiye uğrattı. Aynı yıl, yardımcısı Konsül Manius Aquillius da, Sicilya'daki ikinci köle başkaldırısını eziyordu. Marius'un ününü daha da arttırdı bu; «Roma'nın kurtarıcısı», «İkinci Romülüs»e çıkmıştı adı. Kendisinden şimdi tek şey bekleniyordu: Cesur ve sosyal reformlar. Demokrat Partinin şeflerinden olan ve Marius'u seçimlerde hararetle desteklemiş bulunan **L. Apuleius Saturninus**, 100 yılında, Marius'a geniş bir reform tasarısı sundu. Tasarı Grachus'lerin toprak reformuyla ilgili kanunların, daha da geliştirilmesini istiyordu: Çeşitli eyaletlerde yeni koloniler kurulacak, sırayla önce Marius'un askerlerine, sonra Roma yurttaşlarına, son olarak da İtalyan bağlaşıklara -hatırı sayılır ölçülerde- toprak dağıtılacaktı bu kolonlarda. Grachus'lerin

reformlarının başına gelenler bu kanunun da başına gelmesin diye, tüm Senato'ya da and içirilmişti.

Tasarı, Halk Meclisi'nde pek gergin bir havada tartışıldı.

Bölünmeler oldu. Çiftçiler ve özellikle İtalyanlar, hararetle destekliyorlardı tasarıyı. İtalyanlar için önemliydi, çünkü, ilk kez Romalılarla hukuksal bir eşitlik kurulmuş olacaktı aralarında. Roma'da ise, tersine, İtalya üzerinde egemenliğini sürdürmeye alışkın halk, «İtalyanların çıkarını destekliyor» diye karşısındaydı tasarının. Ama, tasarının asıl hasımları, şövalyelerdi. Onların karşı çıkışı ve demokratik bloktan ayrılmaları, Marius'un da durumunu belirledi. Senet yapmış ve bu arada Jül Sezar'ın kızkardeşiyle evlenerek, soylularla hısımlık kurmuş olan Marius da durumunu değiştiriyordu. Aslında, böyle bir ilişkinin kuruluşundan önce de, Marius, demokratik hareketin sağ kanadı, yani şövalyelerle sıkı fıkıydı: bütün bunlardan sonra ise Senato'yla uzlaşmaya gidebilirdi. Böylece, Demokrat Parti'nin dağılışını hızlandırdığı gibi, partinin başına karşı da güvensizlik yarattı çevrede.

Marius, saygınlığını yitirmişti.

100 yılı seçimleri, bunalımı keskinleştirdi ve gerçek bir silâhlı başkaldırıya dönüştü seçim mücadelesi. Bundan yararlanmak istedi demokratlar. Senato, «devletin tehlikede olduğunu» ilân etti ve önlemler aldırttı. İşler tersine gitti ve demokrat şefler yaşamlarıyla ödediler bu girişimlerini.

Halk hareketi, bu üçüncü bastırılıştan sonra on yıllık bir sessizliğe girdi. İkiyüzlülüğü yüzünden kitleler yanında tüm saygınlığını yitirmiş olan Marius, bir zaman için ortadan çekildi ve -kutsal yerleri ziyaret edeceği bahanesiyle- Doğu'ya hareket etti. Ne var ki, kısa bir süre için yatışmıştı hava ve daha da korkunç bir biçimde patlayacak bir fırtınanın öncesiydi aslında bu. O fırtına patladığında da, bu kez yalnız Roma'yı sarsmakla kalmayacaktı, bütün İtalya, hattâ eyaletler de sarsılacaktı.

Demokratik hareketin bu üçüncü aşaması «Sosyal Savaş» diye anılır tarihte.

İTALYA'DAKİ SOSYAL SAVAŞ VE DOĞU EYALETLERİNİN BAŞKALDIRISI

Sosyal mücadele, İtalya'daki halkları daha fazla yörüngesine alıyordu. Gerçekten, ne buğday ne de toprak dağıtımından pay aldıkları halde, askerlik hizmetinin yüklerini bütün ağırlığı ile sırtlananlar İtalya'daki

bağlaşıklardı. Onların giderek artan istemleri, demokratik hareketin şeflerini de zorlayıp duruyordu. Yurttaşlık hakkını İtalya'daki bağlaşıklara kadar yaymak:

«Sosyal sorun» deyince bu anlaşılıyordu.

I. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, İtalya'daki halkların kendileri de açık mücadeleye hazırlanmaya koyuldular. 90 yıllarında «İtalia» adıyla gizli bir konfederasyonun doğduğunu görüyoruz. Her yana dal budak sarmıştı bu birlik; üyeleri ulak marifetiyle birbiriyle ilişkide bulunuyor, Roma'ya karşı başkaldırının bayrağını açmak için silâh ve kaynak topluyordu.

Bir olay, bu bayrağı açtı ve başkaldırı hızla yayıldı.

Başkaldıranlara, çok sayıda tarım kölesi ve büyük malikânelerden kaçanlar da katılıyordu. İsyan, sonunda korkunç bir iç savaş boyutlarına ulaştı. Roma tarihçileri **Sosyal Savaş** (bellum sociale) diye adlandırırlar onu. Başkaldıranlar, yalnız yüz bin kişilik düzenli bir ordu oluşturmakla kalmadılar, bir federal yönetim de kurdular: Kendine özgü bir Senatosu, Halk Meclisi vardı bu yönetimin.

Ve para da basmıştı.

Başkaldıranlar, savaşın ilk on sekiz ayında (90-89), kendi üzerlerine yollanan Roma ordularını yenmeyi de başardılar. Roma bile tehlikedeydi; yakınlarında çarpışılıyordu. Cumhuriyetin durumunu daha da ağırlaştıran, Doğu'da başlamış olan savaştı.

> *Sosyal savaşla aşağı yukarı aynı yılda, 89 yılında başlayan bu uzlaşmazlık, Doğu'daki hemen bütün eyaletleri almıştı içine. Karadeniz kıyılarında, Roma'nın elinin uzanamadığı bir yerde, yeni ve güçlü bir hellenistik devlet kurulmuştu: Pontus. Bu devletin, III. yüzyıldan başlayarak kuzey Kapadokya'da doğduğunu görüyoruz aslında; ne var ki, **VI. Mitridat** zamanında (İ.Ö. 114-63), Karadeniz'in hemen bütün kıyılarına yayılmıştı. Bu hükümdar, Romalıların içinde bulundukları güçlüklerden yararlanarak, 89 yılında, açıkça savaşa girişti onlarla. Romalılara aceleyle topladıkları birlikleri kolayca yenerek, Bitinya'yı, hatta Asya eyaletini ele geçirdi; donanması boğazları ve Ege adalarını alırken, güçlü bir ordu da Trakya yoluyla Makedonya ve Yunanistan'ı işgal ediyordu.*

Roma yönetiminin ve eyalet yöneticilerinin yağma ve şiddetinden bitip tükenmiş olan halklar, Mitridat'ı bir kurtarıcı olarak karşıladılar her yerde. Öyle ki, Atina, daha onun birlikleri gelmeden başkaldırmıştı. Mitridat, halkın sevgisini daha da kazanmak için, kendisine katılacak ülkelerde, büyük sosyal reformlar yapacağını ilân etti; borçlar silinecek, topraklar dağıtılacak, köleler azat edilecekti. Emri üzerine ve halkın da katılmasıyla, tüm Romalı yöneticiler, tefeciler, tacirler ve onların işbirlikçileri, nerede bulundularsa öldürüldüler. Sayıları seksen bine varıyordu boğazlananların; malları dağıtıldı ve köleleri de özgür ilân edildi. Mitridat, bununla da yetinmedi, İtalya'da başkaldırmış olanlarla da yakın ilişkiye geçti ve hemen yardımlarına geleceğini yaadetti onlara.

Bütün bunların sonucu, o güne değin görülmemiş bir para bunalımı, Roma'daki durumu tam bir felâkete dönüştürdü. Paranın ayan düşürülmek zorunda kalındı; tam ayar para ise çekildi ortadan. Alacaklılar mühlet tanımaz oldular. Borçluların durumunu düzeltmek için moratoryum öneren bir pretör, azgın alacaklıların başkaldırısı sonunda öldürüldü.

Böylece, 80 yılına doğru, Roma'da ve egemenliği altındaki topraklarda sosyal mücadele doruk noktasına varmıştı.

III
KÖLECİ ASKERİ DİKTATÖRLÜĞÜN BAŞLANGICI
SYLLA

BAĞLAŞIKLARIN BASTIRILMASI

İşte bu felaketli durumdadır ki, Roma, Marius'un yarattığı yeni askere alma sistemini, ilk kez ve büyük çapta uyguladı. Çok asker gerektiriyordu bu savaş. Bunu köylüler arasından toplamak güven verici değildi, öyle olduğu için de paralı askerliğe ve gönüllülere başvuruldu. Barbarlar (Galyalı, Numidyalı) arasından asker kiralandığı zaten oluyordu; ve ilk kez azatlılar askere alınmaya başlandı. Özellikle kentlerin aşağı tabakaları, kitleler halinde askerliğe başvuruyorlardı; para ve ganimet umuduydu çeken onları. Hükümet ise, ücretleri ödemek için, tapınakların gelirlerine ve kutsal yerlerdeki yüzyıllardan beri birikmiş hazinelere el koyuyordu. Roma ordusu gerçekten değişmişti; baştan aşağıya meslekî ve halka karşı bir nitelik kazanmıştı artık. Bunu, iç savaş sırasındaki davranışlarıyla pek güzel koyacaktır ortaya: Ele geçirilen İtalyan siteler, tıpkı yabancı siteler gibi yağmalanacak ve içindeki insanlar da köle diye satılacaktır. Askerler, yalnız

kendi üstlerine bakmaktadırlar; onlar ise, böylesine aşırdıkları önlemek şöyle dursun, kendileri de katılmaktadırlar buna.

Marius’un Jugurtha seferinde kestörlüğünü yapmış olan **Lucius Cornelius Sylla**, büyük bir ün kazandı bu savaşta. Varını yoğunu yitirmiş büyük bir patrici ailesinden geliyordu; zeki ve bilgiliydi; siyasal yönden serüvenci, yalnız kendi kişisel çıkarına bakan, yıldızına inanan bir kişiydi. Bu nitelikleriyle, Sylla, devrin çözülme içine girmiş aristokrasisinin tipik bir temsilcisiydi. İtalyanlara karşı bir sefer için kumandan seçildiğinde, parayla ödüllendirerek, yağmalara göz yumarak, özetle her yola başvurarak askerleri kendine bağladı.

Ve büyük bir ün sağladı bununla.

Roma, 89 yılında, işte bu nitelikte birlikler ve bu tıynette generallerle zaferi elde edebildi.

Başkaldıran halkların arasına diplomatik yoldan da ayrışıklıklar sokuluyordu. Örneğin, 90 yılında’, Senato, kendisine bağlı kalan ve başkaldırıya katılmamış tüm İtalyanlara yurttaşlık hakkı bahşettiğini ilân etti; arkadan bir başka kanun, iki ay içinde silâhları bırakacak olan tüm başkaldıranlara da bu hakkı veriyordu. «Bağlaşıklar» içinde uzlaşmaya en yatkın olanlar da yüksek ve varlıklı sınıfların temsilcileriydi; zengin tacirlerin oturduğu büyük kentler zaten kavganın dışında kalmışlardı, hattâ hareketin ezilmesi için Romalılara yardım bile ediyorlardı. Bütün bunlar sonucunu verdi: Birkaç istisnayla, İtalyanlar, 88 yılında silâhlarını bıraktılar ve Roma’ya baş eğdiler.

Sosyal savaş, yine de büyük ölçüde değiştirdi İtalya’yı. Eski Roma-İtalya federasyonu birleşik bir devlete dönüştü. Bu devlette hemen tüm özgür insanlar birbirlerine eşittiler, en azından özel hukuk açısından böyleydi bu. Bütün İtalyan kentleri, Roma’yı örnek tutarak, belediye kurmak hakkını kazandılar ve Roma da hepsinin başkenti oldu. Ayrıca, birbiriyle çatışan partilerin safları da -büyük ölçüde- genişledi: İtalyan kentlerinin soyluları, optimatların ve şövalyelerin saflarını genişlettiler; bağlaşık sitelerdeki aşağı tabakaların temsilcileri de Roma pleblerinin saflarını genişletip güçlendirdiler.

İLK ASKERİ HÜKÜMET DARBESİ

İtalya’ya barışın gelmesi, Mitridat’a karşı daha etkili bir savaş sürdürmek, giderek Doğu eyaletlerindeki başkaldırıları bastırmak olanağını

verdi Roma'ya: Büyük bir «Doğu ordusu» hazırlandı ve başına da Sylla geçirildi.

Ne var ki, Doğu sorunu, Romalı olsun İtalyan olsun, özellikle tacir ve tefeci çevreleri hareketlendiriyordu; bu çevrelerin Doğu'da, başta da Asya eyaletinde bir yığın girişimleri vardı çünkü. Syila'yı değil, Marius'u tutuyorlardı. Doğu ordusunun kumandanlığının ona verilmesini istiyorlardı. Yeni İtalyan yurttaşlarının orta katları ile aşağı tabakalarının da isteği buydu. Ayrıca, Sosyal Savaş'ın yıkıp çökerttiği yığınla İtalyan, kendilerine zengin bir ganimet kapısı açacak olan bu sefere katılmak istiyorlardı.

Doğu savaşı, Forum'daki parti mücadelelerini de canlandırdı. Bu mücadelelerde Demokrat Parti, eski «bağlaşıklar»a yurttaşlık hakkı verilmesiyle hatırı sayılır derecede büyümüş ve güçlenmişti. Ne var ki, bu yeni yurttaşların siyasal haklarındaki bazı kısıtlamalar, demokratik öğelerin üstün bir duruma gelmesini engelliyordu.

Tam eşitlik, temel sorun olup çıktı o tarihten başlayarak.

> *Genç ve cesur bir demokrat, aynı zamanda Marius'un yandaşlarından halk temsilcisi* ***Publius Sulpicius Rufus****, 88 yılında bir kanun tasarısı sundu bu amaçla. Tasarı, pek geniş kapsamlı bir anayasa reformu da içeriyordu: Halk Meclisinin bütün niteliğini değiştiriyor, Romalı meclis İtalyan olduktan başka, İtalyan öge üstün bir duruma da geliyordu mecliste. Bu önlem, Roma'da, bütün partilerde büyük bir kaynaşmaya yol açtı doğallıkla. Yine taşlar, sopalar karıştı işin içine. Her şeye karşın, tasarı onaylandı mecliste. Yeni bir içeriğe kavuşan Halk Meclisi, hemen arkasından, Sylla'dan Doğu ordusunun kumandanlığını aldı ve Marius'a verdi. Eski başkaldıranlara arzusuna uygun olarak da, yeni birlikler alınacaktı orduya.*

Ne var ki, demokrasinin düşmanları, içinde bulundukları önemli anın tam bilincinde olduklarından, iktidarlarının tasfiyesini önlemek için her şeyi yapmaya hazırdılar. İki aristokrat konsül, Sylla ile Pompeis Rufus, Halk Meclisinin kararını tanımadılar ve Roma'dan kaçtılar. Sylla, Roma dışındaki askerlerini yeni rejime karşı ayaklandırdı ve kente saldırdı. Halk, demokratları tutuyordu; Marius da, kölelere özgürlük vaadetti.

Başkaldıran ordu, Roma'da korkunç bir direnişle karşılaştı böylece.

Ancak, büyük güçlüklerle de olsa, direniş kırıldı: Sulpicus öldürüldü; Marius ve Demokrat Parti'nin birkaç şefi canlarını kurtarabildiler ve Roma, Sylla'nın ve askerlerinin eline geçti (İ.Ö. 88).

Ne anlama geliyordu bu zafer?

İki anlamı vardı. Önce, **yeni ordu, sivil hükümet üzerinde bir zafer kazanmıştı**. Ordu, Roma devletinin yalnız savunucusu değil, sahibi olduğunu da göstermişti; ve iradesi, Halk Meclisinin, Senato'nun ve öteki normal hükümet organlarının iradesinden çok daha ağır basıyordu.

İkinci olarak, **tam bir gericiliğin zaferi** idi bu zafer.

Nitekim Sylla, aldığı ilk önlemlerle, halk iradesinin ortaya çıkışında aracılık yapan tüm demokratik organları yıkıp parçaladı. Kenti alışının ertesinde, dehşetten hâlâ titreyen yurttaşları bir «Halk Meclisimde topladı ve o meclis de, yenenlerin doğrudan baskısı altında, halkı her türlü siyasal ağırlıktan ve iktidardan yoksun kılan yeni bir anlaşma kabul etti. Sulpicius'un kanunları kaldırılarak, bağlaşıklar yeniden ikinci sınıf yurttaş durumuna itildiler. En demokratik kuruluş olan Comices Tributesler yasaklandı; servet esasına göre kurulmuş olan ve zenginlerin egemen olduğu Comices Centuriates kaldı yalnız. Halk temsilcilerinin elinden, başlıca silâhları olan veto hakkı alındığından, hemen hemen hiçe indi halk temsilciliğinin önemi. Sylla'nın en kudurgan yandaşlarıyla bir hamlede doldurulan Senato, en üst hükümet organı olarak ilân edildi. Ne türlü önlem alınırsa alınsın, zaten iğdiş edilmiş olan Halk Meclisine sorulmadan önce, Sylla'nın uşağı olan bu Senato'da tartışılıp onaylanacaktı.

Özetle, Roma'da siyasal yaşam, dört yüzyıl geriye götürülmüş oluyordu böylece ve İtalyanların da katılmasıyla, Roma devletini yeni bir temel üzerinde yeniden örgütleyerek, demokrasiye daha başka bir kapsam veren ilk girişim de korkunç bir yenilgiye uğramış bulunuyordu.

CİNNA'NIN HÜKÜMETİ

Bununla beraber, aristokratik tepkinin bu ilk zaferi geçici oldu. Sylla ve ordusu, başkaldırının gitgide genişlediği Doğu'ya doğru yola çıktı. Roma halkı Sylla'dan ve rejiminden tiksiniyordu: 87 yılındaki seçimlerde, onun konsül adayları reddedildi ve yerlerine ona karşıt iki kişi seçildi: Sneius Octavius ve **Lucius Cornelius Cinna**.

Cinna, açıktan açığa Marius'un ve Sulpicius'un yandaşıydı.

Hemen arkadan, Sylla'ya karşı bir dava açmak ve Sulpicius'un kanunlarını yeniden yürürlüğe koymak için bir girişim oldu. Onu,

Sylla'cıların ve suç ortaklarının başını çektikleri korkunç bir kırım izledi. On bine yakın insan ölmüştü. Demokrat konsül Cinna, altı halk temsilcisi ile beraber Roma'yı terketti ve Sylla'nın yandaşlarına karşı savaşmak üzere bir ordu topladı. Bağlaşıkların kentleri para yardımı yapıyorlardı ona; ölümden yakasını sıyırabilmiş bütün demokrat şefler de gelip katıldılar kendisine. Sığındığı Afrika'dan dönen Marius da bir ikinci ordu kuruyordu.

Kırların ve kentlerin aşağı tabakalarının kitleler halinde katılmasıyla, dönemin demokratik programı gerçekten köktenci bir nitelik kazandı. Sorun, yalnız tüm İtalyanların hakça eşitliği sorunu değildi; bir seri sosyal reform da gündeme alınmaya hazırdı. Demokrat şefler, köleliği, sınıf olarak tasfiye etmek niyetini taşımasalar da, taktik nedenlerle, kendileriyle ortak hareket eden yığınla kölenin azat edilmesine kadar yaymışlardı programlarını. Marius, «kışlalar dolusu tarım kölesi»ni silâhlandırırken, Cinna da, daha önce yaptığı gibi, köleleri yardıma çağırıyordu. Senato, bunu bahane bilip, Cinna'yı konsüllük görevinden azletti. Cinna ile Marius'un birleşik ordusu, Roma'yı kuşattıklarında, Cinna, kendisine katılacak kölelere özgürlük vaadetti; yığınla köle katıldı kendisine. Böylece köleler, siyasal yaşamda, önemli ve bazı halkçıları da korkutan bir rol oynamaya başlamışlardı.

Sylla'nın kurduğu gerici hükümet, bir iki savunma girişiminde bulunduysa da, sonunda teslim oldu; eski anayasa yeniden kabul edildi ve demokratik bir iktidar kuruldu. Sylla'nın evi halk düşmanı ilân edilip, temelinden yıkıldı ve mallarına el kondu. Kimi gerici dost ve yandaşı da öldürülerek, kelleleri Forum'da teşhir edildi. İlginç olanı şu ki, demokrat şefler, Cinna'nın askerlerinden, yeni azat olmuş ve eski efendilerinden öç almayı kollayan kölelere karşı hoşgörülü davranmadılar. Tarihçinin söylediğine göre, «Cinna, böyle hareket etmemelerini çok kez hatırlattı onlara; sonuç elde edemeyince de, bir gece, bir Galyalı birliğe çevirtti onları ve tümünü boğazlattı». Eski köleci demokrasinin sınıfsal çehresini bütün çıplaklığıyla gösterir bu olay.

Ne var ki, siyasal yaşamda pek cesur önlemler alındı yine de: 86'dan 82'ye, kesintisiz beş yıl, konsüllük, gitgide daha gözüpek demokrat şeflere kaldı. Marius'un ölümünde yerine geçip konsül olan L. Valerius Flaccus, kitlelerin isteklerinin de önünde gidip, bir kanun çıkartarak, tüm borçları ve kiraları dörtte bire indirip, yoksulları ferahlattı. Arkadan Capou'da önemli

bir koloni kurulmasına karar verildi. Halkçı şefler, açıkça toprak reformu programının gerçekleştirilmesine başlıyorlardı böylece.

Yarımadanın tüm sosyal yaşamı, köklü bir değişikliğe uğradı. İtalyanların istemleri doğrultusunda oldu bütün bunlar; çünkü Roma demokrasisinin temel dayanağı onlardı artık. İtalyan siteleri, Roma belediyeleri örneğinde yeniden örgütlendiler; seçilmiş majistraları, Senatoları ve Halk Meclisleri vardı. Kırsal kesimde de aynı şey oldu. Ve yeni bir ordu toplanarak, Valerius Flaccus'un kumandasında, Mitridat'ın üstüne yollandı.

MİTRİDATA KARŞI SAVAŞTAN İÇ SAVAŞA

Ne var ki, demokrasinin düşmanları uyumuyorlardı. O sırada Yunanistan'da seferde bulunan Sylla'nın yanına göçüyorlardı yığınlar halinde. Ancak, Sylla ve ordusu da pek büyük güçlükler içindeydi. Yurt düşmanı ilân edildiği için Roma'dan hiçbir yardım alamadığı gibi, Flaccus'a da, yalnız Mitridat'ı değil, Sylla'yı da tepelemesi ve Roma'nın demokratik yönetimine boyun eğdirmesi emri verilmişti. Bütün Yunanistan başkaldırmıştı; Mitridat'ın donanması Prie'de demirlemiş ve büyük bir ordu da Trakya'dan yaklaşıyordu.

Umutsuz bir görünüşü vardı Sylla'nın.

Sonunda bağımsız hareket etmeye karar verdi. Roma yönetimi tanınmayacak ve Mitridat'a karşı savaş, özel sorunları olacaktı. Para sağlamak için, Roma'ya bağlı kalmış Yunan bölgelerine keyfi vergi biçtiler; Olympos'un ve Delfoi'nin ünlü tapınakları yağmalanarak, altından ve gümüşten şaheserler eritilip, para basıldı ve o paralar, avuç dolusu dağıtılmaya başlandı. Sylla ve yandaşları, bu yolla, ganimet adına, kimin için olursa olsun savaşmaya hazır yığınla Yunan paralı askerini kendi saflarına çekmeyi başardılar.

Sylla, başkaldırının merkezi Atina ile Pire'yi, Mitridat'ın ordusu gelmeden almak istiyordu. Başardı da. Açlıktan bitkin hale gelen Atina düştü. Tarihçi diyor ki, «korkunç ve merhamet tanımayan bir kırım başladı... ne kadınlar kurtulabildi bundan, ne de çocuklar; Sylla, kılıcın ucuna kim gelirse gelsin, herkesi öldürmeyi emretmişti». Pire de aynı akıbete uğradı. Sonra, düzenli iki savaşta Mitridat'ın iki ordusunu yendi ve tüm Yunanistan'ı Mitridat'ın güçlerinden temizledi. Arkadan Trakya yoluyla Asya'ya geçti, hayli zayıflamış olan Mitridat'a ezici bir darbe vurmak istiyordu.

Ne var ki, Sylla’yı ve gerici dostlarını, Mitridat değil, ondan da çok Roma demokrasisinin Anadolu’daki ordusunun başarıları ve Roma’daki durum ilgilendiriyordu. Serbest kalabilmek için, Sylla bir barış andlaşması yaptı Mitridat’la (İ.Ö. 85): Mitridat, küçük bir tazminat ödeyecekti; krallığını koruyordu, ancak «Roma halkının dostu ve bağlaşığı» olarak kalacaktı.

Roma için bir yerde haysiyet kırıcı olan bir andlaşmayı yaptıktan sonra, Sylla, Roma’nın Asya ordusunun üzerine yürüdü. Bergama dolaylarında çevirdi onu. Uzun bir süreden beri anlaşmazlık içinde olan askerler, Sylla’ya karşı savaşmayı reddettiler ve onun safına geçtiler.

Roma demokratik yönetimi, Asya eyaletini yeniden yitirmişti.

Doğu’daki işlerini böylece bitirdikten sonra, Sylla, Roma’ya çevirdi yüzünü. İtalya’ya ayak bastığı haberi üzerine, bütün İtalya, demokratik Roma hükümetinin çevresinde birleşti ve savunma için büyük bir ordu kuruldu.

İç savaş başlamıştı.

Sylla, ancak bir buçuk yılda kırabildi bu direnişi.

> *83 yılından 82 yılına değin süren bu korkunç iç savaşta Sylla’nın zafere ulaşması, birçok koşulların ondan yana bir araya gelmesiyle açıklanabilir: Roma’nın büyük aileleri, giderlerini kendileri ödeyerek, büyük asker yardımı yaptılar; aristokratik gençlik coşkular içinde gelip katıldı saflarına; yüksek sınıfların yardımıyla, Sylla’nın hazinesi, uzun karışıklık yıllarının zaten tükettiği demokratik hükümetin hazinesiyle karşılaştırılamayacak derecede zenginleşti. Sylla da; bu olanaklardan, demokratik orduyu bölüp parçalamak için bol bol ve ustaca yararlandı.*
>
> *Askeri harekât da demokratlar için felâketlerle dolu geçti.*

Korkunç iç savaşın bitiminde, demokratik hükümetin yerini bir terör rejimi aldı.

Kalem aciz kalır o vahşeti anlatmakta.

Demokratlara karşı yöneltilen bitip tükenmez sürgünler, kitle halinde kıyımlar, tüm mallara ve topraklara e! koyup kendi askerlerine ve gericilere peşkeş çekmenin yanı sıra, Sylla, İtalya’nın bütün demokratik kurumlarını, sistemli bir biçimde yok ederek tamamladı eserini: 82 yılında kabul ettiği

yeni bir anayasayla yaptı bunu: 88 yılındaki anayasadan çok daha gerici olan 82 anayasası, her türlü demokratik girişimi yasaklıyordu. Şer ortaklarından birinin önayak olmasıyla, Sylla, sınırsız yetkilerle diktatör ilân edildi: Kanunları istediği gibi değiştirebilecekti; her Romalı yurttaş hakkında yaşam ve ölüm hakkına sahipti; mallara istediği gibi el koyabilecek ve kullanabilecekti; bağlaşık krallara taç vermekte ve taçlarını almakta serbestti. Forum'da da, altından atlı bir heykelini diktiler bu rezilin. Kaidesinde de şu yazıyordu: «Cornelius Sylla, Felix İmperator».

Sylla ve yandaşları, demokrasinin özellikle temel fetihlerini oluşturan kurumlardan nefret ediyorlardı: Comices Tributes yeniden kaldırıldı ortadan; halk temsilciliğinin silâhları bir kez daha alındı ellerinden ve bu görevin saygınlığını kırmak için halk temsilcisi olacak kimselerin, bir başka majistralığa seçilemeyeceği kararlaştırıldı; yargıçlık görevi, şövalyelerden alınıp Senato'ya verildi; buğday gibi, toprak gibi halka yapılan her türlü dağıtım son buldu.

Bütün bu önlemler, Roma'da ve İtalya'daki demokratik harekete öylesine korkunç bir darbe vurdu ki, bir daha kendine gelemezdi. Roma devleti, yeni bir yoldaydı artık ve, bu yol, **askerî ve köleci bir diktatörlüğe** götürüyordu onu.

BÖLÜM VI
CUMHURİYETİN BUNALIMI VE ÇÖKÜŞÜ

Roma'da Cumhuriyet rejiminin bunalımını, giderek çöküğünü hazırlayan nedenlerin tohumları çok önceden atılmıştı. Ancak Sylla rejimiyledir ki, bunalım, açıkça başlar. Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda, köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırıyla beraber, Roma'da demokratik harekette de yeni bir canlanış görülür; ancak, sonucu olmaz bunların. Her biri Cumhuriyetin kuyusunu daha da kazan diktatörlükler görülür arka arkaya.

Monarşiye doğru gitmektedir Roma.

I
BUNALIM YILLARI
İKTİDARDAKİ OLİGARŞİ

Sylla'yı ülküleştiren tarihçiler vardır; «Cumhuriyeti, demagojik bağnazlığın elinden o kurtarmıştır» derler. Eleştiri diye de, Roma'da monarşiyi yerleştirecek «fırsatı kaçırdığını», kimse zorlamadığı halde o koca iktidardan isteğiyle vazgeçtiği eleştirisini yöneltirler sadece.

Gerçekten, herkesin önünde tir tir titrediği, giderek kendini tam bir güvenlik içinde duyduğu bir sırada, İsa'dan önce 79 yılında, diktatörlükten çekildi. Ne var ki, biçimde kalan bir çekilişti bu; uygulamada, son söz onundu yine. Roma dışındaki görkemli evinde, «zevk ve sefa içinde geçiriyordu günlerini». Kanunları kaleme alıyor, yöneticileri huzuruna çağırtıyor ve hoşlanmadıklarını uşaklarına öldürtüyordu.

78 yılında öldüğünde, hükümdarlara yapılan bir törenle gömüldü.

Sylla öldükten sonra, Roma'ya dayatmış olduğu oligarşik gerici rejim, başı kopmuş bir halde, tam bir istikrarsızlık ve güçsüzlük içine yuvarlandı. Böyle bir ortamda, parsayı, her çeşidinden iş adamları ve spekülatörler topladı; nice kanunsuzluk, şiddet ve yıkılışlarla dolu bir dönemde, 80-70 yılları boyunca, utanılacak biçimde, rezilce, kepazece zenginleştiler. Her çeşit vergi, ceza, yükümlülük altında inleyen Doğu eyaletlerinde büyük bir etkinlik alanı açılmıştı önlerinde. Roma yaşamını geçmişin boğucu çerçevesi içine sokmak isteyen, perde arkasındaki daha da aşırı gericilerden farklı olarak, bunlar hareketli ve savaşçı, giderek kendi iktisadî hedeflerine daha uygun bir başka hükümetin düşünü görüyorlardı. Aç gözlerle Mısır'a, Suriye'ye, Fırat bölgesine ve daha da ötelere; Ermenistan'a, masalsı Hint ve

Çin diyarına çevirmişlerdi yüzlerini. Mitridat'a karşı, kendilerine Doğu yolunu açacak yeni bir seferin özlemi içindeydiler.

Bu bakımdan, Sylla'nın en yakın arkadaşlarından çoğuyla, diktatörün, saçlarına kadar gerici insanlarla sıkı ilişkisini sağlığındayken hoş karşılamayan bu kişilerle uzlaşıyordu görüşleri. Sylla'nın, askerî başarılarından ötürü «Büyük» sıfatı verilen yardımcısı **Cneius Pompeius** ile, «Zengin» adını almış rakibi **Licinius Crassus**, bu kişiler arasındaydı. Her ikisi de, büyük toprakların sahibi, alabildiğine zengin ve daha da zenginleşmek isteyen açgözlülerdi.

Pompeius, Crassus ve bir de **Aemilius Lepidus**, mültezimler ve şövalyeler de aynı görüşte, varolan hükümet sistemini topyekûn mahkûm etmekte birleştiler sonunda. Ancak, Sylla'nın rejiminden hoşnut olmayanların asıl umudu İspanya'daydı. Orada, Roma demokrasisinin bir mirası kaldığı gibi, bu miras, İspanya'nın ulusal kurtuluş hareketi ile de birleştirilmişti. Kendi senatoları, pretörleri, kestörleri, halk Partisinin Romalı subaylarının eğittiği orduları vardı. Bu demokratik devletin şefi, Cinna'nın en yakın silâh arkadaşlarından biriydi: **Quintus Sertorius**. Yetenekli ve yiğit bir kumandan, büyük bir örgütleyici olan Sertorius, Cinna zamanında İspanya'ya yönetici seçilmiş ve davranışlarıyla da eyalet halkına sevdirmişti kendisini: Vergileri indirmiş, halkın askeri birlikleri konaklama yükümlülüğünü kaldırmış, İspanyalı çocuklar için okullar bile açmıştı.

Bütün İspanya ayağa kalkmış, kendiliğinden ve gönülden tutuyordu Sertorius'u. Roma'da bile, Hannibal örneği, İtalya üzerine yürümesini bekleyenler vardı. Roma hükümeti, tam sekiz yıl (İ.Ö. 79-71) azgın bir mücadele yürüttü ona karşı; Metellus-Pompeius gibi en yetenekli generallerini gönderdi, başa çıkamadı. Sonunda yine Pompeius, çevresine sızmış bir haine öldürttü onu ve İspanya başkaldırısını ezdi. İlginçtir, Pompeius, Sertorius'la Roma'nın ileri gelen yığınla kişisi arasındaki ilişkilerin kanıtlarını ortadan kaldırmak için, tutup Sertorius'un arşivini de yaktırdı.

Oligarşik hükümetin güçsüzlüğü o noktaya varmıştı ki, tüm İspanya savaşı özel kişilerin yardımı ile yürütüldü. O sırada patlak veren **Doğu Savaşı'**nda, Mitridat'a karşı sefer de özel bir girişim niteliğine büründü.

Gerçekten, vaktiyle Sylla'yla yaptığı andlaşmanın geçici bir nitelik taşıdığına hükmeden Pontus Kralı, Romalılara karşı kesin darbeyi vurmaya hazırlanıyordu.

Transkafkas’tan Tuna’ya kadar herkesi arkasına almıştı.

Savaşı tutuşturmak için bir bahane gerekiyordu. Onu da Bitinya Kralı Nikomedes verdi: Romalı mültezimlere gırtlağına kadar borca batmış Nikomedes, ölürken, ülkesini Romalılara vasiyet etti; onlar da hazırlanıyorlardı buna zaten. Mitridat daha önce davrandı ve Bitinya’yı ele geçirdi (İ.Ö. 74). Kendilerini Romalı tefeci ve spekülatörlerin dayanılmaz boyunduruğundan kurtaracağı umuduyla, tüm Bitinya halkı sevinçle karşıladı Mitridat’ı. Öte yandan Tuna bölgesindeki Trakyalı halklar Makedonya’yı işgal ettiler. Ege denizi de Mitridat’ın açıkça anlaştığı korsanlarla doldu. Durum, on beş yıl önceki felaketli durumu hatırlatıyordu Romalılar için.

74 yılında, Roma hükümeti, Mitridat’a karşı iki konsül, M. Aurelius Cotta ile L. Licinius LucuUus’u yolladı. Her birine birer tümen verebilmişti sadece.

> *Cotta, çabucak yenildi. Ancak Sylla’nın vaktiyle sağ kolu olan Lucullus, savaşı ustasının yöntemleriyle yürüttü: Birilerini bulunduğu ülkelerden toplayarak ve kaynaklara, da yine o ülkelerden sağlayarak, Mitridat’ı Doğuya doğru çekilmek zorunda bıraktı Donanmayı da olduğu yerden toplayıp arkasına düştü ve Küçük Asya kıyıları boyunca yelken açıp bütün Bitinya kentlerini, arkadan da Pontus’u ele geçirdi ve yağmaladı tümünü. Müstahkem yerlerin kumandanları Lucullus’un safına geçmeye başladılar birer birer. Mitridat’ın öz oğlu Bosfor yöneticisi Makares bile, babasına ihanet ederek, Lucullus’a bir altın taç yolladı. Harakle ile Sinop, uzun süre direndilerse de, onlar da düştü sonunda.*

Lucullus’un seferi sonunda, Karadeniz bölgesi, Roma’nın yörüngesine giriyordu ilk kez. Bütün bu bölgedeki kentler ağır vergilere bağlandı. Syllacı yöneticilerin ve çevresindekilerin şiddeti ve yağması her eyalete yayılmıştı. Sylla’nın Roma’ya miras bıraktığı gerici rejim, iliğine varıncaya değin sömürüyordu imparatorluğu ve en hayasız sosyal güçlerin değirmenine su taşıyordu.

SPARTAKÜS’ÜN BAŞKALDIRISI

Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda, köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırısıyla da sarsıldı. **Spattaküs** yönetiyordu bu

başkaldırıyı ve bu kez bütün İtalya'yı içine alıyordu hareket.

Genel olarak öteki köle başkaldırılarında olduğu gibi, Spartaküs'ün başkaldırısı da bir tertiple başladı. Ne var ki, bu kez gladyatörler, yani silâh kullanmasını bilen kişilerdi tertibi hazırlayanlar. Kaçıp Vezüv'ün erişilmez yerlerine sığındılar.

> *Spartaküs, Trakya kökenliydi.*
>
> *Daha önce orduda, -belki de- Mitridat'ın birliklerinde savaşmış, sonra esir düşüp köle olarak satılmıştı. Tarihçinin dediğine bakılırsa, «bedensel gücü ve olağanüstü cesaretine, ihtiyatlılık ve yumuşaklık da eklenmişti» ve «bir barbar olmaktan çok bir Yunanlı denmeye lâyıktı». Yanındaki öteki iki şef, Oenomaos ile Crixus da, Küçük Asya'da savaşçı Galatlardan geliyorlardı ve Sylla'ya karşı mücadelesinde Mitridat'ın ordusunda savaşmış kişilerdi onlar da.*

Aynı kumaştan birçok insanlar, bu ihtilâlci guruba katılmakta gecikmediler ve Spartaküs'ün çevresinde yedi bin insandan oluşan bir birlik çıktı ortaya.

Aralarında kadınlar da vardı.

Hareket karşısında özgür halkın tutumu da önemliydi. Sylla olsun, Sylla'ya karşı savaşanlar olsun, kölelerden oluşan birlikleri de almışlardı saflarına; böylece, kölelerle aşağı sınıfın özgür insanlarını vaktiyle ayıran uçurum, hayli daralmıştı son yıllarda. Tarihçilerin söylediklerine bakılırsa, özgür durumdaki köylüler de katılıyordu Spartaküs'e ve hareketi tepelemek için kullanılan yerel milisler, başkaldıranlara karşı savaşmayı reddediyorlardı. Böylece hareket, kısa sürede, pek büyük bir genişlik kazandı ve Spartaküs, hasımlarına hayli sert darbeler indirebildi.

Ayrıntılara girmeyelim.

Syllacı hükümetin güçsüzlüğü ve savsaklamalarından da yararlanarak, Spartaküs, 73 yılını büyük bir hazırlık yaparak geçirdi. Silâhlanmanın yanı sıra, disipline de önem veriyordu. Ganimet eşit olarak dağıtılıyordu aralarında; altın ve gümüş kullanmak ise yasaklanmıştı. Kullandığı yöntem «inandırma» idi daha çok. Kölelerin zaman zaman kanlı aşırılıklarına karşı çıkıyordu. «Ülkeyi kendi ülkeniz gibi görüp gözeteceksiniz» diyen Athenion'un geleneğini sürdürüyordu. Ne var ki, bu konuda olsun, harekâtın yönetim biçiminde olsun, şefler arasında uzlaşmazlıklar

görülüyordu. Öyle ki, yağmayı doğal gören Crixus ve soydaşlar, Spartaküs'ten ayrıldılar ve gidip başka yerde karargâh kurdular.

Ama çok geçmedi, Romalılarca sarıldılar ve yok edildiler.

Spartaküs öylesine güçlenmişti ki, Roma, üzerine bütün askeri güçlerini sevketmek zorunda kaldı. 72 yılında, kendisini çevirmeye gelen iki konsülün ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Fazla olarak, daha şimdiden yüz bin kişiye ulaşmış ve Romalılardan alınmış silâhlarla iyice donanmış ordusunun başında, köle hareketinin tarihinde ilk kez olmak üzere, saldırıya geçti. Güneyden kuzeye yöneldi ve Po yakınlarına geldi; orada önünü kesmek isteyen bir Roma ordusunu bozguna uğrattı.

Sonra yeniden güneye döndü.

Niçin öyle yaptı?

Belki Alpleri aşıp gidecekti ve herkes kendi ülkesine kavuşacaktı böylece. Gözüne kestirememiş de olabilir bunu. Ama akla en yakın olasılık şu olsa gerek: Kazandığı askerî başarılardan cesaret bularak, Roma üzerine yürüme plânını kurdu. Ne var ki, uygulamadı bu plânı, güneye doğru çekildi. Yolda Picenum savaşında Romalıları bir kez daha bozguna uğrattı. Sicilya'ya geçme umuduyla daha güneye çekildi; Sicilya'daki köleleri de ayaklandırmak istiyordu, gerçekleştiremedi. O sırada Trakya'dan ve İspanya'dan çağrılan Roma orduları da geliyordu. Saflarından yeniden ayrılmalar oldu Spartaküs'ün; Romalılar onları da yok ettiler. Kendisiyle Crassus arasındaki savaş ise, Lukanya'nın kuzeyinde bir yerde oldu bir gün.

Tarihçi öyle anlatıyor: Savaş başlamadan önce, atını getirirler. Spartaküs kılıcını çeker ve atı öldürür: «Zaferi kazanırsam, der, düşmanlarımdan çok at bulacağım; kaybedersem zaten gerek kalmayacak.» Ve elinde kılıcı kalkanı, düşman saflarına dalar. Savaş uzun ve korkunç olur. Bir ara bir okla kalçasından yaralanır, diz üstü düşer, ama doğrulur; üzerine çullanan yığınla insana yaşamını pek pahalıya ödeterek ölür. Şefleri öldükten sonra, ordu çözülür, kalanı dağlara sığınır. Crassus yakalayabildiği altı bin köleyi, Roma'ya giden yolda çarmıha gerdirir. Kuzeye doğru çekilme fırsatını bulanları ise, Pompeius yok eder; «köklerini kazıdım» diye övünecektir sonra.

Kölelerin hareketi, bir kez daha ezilmişti. Ne var ki, Spartaküs'ün silâhlara yenilen davası, manevî plânda zaferini kazanmıştı. Yalnız bir efsane kahramanı olmakla kalmadı; köleci bir temel üzerine kurulu toplumda, egemen sınıflar için korkutucu bir simge olup çıktı. Köleci

toplumun tarihçilerinin bile adından saygı duyarak bahsedişleri, şunu gösteriyor bize: O yıllar toplumda varolan köleleri sömürme yöntemleri artık kabul edilemez bir durumdaydı ve tehlikeliydi. Bu yazarlar, köleci toplumdaki yeni kuşakların düşünsel tavrını da ortaya koyuyorlar yazdıklarıyla: Belli ki, köle emeğinin verimli olmadığı, emekçileri, özgürlüğü papayla satın alma, kolonluk gibi başka sömürülme biçimlerine geçirmenin doğru olacağı düşünülmeye başlanmaktadır yavaş yavaş.

Spartaküs hareketinin tarihsel önemi buradadır. Nitekim, o yıllardan başlayarak, başka, ama daha ileri iktisadi ve sosyal ilişkilere doğru geçiş hızlandı.

ROMA’DA HALKÇILARIN SON GİRİŞİMİ. «KATİLİNA TERTİBİ»

Kölelerin başkaldırısına beraber, Roma’da demokratik harekette de yeni bir canlanış, giderek kızışma görüyoruz. Eleştiriler başlamıştır. 77 yılından başlayarak, Marius’un eşinin yeğeni, Cinna’nın da damadı, genç Caius Julius Caesar, kendisini Demokrat Partinin şeflerinden biri olarak gördüğünden, Sylla’nın çevresini çekinmeden itham etmektedir; 73 yılında, daha da gözüpek bir halk temsilcisi, aynı zamanda tarihçi C. Licinius Macer, zenginlerin davası için savaşmamaya, askerlik hizmetini reddetmeye teşvik etmektedir halkı; son olarak, 71 yılında -o yıllar demokrasiye bağlı-Cicero, Sicilya yöneticisinin yolsuzluklarını diline dolamıştır. Öylesine ki, bu yolda yazdıkları, rezilliği ayyuka çıkmış bir rejimi topyekûn mahkûm etmeye varır ve öldürücü bir darbe indirir ona.

70 yılında Sylla’nın adamları, Pompeius ve Crassus açıkça demokrasi saflarına geçerler. Spartaküs’le Sertorius’a karşı kazandıkları zaferden sonra, ordularıyla Roma’nın kapılarına dayanıp, her biri kendi çıkarına hükümet darbesi yapmak ister. Halkı kazanmak için, Sylla’nın yıktığı rejimi yeniden kuracakları vaadinde bulunurlar. Demokrasinin şefleri ise, her iki general arasındaki rekabetten büyük bir sonuç elde etmeyi başarırlar: Bir iç savaşı önlemek amacıyla, iki generali uzlaştırırlar ve her ikisine birden konsüllük verirken, Sylla’nın yıktığı kanunları yeniden getirtirler. Böylece, 70 yılında, Sylla’nın anayasası, tümüyle kaldırılmıştı ortadan ve yerine Marius ve Cinna zamanındaki Cumhuriyet rejimi getirilmiş bulunuyordu.

Onu izleyen yıllarda, Demokrat Parti, son başarısızlığının bilincinde olarak, daha örgütlü hareket etmeye başladı ve programını genişletti.

Meslek kuruluşları (collegia) ve halk dernekleri harekete katıldılar. Bu gruplar çok eskiden beri vardı Roma'da, şimdi ise gerçek birer halk kulübü haline gelmişler ve «Halk Partisinin bir çeşit taban kuruluşu olmuşlardı. Yurttaşlık hakkı yine İtalya'nın tümüne yayıldı. Grachus'ler ailesinden Smpronia gibi ileri düşüncede kadınlar, Jül Cezar ve öteki demokratlar, harekete katılıyorlardı. Açık ve gizli toplantılarda konuşulanlar şuydu: Borçları silmek, eskiden olduğu gibi toprağı kullanana verecek yeni ve adil bir «toprak kanunu» yapmak. O aralar Roma'ya eğitime gelen yığınla hatip, Stoacı ve Epikürcü filozofun beraberlerinde getirdikleri Yunan sosyal öğretilerinin de, kamuoyu üzerindeki etkisini hesaba katmalı.

Yine de zayıf yanları vardı halkçı hareketin: Kendi gücüne az güveniyor, selâmeti bir kurtarıcıdan, deyim yerindeyse, bir «karşıt Sylla»dan bekliyordu. Belki bu yüzdendir ki, Marius'a gereğinden fazla önem ve yer verildi.

Demokrat Partinin ılımlı kanadına kesinlikle gelip girmiş olan Pompeius, bir «Yeni Marius» olmanın özlemi içindeydi. Sezar, henüz pek genç olduğundan, böyle bir rolü oynayabilecek daha yetenekli kimse de bulunmadığı için, Halk Partisi'nin öteki şefleri onu tuttular. 67 yılında Roma'yı kırıp geçiren açlık, Akdeniz'deki korsanlardan biliniyordu. Onları temizlemek amacıyla, Halk Meclisi, «denizlerin diktatörü» ilân edip, tüm Akdeniz kıyılarının kumandanlığını ona verdi; emrine de işitilmemiş olanakları. Pompeius, umulmadık bir hızla işini bitirdi; 65 yılında da daha önemli bir göreve ve sınırsız yetkilerle atandı: Mitridat'a karşı Doğu kumandanlığına. Pompeius, Pontus'u ele geçirdi ve Mitridat'ı kaçmak zorunda bıraktı. Roma'nın bu amansız düşmanı da sonunda canına kıydı (İ.Ö. 63). Mitridat'ın bağlaşığı Ermeniler, Roma'ya bağlılığı kabul ettiler. Azerbaycan ve Gürcistan'a yapılan sefer, biçimsel bir bağlılığı tanıttırabildi ora halklarına. Karadeniz'in güney kıyılarında iki yeni eyalet oluştu: **Bitinya** ve **Pontus**, Suriye de bir Roma eyaleti haline getirildi. Galasi'de, Kapadokya'da ve Juda'da, Roma'ya açıktan açığa bağlı yeni krallar başa geçirildi.

Roma'nın Fırat ve Mısır sınırlarına kadar gidip dayanan büyük toprak kazanımları oldu böylece; ele geçirilen ganimet de büyüktü. Ne var ki,

böylesine sınırsız yetkilerle donanmış şeflerle, Roma demokrasisi gelecekteki efendisini de hazırlıyordu.

Ancak o efendi geldiğinde, demokrasi de gidecekti.

Pompeius’un rakibi bir başka tutumun içine girdi. Mısır’ın fethini düşledi belli bir süre. Tek bir imparatoru yeter görenler iltifat etmediler pek. Üstü kapalı yollara daldı o da. Tutup, Sezar’a ve Demokrat Parti’nin sol kanadının öteki şeflerine yanaştı ve Pompeius’un yokluğunda otoritesini ve halk nezdinde ününü aşındırıp tüketmek için, sınırsız servetiyle, içerde köktenci önlemler lehine kampanyayı desteklemeye koyuldu.

Açıktır ki, onun desteğiyle Demokrat Parti 66 seçimlerinde büyük bir zafer kazandı: Partinin iki adayı konsül seçildiler, Crassus censor oldu, Sezar da edil. Ne var ki, Senato, demokratların hükümette egemen duruma gelmelerinden korkarak, iğrenç manevralarla, seçmenleri satın aldıkları suçlamasıyla tutup iki konsülün seçimini geçersiz saydı ve yerlerine kendi tuttuğu iki kişiyi seçtirdi. Buna bakıp, Demokrat Partinin şefleri (Sezar, C. Calpurnius Pison ve L. Sergius Katilina) Crassus’un evinde toplandılar. O toplantıda, bir hükümet darbesi tasarısı üzerinde tartışmaya kadar gidildi: Bu oyunu çeviren senatörler ve seçtirdiği iki kişi öldürülecek, arkasından da Crassus ve Sezar -belli bir süre- diktatör ilân edilecek; düzen sağlandıktan sonra da, iktidar, Senato’nun bertaraf ettiği demokrat konsüllere bırakılacaktı.

Crassus’un önayak olduğu tertip gerçekleşmedi. Nedenini bilmiyoruz. Ancak, olay kulaktan kulağa yayıldı. Crassus’a bir şey yapılamazdı gerçi, ancak Calpurnius Pison İtalya’ya sürüldü.

Bütün bunlar, demokrasinin, köktenci öğelerinin faaliyetlerindeki canlanışı gösteriyor bize; cesur girişimlere hazırdı onlar. Nitekim, 64 yılında, genç halk temsilcisi **Servilius Rullus**, Halk Meclisine, temsilcilerinin bütünü adına, pek geniş kapsamlı bir toprak kanunu tasarısı sundu; latifundiaların aleyhine küçük mülkiyeti yaygınlaştıran ve seçeceği on kişilik bir komisyona da Senato’nun elindeki birçok yetkileri veren bir tasarı idi bu.

Tasarı, büyük toprak sahipleri, mültezimler, hattâ ılımlı demokratlar arasında büyük korku yarattı. Şövalyeler, 100 yılında yaptıkları gibi, halkçılarla bağlaşıklığı bozdular. 63 yılında konsül seçilen ve kendisine hâlâ «demokrat konsül» diyen, ama aslında iş adamlarının yanını tutan Cicero, tasarının Halk Meclisinde başarısızlığa uğraması için, senatörlerle

şövalyeleri bütünleştirmeyi başardı ve tasarının sahibi Servilius Rullus'a karşı üç görkemli söylevde bulundu. Alay, yalan, iftira, yıldırma, özetle tüm demagojik yollarla kent pleblerini de tasarının aleyhine çevirerek sahibini, tasarıyı geri almaya zorladı.

> *Cicero'nun söylevleri, o sıralar Roma demokrasisindeki iki eğilimi sergiliyor bize: Sloganı «barış, özgürlük ve kaygılardan uzak bir yaşam» olan eğilim, genel olarak şövalyelerin ve -Cicero'nun deyimiyle- «namuslu kişilerin» çıkarlarını temsil ediyordu; ötekisi, yoksulların çıkarlarını savunuyor ve devletin tüm iktidarını ve bütün maddi kaynaklarının harekete geçirilmesini istiyordu. Cicero'ya göre, bu «sapık» bir öğretiydi ve «yalnız iktidarın temellerini çökertmekle kalmıyor. Roma halkının huzurunu da bozuyordu»; Forum'a korku eken «yeni bir despotizm biçimi» idi bu.*
>
> *«Namuslu adamlar»ın gözünde pek tehlikeli olan bu ikinci eğilimin temsilcisi de* ***L. Sergius Katilina*** *idi.*

Katilina, Roma toplumundan, hattâ Senato çevresinden, gözde ve aynı zamanda iktisadî bunalımdan ya da Senato'nun keyfi davranışlarından acı çeken yığınla insanı toplamıştı çevresine. Başta gelen bir rolü olmasa bile, Sezar da bu guruba bağlıydı ve gurubun, eskiden olduğu gibi Crassus'la da ilişkisi sürüyordu. Ancak, dayanmak istediği kitle, kentlerin ve kırsal kesimin ihtiyaç içinde kıvranan öfkeli yığınlarıydı.

Değişikliğe susamış tüm halk, Katilina'yı alkışlıyordu.

Cicero, Katilina'nin kişiliğinde, «tüm dünyayı kan ve ateş içine atmak isteyen» bir masalsı canavar görüyordu; dostlarına ve yandaşlarına gelince, onlar da «sefahat içinde boğulmuş alçak hergele alayı» idi. Aslında bütün bu sövgülerin altında, hareketin köktenci niteliğinin varlıklı sınıflarda doğurduğu korku ve kin yatıyordu. Katilina ise, Pompeius ve Crassus gibi, Sylla'nın çevresinden halk katına dönmüş bir kişiydi ve -doğrusu istenirse- geçmişi onlar kadar bozuk, özel yaşamında da onlar kadar sefihti. Şu var ki, sürgün malıyla zenginleşmemişti her şeye karşın ve yönetici oligarşiye karşı duyulan derin düşmanlığı o da duyuyordu.

65 yılından başlayarak Cicero da ona yaklaşmayı arar.

Bilgilerimiz düşmanlarının kaynaklarından da gelmiş olsa, Demokrat Parti'nin bu kanadının programı, borçların affı, yeni bir toprak kanunu ve

iktidardaki oligarşinin devrilmesini içeriyordu. Aynı sorunlar, yirmi yıl önce Cinna zamanında da gündemdeydi. Böyle bir programın ise, halk kitlelerini Cicero ve yandaşlarının düşüncelerinden çok daha fazla doyuracağı ve yığınlarca hoşnutlukla karşılanacağı doğaldı.

Halk Partisi'nin bu köktenci kanadı, programını gerçekleştirmek amacıyla, Katilina'yı konsül seçtirmek için üç kez girişimde bulundu ve her defasında da (65, 64 ve 63 seçimleri) gerici oligarşinin ve onlarla işbirliği yapan sağ demokratların azgın direnişleri yüzünden yenildi. 63 yılında, Katilina, kazanmak için hemen bütün şanslara sahipti: Yığınla köylü, onun adaylığını desteklemek için Roma'ya akmıştı; başkentin plebleri harekete geçirilmişti; kadınlar, gençler ateşli bir kampanya yürütüyorlardı onun için. Demokrasinin sol kanadı, o yıl, her zamankinden güçlüydü: Halkın bir başka gözdesi, Jül Sezar, büyük rahip seçilmişti; yine aynı yıl pretör de seçildi Sezar.

63 yılı konsül seçiminde, Senato'nun gerici takımı, Katilina'yı yenmek için tüm yollara başvurdu. Adayları Murena, açıktan açığa o kadar seçmen satın aldı ki, skandala dönüştü ve tutucu soylular arasında bile protesto yükseldi. O sıra konsüllük yapan Cicero ise, büyük bir hayasızlıkla, üstelik de hararetle Murena'yı savundu ve Katilina ile yandaşlarına karşı olmadık iftiralarda bulundu; «kiralık katiller», «kılıç elde tertipçiler» diye niteliyordu onları. Bununla de yetinmedi. Senato'dan sıkıyönetim kararı çıkarttı ve boşuna beklemekten yorgun köylüleri evlerine dönmeye zorlamak için seçimleri erteletti ve aynı zamanda meslekî kuruluşlarla halk derneklerini kapattırdı. Arkasından da, seçmenlerin gözünü korkutmak için, Champ de Mars'ı askerlerle kuşattı; kendisi de zırhını kuşanmış ve silâhlı gençlerden oluşan bir birlikle oraya geldi; bir nutuk attı ve «devleti bu vebadan kurtarmak isteyen herkes, hemen Murena'nın tarafına geçsin» dedi.

O koşullarda Katilina seçilemezdi, seçilemedi nitekim.

Hükümete kanunsal yoldan katılmayı deneyen halkçıların arka arkaya bu üç yenilgisi, soyluların aşağılık seçim dalaverelerinin ve baskılarının bir sonucuydu. Böyle bir ortamda, öfkeli demokratların kendilerine açık tek yola, yani silâhlı mücadele yoluna sapmalarından daha doğal ne olabilirdi?

63 seçimleri skandalının hemen arkasından buna hazırlanmaya başladılar.

Şu şekilde saptandı başkaldırı plânı: Seçimlerin hemen arkasından yer yer başkaldırı birlikleri oluşturmaya zaten başlamış tarım kesimi seçmenlerinin

öfkesinden yararlanarak, onlardan bir ordu oluşturulacaktı ve başına da Katilina geçecekti bu ordunun; hareketin öteki şefleri Roma'da plebleri ayaklandıracaklardı bu orduya yardım için, Roma dışında ayrıca çoban köleler isyana itilecekti; son olarak da Cicero öldürülecekti.

Aslında 87 yılında Cinna'nın giriştiği hükümet darbesinin bir tekrarıydı bu: Cicero da, Katilina'yı «ikinci Cinna» diye niteliyordu zaten; ne var ki, başka yollara başvuran, yeterince hazırlanmamış, Roma'da olsun eyaletlerde olsun, büsbütün başka koşullar içinde bulunan bir hükümet darbesi. Cicero, pek örgütlü bir casus şebekesine dayanarak tertibi hemen öğrenmişti. Sıkıyönetim ilân edilmişti ve ordu Roma'nın surlarının dibinde hareketi anında bastırmak için hazır bekliyordu. Cicero, olağanüstü toplantıya çağırdığı Senato'nun önünde o ünlü «Katilina Söylevi»ni verdi; «her şeyi bildiğini» söyleyip övünüyordu. Böylece, Katilina'yı vaktinden önce Roma'yı terke zorladı. Katilina da, bütün hesaplarını kurduğu ordu yerine, şöyle böyle silâhlanmış, ancak daha şimdiden hükümet güçlerince çevrili bir köylü birliğiyle yetindi.

Olayların yarattığı karışıklıktan yararlanarak, Cicero, Forum'da dehşet verici ve inanılmaz abartmalarla dolu söylevleriyle halkı ürküttü: Örneğin tertipçiler, Roma'yı ateşe verecekler, bütün namuslu yurttaşları boğazlayacaklar ve kenti haydut yatağına çevirecekler, diyordu. Kuşkusuz yalan söylüyordu. Arkadan, Katilina'nın kentte kalmış yandaşlarını tutuklattı. Ertesi günü, «Katilinacılar»ı, yargılama yetkisi olmadığı halde, Senato önünde sorguya çekti ve gözü önünde boğazlattı. Katilina'nın üstüne de bir birlik yollandı. Çarpışmada, Katilina ve üç bin kişilik birliği yok edildi. Hareketin, İtalya'nın öteki bölgelerine yayılmış ocakları ise, vakit geçirmeden söndürüldü.

«Zafer»ini kutlamak için, Senato, bir ay sürecek şenlikler ilân etti; ne var ki, bütün bunlara karşın, halk hareketini tümüyle ezemedi. 62 ve 61 yıllarında Senato'ya karşı şiddetli başkaldırılar görüyoruz. Senato da yeni sıkıyönetimler ilân etmekte ve hoşnutsuzlukları silâh zoruyla bastırmak için başkaldıranlara üstüne birlikler göndermekten ve Halk Meclisimde Senato'daki aşırılara karşı seslerini yükselten -pretör Jül Sezar, halk temsilcisi Metellus Nepos gibi- yöneticileri görevlerinden almaktan başka bir şey yapamamaktadır. Cicero'nun kendisi de gözleriyle gördü ki, halk, Katilina'nın anısını yaşatmakta ve ölüm yıldönümünde, son savaşını verdiği yerde anısı önünde eğilmektedir.

Cicero da pek acılı bitirdi konsüllüğünü zaten. Daha, «tertipçiler»in ölüme mahkûm edilmeleri üstüne yapılan oylama sırasında, Sezar başta olmak üzere, senatörlerin büyük bir bölümü, karşı çıkmışlardı ona; özgür ve köle, büyük bir insan kitlesi, mahkûm olanları cellatların elinden almak için toplanmıştı. Görevinin sonuna doğru, Cicero, genel bir düşmanlıkla karşı karşıya bulunduğunu açıkça gördü. Tarihçi diyor ki, «çeşitli vesilelerle hoşnutsuzluğunu gösterdikten sonra, halk, konsüllüğünün son günü kendisini savunmaya kalktığında, üzerine yürüyüp susturdular onu».

II
CUMHURİYETİN YIKILIŞI

Eyaletlerin kurtuluş hareketi, kölelerin korkunç başkaldırısı, halkçıların kaynaşması, Roma devletini temelinden sarsmıştı. Bütün bunlar açıkça gösteriyordu ki, köleci toplumu ayakta tutabilecek tek güç, ordu ve onun şefleriydi. Bunun bir sonucu olarak, başarısızlıklarından öfkeli halkın aşağı katlarında olduğu gibi, iktidarda umutsuzca tutunan aristokrat çevrelerde de, umutlar, «kurtarıcı» bir askere bağlanıyordu yavaş yavaş. O yüzden de, 62 yılının sonlarında «büyük» Pompeius'un seferden dönüp İtalya'da karaya ayak bastığı haberi, bütün Roma'yı dalgalandırdı. Ne var ki, Pompeius, ustası gibi hareket etmedi; anayasaya saygılı kalıp hükümet darbesi yapmadı. Birliklerini ödüllendirip salıverdikten sonra, kalabalık olmayan bir maiyetle Roma'ya gelip girdi.

Niçin böyle yaptı?

İtalya'da sayısız toprakların ve malikânenin sahibiydi. Felaketli sonuçlarından korkup yeni bir iç savaşı başlatmak istemiyordu. Rastlantıların kendisini getirip yaklaştırdığı demokrasi ise, ikinci plânda düşündüğü bir şeydi.

Roma'daki siyaset fırtınasına bir çeşit bağımlı olan Pompeius, beklenildiğinden de zayıf kaldı: Güçlü rakipleri kıskanıyorlardı onu, Senato karşı çıkıyordu her vesileyle; halk kitleleri ise, yandaşlarının olanca propagandasına karşın, soğuk karşılıyordu onu daha çok. Zafer resmi geçidi bir yıla yakın beklendi ve 61 yılı ağustosunda yapılabildi ancak; Senato ise, fethettiği ülkelerin örgütlenişi ile ilgili olarak aldığı önlemleri ve askerlerine yaptığı toprak dağıtımını onaylamadı.

Bunu gören Pompeius da, kendine bağlaşık aramaya çıktı: Cicero'ya yaklaştı önce, yüz bulamadı; kala kala Halk Partisi'nin şefleri kalıyordu: Crassus eski rakibiydi; Sezar, halkın son gözdesiydi ve Senato'yla

sürtüşmeleri ön plâna çıkarmıştı onu. Gerçekten, pretörlüğü zamanında, Katilina'ın yandaşlarına karşı sürdürülen cezalandırmaları şiddetle protesto etmiş ve gerici partinin şeflerinin aşırtılarına karşı çıkmıştı. Senato bile, görevine son vermek istemiş, ancak büyük bir halk gösterisi sonunda kararını geri almak zorunda kalmıştı. İşte Pompeius, halk partisinin şefleriyle, Crassus ve Sezar'la, 70 yılında olduğu gibi, yeni bir uzlaşmaya gidebilirdi. Öyle de yaptı: 60 yılında, Roma'nın en etkin ve halkça en tanınan üç kişisi arasında, başlarda gizli tutulan bir anlaşma yapıldı.

«**Birinci üçlü yönetim**» (triumvira) diye adlandırılır bu.

BİRİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİM VE SONA ERİŞİ

Aristokratik yönetimi devirmek için de olsa, bir hükümet darbesi idi aslında bu ve -kollektif ve gizli- bir diktatörlüğü temsil ediyordu.

Üçlülerin hoşuna giden her önlem rahatlıkla alınabiliyordu artık. 59 yılında konsül seçilen Sezar, büyük bir ustalıkla yürütüyordu işleri. Lâtife olsun diye, «Jül ve Sezar'ın konsüllüğü» yılı denir o yıla. Senato'yu toplantıya asla çağırmıyor ve Halk Meclisi yoluyla hareket ediyordu.

> *Rullus'un tasarısına pek yakın bir toprak kanunu çıkarıldı; Pompeius'un Doğu seferindeki tüm eylemleri onaylandı; Crassus'a pek bağlı şövalyeler ve öteki iş adamları, bedellerin üçte bire indirilmiş olması dolayısıyla devlet ihalelerinden korkunç kazançlar elde ettiler. Bu önlem, para babaları yanında Sezar'a da büyük bir rağbet kazandırdı; doğaldır ki, bu para babaları, Sezar'ın hakkını da bol bol ödediler. Sezar, bu usta politikası sayesinde, yeni bir yandaş topluluğu, halktan daha güçlü bir gurubu bağladı kendisine. Üç eyaletin birden, Gaule Cisalpin, Narbonnaise ve İllirya'nın prokonsüllüğünü, hem de beş yıllığına üzerine almayı da ihmal etmedi bu arada.*

Bütün bunlar, halkın iradesini yerine getirme rengi altında yapılıyordu: Halkı olan bitenden haberdar kılmak için, «hükümet işlemleri» hakkında yayın büroları kuruldu ve tarihte ilk gazete diyebileceğimiz bir bülten çıkarılmaya başlandı. Halk dernekleri ve kulüpler yeniden açıldılar. Cicero, Katilina'nın yandaşları olan Romalı yurttaşları hükümsüz ölüme mahkûm ettiği gerekçesiyle, sürgüne yollandı ve Palatina'daki evi yerle bir edildi. İktidarlarını, daha da güçlendirmek için, üçlüler, hısımlık bağları da kurdular aralarında: Sezar, on dört yaşındaki kızı Julia'yı, ellilik

Pompeius’a verdi; kendisi de, gelecek yıl konsül olacak olan Calpirnius Pison’un -yine kendi kızı kadar genç- kızı Calpurnia’yla evlendi.

Üçlü yönetim böylece, aşağı yukarı üç yıl ahenk içinde yürüdü. Bu süre içinde üstünlük Pompeius’ta idi. Ancak, işleri asıl yürüten -en faal ve yeteneklisi olarak- Sezar oldu. Ne var ki, üçlü yönetim, demokratik birtakım kelimelerle de maskelenmiş olsa, **monarşiye doğru bir geçişti**, aslında.

Bu role Pompeius’tan da daha çok yakışan kimdi?

Hiç kuşkusuz Sezar. Gerçekten, dört dörtlük bir devlet adamıydı o. Olağanüstü bir hatip, politikada uzağı gören ve cesur bir kişi, yetenekli bir yazar, parlak bir toplum adamı, kalabalıkların gerçekten taptığı bir insandı. Her türlü ahlâkî ilkeden kopmuş, içinden çıktığı halde aristokrasiden, şefi olduğu halde demokrasiden, başrahiplik yaptığı halde dinden nefret ediyordu. Böylece, her şeyden sıyrılmış ve azade, sınırsız bir tutkunun beslediği düşlerini ve plânlarını gerçekleştirebilirdi. Üçlü yönetimdeki yoldaşlarıyla boy ölçüşebilmek için bir şey eksikti yalnız: Onlarınki kadar serveti ve onlarınki kadar zaferi yoktu!

Bunları sağlayabilmek için de, başta bir ordu gerekiyordu kendisine.

Bütün bunları, prokonsüllüğünün ilk üç yılında elde etti ve daha ötesine de geçti. Galya’da neler yaptığının öyküsünü ise, *Galya Savaşı Üzerine Yorumlar* adlı ünlü eserinde vermiş bulunuyor bize.

> *Sezar, önceleri küçük bir ordunun başında, cesur ve parlak bir harekât sonucunda, üç yılda fethetti Galya’yı. Klan toplumundaki çözülüşün sonucu olan korkunç iç çalışmalar da kolaylaştırdı bu fethi. Yığınla kabilenin şefleri, halklarını, Sezar’ın deyimi ile «hemen hemen, köle durumuna» düşürmüşlerdi: Bu iç çatışmalar. Galya’nın doğu komşularının, Helvetlerle Germenlerin işine yarıyordu; onlar gelip parça parça işgal etmişlerdi Galya’yı. Sezar, önce Helvetleri yendi; sonra Germenleri Ren’in sağ kıyısına sürdü; arkadan, Galyalılar içinde en güçlü ve savaşçı Beljlere boyun eğdirdi.*
>
> *56 yılının sonunda, bütün Galya Sezar’ın elindeydi.*
>
> *Bir Roma eyaleti haline getirilmiş ve ağır vergiye bağlanmıştı. Sezar, paraca ve kölece en zengin kişilerden biri oluştu. Kendisine bağlı insanları çoğaltmak için, avuç dolusu*

harcıyordu bunları. 55 yılında, Roma'da, görkemli binalarla süslü yeni Forum'u yaptırmaya başladı; ve aldığı arazi, o zamanki parayla yüz milyonu aşıyordu.

Bu üstünlük, üçlüler arasındaki ilk sürtüşmelerin kaynağı oldu. Pompeius, 57 yılından başlayarak, Sezar'ın has adamı, halk temsilcisi Clodius'a karşı manevralar çevirerek, onun rakibi Milon'u destekliyordu ve Cicero'ya yaklaşma içindeydi. Cicero ise, on altı aylık bir sürgünden sonra Pompeius'un önerisiyle affedilmiş ve Roma'ya dönmüştü. Pompeius ve Crassus, Sezar'ın etkisini dengelemek için bir askeri dayanak sağlamanın arkasındaydılar. 56 yılında, aralarındaki sorunları çözmek için Sezar, Pompeius ve Crassus, Sezar'ın kışlık malikânesinde bir araya geldiler. Bu görüşme, taçsız kralların bir toplantısı oldu gerçekten. Yeni bir uzlaşmaya giderek yeni bir dengeye vardılar aralarında: Pompeius ve Crassus, 55 yılı için konsül seçileceklerdi, daha sonra da Pompeius İspanya'ya, Crassus Suriye prokonsüllüğüne gidecekti; Sezar'ın ise Galya kumandanlığı beş yıl daha uzatılmıştı.

Bu görüşme, uzlaşmazlığı bir an için çözümlemişti; üçlü yönetim, sonuna doğru kaçınılmaz biçimde yaklaşıyordu yine de. Crassus, konsüllüğünün bitmesini beklemeden Suriye'ye hareket etti; para tutkusuna, Sezar'ın yüreğinde tutuşturduğu zafer tutkuları da eklenmişti. Suriye'den taşıp büyük fetihlerde bulunacaktı. Neler yapmak istemiyordu ki! 53 yazında, Partlar, ordusuyla beraber kendisini de yok ederek son verdiler bu düşe.

Üçlü yönetim ikili yönetime dönüşmüştü: Sezar'la Pompeius karşı karşıyaydılar. Ne var ki, Pompeius, eski bağlaşıklığından gitgide koparak, onun hasımlarına, Roma'nın tutucu çevrelerine yaklaşmayı arıyordu. Bu çevreler ise, Pompeius'u uzlaşmaya daha yatkın bulduklarından, Sezar'a oranla, «ehveni şer» olarak görüyorlardı onu. 57 yılından başlayarak, Roma'daki açlık nedeniyle, başkentin yiyecek içeceği için - ve Cicero'nun desteğiyle- pek geniş yetkilerle donatılmıştı. Pompeius, İspanya'ya gidecek yerde, valilerle yönetiyordu orayı. 52 yılında, seçim mücadelesi, Clodius ile Milon'un yandaşları arasında sokak savaşına dönüşüp, Clodius öldürülüp, Roma da yöneticisiz kalınca, Senato, durumdan yararlanıp, Pompeius'u -diktatörlüğe benzer- olağanüstü yetkilerle donattı: Sezar'ın en korkunç düşmanlarından aşırı gerici Caton'un önerisi üzerine, «yardımcısız konsül» seçildi.

Roma’nın tutucu çevrelerinde de, başında Pompeius’un bulunacağı, Senato ile yumuşatılmış bir monarşi doğrultusunda köklü bir devlet reformunun gerekliliği açıktan açığa konuşulmaya başlanmıştı.

Bu gerici kuramı ise Cicero işliyordu.

> *Cicero, 51 yılından yayınladığı* De Republica *adlı eserinde: «Dizginsiz özgürlük, diyordu, özgür halkı tutar köle haline getirir»; «hükümet biçimlerini özleri bakımından karşılaştırdığımızda, monarşi rejimini kötülemek için hiçbir neden olmadığı gibi, bana sorarsanız bütün öteki rejimlerin üstüne koymalı onu», yeter ki hükümdarlık, eski Roma kralları gibi, seçimle gelsin ve otoritesi de Senatoya tâbi olsun.*
>
> *«Yurdun babası», böyle bir görevin kendisine verilmesi halinde, hiç de karşı çıkmayacağını, satır aralarında anlatmak istiyordu.*

Bununla beraber, Pompeius’un «prensliği» kısa sürdü; Sezar’ın 55-50 yılları arasında Galya’da karşılaştığı güçlükler sayesinde sürebilmişti süreceği kadar. Sezar, gerçekten yeni bir Germen istilâsını püskürtmüş, hattâ İngiltere’yi fethetmeye kalkmış idiyse de, 52 yılında, hemen hemen bütün Galya başkaldırmıştı kendisine karşı. Başlarındaki **Vercingetorix**, başkaldırıya gerçekten ulusal bir nitelik de kazandırabilmişti. Ne var ki, uzun ve çetin uğraşmalardan sonra, Sezar, bu başkaldırının üstesinden geldi.

Vercingetorix’i teslim aldı ve Galya’yı da kana boğdu.

Arkadan, PompeiusTa ve Roma’da -günden güne azan- gerici partiyle kozunu paylaşmaya kalktı. Sezar’ın uzamış kumandanlığına son verip, yerine bir başkasının atanması sorunu, Senato’nun önüne bile getirilmişti. Sezar’ın düşmanları konsüller, daha ileri giderek, yurdu savunma adına Pompeius’un üstüne yürümesi emrini verdiler ve İtalya’daki bütün birliklerin kumandanlığına atadılar onu. Sezar da, yanına sığınmak zorunda kalmış halk temsilcilerini bahane ederek, «halkın yüzyıllık haklarını savunma» adına Pompeius’un, giderek Roma’daki gericiliğin üzerine yürüdü.

İÇ SAVAŞ VE SEZAR’IN DİKTATÖRLÜĞÜ

Sezar, Pompeius seferberliğini bitirmeden, İtalya’yı ve Roma’yı işgal etmeyi aklına koymuştu. Ordusunun asıl büyük bölümünü beklemeden, bir

birliğin başında, İtalya'ya Galya'dan ayıran sınırı, Rubikon ırmağını ani olarak aşmaya karar verdi ve aştı.

İsa'dan önce 49 yılı Ocak ayının başlarıydı.

İşitilmemiş bir panik içindeydi bütün İtalya.

Tarihçi diyor ki, «öyle şiddetli bir fırtına idi ki bu, hiçbir yönetici, ne akılla durdurabilirdi onu, ne de otoriteyle». Pompeius, beraberinde senatörler ve öteki yöneticiler olmak üzere, Roma'yı terketti. Halk katında hiçbir destek bulamadı; yalnız aristokrasi idi kendisini tutan. Şövalyeler, plebler, İtalyan kentleri, hepsi ve açıkça Sezar'dan yana idiler. Pompeius ve beraberindekiler, Doğu'ya doğru gemiye bindiler; Pompeius, direnişi örgütlemek üzere, Doğu'daki eski ilişkilerinden yararlanmak istiyordu.

Sezar, savaşmadan Roma'ya girdi; iki ay içinde de bütün İtalya'ya sahip oldu.

Az sonra da diktatör ilân edildi (İ.Ö. 49).

İç savaş, kendine özgü bir niteliğe büründü bu kez; beş yıl sürdü ve bütün Roma imparatorluğunu, hemen tüm eyaletleri içine aldı. Sezar'ın elinde yeterli asker ve donanma olmadığından, Pompeius'u birden kovuşturamadı. Pompeius ise Yunanistan'da, büyük bir ordu düzebildi ve güçlü bir donanma sağladı. Sezar, Batı'da hazırlıklarını tamamlama yolunu tuttu. Sicilya'ya ve Sardunya'ya egemen oldu; Afrika'yı işgal etmek için gönderdiği birlikler, Numidyalı mülk sahipleri Pompeius'u tuttuklarından yenildiler; kısa bir mücadeleden sonra İspanya'yı elde etti. 48 yılında da, Pompeius'un üstüne yürüdü: **Pharsal'**da acı bir yenilgiye uğrattı onu. Roma'nın kaçak hükümetinin tüm üyeleri elindeydi; büvük bir bölümü, bu arada Cicero, kendiliğinden kestiler direnişlerini; Sezar, sürgünü kabul etmiyordu, ilkesi «bağışlama» idi. Pompeius, Mısır'a sığındı. Orada, küçük kral XII. Ptoleme'nin sarayındakilerce öldürüldü; onlar da, kralla mücadele halinde olan kızkardeşi Kleopatra'ya karşı, Sezar'ı bu yolla kazanmanın hesabı içindeydiler çünkü.

İşte bu yüzden de savaş bitmedi. Sezar, Pompeius'un katillerini cezalandırma bahanesiyle, ama aslında zengin krallık hazinesine el koyma amacıyla, Mısır'a girdi. Pompeius'a görkemli bir cenaze töreni yaptırıp anısına bir anıtkabir diktirdi; katillerini de ölüme mahkûm etti. Ptoleme'yi tahtından indirerek Kleopatra'ya verdi tacı. Düşük kralın yandaşları ayaklanıp, **İskenderiye Savaşı** adı verilen bir savaşa yol açtılarsa da, bir şey elde edemediler.

Ne var ki, Pompeius’un Küçük Asya’da; Afrika’da ve İspanya’da bulunan eski bağlaşıklarını ve yığınla yandaşını yenmek için üç yıl daha gerekti.

Sezar, iç savaşa son verdikten sonra, hızla Roma’ya döndü.

Tarihçi diyor ki, «dönerken kendi önüne çıkabilecek tek bir kişi olabileceğinin korkusu yoktu içinde; öylesine güçlüydü!» Ancak pek pahalıya elde edilmiş bir zaferdi bu: Roma’da nüfus sayımı yaptırdığında, savaştan önceki nüfusa oranla yarı yarıya azalmıştı halk.

Ve Roma yeniden **başıboş askerlerin egemenliği** altına girdi. Daha hafif biçimiyle de olsa, tıpkı Sylla zamanındaki duruma benziyordu tablo. Askerler, asıl gücün kendilerinde olduğunu bildiklerinden, istedikleri gibi hareket ediyor, başkaldırıyor, vaadedilen büyük ulufeleri istiyorlardı. 47 yılında, Afrika seferi öncesindeki başkaldırı, gerçekten de tehlikeliydi. Sezar’ın araya girmesiyledir ki, Roma bir yağmadan kurtuldu. Sezar askerlerin öfkesini bastırmayı ve onları itaat altına almayı ise pek iyi biliyordu.

Ama yine de alacaklarını alıyorlardı.

Her şeye karşın, Sezar, emekli askerlere, daha önce başlamış olan toprak dağıtımını bitirecek zaman bulamadı. Ancak lütuflara, zenginliklere boğulmuş gözdeleri, Markus Antonius, Mamurra ve ötekiler, işitilmemiş bir debdebe içinde yaşıyorlar, şölenlerde ve içki âlemlerinde milyonluk servetleri eritiyorlardı. Sezar’ın engellediği tek şey vardı: Sürgünler, kırımlar ve mala el koymalar. Sylla zamanının bu aşırılıklarından sonuna değin uzak durdu.

Ancak, Sezar’ın kendisi de, iktidarının aslında orduya dayandığını saklamıyordu. Sylla gibi o da, imparator ünvanını aldı. Kendi adına bastırılan paralarda «İmparator Sezar, yurdun babası, sürekli diktatör» kelimelerini görüyoruz. «Yurdun babası» ve «diktatör» ünvanlarının eklenişi, bu askerî iktidarın, özünde tüm sivil topluma yayıldığının, Cumhuriyetin bir askerî monarşiye dönüşmekte olduğunun bir işaretiydi.

Başıboş askerlerin diktatörlüğü, 40 yılında, Sylla zamanındaki gibi, gerici ve halka karşı bir nitelik aldı açıktan açığa. Oysa Sezar, Demokrat Partinin bir zaferi olarak görülüyordu ve Katilina’nın programı çerçevesinde bir hükümet darbesi bekleniyordu kendisinden. Pompeius ile İtalya’dan kaçıp gitmiş olan tutucuların ve büyük mülk sahiplerinin 49 yılında Sezar’ın eline geçmesiyle ortada dolaşan panik bunu gösterir.

Ne var ki, halkın umutları boşa çıktı. İç savaşın sonucu olan korkunç iktisadî bunalıma karşın, Sezar, ciddî hiçbir önlem almadı; almak şöyle dursun, aynı bunalımın sonucu olan başkaldırılar, hemen ve ibret olacak bir sertlikle bastırıldılar. 48 yılında, pretör M. Coelius Rufus, borçların bağışlanması ve vadesi gelmiş kiraların ertelenmesi hakkında, Halk Meclisi'ne bir öneride bulundu diye, görevinden alındı ve Roma'dan sürüldü; Rufus'un yandaşlarını bastırmak için de sıkıyönetim ilân edildi kentte. Ertesi yıl, aynı istemleri dile getiren bir hareketi, Sezar'ın başyardımcısı Marcus Antonius kanla boğdu Roma sokaklarında. Arkasından gelen Sezar, olan biteni uygun görmeyip, kiralar hakkında yıllık bir moratoryum ilân ettiyse de, beraberinde tüm halk derneklerini ve kulüplerini de kapattı.

Yaptığı, bayramlar ve işitilmemiş görkemde gösterilerle halkı eğlendirmek; para, buğday, et dağıtımı ve genel şölenlerle halkın ilgisini çekmekti. Halk meclisleri ve seçimler, içi boş bir biçimciliğe büründü: Ya daha önceden Sezar seçiyordu yöneticileri, ya da mektup yoluyla emrediyordu adaylarını seçeceklere. Ayrıca, kamuoyunu büyük siyasal sorunlardan ayırmak için, dikkatleri yerel sorunların üstüne çekiyordu. Bununla beraber, Sezar, hiçbir zaman aşağı sınıfları bütünüyle yabancılaştırmadı kendisine; halk partisinin şefi olarak görülmekte devam etti hep.

Monarşik iktidarın yerleşmesi, doğal olarak **merkeziyetçiliği ve bürokrasiyi** de getiriyordu beraberinde. Sezar, açıkça söylüyordu: «Cumhuriyet, gerçekliği olmayan bir addır yalnızca; sözlerime birer kanun olarak baksın herkes!» Böylece, tüm devlet organlarını basit birer idare birimi haline getirmeye yöneldi: Senato, bir danışma meclisi olup çıktı; üyelerinin sayısı dokuz yüze çıkarılarak, Sezar'ın yandaşlarıyla dolduruldu. Majistraların sayıları da arttırıldı. Roma'nın asayişi için, kendi subayları arasından özel valiler atadı. Hesaplamayı ve idarî işleyişi kolaylaştıran diye, yeni ve tek tip bir para bastırıldı.

Ve bu arada, güneş yılına dayanan yeni takvim yapıldı.

Aslına bakılırsa, Doğu'daki yönetim biçimi pek hoşuna gitmişti Sezar'ın; özellikle tanrılaştırılan -ve sınırsız yetkili- kralları, gösterişli saray yaşamı ve geniş bürokratik örgütüyle Mısır'daki monarşi dikkatini çekmişti. Aynı şeyi Roma'da da uygulamaya kalktı: Senato'da, debdebeli giysiler içinde, altın bir tahta oturdu; ailesinin tanrısal bir kökenden geldiğini hatırlatıp,

adlarına tapınak yaptırdı. Mısır kraliçesi Kleopatra, daveti üzerine Roma'ya geldi; onunla evlenip, kral ünvanını alması bekleniyordu. Sezar'ın yandaşları da, heykellerini altın taçlarla süslüyor ve herkesin içinde taç sunuyorlardı kendisine. Ancak vakti gelmemişti henüz: Halk, bu monarşik gösterileri, mırıltılarla karşılıyordu; Sezar da kendini kral ilân etmekten vazgeçti ve kamuoyunun iyice hazır olmasına erteledi bunu.

45 yılında, Sezar, bir büyük «Doğu seferi» için hazırlıklara başladı: Partlar'ın, sınırlarındaki Roma eyaletlerini istilâ tehlikesi belirmişti; yola çıkmışken, Aşağı Tuna'da kurulan yeni ve güçlü bir krallığa da son vermek niyetindeydi. Ne var ki, yola çıkamadı; hareketinden dört gün önce, 44 yılının 15 Mart günü, Senato'da Cumhuriyetçilerin bir tertibiyle öldürüldü.

Böylece, Sezar, eserini tamamlamak, giderek Roma'ya dayattığı monarşik ve askerî nitelikteki «emperyal» rejimi güçlendirmek için yeterli zamanı bulamadı. Ancak, yapacağını yapmıştı yine de; Cumhuriyete öylesine bir darbe vurmuştu ki, onu, Sylla'nın ölümünden sonra yapıldığı gibi, yeniden kurmak olanağı ebedî olarak yoktu artık.'

İKİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİM

Tertipçiler, orduda yüksek mertebelere erişmiş, ileri gelen Cumhuriyetçi senatörlerdi. Sezar'ın yakınlarıydı hepsi de. Ama aslında hemen hemen tümü Pompeius'un eski yandaşlarındandı ve Sezar tarafından da affedilmişlerdi. Başlarında da, Roma'nın zengin Junius Brutus ailesinin iki üyesi bulunuyordu:

Marcus Junius Brutus, Decimus Junius Brutus.

Her ikisi de Sezar'ın gözbebeği olan iki kişi.

Ne var ki, onlara akıl verenler, başta soylular olmak üzere, Sezar'dan nefret eden çeşitli çevreden insanlardı. Katillerin cinayet yeri olarak Senato'yu seçmiş olmalarının da bir anlamı vardı; Senato, hareketlerini uygun görecek ve onlar da Cumhuriyeti geri getireceklerdi. Umutları buydu. Gerçekten katiller, Sezar'ı sardıklarında, Senato üyeleri yerlerinden kımıldamadılar bile. Saldırı sonuçlanınca da büyük çoğunluğu tertipçilerin yanını tuttular ve Sezar'ın çıkardığı tüm emirnamelerin ortadan kaldırılmasını istediler; cesedinin gömülmeyip Tiber ırmağına atılmasını bile önerenler oldu. Tertipçilerin ve soylu yandaşlarının tek korkuları, orduydu: Roma'daki bütün birlikler, Sezar'ın iki yardımcısının Marc-Antonius ile M. Emilius Lepidus'un emrindeydi çünkü. Bu tehlikeyi

önlemek için, tertipçiler, Kapitol'ü işgal ettiler ve muhafız olarak da gladiyatörleri aldılar yanlarına.

Ne var ki, halk, tertipçiler gibi düşünmüyordu. Tersine, katilleri kovalıyor ve taşlıyorlardı. Hele, ölümünden birkaç gün sonra, Sezar'ın naaşı Forum'a konup da, herkesin huzurunda vasiyetnamesi okunup, her yurttaşa mirasından bir şey bıraktığı öğrenilince, halk başkaldırdı; senatörlerin ve soyluların evlerini yakıp yıktı. İçlerinden -belki de azatlı- Herofil adlı biri, başlarına geçti; Sezar'ı yoksulların bir temsilcisi ve zenginlerce öldürülmüş bir kişi olarak gösterip, bu cinayete karışmış herkesi, senatörleri ise tümüyle öldürmek için halkı kışkırtmaya başladı.

Köleler ve azatlılar da katıldı bu harekete.

Sezar'ın o sırada Roma'ya doluşmuş eski silâh arkadaşı, onlar da yakınlık gösteriyordu harekete.

Halk hareketinin uyandırdığı korku, kısa bir zaman için de olsa, Sezarcı şeflerle Senato'yu, hattâ Sezar'ın katillerini birbirine yaklaştırdı. Senato'nun ilk toplantısında Antonius ile Lepidus, Cumhuriyetçi anayasanın geri getirilmesine razı oldular; üstün otorite Senato'nundu yine, sözde egemenlik de comislerin. Sezar'ın katilleri affediliyor; bununla da yetinilmeyip görevlerinde kalıyorlardı. Buna karşılık, Cumhuriyetçiler de Sezar'ın anısına -tiran deyip- saygısızlıkta bulunmayacaklar, mallarına el konulmayacak, yaptığı işlemler ve atamalar iptal edilmeyecekti. Aradan çok geçmeden Antonius'un önerisi üzerine, bir kanun kabul edildi: İktidarı yeniden gasp etmeye kalkacak olan birini, her yurttaşın öldürme hakkı tanınıyordu.

Bu geçici ve ikiyüzlü uzlaşmanın arkasından, halk hareketini bastırmaya kalkıldı: Antonius'un emri üzerine Herofil, muhakeme bile edilmeden ölüme mahkûm edildi; Forum'da toplaşan yandaşları da teker teker temizlendi.

Bununla beraber, Antonius, bu yan ödünlerle Senato'nun kaygılarını giderdikten sonra, Sezarcılığın yeniden kurulması ve düşmanlarıyla hesaplaşması için, konsül durumundan yararlanmaya koyuldu: Başvurusu üzerine ve Senato'nun rızası hilâfına, Halk Meclisi, Sezar'ın katillerinden biri olan Decimus Brutus yerine, Alpberisi Galya için prokonsül seçti kendisini; atandığı eyalete göndermek üzere, Makedonya'daki birlikleri çağırırken, Sezar'ın büyük servetine de el koydu. Ancak, bu arada Sezarcı parti içinde de bir çatlak ortaya çıktı: Bazıları, Antonius'un da kabul ettiği,

Senato'yla yapılmış geçici uzlaşmanın sürdürülmesinden yana idiler; ötekiler ise, Sezar'ın katillerine ve onların akıl hocalarına karşı daha kararlı hareket edilmesini istiyorlardı.

Antonius, çok geçmeden, Octavianus adlı, on sekiz yaşındaki genç bir adamın kişiliğinde tehlikeli bir rakiple karşılaştı. Octavianus, Sezar'ın kızkardeşlerinden birinin torunuydu ve ölümünden pek az önce de evlât edinilmişti Sezarca. Sezar'ın bıraktıklarının dışında büyük serveti, zengin ailesi, girişkenliği, entrikacılığı, ciddî bir rakip yapıyordu onu. İkiyüzlü koltuklamalarla Cicero'yu büyüledi; o da kalkıp, «yurdun savunucusu» ilân etti onu. Octavianus, bu arada pleblerin Antonius'a karşı hoşnutsuzluğunu sömürüp, halkı, Sezar'ın kendilerine vasiyet ettiği paranın dağıtılmasını istemeye teşvik ediyordu. Bir yandan da, kendi parasıyla asker topluyordu. Antonius. Decimus Brutus'u Alpberisi Galya'dan silâh zoruyla kovduğunda, Senato kendisini «yurdun düşmanı» ilân edince, Octavianus, birliklerini Senato'nun emrine verdi ve Antonius'u yenerek, Alplerin ötesine Galya'ya çekilmeye zorladı.

Sezarcılar arasındaki çatlak ve şeflerinin birbiriyle çatışması, Senato'nun da durumunu güçlendirdi. Cicero, toplantılarda ateş püskürüyordu, Cumhuriyeti korumak için bir ordu kurulmasına ve donanma yapılmasına karar verildi. Savaş vergisi kondu bunun için. Pompeici bir rejimi kurmak amacıyla, Pompeius'un oğullarından sonuncusu, Sextus'u bekleyenler de vardı Roma'da. Senato, Octavianus karşısında bile hasım bir tutuma girdi.

Senato'daki oligarşinin yeniden dirilişi tehlikesi, o zamanın belirleyici gücü, yani orduyu harekete geçirdi. Sonunda, 43 yılı sonbaharında, üç Sezarcı şef bir araya geldiler: Varılan anlaşmaya göre, askerî diktatörlük yeniden kabul ediliyor ve Antonius, Lepidus ve Octavianus'a veriliyordu. «**Cumhuriyet anayasası için üçlü yönetim**» adının arkasına gizlenmiş olan bu kollektif diktatörlük, beş yıl için, 1 Ocak 37 tarihine kadar uygulanacaktı. Arkadan Roma işgal edildi, hükümet dağıtıldı ve birliklerin sardığı Halk Meclisi'nden çıkarılan bir kanunla, üçlü yönetim kanunsallık kazandı.

İkinci üçlü yönetim, birincisinden farklı olarak, resmî bir nitelik de kazanmıştı böylece.

Hemen arkasından, Sezar'ın öcünü alma bahanesiyle ve askerleri hoşnut etmek amacıyla, üçlülerin emri üzerine, bütün İtalya'da oluk gibi kan aktı: Sylla'nın yaptığı gibi, sürgün listeleri tertiplendi; yığınla senatör, zengin

ölüme mahkûm edildi ve mallarına el kondu, Cicero da bunlar arasındaydı. Sezarcı ordunun askerleri, her şeyi yakıyor, yıkıyor ve bölüşüyorlardı.

Bir sürü asker ve görevli zengin oldu bu arada.

Üçlü yöneticilerin kendileri de servetlerine servet kattılar doğallıkla.

Bununla beraber, üçlüler, İtalya'nın yağmalanmasına doyuramayacaklarını biliyorlardı askerlerini; bir an önce Doğu'nun zengin eyaletlerine el atmak istediler o yüzden. O sırada Yunanistan, Cumhuriyetçilerin elinde bulunuyordu ve büyük bir orduyla Roma'nın üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Antonius'la Octavianus, Yunanistan'a geçtiler; Philippes yakınlarında Cumhuriyetçilerle karşılaştılar. Başlarda Cumhuriyetçiler birtakım başarılar kazandılarsa da, sonuçta kaybettiler.

Brutus kendisini hançerledi ve birlikleri Antonius'a teslim oldu.

Philippes savaşı, geriye dönmemecesine Cumhuriyetin sonunu, giderek Sezarcı diktatörlüğün güçlenişini işaret ediyordu. Roma yönetiminin en üst organı olarak kalan üçlü yöneticiler eyaletleri aralarında bölüştüler yine de: Ön plânda gelen Antonius'un payına, zengin Doğu eyaletleri düştü; askerlerini ancak onlarla doyurabilirdi zaten ve ayrıca, Partlara karşı sefere çıkacaktı; Batı (İtalya, Galya, İspanya) Octavianus'a kalmıştı; Lepidus da Afrika'yı alıyordu.

Böylece, 42 yılının sonlarında, Sezar'ın temellerini attığı diktatörlük, yalnız yeniden kurulmuş olmakla kalmıyor, kollektif bir biçim altında daha da güçlenmiş bulunuyordu. Ama ikinci üçlü yönetim, üç generalin aracılığıyla gerçekleşen, askerî birliklerin açık diktatörlüğüydü aslında.

Halka zorla onaylatmanın yolunu da bulmuşlardı.

BÖLÜM VII
MONARŞİNİN DOĞUŞU

Birincisi gibi, ikinci üçlü yönetim de, ortaklardan birinin diktatörlüğüne yerini bırakmakta gecikmedi. Başlarca en silik olduğu halde en çok beceriklilik gösteren, en inatçı, en sabırlı, giderek ayağını sağlam yere basmasını bilenin diktatörlüğü oldu bu da.

I
YENİ REJİM: PRİNCİPATUS

İKİNCİ ÜÇLÜ YÖNETİMİN DAĞILIŞI VE OCTAVİANUS'UN İKTİDARI

Filippes zaferinden sonra, Octavianus, vakit yitirmeden askerlerini ödüllendirmek için, sürgün ve mallara el koyma politikasına girişti; sürgünlerin mallarının dışında, büyük İtalyan kentlerinin on altısının mallarını da askerlerine dağıttı.

Sonucu, korkunç bir iktisadî bunalım ve anarşi oldu bunun.

Mülk sahipleri, Octavianus «cellât»ı için kinlerini saklamıyorlardı. Öfkeleri, 41 yılında, **Perouse savaşı** diye adlandırılan bir başkaldırıya dönüştü.

Kanla bastırıldı.

Bu askerî terör rejimi uzun zaman gidemezdi böyle. Durumunu güçlendirmek için, Octavianus, İtalya'nın mülk ve köle sahibi sınıflarıyla uzlaşmayı aradı; sürgün mallarından kendisi de büyük mülk ve köle sahibi olup çıkmıştı zaten. 30 yıllarından başlayarak, kendisi gibi zenginleşmiş önemli Sezarcı öğelerin desteğiyle, daha da genişletti bu politikayı. Bu politikanın sonucunda bir gevşeme oldu: Sürgünler ve mallara el koymalar durdu, zarara uğrayanlara ödünler verildi, sürgünler ve kaçaklar için af çıkarıldı; o güne değin askerî yönetime bağlı İtalyan kentleri için özerklik yeniden getirildi.

Aynı zamanda, İtalya'nın varlıklı çevrelerinde, Perouse, savaşından sonra, siyasette olanaklardan rahatça yararlanmak için, özel yaşama çekiliş ve gitgide yumuşayan Octavianus rejimiyle uzlaşma eğilimleri görülmeye başlanıyordu. Malikâne ve köle sahipliği sırasına yükselmiş Sezarcı görevliler ve subaylarla, kolonlaşmış eski askerler de destekliyorlardı bunu. Yalnızca üçlü yönetim, bu yeni mülk sahiplerinin ele geçirdiklerini güven altına alabilirdi.

Ancak, bu arada, Octavianus yararına büyük bir değişiklik oldu: Sicilya'da iyice yerleşmiş bulunan Sextus Pompeius, İtalya'yı aç bırakıyor ve yeni bir köle başkaldırısı tehdidi altında tutuyordu. Adamları az olduğundan, birliklerine, İtalya'dan kaçan sürgünleri olduğu kadar, köleleri de alıyordu. Birliklerinin şefi bile azatlı bir köleydi: Menodor. Üçlü yöneticiler, uzun süre Pompeius'un hakkından gelemedikleri için, anlaşma yolunu tutmuşlardı onunla. Ne var ki, 36 yılında, Octavianus'un en yetkin kumandanı Agrippa'nın kumandasındaki donanma, Pompeius'un, bu korsanlar kralının donanmasını yok etti; sürgündekilerin de sonunda gelip katılmasıyla, Agrippa, Sicilya'yı yeniden ele geçirdi. Harekât sırasında otuz bin köle ele geçirilip sahiplerine iade edildi; sahipleri bulunamayan altı bini de çarmıha gerildi. Senato, bunu kutlamak için, Forum'da Oktavianus'un altından bir heykelini diktirdi ve yaşam boyu temsilcilik verdi kendisine.

İtalyan toplumunun varlıklı sınıflarının ve zenginleşmiş emekli askerlerin desteğiyle, Octavianus, üçlü yönetim içinde baş köşeye geçti; 36 yılında da büyük rahiplik görevini alarak, Lepidus'u saf dışı bıraktı. Roma imparatorluğunun tüm batısı, bütün birlikleriyle Octavianus'un elindeydi şimdi.

Üçlü yönetimin öteki önemli öğesi Antonius'la ilişkilere gelince... Perouse savaşından beri bu ilişkiler gerginleşmişti aslında. Ne var ki, Antonius, Octavianus'la geçici bir uzlaşmaya razı olmuştu yine de. Çünkü, 40 yılında, Partlar, Roma'nın en zengin Doğu eyaletlerini yakıp yıkmışlardı; Roma, tüm Doğu'yu yitirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu uzlaşma 40 yılında oldu; 37 yılında yenilendi ve ortak yönetim beş yıl daha uzatıldı.

Partlara karşı çetin ve tehlikeli bir savaşa hazırlık, Antonius'u, Doğu'nun en zengin ülkesi Mısır'la yakın ilişkiye götürdü; hattâ kraliçe Kleopatra ile evlendi ve onun «kralların kraliçesi» ünvanını almasına müsaade ettiği gibi, çocuklarına da has diye, Roma'nın Doğu eyaletlerinden topraklar verdi. Öyle de olsa, Antonius'un Partlara karşı seferi başarısızlıkla sonuçlandı; vaktiyle Crassus'un uğradığı akıbete uğramadı gerçi, ama tersyüzü döndü yine de.

Bu başarısızlıktan ise Octavianus’un yandaşları ustaca yararlandılar.

32 yılında kesin kopuş oldu aralarında. Octavianus, Roma’da açıktan açığa bir hükümet darbesi yaptı: Silahlı maiyetiyle Senato’ya girdi: oradan Antonius’un yandaşı 400 senatörü kovdu ve yine onun yandaşı iki konsül kaçıp Antonius’a sığındılar. Yüzlerce yıllık bir âdeti de çiğneyip, Vestal rahibelerinin elinden Antonius’un vasiyetnamesini aldı. Vasiyetnamesinde, Antonius, mallarını Kleopatra’ya ve onun çocuklarına bırakıyordu; bu, Halk Meclisinde okununca, Meclis, Antonius’u azledip, elinden yetkilerini aldı. Roma halkının mülklerini geri almak için de Kleopatra’ya savaş ilân edildi.

Antonius’la Octavianus’un karşılaşması Adriyatik kıyılarında olur. Denizde ağır bir yenilgiye uğrayınca, ordusunu bırakıp Mısır’a kaçar Antonius. Octavianus, Asya eyaletini, Suriye’yi. Fenike’yi, Filistin’i, yeniden Roma’nın egemenliği altına sokar ve Doğu’nun bağımsız kalmış son ülkesi olan Mısır’ı da fetheder. Antonius’la Kleopatra canlarına kıyarlar ve Mısır, Octavianus’la ailesinin bir çeşit özel mülkü olarak. Roma eyaleti haline getirilir.

Böylece, 30 yılında on iki yıl süren bir çözülmeden sonra, Roma yeniden kendini toplamış bulunuyordu: ortaklaşa askerî diktatörlük de, artık tartışmasız olarak, Octavianus’un monarşisine bırakıyordu yerini.

Yeni bir devir, İmparatorluk devriydi açılan.

YENİ SOSYAL TABAN

Roma imparatorluğunun tek sahibi olan Octavianus, Sezar’ın örneğini izlemedi ve açıkça askerî diktatörlüğe dönmekten ya da hellenistik tipte Doğulu mutlak bir monarşi kabul etmekten kaçındı. İç politikada, yapmak istediği şuydu: Ordunun ve köle sahiplerinin diktatörlüğünü kurmak; ancak özünde ve hedefinde tutucu olan böyle bir rejimi kurarken, «Cumhuriyetçi dekor»u da sürdürmek. Mülk sahibi ve köleci bütün sosyal katların birliğine dayanacaktı; silahlı öğe ise, belli bir ücret karşılığında, ikinci derecede bir rol oynayacak, bu sosyal katların çıkarlarını savunmaya ve kaynaklarının daha da genişletilmesine hizmet edecekti.

Ankara Yazıtı’nda onun iç politikasının genel çizgilerini okuyoruz.

Octavianus’un en başta yaptığı, askerlerinin gözlerini doyurup ödüllendirmek oldu: Büyük ölçüde toprak ve para dağıtarak, İtalya’da ve imparatorluğun öteki yerlerinde yığınla askerî koloni kurarak yaptı bunu; ancak, bunu yaparken, devletin tüm askerî güçlerini kendisine tâbi kılmasını da bildi.

Actium savaşından sonra, daha Yunanistan'da iken, en güvenli ve disiplinli askerlerden 28 tümeni (150 bin kişi dolayında) alıkoyarak, ordusunun geri kalanını salıverdi. Bu 28 tümen, onun iktidarı süresince değişmedi hiç. Her asker, yirmi yıllığına bir yüklenme altına giriyordu ve bu süre içinde mutlak kumanda altında bulunuyordu. Roma devletinin, ilk ücretli sürekli ordusu bu oldu. Askerlere, yıllık bir para, görevin bitiminde de, toprak ya da toplu bir para veriliyordu. Ordu, başkentten uzak, sınırlarda karargâh kuruyordu. Asker, hizmette iken, kışlada geçiriyordu yaşamını ve aile kurmak hakkı yoktu.

Ve birlikler sert bir disipline tabiydiler artık. Octavianus. İtalya'da sadece muhafız birliklerini, bir de siyasal alanda herhangi bir ağırlığı olamayacak güvenlik güçlerini bıraktı. Ordunun bütün yönetimini eline almıştı; atamalara varıncaya değin, en küçük ayrıntılara bile karışıyordu. Ve her vesile ite, «imparator» unvanının altını çiziyordu.

Aynı zamanda, Roma toplumunun demokratik katlarından da birdenbire bir kopuş görülüyor; Octavianus, 44 ve 43 yıllarında, bu katların desteğini aramış, ancak bulamamıştı. Saraya bağlı şairlerde, 27 yılına doğru, halkın adı geçince kullandıkları ve kapılandıkları kişilerin düşüncelerini yansıtan sövgü dolu bir deyim var: «Aşağılık ayaktakımı!». Bunun sonucu olarak, meclislerde kanunların oylanması, yöneticilerin seçimi, içi boş bir biçimcilik olup çıktı; öyle olunca da, halk kitlelerinin o zamana değin o kadar etkin olan sosyal ve siyasal yaşamı, uyuşukluk içine düşmekte gecikmedi. Ve Yığınların bilincini daha da köreltmek için, bile bile her araca başvuruluyor ve onda tek bir şey için gereksinme yaratılıyordu: «Ekmek ve eğlence». Günlük buğday tayını 300 bine yükseltildi; ve eyaletlerden buğday getirilmesi işini kendi eline aldı.

Zaman zaman para da dağıtılıyordu halka.

Bu koşullarda, kitlelerin, ekmek ve eğlenceyi, meclislerde kendisinin -o kuşkulu- hükümran iradesi deyimine yeğlemesinden daha doğal ne olabilirdi?

Köleci rejimi güçlendirmek için alınan öteki önemli önlemler arasında, köleleri azat etmek hakkına da sınırlar

getirildi; 10 yılında, efendilerinden herhangi birinin öldürülmesi halinde, evdeki bütün kölelerin ölüme mahkûm edilmesini emreden eski kanun, yeniden yürürlüğe kondu.

Octavianus, köleci toplumun yukarı kadarıyla olan yakınlaşma politikasını, sistemli bir biçimde sürdürdü. Senato, birçok kez, iç savaş sıralarında gelip içine sızmış bazı sivri kişilerden temizlendi. Senato'ya seçilebilmek için gerekli mal varlığının miktarı daha da yükseltilip 1 milyon seslerse çıkarıldı; bunun da 100 bin sestersi taşınmaz mülkü temsil edecekti. Üyelerin sayısı da 600 olarak saptandı; içlerinden majistralık yapmış olanların sayısı da arttırıldı. Böylece, gösterilerde oturacakları yerlerden, ordu ve idaredeki yüksek makamlara kadar, çok önemli ayrıcalıklar, Senato'da toplanmış yüksek ve zengin soylular azınlığına ayrılmış bulunuyordu. İkinci sınıfın, yani şövalyelerin seçilebilmek için varlık birimi 400 bin seslerse çıkarıldı; onların da özel giysileri vardı; gösterilerde yerleri senatörlerden sonra gelirdi ve belliydi; idarede ve orduda belli makamlar da onlara ayrılmıştı.

«Kurtarıcı ve velinimet» Octavianus'a adanmış çeşitli yazıtlar, yeni rejimin bu önde çevrelerinin hoşnutluğunu dile getiriyordu; zamanın aydın seçkinleri, örneğin Horatius ve Virgilius da, Octavianus'u yüceltip duruyorlardı.

Böylece Octavianus, kendisini Roma İmparatorluğunun sahibi yapan güçlerden büsbütün kopuyordu: Sezar'ın diktatörlüğü zamanında bile, küller altında sıcaklığını bir süre sürdürmüş olan eski Sezarcı demokrasiden, yüzyılın son yirmi yılında tek bir iz bile kalmamıştı artık. Actium'dan sonra, Octavianus, büyük ve orta mülkiyet sahiplerinin temsilcisi olup çıkmıştı. Ve bu yeni sosyal temel üzerinde, ağır ağır yeni tipte bir monarşi rejimini kurmaya koyuldu.

Nasıl?

PRİNCİPATUS

Roma toplumunun yukarı katlarında Cumhuriyetçi gelenek ve alışkanlıkların hâlâ pek güçlü olduğunu farkettiğinden, Octavianus, Sezar'ın tersine bir çeşit uzlaşmaya gitti.

Neydi bu uzlaşmanın niteliği?

Senaca'nın o güzel deyimiyle, «hükümdar, Cumhuriyet giysisinin altında gizleniyordu». Gerçekten, kılık değiştirmiş bir monarşiden başka bir şey olmayan bu rejim, görünüşte Cumhuriyetçilerin de kabul edebileceği

«Principatus» adını almıştı. Bu deyim, «princeps»in, yani «yavuzluğu, hoşgörürlüğü, adaleti ve merhametiyle» birinci plânda gelen yurttaşın, Cumhuriyet içinde ağırlıktaki rolünü dile getiriyordu.

Principatus'un başlangıcı olarak. 13 Ocak 27 tarihi gösterilir genellikle. O gün, Senato'nun bir toplantısında Octavianus, bir söylev verir. Bu söylevde, düzenin yeniden kurulduğunu ve elindeki tüm yetkileri geri verdiğini ve özel yaşama döndüğünü söylüyordu. Gerçekten de, arkadan, hellenistik monarşinin bütün ayrıcalık ve simgelerini reddediyor, «tanrısal» diye nitelendirilmeyi kabul etmiyor, çevresinden hellenistik sarayların Doğulu tüm adlandırmalarını atıyor ve hiç olmazsa sözde, Cumhuriyetçi kurumları yıkmak değil, yeniden kurmak ve güçlendirmek arzusunu dile getiriyordu.

Aslında, yalanla ikiyüzlülüğün içiçe olduğu siyasal bir komedya idi bu; çünkü, aynı toplantıda, Octavianus, Senato'nun ve halkın ricalarına «boyun eğerek», sükûnun henüz getirilmediği tüm sınır eyaletlerinin ve genel olarak da, askerî birliklerin bulunduğu bütün bölgelerin prokonsüllüğünü kabul ediyordu. Böylece, imparator ünvanıyla, başkumandanlık yetkilerini (imperium infinitum) koruyordu. Gerçekten Senato, onu, eski toprakların (Korsika, Sardunya, Sicilya, Afrika, Asya-Bergama) «idare yükünden kurtarıyor» ve bu bölgeler Senato'nun atayacağı prokonsüllerin yönetiminde, «senatoryal» eyaletler olarak kalıyorlardı. Ancak bu eyaletlere de, imparator, asker toplama, savaş vergisi alma, malların yönetimi gibi görevlerle, temsilcilerini ve valilerini gönderebilecekti. İmparatorla Senato arasında bölüşülmüş bu iktidar ikiliği, Octavianus'un yandaşlarına, onun Cumhuriyetçi kurumlara saygısının bir belirtisi olarak öğünme vesilesi oluyordu.

Bu temel yetkilere, daha sonra başkaları da eklendi.

> *19 yılında, Octavianus, «sürekli konsül» seçildi: Bununla, yanında 12 liktör bulundurma, başkanlık ettiği Senatoda, o yılın iki konsülünün yanında bir sandalye sahibi olma, halk meclislerini toplantıya çağırma, seçimleri yönetme, gerekli gördüğü emirnameleri çıkarma gibi haklar elde ediyordu. 36 yılından başlayarak, yaşam boyu halk temsilcisi oldu; dokunulmazlığı ve Senatonun ya da Halk Meclisinin kararlarını veto etme hakkı da doğmuş oluyordu bununla, 12 yılından başlayarak büyük rahip oldu. İaşenin*

yönetimini elinde tutarken, idaresi Senatoya bırakılmış eski devlet hazinesinden (aerarium) daha zengin olan, kendi özel hazinesini (fiscus) de kendisi örgütlüyordu. Octavianus, bunlardan başka, belli aralıklarla, nüfus sayımı yaptırma, Senatoyu temizleme gibi yetkileri de alıyordu etine.

Bu Cumhuriyetçi yetkilerin tek elde toplanması, uygulamada bir monark yapıp çıkarmıştı onu.

Yeni rejimin yandaşları ise, bütün bu yetkilerin, Octavianus'u bir hükümdar keyfiliğine götürmediğini, ona sadece tartışılmaz bir «otorite» bahşettiğini ve Cumhuriyetin önde gelen bir yurttaşı, «princeps» yaptığı izlenimini yaratma çabasındaydılar. Ve böylece, Octavianus, 27 yılından başlayarak, kendisini resmen böyle adlandırmaya başladı. Bu unvana, büyük bir saygıyı dile getiren başka iki unvan daha ekleniyordu: Augustus, yani «Ulu» ve bir de «Yurdun Babası»!

İÇ VE DIŞ POLİTİKA

İç politikada, köleci toplumun temellerini sağlamlaştırmayı ve Cumhuriyetin eski zamanlarını canlandırmayı hedef tuttuğunu iyice göstermek için, Augustus, başka önlemlerin yanı sıra, geçmişin, tarihin incelenmesini de yüreklendirdi. Tarihçi Titus-Livius'u, tarihsel anıtların ve belgelerin bulunması ile görevlendirdi. Virgilius, *Aeneas* için onurlandırıldı ve ödüllere boğuldu. Gözden düşmüş olan Ovidius Neso, Augustus'un yanında saygınlık kazanmak için *Fastes*'ını kaleme alıyordu. İsa'dan önce 9 yılına doğru, Halikarnas'lı Denys'in *Roma Arkeolojisi* yayınlandı.

Bu yarı-resmî eserlerde dile gelen geçmişin ülküleştirilmesi, Roma dünyasında «eski Roma halkı»na egemen rolü verme düşüncesinden kaynaklanıyordu aslında. Yurttaşlık hakkını genişliğine yaymış olan Sezar'ın aksine, Augustus'un yönetiminde, pek seyrek, o da kişiye dönük olarak ve olağanüstü hizmetler için bahşedildi bu hak. Azatlılar, «peregrinus» (yabancı) ya da Latin hukukundan yararlanan kişiler arasına sokulmuştu. Roma hukukunun egemenliği ve öteki halkların sömürülmesi adına, Romalılarla Romalı olmayanlar arasında keskin bir çizgi çekildi.

Rejim, «eski âdetler»i de canlandırmak istiyordu. Çözülme içine girmiş Roma ailesine çeki düzen vermek için, bir seri kanun yayınlandı:

Aile babasının ailedeki kişiler ve köleler üzerinde o eski yaşam ve Ölüm hakkı yeniden yürürlüğe kondu. «Julia Kanunu»na göre, en az üç çocuğu olan yurttaşlar, idari

meslekte ayrıcalıklı bir durumdan yararlanıyorlardı; bekârların hakları kısıtlandı; düzensiz bir yaşam süren çiftlerin mallarına el konulacaktı artık ve sürgüne gönderilecekti kendileri de.

Augustus'un kızı ve torunu da böyle bir cezaya uğradı.

Eski Roma yaşamının bir başka temeli olan, din duygusunu canlandırmak da hedefler arasındaydı: Sofuluk, yurttaşlık erdemlerinin temeli olarak görülmeye başlandı. Eski tapınaklar onarılıyor ve her yerde yenileri yapılıyordu; ölüsünün yakıldığı yerde yükseltilen «tanrısal Sezar tapınağı» da bunlardan biriydi. Özellikle eyaletlerde yayılmış ve Augustus adına yapılan sunaklar ve Roma tanrıçası heykellerinde deyimlenen, son imparator kültü özel olarak korundu.

Augustus'un dış politikası, Roma'nın geleneksel saldırgan politikasını sürdürmekten başka bir şey yapmadı. İspanya ve Galya'da, kesin olarak Roma egemenliği kuruldu, Alplerin ana geçitleri ele geçirildi; Agustus'un iki evlâtlığı, Drusus ve Tiberius kumandasında orta ve doğu Alpler de fethedilerek, iki yeni eyalet kuruldu oralarda. Daha sonra orta Tuna'ya, giderek aşağı Tuna bölgesine egemen olundu. Roma etkisi, Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarına değin yayılmaya başlamıştı.

Ren ve Tuna boyunca bu askeri ilerleyiş, kuzeyde, barbar dünyaya karşı «doğal sınırları elde etmek» arzusuyla, yalnız bununla açıklanamaz kuşkusuz. Nitekim asıl çetin ve yoğun savaş, bu «doğal sınırlar»ın, Ren ve Tuna'nın ötesinde oluyordu. Bu bölgede 12 yılında başlayan saldırgan harekât sonunda, Ren ve Elbe arasındaki tüm Germen halklara boyun eğdirildi; daha sonra, Elbe'nin ağzına kadar bütün kuzey-batı Almanya ele geçirilerek, Germanya adı altında bir Roma eyaleti haline getirildi. Geriye, Elbe'nin kaynağında yaşayan Markomanların krallığıyla hesaplaşmak kalıyordu.

Bunun için iki büyük ordu hazırladılar Romalılar.

Ne var ki, korkunç bir tepkisi oldu bu yayılışın: Panonya ve Dalmaçya halkları başkaldırdılar. Bütün Roma'yı dehşet içinde bırakan bu ayaklanma, Tiberius'un kumandasında üç yılda kırılabildi ancak. Ama onu Germanya'nın başkaldırısı izledi. Germenlerin genç şefi Arminius, General P. Quintilius Varus da içinde olmak üzere, son insanına değin bir Roma ordusunu yok etti. Bu felâket, Roma'yı yeniden acılara boğdu. Augustos,

tarihçi öyle diyor, umutsuz bir halde, ayarca saçını sakalını kesmeden, başını bir duvardan bir duvara çarparak şöyle haykırıp durmuş:

«Ouintilius Varus, bana askerlerimi geri ver!»

Ren ötesinde tüm Germanya yitirilmişti; Roma, oraları bütün uğraşlarına karşın yeniden ele geçiremedi.

Ren'in sol yakası savunulmakla yetinildi yalnız.

Uçsuz bucaksız barbar dünyanın öncülerinin vurdukları bu iki korkunç darbe, gelecekteki mücadelenin, köleci Roma İmparatorluğunu mahvedecek mücadelenin ilk işaretiydi aslında.

Augustus, İsa'dan sonara 14 yılında öldü. Bir Senato kararı, onu tanrılar arasına koydu; ölüsü de, olağanüstü bir törenle, daha önce yapılmış anıtkabire gömüldü. Öldüğü ay, anısını «augustus» (ağustos) diye adlandırılacaktır artık. Ancak, kurduğu siyasal rejimin uzun süre sürüp sürmeyeceğini tahmin etmek ise olanaksızdı. Öyle de olsa, Augustus, vasiyetnamesinde, kendi yerini alacak olanlara, askerlerin servetlerine dokunmamalarını ve barışçı bir dış politika gütmelerini öğütlüyordu şimdiden.

II

CUMHURİYETİN SONLARINDAN AUGUSTUS DEVRİNE ROMA UYGARLIĞI

Köleci devletin hizmetindeki askerî diktatörlük, kitleleri sosyal ve siyasal faaliyetten uzaklaştırdığı için, o fırtınalı II. yüzyılla I. yüzyılın ilk yarısında pek etkin olan kültürel yaşam üzerinde çok zararlı etkileri oldu.

CUMHURİYETİN SONLARINDA KÜLTÜR YAŞAMI

Forum'daki ateşli tartışmalar, siyasal davalar, halk dernekleri, her şeyden önce, hitabet sanatının gelişmesine katkıda bulunuyordu. Grachus kardeşler büyük hatiptiler; Marius zamanında M. Antonius ile L. Licinius Crassus da öyle. Daha sonra gelen, soyluların yandaşı konsül **Quintus Hortensius**, «mahkeme duruşmalarının kralı» olarak ün saldı ise de, hellenistik konuşmacıların etkisi altında, söylevleri tumturaklı, özentili ve yapmacıklıydı. Demokrasinin tanınmış şefi Jules Sezar'ın söylevleri ise ahenkli bir yalınlık taşıyor ve dinleyenleri sıcaklığıyla bağlıyordu kendisine.

Ancak, en ünlü hatip **Cicero** oldu; onun hitabeti, bu iki eğilimin ortasında yer alır.

Marcus Tullius Cicero (İ.Ö. 106-43), Rodos'un ve Atina'nın en usta hitabet hocalarından ders almıştı; ve kitlenin karşısına çıkmadan önce, söylevlerini ciddi bir plâna göre düzenleyip hazırlandı; konuşurken de dokunaklı vurgulamalarla dinleyenleri avucunun içine almasını biliyordu. Söylevlerini verdikten sonra yayınladığı için çoğu elimizde bugün; içlerinde en tanınanları, Sicilya'nın vurguncu yöneticisi Verres'e karşı yönelttiği iddianameler, Pompeius'a karşı tam askeri yetkiler verilmesi için söylediği söylevler, toprak kanunu üstüne, Katilina'ya karşı söylevler (Philippiques)dir.

Sanatının ilkelerini de Orator, Brutus *ve öteki kitaplarında açıkladı.*

Grachus'ler zamanında yergi (satir) doğuyor. Tam anlamıyla Romalı bir şiir türüdür bu; güncel olaylara eğilip, sosyal yaşamın düzensizliklerini ve kötülüklerini taşlayıp gülünçleştiren bir çeşit. Roma'da yerginin yaratıcısı olarak, -İsa'dan önce 102 yılına doğru ölen- şair **Caius Lucilius** bilinir. Pek yalın bir dille, «halk için», altı ölçülü diziler halinde, zamanının en cesur mısralarını yazmıştır; en etkili kişiler bile hedef olmaktan kurtulamamışlardır yergilerine.

İsa'dan önce II. yüzyılın sonlarıyla I. yüzyılın başlarında, tiyatro da, güncel sorunlara yaklaştı. Yeni yazarlar, Grachus'lerin çağdaşı Titinus, Marius'la, Cinna zamanında yaşayan T. Quintius Atta, L. Afranius, Roma toplumunu harekete getiren konulara giriyor ve kişilerine Romalı giysisi giydiriyorlardı. Küçük insanları -zanaatçıları ve köylüleri- sahneye sokuyor, kimi zaman soyluların hoppalıklarıyla da alay ediyorlardı. Egemen sınıflara temsilcileri, bu çeşit piyesleri, «meyhane» oyunu deyip ciddiye almazlardı.

«Atellanes» adı verilen eski halk güldürüleri, Romalıların gözde seyirleri olup çıktı.

Son olarak da, tragedya, büyük bir gelişme gösterdi. 85 yılına doğru ölen Accius, Yunan tarih ve mitolojisinden alınmış, ama özgün bir biçimde işlenmiş elli kadar tragedya yazdı; tiranlara karşı mücadele, krallara kovulması, başkaldırılar gözde konuları arasındaydı. Bu özgür yazar, en hareketli, en doğru deyişleriyle, Birinci Üçlü Yönetim zamanında bile, tiyatronun sıralarında alkış fırtınaları koparıyordu.

Yaşamın yeni koşulları, eğitim ve öğretimi, eskisinden daha zorunlu kıldı.

İlk bilgileri, «litterotori»ler verirlerdi; küçük bir ücret karşılığında, sokaklarda, okuma-yazma ve hesaplama öğretirlerdi. Orta öğretim, «gramerciler»in okullarında verilir ve Latin ve Yunan edebiyatı, geometrinin ilkeleri ve müzik öğretilirdi. Yüksek öğretim, çoğu Yunanlı olup Roma'da yerleşmiş söz sanatı öğretmenlerinin (rheteur) uzmanlığına giriyordu. Bu okullar ve özellikle «gramerciler»in okulları, İtalya'nın öteki kentlerinde de vardı ve azatlılarla askerlerin çocukları da izliyorlardı onları.

Eğitim ve öğretimin yayılmasıyla, yalnız şiir kitapları değil, nesirle yazılmış eserler de giderek çoğaldı. Çok geçmedi, «**edebî çevreler**» doğdu. Buralarda yazarlar, yayınlanmadan önce eserlerini okurlardı; daha sonra da bu eserler, yayıncıların kullandıkları köle kâtiplerce çeşitli nüshalar halinde çoğaltılır ve Forum'daki ve ona yakın sokaklardaki kitapçı dükkânlarında satışa çıkartılırdı. Bu biçimde yazılmış yığınla kitap, Augustus'un iktidarı zamanında -kendi iktidarı ile uzlaşmıyor diye- yok edildi. Sezar'ın *Galya Savaşı* ile 49-48 yıllarındaki iç savaş üzerine ünlü *Yorumlamalar'ı, o* zamanın pek geniş okuryazar çevreleri için yazılmış bu türden edebi eserlerin bir örneğidir.

Roma şiiri de büyük bir gelişme içindeydi. Eski geleneklerin yıkıhşıyla, Roma toplumunda bireycilik, giderek kişisel duyguların bir ifadesi olarak lirizm doğdu. Roma'nın lirik şairleri, yaşadıkları devirdeki hellenistik ya da «aleksandrin» şiiri, yani karşılaştırmalarla ve mitolojik imgelerle dolu, özentili, yapmacıklı ve bilgiye boğulmuş bir şiir türünü alıyorlardı örnek olarak.

Bunlardan, **C. Valerius Katullus**'unkiler ulaşabildi zamanımıza.

54 yılına doğru ölen Katullus, bir ölçüde de olsa, aleksandrinizmin etkilerinden kendisini kurtarabildi ve sevgilisi Lesbia (Klodia) için duyduğu aşkla, onun ihanetinin verdiği acıyı dile getiren duygu ve düşüncelerini, süsten püsten sıyrılmış, ahenkli mısralar halinde şakıdı. Cumhuriyetten yana olan Katullus, iğneleyici kısa koşuklar halinde, Sezar'a ve gözdelerine karşı kinini ortaya koydu. Onun bir başka hizmeti de, Yunan edebiyatından aldığı o ahenkli «eoliyen ölçü»yü Latin şiirine ilk kez sokmasıdır.

Roma'da lirik şiirin kurucusu odur hiç kuşkusuz.

Bilimde de büyük gelişmeler görüyoruz bu yıllarda. Bilimin tohumlarını, gitgide daha sık olarak Roma'yı ziyaret eden ve kimi zaman da orada yerleşip kalan Yunan bilginleri daha önce atmışlardı zaten. *Ödev Üstüne* adlı önemli eserin yazarı büyük Yunan filozofu **Panaetius** (İ.Ö. 180-110), Scipion Emilien'in evinde yaşıyordu. Öğrencisi, ünlü filozof, tarihçi, coğrafyacı ve astronom **Posidonius** (İ.Ö, 130-50) da, sık sık ziyarete geliyordu Roma'yı. Polpeius'un, Cicero'nun ve Varron'un hocası oldu. İkinci derecede de olsa, yığınla söz sanatı öğretmeni, filozof, şair Roma'da yerleşmişti ve genç Romalıları eğitip duruyorlardı.

Cumhuriyetin son yıllarının en büyük bilginlerinden biri **M . Terentius Varro** (İ.Ö. 116-27) oldu. Sapına kadar Cumhuriyetçi olan Varro, Birinci Üçlü Yönetimi «üç başlı canavar» olarak adlandırıyordu ve elinde silâh Sezar'a karşı mücadele etti. Genel yaşamdan çekilmek zorunda kalınca, yıllarının geri kalanını, Roma'nın geçmişiyle ilgili belgelerin toplanmasına ayırdı. Ünlü insanların yaşamından, tanınmış yerlerin betimlemelerinden, eski devirlerin örf, âdet ve insanlarından söz eden *Roma Halkının İlk Zamanları* adlı kitabı, 70 adet eseri içinde en önemli olanıdır.

Yaşamının sonlarında bir *Ansiklopedi* de yaptı. Bu eserde, o zaman bilinen tüm bilimlerin esasları açıklanıyordu. Ne yazık ki, pek küçük bir parçası ulaşabilmiştir elimize bu eserin.

Cicero'nun da yeri büyük zamanının biliminde. Yunan felsefî düşüncesini halkın anlayabileceği biçimde kaleme aldığı eserlerinde, soyut düşünceyi daha anlaşılır kılmak için, diyalog halinde yazmayı yeğlemiştir. *Devlet Üstüne, Ödevler Üstüne* adlı eserleri en tanınmış olanlarıdır. Ne var ki, seçmeciliği (eklektizm), herhangi bir felsefi görüşe bağlanmaktan alıkoyuyordu onu; öyle de olsa ve eserleri yüzeysel bir nitelik de taşısalar, Cicero, Roma'da felsefî düşüncenin gelişmesinde, yüzyıllar boyunca büyük bir etki yaptı. Latince felsefe terimlerinin saptanması onun eseridir.

Ancak, İsa'dan önce I. yüzyılın ilk yarısında, Roma bilimsel düşüncesinin en büyük temsilcisi, büyük şair **Lucretius** (İ.Ö. 98-55) tur.

> *Hemen hiçbir şey bilmiyoruz Lucretius'un yaşamı hakkında. Epikuros'un materyalist öğretisinin ateşli bir yandaşı olduğu gerçek ama.* Doğa Üstüne *adlı ünlü felsefi poeminde, o da evrenin temel ilkeleri olarak, atomlar, ve sonsuz boşluğu gösterir. Doğanın tüm olayları bu atomların*

hareketinden doğmaktadır. «Ruh» da bedenin öteki parçaları gibi maddeseldir ve bedenle beraber ölüp gider. İnsan, hayvansal durumdan, kendi çabalarıyla ve tanrıların hiçbir yardımı olmadan, uygar hale gelmiştir; toplumda yığınla kötülüğe, hele hele «bakırın hor görülüp altının revaçta olduğu» dizginsiz açgözlülüğe karşın böyledir bu. Lucretius, Epikuros'un hayranı olarak, insanlığı özellikle eski boş inançlardan, dinsel saplantılardan, rahiplerin sürdürdükleri ölüm korkusundan ve boğucu öte dünya yaşamı düşüncesinden kurtardığı için yüceltir onu. Ona göre, din, insan kurban etmek gibi, cinayetler de işler ve bu nedenle de «iğrenç»tir.

Lucretius'un eseri, Roma'nın sahne olduğu korkunç bir sosyal mücadelenin tanığı olarak, «militan» bir tanrıtanımazlığı dile getirir ve «ruhsal erinci» öğütleyen Epikuros'un öğretisinden bu yanıyla ayrılır.

Ne var ki, materyalist görüşleri yayan yalnız Lucretius değildi o zamanki Roma'da. Sezar bile, -büyük rahip de olsa- tanrıtanımaz ve maddeci görüşlere yabana değildi. Şu ünlü söz, büyük bir olasılıkla o devirden kalmadır: «İki kâhin, birbirinin yüzüne gülmeden bakamaz!»

AUGUSTUS ÇAĞI

Cumhuriyetin son zamanları boyunca, uygarlığın gelişmesini belirleyen, Roma ve İtalya toplumundaki çeşitli sosyal katları kültür yaşamına çağırabilmiş o coşkun sosyal hareket olmuştur. Ancak, Augustus'un yönetiminde askeri diktatörlük, kitlelerin sosyal yaşamını bir durgunluk ve uyuşukluk içine sokunca, kültürün amacı, köleci toplumun yukarı katlarına hizmet etmeye ve onların plânlarını gerçekleştirmelerine katkıda bulunmaya dönüştü. Dış görünüşü büyük bir parlaklık kazandı bu kültürün; ancak, «öz»dekinin zararına bir parlaklıktı bu.

Augustus «tuğla halinde bulduğu kenti, mermere dönüştürmekle» öğünürdü. Augustus zamanında yapılmış çeşitli tapınaklar ve öteki yapılar, köleci Roma'nın yeni rejimini ve onun yeniden canlandırılmış gücünü yüceltmeyi amaçlıyordu; içlerinden çoğu da bizzat kurucusunun yaşamıyla ilgili şu ya da bu olayı dile getiriyordu: Örneğin, Apollon Tapınağı, bu tanrının da katıldığı kabul edilen, Actium zaferi adına yükseltilmişti; Gürleyen Jüpiter Tapınağı, Augustus'un önündeki köleyi vurup kendisini ölümden kurtardığı için o tanrı adına yapılmıştı. Kimi yapılar da,

Augustus'un ailesindeki bireylerin adını taşıyordu. Değerli mermerlerden yapılan yeni Forum, lüksüyle göze çarpıyordu; bununla beraber, artık halk meclislerinin toplantıları yapılmıyordu orada, mahkemelere ve öteki devlet kurumlarına ayrılmıştı. Agustus'un dostu Agrippa, yeni bir su kemeri ve görkemli hamamlardan başka, Roma imparatorluğuna dahil tüm halkların tanrılarına ayrılmış, daire biçiminde bir tapınak olarak Panteon'u yaptırdı. Bütün bu yapılar, hellenistik biçemde, onlara soğuk ve resmî bir görünüş veren, gösterişli, süslü püslü, giderek doğallıktan uzak, yapmacıklı eserlerdi.

Heykelde de aynı katılığı görüyoruz.

> *Yollar, alanlar, tapınaklar, Romulus'tan başlayarak, yığınla Romalı kahramanın heykelleriyle süslenmiştir. Augustus'un portreleri çoğunluktaydı. Onun heykelleri içinde, en tanınmış olanı, Prima Porta yakınlarında bulunan ve onu, zırhını kuşanmış, zafer kazanmış bir general durumunda gösteren heykeldir; oysa herkes, onun bir savaş adamı olmadığını biliyordu. «Barışçı» Augustus onuruna, Senato, kabartmaları imparator ve ailesini Senatonun ve halkın başında yürür gösteren görkemli bir «Barış Sunağı» yaptırdı. Kupalar, oyma taşlar gibi sanat eşyası üzerinde, Augustus, tanrılar arasında oturmuş ve eyaletlerin bağlılığını temsil eden tanıkları kabul ederken görülür.*

Özetle, Roma'nın demokratik sanatındaki gerçekçilikten pek bir şey kalmamıştır. Yüzler ve çehreler ülküselleştirilmiştir: Sanatçılar; eski özgürlüklerini yitirmişlerdir; eserleri de o büyüleyici doğallıklarını. Yukarıdan dayatılan kurallara boyun eğmek zorundadırlar artık.

Augustus'un yönetiminde düşünce özgürlüğü, kültürün öteki alanlarında da kabul edilmiyordu. Hitabet sanatı, içi boş söz söyleme talimlerine döndü. Tarihçiler de, sansürün dizginleri altına alındılar. Sezarcı Asinius Pollion, Augustus'un Antonius karşısındaki politikasını uygun bulmadığı için, iç savaşlar üzerine yazdığı kitabı bitiremedi. Tarihçi ve hatip Cassius Severus, Augustus'un ve yardımcılarının yaptıklarını acı bir biçimde eleştirdiği için, Girit'e sürüldü. T. Labienus'un eserleri, yazarı Cumhuriyeti tuttuğu için Senato'nun emriyle yakıldı. Titus-Livius bile, Pompeius'tan övücü bir dille bahsettiğinden «Pompeiuscu» diye nitelendirildi. Bu durumda, tarih Titus-Livius ve Halikarnas'lı Denys ile, büyük ölçüde yarı-resmî bir niteliğe

büründü. Tarihçi, Roma'nın önemli olaylarını alabildiğine yüceltmeye ve halk hareketleriyle onlara şeflerini ise, açıkça kötülemeye başlıyordu. Örneğin, Titus-Livius, V ve IV. yüzyıllardaki bütün pleb şeflerini, karışıklık çıkaran iğrenç ve demagog kişiler olarak gösterir.

Yalnız siyaset alanından uzak, dilbilim ve özel hukuk gibi bilimler, bir engelle karşılaşmadan gelişebildiler Augustus'un zamanında. Gramerci Julius Higinus ile Verius Flaccus, bu devirde yaşamışlardır. Hukuku yorumlamada ve sistemleştirmede birbiriyle çatışan iki hukuk okulunun Antistius Labeo ile Ateius Capito'nun okullarını görüyoruz yenilik olarak. Roma'nın yüksek tabakaları felsefeye de merak sarmışlardı bu arada ve tutulan da, Lucretius'un öğretisi değil, özellikle Stoacı görüştü. Stoacılık, yandaşlarına soğukkanlılık, kaygısızlık ve dışarıda olup bitenlere karşı kayıtsızlık öğütlediği için, eski gücünü yitirmiş Roma soylularının kafa ve ruh yapılarına daha uygun geliyordu çünkü.

Sosyal etkinlik, siyasal yaşamda kendini gösteremediğinden, çeşitli görüşlerin temsilcisi yığınla küçük edebi topluluklar içinde bitkisel bir yaşam sürmeye başladı. Yetişkin edebiyatçıların ya da daha yeni yeni palazlananların eserlerini, topluluk huzurunda okumaları ve edebî tartışmalar moda oldu.

Kuşkusuz muhalefet de sesini duyuruyordu bu toplantılarda.

Ancak edebiyatın, bir sosyal güç olarak öneminin bilincinde olan Augustus yönetimi, ona da egemen olma yollarını arıyordu. Yarı-resmî nitelikteki edebiyat çevreleri oluşmaya başladı.

> *Sanatlarını rejime adamış yazarların geçimlerini sağlayarak kendilerine çekip bağlayacak kadar büyük servetleri de olan kişilerin çevrelerinde kuruluyordu bunlar. Örneğin, Roma valisi, Ch. Cilnius Maecenas'ın çevresi böyle ortaya çıktı. Maecenas Virgilius, Horatius, Propertius gibi, devrinin en ünlü şairlerini çevresinde topladı. Onlarla, Fannius gibi muhalefetteki şairler arasında şiddetli bir tartışma başladı ve -doğaldır ki yüksek koruyucular sayesinde- birinciler, hasımlarını safdışı bırakmayı başarabildiler sonunda.*

Augustus çağının en büyük şairi **Virgilius** (İ.Ö. 70-19) oldu.

Yalnız Roma edebiyatını değil, bütün bir dünya edebiyatını derinliğine etkilemiş olan Virgilius, Mantua dolayında küçük toprak sahibi bir ailenin

oğluydu. Pek parlak bir eğitim de görmüş olsa, tüm yaşamı boyunca, gerek görünüşünde, gerek beğenilerinde «köylü» kaldı bir bakıma.

İlk eseri *Bucolica'da* (Sığırtmaç Türküleri), Teokritus'a öykünerek kırların güzelliklerini şakıdı. Sürgünler zamanında, toprağını elinden aldılar. Haklarını almak için yaptığı girişimler, onu Sezarcı partinin önde gelen kimi üyelerine yaklaştırdı. 30 yıllarının başında Maecenas'ın çevresine girdi ve on yıl kadar sonra, onun ve -belki de İtalyan tarımındaki çöküşten kaygılanan- Augustos'un da emriyle, *Georgica*'sını yazdı. Bu poem, toprağın sürülmesi, bağcılık, hayvan yetiştirme ve arıcılıktan bahseden gerçek bir tarımcılık kitabıdır. Eser, tarımsal doğanın pek güzel tablolarıyla süslüdür. Ne var ki, samimi koruyucularının etkisi, daha şimdiden pek açık gösterir kendini. Eserin birinci bölümüne girerken, Virgilius, Octavianus'un yeni bir tanrı olduğunu ve yakında parlak bir yıldız gibi gökte parlayacağını ilân etme zorunluluğunu duyar; bir başka yerde de, bu yeni tanrının bir heykelini yerleştirmek için mermerden bir tapınak yapma niyetini açıklar.

Virgilius'a ikinci ısmarlama, *Aeneas Destanı* ile ilgili oldu.

> *Şair, bu epik poemi, Roma'nın geçmişini ve Augustus'un mitolojik atası Troya'lı Aeneas'ı yüceltmek için yazdı.* Aeneas'da *Virgilius, eskiden anlatılanlara ve kendi varsayımlarına dayanarak, Aeneas'ın, uzun süren yolculuklardan sonra, oğlu Iule ve beraberindeki Troyalı savaşçılarla Latium kıyılarına nasıl çıktığını, Roma'nın kurucuları Romulus ve Remus'un da geldiği Latin krallarının nasıl atası olduğunu ve bunun gibi Julia gerisinin Iule'den nasıl geldiğini anlatır. Anlatırken de arada, «kehanet» biçiminde, Roma'nın son zamanlarına getirir sözü ve büyük zaferlerden, Augustus ve ailesiyle ilgili olaylardan bahseder. Konu, şairin barışçı ve yumuşak, kahramanları ve savaşları abartmaya yatkın olmayan ruh yapısı ile pek uzlaşmıyordu aslında. Ayrıca, Augustus ve yakınlarıyla ilgili pohpohlamalar ölçüsüzdür ve çileden çıkarır insanı. Virgilius'un,* Aeneas'ı *üzerinde on bir yıl çalıştıktan sonra, noktalayamadığı ve eksik gördüğü kitabı ölmeden önce yakmayı düşündüğü söylenir. Bununla beraber, Augustus'un emriyle yayınlanır eser. Kitap, bütün Orta Çağda ve modern zamanlarda hayranlıkla okunmuştur. Ancak, şairin dehası*

baskı altında olmasaydı çok daha yetkin bir eser vereceği açıktır.

Bielinski, Virgilius'tan bahsederken «sahte Homeros» der ki, doğrudur.

Virgilius'un ölümünden sonra, «sultanuş şuara» olarak, **Horatius** (İ.Ö. 65-8) geçti yerine. Roma'nın en büyük lirik şairi odur. Bir azatlı olan babası, idarî hizmetler için yetiştirmek istiyordu kendisini ve eğitimini tamamlaması için de Atina'ya yolladı. Savaş patlak verdi o sıralar; Horatius da asker olarak katıldı o savaşa ve 40 yılında aftan sonra Roma'ya döndü. Bir kestörün yanında kâtiplik buldu; üçlü yönetimin askerleri, babasının elindeki ufak toprağı gasp etmişlerdi çünkü. Şiire başladı. İlk eserlerinde, *Epodes ve Yergiler'de,* eski Cumhuriyetçi ülkülerin izleri görülür hâlâ.

İlk denemelerinden sonra Virgilius'la dostluk kurdu; o da Maecenas'ın çevresine soktu onu. Bununla beraber, Maecenas, bir muhalefet döneği diye başlarda soğuk karşıladı Horatius'u. Ancak yavaş yavaş dostlukları koyulaştı; Horatius, Maecenas'tan pek güzel bir malikâne aldı armağan olarak ve böylece Roma'nın yeni sahiplerinin çevresine dahil oldu. Octavianus da, özel kâtipliğini yapmasını önerdi ona. Horatius, daha *Odes*'larında, insanları yaşamdan kâm almaya çağırarak, aşk üstüne şiirler yazmaya başlamıştı; Cumhuriyetçi ülkülerini unutarak, Actium zaferine alkış tuttu ve Octavianus'un seferden sağ ve salim dönmesi için dua etti. 17 yılında, Augustus'un isteği üzerine, onu göklere çıkaran *Yüzyıllık Şarkı'*yı yazdı. Yaşamının son yıllarında, Augustus'a ve dostlarına günlük yaşam üstüne ya da felsefi ve edebî konularda manzum mektuplar kaleme aldı. Biçim olarak, Horatius'un Odları, Roma lirik şiirinin bir doruğu, bir şaheseridir; ancak içlerinde, Cumhuriyet dönemi şairlerinde gördüğümüz o özgürlük adına vurgulamalar, ilerici düşünceler yoktur? Karl Marx, havailiğini bir yana bırakarak, «pek hoş» bir şair olarak görür Horatius'u; ancak, «Augustus'un önünde alçalmakla» ayıplar onu.

Nasıl ayıplanmaz ki!

Augustus çağının üçüncü büyük şairi **Ovidius**'un (İ.Ö. 43 - İ.S. 18) yazgısı daha da trajik oldu. Ovidius, zengin bir şövalyenin oğluydu. Siyasal yaşam ve devlet işleriyle ilgisini koparmış ve gününü gün eden, çöküş halindeki Roma yüksek tabakalarının bozucu etkisine uğradı; onların boş ve havaî aşklarının sözcüsü oldu. Yirmi yaşındayken, *Heroides* adı altında, üç mitolojik kadın kahramanın, Briseis, Didon ve Medea'nın sözde âşıklarına

yazdıkları mektupları yayınladı. Arkadan *Aşklar'*ı çıktı; şair, işitilmemiş bir açıklıkla sevgilisiyle yaşadığı aşkı anlatıyordu. Ancak, *Ars Amatoria* (Aşk Sanatı) çıkınca, saray çevrelerinde de skandal koptu: Bu erotik poemde, şair, öğretici bir eser yazıyormuşçasına, erkek ve kadınlara birbirlerini ayartıp baştan çıkarmalarının ve sevgili olarak kalmanın çeşitli biçimlerini öğretiyordu. İsa'dan sonra 8 yılında, Ovidius, Karadeniz kıyılarında bir yere sürüldü. Orada, Augustus'tan af dileyen *Acılar* ve *Pontiques'i* yazdı. Bu eserlerde, büyük bir içtenliğin yanı sıra, yurdundan uzak düşmüş şairin içinde bulunduğu çetin yaşam koşullarının pek renkli betimlemeleri görülür. Puşkin, Ovidius'un bu eserlerinin, bütün öteki eserlerinden üstün olduğunu söyler. Ovidius, iki önemli eser daha bıraktı bize: Roma takvimiyle ilgili olarak âdet ve gelenekleri anlattığı *Fastes* ile, aşk serüvenleri arasında, tanrılarca hayvan ya da bitki haline dönüştürülmüş insanlardan bahsettiği *Değişmeler.*

Ovidius'un çağdaşı, **Tibullus** ve **Propertius** gibi öteki ünlü şairler, hattâ **Sulpicia** gibi kadın şairler de, bu erotik türde yazıyorlardı. Özgür şiire yer yoktu artık; ve şairler ya iktidarı ellerinde tutanların meddahlığına mahkûm edilmişlerdi ya da özel yaşamın ve kişisel duyguların küçük ayrıntıları içinde kaybolmak zorundaydılar.

BÖLÜM VIII
İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİ

Roma imparatorluğu, İsa'dan sonra I, II ve III. yüzyıllarda daha da yayılır; imparatorun iktidarı daha da genişler. Bir bakıma, büyük gönenç yüzyıllarıdır o yüzyıllar. Ancak, III. yüzyıla gelindiğinde, Principatus rejimi, bir «askeri monarşi»ye dönüşmüştür kesinlikle; iktisadî güçlüklerin yanı sıra, yabancı istilâların tehdidi başgöstermiştir.

Bir çöküşü haber vermektedir her şey.

I
MONARŞİK REJİMİN GÜÇLENMESİ
JULİO-KLAUDİA HANEDANI

AUGUSTUS'UN DOĞRUDAN MİRASÇILARI VE CUMHURİYETÇİ KALINTILARLA MÜCADELE

Augustus'un ölümü, Roma'nın çiçeği burnunda monarşisini sorun haline getirdi; monarşinin temel niteliği olan **mirasçılık ilkesi** henüz saptanmış değildi çünkü. Roma'nın Cumhuriyetçi gelenekleri bakımından ise, yepyeniydi bu ilke ve yabancı, kanun dışı ve anlamsız görülüyordu o yüzden de. Bunun içindir ki, Augustus'un yerine ilk geçen, vaktiyle evlât edindiği oğlu **Tiberius**, iktidarının ilk yıllarından başlayarak, orduda olsun, Senato'da temsilcileri bulunan büyük ailelerin yanında olsun, husumet, hattâ sert bir muhalefetle karşılaştı; onun yirmi üç yıl süren iktidarını dolduran yığınla dramatik olayın nedeni budur.

Gerçekten, Augustus'un ölümü ve iktidara yeni bir prensin geldiği haberi üzerine, Roma'nın iki güçlü ordusu, Pannoni ve Ren orduları aynı zamanda başkaldırdılar. Askerler, kendilerine ters düşen subaylara kötü davranıyor ve toplantılarında, askerlik hizmet süresinin indirilmesi, ücretlerin yükseltilmesi gibi istemlerde bulunuyorlardı. Aslında, ordunun karşı çıktığı, seçmediği bir kimsenin iktidara gelmiş olmasıydı ve başlarındaki Germanicus'u, tahtı ele geçirmesi için sıkıştırıp durdular. Germanicus, açıkça direndi bu isteğe karşı. Askerlerin başkaldırıları, imparatorluğun büyük bir «gizem»ini de ortaya koyuyordu: Askerler gerçek sahipleriydi onun; yazgısına hükmeden, giderek başa kimin geçeceğine karar verecek olanlar da onlardı. Tiberius, Pannoni'ye oğlu Drusus'u yolladı. Drusus, çeşitli ödünlerle askerleri yatıştırdı. El altından elebaşılar da temizlendi.

Germanicus da Ren ordusu içinde aynı yolu izledi ve amcası Tiberius'a karşı sonuna değin de dürüst davrandı.

Görünüşte olmasa da, alttan alta Senato da sorunlar çıkarıyordu.

Tiberius, pek tehlikeli bir durumda bulunuyordu böylece. Yaradılışı da karamsar, geçimsiz ve kuşkucu idi zaten. Başlarda Cumhuriyetçi kurumlar karşısında saygılı hareket etti gerçi; kendisini, Senato'nun ve tüm yurttaşların hizmetinde ilân etmişti; konsüllerin önünde ayağa kalkıyor ve tartışma özgürlüğünü kabul ediyordu. Kendisine «sahip» denilmesini bile yasaklamıştı; ancak köleler için böyleydi, yoksa askerler, Senato ve halk için imparatordu, prensti tek kelimeyle.

Ne var ki, bu davranışlar, halkça daha fazla tutulmasını sağlamadı onun. Senato, yönetimden gitgide uzaklaştırılmaktan korkuyordu; Tiberius, önemli işleri, kendi özel konseyine havale etmeye başlamıştı yavaş yavaş. Hiçbir kamu görevi olmayan, kendisinin, yetenekleri ve deneyimlerinden ötürü seçtiği bir kuruldu bu. Pleblere de öfkeleniyordu; çünkü plebler, buğday dağıtımının ve genel eğlencelerin kaldırılmasıyla, vergilerin arttırılmış olmasına karşı mırıldanıyorlardı ister istemez. Halk Meclislerini bütünüyle kaldırıp, bütün seçim görevini Senato'ya vermeye götürdü bu onu. Prensin, yurttaşları ve başkentteki soylulardan kopuşu, Germanicus'un vakitsiz ölümünden sonra, daha da arttı. Halkın pek tuttuğu Germanicus'un, Tiberius'un yakınlarından birince zehirlendiği söylentisi vardı. Tiberius, başlardaki o yumuşaklığını bütün bütüne yitirdi o tarihten sonra; zalim ve acayip bir despot olup çıktı.

Ve gerçek bir **terör rejimi** kurdu.

Roma'daki askerî birliklerin sayısı arttırıldı ve başı da, prensten sonra, devletin ikinci kişisi haline geldi. Bunlardan ilki, L. Aelius Sejan, Tiberius'un gözdesi oldu ve Roma'yı 17-31 yılları arasında tir tir titretti; Cumhuriyetçi özgürlüğün son kalıntılarını da boğanlardan biri oldu Sejan; yığınla insan, yersiz kuşkularla ya da asılsız ihbarlarla tutuklandı, işkenceye tâbi tutuldu ve öldürüldüler.

Sürekli bir korkunun etkisi altında, Tiberius, Roma'yı terketti bir gün ve gidip Kapri'ye yerleşti. Orada, tam bir aylaklık içinde, zararlı yaşamını sürdürmeye başladı. Öyle derler, kuşkulandığı kişileri oraya çağırtır ve korkunç işkencelerle öldürtürmüş. Sejan da kurtulamadı bundan; iktidarı elinden alacağı töhmetiyle, Tiberius, küçük çocukları da içinde olmak üzere, tüm ailesiyle yoketti onu bir gün.

Sonunda, 37 yılında da Tiberius’u yokettiler. Yakınları ve Roma’daki askerî birliklerin şefi Macon, ağır bir hastalıktan yeni çıkmış olan Tiberius’u yatağında yastıklarla boğdular.

Ne var ki, sistemin kendisi değildi halkın takıldığı; başa getirilendi yalnızca. Daha şimdiden öylesine alışılmıştı ki, sisteme, en hoşnutsuzlar bile, ölenin yerine bir yenisini düşünüyorlardı. Sistem ise, Tiberius’un despotluğu, halk meclislerinin tasfiyesi, merkezîleştirme ve gitgide artan bürokrasi sayesinde, açıkça monarşik bir nitelik almıştı. Ancak şu da var ki, Tiberius’un kurduğu terör rejiminden zarar gören, saray çevresi, soylular ve bir ölçüde de başkent halkıydı yalnız; İmparatorluğun temelini oluşturan eyaletler ise, bundan zarar görmek şöyle dursun, tersine, eskisinden daha iyi yönetiliyorlardı.

> *Tiberius’un ilkesi şuydu: «İyi bir çoban, koyunlarını kırkar ama derilerini yüzmez»! Eyaletlerin yönetimini, doğrudan doğruya kendi seçtiği valilerle güçlendirmişti; o valiler bile özel görevliler yoluyla denetleniyorlardı. Kötü yöneticileri hemen değiştiriyor ve iyilerini de uzun yıllar yerinde tutuyordu. Bununla beraber, batı eyaletlerinde ilkel topluluğun çözülüşü ve köleliğin gelişmesi, zaman zaman halkta hoşnutsuzluklara* ve *şiddetli patlamalara yol açtı yine de.*
>
> *Numidya’da, Galya’da böyle oldu.*
>
> *Tacitus, Galya’daki başkaldıranlardan, avcı silahlarıyla çarpışan ve böylece çabuk dağılan, «borca boğulmuş mutsuz kalabalık» diye bahsediyor. Ancak, eyalet soyluları, Tiberius rejiminden genel olarak hoşnuttu ve içerde halk hareketlerinden korktukları için, Roma’yı bağlılıklarını çeşitli vesilelerle belirtip duruyorlardı.*

Tiberius’un barışçı, ama sert, sürekli bir barış izlenimi yaratan, iktisadî faaliyetlere uygun dış politikası, eyaletlerde kendisinin halkça tutulmasına da yol açmıştı. Yalnız Germenlerle, o da iktidarının başlarında savaşlar oldu; Ermeniler, Partlar gibi komşularıyla çıkan bütün uzlaşmazlıklar, diplomatik yollardan çözüldü. Eyaletleri Roma’ya bağlayan zorlama, Tiberius’tan başlayarak, organik bir bağa dönüştü ve Roma İmparatorluğu daha tutarlı siyasal bir birlik haline geldi.

KALİGULA VE KLAUDİUS

Yeni rejimin güçleniş süreci, Tiberius'u izleyen Kaligula ile Klaudius zamanlarında daha da acılı oldu.

Tiberius'un ölüm haberi coşkunlukla karşılandı. Halk, gömülmesini bile istemeyip, Tiber ırmağına atılmasını istiyordu cesedinin. Buna karşılık, Germanicus'un oğlu Caius'un iktidara gelişini büyük coşkunlukla karşılandı. Halk, sağlık ve afiyeti için kurbanlar kesiyordu her gün, «Güneş» diyorlardı ona; askerler ise -asker ayakkabısı (kaliga) dan gelen- **Kaligula** adını takmışlardı. Seferde doğduğunu, askere yakınlığını belirtmek istiyorlardı böylece.

Ama hiç kimse, Cumhuriyeti yeniden kurmayı düşünmüyordu.

Kaligula'nın iktidarının ilk yılları, çevresindeki deneyli insanların da sayesinde, pek iyi geçti; iktidarın, güçlendirdiği gibi, halk katındaki sevgisini de arttırdı. Genel afla beraber, «kulaklarının hafiyelere kapalı olduğunu» ilân etti, buğday dağıtımını ve eğlenceleri başlattı; Senato'ya karşı pek saygılı bir tutuma girdi; devletin durumunu gösteren bültenleri yeniden yayınlamak için girişimde bulundu. Eyaletlerin gereksinmelerine de pek büyük bir dikkat gösteriyordu ayrıca.

Bununla beraber, deneyim eksikliği ve dengesizliği yüzünden, Kaligula, o çok çabuk ve pek kolay elde ettiği ilk başarılarını abartmakta gecikmedi. Örnek olarak Augustus'u almamıştı zaten; örnekleri Jül Sezar'dı, Marc-Antonius'tu. Ve her ikisi gibi onun da ülküsü, **hellenistik tipte mutlak monarşi** idi; mutlak monarşinin de en yetkin örneği olan Mısır krallığı, Augustus'un Cumhuriyetçi maskaralığını ve yalpalamalarını onaylamayan bir gurup Sezarcı ve Antoniuscu da destekliyordu kendisini ve özellikle Doğu'da daha atak bir dış politika istiyorlardı. Kaligula, imparatorluğun merkezini bile İskenderiye'ye taşımak düşüncesindeydi.

> *Bu Mısır hastalığı, Kaligula'da, hem de en kışkırtıcı biçimde ortaya çıkmakta gecikmedi. Tiberius zamanında yasaklanan Isis kültü yeniden serbest bırakıldı. Bugün de Saint Pierre Kilisesinin önünde dikili bulunan taş, Mısır'dan özel bir gemiyle getirilip dikildi. Mısır firavunları gibi, Kaligula da, kızkardeşiyle evlenmeye hazırlanıyordu ve vakitsiz ölünce de tutup tanrısallaştırdı onu. Sezar gibi kendini tanrılar katına çıkarmaya kalktı; Jüpiter görünümünde dolaşmaya başladı.*

Aslında anlatılır gibi değil çılgınlıkları: Çok sevdiği atı için özel ve pek lüks bir saray yaptırdı; konsül seçtirmeyi tasarladığı da söylenir bu atı. Paha biçilmez değerde incileri sirkede erittirip içermiş ve davetlilerin önüne altından ekmek ve yemek koydurtur yedirirmiş.

Bunlar, tarihçi Sueton'un anlattıklarının bir bölümü!

Doğu'yu örnek alan görkemli bir saray yaşamı, büyük paralar gerektiriyordu: hükümet ise, önüne gelene vergi koyarak, hatta zenginlerden zorla alarak, bunu utanmadan sağlıyordu ona.

Bütün bunlar, halk katında -zaten rastlantıyla doğmuş ve o da yüzeysel olan- saygınlığını pek çabuk tüketti. Kaligula ve yandaşları da sonunda, mırıldanmaları ve hoşnutsuzlukları önlemek için, işitilmemiş bir baskıya kalktılar. Cinayetler, muhafız birliklerinin başını öldürtmeye kadar vardı. Sonunda, dört yıllık bir iktidardan sonra, 41 yılında, Kaligula, muhafız birliklerindeki subaylarca, sarayın karanlık koridorlarından birinde öldürüldü. Üzerinde öylesine bir kin toplamıştı ki, karısı ve bir yaşındaki kızını bile boğazladılar.

Bununla beraber, hellenistik monarşiyi Roma ortamında tutturmak amacıyla, iki kanlı girişime karşın, Cumhuriyetçi kalıntılar, Kaligula'nın ölümünde öylesine zayıf idiler ki, Augustus'un mutlak imparatorluğa geçişte yaptığı «principatus» uzlaşması bütünüyle eskimiş ve aşılmıştı artık. Mücadele, iktidarın alanıyla ilgili değildi; iktidara gelişin biçimi, daha doğrusu yeni imparatoru kimin ve nasıl belirleyeceği sorunu üstüne idi.

Senato'nun güçsüzlüğü kısa zamanda ortaya çıktı.

Kalabalıklar **Klaudius**'u istiyordu. «Halk»ın bu adayı, Germanicus'un küçük kardeşi ve Kaligula'nın amcasıydı. Kaligula'yı öldürenler, saraydan uzakta bir köşede korkudan gizlenmiş Klaudius'u alıp zorla karargâhlarına götürdüler ve orada beklemediği halde imparator ilân ettiler; halkın ve askerlerin kararına bakan Senato da, yeni prensi, imparatorluk yetkileriyle donattı çaresiz. Böylece Klaudius, istemese de, halkta ve orduda daha önce pekişmiş hanedan düşüncesi sayesinde, Augustus'un torunu sıfatıyla, Roma imparatorluğunun başına geçti.

Aslında, hiç de lâyık değildi böyle bir yer için.

Ne var ki, on üç yıllık iktidarı (41-54), Augustus'un ölümünü izleyen en yapıcı dönemi oldu; yeni monarşik rejim daha da sağlamlaştı onunla.

Roma’nın iaşesi baş kaygısı idi; bunu sağlayan tacirlere büyük ayrıcalıklar tanıdığı gibi, Tiber ırmağının döküldüğü yerde bir liman ve kentin su kemerini yaptırdı. Yığınla bataklığı kurutarak, hayli toprağı tarıma açtı.

İdarî, askerî ve malî konularda hiçbir şey bilmiyordu; onları, özellikle köleler ve azatlılar arasından seçtiği en yetenekli kişilere havale etti. Onlar da, bir yandan kendi ceplerini doldururken, bir yandan da, Senatoyu ve bütün eski majistralıkları arka plana ittiler; ve imparatorluğun çeşitli hizmet dalları ve daireleriyle (officia) ***idari bakımdan merkezileştirilmesi*** *sisteminin temellerini attılar.*

Bu yeni insanların, Roma’nın politikasını yeni yollara çekip götürmeleri de pek doğaldı. Gerçekten, yurttaşlık hakkını, bol bol dağıtmaya başladılar ve çok geçmeden yığınla eyalet halkı ve kentine bu hak verilmiş oldu. Klaudius, Senatoyu dengelemek için de, şövalye sınıfına, ordunun birçok sıraları ve rütbelerini açtı. Böylece,’ imparatorluk halkının genel olarak aynı düzeye getirilmesi süreci başlamıştı: Eyaletler Romalılara yaklaşıyor ve toplumun içinde farklı durumlar yaratan engeller de kalkıyordu ortadan.

Klaudius’un zamanında Roma dış politikası pek etkin bir döneme girdi. İmparatorluk bir yayılışa başladı: 43 yılında, daha önce Sezar’ın da iki kez giriştiği, İngiltere’nin fethine başlandı; orta ve aşağı Tuna’da büyük başarılar elde ederken, Roma, Karadeniz’in en uzak kıyılarına değin ulaştı sonunda; Ermenilerle Roma hükümranlığı bir kez daha kabul ettirilirken, Juda yeniden eyalet haline getirildi ve Afrika’da Moritanya’da iki eyalet oluşturuldu. İmparatorluk, Akdeniz dünyasının en uzak noktalarına değin yayılmıştı.

Bu arada, imparatorluk sarayı, büyük entrikalar, giderek skandallar içinde çalkalandı. İmparatora ve yardımcılarına karşı yalnız mırıldanmakla yetinmeyen senatörler ve soylular, kimi zaman -sonuçsuz kalan- tertiplere başvurdular. İlk eşi -ahlâksızlığıyla tanınmış- Messalina; onun öldürülmesinden sonra da, başı göklerde ve tutkulu eşi genç Agrippina, yığınla skandala ve kanlı olaylara yol açtılar, Agrippina, Klaudius’u mutlak

etkisi altına aldığından, ilk evliliğinden olan oğlu Neron'u Klaudius'un evlât edinmesini sağlayıp, «gençliğin prensi» ilân ettirdi. Böylece, oğluna yükselişin yollarını açtıktan sonra, tutup bir gün de imparatoru zehirletti.

Doğu ve hellenistik sarayların pek alışık oldukları bu tür olaylar da gösteriyor ki, İsa'dan sonra I. yüzyılın ortalarına değin, Roma'da da, «Principatus» rejimi, açıkça bir monarşi niteliğini almıştır. Hükümdar, kendisine «prens» dese, rejim «Cumhuriyet» diye adlandırılsa da, buydu gerçek.

NERON VE JULİO-KLAUDİA HANEDANININ SONU

Julio-Klaudia hanedanının son prensi **Neron**'un iktidarı, Principatus rejiminin monarşiye dönüşümünün en çarpıcı ve en belirgin tanığı oldu. İlk kez, ergin olmamış bir çocuğun Roma'nın başına geçtiği görüldü; ayrıca, iktidara gelişi de, bir saray ihtilâli sonucu oldu.

Hakkı yoktu iktidara geçmekte çünkü.

Neron, genç ve deneyimsiz olduğundan, Doğu monarşilerinde olduğu gibi, iktidar, annesi Agrippina Augusta ile şer ortaklarının ve onların da hempalarının elinde bulunuyordu uygulamada. Bunlar arasında -gariptir!- filozof Seneca'yı da görüyoruz. Ancak, hükümet mekanizması iyi işlediği ve Neron da devlet işlerine hiç karışmadığı için, ilk beş yıl (54-59) güzel geçti. Hatta askerî başarıların sonucu, Doğu'da imparatorluğun sınırları biraz daha genişledi; Partların Ermenistan'a saldırısı püskürtüldüğü gibi, Gürcistan ve öteki Kafkas kıyı halkları Roma egemenliği altına sokuldular ve -63 yılında da- Pontus krallığı eyalet haline getirildi; Kırım işgal edildi, 60 yılına doğru tüm Karadeniz kıyıları Roma'ya bağlanmıştı ve Karadeniz, Romalılara bir iç denizi olup çıkmıştı.

Ne var ki, bu beş yılın ardından keyfilik ve idarî karışıklığın egemen olduğu bir sekiz yıl geldi. Yaradılıştan şehvetli ve vahşi olan Neron, çocukluğundan başlayarak, yetiştiği ortamın sonucu baştan çıkmıştı; bir sapıktı düpedüz. Tahta geçer geçmez de, bütün tutkuları dizginlerinden boşandı; yalnız sarayı değil, Roma'nın yolları da akıl almaz bir rezilliğin ve skandal dolu eğlencelerin yatağı olup çıktı. Doğu hükümdarlarının ilkesini kabullenmişti: «Hükümdara her şey serbesttir!»

İlk uzlaşmazlığı annesiyle oldu ve öldürttü onu.

Güzel mi?

Bu saray ihtilâlinden az sonra, Klaudius'un yerleştirdiği ve devlet dairelerini büyük bir hünerle yöneten yığınla azatlı atıldı ve yerlerine daha

uysal olanlar getirildi. Gidenler arasında filozof Seneca da vardı. Askerî işlerin başına da, Tiberius'un Sejan'ı gibi sapığın biri geçirildi. Eşi, Klaudius'un kızı Oktavia'yı sürgüne yolladı ve orada da öldürttü. Arkasından, annesini öldürmesi için kendisini kışkırtmış olan ahlâksız ve zalim Poppea ile evlendi. Tarihçi Tacitus öyle diyor bu kadından bahsederken: «Her şeyi vardı: Güzellik, zekâ, zenginlik; kalbi yoktu yalnız!» Neron, onu da bir gün, karnını tekmeleyerek öldürecektir.

60 yılından başlayarak, sarayın çılgın eğlenceleri için işitilmemiş giderler dönemi açıldı.

> *Tarihçi, «sefahat kudurganlığı» diyor o dönemden bahsederken. Bayramlar ve eğlenceler, görülmemiş bir debdebe içinde birbirini izliyordu. Sarayın hizmetçileri bile lüks giysilerle dolaşıyor; katırlar gümüşten nallanıyordu. Hazinede asıl gediği açan, görkemli yapılara girişilmiş olmasıydı; «Altın ev» bunların başında geliyordu. Roma'da birkaç mahalleyi kaplayacak büyüklükteki bu saray bittiğinde, Neron ziyaret eder. Söylediği pek hoştur: «Sonunda, insan gibi bir evde oturacağım!».*

Böylesine bir savurganlık, sonunda maliyeyi batırdı doğallıkla. Öyle ki, askerlerin parası, emeklilerin maaşları bile askıya alındı. Çare olarak, paranın ayarı düşürüldü. Aptalca gerekçelerle zenginlerin mallarına el koymalar da başladı; prense vasiyette bulunmayı ihmal etmiş kişilerin terekelerine de.

Ne var ki, tek Neron değildi bu utanç verici yaşamı süren. Köleci imparatorluğun bütün yüksek sosyetesi, aynı bataklığın içinde yüzüyordu: İmparator, devleti keyfine göre yönetirken, Roma soyluları da, politikaya karşı tüm ilgilerini yitirmişlerdi; iflah olmaz biçimde soysuzlaşmış olan bu sınıf, bütün varlığıyla, kendisini eğlencenin, sirk oyunlarının kucağına atmış ve kaybolmuştu onlar arasında.

Bu sapık ve pespaye sınıfın başı olarak Neron, salt kendi reklâmı için spor ve tiyatroya da önem verdi. Biraz edebiyata ve müziğe yetenekli oluşundan da cesaret alıp, sanatta bir dâhi olarak kendisini görmeye başladı ve sahneye çıktı; rol yaptı; olimpiyat oyunlarına katıldı bizzat. Yeteneklerini değerlendiren Yunanlıları ödüllendirmek için, tutup özerklik tanıdı onlara. Bu vesileyle verdiği söylevin metni elimizdedir ki, bir başka eğlence konusudur.

İdarî ve malî düzensizliğin, dış politikada olduğu kadar, başkentin ve eyaletlerin yaşamında da korkunç sonuçları oldu doğallıkla: Doğu'da yeniden başlayan savaş, Romalılar için utandırıcı bir biçimde bitti; 64 yazında, Roma'nın büyük bir bölümünü yakıp yıkan yangın da savsaklamaların sonucuydu. Kent, korkunç alevlerin altında kavrulur yanarken, Neron, bir kuleden hayran hayran, Troya'nın düşüşü üstüne mısralar söylüyordu; bu yetmezmiş gibi, yangın çıkardılar diye kitleler halinde nice masum insanı işitilmemiş işkencelere teslim etti.

Dehşet ve kızgınlık içindeydi halk.

Bunu gören soylular muhalefetinden arta kalanlar, 65 yılında bir komplo hazırladılar; başarıya ulaşamadı. Tertibi düzenleyenler, Neron'un emri üzerine, kendi kendilerini öldürmeye mahkûm edildiler; filozof Seneca da bunlar arasındaydı. Başkentteki yüksek sosyetenin, yönetici bir politik rol oynamakta mutlak yetersizliğini de gösteriyordu bu başarısızlık. Ancak, eyaletlerde patlak veren olaylar, Neron'un iğrenç yönetimine kesin bir darbe vurdu. Eyaletlerdeki Romalı memurların yiyicilik ve haksızlıkları, onları denetlemede Neron yönetiminin yetersizliği, sonunda karışıklıklara yol açtı halkta. Roma'daki yönetimden hoşnutsuz yerel soylular da bu karışıklıklardan -kendi hesaplarına- yararlanmaya kalktılar. Önce, Britanya'nın Roma işgalindeki halkları ayaklandı: Karşılıklı on binlerce insan öldürüldü çatışmalarda; Britanya'daki kaynaşma sürüp gitti.

60'lı yılların başında, Juda'daki karışıklıklar da doruğuna varmıştı.

Juda'daki durumun henüz kesin olarak aydınlanmadığı bir sırada, 68 yılında, daha da tehlikeli bir başkaldırı Galya'da patlak verdi.

Neron hükümeti, tam bir şaşkınlık içindeydi bütün bu olaylar karşısında; Neron, en akıl almaz plânlar kurup duruyordu: Örneğin, başkaldıranlara önüne çıkıp, elinde sazı, onları büyülemeyi düşünüyordu; hattâ, bu konuda dekorların hazırlanması ve bir oyuncular gurubunun toplanması emrini bile verdi. Bilincinde değildi olan bitenin özetle. Paçalarını kurtarmak için, başta gözdeleri ihanet ettiler kendisine. Muhafız birlikleri başka bir imparator adayı için kazanıldı. Sonunda Senato, halk düşmanı ilân edip, ölüme mahkûm etti Neron'u. Herkesin terkettiği bu kaçık, boşa çıkan bir kaçma girişiminden sonra, çılgına dönmüş bir halde, canına kıymakta buldu çareyi. Ölürken şöyle diyordu: «Dünya, ne kadar da büyük bir sanatçı kaybediyor benimle!»

Neron'un ölümü, Roma'yı -aşağı yukarı- bir yüzyıldan beri yöneten Julio-Klaudia hanedanının sonu değildi yalnız; çıkarlarını bu hanedanının temsil ettiği Roma-İtalya toplumundaki yüksek tabakaların, eyaletler üzerindeki ortaklaşa egemenliğinin de sonuydu aynı zamanda. Bu hanedanının yarattığı imparatorluk idaresi, bütün Akdeniz dünyasında, köle sahiplerine hizmet edecekti bundan böyle.

II
FLAVİUS HANEDANI
İÇ SAVAŞ

Yüz yıl önce olduğu gibi, ordu, bu hükümet darbesinde yine başrolü oynamıştı. Neron'un düşüşü, bütün birliklerde ve onların şefleri arasında çeşitli heyecanlara yol açmıştı; bir devlet sırrı açıklanmıştı çünkü: İmparator, Roma'nın dışında bir yerden seçilecekti.

Ancak, 68 yılında, Roma ordusunun içeriği, hiç de Sezar ve Octavianus zamanındakine benzemiyordu. Ordu, geniş ölçüde **bölgeselleşmişti**. Gerçekten, yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Roma halkı ve İtalyanlar, genel olarak muhafız alayında ve kent birliklerinde hizmete alışmışlardı. Asıl askerî birlikler, eyalet halfandan oluşuyordu; yardımcı birlikler (auxilia) ise, Romalı olmayan birbirinden farklı etnik çevrelerden geliyorlardı. Öte yandan, askerlerle yerel halk arasında sıkı bağlar doğmuştu. Karargâhların çevresinde, yerel halktan, askerlerin çeşitli gereksinmelerini karşılayan birikmeler oluyordu. Eski askerlerin kolonileri de ordu ve yerel halk kaynaşmasına katkıda bulunuyordu. Böylece, her Roma ordusunun, bulunduğu eyaletle ilgili etnik bir görünüşü vardı; ordu, askerî disiplinini korusa, başlarında Romalı kumandanlar bulunsa, resmî dil olarak Latinceyi kullansa ve imparator kültünü uygulasa, genel olarak Roma yaşam biçimini sürdürse de, böyleydi bu.

> *Roma ordusu, yerel özellikleri ve çıkarları bakımından, kabaca üç büyük guruba ayrılıyordu: Başta, askeri yönden en güçlü Ren ordusu geliyordu; ikinci olarak, Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da üslenmiş Doğu ordusu geliyordu; son olarak da Tuna ordusu. Tuna ordusunun da, kendisini sık sık destekleyen Doğu ordusuyla sıkı ilişkisi vardı.*
>
> *Bu ordulardan her biri, kendi içinde mesleki yönden birbirine pek bağlı, pekişmiş durumdaydılar; her birinin kendi gelenekleri, kendi zafer yıldönümleri vardı ayrıca. Öyle*

olunca da, her biri, gelecekteki kişisel ve yerel çıkarlarını düşünüp, kendi kumandanlarının imparator olmasını istiyordu.

Neron'un yerine, İspanya valisi **Servius Sulpius Galba** geçti. Muhafız birlikleri, onu hemen imparator ilân ettiler. Galba, doğuşu ve zenginliği yönünden, Senato'nun en seçkin üyelerinden biriydi; iyi bir kumandan ve deneyimli bir idareciydi ayrıca. İmparator olduğunda da 72 yaşındaydı. Roma'ya gelir gelmez «Senato'nun ve Roma halkının elçisi» olduğunu söyleyerek, otoriter rejime karşı tiksintisini açıkladı; paraların üzerine de «Özgürlük» kelimesini kazdırdı. Ne var ki, Galba, açıkça Roma ve İtalyan toplumunun yüksek katlarına hizmet etmeyi amaçlıyordu. Bunun içindir ki, askerlere karşı sert tavır takındı.

Bu yüzden de ancak yedi ay kalabildi iktidarda. Yakınlarından biri, gözü iktidarda olan **M. Salvius Othon**, muhafız birliklerini satın aldı; onlar da onu İmparator ilân ettiler (15 Ocak 69). Galba, bütün danışmanları ve yerine geçmesi için seçtiği -aristokratik büyük bir aileden gelen- Pison öldürüldüler.

Ancak, Othon da, muhafız birliklerinin ve Roma pleblerinin pek tutmalarına karşın, üç ay kalabildi iktidarda. Ren ordusu daha başından ona bağlılığı reddetmişti ve generallerinden birini, **Aulus Vitellius**'u imparator ilân etmişti. Vitellius gerçekten bir hiçti. Klaudius ve Neron sarayının aşağılık bir pohpohlayıcısı; askerlerin ise sınırsız ödünlerle gözlerini büyüleyen bir koltuklayıcı idi. Bir özelliği daha vardı: Pisboğazlığı.

Ren ordusu, iki koldan Roma üzerine yürüdü.

14 Nisan 69'da korkunç bir savaşta Othon yenildi. Yerde kır bin ölü bırakarak, kendi kılıcıyla da canına kıydı. Yenenler, arkadaşlarının ölülerini bile gömmeden, düşman ülkesiymiş gibi, yağmalamak için bütün İtalya'ya yayıldılar. Sınır tanımayan bir yağma ve serkeşlik, Ren ordusunun o kadar öğünülen disiplinini ortadan kaldırmakta gecikmedi; tüm askeri erdemlerini yitiren ordu, bütün İtalya'yı inleten hırsız şebekelerine dönüştü.

Ren ordusunun başarıları, Tuna ve Doğu ordularının da gözlerini büyüledi. Rakiplerinin ortaya çıkardıkları kişiyi istemeyip, Juda ordusuna kumanda eden **Titus Flavius Vespasianus**'u imparator ilan ettiler. İyi bir asker, İyi bir idareci olan Vespasianus'un adaylığı, Doğu'daki yüksek Romalı çevrelerce de büyük destek gördü. 69 yılı sonlarında. M. Antonius Primus'un kumandasında, Tuna birlikleri -çapından düşmüş- Ren

birliklerini acı bir yenilgiye uğrattılar. İki ay sonra da, 69 Aralığında, Roma, kanlı sokak savaşlarıyla alındı.

Vitellius vahşice öldürüldü.

Aynı akibete uğramaktan korkan Senato, Vespasianus’a imparatorluk unvanını verdi. Vespasianus, altı ay sonra Roma’ya gelip girdi. 68-69 yıllarını içine alan büyük askerî başkaldırı, Doğu ordusundaki birliklerin başkent ve merkezi hükümet üzerinde kazandığı tam bir zaferle bitmişti böylece.

FLAVİUSLAR YÖNETİMİNDE İMPARATORLUK

68-69 yıllarının bunalımı, köleci askeri diktatörlüğün, köklü biçimde yeniden örgütlenmesini getirdi arkasından. Eyalet ordularının zaferi, eyaletlerdeki köleci sınıfların, Roma ve İtalya’daki köleci sınıflar üzerinde bir zaferiydi aslında. Roma imparatorluğu, artık monarşinin yeni ve daha güçlü bir aşamasına geçmişti: Bu monarşi, tüm Akdeniz havzasındaki köleci topluma, özellikle eyaletlerdeki kentlere ve büyük ailelere dayanıyordu. Ve artık köleci toplum, gelişmesinin son aşamasına girmekte gecikmedi.

İmparatorluğun, ikinci yüzyılı kapsayan gerçekten «altın devri» idi bu.

Bu gelişme, Julio-Klaudia hanedanına mirasçı olan Flaviusların 27 yıllık iktidarında (69-96), az çok belirgindi. O zamana değin hiç bilinmeyen bu aile, İtalyan toplumunun orta sınıflarından doğmuştu. Hanedanın kurucusu Vespasianus, Sabinler bölgesinden basit bir köylüydü; babası vergi toplayıcısıydı; ve Vespasianus, idari ve askerî meslekte, kendi gayretiyle ve köylü kurnazlığıyla yükselmişti. Bütün iktidarı düzen ve ekonomi anlayışı içinde geçti. Sert bir yönetim için güçlük de çekmedi: Kararlarına kimseyi karıştırmıyordu; devletin iyiliği için gerekli göreceği her eylemi yapma hakkını kendisine veren alabildiğine geniş yetkiler için Senato’yu zorladı, o da tanıdı bu yetkileri.

Deneyimli bir şef olarak, ilk yaptığı, ordudaki anarşiyi tasfiye etmek ve İtalya birliklerini sınırlara göndermek oldu; kendisine bağlı birliklere en iyi yerleri, özellikle Suriye’yi seçti; yenilmiş birlikleri tehlikeli Tuna sınırlarına yolladı.

Arkasından, büyük gayretler ve acılar bahasına, eyaletlerde, ki tüm ayrılıkçı hareketleri bastırdı. Başta da Juda’daki başkaldırı geliyordu. Galya’daki ve Ren üzerindeki başkaldırı da aynı sertlikle ezildi. Onları Pontus’taki başkaldırının bastırılması izledi.

Neron'un savurganlığı ile iç savaşın perişan ettiği devlet maliyesini düzene koymak için çok çalıştı. Saraydakilerin alaylarına bakmadan, kendisi yaşamıyla bir tutumluluk örneği verirken, devlet hazinesini doldurmak için, mezarlıkları, helâları bile vergiye bağladı; eski vergileri de iki katına çıkardı. Ama bunun yanı sıra, geniş bir yapım faaliyetine girişerek, halka iş kapıları açtı.

Öyle derler, helâları vergiye bağladığında, oğlu Titus bir gün eleştirir bunu. Vespasianus hemen bir avuç parayı oğlumun buluna uzatır ve şöyle bağırır:

«Paranın kokusu yoktur!»

Eyaletlere pek genişliğine yurttaşlık hakkı tanıdı. Senatörlerin ve şövalyelerin listesini yeniden gözden geçirerek, her iki listeye de eyaletlerdeki büyük ailelerin temsilcilerinden hayli kimseyi soktu.

Oğlu **Titus** da, iki yıllık iktidarı süresince babasının politikasını izledi.

Flaviusların üçüncüsü, Vespasianus'un küçük oğlu **Domitianus**'un iktidarı daha uzun sürdü (81-96) ve İtalya dışında sağladığı destek sayesinde, kendisinden öncekilerden daha sert ve mutlak oldu. Ancak, özellikle Senato çevresinden de o oranda düşman kazandı.

Eyaletleri dış düşmana karşı savunmaya büyük özen gösterdi. Tüm askerî birlikler, imparatorluğun en tehlikeli iki sınırına Ren ve Tuna sınırlarına yığıldı. Hemen bütün Ren sınırında, askerî yollardan ye istihkâmlardan oluşan bir savunma sistemi yaratıldı, ünlü «limes» (köprü) sisteminin kaynağı budur. Daha büyük çaba isteyen Tuna sınırının güçlendirilmesine de aynı önem verildi.

Yine de hayli ters gitti Tuna sınırında işler.

Bütün bu tersliklerin de, Domitianus ile senatoryal aristokrasi ve ona bağlı aydın çevreler arasındaki uzlaşmazlığın artmasına katkısı oldu. Bu çevreler, imparatoru hedef tutan bir iğneleme, sövgü ve eleştiriler fırtınasını estirmeye başladılar. O zamanın yazarları Tacitus, Martialis ve Juvenalis'in eserleri de bu fırtınanın esintileriyle doludur. 80 yıllarından başlayarak da, hoşnutsuzlar, komplolar düzenlemeye başladılar. Domitianus, önce yüksek tepeleri sürgüne yollamakla gösterdi tepkisini; sonra da başları uçurmaya başladı.

Muhalefet, 88 yılında, Yukarı Germanya valisi olup kendisini imparator ilân eden Antonius Saturninus'un

kişiliğinde tehlikeli bir temsilci buldu ise de, Domitianus karşısında acı bir yenilgiye uğradı hepsi.

90 yılında başlayarak suikastlar birbirini izlemeye başladı ve Domitianus hükümeti teröre başvurmak zorunda kaldı. Aşağılık hafiyelerin raporları, birçok masum insanın kanına mal olan iğrenç davalara yol açtı. Domitianus, «filozoflar»a karşı da sert hareket ediyordu; onları bütün bu düşmanların ideologu olarak görüyordu. Ünlü hatip Dion Chrysostom ile Stoacı Epiktetos Roma'dan sürüldü. Toplulukları yavaş yavaş palazlanmaya başlamış olan Yahudilerle «Hıristiyanlar»a karşı baskıya geçilmişti; onların öğretileri, muhalefetteki soylu aileler arasında bile kendisine yandaş buluyor ve saraya kadar sızabiliyordu çünkü.

95 ve 96 yıllarında, mücadele, öylesine bir şiddet kazandı ki, Domitianus, izi sürülen bir vahşi hayvan durumuna düştü. Sarayında bile güven içinde duymuyordu kendisini; o denli ki, ardında ve çevresinde ne oluyor, ne bitiyor, her an gözetlesin diye, tavan ile duvarları camları odalarda yaşamaya başladı. Ama kaçınılmaz komplo, hem de imparatoriçe Domitia Longina'nın da katılmasıyla en yakınlarından geldi.

96 Eylülünde yatak odasında öldürdüler onu.

III
ANTONİNUSLAR ZAMANINDA İMPARATORLUK

Devleti, Akdeniz dünyasının tüm köleci sosyal katlarına dayanan, yeni tipte bir mutlak monarşiye dönüştürme yolunda Flaviusların yaptığı girişimi, onları izleyen Antoninuslar da sürdürdüler. Onların zamanı (96-192), Roma imparatorluğunun en parlak devri olarak görülür ve «altın çağı» diye adlandırılır.

İLK ANTONİNUSLAR

Görece bir anlam taşıyan Antoninuslar hanedanına, II. yüzyılda yaşayan şu imparatorlar giriyor: Nerva (96-98), Trajanus (98-117), Hadrianus (117-138), Antoninus (138-161), Marcus Aurelius (161-180) ve Kommodius (180-192). Son ikisinin dışında -Kommodius Marcus Aurelius'un oğluydu-, bu imparatorlara hiçbirinin aralarından hısımlık bağı yok. Onlardan her birini, kendinden önceki imparator, çevresindeki en liyakatli insanlar

arasından seçiyor ve daha yaşarken de iktidara ortak ediyordu. Hanedana Antoninus adı da, dördüncü imparatorun adından hareketle ve çok sonraları verildi. Roma'nın eski bir senatoryal ailesinden gelen Nerva'nın dışında, hepsi de eyalet soylularından geliyorlardı ve -sonuncusu Kommodius bir yana- hepsi de üstün bir örgütleyici, idareci, giderek büyük birer devlet adamıydılar. Roma yönetiminin eski kurumları, özellikle Senato karşısında genel saygıyı elden bırakmayarak, otoriter yolda yürüdüler ve gerekten «otokrat» birer kişi oldular. Eyaletler, uzun zamandan beri, zaten alışmışlardı buna. İç politikada olduğu gibi, dış politikada da, tüm Akdeniz havzasının köle sahipleri sınıfının, 68-69 yıllarındaki iç savaştan beri Roma imparatorluğunun bu yeni sahibinin iktidarının bir temsilcisi olarak hareket ettiler.

Hanedanının ilk temsilcisi, **M. Cocceius Nerva**, yetmiş yaşında bir senatördü. Arkadaşlarının gözünde başlıca özelliği, Domitianus iktidarına son veren 96 yılındaki saray ihtilâline katılmış olmasıydı. Nerva, Tacitus'un deyimiyle, «uzun zamandan beri olanaksız görünen bir uzlaşmayı» gerçekleştirmiştir; «prensin ayrıcalıklarda, özgür bir halkın hakları arasındaki uzlaşma» idi bu. Nerva, hiçbir senatörü ölüme mahkûm etmeyeceğine and içti. Devlet başkanına karşı işlenmiş suç savıyla açılmış davalara son verildi; hafiyeler koğuşturulmaya başlandı ve kurbanlarına tazminat ödendi. Edebi çevreler yeniden faaliyetlerine başladılar: Onun zamanındadır ki Tacitus ilk eserini, *Agricola'nın Yaşamı'nı* yazdı; bu kitabında, «mutluluklarla dolu bir yüzyılın şafağı»nı selâmlıyordu Tacitus. Şair Martialis övgülere boğuyordu onu. Ne var ki, Nerva'nın senatoryal hükümeti, ordunun güvensizlik ve kuşkularıyla karşı karşıyaydı. Öyle olduğu için de, Nerva, çok geçmeden, kendi yerine geçecek olanı seçti. Saturninus'un başkaldırısını bastırmakta sivrilmiş, devrin en ünlü generallerinden biriydi bu: Germanya valisi M. Ulpius Trajanus. Dört ay sonra da Nerva öldü ve Trajanus imparator oldu.

Trajanus (98-117), İspanya eyaletinin soylularından geliyordu ve «Roma'da iktidara gelen ilk yabancı» oldu. O sıralar 42 yaşındaydı. Askerî ve idarî parlak meziyetlerinin yanı sıra, sadeliği, doğrulup ve inceliğiyle de, halk kitlelerinde ve orduda büyük bir saygınlık kazandı.

Trajanus, hükümet işlerinde, Nerva'nın liberalizmi ile Domitianus'un ve genellikle Flaviusların iç ve dış politika anlayışını bir araya getirip uyguladı. Eyaletlere karşı büyük bir ilgi gösterdi: Eyalet sakinlerinin Senato

ve mahkemeler önünde, yöneticiler hakkındaki yakınmalarıyla ilgili yığınla dava onun zamanında açıldı ve dinlendi; kendisi de, eyalet yöneticilerinden rapor istiyor ve yapılması gerekenleri bizzat kendisi emrediyordu.

Genç Plinius'la yazışmaları pek ünlüdür.

Eyaletler üzerindeki sömürü azaldıkça hayal kırıklığı da o ölçüde artan İtalya, hükümeti kaygılandıran konular arasındaydı. Genç Plinius, yazdıklarında, özgür insanların emeğinin sömürülmesinin daha verimli olacağını söylüyordu; köleciliğe dayanan iktisadî sistemin çözülüşünün bu işaretleri, en önce İtalya'da görülmeye başladı. En çok kaygı uyandıran da, İtalyan tarımında giderek artan gerilemeydi. Küçük ve orta çiftçilere yardım için parasal önlemler alındı.

İtalya nüfusundaki azalışı önlemek için de, aynı doğrultuda önlemlere gidildi.

Trajanus, Flaviusların -aslında savunmacı- etkili dış politikasını büyük bir başarıyla sürdürdü. İstilâlara en açık eyaletlerin savunmasını başa aldı. Ancak, başarı kazandığı yerlerde imparatorluğun sınırlarını genişletmeyi de ihmal etmedi; Daçya'nın ele geçirilmesi ve Part imparatorluğuna son vermesi, başlıca başarıları arasındadır; Hindistan'ı fethetmek düşünü o da taşıdı.

Trajanus, son Romalı fatih olarak geçmiştir tarihe.

Ne var ki, Doğu'da alabildiğine genişlemiş sınırları korumanın güçlükleri de aşikârdı. Sonra Yunanlılar, Trajanus'u heyecanla karşılamış, İranlılar kayıtsız da kalmış olsalar, Araplar ve Yahudiler Roma istilâsına karşı başkaldırıp duruyorlardı; başka yerlerde de binlerce Romalı ve Yunanlı öldürülüp duruyordu sürekli. Doğu'daki kazanımlarının pek geçici olduğunu gören Trajanus, eserini tamamlamayı yardımcılarına bırakarak, Roma'ya dönmeye karar verdi.

Dönüşte, Küçük Asya'da yolda öldü (117).

HADRİANUS VE DİNDAR ANTONİNUS

Trajanus'un yerine **P. Aelius Hadrianus** geçti (117-138). Onun gibi İspanyol kökenli olan Hadrianus, eski bir asker, Trajanus'un her seferinde yol arkadaşı ve yardımcısı idi. Devri için evrensel bir kültürün sahibiydi. Ansiklopedik bir bilginin yanı sıra, şairdi, müzisyendi, büyük bir ressamdı, heykeltıraştı, mimardı; yorulmak bilmez bir gezgindi de. Ünlü yerleri gözleriyle görmek isterdi, gördü de; Britanya'dan, Suriye ve Mısır'a değin tüm eyaletleri dolaştı, teftiş etti ve yerinde verdi emirleri. Buyurgan bir

yaradılıştaydı; her şeyde ilk olmak ister ve hiçbir üstünlüğü hoş karşılamazdı. Politikada, diklerine kadar otokrat oldu.

«Hükümdara iradesi en üstün kanundur.»

Bütün iktidarı süresince temel ilke olarak bunu aldı.

Hadrianus, bu yorulmak bilmeyen idareci, Klaudius ve Domitianus'un yarattıkları imparatorluk bürokrasisi sistemini daha da yetkinleştirdi.

> *Şövalyeler, gerçek bir memurlar sınıfı oldu; işlerini yaptıracağı kimileri de onlar arasından seçti. «Cens» zorunlu olmaktan çıktı. En yetkin hukukçulardan oluşan imparator konseyi, bütün önemli kararları tartışıyor ve imparatorun kararına sunmadan önce, bir rapor hazırlıyordu. Hadrianus'un emri üzerine, bu konseyin üyelerinden biri. ünlü hukukçu Salvius Julianus, o gün de yürürlükte bulunan bütün pretör bildirilerini, «Sürekli Bildiri» adıyla tek bir metinde topladı; Hadrianus'un da onayladığı bu metin imparatorluğun temel kanunu olup çıktı. Eski majistraların adlî yetkileri sınırlandı ve hükümet memurlarından oluşan yeni mahkemeler kuruldu.*

Flaviusları örnek tutarak, maliyede sert önlemler aldı.

Hadrianus, o geniş imparatorluk idaresini bir bütün içinde eritmeyi deneyen çabalar yüzünden, askerî işleri arka plâna atmıştı ister istemez. Genel olarak ustalıklı ve yumuşak bir diplomasi izliyordu. Böylece, Doğu savaşma son vermek için, Trajanus'un Mezopotamya'daki tüm fetihlerinden açıkça vazgeçerek, Fırat üzerindeki eski sınırlara çekildi. Ancak dışarıda büyüyen tehlikenin bilincinde olarak, orduyu örnek bir düzen içinde tuttu. Hafif birliklerin yanı sıra, Sarmallar ve Partlar gibi ağır süvari birlikleri soktu orduya. Tuna ve Ren sınırlarının güçlendirilmesine büyük özen gösterildi. Britanya'nın kuzeyinde, bir denizden bir denize ünlü Hadrianus duvarını çektirdi.

Hadrianus, Yahudi halkına karşı, Trajanus'tan da sert davrandı.

Hadriamıs'un yerine **Antoninus** geçti. O da, eyalet soylularından geliyordu; Galyalıydı. Onun iktidarı (131-161), Roma'nın ve tüm Akdeniz havzasının en üst köleci çevrelerince, Roma imparatorluğunun pek büyük açılma ve serpilme dönemi olarak görüldü, kendisi de örnek bir hükümdar olarak. Zamanında aydınlarla, bilgisiz halk yığınlarını bir dindarlık havası sarmıştı; «dindar» Antoninus diye adlandırılması bu yüzdendir.

Artık eyalet zenginlerinden oluşan Senato ile imparator arasında pek tatlı ilişkiler başladı: İtalya'nın yönetimi Senato'ya verildi; Senato, eyaletlerin idaresine ve yasama etkinliğine de ortak edildi; yirmi yıl süresince tek bir senatör ölüme mahkûm edilmedi. Yönetimin tek kaygısı, maliyenin ve mahkemelerin işleyişindeki düzen oldu.

Antoninus, dışarda hiçbir fetih girişiminde bulunmadığı gibi, sürekli karşı çıktı böyle bir politikaya. Yaşamını yazanlardan biri öyle der: «Antoninus için, bir yurttaşın yaşamı bin düşman öldürmekten evlâydı.» Sınırlardaki devletlerin başına kuklalar ya da, kendisinden yana hükümdarlar geçirerek, Roma'nın durumunu güçlendirmenin arkasında oldu hep. Sınırlar, her yerde bir savunma sistemiyle, örnek olarak da «Antoninus duvarları»yla donanıyordu. Saldırganlık gücünün gitgide azaldığının farkında olan Roma, kendisini çevreleyen uçsuz bucaksız bir Barbar dünyanın karşısında, sınırlarını -olabildiğince- kapama'nın telâşı içindeydi açıkça.

SON ANTONİNUSLAR

«Roma barışı» sonuna geliyordu; imparatorluğun «altın çağı», II. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcında bitti. Dindar Antoninus'un ölümünden (161) sonra, yerine evlât edindiği iki oğlu birden imparator oldular: **Marcus Aurelius** ve **Lucius Verus**. Marcus Aurelius, «tahta çıkan *filozof*» olarak anılır daha o çağlarda. Gerçekten de filozoftu: *Kendi Kendine* adlı eseri, Stoacı düşüncenin en büyük anıtlarından biridir. Sekiz yıl sonra Lucius Verus ölünce iktidar yalnız ona kaldı.

Hadrianus'la Antoninus zamanlarını nitelendiren «Roma barışı»nın yerine bir savaş dönemi açılıyordu ve bu dönemde Roma savunmadaydı artık. Fırat ve Tuna sınırlarında şiddetli ve tehlikeli bir baskı vardı. Nitekim Partlar, Ermenistan'ı, arkasından da Suriye'yi işgal etmişlerdi; bir Doğu seferi kaçınılmazdı böylece. Dört yıl süren sefer (161-165), başlarda olumlu geçti Romalılar için; Suriye ve Ermenistan geri alındığı gibi, Mezopotamya'ya değin topraklar yeniden işgal edildi. Ancak, Doğu sorununu kesin olarak çözmek, Marcus Aurelius için de olanaksızdı. Üstelik veba da kasıp kavuruyordu ortalığı, Tuna cephesindeki baskı gitgide artıyordu. Partlarla bir uzlaşmaya gidildi çaresiz.

168 yılında, başta Markomanlar olmak üzere, Germen halkları, savaşın, vebanın ve açlığın zayıflattığı Roma'nın üstüne dört koldan çullandılar. Marcus Aurelius, Barbarları, Bohemya ve Karpat dağlarının ötesinde tutmak ve istilâ yollarını onlara kapamak için, ölümüne kadar, kuzey

Cephesinde uğraştı durdu. Roma'nın hizmetine girmek isteyen Barbar kabileleri de vardı; hepsi sınır boyunca yerleştirildiler. Roma ordusunun gitgide «barbarlaştığını» görüyoruz o tarihten sonra.

Ne var ki, başka yerlerde de durum iyi değildi: Roma savunması her yandan çatlamaya başlamıştı; Britanya'da öyleydi, İspanya'da öyleydi, Doğu'da öyle. Üstelik Suriye'de, Roma vahşi ve Partlara karşı savaşın kahramanı Avidius Kassius başkaldırmış ve imparator ilân etmişti kendisini. Marcus Aurelius, Tuna'dan birliklerini aceleyle çekmek ve Kassius'un üzerine yürümek zorunda kaldı. Kassius'u başta kendi birlikleri terketti ve yanındaki subayları öldürdü. Marcus Aurelius, 180 yılında Vindobona'da (Viyana) vebadan öldüğünde pek gergindi durum.

Yerine geçen oğlu **Kommodius**'un on üç yıl süren iktidarı (180-192) boyunca, daha da vahimleşti işler. Çöküş, merkezi iktidarda bile belli ediyordu kendini. Babasının zıddına, kaba ve kendini beğenmiş bir insan olan Kommodius, yönetimi gözdelerine bırakmış, eğlenceye dalmıştı. O gözdeler de, imparatorluk idaresini bir düzensizliğin içine attılar. Kommodius, iktidara gelir gelmez, Germenlere karşı savaşı durdurmuştu; onca kaygı ve tehlikelerle dolu bir işe, başkentteki yaşamın zevklerini feda etmek istemiyordu.

Böylece, Antoninuslar hanedanı ve Roma imparatorluğunun «altın devri» sona eriyordu. Uğursuz bir geleceğin işaretleri daha şimdiden ortaydı. İlerde gitgide korkunçlaşacak bir bunalımın belirtileri imparatorluğun içinde kendini göstermeye başlamıştı; çöküşü belirleyecek olanlar da onlar olacaktı.

Onlar oldular nitekim.

BÖLÜM IX
İMPARATORLUK DEVRİ UYGARLIĞI

Roma imparatorluğunda, İsa’dan sonra II. yüzyılda, İtalya önemini gerçekten yitirirken, eyaletlerde iktisadî ve kültürel yaşam doruk noktasına çıkar. Ne var ki, derin bir siyasal çözülmenin de belirtileri vardır. Onların yanı sıra, II. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlanır: Köle emeği üzerine kurulu ekonominin çürüyüşü ve çöküşü.

Bütün bu çöküş, kültürde de çöküşü beraberinde getirmiştir.

Hıristiyanlık, böyle bir ortamda doğacaktır.

I
İKTİSADİ VE SOSYAL TABLO

II. YÜZYILDA İKTİSADİ VE SOSYAL İLİŞKİLER

İsa’dan sonra II. yüzyılın sonlarında Roma imparatorluğunun giderek artan zayıflaması, İtalya’nın, imparatorluğun bu eski merkezinin zayıflamasından ileri geliyordu büyük ölçüde. Eyaletlerden yağmaladığıyla yaşamaya alışmış İtalya’nın gelişmiş bir ekonomisi yoktu. Yunanistan’da ve Doğu’da olduğu gibi büyük zanaat merkezleri oluşmuş değildi orada. Arretium’un -Etrüsklere kadar çıkan- eski seramik sanayisi, gelişmesini I. yüzyılda da sürdürdü gerçi; kuzey İtalya’daki yün sanayisi de öyle. Ne var ki, bütün bu küçük işyerleri, yerel alıcılara hizmet ediyordu özellikle; ve -Arretium’daki çömlekçilik bir yana-, II. yüzyılda Galya işyerlerinin ürünleri baskın çıktığından, dışarda pazar bulamaz olmuşlardı.

II. yüzyılda İtalya’nın serpilmiş tarımı da çöküş içindeydi: İmparatorlar, senatörleri malikâne almaya zorluyor ve -tahıl ekimi ile yemişçilik zararına- otlakları geliştirme eğilimlerine karşı mücadele ediyorlardı. Genç Plinius, Trajanus’a mektuplarında, sürekli küçük mülkiyet ve çiftlik sahiplerinin, -«devrin uğursuzluğu»na bağladığı- çöküşlerinden yakınır; toprağın değerindeki genel düşüşe acınır durur.

Çok çocuklu aileleri destekleyen çeşitli kanunlara karşın, nüfus da düşmekte devam ediyordu ve Antoninus hanedanının bütün imparatorları «geçim yardımı» sistemini gitgide genişletmek zorunda kaldılar. Siyasal yaşamın dışına atılmış Roma-İtalyan toplumunda, pek belirgin olarak, siyasal kayıtsızlığa sosyal görevlerden, özellikle askerlik hizmetinden kaçma eğilimini, özel yaşamda kuytuya çekilişi görüyoruz. Özel yaşam ise,

derin bir ahlâkî çöküş, korkunç bir serbestlik ve örflerden alabildiğine kopuş içindeydi. Sonuç olarak Roma, yani İtalya, uçsuz bucaksız bir imparatorluğun bütün parçalarını birbirine bağlayan bir merkez olmaktan çıkmıştı.

Bir asalak idi o artık; alabildiğine aç gözlü bir asalak hem de.

Buna karşılık eyaletlerde, Antoninuslar devrinde, iktisadî ve kültürel yaşam doruk noktasındaydı. Sylla, Pompeius, Sezar, daha nice Romalı nice yıkımlara uğratmışlardı Doğu'yu; öyle de olsa, Bitinya, Bergama, Suriye ve Mısır'da, eski zanaat ve ticaret merkezleri, her şeyleriyle canlanıvermişlerdi; Ege adaları da öyle. Ancak, Batı eyaletleri de Doğu'yla rekabete başlamışlardı. Galya'da ve Batı Germanya'da köle emeğinin kullanılması büyük bir iktisadî gelişmeye yol açmıştı. Tuna eyaletleri, Roma'nın, Sicilya kadar bereketli tahıl ambarıydı; İspanya'da madencilik büyük bir gelişme içindeydi. Çok sayıda da büyük kent kurulmuştu eyaletlerde: İçlerinden çoğu Roma kolonisi düzeyine çıkmıştı bunların ve sakinleri yurttaşlık hakkı kazanmıştı; kimi belediyesini kurmuş, kimisi de -çoğu eski Yunan siteleri gibi- bir özerklikten yararlanıyor ve «bağlaşık» ya da «serbest» olarak görülüyorlardı.

Eyaletler ve onların büyük kentleri, yoksullaşmış ve çöküntü içinde olan İtalya'yı, hattâ onun işadamlarının aracılığını safdışı ederek, gitgide daha canlı ticaret ilişkileri içine girmişlerdi. Dış ticaret, baştan aşağıya eyalet tacirlerinin elindeydi. Yunan ve Suriyeli tacirler, Hindistan'a ve Seylân'a uzun iş yolculuklarına çıkıyorlar; bazıları Çin'e değin uzanıyorlardı. Hindistan'dan baharat, değerli taşlar, kumaşlar, Çin'den ipekli getiriyorlardı. Galyalı tacirler Ren'e ve Tuna'ya iniyor ve Vistül yoluyla Baltık denizine ve İskandinavya'ya kadar çıkıyorlardı.

Gitgide daha çok bahşedilen belediye özerkliği sayesinde, eyalet kentlerinde, kent yöneticilerinin seçimi, meslekî kuruluşların çeşitli toplantıları, şu ya da bu amaçla sık sık bütün eyalet temsilcilerini bir araya getiren kongreler vesilesiyle, yoğun bir kamu yaşamı hüküm sürmeye başladı; eyaletler, bağımsız bir yaşamı yaşamaya alışıyorlardı ve güçlü ayrılıkçı akımlar gün ışığına çıkıyordu yavaş yavaş.

Bu siyasal çözülmenin belirtilerinin yanı sıra, III. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlandı: **Köle emeği üzerine kurulu ekonominin çürüyüşü ve çöküşü** idi bu olay.

İlk Çağ köleliği devrini tamamlamıştı belli ki.

BİR BUNALIMIN HABERCİLERİ

I ve II. yüzyıllarda, özellikle eyaletlerde, üretim araçlarında büyük bir gelişme görülüyor. Yunanistan’da ve kuzey İtalya’da, tekerlekli ve geniş demirli saban, Galya’da orak makinesi ortaya çıkmış; su değirmenleri çoğalmış; işyerlerinde vinç, pişmiş tuğla, hattâ çimento kullanılmaya başlanmıştı. Zanaatçıların âletlerinde de büyük bir yetkinleşme vardı.

Ne var ki, köle emeği, üretimin daha da verimli kılınmasında bir engeldi: Köle emeği gibi, bu en ilkel âletten yararlanmaya zorlanış, üretim araçlarındaki gelişme ile uzlaşmayan bir durum ortaya çıkarıyordu. Gerçi Aristoteles, «köle, mülkiyetin en yetkin biçimidir» demişti vaktiyle; ancak, İsa’dan sonra I ve II. yüzyıllarda, köle sahipliği, en tehlikeli ve en geçici biçimlerden biriydi artık. Gitgide daha boyun eğmez duruma gelmiş olan köleler, efendilerine karşı durmadan artan bir kinle doluydular. İsa’dan önceki II ve I. yüzyıllardaki büyük köle ayaklanmaları yoktu gerçi; yönetimdekiler, şurada ya da burada ateşlenen başkaldırı ocaklarını, daha ilk kıvılcımında söndürüyorlardı. Ama, buna karşılık imparatorluk devrinde, köleler, efendilerine karşı öfke ve kinlerini, Özellikle onları öldürerek ve çok kez yalan ihbarlarla dile getiriyorlardı. Durmadan işleyen hafiyelik ise, efendileri, Neron, Domitianus, Kommodius gibi despotların zulmüne uğratıyor ve sürekli bir kaygı içinde tutuyordu onları. Romalıların o «ne kadar kölen varsa, o kadar da düşmanın var» sözü, bu devirden kalmış olsa gerek.

Son olarak, kölelerin «niteliği» de değişmişti; şimdi, gerçek birer «barbar»dılar onlar: Germendiler, Sarmattılar, Daçyalıydılar; uygar halkların kökleştirilmesi sistemi, geçmişte kalmıştı çünkü. Eyaletler, Roma topluluğunun eşit haklı birer üyesi olmuşlar ve o yerlerden, işbilen meslek sahibi işçi olarak köle getirilmesi durmuştu. Getirilenlerin de üzerinde titrenmeye ve en akılcı biçimde yararlanmaya başlandı: Aralarından çoğu, aylık bir ödenti karşılığında dışarda çalışmakta serbest bırakıldı: Onlara, durumuna göre, bir toprak parçası, bir dükkân, bir işyeri verildi; azat edilenler bile oldu içlerinden. Bütün bunlar da, köleyi efendisine bağlı tutmakla beraber, efendisini ona bakmaktan da kurtarıyordu.

Sonuç olarak, köleler hakkındaki düşünceler ve onlara karşı davranış biçimleri de değişiyordu: Köle horlanmamak, hoş tutulmalıydı; o da bir insandı ve kölelik doğaya karşıydı. Adrianus ve Antoninus, köleleri

öldürmeyi efendilerine yasakladıkları gibi, kölelerin eşlerinden ayrılarak satılmaları da yasaklanmıştı; bunun gibi, kölelerin vasiyetname yapma hakları da kabul edildi, vb.

Nereden geliyordu bu insancıllık?

Kölenin durumunu bir parça düzelterek, ondan olabildiğince yararlanma duygusundan!

Kırsal kesimde «**kolonluk**», yeni sömürme biçimlerine geçişin bir işareti olarak gitgide yayılıyordu.

> *Üretim araçlarının, daha o zamandan bizzat üreticilerin ellerinde olmaları olayından hareketle, Engels, «kolonlar, Orta Çağdaki serilerin öncüleri oldular» der. Bu kolonlar, pek değişik kökenlerden geliyorlardı: Toprağa yerleştirilip bağlanmış köleler, Roma arazisine gelip yerleşmiş barbar halklar, özellikle de, büyük malikânelerin sürülmemiş toprakları üzerinde bir parça toprak kiralayan, kentlerin bir kısım özgür insan toplulukları. Birçok büyük malikâne sahibi, topraklarını küçük çiftlikler halinde kiralıyor, en azını da kendisine saklayıp, köleleri kullanarak ekip biçiyorlardı. II. yüzyılda, çiftlik kirası, - ürünün aşağı yukarı 1/3'ü olarak- malla ödeniyordu ve kimi eyaletlerde, yalnız bir yurtluğa bağlı köleler değil, özgür kolonlar, angaryalar da görülür oldu. Toprak sahibinin yararına olan bu angaryalarda (opera), toprak sahibi, malikânesinin büyük bir bölümünü kiralıyor ve sonra da küçük çiftçilere yeniden kiralıyordu. Başlarda -yılda 6 gün olarak- pek hafif tutulan bu angarya, büyük mülkiyet sahiplerinin ve zenginlerin keyfiliği sonucu, giderek ağırlaştı; sözleşmeler ve kanun hükümleri ihlâl edilerek ödentiler de arttırıldı; gecikmiş ya da ödenmemiş borçlar bahane edilerek, kolonların, kira ilişkisinin sonunda toprağı terketmeleri engellenir oldu çok kez. Onların durumu, yurtluklara bağlı kölelerinkine yaklaşıyordu gitgide.*

Böylece, İsa'dan sonra II. yüzyıla girerken, köleci Roma imparatorluğunun «altın devri» de sonuna yaklaşıyordu açıkça ve kölecilik üstüne kurulu sistemi kökünden yıkacak olan derin bir iktisadî ve sosyal bunalımın belirtileri şimdiden ortaya çıkmıştı.

II
KÜLTÜR YAŞAMI
II. YÜZYILDA KÜLTÜREL ÇÖKÜŞ

Antoninuslar devrinden, çoğu zaman «aydınlıklar yüzyılı» diye bahsedilir. Roma uygarlığındaki gelişmelere ve onun pek geniş bir alana yayılışına bakıp verilmiş bir hükümdür bu.

Gerçekten Roma, bu devirde, Akdeniz havzasının en büyük ve en güzel kenti durumuna gelmişti; uygar insanların oturduğu «Evren» deniyordu ona; çünkü, Yunanlılar olsun, Romalılar olsun, Doğu'nun büyük uygarlıklarını, Hint'i, Çin'i pek az tanıyorlardı. Roma'nın dış görünüşü de, özellikle 64 ve 69 yıllarındaki korkunç yangınlardan sonra çok değişti.

> *Flaviuslar, pek önemli onarma çalışmaları yapmışlardı daha önce. İlk Antoninuslar, görkemli binaların çevrelediği, Nerva ve Trajanus forumlarını Yaptırdılar. Ünlü Ulpianus kitaplığı ile dev Trajanus sütunu Trajanus forumundaydı. Adrianus, Panteonu yaptırırken, Tiber'in üstüne -kenti birleştirmek için- bir köprü artırmıştı. Markomanlar ile Sarmatlar üzerindeki zaferlerini kutlamak için, Marcus Aurelius da, bir başka sütun diktirmişti. Öteki devlet büyükleri ve zenginler de, imparatora öykünerek, kentte görkemli evler ve kırsalda zarif villalar yaptırıyorlardı. Roma'da sokakların hepsi taş döşeliydi ve kenarlarından da dereler akıyordu; alanları süsleyen çeşmelerden de, su kemerlerinin uzaklardan getirdiği sular akardı.*

Dekor ve konfor beğenisi, eyaletlerde de, Romalı kolonlar, zengin tacirler, memurlar ve askerlerin aracılığıyla geniş ölçüde yayıldı. «**Romalılaşma**» nın etkisinde, en çok Batı ve Kuzey eyaletleri kaldılar: İspanya, Güney Galya, Ren Germanyası, Orta ve aşağı Tuna eyaletleri. Eyalet kentlerinde Roma örneği kapılar, bazilikalar, su kemerleri, sarnıçlar, havuzlar, çeşmeler, hamamlar, anfiteatrlar ve sirkler yapılıyordu. Yığınla okul açılmıştı; Latin dili ve edebiyatı okutuluyordu oralarda. Eyalet gençlerine konuşma sanatını öğretmek için hocalar geliyordu Roma'dan. Söylevlerin, nazım ya da nesirle yazılmış eserlerin okunduğu genel toplantılar pek modaydı.

Latince her yerde biliniyordu.

Ne var ki, İsa'dan sonra I. yüzyılın ortalarından başlayarak, Roma imparatorluğunun köleci çevrelerinde, kültürün her alanında, pek açık bir düzey düşüklüğü görülür. İmparatorluk rejiminin gevşetici, uyuşturucu, paslandırın, giderek duygusuzlaştırıp körleştirici etkisinden geliyordu başta bu. Bu rejimde, özgür durumdaki mülksüzler kadar, lüks içinde yüzen zengin köle sahipleri de, «köleler, efendileri karşısında nasıl her türlü haklardan yoksun idilerse, devlet, yani imparator karşısında onlar da öyleydi hemen hemen». İmparatorluk iktidarı, her türlü sosyal düşünceyi, özellikle halktan gelenleri bastırıyordu.

*Julio-Klaudia hanedanı zamanında, büyük masal yazarı **Phaedrus**'un başına gelen acı şeylerin nedeni budur. 69 yılına doğru ölen Phaedrus, azat edilmiş voksul bir köleydi. Bir bölümü bize de ulaşan masallarında, temsilî (allegorik) bir biçimde, Roma'nın ezilen aşağı sınıflarının protestosunu; «varlıklılar ve güçlüler», imparatorların kan içici rejimi, onların her istediklerini yapan gözdelerinin, özellikle de Sejan'ın keyfiliği karşısındaki kinlerini dile getiriyordu. Halkın aşağı katlarında, pek tutulmuştu Phaedrus'un masalları; öyle ki, Pompei'nin duvarlarında, bu masallardan alınmış yazılar ve çizgiler görülüyor.*

İmparatorların ezici boyunduruğu, bir başka sonuç olarak, köleci toplumun efendileri arasında bile bir boyun eğiş ruhunu yayarken, kamuyu ilgilendiren sorunlara karşı her türlü ilgiyi söndürüyor ve karşılığında da en bayağı bedensel hazları tatma açlığını uyarıp duruyordu. Bu hava, sanatın her alanında, özün zararına, biçimciliğin, yüzeysel etkilerle oyalanma, özentili ve yapmacıklı biçemlerin öne geçmesine katkıda bulunuyordu. Neron'un hocası Seneca'nın o aşırı derecede ince, karışık, anlaşılması güç ve ağzı kalabalık tragedyaları bir örnektir buna; ve o zamanın Roma toplumunun tüm yüksek katlarını saran kötümserliğin sonucu olarak, alçakça cinayetler, aşırı duygularla dolu bu eserlerde, trajik öğe ölçüsüz derecede ağır basar. Tumturaklı, içi boş parlak lâflarla yazılmış eserlerin bir başka örneği de, zengin ve yüksek yönetici **Genç Plinius**'un, insanı çileden çıkaran dalkavukluklarla dolu *Trajanus'a Övgü* adlı kitabıdır; sonraki üç yüzyılda, imparatorlara yağ çekmede örnek oldu bu kitap. Aynı yazarın -10 kitaplık- mektupları, biçemi pek özentili ve yapmacıklı da olsa, bir başka edebî değer taşır; öz bakımından da ilginçtirler, çünkü II. yüzyılın

başlarındaki Roma toplumunun iktisadî olayları, idarî yöntemleri, kültürü, yaşamı ve örfleri hakkında zengin bilgiler vermektedir bize; Trajanus'la yazışmalarını içeren X. kitap, daha da ilginçtir.

Yergi, Roma edebiyatının artık egemen duruma gelmiş bir türü de, büyük ölçüde değişti. Yergi yazarları, vaktiyle Lucilius'un, Katullus'un ve kimi zaman Horatius'un yaptıkları gibi, güncel siyasal olayları eleştirmekten vazgeçmek zorunda kaldılar; onun yerine, çeşitli sosyal çevrelerin, hattâ bazı kişilerin kötülüklerini eleştiriyor, özel yaşamların özellikle insanı çileden çıkaran kimi olaylarını, genel ahlâka aykırı davranışlarını sergilemekle yetiniyorlardı bu kez.

Valerius Martialis, şiirlerini bu anlayışla yazdı.

> *İspanya'dan Roma'ya gelip, orada halın sayılır kişilere kapılanan Martialis (42-102 dolayları), Domitianus ile Trajanus zamanlarında çeşitli iğnelemeler yazdı (12 kitap). Hayli yüzeysel, ama yine de acıtan şiirlerdi bunlar: Şair, şaka ve alay perdesi altında, temele pek inmeden, kibar fahişelerin yaşamını ve -genel olarak da- Roma'nın yüksek çevrelerini sergiler. Çok kez alaylarına hedef olarak, arasının açık olduğu eski patronlarını alır. Zengin azatlılar, şarlatan hekimler, rağbette avukatlar, kurnaz meyhanecilerle de alay ettiği olur. Meyhanelerin yoksul serseri gediklilerinin sefil yaşamları için çizdiği tablolar pek renklidir.*

Yirmi yıl sonra, **Juvenalis** (55-127), Roma toplumundaki ahlâkî çöküşü, 16 adet yergisinde, çok daha Sert ve acı bir dille eleştirdi.

> *Juvenalis, tarımda küçük mülkiyet sahibiydi; Martialis'ten daha bağımsız durumdaydı bu yüzden. Yergilerinde, zenginlerin ve büyüklerin kokuşmuş yaşamlarını, sınırsız servetlerinin iğrenç kaynaklarını, kendilerinden daha büyük olanlar karşısındaki utandırıcı dalkavukluklarını, zayıflar karşısındaki sertliklerini, ahlâk dışı alışkanlıklarını sergiler. VI sayılı yergisinde, Roma'nın yüksek tabaka kadınlarının ahlâk bozukluğunu, kölelerinin eşleri karşısındaki insanlık dışı zalimliklerini, boş inançlarını ve başka rezilliklerini diline dolar. Juvenalis, Roma'nın alçalışlar içinde yüzen yoksul insanlarının açlıktan kıvranışlarını da derin bir üzüntüyle canlandırır. Ne var ki,*

onları bu duruma -etkin bir biçimde - karşı çıkmaya çağırmaz; Roma'yı, bu kokuşmuş kenti, bir an önce terketmeye ve köylerde daha sessiz, daha onurlu bir yaşayışı aramaya çalışmalarını öğütlemekle yetinir ancak.

II. yüzyıldaki Roma toplumunun orta ve aşağı katlarının yaşamı, örfleri, edebi beğenileri ve dünya görüşleri, bir büyük eserde, **Apuleius**'un *Değişmeler* (ya da *Altın Eşek)* adlı düşsel romanında, büyük bir yetkinlikle dile getirilmiştir.

Apuleius, İsa'dan sonra II. yüzyılın ortalarıyla III. yüzyılın başlarında yaşamış, Afrika kökenli, dünyayı hayli gezip dolaşmış, mistik eğilimli filozof bir kişiydi. Romanında, büyü etkisiyle eşeğe dönüşmüş genç Lucius'un başından geçenleri anlatır. Böylesine bir anlatımın olanaklarından yararlanarak, yazar, kahramanını bir efendinin kapısından ötekine geçirir, bu olurken de, gözlerimizin önünde, pek çeşitli sosyal sınıfların çeşitli temsilcilerine geçit yaptırır; romanını, yığınla eğlendirici öykülerle ve -ünlü Aşk ve Psyche'nin öyküsünde olduğu gibi- yeni mitoslarla süsler. Anlattıklarına, olağanüstü olaylar, mistik inanışlar, sihir ve büyü de karışır. Roman da bir mucize ile sona erer zaten: Lurius, tanrıça İsis onuruna yapılan bir törenin başında yürüyen bir İsis rahibinin tacındaki gülün birkaç yaprağını yiyerek insan biçimine döner yeniden. Yergi, düş ve mistik, olanca gerçeklikleriyle erotik sahneler birbirini izler eserde.

Bütün bunlar, çeşitli beğenilere yanıt veriyordu. Romanın, gerçekliğin çirkinliklerinden kaçmayı arayan bir toplumda büyük bir yaygınlık kazanması da bu yüzden oldu kuşkusuz.

Bu kültürel çöküş döneminin belirgin niteliklerinden biri de, tiyatroda, ciddî türlerin, güncel temalar üzerine trajedi ve komedinin, yerini, «mim» denen, çoğu kez anlatılmaz patavatsızlıktaki, açık saçık kaba güldürülere, şatafatlı, ama duygudan yoksun «peri oyunları»na bırakmasıdır. İlk plânda gelen, sirk ve araba yarışlarıydı şimdi ve Roma toplumunu öylesine heyecanlandırıyordu ki bunlar, Kaligula'dan başlayarak, sirk seyircileri, tuttukları sürücülerin ceketlerinin rengine göre, «beyazlar», «kızıllar», «maviler» ve «yeşiller» diye cephelere bölünmüşlerdi. Anfi-teatrlarda, gladiyatörlerin düelloları, hattâ savaş düzeninde çatışmaları da revaçtaydı.

Gladiyatör eğlenceleri, yalnız Romalılaşmış Batı eyaletlerinde değil, o zamana değin böylesine kanlı eğlenceleri bilmeyen Hellen kültürünün egemen olduğu Doğu'da da yayıldı.

Roma imparatorluğunun Yunan bölümünde, bu kültürel çöküş, her şeye karşın, daha az belirgin durumdaydı. Orada halâ büyük yazarlar çıkıyordu: **Plutarkos** (45-125 dolayları), ünlü **Koşut Yaşamlar** ile öteki eserlerini orada yazdı; ünlü sözbilimci **Dion Chrysostome** (I. yüzyılın sonu -0. yüzyılın başları), bitip tükenmeyen yolculuklar halinde, gittiği Yunan kentlerinde derslerini herkese açık olarak veriyordu. Vaktiyle «bir kölenin kölesi» olan Stoacı **Epictetos** (50-12 olayları); etik araştıranlarının derinliği ve özdeyişlerinin inandırıcı gücüyle çarpıyordu herkesi. Yunan'ın kültür üstünlüğü Romalı seçkinlerin gözünde pek açıktı. Öyle olduğu içindir ki, Marcus Aurelius *Düşünceler'*ini Yunanca yazıyor, herkesten önce Yunan okuyuculara hitap ediyordu. Romalı senatör ve eski Roma'nın büyük hayran. Dion Kassius da (İ.S. 155-235 dolayları) 80 kitaplık büyük *Roma Tarihi'*ni Yunanca yazdı.

Bu devrin bütün düşünce ürünlerinde bilimsel anlayışın da çöküşünü görüyoruz. İnsan aklının doğanın sırlarını ve kanunlarını kavramaya yeterli olduğu inancı, Yunan materyalizminin temsilcileri Demokritos'la Epicuros'ta, Aristoteles'te, Lucretius'ta o kadar açık olan insan aklına bu güven kaybolmuştur artık. Uzun zaman reddedilmiş olan gizemli ve anlaşılmaz güçlere inanç uyanmaktadır yeniden. Cumhuriyetin sonlarında, Roma'nın -Sezar gibi- başrahiplerinin kendileri de bu tür düşüncelerle alay ediyorlardı ve o zamanlar böylesine inançlar en kaba biçimleriyle, halkın aşağı tabakalarının en az aydınlanmış katlarında sürüp gidiyordu. Şimdi ise, bu tür inançlar, düşüncedeki çöküşle, yeniden uç veriyor: kendilerine uygun bir zemin, eskiden alabildiğince aydın olan, ama artık yaşama da, kendilerine de inancı yitirmiş olan çevrelere varıncaya değin ateşli yandaşlar bulabiliyordu. Olağanüstüne, doğaüstüne, «öte dünya» ile ilgili her şeye karşı ilgi, tarihçi **Suetonius Tranquillus**'ta (75-160) pek açıktır: Onun *Oniki Sezar'ın Yaşamı* adlı eserinde, ilk imparatorların yaşamı ile ilgili belgelere, bir yığın kehanet, yora ve mucize karışır. Tükidites ve Polybius, bu tür şeyleri «boş masallar» olarak karşılıyorlardı; şimdi ise, böylesine zırvalar, II. yüzyılın Roma toplumunda büyük bir istekli kitlesi buluyordu. Her cinsten sihirbazlar, büyücüler, müneccimler, kâhinler, Roma'da kaynaşıp duruyorlardı; o kadar ki, imparatorluk hükümeti, birçok

kez onlara karşı sert önlemler almak zorunda kaldı; sürgüne yolladı onları, öldürttü. Ne var ki, bu mistik salgınını durdurucu denemeler boşa çıktı. Roma imparatorlarının en bilgili olanları bile, bu salgına tutulmuşlardı: Örneğin Klaudius, resmen bir kâhinler okulu açmış ve Hadrianus da astrolojiyle, hattâ büyücülükle uğraşıyordu.

Roma sosyetesi, böyle bir düşünce ikliminde, Augustus'un dinsel reformunu ve eski Roma inancını canlandırmak arzusunu hararetle karşıladı. Ne var ki, bu sosyete, dinde, halk kitlelerinin başkaldırılarını dizginleyecek pek etkili bir araç görüp, onun yeniden canlandırılışı sevinçle karşılarken, kendisi de dinsel türden aranışların içine girmişti; eskiden yaptığı siyasal eylemin yerine geçecek bir şey buluyordu onda. Böylece, Roma'nın büyük ailelerinin temsilcileri, Augustus'un yeniden kurduğu dinsel derneklere koşar adımlarla girdiler: «Arval Kardeşler», «Lüperkler», «Titienler» ve başkaları, en ilkel devirlerin inançlarını ve törenlerini baştacı etmişlerdi: Arkaik, ama baştan aşağıya anlaşılmaz bir dilde dualar, vahşi danslar, vb. **İmparatorlar kültü** de buna benzer bir revaç gördü. Senato'nun bir kararı ile yapılan «ululaştırma»yla, ölmüş imparatorlar «tanrısallaştırılıyor»lardı: Roma'da ve özellikle eyaletlerde onlar için tapınaklar yapılıyor, her kentte en seçkin ailelerden seçilmiş rahipler (flaminler) kendilerini bu kültlere adıyor, eyalet toplantılarında (Conventus) dua ve kurban törenleri yapılıyor, özellikle zengin azatlıların katıldığı «Augustus'a tapanlar» adıyla dernekler kuruluyordu. İmparatorlar için dikilen çeşitli heykellerin kaidesine, onları «velinimetler ve kurtarıcılar» olarak niteleyen yazıtlar kazmıyordu.

Doğulu gizemler, daha önceden hazırlanmış olan bu zemin üzerinde, çok daha kolaylıkla yayılmaya ve Roma toplumunun bütün sınıf ve tabakalarına her yandan girmeye başladı. Evrenin ve öte dünyanın sırlarını açıkladıkları iddiasındaydı hepsi de; bu açıklamayı hangisi daha hünerli yapıyorsa, o daha çekici oluyordu. Hepsinin de belli duaları ve emredici ayinleri vardı.

Öte dünya mutluluğuna da, bunları güzelce yerine getirebilenler erişebilecekti.

> *Mısır'ın Roma eyaleti olmasının arkasından, «evrenin sahibesi», «göklerin kraliçesi», «iyilik ve yardım dolu» İsis Kültü, Roma'da pek yayıldı ve Kaligula zamanında, sarayda özel bir himaye bile gördü. Klaudius'un zamanında, Küçük Asya kökenli, «Tanrıların Anası» Kibele, ve -hayvanların*

parçaladığı, insanlığı kurtarmak üzere de yeniden dirilen-yamağı Attis. büyük başarı kazandılar. Flaviuslar zamanında zaferi kazanmış, Suriye ordusunun askerleri, Roma'ya ve eyaletlere, beraberlerinde İranlı bir kültü, «ölümü yenen» Mitra kültünü getirdiler. Suriyeli «Yenilmez Güneş» kültü de hayli izleyici buldu. Son olarak, Yahudilerin dağılışının (diaspora) ve Kudüs'ün yıkılışının arkasından, Yahudi tektanrıcılığı, beraberinde yığınla mezhebiyle çıkıp geldi ve pek büyük bir yayılış gösterdi.

Tam bir «**manevî dağınıklık**» dönemiydi bu.

Hıristiyanlık, işte böyle bir iklimde doğdu. Ve «doğaüstü» adına ortaya çıkan bütün bu zırvalıkları, herkesten çok daha fazla bir açlıkla dinleyen, dinlemek durumunda olan bir sınıfın insanları arasında yayılmaya başladı önce.

HIRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE İLK YÜZYILLARI

Hıristiyanlık, «acı çeken ve inleyen» halk, özgür olup da batmış ve özgürlüğünü yitirecek noktaya gelmiş insanlar, küçük zanaatçılar, proleterler ve köleler arasında, tek kelimeyle, **aşağı ve sömürülen sosyal çevrelerde** doğdu ve yayıldı.

Boyunduruk altına alınmış, ezilen ve sefalete mahkûm edilmiş halk kitleleri, başlangıçta, İsa'dan önce II ve I. yüzyıllarda, açık mücadelede bir çıkış aramış ve başkaldırmıştı. Ancak bütün bunların başarısızlığı göstermişti ki, Roma'nın gücüne karşı her türlü direniş boştu. İşte o yüzdendir ki, aşağı halk tabakaları, yeryüzündeki bütün bu acıların pençesinden kendilerini çekip koparacak «**göksel bir kurtarıcı**»nın **bekleyişi** içine girmişlerdi ve pek yayılmıştı bu inanış.

Bu umut, acıların son çizgisine gelip dayanmış Filistin'de daha da güçlüydü. Gerçekten, Filistin'de I. yüzyılda, «Yahudilerin hükümdarı»nın, tanrının gönderdiği bir Mesih'in getireceği mucizevî bir kurtuluşa bağlanmıştı tüm umutlar. Birçok Yahudi kolonisinin bulunduğu Küçük Asya'da da yaygındı bu umut. Ve zaten bu bölgenin yerel halkı, kendi kurtarıcı tanrılarına da, pek yaygın kültler adamışlardı. Örneğin, eski Yunan tarım tanrısı Hermes Trimejist'e (üç kez büyük) kendisine inananları bir gün gelip kurtaracağı gözüyle bakılıyordu. Bir başka halk kültü de, Yunanlıların Dionisos'una benzeyene eski tarım tanrısı Frikya'lı Sabazios idi; ona da kurtarıcı gözüyle bakılıyordu. İmparatorluğun Doğu

eyaletlerinde, birçok gözü dönmüş peygamber görülüyordu; bunlar yığınla yandaş topluyor ve bir «kurtarıcı»nın geleceğini haber vererek mezheplerini kuruyorlardı.

Hıristiyanlığın çekirdeği, işte bu Yahudi mezheplerinden biri oldu.

Hıristiyan edebiyatının elimizde bulunan en eski eseri, İsa'dan sonra 68 ya da 69 yıllarında yazılmış, *Yuhanna'nın Apokalipsi'sidir*. Kitabın yazarı, Patnos adasından, Yuhanna adlı, Mesih inanışına bağlı biri. Yuhanna, bu kitapta, Küçük Asya'da Mesih'in (Yunanca Hristos) gelişini bekleyen yedi kilisenin üyelerine hitap eder; ne var ki, henüz Hıristiyan demiyor, Yahudi diye adlandırıyordu onları.

> *Yuhanna, kitabında, tutkulu bir biçimde, gözüne birtakım şeyler göründüğünü; onlardan, «dünyanın sonu»nun yakın olduğunu, ve Mesih'in, bu «Tanrı kuzusu»nun, günahkâr dünyanın «son muhakemesi»ne başlayacağı sonucunu çıkardığını anlatır. Ceza Babil'i, yedi baştı bir canavarın üstüne binmiş, «azizler»e, yani inananlara karşı mücadele eden, o «büyük fahişeyi çarpacaktı önce. Burada, fahişe ile Roma kastediliyordu; canavarın yedi başı da imparatorlardı. Mesih, bir doğrular ordusunun başında, bu canavarla şer ortaklıklarını cehennem fırınına atacak, sonra yeni bir gök, yeni bir dünya yaratacak ve yeni Jerusalem'i kuracaktı. O zaman, bütün doğrular, ebedi bir yaşam için yeniden dirilecek ve Mesih'in sonsuz ve mutlu saltanatı başlayacaktı.*
>
> Yuhanna'nın Apokalipsi'nde, *hâlâ savaşçı bir vurgulama, mücadelenin sıcaklığını koruyan tutku titreşir.*

«Yeni Haber» (Yunanca evangelion), bir kurtarıcının yakında geleceği haberi, yığınla göçmen, gezgin ve propagandacı (havari) marifetiyle yayıldı; bütün «ezilen ve acı çekenler», kentlerdeki köleler ve yoksullar, özellikle de kadınlar sevinçle karşıladılar onu.

Başlangıçta sıradan bir Yahudi mezhebi olan hareket, çok boyutlu bir halk hareketi niteliğine bürünmekte gecikmedi. Önce, -Küçük Asya, Suriye ve Mısır gibi- Yunancanın egemen olduğu Doğu eyâletlerinde oldu bu; sonra da Batı eyaletlerinde, özellikle Roma Afrikasında.

II. yüzyılın başlangıcında, önce sözlü, sonra yazılı geniş bir edebiyat belirdi; içine her türlü masal, efsane ve mitosun karıştığı her türden vaazlar,

mektuplar, «vahiyler», yığınla kilise arasında dönüp dolaşmaya başladı.

İşte o sıralar, II. yüzyılın ilk otuzunda, Mesih'e, Hıristos'a inananlar -ki artık kendilerini «Hıristiyan» diye adlandırıyorlardı- arasında bir mitos yayılmaya başladı: Buna göre Mesih, «göklerin hükümdarı», Filistin'in küçük bir kasabasında, kendi halinde bir kişi olarak ve Nasıra'lı İsa adıyla daha önce gelmiş ve bedeninde yoksul insanların tüm acılarını çekmişti. Bu tema üzerine yığınla kitap yazıldı ve «İncil» adı verildi bunlara; içlerinden de dördü, sonraları en çok kabul edilen ve yayılanı oldu: Markos'un İncili, Matta'nın, Luka'nın ve Yuhanna'nın İncilleri.

> *İncillerin anlattığına göre, İsa, Augustus zamanında Galile'de, duvarcı Nasıra'lı Yusuf'la, eşi «bakire Meryem» ve «kutsal ruh»tan doğar. Bir otuz yıl sessiz sedasız yaşar; sonra peygamberliğe kalkar ve mucizelerde bulunmaya başlar: Nefesiyle hastaları iyileştiriyor, ölüleri diriltiyor, yoksul kalabalıkları topluyor, alçakgönüllülüğü, yumuşaklığı vaazediyordu onlara; bir çömezler gurubu da oluştu çevresinde. Jerusalem'in rahipleri ve Romalı yöneticiler onu fesatçı olarak gördüler ve yargıçlar çarmıhta idamına karar verdiler. Ne var ki, üçüncü gün dirildi; ölümü yenen ilk insan oldu böylece. Sonra da, yeryüzünde canlıları ve ölüleri yargılamak ve ebedi saltanatı kurmak üzere, yakında ineceğini vaadederek göğe çıktı.*

İncillerin bu anlattıkları bir mitos kuşkusuz: Önce, mitoslarla ilgili öğeler açıkça egemen: sonra da, devrin tarihsel kaynaklarında, Nasıra'lı İsa hakkında -güvenilebilecek- tek bir kanıt yok.

İlk kiliseler, karşılıklı yardım ilkesi üzerine örgütlenmişlerdi; üyeler, yakında gerçekleşecek olan «dünyanın sonu»nun bekleyişi içinde, açık ordugâhta olduğu gibi yaşıyorlardı. Bu toplulukların başında «eskiler» (presbitler ya da rahipler) yer alıyordu; onlara -papaz çömezi anlamına- yığınla «diyakos» yardım ediyordu. Özgür insanlar içinde en yoksul olanlar rahip olabiliyorlardı. Hıristiyanlar, zenginlere meydan okuyarak, «bir zenginin gökler saltanatına girmesi, devenin iğne deliğinden geçmesinden daha güç olacaktır» diyorlardı. Bunun sonucu olarak da, zenginler, kiliseye, mal mülklerini -kendi isteğiyle- yoksullara dağıtmaları koşuluyla kabul ediliyorlardı.

Hıristiyanlar, ilk zamanlar, toplantılarını mezarlıklarda -Roma'da «katakomp» denen yeraltı gömütlerinde- yapıyorlardı. Mezarlarının üzerine de, umutlarının simgesi olan resimler ve işaretler çiziyorlardı; bir koyun, bir çoban, bir asma ya da bir balık. Bu toplantılarda «mektuplar» ya da İnciller okunur; arkadan, katılanlardan biri, kendinden geçerek, örnek alınacak bazı sözler söyler ve gelecekten haberler verirdi. Dine yeni girenler, eski günahlarından kendilerini arındıracak bir suda yıkandıktan, yani «vaftiz» edildikten sonra kiliseye kabul edilirlerdi ve toplantı, ekmekle şaraptan oluşan sade bir akşam yemeği ile sona ererdi.

Yeni din, başlangıçtan beri, yazgıya boyun eğmeyi öğütlüyordu. Bu bakımdan, gelişmesinin daha ilk aşamasından başlayarak, etkisi kötü oldu; sömürülen ve ezilen halk kitlelerini, bir düşler âlemine sokarak, ezenlere karşı mücadeleden çeviriyordu.

İlk kiliselerin edilgin nitelikleri sonucu, Hıristiyanlığın, emekçiler, ezilenler, yoksullar ve kölelerin dini olmaktan çıkıp, sınıflı bir toplumda öteki dinler gibi bir din, egemen sınıfların sınıf baskısının bir aracı ve dayanağı haline gelerek **soysuzlaşacağı** açıktı ister istemez. Zaman geçiyor ve «Mesih» gelmiyordu bir türlü. Mesihçi umutlar zayıflarken, kiliselerin sosyal içeriği de değişiyordu. Yoksulların yanı sıra, içlerine zenginler de girip, yoksulları arka plâna itmeye başladılar. Zenginler, kiliseleri bağışlara boğdular; yüksek sınıflardan gelen bazı kişiler, tüm Hıristiyan kiliselerin patronu oldular (örneğin, büyük bir patrici ailesi olan Metelluslar, ya da imparator Kommodius'un gözdesi Marcia).

II. yüzyıl boyunca, bu gelişme kendisini biraz daha belli etti ve, III. yüzyılın başlarında Hıristiyan kiliseleri köklü bir değişikliğe uğradılar. İçlerinden bazıları, büyük mülklerin, hazinelerin, hesapsız paraların sahibi oldu. Herhangi bir kilisenin rahibi olmak kârlı bir işti; öyle olduğu için de, yığınla hinoğluhin ve serüvenci, halkın saflığını sömürerek kendini bu görevlere seçtirmeye başlattılar (**Samsat'lı Lukianos**, *Peregrinius'un Ölümü* adlı eserinde pek güzel anlatır bunu). Vaazlarda yeni bir şeyin altı çiziliyordu: Köleler, efendilerine tâbi olmalıdırlar; çünkü, her türlü iktidar Tanrı'dan gelir, deniyordu. Birtakım saygın kişilerin, piskoposların, belli bir bölgede bulunan kiliselerin gözetimini ele aldığı görüldü.

Bu piskoposların onayı olmadan, rahip çömezleri, rahip olup görevlerini yerine getiremiyor; vaftiz yapıp, törenlere başkanlık edemiyorlardı. Doğu'nun büyük kentlerinin, İskenderiye ve Antakya'nın, daha sonra da

Roma'nın piskoposları, daha da özel bir otoriteden yararlanmaya başladılar. Başka dinlerden alınan ayinler ve törenler çoğaldı. Vaftiz ve kudas ayini, Kibele ve Adonis'e tapanların yaptıkları gibi, «gizemli» bir nitelik aldı; Mitraizm, Mesih'in bir mağarada doğduğu efsanesine gerekçe verdi. Stoacıların, özellikle -Engels'in Hıristiyanlığın vaftiz babası dediği-Seneca'nın öğretilerinin avamileştirilmesi, alçakgönüllülük ve sabır ilkeleri üzerine kurulu bir ahlâkın, I. yüzyılın başlarında yaşamış -ve Engels'e göre, «Hıristiyanlığın babası» olan- İskenderiyeli yazar Yahudi **Philon**, Yahudi dini ile -yani, Judaizm ile- Yunan felsefesini bağdaştırmaya kalktı; II. yüzyılda ortaya çıkan Hıristiyan, öğretisi ve ondaki «kelâm» (logos), Tanrı'yla insanlar arasındaki aracılar olarak melekler ve «Şeytan», vb. düşüncesine esin veren o olmuştur.

III. yüzyılda piskoposlar, evrensel ve zorunlu olarak hangi önerilerin ve öğretilerin kabul edilmesi ve hangilerinin mahkûm edilip reddedilmesi gerektiğine karar vermek üzere, din kurulları (Synode) oluşturmaya başladılar. Böylece, ilk Hıristiyan edebiyatının yanı sıra, dört *İncil*, *Havarilerin İşleri*, *Mektuplar* ve *Yuhanna'nın Apokalipsi* ilke olarak kabul edilip, ötekiler düzmece diye görülerek yasaklandı; genel olarak, «gerçek öğreti» (Ortodoks) den her türlü sapma, tehlikeli yanlışlar olarak ilân edildi. Bunlarla suçlananlar, cezalandırılacak; topluluktan çıkarılacak, hattâ lânetlenecekti.

Piskoposların ve din kurullarının bu faaliyetleri, o zamana değin birbirinden kopuk olan Hıristiyan topluluklarının, tüm Roma imparatorluğunu kucaklayan dev bir örgütte birleşmelerime sonuçlandı. Bu kuruluş, büyük bir sosyal gücü temsil etmekte de gecikmedi. Ne var ki, bünyesinde birbirine zıt çeşitli eğilimler, şiddetli ve azgın bir mücadeleye girmişlerdi. İçlerinden çoğu, özellikle halkın aşağı tabakaları, inananlara dayatılmış bu otoriter rejime tâbi olmak istemiyor ve eski aranış özgürlüğünü savunuyorlardı. Bu yüzden de koğuşturmaya uğradılar, «sapkın» diye ilân edilip, kilisenin dışına atıldılar.

Aşağı halk tabakalarında büyük başarı kazanan bir sapma, Montanus'un çömezleri olan Montanistler'in sapması oldu. Montanus, Frikyalı bağnaz bir vaizdi; yandaşlarının gözünde bir «Mehdî», vani Tanrıyla insanlar arasında bir aracı olarak görülüyordu. Montanistler hiçbir kilise hiyerarşisini, hiçbir zorlayıcı kuralı, hiçbir yerleşik töreni

*kabul etmiyorlardı; dinde özgürlükten yanaydılar. Montanizm, özellikle Roma Afrikasında yayıldı; orada, yandaşları arasında, II. yüzyılın sonuyla III. yüzyılın başlangıcının en büyük yazarlarından biri olan bir dönmeyi, **Tertullianus**'a görüyoruz. Tertullianus, Kartaca'da doğmuş ve orada rahip olmuştu. Bağnazlığın, o «boş olduğu için inanıyorum» sözü onundur. Tertullianus eserlerinde, incillerin yararsız hale getirdiğini söylediği bilimi reddediyordu. Ona göre, yalnız eski paganların suretlerine tapmak değil, yeryüzünde herhangi bir şeyi temsil eden her türlü sanat eseri putperestlikti. Sürekli orucu vaazediyordu; çünkü Âdem, elmayı yediği için günaha sürüklenmişti ona göre.*

*Mürekkep yalamış ve Yunan felsefesini tanıyan Hıristiyanlar arasında en yaygın «sapkınlık», **gnostisizm** idi. Gnostikler, Hıristiyan öğretiyi, «payen bilgelik»le uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Bundan* da, *Pitagorculuk, Platonculuk ve çeşitli başka öğelerden oluşan girip bir karışım ortaya çıktı. Gnostikler, büyücülük ve ruhları çağırma gibi yollara başvurarak, «öte dünya güçleri»yle gizli bir ilişki kurmayı deniyorlardı. Bu bakımdan da, onlar, Orta Çağın «ruh çağırıcıları»ı ve «simyacılar»ının öncüleridir.*

İsa'dan sonra I ve II. yüzyıllarda, Hıristiyanlık, Ortodoks biçimiyle olsun, sapkın görünüşleriyle olsun, kentlerin orta sınıflarıyla, kırsal kesimin halkına ve imparatorluk görevlilerine güven vermiyordu. Kentlerde kuraklık, su baskını, kötü ürün gibi bütün doğal felâketler kendilerinden bilinip birçok kez kırıma uğradılar. Celcus'un *Doğru Sözler,* Lukianos'un *Peregrinius'un Ölümü* gibi, günümüze kadar gelebilmiş çok sayıda edebî eserde, Hıristiyanlık acı biçimde eleştirilmiş ve boş inançların en kabası olarak reddedilmiştir. Özellikle Celcus, Hıristiyan öğretisinin «dünyanın sonu» ve «son hüküm» gibi düşünceleriyle açıkça alay eder. Hıristiyanların kendileri de, köylüleri (*pagi*) başlıca düşmanları olarak görüyorlardı; genel olarak inanmayanları belirten «payen» kelimesi buradan gelir. Hükümdarlar ve yöneticileri, Hıristiyanlara, görevden ve vergiden kaçan, imparatorluk kültüne katılmayan kötü uyruklar olarak bakıyorlardı. Trajanus, Genç Plinius'la yazışmalarında, imparatorların resimlerine ve heykellerine açıkça

saygısızlık gösteren Hıristiyanların cezalandırılmasını ister; Marcus Aurelius zamanında bile, yeni dinin gayretkeşlerine karşı hayli sert davranılmıştır. Bununla beraber, II. yüzyılda, Hıristiyanlara karşı işkence ve zulümler kısa sürdü ve bu «aydınlık çağ»ın Roma yönetimi, genel olarak dinsel bir hoşgörürlük içindeydi. Hıristiyanlık hızla ilerliyordu ve II. yüzyılın sonlarından başlayarak da, İlk Çağ'ın dünya görüşünün yıkılışına katkıda bulunan pek büyük bir sosyal gücü temsil etmeye başladı.

BÖLÜM X
SON BUNALIM VE ÇÖKÜŞ

Roma imparatorluğu, İsa'dan sonra III. yüzyılda, yeni ve korkunç bir bunalıma girer. Bu bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirir ve imparatorluğu derin bir çözülüş için sokar. Roma'nın egemen sınıfları, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için, onarma girişimlerinde bulunurlar.

Ve bir süre için başarırlar bu geciktirmeyi.

Ne var ki, imparatorluğun son yüz elli yılı, pek acıklı bir can çekişme dönemi olacaktır.

Nasıl?

I
III. YÜZYILDAKİ BUNALIM

Roma imparatorluğunda, toplumun giderek artan çözülüşü, sonuç olarak, hükümet örgütünün de derece derece bozuluşunu getirdi beraberinde. Askerî durum da, askerî öğelerin önemini olağanüstü biçimde arttırdı; devlet içindeki yönlendirici rollerini belirginleştiği ve bir seri hükümet darbesiyle iç savaşlara yol açtı.

SEVERUS'LAR HANEDANI

Bu yeni hükümet darbeleri dönemini, çürümüş ve kokuşmuş muhafız birlikleri başlattı; Kommodius'un öldürülüşünün arkasından, altı ay içinde, üst üste iki kişiyi imparator ilân ettiler: P. Helvius Pertinax ile M. Didius Juİianus'u. Her ikisi de iyi bir asker, iyi bir idareciydiler; ancak, her ikisi de muhafız birliklerini açıkça satın alarak -ve her defasında fiyatı arttırarak- iktidara gelebildiler. Tarihçi öyle diyor: «Hükümet merkezi ve Roma İmparatorluğu, her ikisi de, pazarda ya da dükkânda satılır gibi, açık arttırmaya çıkarılmıştı.»

Başkentteki meslektaşlarının başarısını ve elde ettiklerini gören eyalet birlikleri boş durur mu, onlarda kendi generallerini imparator yapmaya başladılar.

Bir korkunç iç savaş (193-197) kırdı geçirdi ortalığı.

Ve sonunda, Tuna ordusu, rakiplerini yenerek Roma'yı aldı ve tahta çıkan Septimius Severus, kendi adını taşıyan hanedanı kurdu.

Septimius Severus (193-211), Kartaca kökenliydi ve her haliyle Roma'ya yabancıydı. Düşmanlarının yanını tutmuş olan Roma soylularına

pek acımasızca davrandı: Birçok ünlü aileyi yok etti; mallara el koymalar ve sürgünler birbirini izledi. Elde ettikleriyle de askerlerini paraya boğdu, ücretlerini de arttırdı. Eski muhafız birliklerini salıverdi ve yerlerine eyalet ordularından seçilmiş yeni bir birlik oluşturdu. Askerlerine evlenme müsaadesi verdi; sınırlardaki askerler de ellerindeki toprak parçalarına sahip olacak, aile yaşamını sürdürecek ve kışlaya yalnız talim günleri gideceklerdi.

«Askerleri doyurunuz, geri kalanına boş verebilirsiniz!» diyordu oğullarına.

İlkesi buydu.

Bununla beraber, Septimius Severus, orduyu, enerjik bir dış politikanın hizmetinde de tutabildi. Partlara karşı başarılı bir sefer yapıp, topraklarını, Fırat'ın çok ötesine kadar genişletti; kendisi de Britanya'da bir sefer sırasında öldü.

Septimius Severus zamanında bir süre için duran başkaldırılar, onun ölümünden sonra, yeniden başladı. Yerine geçen ve **Carakalla** (211-217) diye adlandırılan oğlu, «babasının bir karikatürü» idi: Boyca tam bir cüce, sakat, sefih ve zalimdi. Yalnız Hint'i değil, Çin'i de alıp, Makedonyalı İskender'i aşmak amacıyla, Doğu'da bir serüvene kalktı. Ne var ki, daha seferin başında subaylarından biri öldürdü onu.

> *İç işlerini, zeki ve buyurgan bir kadın olan ve devrinin en ünlü hukukçularının -örneğin Papinianus'un- yardım ettiği Julia Domna yürütüyordu. Romanın en iğrenç imparatorlarından birinin zamanında, yurttaşlık hakkını bütün eyaletlere yayan bir bildirinin, «**Carakalla Bildirisi**»nin çıkabilmesi, bu sayede olmuştur.*
>
> *Bildiri, imparatorluk politikasının bir başarısıydı kuşkusuz.*

Ne var ki, askerlerin başıbozukluğunu dizginlemek olanaksızdı artık. Suriye ordusu, tuttu Carakalla'nın katili Macrinus'u (217-218) imparator ilân etti; ancak, çok geçmedi, Julia Domna'nın kızkardeşi Julia Maesa, aynı birlikleri satın alıp, torunu, 14 yaşındaki Varius Avitus Bassianus'u imparator ilân ettirdi. Bu güzel çocuğun Suriye tanrısı El-Gabale (Baal)'in başrahibi olması, Doğu ordusunun boş inançlı askerlerini pek etkiledi ve **Elagabal** diye adlandırdılar onu. Kısa bir iç savaştan sonra Macrinus, kendi yandaşlarınca ihanete uğrayıp Öldürüldü ve Elagabal, yaldızlı rahip giysisi,

kutsal eşyasıyla, tantana içinde girdi Roma'ya. Tembel ve sefih olan Elagabal, devlet işlerini büyükannesiyle annesine bırakıp, «yüce tanrı»sına kurbanlar adamakla uğraşıyordu.

222 yılında Elagabal öldürüldü ve yerine **Alexsander Severus** (222-235) geçirildi.

Alexander Severus ve annesi Julia Mammaca, Senato'ya yaklaşmayı aradılar ve hükümete en gözde hukukçuları soktular. Ulpianus bunlardan biridir. Bu hukukçular, mahkemelerin, idarenin iyi işlemesiyle ilgileniyor ve maliyeye göz kulak oluyorlardı. Ancak, çabaları enerjiden yoksundu; kaldı ki, bitmez tükenmez entrikaları da engelliyordu işleri. Genel durum ise pek sarsılmıştı: Eyaletlerde yığınla başkaldırı oluyordu; Roma'da bile muhafız birlikleri ayaklanıp şefleri Ulpianus'u öldürdüler.

Bu koşullarda dış politikanın yolunda gitmesi olanaksızdı. Nitekim sarpa sardı işler. Doğu'da, Part imparatorluğunun yıkıntıları üzerinde kurulan yeni ve güçlü Sasani krallığı, Mezopotamya ile Kappadokya'yı ele geçirince, Alexander Severus Doğu seferine çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak, sonuç pek başarısız oldu. Kendini savaştan çok kitaplara vermiş olan Alexander Severus, dönüp Germenlere karşı bir seferi başlattığında, başkaldıran askerler kendisini öldürüp yerine, Trakya kökenli birini, Maximinus'u geçirdiler (235).

O tarihten başlayarak da, korkunç bir siyasal bunalım dönemi başladı.

Otuz yıl (235-268) sürecektir bu bunalım.

SİYASAL VE SOSYAL BUNALIM

On beş yıldan fazla bir zaman, askerî hükümet darbeleriyle geçti; tam on imparator izledi birbirini, Onu izleyen yıllar, 253'ten 268 yılına kadar, Roma imparatorluğu için **tam bir çözülme** dönemidir. Gerçi Roma'da, yine askerlerin ilân ettikleri sözde bir imparator vardı: 260 yılına kadar Valerianus ve sonra da oğlu Gallianus. Ancak, bu dönemde, kendisine imparator seçmeyen hiçbir eyalet de yoktu.

Gallianus, bunlarla mücadele ederken, kendi askerlerince öldürüldü.

Merkezi iktidarın felce uğraması ve iktidara oynayanların, sınırları koruyacak birliklerden iç savaşta kullanmak üzere asker çekmeleri, imparatorluğun dış durumunu korkunç bir tehlikenin içine attı.

Sınırlar her yanda delindi.

Henüz ilkel toplum aşamasında bulunan Barbar sürüler, dört bir yandan, karşı konulmaz bir sel halinde, Akdeniz havzasının köleci dünyası üzerine

çullandılar.

> *Franklar, merkezi Galya'yı işgal ettiler; bir başka Germen olan Alamanlar Alpleri aştılar ve bir defasında merkezi İtalya'ya kadar yürüdüler. Daha da vahim durumda olan Tuna boylarıydı: Germen, Sarmat, Trak ve -belki de-proto Slavlardan halklar birikmişti buralarda; içlerinde en hareketli olanları da, Got'lardı; 230 yılından başlayarak, Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarını yakıp yıkmaya başladı Gotlar.*
>
> *Perslerin saldırıları durmuyordu; İmparator Valerianus'u da esir almışlardı.*

Bitip tükenmeyen iç savaşlar, Barbarların akınları, yakıp yıkmalar, sık sık gelip çatan kıtlık ve salgınlar, imparatorluğun nüfusunu azaltıyor ve kendi askerî kaynaklarını kurutuyordu. Bundan dolayıdır ki, Barbarlara karşı sınırları savunmak için, **başka Barbarlardan asker alınma** yoluna gidildi. Daha Marcus Aurelius zamanında başlayan, bu usul, Alexander Severus'un ölümünü izleyen felaketli yıllarda sistemleştirildi. «Federe» denen bu topluluklara, askerî hizmete çağrıldıklarında gelmeleri ve oğullarını da bunun için yetiştirmeleri koşuluyla, sınırlardaki imparatorluk arazisinden toprak verilip yerleştiriliyorlardı oralarda.

Çözülmüş müydü sorunlar?

Hayır! Bütün bu felâketler, korkunç bir iktisadî bunalıma sürüklemişti eyaletleri.

Devlet, kaynak sağlamak için, para ayarlayıp duruyordu.

Dayanılmaz yaşam koşulları, aşağı sınıfları da hareketlendirdi: 238 yılında Afrika'da, köleler ve kolonlar başkaldırmıştı; Mısır'da, Marcus Aurelius zamanından beri bir türlü başarılamayan «çobanlar» hareketi, çok daha büyük boyutlara varmıştı; Galya da, II. yüzyılın başlarından başlayarak, kölelerin, kolonların, kent yoksullarının, kaçak askerlerin yol açtıkları bitip tükenmez karışıklıkların pençesindeydi. III. yüzyılın siyasal anarşisi, bu «haydut ve fesatçılar»ın sayısını daha da arttırdı ve 270 yılına doğru o korkunç «**Bagolar başkaldırısı**» patlak verdi.

Bütün bu başkaldırılara köleler de katılıyordu.

Böylece, III. yüzyıldaki bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirdi; o kadar ki, kölelik üzerine kurulu Roma imparatorluğu, daha şimdiden derin bir çözülüş içine girmişti.

II
SON ONARMA GİRİŞİMLERİ

Roma'nın egemen çevreleri, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için son bir çabada bulundular ve gerçekleştirdiler bu gecikmeyi.

III. yüzyılın fırtınalı yılları boyunca, iktisadî bunalım ve sürekli yağmalama nedeniyle, başta kentler çekmişti acıyı. Küçük ve orta tarım işletmeleri de kaybolmuştu. Ama, bunun tersine, büyük ailelerin elinde bulunan latifundiaların, sahiplerinin zenginliği sayesinde, çarçabuk toparlandığı ve küçük mülkiyet aleyhine büyüdüklerini görüyoruz. Ayrıca, büyük malikânelerin sayısı da hayli artmış bulunuyordu; çünkü, iç savaştan yığınla subay yararlanmış, servet yapmış ve gelip büyük toprak sahipleri saflarına katılarak güçlendirmişlerdi onu.

Böylece durumu kurtarmakta askerlerin de yararı vardı. Nereden geldi bu kurtarıcılar?

İLLİRYALI İMPARATORLAR

Bunların hemen hemen hepsi de, İllirya'nın basit asker kolanlarından geldiler. O yüzden de, genel olarak **İlliryalı imparatorlar** diye adlandırılırlar. Hepsi de, askerî hiyerarşinin en üst derecelerine varmışlar, hepsi de büyük malikâneler elde etmişlerdi. Bunun sonucu olarak da, İtalya'nın ve eyaletlerin büyük mülk sahipleriyle sıkı bir işbirliği ve tam bir anlaşma içinde yönetiyorlardı. Bu sosyal çevrelerin çıkarma, askerleri de acımasızca kullandıkları oluyordu; örneğin, büyük mülkiyet sahiplerinin topraklarına, ivedi çalışmalar için, yığınla askerî birlik gönderebiliyorlardı duraksamadan. Bunun karşılığında, İlliryalı imparatorlar, içerde ve dışarda, genel ve belli bir istikrar sağladılar. Ancak, iktidarları fazla uzun sürmedi; çok geçmeden, kendi askerleri ve subaylarınca öldürüldüler.

İçlerinden en ünlülerinden biri Aurelianus (270-275) oldu. Herkül gibi güçlü oluşu, olağanüstü enerjisi ve bükülmez iradesi nedeniyle, «Demir el» diye adlandırılmıştı Roma'yı, Almanlara istilâsından kurtardı; Gotları ve Vandalları tepeleyip, Tuna'nın ötesine attı. Böylece, korkunç ganimet ve savaş esiri elde etti. Bu savaş esirlerinin çoğuyla, sınırlardaki köle ve askerî kolonlarda açılmış gedikleri doldurdu. Eyaletlerde, özellikle Mısır'daki başkaldırıları pek vahşice bastırdı; daha önce başkaldırmış Galya itaat altına alındı.

Ne var ki, çok şeyler bahasına elde edilmişti bu barış ve birlik: Daçya terkedilmiş ve tüm Romalı kolonlar, Tuna'nın sağ kıyısına getirilmişti; Vandallar, yarı vahşi Bastarular ve öteki Barbarlar, kitle halinde imparatorluğun hizmetine alınmış ve Roma topraklarına yerleştirilmişlerdi; Roma, can havliyle tahkim edilmişti. Malî güçlüklerden kurtulmak için de, çare olarak, ayarı düşük para çıkarılıyordu; öyle ki, halk bile kabul etmiyordu. Bu yüzden, Roma'da 273 yılında, darphane işçilerinin (monetarii) başlattıkları bir başkaldırı oldu; hareketi, çok geçmeden, halkın tüm aşağı katları destekledi. Bastırmada yedi bine yakın askerin öldürülmüş olması, hareketin çapını gösterir.

Özeti şu ki, Roma imparatorluğunun sınırları daralmıştı; şimdiden yoksul düşmüştü; içine gitgide daha çok Barbarların karıştığı halkının kültür düzeyi durmadan alçalıyordu. Tam ve son yıkılışı ise, bir zaman için savuşturulmuştu sadece.

DİOKLETİANUS

Siyasal bunalım, bir yirmi yıl, **Diokletianus**'un iktidarıyla (284-305) kurtarıldı.

Bir azatlının oğlu olan Diokletianus da İlliryalı idi. Fazla yontulmamış kıt bilgili bir kişiydi; askeri heyerarşinin bütün derecelerini tırmanmıştı. Selefi Numerianus öldürüldükten sonra, Doğu ordusunun yüksek subaylarınca imparator yapılmıştı; rakibi Aper'i de o, kendi elleriyle öldürdü. Ön plâna savunma ve örgütlenmeyi alarak, imparatorluğun idaresi ve yeniden kuruluşu ile İlgili en karmaşık sorunları, kaba çizgileriyle de olsa, askerce bir doğruluk ve ustalıkla çözdü.

Roma'ya gitmedi bile; oturma yeri olarak, Nicomedeia'yı (İznik) seçti; imparatorluğun en çok tehdit edilen sınırlarını, Tuna ve Fırat sınırlarını gözetme yeri olarak pek uygundu burası. Batı için kendine ortak olarak, doğduğu ülkeden yine faal ve yetenekli bir subay olan Maximianus'u seçti; o da Mediolanum (Milano)'u seçmişti oturma yeri diye. Her ikisi de «Augustus» idi; «Sezar» adı verilen iki yardımcı belirlediler her ikisi de: Diokletianus, Galerius'u seçti; Maximien de Konstans Klor'u. Onlar da, başka başka yerlerde oturacaklardı. Mirasçılarını da hazırlamak üzere, bu Sezarları tutup kızlarıyla evlendirdiler. Ayrıca, Augustusların, yirmi yıl sonra yaş sınırına vardıklarında, iktidarı yerlerine geçecek olanlara bırakmalarına da karar verildi. «Dörtlü yönetim» kurulmuş oluyordu böylece. Aralarında, Diokletianus lehine olmak üzere, bir bağımlılık ilişkisi

tamdı: Rütbe olarak en eskisi ve üstünü oydu çünkü ve uzlaşmazlık halinde otoritesi de baskın görünüyordu.

İktidardaki bu işbölümü, Roma'nın egemen sınıfları açısından, bir zaman için istenen sonuçları verdi: Augustuslar da Sezarlar da, pek kısa bir zamanda, iktidarı ele geçirmeye çalışanları olduğu kadar, halktan gelen başkaldırıları da bastırdılar; dışarıdan gelen akınlar da püskürtüldü; bu arada, Persler üzerinde de yeni bir zafer kazanılmıştı.

Ancak, bu askerî başarıları sağlamlaştırmak için, sosyal ve ekonomik nitelikte pek köklü değişiklikler yapmak gerekiyordu. Şu ya da bu biçimde bütünlüğü sağlamak, merkezî hükümet yararına eyaletlerde her türlü bağdağışlıktan uzak kitleleri çalışmaya zorlamak, Doğu'da uzun zamandan beri uygulanan despotik sisteme başvurmak gerekti; bunun sonucu olarak da, özgürlüğün, yurttaş haklarının ve beledî özerkliğin son kalıntıları da -acımasızca- tasfiye edildi. İşe, hükümet otoritesinin iktisadî yaşama sert müdahalesi ve paranın değerinin düşürülmesi ile başlandı; yeni paraya kimsenin güveni olmadığından, altın piyasadan çekildi ve fiyatlar, anlatılamayacak derecede ve hızla yükseldi.

Böylesi iktisadî olayların kaynağı olarak spekülasyon görüldüğünden, ona karşı, Diokletianus yönetiminin umutsuz mücadelesi başladı. Spekülasyona başvuranlar için ölüm cezası kondu. Akla gelebilecek her şeyin üst fiyatı saptandı; her türlü çalışma ücretleri de. «Bu sınırları aşacak olanlar da, kellelerini yitireceklerdir» dendi.

Ne oldu sonuç?

İktisadî düzensizliğin daha da artması!

Bu malî ve iktisadî yeniliklerin başarısızlığını gören, Diokletianus yönetimi, «malla ödeme» ve «zorla çalıştırma» yoluna başvurdu.

> *Annone, başlıca vergi oldu. Vergiyi biçmek için her beş yılda bir nüfus sayımına gidiliyordu ve her «baş»ın hangi malla vergisini ödeyeceğini de, hükümet on beş yılda bir saptıyordu. Saray halkının, memurların, askerlerin giderleri de malla karşılanmaya başlandı. Örneğin tüm Kuzey İtalya, Milano'da yerleşmiş Maximianus'un sarayına bakmakla yükümlü tutuldu. Roma imparatorluğu, bu bakımdan, Perslerin monarşisine, Firavunların devletine benziyordu.*
>
> *Verginin toplanmasını sağlamak için, herkes görev yerine ve mesleğine bağlı tutuldu: Memurlar, devlet*

örgütüne; tacirler dükkânlarına; zanaatçılar çalışma yerlerine ve korporasyonlarına bağlandı. Oğul, babasının mesleğini sürdürüyordu. Toprakta çalışanlar, topraklarına bağlandılar: Toprak terkedilemezdi; kaçan yakalanıp getiriliyordu. Büyük mülk sahiplerine ve özellikle Senato soylularına, kendi çevrelerini savunmak ve halka göz kulak olma yükümlülüğü yüklenmişti.

Bütün imparatorluk örgütü, Doğu'nun despotik monarşilerini hatırlatıyordu; açık bir kopyasıydı aslında onların. Hükümdar, yeryüzüne inmiş bir tanrı gibi davranıyordu. «İlahî» deniyordu kendisine, «sahip» deniyordu ve çoğul ikinci şahısla hitap ediliyordu. Doğu'nun tantanalı giysileriyle dolaşıyordu. Göründüğünde de, herkes yerlere kapanıyor, ayağını öpüyorlardı. Oturduğu yer «kutsal saray»dı; divanında herkes ayaktaydı, oturulmazdı.

İktidarı da sonsuzdu.

O yüzdendir ki, Roma'da ortaya çıkan bu monarşi ya da daha çok despotluk biçimine, dominus (sahip) dan gelen **dominatum** adı verildi.

İmparatorun doğrudan yardımcıları, merkezde bir merkez valisi, çeşitli devlet dairelerinin başındaki majistralar, kalabalık bir memur ve kâtip kitlesiydi. İdareyi kolaylaştırmak için de, imparatorluk, 47 yerine 100 eyalete bölündü. Bütün eyaletlerde, daha geniş birimler olan, 12 «diyakosluk»ta toplandı. Her diyakosluğun başına, doğrudan doğruya merkez valisine bağlı naipler getirilmişti. Sivil iktidardan ayrılmış olan askeri otorite, bölgesel birliklerin kumandanlarının elindeydi. Birliklerin sayısı artırılmış, mevcutları ise azaltılmıştı, iktidarı ele geçirme eğilimlerini denetlemek ve dizginlemek için gidilmişti bu yola. Ayrıca, yığınla görevli, imparatorluğu dolaşır, çevrede ne oluyor, ne bitiyor merkeze bildirirlerdi.

Bu memur sayısındaki çoğalmanın yükü de halka yükleniyordu kuşkusuz.

Her Doğu despotluğu gibi, Roma monarşisi de, dinde aradı ideolojik temelini: Aurelianus, Güneş kültü hakkında yaptığı propaganda ile eski payen dini yenileyip canlandırmayı denemişti daha önce; Diokletianus da, imparatorluk otoritesine ilahî bir dayanak sağlamak için, Jüpiter kültünü

kurdu, kendisini de Jüpiter'in oğlu ilân etti. Bütün bu gerekçelerle de, 303 yılında Hıristiyanlara korkunç zulümlerde bulundu; onların varlığını kendi tanrısallığı için bir küfür sayıyor ve iktidarının tanrısal temellerini yıkmaya çalışan insanlar olarak görüyordu hepsini. Hıristiyanlar ordudan kovuldu, toplantıları yasaklandı, dua ettikleri evler yıkıldı ve kitapları yakıldı; çoğu Hıristiyan rahibi ölüme mahkûm edildi ve bütün insanlar, -işkence tehdidi altında- eski tanrılara inanmaya zorlandı. Hıristiyanlığın tarihinde «büyük zulüm» diye adlandırılır bu.

Gerçekten de öyledir.

CONSTANTİNUS

Diokletianus'un eserini, Roma imparatorluğunu, Doğu örneğinde bir despot devlete dönüştürmek amacıyla sürdüren **Constantinus** oldu.

Sezar Constantinus Chlorus'un evlilik dışı oğluydu; anası Helena da, askerlere mahsus bir meyhanede hizmetçi. Aurelianus gibi olağanüstü güçte bir beden yapısı vardı; kendine güvenen ve azimli bir kişiydi. Diokletianus, daha önce konulan ilkeye uyarak, 305 yılında, tacı törenle terk etti ve Maamianus'u da aynı şeyi yapmaya zorlayıp, yerlerine, iki Sezar, Doğu'da Galerius ve Batı'da Constantinus Clorus imparator ilân edildiler.

Ve arkasından, yeni Sezarlarla Augustuslar arasında korkunç bir savaş başladı.

Kanlı bir anarşi dönemi açıldı.

On sekiz yıl süren bir iç savaşta, boğaz boğaza, yenen yenilenin çoluk çocuğuna varıncaya değin temizledi durdu. Sonunda, bir Constantinus sağ kaldı ve 323 yılında, Roma imparatorluğunun tek başına sahibi oldu. Savaşın acı deneyimlerini gördüğü için de, Diokletianus'un koyduğu tehlikeli «dörtlü yönetim» sistemini terketti. Mutlak hükümdarlık, Constantinus'un elinde son biçimini almış oldu böylece.

Constantinus, bu despot rejimin kuruluşunu onaylamak için, Roma'yı ebedî olarak terketti; 330 yılında, eski Yunan kenti Bizans'ı, imparatorluğun başkenti ilân etti.

Bizans, Constantinus'un kenti anlamına «Constantinopolis» adını aldı.

Constantinus, eskiyle bağını her konuda açıkça koparararak, köleliği tüm halka yaydı ve devletin hizmetine koştu herkesi. İktidarlarını güçlendirmek amacıyla, efendiler, kölelerini «İslah için» ölünceye değin kırbaçlayabileceklerdi artık. Ana-babanın, çocuklarını satmalarına izin verildi. Yalnız kolonların değil, kent majistralarının, zanaatçıların ve

tacirlerin de işlerini ve sürekli oturdukları yerleri terketmeleri yasaklandı. Memur sayısı durmadan artıyordu; idare, herkesin üzerine çökmüş, korkunç ve dayanılmaz bir baskı aracı olup çıkmıştı.

Constantinus, bâtıl inançlara sahip ve okuma yazması da az olduğundan, iktidarının dayanağını dinde arıyordu sürekli. Bu konuda da, ama daha da büyük bir ustalıkla, seleflerinin eğilimine uydu. Ancak, kendisinden öncekiler ne denli zalimce davranırsa davransınlar, Hıristiyanlığın kökünü kazımayı olanaksız görüyordu. Hıristiyanlık, iyice örgütlenmiş ve çok büyük bir sosyal güç olup çıkmıştı. İdarede ve orduda da savunucuları ve yandaşları vardı artık: Diokletianus'un sarayında bile, eşi Priska ile kızı Valeria, Hıristiyanlara güler yüz gösteriyorlardı: Sezar Constantinus, Diokletianus'un aldığı kararları uygulamıyordu. Sonunda, imparator Galerius da, 311 yılında, «zulme» açıkça son vermek zorunda kalmıştı.

Constantinus, iktidara gelir gelmez aynı politikayı izlemeye başladı. Rakiplerine karşı yürüttüğü uzun ve çetin mücadelede, Hıristiyan ruhban takımından büyük destek görmüştü zaten. 313 yılında da, Hıristiyanlık da içinde olmak üzere, tüm dinlere kült özgürlüğünü tanıyan ünlü **Milano Fermanı**'nı yayınlamıştı. İktidara geldikten sonra ise, daha büyük bir ilgi gösterdi Hıristiyan kilisesine; rahipleri vergi ve angaryadan affetti ve Latran'daki sarayını da Roma piskoposuna armağan etti. Anası Helena ile, Filistin'de, Betleem'de, Golgota'da ve Jerusalem'de kilise yapımıyla uğraştı. Ancak, ölüm döşeğinde Hıristiyanlığı kabul etmiş olsa ve son güne değin büyük rahip ünvanını koruyup, başkentte eski tanrılara da tapınaklar diktirmeye uğraşmış olsa da, Hıristiyan kilisesini gerçekten ayrıcalıklı bir duruma getirmişti. Yine bu Kilisenin birliğini korumak kayısıyladır ki, bu payen, kiliseyle ilgili çeşitli sorunların çözümüyle ilgili emirler veriyordu; Oğul, Babayla «aynı töz»den midir, yoksa onun «benzeri» midir, gibi gülünç konularda o azgın ilâhiyat tartışmalarının geçtiği -325 yılındaki- İznik Toplantısına da bu amaçla katıldı.

Hıristiyan kilisesi, imparatorluk iktidarının yeni ve güçlü bir aracı olup çıktı böylece. Dinsel «sapkınlıklar», resmî ideolojiye karşıdır diye, devlete karşı işlenmiş suç olarak görülüp zalimce koğuşturulmaya başlandı.

İznik toplantısından sonra, Constantinus, İskenderiye rahibi ***Arius****'u, «kışkırtıcı» diye, sürgüne yollayıp hapsettirdi. Arius, İznik toplantısında, yandaşları «Ariusçular»la, hükümdarın ve onun izinden giden toplantının öteki*

üyelerinin görüşleriyle uzlaşmayan görüşler ileri sürmüştü. Ne var ki, hükümdar, daha sonra düşüncesini değiştirip, Arius'u sürgünden çağırtıp, hasmı, toplantıda «babalar» çoğunluğunun başı piskopos Athanas'ı sürgüne yolladı onun yerine.

Neydi olan?

Devletin, zaten varolan idarî, malî ve askerî baskısına, dinsel baskı da eklenmişti böylece ve halk, özgürlüğün son ışığının da söndüğünü görüyordu.

III
ROMA İMPARATORLUĞUNUN ÇÖKÜŞÜ

Roma imparatorluğunun son yüz elli yılı, acık bir can çekişme dönemi oldu.

Gerçekten, Consantinus'un ölümünden sonra (337), köleci imparatorluğun her yanında, köle emeğinin sömürülmesi üzerine kurulu iktisadî sistemin çözüldüğünü ve köle sahipleri sınıfının zayıflamasının sürdüğünü görüyoruz. Bunun yanı sıra, aşağı sınıfların devrimci hareketinin sürekli büyüyüşüyle, Barbar istilâları var. Aynı zamanda, eyaletlerde, başka egemen guruplara tâbi ve köleliğe -daha şimdiden- hiç de benzemeyen bir rejimde, çeşitli devletler oluşuyordu. Gerçi kölelik, daha uzun yıllar sürecektir; ancak, sosyal ilerlemenin temellerinden birini oluşturacak yerde, uzun yıllardan beri bu ilerlemenin başlıca engeli de olup çıkmıştı. Köleliğin yanı sıra, başka sosyal ilişki biçimleri önem kazanıyordu gitgide: «Serflik» üzerine kurulu bu biçimler, gelecek yüzyılların feodal rejiminin tohumlarını taşıyorlardı.

KÖLELİKTEN SERFLİĞE

Serflik rejiminin genişlemesi, IV ve V. yüzyıllar boyunca, gitgide artan bir hızla oldu. Şu ya da bu eyalet için çıkarılan fermanlar, bütün imparatorluk topraklarında, kolonları, babadan oğula «toprak köleleri»ne (servi terrae), toprak sahiplerini de, onların «bey»i ve doğal «koruyucularına dönüştürüyorlardı. Kolonların kişisel malları bile, toprak sahibinin mülkü olarak görülmeye başlandı giderek ve kolonlarla özgür durumdaki kişiler arasında evlilikler yasaklandı. Bununla beraber, devlet, başta tarımdan aynen gelecek çeşitli katkıları, özellikle baş vergisini (capitatio) ve -yolların yapımı, taşıma ve kamu işyerleri gibi- devlet hesabına yüklenilmiş angaryaları düşündüğünden, yalnız kolonların kaçışını

cezalandırmakla kalmıyor, toprak sahiplerinin topraklarından kolonları kovmalarını da cezalandırıyordu. Kolonlar, efendilere değil, «yurtluğa bağlı», toprağın köleleri olarak görülüyorlardı.

Ne topraksız onlar satılır ve devredilirdi; ne onlarsız toprak.

Devlet, kolonların -genellikle haşatın üçte biri olarak- toprak sahiplerine borçlu oldukları ödentileri bile sınırlandırmanın arkasındaydı. Kolon ezildi mi, devlete olan katkılarını yerine getiremeyeceğinden korkuluyordu. Bu katkılar da, gelirinin bir başka üçte birini oluşturuyordu.

İşte buydu toprağa bağlı kölelerin durumu.

Aynı biçimde, zanaatçılar da işyerlerine bağlandı: Hepsi de devlete mal olarak bir vergi vermekle yükümlü idiler ve hepsi de korporasyonlar oluşturmaya zorlandılar.

> *Madencilik, silahçılık, yapı kurma, dokumacılık gibi, genel olarak ordu, saray ve yönetim için pek önemli olan üretim dalları, büyük devlet işletmelerinde (fabricae) yapılıyordu. Bu işletmelerde köleler, mahkûmlar ve özgür işçiler çalışıyordu. Bütün bunların mesleklerini terketmeleri kesinlikle yasaklanmıştı. Silahçılar, kızgın demirle dağlanmıştı. Asker çocukları, onaltı yaşından başlayarak askere alınıyorlar ve kollarına bir işaret vuruluyordu. Yoksullar, serseriler ve genel olarak belli bir mesleği olmayan özgür durumdaki kişiler, ya vesayet altına almıyor, ya da «toprak için gereksiz yük olmasınlar» diye, çalışma evlerine yollanıyorlardı.*

Kentlerde yaşayan ve belli bir ölçüde toprağı olan tüm küçük mülk sahipleri, «curiale» arasına alındılar. Kent halkının yüksek sınıfını oluşturan, beledî makamlara oturan bu kimseler, kentlerden istenen vergileri ve edimleri bölüştürmekle yükümlü idiler; vergilerin düzenli toplanmalarına da kendi mallarıyla kefil olmuşlardı, IV. yüzyılın sonlarından başlayarak, vergiyi toplayamayan ya da geciktiren ölüm cezasına çarpılıyordu. Durumları genel olarak öylesine idi ki, eskinin onur verici bu görevinden kaçış içindeydiler.

Ne var ki, bütün kaçış yolları da tıkanıyordu.

Bütün bu yoksullaşma ve bağımlılaştırma tablosunda, yüksek sınıfların bazı bireylerinin, özellikle sarayın yüksek görevlileri ile imparator gözdelerinin, ordu şeflerinin, büyük toprak sahiplerinin zenginliği ve gücü

daha da çarpıcı oluyordu. Toprak, başlıca değer haline geldiğinden, zenginler ve güçlüler, her yola başvurarak, malikânelerini genişletmenin arkasındaydılar ve bu malikâneler -işitilmemiş boyutlarda- genişliyordu. Bu «ünlü» kişiler (clarissimi), malikânelerini, -bir çeşit- bağımsız devlete dönüştürüyor, vergi ödemememenin yollarını arıyor ve başka topraklardaki kolonları kendi topraklarına çekiyorlardı. Dahası, çevredekileri kendi «koruma»ları (patronicinium) altına girmeye zorluyorlardı. Komşu küçük mülkiyet sahipleri, özellikle askerlere ve imparatorluk görevlilerine karşı böylesine bir korumayı sağlamak için, toprakların üzerinde beylerin mülkiyet hakkını tanıyor, kendileri sadece geçici bir sıfatla (precarii) kullanıyorlardı bunları. Aynı yola Kilise de başvurarak büyük topraklar edindi. IV ve V. yüzyıllarda, imparatorların, bu sisteme karşı mücadeleleri boşa çıktı; büyük beylerin merkezî otoriteden daha güçlü oldukları anlaşıldı.

Böylece, egemenlik iştahı, en yüksek sınıfların temsilcilerini, dünyevî ya da uhrevî sıfatlar taşıyan büyük toprak beylerini, merkezî iktidar ve onun yerel organlarıyla sık sık uzlaşmazlık içine sokuyordu. Bu merkezkaç güçler palazlanıp ağır bastıkça merkezî iktidar da zayıflıyordu.

Geleceğin feodal rejimi bundan doğacaktır.

Ayrıca, Constantinus’tan sonra, iktidar, seyrek olarak ve pek az bir zaman için, tek bir kişinin elinde kaldı.

> *Constantinus, imparatorluğu, kendi özel mülküymüş gibi, üç oğlu ile iki yeğeni arasında paylaşmıştı ölürken. Bu vasiyetin doğal sonucu kanlı bir çatışma oldu. Araya başka iddiacılara da girdiği boğazlaşma on altı yıl sürdü ve 353 yılında, oğullarından en genç olanın, II. Constans’ın zaferiyle sonuçlandı. Onun elinden de* ***Julianus*** *aldı tahtı ve iki yıl kaldı (361-363). Büyük toprak soylularının gücüne ve keyfiliğine karşı, devrini tamamlamış paganizmi diriltmek istedi. Yarım olmayan bir girişimdi bu. Kilise eski payen dinin ve dünyevî kültürün bu son savunucusunu «Dönek» (Apostata) diye adlandırdı. Ölümünden sonra, imparatorluk yirmi yıla yakın, çeşitli ellerde bölüşülmüş olarak kaldı.*

İmparatorluğu, son olarak, **Teodosius** (379-395) derleyip toparladı.

Theodosius, son bir gayretle, iktidarda hak ileri sürenlere ve halktan gelen başkaldırılara karşı mücadele etti. Paganizmin son kalıntılarına karşı

da acımasız davrandı. Sarsılmış imparatorluk otoritesine bir dayanak, diye, Kilisenin kitleler üzerindeki etkisinden yararlanmak istedi; bu yüzden pek güleryüzlü oldu ona karşı. Ölüm döşeğinde o da, imparatorluğu oğulları arasında paylaştırmayı uygun gördü (395): Arkadius'u Doğu imparatoru, Honorius'u da Batı imparatoru yaptı. İki Barbarı da bu genç imparatorlara bakan olarak atadı: Galyalı Rufıni'yi Arcadius'un yanına, bir Vandai olan Stilicon'u da Honorius'un yanına verdi. O tarihten başlayarak, imparatorluk, Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış oldu.

Doğu imparatorluğu, daha sonra Bizans imparatorluğu adını alacaktır.

HALK HAREKETLERİ VE KAVİMLER GÖÇÜ

Bu tam çöküş ve tükeniş yıllarında, öldürücü darbe, iki yönden geldi: Bir yandan, yeni bir Barbar istilâ dalgası yıkıp devirdi her şeyi.

Öte yandan, halk hareketlerinin yoğunluğu arttı her yanda.

> *Halk hareketleri, büyük tarım mülkiyetinin özel bir gelişme içinde olduğu imparatorluğun Batısında özellikle korkunç idi. 368 ve 369 yıllarında, Britanya, halk hareketleriyle öylesine sarsıldı ki, Roma'nın elinden çıkayazdı. Galya'da, bir zaman için kendilerinden bahsettirmeyen Bagolar, başkaldırının ateşini yeniden tutuşturuyorlardı.*
>
> *IV. yüzyılın sonlarında, bu hareket, İspanya'ya da yayıldı ve V. yüzyılın ortalarında, korkunç bir köylü savaşının boyutlarına ulaştı. Aynı zamanda, Galya'nın hemen tüm köleleri silaha sanlddar ve Bagoiaria birleştiler.*
>
> *340 yılından başlayarak, bütün Afrika eyaletlerinde, Numidya'da ve Moritanya'da, sefaletin yol açtığı -kâh kül altında yanan, kâh yeniden ateşlenen - halk hareketleri görüyoruz: «Agonistikler» (Tanrı Şampiyonları) ya da -tuzu kuru takımının adlandırmasıyla- «Sirkonsellionlar» (Serseriler) hareketi böyledir. Kimi zaman, başkaidırmış yoksul yığınlar, göçebe Berber kabüeleriyle birleşiyor ve hükümet güçlerine karşı düzenli savaş veriyorlardı.*

375 yılından başlayarak, imparatorluğun durumu gitgide daha felaketli bir tablo çizmeye başladı. **Büyük kavimler göçü** denen olayın bir sonucu olarak, Barbarların yeni bir seli, sınırları her yandan zorladı. Çin'in batı sınırlarından Avrupa bozkırlarına, Hun (Hiong-Nu) adı verilen göçebe

sürüleri akmaya başladı; bunlar, Don ırmağından Karpatlara değin, Karadeniz'in tüm kuzey havzasını ele geçirdiler. Bu bölgede daha önceden yaşayan ve genellikle Gotlar diye bilinen bir bölüm halkı, kendilerine bağımlı kıldılar; ama yerlerinden edilen bir başka gurup, **Vizigotlar** ya da Batı Gotları, Tuna'yı aştılar ve imparatorluk sınırları içine girdiler. Roma hükümeti, onlara Mesya'yı ve Trakya'nın bir bölümünü bırakmak zorunda kaldı ve «federe» olarak kabul edildiler. Ancak, imparatorluk yönetiminden hoşnut olmayan bu halklar başkaldırdılar: O bölgedeki kolonlar, Trakya madenlerindeki işçiler ve köleler de desteklediler bu korkunç başkaldırıyı. Edirne yakınlarında bir Roma ordusunu yokettiler ve imparator Valens de öldü savaşta (378).

Gerçi imparator Teodosius, Trakya'da ve Makedonya'da yeni topraklar vererek bir zaman için yatıştırabildi onları; ne var ki, ölümünden sonra, Vizigotlar yeniden hareketlendiler. Kralları Alarik'in yönetiminde, önce Balkan yarımadasını yağmaladılar, sonra Batı'ya dönerek İtalya'ya yürüdüler. Aynı zamanda Vandallar ve Burgondlar da, Alplerdeki geçitlerden sarkarak kuzeyi işgal etmişlerdi. Batı imparatoru Honorius'un generali Stilicon'un birlikleri, bu Barbar istilâsına karşı, bir zaman için savunabildi İtalya'yı. Ancak saray entrikaları yüzünden öldürüldükten sonra, gerçekten bir tufan ülkenin üzerine çöküverdi. Vizigotlar, 410 yılında İtalya'ya girdiler ve Alarik Roma'yı kuşattı. Tüm İtalya'nın köleleri ordusuna aktılar; Roma'daki köleler ise başkaldırıp kentin kapılarını açtılar ona ve Gotlarla işbirliği halinde kenti korkunç bir yağmaya uğratarak ateşe verdiler sonunda. Bununla beraber, Vizigotlar, İtalya'dan çekildiler ve Batı'ya doğru yollarına devam ederek, Garonne ırmağı kıyılarında ve İspanya'nın kuzeyinde Akitanya'ya gelip yerleştiler, İspanya yarımadasının güneyi ise daha önce Vandallarca işgal edilmişti; onlar da oradan, başkaldırıların yangını içinde bulunan Afrika'ya geçtiler ve Kartaca'yı ele geçirdiler. Bu arada, tüm kuzey Galya, Frankların eline geçmişti ve batı bölgesi de Burgondlarca işgal edilmişti.

İmparatorluğun durumu, 450 yılından başlayarak, daha da tehlikeli bir görünüş alır; Hunlar, Attilâ'nın başkanlığı altında Galya'ya kadar girerler; ancak orada daha önce yerleşmiş Franklar, Vizigotlar ve Burgondlardan oluşan güçler, Romalı general Aetius'un kumandasında onları püskürtmeyi başarırlar. Bu sürüler, sonra İtalya'nın kuzeyine saldırırlar. Etruria'ya değin yağmalarlar. 455 yılında, Roma, Afrika'dan deniz yoluyla gelen Genserik

kumandasındaki Vandal sürülerince, bir ikinci kez alınır ve -acımasızca- yakılır yıkılır. Bu son yağmadan sonra, kentte yedi bin kişi kalmıştı yalnız. Zaten, son imparatorlar, onu artık başkent olarak görmediklerinden, Ravenna kentine çekilmişlerdi. Bütün İtalya Barbarlarca istilâ edilmişti; imparatorların tek askerî gücü, Barbarlardan topladıkları ücretli askerlerdi şimdi. 476 yılında, bu ücretli Barbar birliklerinin şefi Odoaker, Batı'nın artık bir imparatora gereksinmesi kalmadığına hükmetti: İmparatorluk alâmetlerini Constantinopolis'e gönderdi; küçük imparator Romulus Augustulus'u bir villâya kapayıp, kendisini İtalya kralı ilân etti. Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştı. İktidar ise, çeşitli Germen halkların şeflerinin eline geçmişti.

İmparatorluğun Doğu bölümü ise, Batı'dan çok daha fazla yeni koşullara uyabildi ve köle emeğinin sömürülüşünden feodal ekonomiye geçerek yeniden örgütlenebildi. Böylece, Orta Çağ'ın Bizans'ı, bin yıl daha, Constantinopolis'in Türklerce zaptedildiği tarih olan 1453 yılına değin yaşadı.

Özetle, İsa'dan sonra I. bin yılın ortalarında, kölelik üzerine kurulu sistem çöktü. II. yüzyılın sonlarından başlayarak, sosyal çözülüş sürecinin hızı, Roma imparatorluğunun köleci sınıflarının askerî diktatörlüğünce -adamakıllı- yavaşlatılmıştı. Ancak kölelerin, kolonların, kentlerin yoksul insanlarının devrimci hareketlerini acımasızca bastırır ve «Barbar» istilâlarına direnebilmek için, halkın huzurunu, İlk Çağ kültürünün bütün fetihlerini feda ederken, Roma imparatorluğu, devrimci güçlerle dış düşmanlarını kendisine karşı kesin olarak birleşmeye götürmekten başka bir şey yapmış olmadı. Onlar da, onu tasfiye ettiler sonunda.

Dayandığı tüm sosyal düzenle beraber.

Notlar

[←1]

Bu konuda başeser olarak bkz. Mikhali NESTOURKH, L'Origine de l'homme, (trad, E. Bronina), Moscou, 1960; türkçe'de özellikle. Serol TEBER, Doğanın insanlaşması, İst. 1982.

[←2]

Bu konuda çeşitli görüşlerin bir özetlemesi için bkz. Orhan HANÇERLİOĞLU, Düşünce Tarihi, İstanbul, 1970. s. 12 vd.

[←3]

Genel bir eser olarak bkz. Andre LEROİ - GOURHAN ve ötekiler, La Prehistoire, 3. ed., Paris, 1977.

[←4]

Bu konuda özellikle, François de FONTETTE, Le Racisme, Paris 1981.

[←5]

Bkz. V. Gordon CHİLDE, Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi (Çev. Filiz (Karabey) Ofluoğlu), İst. 1978, s. 71 vb. Aynı yazarın, Tarihte Neler Oldu (Çev. Alaeddin Şenel/Mete Tunçay), Ank. 1974, s.75 vd. Sorunu yeniden irdeleyen bir makale olarak, Jean-Paul DEMOULE, Le Neolithique, Une Revolution? Le Debat, sy. 20, 1982, s. 54-75.

[←6]

Genel bilgi olarak bkz. ZUBRİTSKİ / MİTROPOLSKİ / KEROV. İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum, (çev. Sevim Belli), 4. bs,, Ankara 1976. s. 36 vd. Daha da özellikle, Alâeddin ŞENEL, İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Ankara, 1982.

[←7]

En yeni bir eser olarak bkz. Jean HAUDRY. Les İndo -Europeens. Paris. 1981.

[←8]

Bu konuda en aydınlık açıklama G.H. PLEHANOV’un olmakta devam ediyor. Bkz. Tarih Felsefesine Dair (Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri, İst. 1964 içinde s. 187-220). Ayrıca E. H. CARR, Tarih Nedir? (çev. M.G. Göktürk). İst. 1980; Manc sonrası öğretüer için, Helene VEDRİNE, Les Philosophies de l’lıistoire, Declin ou Crise?, Paris 1975. Bizim buradaki özetlememiz için bkz. Sargut ŞÖLÇÜN, Tarih Bilincinin Gerekliliği, Bilim ve Sanat, sy. 19. s. 7-10.

[←9]

Bu konuda türkçede özellikle bkz. G. V. PLEHANOV, Marksist Düşüncenin Temel Meseleleri, (çev. S. Hilâv ve ötekiler), İst. 1964, s. 221 vd., 267 vd. Öğretinin Türkiye'deki durumu için, Murat BELGE, Materyalist Tarih Görüşü, Felsefe Kurumu Seminerleri, Ank. 1977, s. 44 vd.

[←10]

Bütün bunlar için özellikle bkz. Yaşar ÇAĞLAYAN. Tarih Öğrenimine Başlangıç, Ank. 1981.

[←11] Bkz. Alâeddin ŞENEL, Eski ve Yeni Tarihlendirme Yöntemlerinden Örnekler, Ayko Eğitim Bilim Derleme, sy. 1/1. s.21-36.

[←12]

Bu konuda özellikle bkz. Sargut ŞÖLÇÜN, a.g.m., s.7-10.